

**ΣΥΝΟΨΗ
ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ
ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ**

ΤΙΤΛΟΣ ΠΡΩΤΟΤΥΠΟΥ:

COMPENDIO DELLA DOTTRINA SOCIALE DELLA CHIESA

ΤΙΤΛΟΣ ΒΙΒΛΙΟΥ: **Σύνοψη της κοινωνικής διδασκαλίας της Εκκλησίας**

ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ: Pontificio Consiglio Della Giustizia e Della Pace

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ: Γιώργος Κασαπίδης

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΟΥ: Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος

ΕΙΚΟΝΑ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ: *Αλληγορία της καλής διακυβέρνησης*, νωπογραφία

του Αμπρότζιο Λορεντσέτι, 1338-39, Παλάτσο Πούμπλικο, Σιένα

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ: Ραλλού Ρουχωπά

ΕΚΤΥΠΩΣΗ: Άγγελος Ελευθέρος & ΣΙΑ Ο.Ε.

ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ: Κωνσταντίνα Παναγιώτου & ΣΙΑ Ο.Ε.

© Libreria Editrice Vaticana, 2004

© Καθολική Επισκοπή Σύρου, 2010

Πρώτη έκδοση: Ιούλιος 2010

ISBN 978-960-86859-2-5

Η παρούσα έκδοση έγινε με τη συμβολή των ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΨΥΧΟΓΙΟΣ Α.Ε.
για λογαριασμό της Καθολικής Επισκοπής Σύρου.

*Τυπώθηκε σε χαρτί ελεύθερο χημικών ουσιών, προερχόμενο αποκλειστικά
και μόνο από δάση που καλλιεργούνται για την παραγωγή χαρτιού.*

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις του Ελληνικού Νόμου (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως η άνευ γραπτής άδειας του εκδότη κατά οποιοδήποτε τρόπο ή μέσο αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή (ηλεκτρονική, μηχανική ή άλλη) και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

ΣΤΟΝ ΙΩΑΝΝΗ ΠΑΥΛΟ Β΄
ΔΙΔΑΣΚΑΛΟ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ
ΜΑΡΤΥΡΑ ΤΟΥ ΕΥΑΓΓΕΛΙΟΥ
ΤΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΙΡΗΝΗΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ	17
ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΤΟΥ ΚΑΡΔΙΝΑΛΙΟΥ ΑΝΤΖΕΛΟ ΣΟΝΤΑΝΟ	19
ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ	23
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	25
ΒΙΒΛΙΚΕΣ ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	27

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΕΝΑΣ ΟΥΜΑΝΙΣΜΟΣ ΟΛΟΚΛΗΡΩΜΕΝΟΣ ΚΑΙ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΟΣ

α) Στην αυγή της τρίτης χιλιετίας	31
β) Η σημασία του ντοκουμέντου	34
γ) Στην υπηρεσία της ολοκληρωμένης αλήθειας του ανθρώπου	38
δ) Υπό το έμβλημα της αλληλεγγύης, του σεβασμού και της αγάπης	40

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΤΟ ΣΧΕΔΙΟ ΤΗΣ ΑΓΑΠΗΣ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΘΡΩΠΟΤΗΤΑ

I. Η ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΤΙΚΗ ΕΝΕΡΓΕΙΑ ΤΟΥ ΘΕΟΥ

ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΙΣΡΑΗΛ	45
α) Το δώρημα της εγγύτητας στον Θεό	45
β) Η αρχή της δημιουργίας και η γενναιοδωρία του Θεού	49

II. Ο ΙΗΣΟΥΣ ΧΡΙΣΤΟΣ ΕΚΠΛΗΡΩΣΗ ΤΟΥ ΣΧΕΔΙΟΥ ΑΓΑΠΗΣ

ΤΟΥ ΠΑΤΡΟΣ	50
α) Με τον Ιησού Χριστό εκπληρώνεται το αποφασιστικό γεγονός της ιστορίας του Θεού με τους ανθρώπους	50

β) Η αποκάλυψη της τριαδικής Αγάπης	51
III. Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΣΤΟ ΣΧΕΔΙΟ ΑΓΑΠΗΣ ΤΟΥ ΘΕΟΥ	53
α) Η τριαδική Αγάπη, αφετηρία και προορισμός του ανθρώπου	53
β) Η χριστιανική σωτηρία: για όλους τους ανθρώπους και όλο τον άνθρωπο	55
γ) Ο πιστός ακόλουθος του Χριστού ως νέο δημιούργημα	57
δ) Η υπερβατικότητα της σωτηρίας και η αυτονομία της γήινης πραγματικότητας	59
IV. ΤΟ ΣΧΕΔΙΟ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΚΑΙ Η ΑΠΟΣΤΟΛΗ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ	62
α) Η Εκκλησία, σημάδι και προστασία της υπερβατικότητας του ανθρώπου	62
β) Εκκλησία, Βασιλεία του Θεού και ανανέωση των κοινωνικών σχέσεων	64
γ) Νέοι ουρανοί και νέα γη	66
δ) Η Παρθένος Μαρία και το δικό Της «γέννητο» στο σχέδιο αγάπης του Θεού	68

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΑΠΟΣΤΟΛΗ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ

I. ΚΗΡΥΞΗ ΤΟΥ ΕΥΑΓΓΕΛΙΟΥ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ...	70
α) Η Εκκλησία, τόπος συγκαταίκτησης του Θεού με τους ανθρώπους	70
β) Γονιμοποιώντας και ζυμώνοντας την κοινωνία με το Ευαγγέλιο	71
γ) Κοινωνική διδασκαλία, ευαγγελισμός και ανθρώπινη πρόοδος	74
δ) Δικαιώματα και καθήκοντα της Εκκλησίας	76
II. Η ΦΥΣΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ	78
α) Γνώση φωτισμένη από την πίστη	78
β) Σε εγκάρδιο διάλογο με κάθε γνώση	80
γ) Η έκφραση της διδακτικής λειτουργίας της Εκκλησίας	82
δ) Για μια κοινωνία συμφιλιωμένη στη δικαιοσύνη και στην αγάπη	84
ε) Ένα μήνυμα για τα τέκνα της Εκκλησίας και την ανθρωπότητα	86

στ) Με σκοπό τη συνέχεια και την ανανέωση	87
---	----

III. Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΜΑΣ:

ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	89
α) Η αφετηρία μιας νέας πορείας	89
β) Από τη « <i>Regum novarum</i> » στις μέρες μας	90
γ) Με το φως και την ώθηση του Ευαγγελίου	102

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΚΑΙ ΤΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΤΟΥ

I. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΚΑΙ Η ΠΕΡΣΟΝΑΛΙΣΤΙΚΗ ΑΡΧΗ	103
--	-----

II. Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ «ΕΙΚΟΝΑ ΘΕΟΥ»	105
---	-----

α) Πλάσμα κατ' εικόνα του Θεού	105
β) Το δράμα της αμαρτίας	108
γ) Η παγκοσμιότητα του αμαρτήματος και η παγκοσμιότητα της σωτηρίας	112

III. Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΠΟΛΛΕΣ ΟΨΕΙΣ ΤΟΥ	114
--	-----

A) Η ΕΝΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΑΤΟΜΟΥ	115
-------------------------------	-----

B) ΑΝΟΙΓΜΑ ΣΤΗΝ ΥΠΕΡΒΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΣΤΗ ΜΟΝΑΔΙΚΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ	117
--	-----

α) Ανοιχτός στην υπερβατικότητα	117
---------------------------------------	-----

β) Μοναδικός και ανεπανάληπτος	118
--------------------------------------	-----

γ) Ο σεβασμός της ανθρώπινης αξιοπρέπειας	119
---	-----

Γ) Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ	121
-----------------------------------	-----

α) Αξία και όρια της ελευθερίας	121
---------------------------------------	-----

β) Ο δεσμός της ελευθερίας με την αλήθεια και το φυσικό νόμο	123
--	-----

Δ) Η ΙΣΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΑΞΙΟΠΡΕΠΕΙΑ ΟΛΩΝ ΤΩΝ ΑΝΘΡΩΠΩΝ.....	127
--	-----

Ε) Η ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΤΗΤΑ	130
------------------------------------	-----

IV. ΤΑ ΑΝΘΡΩΠΙΝΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ	132
--	-----

α) Η αξία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων	132
--	-----

β) Ο προσδιορισμός των δικαιωμάτων	135
γ) Δικαιώματα και υποχρεώσεις	136
δ) Δικαιώματα των λαών και των εθνών	137
ε) Γεφυρώνοντας την απόσταση ανάμεσα στο γράμμα και στο πνεύμα	138

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΟΙ ΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

I. ΣΗΜΑΣΙΑ ΚΑΙ ΕΝΟΤΗΤΑ	140
II. Η ΑΡΧΗ ΤΟΥ ΚΟΙΝΟΥ ΚΑΛΟΥ	142
α) Σημασία και κυριότερα επακόλουθα	142
β) Η ευθύνη όλων για το κοινό καλό	143
γ) Οι υποχρεώσεις της πολιτικής κοινότητας	145
III. Ο ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΣ ΠΡΟΟΡΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΑΓΑΘΩΝ	147
α) Προέλευση και σημασία	147
β) Οικουμενικός προορισμός των αγαθών και ιδιωτική ιδιοκτησία	149
γ) Οικουμενικός προορισμός των αγαθών και προνομαϊκή επιλογή των φτωχών	153
IV. Η ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΕΠΙΚΟΥΡΙΚΟΤΗΤΑΣ	156
α) Προέλευση και σημασία	156
β) Πραγματικές ενδείξεις	158
V. Η ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ	160
α) Σημασία και αξία	160
β) Συμμετοχή και δημοκρατία	161
VI. Η ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗΣ	162
α) Σημασία και αξία	162
β) Η αλληλεγγύη ως κοινωνική αρχή και ηθική αρετή	163
γ) Αλληλεγγύη και κοινή ανάπτυξη των ανθρώπων	164

δ) Η αλληλεγγύη στο βίο και στο μήνυμα του Ιησού Χριστού	166
VII. ΟΙ ΘΕΜΕΛΙΩΔΕΙΣ ΑΞΙΕΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΖΩΗΣ	167
α) Η σχέση ανάμεσα σε αρχές και αξίες	167
β) Η αλήθεια	168
γ) Η ελευθερία	169
δ) Η δικαιοσύνη	170
VIII. Η ΟΔΟΣ ΤΗΣ ΑΓΑΠΗΣ	172

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

Η ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΖΩΤΙΚΟ ΚΥΤΤΑΡΟ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

I. Η ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΠΡΩΤΗ ΦΥΣΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ	179
α) Η σημασία της οικογένειας για τον άνθρωπο	181
β) Η σημασία της οικογένειας για την κοινωνία	181
II. Ο ΓΑΜΟΣ ΘΕΜΕΛΙΟ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ	183
α) Η αξία του γάμου	183
β) Το ιερό μυστήριο του γάμου	185
III. Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ	187
α) Η αγάπη και η διαμόρφωση μιας κοινότητας προσώπων	187
β) Η οικογένεια είναι το ιερό της ζωής	194
γ) Το καθήκον της διαπαιδαγώγησης	201
δ) Αξιοπρέπεια και δικαιώματα των παιδιών	205
IV. Η ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΠΡΩΤΑΓΩΝΙΣΤΡΙΑ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΖΩΗΣ	207
α) Οικογενειακή αλληλεγγύη	207
β) Οικογένεια, οικονομική ζωή και εργασία	208
V. Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΣΤΗΝ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ	211

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ
Η ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

I. ΒΙΒΛΙΚΕΣ ΑΠΟΨΕΙΣ	213
α) Το καθήκον της καλλιέργειας και της προστασίας της γης	213
β) Ο Ιησούς άνθρωπος της εργασίας	215
γ) Το καθήκον της εργασίας	218
 II. Η ΠΡΟΦΗΤΙΚΗ ΑΞΙΑ ΤΗΣ «RERUM NOVARUM»	 219
 III. Η ΑΞΙΟΠΡΕΠΕΙΑ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ	 221
α) Η υποκειμενική και αντικειμενική διάσταση της εργασίας	221
β) Οι σχέσεις ανάμεσα σε εργασία και κεφάλαιο	225
γ) Η εργασία, δικαίωμα στη συμμετοχή	228
δ) Σχέση ανάμεσα σε εργασία και ιδιωτική ιδιοκτησία	229
ε) Η εορταστική ανάπαυση	230
 IV. ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΣΤΗΝ ΕΡΓΑΣΙΑ	 232
α) Η εργασία είναι αναγκαία	232
β) Ο ρόλος του κράτους και της αστικής κοινωνίας στην προώθηση του δικαιώματος στην εργασία	234
γ) Η οικογένεια και το δικαίωμα στην εργασία	236
δ) Οι γυναίκες και το δικαίωμα στην εργασία	236
ε) Η εργασία ανηλίκων	237
στ) Η μετανάστευση και η εργασία	238
ζ) Ο αγροτικός κόσμος και το δικαίωμα στην εργασία	240
 V. ΤΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΤΩΝ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΩΝ	 241
α) Η αξιοπρέπεια των εργαζομένων και ο σεβασμός των δικαιω- μάτων τους	241
β) Το δικαίωμα στη δίκαιη αμοιβή και στην κατανομή των εσόδων	242
γ) Το δικαίωμα της απεργίας	243
 VI. ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΟΥΣ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΟΥΣ	 244
α) Η σπουδαιότητα των συνδικάτων	244

β) Νέες μορφές αλληλεγγύης	246
VII. ΤΑ «RES NOVAE» ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ	248
α) Ένα στάδιο εποχικής μετάβασης	248
β) Κοινωνική διδασκαλία και «res novae»	251

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΖΩΗ

I. ΒΙΒΑΙΚΕΣ ΑΠΟΨΕΙΣ	256
α) Ο άνθρωπος, η φτώχεια και ο πλούτος	256
β) Ο πλούτος υπάρχει για να μοιράζεται	259
II. ΗΘΙΚΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ	261
III. ΙΔΙΩΤΙΚΗ ΠΡΩΤΟΒΟΥΛΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ	264
α) Η επιχείρηση και οι σκοποί της	266
β) Ο ρόλος του επιχειρηματία και του διευθυντικού στελέχους	269
IV. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΙ ΘΕΣΜΟΙ ΣΤΗΝ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ	271
α) Ο ρόλος της ελεύθερης αγοράς	272
β) Η δραστηριότητα του κράτους	274
γ) Ο ρόλος των ενδιάμεσων στρωμάτων	277
δ) Αποταμίευση και κατανάλωση	278
V. ΤΑ «RES NOVAE» ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ	280
α) Η παγκοσμιοποίηση: ευκαιρίες και κίνδυνοι	280
β) Το διεθνές χρηματοπιστωτικό σύστημα	284
γ) Ο ρόλος της διεθνούς κοινότητας στην εποχή της παγκόσμιας οικονομίας	286
δ) Μια ολοκληρωμένη και αλληλέγγυα ανάπτυξη	288
ε) Η ανάγκη ενός μεγάλου παιδαγωγικού και πολιτιστικού έργου	289

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΩΟ
Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ

I. ΒΙΒΛΙΚΕΣ ΑΠΟΨΕΙΣ	291
α) Η εξουσία του Θεού	291
β) Ο Ιησούς και η πολιτική εξουσία	292
γ) Οι πρώτες χριστιανικές κοινότητες	293
 II. ΤΟ ΘΕΜΕΛΙΟ ΚΑΙ Ο ΣΚΟΠΟΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ	295
α) Πολιτική κοινότητα, άνθρωπος και λαός	295
β) Προστασία και προώθηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων	298
γ) Η συμβίωση που βασίζεται στην αστική φιλία	300
 III. Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΞΟΥΣΙΑ	302
α) Το θεμέλιο της πολιτικής εξουσίας	302
β) Η εξουσία ως ηθική δύναμη	304
γ) Το δικαίωμα στην αντίρρηση συνείδησης	306
δ) Το δικαίωμα της αντίστασης	307
ε) Η επιβολή ποινών	308
 IV. ΤΟ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ	311
α) Οι αξίες και η δημοκρατία	311
β) Θεσμοί και δημοκρατία	312
γ) Οι ηθικές συνιστώσες της πολιτικής αντιπροσώπευσης	313
δ) Όργανα πολιτικής συμμετοχής	315
ε) Πληροφόρηση και δημοκρατία	315
 V. Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ	317
α) Η αξία της αστικής κοινωνίας	317
β) Η υπεροχή της αστικής κοινωνίας	318
γ) Εφαρμόζοντας την αρχή της επικουρικότητας	319
 VI. ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΕΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ.....	320
A) Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ, ΕΝΑ ΘΕΜΕΛΙΩΔΕΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΟ	

ΔΙΚΑΙΩΜΑ	320
B) ΚΑΘΟΛΙΚΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ	322
α) Αυτονομία και ανεξαρτησία	322
β) Συνεργασία	323

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΑΤΟ Η ΔΙΕΘΝΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ

I. ΒΙΒΛΙΚΕΣ ΑΠΟΨΕΙΣ	325
α) Η ενότητα της ανθρώπινης οικογένειας	325
β) Ο Ιησούς Χριστός πρότυπο και θεμέλιο της νέας ανθρωπότητας... ..	326
γ) Η οικουμενική κλήση του χριστιανισμού	327
II. ΟΙ ΘΕΜΕΛΙΩΔΕΙΣ ΚΑΝΟΝΕΣ ΤΗΣ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ	328
α) Διεθνής κοινότητα και αξίες	328
β) Σχέσεις που θεμελιώνονται στη σύμπνοια της νομικής με την ηθική τάξη	331
III. Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ	334
α) Η αξία των διεθνών οργανώσεων	334
β) Ο νομικός χαρακτήρας της Αγίας Έδρας	337
IV. Η ΔΙΕΘΝΗΣ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗ	338
α) Η συνεργασία για να εγγυηθούμε το δικαίωμα στην ανάπτυξη	338
β) Αγώνας κατά της φτώχειας	341
γ) Το εξωτερικό χρέος	342

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ Η ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ

I. ΒΙΒΛΙΚΕΣ ΑΠΟΨΕΙΣ	343
II. Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΣΥΜΠΑΝ ΤΩΝ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ	345

III. Η ΚΡΙΣΗ ΣΤΗ ΣΧΕΣΗ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΟΝ ΑΝΘΡΩΠΟ ΚΑΙ ΣΤΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ	350
IV. ΜΙΑ ΚΟΙΝΗ ΕΥΘΥΝΗ	353
α) Το περιβάλλον, ένα συλλογικό αγαθό	353
β) Η χρήση της βιοτεχνολογίας	358
γ) Περιβάλλον και κατανομή των αγαθών	362
δ) Νέοι τρόποι ζωής	365

**ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΔΕΚΑΤΟ
Η ΠΡΟΩΘΗΣΗ ΤΗΣ ΕΙΡΗΝΗΣ**

I. ΒΙΒΛΙΚΕΣ ΑΠΟΨΕΙΣ	367
II. Η ΕΙΡΗΝΗ: ΚΑΡΠΟΣ ΤΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΓΑΠΗΣ	370
III. Η ΑΠΟΤΥΧΙΑ ΤΗΣ ΕΙΡΗΝΗΣ: Ο ΠΟΛΕΜΟΣ	372
α) Η νόμιμη άμυνα	375
β) Προστατεύοντας την ειρήνη	376
γ) Η υποχρέωση να προστατεύουμε τους αθώους	377
δ) Μέτρα εναντίον όποιου απειλεί την ειρήνη	380
ε) Ο αφοπλισμός	381
στ) Η καταδίκη της τρομοκρατίας	384
IV. Η ΣΥΝΕΙΣΦΟΡΑ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΙΡΗΝΗ	386

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ

**ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΩΔΕΚΑΤΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΔΡΑΣΗ**

I. Η ΠΟΙΜΑΝΤΙΚΗ ΔΡΑΣΗ ΣΕ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ	393
α) Κοινωνική διδασκαλία και πολιτιστική ενσωμάτωση της πίστης	393

β) Κοινωνική διδασκαλία και κοινωνική ποιμαντική	395
γ) Κοινωνική διδασκαλία και διαπαιδαγώγηση	397
δ) Προώθηση του διαλόγου	401
ε) Οι υπεύθυνοι της κοινωνικής ποιμαντικής	402

II. Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΚΑΙ Η ΥΠΟΧΡΕΩΣΗ ΤΩΝ ΛΑΪΚΩΝ

ΠΙΣΤΩΝ	404
α) Ο λαϊκός πιστός	404
β) Η πνευματικότητα του λαϊκού πιστού	406
γ) Ενεργώντας με σύνεση	407
δ) Κοινωνική διδασκαλία και συλλογική εμπειρία	409
ε) Η υπηρεσία στα διάφορα πλαίσια της κοινωνικής ζωής	411
1. Η υπηρεσία στον άνθρωπο	411
2. Η υπηρεσία στον πολιτισμό	413
3. Η υπηρεσία στην οικονομία	419
4. Η υπηρεσία στην πολιτική	420

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

ΓΙΑ ΕΝΑΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟ ΤΗΣ ΑΓΑΠΗΣ

α) Η βοήθεια της Εκκλησίας στον σύγχρονο άνθρωπο	429
β) Ξεκινώντας ξανά από την πίστη στον Χριστό	430
γ) Μία στέρεη ελπίδα	431
δ) Χτίζοντας τον «πολιτισμό της αγάπης»	433

ΙΕΡΑ ΣΥΝΟΔΟΣ ΚΑΘΟΛΙΚΗΣ ΙΕΡΑΡΧΙΑΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Αριθ. Πρωτ.: 4165/10

Άνω Σύρος, 1 Μαΐου 2010

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

«Σύνοψη της Κοινωνικής Διδασκαλίας της Καθολικής Εκκλησίας» είναι ο τίτλος του παρόντος βιβλίου, το οποίο συνοψίζει όλες τις Διατάξεις και την επίσημη κοινωνική διδασκαλία της Εκκλησίας μας, όπως αυτή εκφράστηκε από τη Β΄ Σύνοδο του Βατικανού με το Διάταγμα: «Η Εκκλησία στον σύγχρονο κόσμο», αλλά και από τις Εγκυκλίους Επιστολές των Παπών, αρχής γενομένης από τον Πάπα Λέοντα ΙΓ΄ με την Εγκύκλιο «*Rerum Novarum*».

Η Ιερά Σύνοδος της Καθολικής Ιεραρχίας της Ελλάδος αποφάσισε τη μετάφραση και έκδοση αυτής της Σύνοψης:

- για να δώσει τη δυνατότητα στους πιστούς της να γνωρίζουν ποιες είναι οι αρχές της κοινωνικής διδασκαλίας της Εκκλησίας,
- να διαπιστώσουν ότι όλες πηγάζουν από το Ευαγγέλιο και απ' όλα τα Ιερά Βιβλικά κείμενα,
- να καθοδηγούνται από αυτές στην αντιμετώπιση των κοινωνικών θεμάτων και προβλημάτων.

Έτσι θα συμβάλουν στη δημιουργία μιας κοινωνίας, η οποία να θεμελιώνεται στην αλήθεια και τη δικαιοσύνη και να εξασφαλίζει τα ύψιστα αγαθά της ειρήνης και της ελευθερίας σε όλους τους ανθρώπους.

Το έργο αυτό, το οποίο περιέχει αρκετά στοιχεία κοινά σε όλους τους Χριστιανούς, ευχόμαστε να αποβεί ωφέλιμο για σκέψη, περισυλλογή και δράση ώστε από κοινού να προσφέρουμε υπηρεσία και να συμβάλουμε στην ειρηνική συμβίωση αλλά και την ευημερία της ανθρώπινης οικογένειας.

† ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ

Επίσκοπος Σύρου, Θήρας και Κρήτης

Πρόεδρος Ιεράς Συνόδου Καθολικής Ιεραρχίας Ελλάδος

Εκλαμπρότατε Καρδινάλιε

Στη διάρκεια της ιστορίας της, ιδιαίτερα στα τελευταία εκατό χρόνια, η Εκκλησία δεν αρνήθηκε ποτέ —σύμφωνα με τα λόγια του πάπα Λέοντος Γ΄— να πει το «λόγο που της αναλογεί» για τα θέματα της κοινωνικής ζωής. Συνεχίζοντας να επεξεργάζεται και να ενημερώνει την πλούσια κληρονομιά της κοινωνικής διδασκαλίας της καθολικής Εκκλησίας, ο πάπας Ιωάννης Παύλος Β΄ δημοσίευσε, από την πλευρά του, τρεις μεγάλες Εγκυκλίους — *Laborem exercens* (Για την ανθρώπινη εργασία), *Sollicitudo rei socialis* (Η κοινωνική μέριμνα) και *Centesimus annus* (Το εργατικό ζήτημα)—, οι οποίες αποτελούν θεμελιώδεις σταθμούς της καθολικής σκέψης επί του θέματος. Από την πλευρά τους, πολυάριθμοι επίσκοποι σε κάθε μέρος του κόσμου συνεισέφεραν τα τελευταία χρόνια στην εμβάθυνση της κοινωνικής διδασκαλίας της Εκκλησίας. Το ίδιο έκαναν και πολλοί μελετητές σε κάθε ήπειρο.

1. Οπότε, ήταν επιθυμητή η μέριμνα για τη συγγραφή μιας *σύνοψης* όλης αυτής της ύλης, ώστε να παρουσιαστούν με τρόπο συστηματικό οι ακρογωνιαίοι λίθοι της καθολικής κοινωνικής διδασκαλίας. Αυτό το καθήκον ανέλαβε αξιέπαινα το Ποντιφικό Συμβούλιο για τη Δικαιοσύνη και την Ειρήνη, αφιερώνοντας σ' ετούτη την πρωτοβουλία εντατική εργασία στη διάρκεια των τελευταίων ετών.

Έτσι, χαίρομαι για τη δημοσίευση του τόμου *Σύνοψη της κοινωνικής διδασκαλίας της Εκκλησίας*, συμμεριζόμενος μ' Εσάς τη χαρά να τον προσφέρω στους πιστούς και σε όλους τους ανθρώπους καλής θέλησεως, σαν τροφή για την ανθρώπινη και πνευματική ανάπτυξη, προσωπική και δημόσια.

Προς την Α. Εκλαμπρότητα

τον Καρδινάλιο RENATO RAFFAELLE MARTINO

Πρόεδρο του Ποντιφικού Συμβουλίου για τη Δικαιοσύνη και την Ειρήνη

ΠΟΛΙΣ ΤΟΥ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ

2. Το έργο παρουσιάζει πώς η καθολική κοινωνική διδασκαλία έχει και αξία ευαγγελική (πρβλ. *Centesimus annus*, 54), επειδή συσχετίζει τον άνθρωπο και την κοινωνία υπό το φως του Ευαγγελίου. Οι αρχές της κοινωνικής διδασκαλίας της Εκκλησίας, που στηρίζονται στο φυσικό νόμο, στη συνέχεια επιβεβαιώνονται και ενισχύονται, στην πίστη της Εκκλησίας, από το Ευαγγέλιο του Χριστού.

Υπό αυτό το φως, ο άνθρωπος καλείται πρώτα απ' όλα να αποκαλυφθεί ως υπερβατικό ον σε κάθε διάσταση της ζωής, συμπεριλαμβανομένης εκείνης που συνδέεται με το κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό πλαίσιο. Η πίστη οδηγεί στην πληρότητα την έννοια της οικογένειας που, θεμελιωμένη στο γάμο ανάμεσα σε έναν άντρα και σε μια γυναίκα, αποτελεί το πρώτο και ζωτικό κύτταρο της κοινωνίας· επίσης, φωτίζει την αξιοπρέπεια της εργασίας που, ως δραστηριότητα του ανθρώπου προορισμένη για την επίτευξή της, έχει προτεραιότητα έναντι του κεφαλαίου και προσφέρει δικαίωμα συμμετοχής στα έσοδα που θα προκύψουν.

3. Από το παρόν κείμενο αναδύεται η σημασία των θεμελιωμένων στο νόμο της Φύσης ηθικών αξιών, που είναι εντυπωμένος στη συνείδηση κάθε ανθρώπου και γι' αυτό πρέπει να αναγνωρίζεται και να γίνεται σεβαστός. Η ανθρωπότητα ζητά σήμερα περισσότερη δικαιοσύνη για να αντιμετωπίσει το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης· έχει έντονο ενδιαφέρον για την οικολογία και για την ορθή διαχείριση των δημοσίων υποθέσεων· αντιλαμβάνεται την ανάγκη να διασωθεί η εθνική συνείδηση, δίχως όμως να παραβλέπει το δικαίωμα και τη συνειδητοποίηση της ένωσης του ανθρώπινου γένους. Ο κόσμος της εργασίας, βαθύτατα τροποποιημένος από τις σύγχρονες τεχνολογικές κατακτήσεις, γνωρίζει εκπληκτικά επίπεδα ποιότητας, αλλά πρέπει δυστυχώς να καταγράψει και πρωτόγνωρες μορφές αβεβαιότητας, εκμετάλλευσης, μέχρι και σκλαβιάς στο εσωτερικό των κοινωνιών που αποκαλούνται εύπορες. Σε διάφορες περιοχές του πλανήτη το επίπεδο της ευημερίας εξακολουθεί να αναπτύσσεται, όμως αυξάνεται απειλητικά και ο αριθμός των νέων φτωχών και διευρύνεται, σε διάφορες περιφέρειες, το χάσμα ανάμεσα σε χώρες λιγότερο ανεπτυγμένες και σε χώρες πλούσιες. Η ελεύθερη αγορά, οικονομική διαδικασία με θετικές πλευρές, φανερώνει παρ' όλα αυτά τα όριά της. Από την άλλη, η προνομιούχος αγάπη για τους φτωχούς αντιπροσωπεύει μίαν απαρέγκλιτη επιλογή

της Εκκλησίας και προτείνεται σε όλους τους ανθρώπους με καλή θέληση.

Η Εκκλησία πρέπει να κάνει αισθητή τη φωνή της για τα *res novae*, τυπικά της σύγχρονης εποχής, επειδή έχει καθήκον να καλέσει τους πάντες να φροντίσουν ώστε να παγιωθεί ένας αυθεντικός πολιτισμός που θα στοχεύει προς την αναζήτηση μιας ολοκληρωμένης και αλληλέγγυας εξέλιξης του ανθρώπου.

4. Τα σύγχρονα πολιτιστικά και κοινωνικά θέματα εμπλέκουν κυρίως τους λαϊκούς πιστούς, οι οποίοι καλούνται, όπως υπενθυμίζει η Β΄ Οικουμενική Σύνοδος του Βατικανού, να χειριστούν τα κοσμικά σύμφωνα με τις βουλές του Θεού (πρβλ. *Lumen gentium* [Περί Εκκλησίας], 31). Είναι λοιπόν εύκολα κατανοητή η θεμελιώδης σημασία της διαμόρφωσης των λαϊκών, ώστε με την αγιότητα της ζωής τους και τη δύναμη της μαρτυρίας τους να συνεισφέρουν στην πρόοδο της ανθρωπότητας. Ετούτο το κείμενο προτίθεται να τους βοηθήσει στην καθημερινή τους αποστολή.

Έχει σημασία να παρατηρήσουμε ότι κι άλλες Εκκλησίες και εκκλησιαστικές κοινότητες, όπως και άλλες θρησκείες φαίνεται να συμμαρτυρούν τα πολυάριθμα στοιχεία που έχουν συγκεντρωθεί εδώ. Το κείμενο γράφτηκε με τέτοιο τρόπο, ώστε να είναι απολαυστικό όχι μόνο *ad intra*, δηλαδή από τους καθολικούς, αλλά και *ad extra*. Πράγματι, οι αδελφοί με τους οποίους μας ενώνει η βάπτισμα, οι πιστοί άλλων θρησκειών και όλοι οι άνθρωποι με καλή θέληση μπορούν να αποκομίσουν γόνιμες αφορμές στοχασμού και την κοινή ώθηση για μια ολοκληρωμένη ανάπτυξη κάθε ανθρώπου.

5. Ο Άγιος Πατέρας, ενώ επιθυμεί το παρόν ντοκουμέντο να βοηθήσει την ανθρωπότητα στην ενεργή αναζήτηση του κοινού καλού, επικαλείται την ευλογία του Θεού σε όσους θα σταθούν να στοχαστούν πάνω στις διδασκαλίες αυτής της δημοσίευσης. Διατυπώνοντας και την προσωπική μου ευχή για την επιτυχία ετούτου του έργου, συγχαίρω την Εκλαμπρότητά σας και τους συνεργάτες του Ποντιφικού Συμβουλίου για τη Δικαιοσύνη και την Ειρήνη για τη σημαντική εργασία που φέρατε σε πέρας, ενώ με ξεχωριστά αισθήματα σεβασμού θέλω να δηλώσω

Ειλικρινέστατα δικός σας εν Κυρίω
Καρδινάλιος ANTZELAO ΣΟΝΤΑΝΟ
Γραμματέας του Κράτους

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ

Είμαι ευτυχής που παρουσιάζω τη *Σύνοψη της κοινωνικής διδασκαλίας της Εκκλησίας*, η οποία εκπονήθηκε, σύμφωνα με την εντολή του Άγιου Πατέρα Ιωάννη Παύλου Β΄, για να εκφράσει με τρόπο συνθετικό αλλά πλήρη την κοινωνική διδασκαλία της Εκκλησίας.

Να μετατρέψουμε την κοινωνική πραγματικότητα με τη δύναμη του Ευαγγελίου, την οποία ομολογούν γυναίκες και άνδρες πιστοί στον Ιησού Χριστό, ήταν ανέκαθεν μια πρόκληση και είναι ακόμη, στις αρχές της τρίτης χιλιετίας της χριστιανικής εποχής. Το μήνυμα του Ιησού Χριστού, «χαρμόσυνο άγγελμα» σωτηρίας, αγάπης, δικαιοσύνης και ειρήνης, δεν γίνεται εύκολα αποδεκτό από τον κόσμο του σήμερα, που ακόμη σαρώνεται από πολέμους, φτώχεια και αδικίες· ακριβώς γι' αυτό ο άνθρωπος της εποχής μας χρειάζεται περισσότερο από ποτέ το Ευαγγέλιο: την πίστη που σώζει, την ελπίδα που φωτίζει, τη φιλανθρωπία που αγαπά.

Η Εκκλησία, πολύπειρη σε φιλανθρωπία, σε ενεργή και αισιόδοξη αναμονή, εξακολουθεί να κοιτάζει προς τους «καινούς δὲ οὐρανοὺς» και τη «γῆν καινὴν» (*Β΄ Πε 3,13*) και να τα αποκαλύπτει σε κάθε άνθρωπο, για να τον βοηθήσει να ζήσει τη ζωή του στα πλαίσια του αγνού πνεύματος. «*Gloria Dei vivens homo*»: ο άνθρωπος που ζει με αξιοπρέπεια δοξάζει τον Θεό που του τη χάρισε.

Η ανάγνωση αυτών των σελίδων προτείνεται κυρίως για να στηρίξει και να ωθήσει τη δράση των χριστιανών σε κοινωνικό επίπεδο, ιδιαίτερα τους λαϊκούς πιστούς, καθώς το περιβάλλον αυτό είναι δικό τους· όλη τους η ζωή πρέπει να χαρακτηρίζεται ως γόνιμο ευαγγελικό έργο. Κάθε πιστός οφείλει να μάθει πρώτα απ' όλα να υπακούει στον Κύριο με τη δύναμη της πίστης, ακολουθώντας το παράδειγμα του Αγίου Πέτρου: «ἐπιστάτα, δι' ὅλης τῆς νυκτὸς κοπιάσαντες οὐδὲν ἔλαβομεν ἐπὶ δὲ τῷ ῥήματι σου χαλάσω τὸ δίκτυον» (*Ακ 5,5*). Κάθε αναγνώστης με «καλή θέληση» θα μπορέσει να αναγνωρίσει τις αιτίες που ωθούν την Εκκλησία να παρέμβει κατηχητικά στο κοινωνικό πεδίο, ίσως εκ πρώτης όψεως εκτός της αρμοδιότητάς της, και τους λόγους της συνάντη-

σης, του διαλόγου, της συνεργασίας για να υπηρετηθεί το κοινό καλό.

Ο προκάτοχός μου, ο πολυθρήνητος και αξιοσεβαστος Καρδινάλιος Φρανσουά-Ξαβιέ Νγκουγιέν Βαν Τουάν, οδήγησε σοφά, με σταθερότητα και διορατικότητα, το σύνθετο στάδιο προετοιμασίας αυτού του ντοκουμέντου· η ασθένεια τον εμπόδισε να την ολοκληρώσει με τη δημοσίευση. Ετούτο το έργο που μου ανατέθηκε, και τώρα παραδίδεται στους αναγνώστες, φέρει λοιπόν τη σφραγίδα ενός μεγάλου μάρτυρα του Σταυρού, δυνατού στην πίστη στα ζοφερά και τρομακτικά χρόνια του Βιετνάμ. Εκείνος ξέρει πώς να δεχτεί την ευγνωμοσύνη μας για όλη την πολύτιμη εργασία του, διαποτισμένη με αγάπη και αφοσίωση, και να ευλογήσει όσους σταθούν να στοχαστούν σ' αυτές τις σελίδες.

Ζητώ τη μεσολάβηση του αγίου Ιωσήφ, Φύλακα του Λυτρωτή και Συζύγου της Ευλογημένης Παρθένου Μαρίας, προστάτη της παγκόσμιας Εκκλησίας και της εργασίας, έτσι ώστε ετούτο το κείμενο να μπορέσει να δώσει άφθονους καρπούς στην κοινωνική ζωή ως όργανο του ευαγγελικού μηνύματος, της δικαιοσύνης και της ειρήνης.

ΡΕΝΑΤΟ ΡΑΦΑΕΛΕ Καρδινάλιος ΜΑΡΤΙΝΟ
Πρόεδρος

ΤΖΑΜΠΑΟΛΟ ΚΡΕΠΑΛΑΝΤΙ
Γραμματέας

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

AAS	Acta Apostolicae Sedis (Πράξεις Αποστολικής Έδρας)
ad 1um	εις απάντηση ενός θέματος
ad 2um	εις απάντηση δύο θεμάτων κ.ο.κ.
Codex Iuris Canonici	(Κώδικας Κανονικού Δικαίου)
DS	H. DENZINGER-A. SCHÖNMETZER, <i>Enchiridion Symbolorum definitionum et declarationum de rebus fidei et morum</i>
Ed. Leon.	SANCTI THOMAE AQUINATIS DOCTORIS ANGELICI <i>Opera omnia</i> iussu impensaue Leonis XIII P.M. edita
in articulo	α. (σχόλιο ή απάντηση)
LP	Λατινική Πατρολογία (J. P. MIGNE)
PG	Ελληνική Πατρολογία (J. P. MIGNE)
QQ.DD.	<i>Quaestiones disputatae</i> (Αμφισβητούμενα ζητήματα)
I	Prima Pars Summae Theologiae
I-II	Prima Secundae Partis Summae Theologiae
II-II	Secunda Secundae Partis Summae Theologiae
III	Tertia Pars Summae Theologiae
Απ. επ.	Αποστολική επιστολή
Απ. διάτ.	Αποστολική διάταξη
αυτ.	αυτόθι
δ.	διάκριση
Διακ.	Διακήρυξη
Διάτ.	Διάταξη
Διδ.	Δίδαχί
Δογμ. διάτ.	Δογματική διάταξη
Εγκ.	εγκύκλιος
ε.	ερώτηση, θέμα, συζήτηση
κ.	κεφάλαιο ή <i>in corpore articuli</i>
Κεφ.	Κεφάλαιο
Ποιμ. διάτ.	Ποιμαντική διάταξη
πρβλ.	παράβαλε
σ.	σελίδα
τ.	τόμος

ΒΙΒΛΙΚΕΣ ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

<i>Αβ</i>	Αμβακούμ	<i>Ιησ</i>	Ιησούς Ναυή
<i>Αγγ</i>	Αγγαίος	<i>Ιω</i>	Κατά Ιωάννην
<i>Αμ</i>	Αμώς	<i>Α΄</i>	<i>Ιω</i> Επιστολή Α΄ Ιωάννου
<i>Απ</i>	Αποκάλυψις Ιωάννου	<i>Β΄</i>	<i>Ιω</i> Επιστολή Β΄ Ιωάννου
<i>Αρ</i>	Αριθμοί	<i>Γ΄ Ιω</i>	Επιστολή Γ΄ Ιωάννου
<i>Ασμ</i>	Άσμα ασμάτων	<i>Ιωβ</i>	Ιώβ
<i>Βαρ</i>	Βαρούχ	<i>Ιλ</i>	Ιωήλ
<i>Α΄ Βασ</i>	Α΄ Βασιλειών	<i>Ιων</i>	Ιωνάς
<i>Β΄ Βασ</i>	Β΄ Βασιλειών	<i>Κολ</i>	Προς Κολοσσαείς
<i>Γαλ</i>	Προς Γαλάτας	<i>Α΄ Κορ</i>	Προς Κορινθίους Α΄
<i>Γεν</i>	Γένεσις	<i>Β΄ Κορ</i>	Προς Κορινθίους Β΄
<i>Δν</i>	Δανιήλ	<i>Κρ</i>	Κριταί
<i>Δτ</i>	Δευτερονόμιον	<i>Λευ</i>	Λευιτικόν
<i>Εβρ</i>	Προς Εβραίους	<i>Λκ</i>	Κατά Λουκάν
<i>Εκ</i>	Εκκλησιαστής (Κοχέλεθ)	<i>Α΄ Μακ</i>	Α΄ Μακκαβαίων
<i>Εξ</i>	Έξοδος	<i>Β΄ Μακ</i>	Β΄ Μακκαβαίων
<i>Εσδ</i>	Έσδρας	<i>Μαλ</i>	Μαλαχίας
<i>Εσθ</i>	Εσθήρ	<i>Μκ</i>	Κατά Μάρκον
<i>Εφ</i>	Προς Εφεσίους	<i>Μτ</i>	Κατά Ματθαίον
<i>Ζαχ</i>	Ζαχαρίας	<i>Μιχ</i>	Μιχαίας
<i>Ησ</i>	Ησαΐας	<i>Νμ</i>	Ναούμ
<i>Α΄ Θεσ</i>	Προς Θεσσαλονικείς Α΄	<i>Νε</i>	Νεεμίας
<i>Β΄ Θεσ</i>	Προς Θεσσαλονικείς Β΄	<i>Οβδ</i>	Οβδιού
<i>Θρ</i>	Θρήνοι	<i>Πρω</i>	Παροιμιαί
<i>ΙΑκ</i>	Επιστολή Ιακώβου	<i>Α΄ Πε</i>	Επιστολή Α΄ Πέτρου
<i>Ιεζ</i>	Ιεζεκιήλ	<i>Β΄ Πε</i>	Επιστολή Β΄ Πέτρου
<i>Ιερ</i>	Ιερεμίας	<i>Πραξ</i>	Πράξεις Αποστόλων
<i>Ιουδα</i>	Επιστολή Ιούδα	<i>Ρουθ</i>	Ρουθ
<i>Ιδθ</i>	Ιουδίθ	<i>Ρωμ</i>	Προς Ρωμαίους

Α΄ Σαμ Α΄ Σαμουήλ
Β΄ Σαμ Β΄ Σαμουήλ
Σειρ Σοφία Σειράχ
Σολ Σοφία Σολομώντος
Σφν Σοφονίας
Α΄ Τιμ Α΄ προς Τιμόθεον
Β΄ Τιμ Β΄ προς Τιμόθεον
Τιτ Προς Τίτον

Τωβ Τωβίτ
Φλμ Προς Φιλήμονα
Φιλ Προς Φιλιππησίους
Α΄ Χρ Α΄ Χρονικών
Β΄ Χρ Β΄ Χρονικών
Ψλ Ψαλμοί
Ωσ Ωσηέ

ΣΥΝΟΨΗ
ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ
ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΕΝΑΣ ΟΥΜΑΝΙΣΜΟΣ ΟΛΟΚΛΗΡΩΜΕΝΟΣ ΚΑΙ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΟΣ

α) Στην αυγή της τρίτης χιλιετίας

1 Η Εκκλησία, περιπλανώμενος λαός, εισχωρεί στην τρίτη χιλιετία της χριστιανικής εποχής οδηγούμενη από τον Χριστό, «τὸν ποιμένα τῶν προβάτων τὸν μέγαν» (Εβρ 13,20): Αυτός είναι η Αγία Πύλη (πρβλ. *Ιω* 10,9) που διαβήκαμε στη διάρκεια του Μεγάλου Ιωβηλαίου του έτους 2000¹. Ο Ιησούς Χριστός είναι η Οδός, η Αλήθεια και η Ζωή (πρβλ. *Ιω* 14,6): ατενίζοντας το πρόσωπο του Κυρίου, επιβεβαιώνουμε την πίστη μας και την ελπίδα μας σ' Εκείνον, μοναδικό Σωτήρα και σκοπό της Ιστορίας.

Η Εκκλησία εξακολουθεί να ρωτά όλους τους λαούς και όλα τα έθνη, επειδή μόνο στο όνομα του Χριστού δίνεται στον άνθρωπο η σωτηρία. Η σωτηρία, την οποία ο Κύριος κατέκτησε για μας «γὰρ τιμῆς» (*Α΄ Κορ* 6,20· πρβλ. *Α΄ Πε* 1,18-19), πραγματοποιείται στη νέα ζωή που περιμένει τους δικαίους μετά το θάνατο, αλλά περιβάλλει και αυτό τον κόσμο στην πραγματικότητα της οικονομίας και της εργασίας, της τεχνολογίας και της επικοινωνίας, της κοινωνίας και της πολιτικής, της διεθνούς κοινότητας και των σχέσεων ανάμεσα σε πολιτισμούς και λαούς: «Ο Ιησούς ήρθε για να φέρει την ολοκληρωτική σωτηρία, που περιβάλλει τον άνθρωπο και όλους τους ανθρώπους, ανοίγοντας τους θαυμαστούς ορίζοντες της θείκης στοργής»².

¹ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Απ. επ. *Novo millennio ineunte* (Στην αρχή της νέας χιλιετίας), 1: AAS 93 (2001) 266.

² ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Redemptoris missio* (αποστολή του Λυτρωτή), 11: AAS 83 (1991) 260.

2 Σ' αυτή την αυγή της τρίτης χιλιετίας, η Εκκλησία δεν κουράζεται να κηρύττει το Ευαγγέλιο που χαρίζει σωτηρία και αληθινή ελευθερία και στα εγκόσμια πράγματα, υπενθυμίζοντας την επίσημη σύσταση που απευθύνει ο απόστολος Παύλος στον μαθητή του Τιμόθεο: «κήρυξον τὸν λόγον, ἐπίστηθι εὐκαίρως ἀκαίρως, ἔλεγξον, ἐπιτίμησον, παρακάλεσον, ἐν πάσῃ μακροθυμίᾳ καὶ διδαχῇ. ἔσται γὰρ καιρὸς ὅτε τῆς ὑγιαίνουσας διδασκαλίας οὐκ ἀνέξονται, ἀλλὰ κατὰ τὰς ἐπιθυμίας τὰς ἰδίας ἐαυτοῖς ἐπισωρεύσουσι διδασκάλους κνηθόμενοι τὴν ἀκοήν, καὶ ἀπὸ μὲν τῆς ἀληθείας τὴν ἀκοήν ἀποστρέψουσιν, ἐπὶ δὲ τοὺς μύθους ἐκτραπήσονται. σὺ δὲ νῆφε ἐν πᾶσι, κακοπάθησον, ἔργον ποιήσον εὐαγγελιστοῦ, τὴν διακονίαν σου πληροφόρησον» (Β' Τιμ 4,2-5).

3 Στους άνδρες και στις γυναίκες της εποχής μας, συντρόφους της στο ταξίδι, η Εκκλησία προσφέρει και τη δική της κοινωνική διδασκαλία. Πράγματι, όταν η Εκκλησία «επιτελεί την αποστολή της για τη διάδοση του Ευαγγελίου, επιβεβαιώνει στον άνθρωπο, εν ονόματι του Χριστού, την αξιοπρέπεία του και τον προορισμό του στην κοινωνία των ανθρώπων· του διδάσκει την ανάγκη της δικαιοσύνης και της ειρήνης, αντίστοιχες της θεϊκής σοφίας»³. Αυτή η διδασκαλία έχει μια δική της βαθιά ενότητα που πηγάζει από την πίστη σε μια ολοκληρωμένη σωτηρία, από την ελπίδα σε μια αληθινή δικαιοσύνη, από την αγάπη που καθιστά όλους τους ανθρώπους πραγματικούς εν Χριστώ αδελφούς· είναι μια έκφραση της αγάπης του Θεού για τον κόσμο, που Εκείνος τόσο αγάπησε «ὥστε τὸν υἱὸν αὐτοῦ τὸν μονογενῆ ἔδωκεν» (Ιω 3,16). Ο νέος νόμος της αγάπης αγκαλιάζει ολόκληρη την ανθρωπότητα και δε γνωρίζει όρια, επειδή η αναγγελία της σωτηρίας εν Χριστώ απλώνεται «καὶ ἕως ἑσχάτου τῆς γῆς» (Πραξ 1,8).

4 Ανακαλύπτοντας ότι ο Θεός τον αγαπάει, ο άνθρωπος κατανοεί την υπερβατική του αξιοπρέπεια, μαθαίνει να μην ικανοποιείται από τον εαυτό του και να συναντά τον άλλο σε ένα δίκτυο σχέσεων ολοένα και περισσότερο αληθινά ανθρώπινο. Άνθρωποι που έγιναν «νέοι» χάρη στην αγάπη του Θεού είναι σε θέση να αλλάξουν τους κανόνες, την ποιότητα των σχέσεων αλλά και τις κοινωνικές δομές· είναι πρόσωπα ικανά

³ Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 2.419.

να φέρουν την ειρήνη εκεί όπου υπάρχουν συμπλοκές, να χτίσουν και να καλλιεργήσουν αδελφικές σχέσεις εκεί όπου επικρατεί το μίσος, να αναζητήσουν τη δικαιοσύνη εκεί όπου κυριαρχεί η εκμετάλλευση του ανθρώπου από άνθρωπο. Μόνο η αγάπη είναι ικανή να μετατρέψει με ριζοσπαστικό τρόπο τις σχέσεις που τα ανθρώπινα πλάσματα διατηρούν μεταξύ τους. Με αυτή την προοπτική, κάθε άνθρωπος με καλή θέληση μπορεί να διακρίνει τους ευρείς ορίζοντες της δικαιοσύνης και της ανθρωπίνης εξέλιξης προς την αλήθεια και το καλό.

5 Η αγάπη έχει μπροστά της τεράστιο έργο στο οποίο η Εκκλησία θέλει να συνεισφέρει και με την κοινωνική της διδασκαλία, που ενδιαφέρει τον άνθρωπο και απευθύνεται σε όλους. Πολλοί άποροι αδελφοί προσμένουν βοήθεια, πολλοί καταπιεσμένοι προσμένουν δικαιοσύνη, πολλοί άνεργοι προσμένουν να εργαστούν, πολλοί λαοί προσμένουν σεβασμό: «Είναι δυνατόν, στην εποχή μας, να υπάρχουν ακόμη άνθρωποι που πεθαίνουν από την πείνα; Που είναι καταδικασμένοι στον αναλφαβητισμό; Που στερούνται της στοιχειώδους ιατρικής φροντίδας; Που δεν έχουν ένα σπίτι να προφυλαχτούν; Η υπόθεση της φτώχειας μπορεί να διευρύνεται επ' άπειρον, αν προσθέσουμε στην παλιά και τη νέα φτώχεια, που πλήττει συχνά και τα περιβάλλοντα και τις τάξεις που διαθέτουν οικονομικά αποθέματα, αλλά είναι εκτεθειμένες στην απελπισία της έλλειψης σκοπού, στην παγίδα των ναρκωτικών, στην εγκατάλειψη κατά την τρίτη ηλικία ή την ασθένεια, στην περιθωριοποίηση ή στις κοινωνικές διακρίσεις. Πώς είναι δυνατόν να παραβλέπουμε την προοπτική μιας οικολογικής ανισορροπίας, που θα καταστήσει αφιλόξενες και εχθρικές για τον άνθρωπο εκτεταμένες περιοχές του πλανήτη; Ή τα προβλήματα της ειρήνης, που συχνά απειλείται από τον εφιάλτη καταστροφικών πολέμων; Ή την περιφρόνηση βασικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων πολλών συνανθρώπων μας, κυρίως παιδιών;»⁴

6 Η χριστιανική αγάπη οδηγεί στην καταγγελία, στην πρόταση και στη δέσμευση για έναν κοινωνικό και πολιτιστικό προγραμματισμό, σε μια

⁴ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Απ. επ. *Novo millennio ineuente*, 50-51: AAS 93 (2001) 303-304.

ουσιαστική δράση που παροτρύνει όλους εκείνους που έχουν ειλικρινά στην καρδιά τους τη μοίρα του ανθρώπου να προσφέρουν τη συμβολή τους. Η ανθρωπότητα κατανοεί ολοένα και πιο ξεκάθαρα ότι τη συνδέει το ίδιο πεπρωμένο που απαιτεί την κοινή ανάληψη ευθύνης, εμπνευσμένη από έναν ολοκληρωμένο και αλληλέγγυο ουμανισμό: βλέπει ότι αυτή η ενότητα του πεπρωμένου προετοιμάζεται και ενίοτε επιβάλλεται από την τεχνολογία ή από την οικονομία και αντιλαμβάνεται την ανάγκη για μια μεγαλύτερη ηθική συνειδητοποίηση, που θα κατευθύνει την κοινή πορεία. Σαστισμένοι από τους πολλαπλούς τεχνολογικούς νεωτερισμούς, οι άνθρωποι της εποχής μας επιθυμούν διακαώς η πρόοδος να στοχεύει στο καλό της ανθρωπότητας του σήμερα και του αύριο.

β) Η σημασία του ντοκουμέντου

7 Ο χριστιανός ξέρει ότι μπορεί να βρει στην κοινωνική διδασκαλία της Εκκλησίας τις αρχές του στοχασμού, τα κριτήρια της κρίσης και τις εντολές δράσης απ' όπου εκκινεί για να αναπτύξει έναν ολοκληρωμένο και αλληλέγγυο ουμανισμό. Η διάδοση αυτής της διδασκαλίας αποτελεί, ωστόσο, μια αληθινή ποιμαντική προτεραιότητα, ώστε οι άνθρωποι, φωτισμένοι από αυτήν, να γίνουν ικανοί να ερμηνεύσουν την πραγματικότητα του σήμερα και να αναζητήσουν τις κατάλληλες οδούς για δράση: «Η διδαχή και η διάδοση της κοινωνικής διδασκαλίας αποτελούν τμήμα της αποστολής ευαγγελισμού της Εκκλησίας»⁵.

Υπ' αυτή την προοπτική θεωρείται αρκετά χρήσιμη η δημοσίευση ενός ντοκουμέντου που θα διασαφηνίζει τις βασικές γραμμές της κοινωνικής διδασκαλίας της Εκκλησίας και την υπάρχουσα σχέση ανάμεσα σ' αυτή τη διδασκαλία και στη νέα αποστολή ευαγγελισμού⁶. Το Ποντιφικό Συμβούλιο για τη Δικαιοσύνη και την Ειρήνη, που το επεξεργάστηκε και φέρει όλη την ευθύνη, κατέφυγε σε ευρείες διασκέψεις, εμπλέκοντας τα μέλη της και συμβούλους, μερικά Τμήματα της Ρωμαϊκής Κουρίας, Επισκοπικά

⁵ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Sollicitudo rei socialis*, 41: AAS 80 (1988) 571-572.

⁶ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Απ. διάτ. *Ecclesia in America (Η Εκκλησία στην Αμερική)*, 54: AAS 91 (1999) 790.

Συνέδρια από διάφορες χώρες, μεμονωμένους επισκόπους και ειδικούς στα συγκεκριμένα θέματα.

8 Σκοπός αυτού του ντοκουμέντου είναι να παρουσιαστεί συνολικά και συστηματικά, έστω και σε περιληπτική μορφή, η κοινωνική διδασκαλία, που είναι καρπός σοφού στοχασμού του διδακτικού σώματος και έκφραση της σταθερής δέσμευσης της Εκκλησίας στη χάρη της εν Χριστώ σωτηρίας και στο στοργικό ενδιαφέρον όσον αφορά την τύχη της ανθρωπότητας. Οι πιο αξιόλογες θεολογικές, φιλοσοφικές, ηθικές, πολιτιστικές και ποιμαντικές όψεις αυτής της διδαχής επανέρχονται εδώ οργανικά σε σχέση με τα κοινωνικά ζητήματα. Έτσι, επιβεβαιώνεται η γονιμότητα της συνάντησης ανάμεσα στο Ευαγγέλιο και στα προβλήματα που ο άνθρωπος αντιμετωπίζει στην ιστορική του πορεία.

Στη μελέτη της Σύνοψης είναι καλό να έχουμε υπόψη ότι οι αναφορές στα διδακτικά κείμενα προέρχονται από ντοκουμέντα διαφορετικών αρχών. Δίπλα στα συνοδικά κείμενα και στις εγκυκλίους, εμφανίζονται και ομιλίες παπών ή κείμενα που επεξεργάστηκαν ιερές Σύνοδοι της Αγίας Έδρας. Όπως είναι γνωστό, αλλά φαίνεται ενδεδειγμένο να το υπογραμμίσουμε, ο αναγνώστης οφείλει να γνωρίζει ότι πρόκειται για διαφορετικά επίπεδα διδασκαλίας. Το ντοκουμέντο, που περιορίζεται να προσφέρει μια έκθεση των θεμελιωδών γραμμών της κοινωνικής διδασκαλίας, αφήνει στις Επισκοπικές Συνόδους την ευθύνη να ορίσουν τις κατάλληλες εφαρμογές που απαιτούνται από τις διάφορες τοπικές συνθήκες⁷.

9 Το ντοκουμέντο προσφέρει ένα γενικό πλαίσιο για τις θεμελιώδεις κατευθύνσεις όσον αφορά το διδακτικό «corpus» της καθολικής κοινωνικής διδασκαλίας. Αυτό το πλαίσιο επιτρέπει να αντιμετωπίσουμε ρυθμιστικά τα κοινωνικά ζητήματα της εποχής μας, τα οποία απαιτούν συνολική εκτίμηση, επειδή τα χαρακτηρίζει η ολοένα και μεγαλύτερη αλληλεπίδραση και αλληλεξάρτηση και αφορούν όλο και περισσότερο ολόκληρη την ανθρώπινη οικογένεια. Η έκθεση των αρχών της κοινωνικής διδασκαλίας έχει σκοπό να προτείνει μια συστηματική μέθοδο για να αναζη-

⁷ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Απ. διάτ. *Ecclesia in America*, 54: AAS 91 (1999) 790· Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 24.

τηθούν οι λύσεις των προβλημάτων, ώστε η αντίληψη, η κρίση και οι επιλογές να απαντούν στην πραγματικότητα, ενώ η αλληλεγγύη και η ελπίδα να καταφέρουν να επενεργήσουν αποτελεσματικά και στις σύνθετες σημερινές συνθήκες. Πράγματι, οι αρχές επανέρχονται και ερμηνεύουν η μία την άλλη, καθώς εκφράζουν τη χριστιανική ανθρωπολογία⁸, καρπό της Αποκάλυψης της αγάπης του Θεού για τον άνθρωπο. Πάντως, *ας ληφθεί σοβαρά υπόψη ότι το πέρασμα του χρόνου και η μεταβολή των κοινωνικών πλαισίων απαιτούν σταθερή και σύγχρονη σκέψη για τα διάφορα θέματα που εκτίθενται εδώ, ώστε να ερμηνευτούν τα νέα σημεία της εποχής.*

10 Το ντοκουμέντο προτείνεται ως ένα εργαλείο της ηθικής και ποιμαντικής αντίληψης των σύνθετων γεγονότων που χαρακτηρίζουν την εποχή μας: σαν ένας οδηγός για να εμπνεύσει, σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο, συμπεριφορές και επιλογές που θα επιτρέψουν να κοιτάξουμε το μέλλον με εμπιστοσύνη και ελπίδα· ως ένα βοήθημα για τους πιστούς όσον αφορά τη διδασκαλία της κοινωνικής ηθικής. Ενδέχεται να προκύψει μια νέα δέσμευση ικανή να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις της εποχής μας, που θα εκτιμά τις ανάγκες και τα μέσα του ανθρώπου, αλλά κυρίως την αδημονία να αναδειχτούν νέες μορφές των εκκλησιαστικών χαρισμάτων όσον αφορά την κοινωνική αποστολή ευαγγελισμού, επειδή «όλα τα μέλη της Εκκλησίας συμμετέχουν στην κοσμική διάστασή της»⁹. Τέλος, το κείμενο προτείνεται ως αφορμή διαλόγου με όλους εκείνους που επιθυμούν ειλικρινά το καλό του ανθρώπου.

11 Οι πρώτοι παραλήπτες αυτού του ντοκουμέντου είναι οι επίσκοποι, που θα βρουν τον καταλληλότερο τρόπο για τη διάδοση και την ορθή ερμηνεία του. Πράγματι, ανήκει στο δικό τους «*munus docendi*» να διδάξουν ότι «στο έργο του Θεού Δημιουργού η γήινη πραγματικότητα και οι άνθρωποι θεσμοί έχουν σκοπό και τη σωτηρία των ανθρώπων και μπορούν να συνεισφέρουν όχι λίγα στην οικοδόμηση του Σώματος του Χρι-

⁸ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 55: AAS 83 (1991) 860.

⁹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Απ. διάτ. *Christifideles laici* (Οι πιστοί λαϊκοί), 15: AAS 81 (1989) 414.

στού»¹⁰. Οι ιερείς, οι μοναχοί και οι μοναχές και γενικά οι παιδαγωγοί θα βρουν έναν οδηγό για τη διδασκαλία τους και ένα όργανο ποιμαντικής υπηρεσίας. Οι πιστοί λαϊκοί, που αναζητώντας τη Βασιλεία των Ουρανών «πραγματεύονται και διευθετούν σύμφωνα με τη βούληση του Θεού τα επίγεια πράγματα»¹¹, θα καθοδηγηθούν για τα ιδιαίτερα καθήκοντά τους. Οι χριστιανικές κοινότητες θα μπορέσουν να χρησιμοποιήσουν αυτό το ντοκουμέντο για να αναλύσουν αντικειμενικά τις καταστάσεις, να τις αποσαφηνίσουν υπό το φως του αναλλοίωτου λόγου του Ευαγγελίου, να αντλήσουν αρχές στοχασμού, κριτήρια κρίσης και κατευθύνσεις για δράση¹².

12 Αυτό το ντοκουμέντο προτείνεται και στους αδελφούς των άλλων Εκκλησιών και Εκκλησιαστικών Κοινοτήτων, στους πιστούς των άλλων θρησκειών, αλλά και σε όσους, άνδρες και γυναίκες με καλή θέληση, δεσμεύονται να υπηρετήσουν το κοινό καλό: ως το υποδεχτούν σαν καρπό μιας παγκόσμιας ανθρώπινης εμπειρίας, που τη στολίζουν πολυάριθμα σημάδια της παρουσίας του Πνεύματος του Θεού. Είναι ένας θησαυρός από παλιά και νέα πράγματα (πρβλ. Μτ 13,52) που η Εκκλησία θέλει να τα μοιραστεί για να ευχαριστήσει τον Θεό, από Τον Οποίο προέρχεται «πᾶσα δόσις ἀγαθῆ καὶ πᾶν δῶρημα τέλειον» (1ακ 1,17). Είναι ένα σημάδι ελπίδας το γεγονός ότι σήμερα οι θρησκείες και οι πολιτισμοί εμφανίζονται διαθέσιμοι στο διάλογο και αντιλαμβάνονται την κατεπείγουσα ανάγκη να ενώσουν τις δυνάμεις τους για να προωθήσουν τη δικαιοσύνη, την αδελφοσύνη, την ειρήνη και την ανάπτυξη του ανθρώπου.

Η Καθολική Εκκλησία συνδέει ιδιαίτερα τις προσπάθειές της με όσα επιτελούν στο κοινωνικό πεδίο οι άλλες Εκκλησίες και οι Εκκλησιαστικές Κοινότητες, σε δογματικό ή πρακτικό επίπεδο. Ταυτόχρονα με αυτές, η Καθολική Εκκλησία είναι πεπεισμένη ότι από την κοινή κληρονομιά της κοινωνικής διδασκαλίας που διαφυλάσσει η ζωντανή παράδοση του λαού

¹⁰ Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Διάτ. *Christus Dominus* (Για το ποιμαντικό έργο των επισκόπων μέσα στην Εκκλησία), 12: AAS 58 (1966) 678.

¹¹ Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Δογμ. διάτ. *Lumen gentium*, 31: AAS 57 (1965) 37.

¹² Πρβλ. ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ', Απ. επ. *Octogesima adveniens* (Κάλεσμα για δράση στη δέκατη όγδοη επέτειο της εγκυκλίου *Rerum Novarum* [Για το κεφάλαιο και την εργασία]) 4: AAS 63 (1971) 403.

του Θεού προκύπτουν ερεθίσματα και κατευθύνσεις για μια στενότερη συνεργασία στην προώθηση της δικαιοσύνης και της ειρήνης¹³.

γ) Στην υπηρεσία της ολοκληρωμένης αλήθειας του ανθρώπου

13 Αυτό το ντοκουμέντο είναι μια πράξη προσφοράς της Εκκλησίας προς τους άνδρες και τις γυναίκες της εποχής μας, στους οποίους αφιερώνει την κληρονομιά της κοινωνικής διδασκαλίας της, σύμφωνα με την έκφραση του ίδιου του Θεού στον Υιό Του τον Μονογενή που ενανθρωπίστηκε, «ὡς εἶ τις λαλήσει πρὸς τὸν ἑαυτοῦ φίλον (πρβλ. Εξ 33,11· Ιω 15,14-15) καὶ ἐν τοῖς ἀνθρώποις συναναστράφη (πρβλ. Βαρ 3,38)»¹⁴. Εμπνεόμενο από την Ποιμαντική διάταξη «*Gaudium et spes*» («*Η εκκλησία μέσα στον σύγχρονο κόσμο*»), κι αυτό το ντοκουμέντο θέτει ως ακρογωνιαίο λίθο τον άνθρωπο: «ολόκληρο, με το σώμα και την ψυχή, με την καρδιά και τη συνείδηση, τη διάνοια και τη βούληση»¹⁵. Σ' αυτή την προοπτική, η Εκκλησία «δεν κινείται από καμία κοσμική φιλοδοξία, αλλά στοχεύει σε ένα μόνο πράγμα: να συνεχίσει δηλαδή, υπό την καθοδήγηση του Αγίου Πνεύματος, το έργο του Χριστού, που ήρθε στον κόσμο για να φανερώσει την αλήθεια, για να σώσει και όχι για να κρίνει, για να υπηρετήσει και όχι να Τον υπηρετήσουν»¹⁶.

14 Με το παρόν ντοκουμέντο η Εκκλησία σκοπεύει να συνεισφέρει στην επαλήθευση του ζητήματος της θέσης του ανθρώπου στη φύση και στην κοινωνία, το οποίο αντιμετωπίζουν πολιτισμοί και κουλτούρες στις οποίες εκφράζεται η σοφία της ανθρωπότητας. Βυθίζοντας τις ρίζες τους σε ένα παρελθόν συχνά χιλιετιών, με τη μορφή της θρησκείας, της φιλοσοφίας και της ποιητικής έκφρασης κάθε εποχής και κάθε λαού, προσφέρουν ερμηνείες

¹³ Πρβλ. Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 92: AAS 58 (1966) 1.113-1.114.

¹⁴ Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Δογμ. διάτ. *Dei Verbum* (Για τη θεϊκή αποκάλυψη), 2: AAS 58 (1966) 818.

¹⁵ Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 3: AAS 58 (1966) 1.026.

¹⁶ Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 3: AAS 58 (1966) 1.027.

για το σύμπαν και την ανθρώπινη συνύπαρξη και αναζητούν το νόημα της ύπαρξης και του μυστηρίου που την περιβάλλει. Ποιος είμαι; Γιατί υπάρχει ακόμη ο πόνος, το κακό, ο θάνατος, μολονότι έχει σημειωθεί τέτοια πρόοδος; Σε τι χρησιμεύουν τόσες κατακτήσεις, αν το αντίτιμό τους είναι συχνά ανυπόφορο; Τι υπάρχει μετά τη ζωή; Αυτά τα θεμελιώδη ερωτήματα χαρακτηρίζουν την πορεία της ανθρώπινης ζωής¹⁷. Σχετικά με αυτό, μπορούμε να υπενθυμίσουμε την προειδοποίηση «Γνώθι σαυτόν» που είναι χαραγμένη στο επιστύλιο του ναού των Δελφών και ομολογεί τη βασική αλήθεια, σύμφωνα με την οποία ο άνθρωπος, έχοντας κληθεί να ξεχωρίσει ανάμεσα σε όλα τα πλάσματα της Δημιουργίας, χαρακτηρίζεται *άνθρωπος* επειδή εκ φύσεως προσανατολίζεται να *γνωρίσει τον εαυτό του*.

15 Η κατεύθυνση που χαράζει στην ύπαρξη, στην κοινωνική συνύπαρξη και στην Ιστορία εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τις απαντήσεις που δόθηκαν στις ερωτήσεις για τη θέση του ανθρώπου στη φύση και στην κοινωνία, στις οποίες το παρόν ντοκουμέντο σκοπεύει να συνεισφέρει. Πράγματι, η βαθυστόχαστη σημασία της ανθρώπινης ύπαρξης αποκαλύπτεται στην ελεύθερη αναζήτηση της αλήθειας που θα είναι ικανή να προσφέρει κατευθύνσεις και πληρότητα στη ζωή, αναζήτηση στην οποία παρόμοια ερωτηματικά ωθούν αδιάκοπα την ευφυΐα και τη θέληση του ανθρώπου. Εκφράζουν την ανθρώπινη φύση στο υψηλότερο επίπεδό της, επειδή εμπλέκουν τον άνθρωπο σε μια απάντηση που προσμετρά το βάθος της δέσμευσής του με την ύπαρξή του. Επίσης, πρόκειται για *ερωτηματικά ουσιωδώς θρησκευτικά*: «όταν το γιατί των πραγμάτων ερευνάται ολοκληρωτικά για την αναζήτηση της τελευταίας και πιο εξαντλητικής απάντησης, τότε η ανθρώπινη λογική φτάνει στο ανώτατο σημείο της και ανοίγεται στη θρησκευτικότητα. Πράγματι, η θρησκευτικότητα αντιπροσωπεύει την πιο υψηλή έκφραση του ανθρώπου, διότι είναι το απόγειο της λογικής της φύσης. Ξεπηδάει από τη βαθιά τάση του ανθρώπου προς την αλήθεια και βρίσκεται στη βάση της ελεύθερης και προσωπικής έρευνας που διεξάγει προς το θεϊκό»¹⁸.

¹⁷ Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 10: AAS 58 (1966) 1.032.

¹⁸ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', *Ομιλία στη γενική ακρόαση* (19 Οκτωβρίου 1983), 2: *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, [Διδαχές του Ιωάννη Παύλου Β'], VI, 2 (1983) 815.

16 Τα εκτενή ερωτηματικά που συνοδεύουν ήδη από την αρχή την πορεία του ανθρώπου αποκτούν στην εποχή μας μεγαλύτερη ακόμη σπουδαιότητα χάρη στην ευρύτητα των προκλήσεων, τα καινοφανή ζητήματα, τις αποφασιστικές επιλογές που οι σημερινές γενεές καλούνται να πάρουν.

Η πρώτη από τις μεγαλύτερες προκλήσεις, απέναντι στις οποίες βρίσκεται σήμερα η ανθρωπότητα, είναι η ίδια η αλήθεια του ανθρώπινου πλάσματος. Το όριο και η σχέση ανάμεσα στη φύση, στην τεχνολογία και στην ηθική είναι ζητήματα που απευθύνουν αποφασιστικά ερωτήματα στην ατομική και συλλογική ευθύνη σχετικά με τη συμπεριφορά που οφείλουμε να υιοθετήσουμε ως προς αυτό που είναι ο άνθρωπος, όσα μπορεί να κάνει και ό,τι πρέπει να είναι. Μια δεύτερη πρόκληση τίθεται από την κατανόηση και τη διαχείριση του πλουραλισμού και των διαφορών σε όλα τα επίπεδα: σκέψης, ηθικής επιλογής, πολιτισμού, θρησκευτικής συμμετοχής, φιλοσοφίας για την ανάπτυξη του ανθρώπου και της κοινωνίας. Η τρίτη πρόκληση είναι η παγκοσμιοποίηση, που έχει ευρύτερη και βαθύτερη σπουδαιότητα από την καθαρά οικονομική, καθώς στην Ιστορία ανοίγει μια νέα εποχή που αφορά το πεπρωμένο της ανθρωπότητας.

17 Οι πιστοί ακόλουθοι του Ιησού Χριστού εμπλέκονται σε αυτά τα ερωτήματα, τα έχουν στην καρδιά τους και θέλουν να καταπιαστούν μαζί με όλους τους ανθρώπους στην αναζήτηση της αλήθειας και του νοήματος της ατομικής και κοινωνικής ύπαρξης. Σ' ετούτη την αναζήτηση συνεισφέρουν με τη γενναιοψυχη ομολογία της δωρεάς που δέχτηκε η ανθρωπότητα: ο Θεός της απεύθυνε το λόγο Του στην πορεία της Ιστορίας, και μάλιστα Εκείνος άρχισε ένα διάλογο μαζί της και για να της αποκαλύψει το σχέδιό Του για τη σωτηρία, τη δικαιοσύνη και την αδελφσύνη. Με τον Υιό Του, τον Ιησού Χριστό, που ενανθρωπίστηκε, ο Θεός μάς ελευθέρωσε από τις αμαρτίες και μας έδειξε ποιο δρόμο να βαδίσουμε και σε ποιο στόχο να στραφούμε.

δ) Υπό το έμβλημα της αλληλεγγύης, του σεβασμού και της αγάπης

18 Η Εκκλησία βαδίζει με όλη την ανθρωπότητα στο δρόμο της Ιστορίας. Ζει στον κόσμο και, μολονότι δεν είναι του κόσμου (πρβλ. Ιω 17,14-16), κα-

λείται να τον υπηρετήσει ακολουθώντας την εσώτερη κλήση της. Αυτού του είδους η συμπεριφορά —συναντάται και στο παρόν ντοκουμέντο— υποστηρίζεται από τη βαθιά πεποίθηση ότι είναι σημαντικό για τον κόσμο να αναγνωρίζει την Εκκλησία ως πραγματικότητα και μαγιά της Ιστορίας, αλλά και για την Εκκλησία να μην αγνοεί όσα δέχτηκε από την Ιστορία και από την εξέλιξη του ανθρώπινου γένους¹⁹. Η Β΄ Σύνοδος του Βατικανού θέλησε να δώσει μια πολυσήμαντη απόδειξη της αλληλεγγύης, του σεβασμού και της αγάπης προς την ανθρώπινη οικογένεια, ξεκινώντας ένα διάλογο μαζί της για πολλά προβλήματα, «φέρνοντας το φως που αποκομίζει από το Ευαγγέλιο και θέτοντας στη διάθεση του ανθρώπινου γένους τη σωστική ενέργεια που η Εκκλησία, υπό την καθοδήγηση του Αγίου Πνεύματος, δέχεται από τον Ιδρυτή της. Πρόκειται για τη σωτηρία του ανθρώπου και το χτίσιμο της ανθρώπινης κοινωνίας»²⁰.

19 Η Εκκλησία, σημείο στην ιστορία της αγάπης του Θεού για τους ανθρώπους και της κλήσης ολόκληρου του ανθρώπινου γένους προς την ενότητα των τέκνων του μοναδικού Πατρός²¹, μ' αυτό το ντοκουμέντο για την κοινωνική διδασκαλία προτίθεται να προτείνει σε όλους τους ανθρώπους έναν ουμανισμό στο ύψος του σχεδίου της αγάπης του Θεού στην Ιστορία, έναν ουμανισμό ολοκληρωμένο και αλληλέγγυο, ικανό να εμπνεύσει μια νέα κοινωνική, οικονομική και πολιτική τάξη, θεμελιωμένη στην αξιοπρέπεια και στην ελευθερία κάθε ανθρώπου, και ικανό να υλοποιείται εν ειρήνη, δικαιοσύνη και αλληλεγγύη. Αυτός ο ουμανισμός μπορεί να πραγματοποιηθεί αν οι μεμονωμένοι άνδρες και γυναίκες και οι κοινότητές τους καταφέρουν να καλλιεργήσουν τις ηθικές και κοινωνικές αρετές μέσα τους και να τις διαδώσουν στην κοινωνία, «έτσι ώστε να γίνουν στ' αλήθεια νέοι άνθρωποι και δημιουργοί μιας νέας ανθρωπότητας, με την αναγκαία βοήθεια της θείας χάριτος»²².

¹⁹ Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 44: AAS 58 (1966) 1.064.

²⁰ Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 3: AAS 58 (1966) 1.026.

²¹ Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Δογμ. διάτ. *Lumen gentium*, 1: AAS 57 (1965) 5.

²² Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 30: AAS 58 (1966) 1.050.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

«Η θεολογική διάσταση αποδεικνύεται αναγκαία
και για να ερμηνεύσει και για να λύσει
τα σημερινά προβλήματα της ανθρώπινης συνύπαρξης».

(Centesimus annus, 55)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΤΟ ΣΧΕΔΙΟ ΤΗΣ ΑΓΑΠΗΣ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΘΡΩΠΟΤΗΤΑ

Η ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΤΙΚΗ ΕΝΕΡΓΕΙΑ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΙΣΡΑΗΛ

α) Το δώρημα της εγγύτητας στον Θεό

20 Κάθε αληθινή θρησκευτική εμπειρία, σε όλες τις πολιτιστικές παραδόσεις, οδηγεί σε μια ενόραση του Μυστηρίου που, όχι σπάνια, επιτυγχάνει να συλλάβει κάποιο χαρακτηριστικό του προσώπου του Θεού. Εμφανίζεται, αφενός, ως *απαρχή αυτού που είναι*, ως παρουσία που εγγυάται στους κοινωνικά οργανωμένους ανθρώπους τις βασικές προϋποθέσεις της ζωής, θέτοντας στη διάθεσή τους τα αγαθά που είναι αναγκαία· αφετέρου, ως *μέτρο αυτού που πρέπει να είναι*, ως παρουσία που ερωτά το ανθρώπινο φέρεσθαι —τόσο σε ατομικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο— για τη χρήση αυτών των αγαθών σε σχέση με τους άλλους ανθρώπους. Έτσι, σε κάθε θρησκευτική εμπειρία αποδεικνύεται σημαντική και η διάσταση του χάρισματος και η διάσταση του δωρήματος, η οποία γίνεται αντιληπτή ως έκφραση της εμπειρίας που ο άνθρωπος βιώνει από τη συνύπαρξή του με τους άλλους στον κόσμο, και ο αντίκτυπος ετούτης της διάστασης στη συνείδηση του ανθρώπου, που αντιλαμβάνεται ότι καλείται να διαχειριστεί με τρόπο υπεύθυνο και σε αρμονική συνύπαρξη με τους άλλους το χάρισμα που δέχτηκε. Απόδειξη είναι η παγκόσμια αναγνώριση του χρυσού κανόνα, στον οποίο εκφράζεται, στο επίπεδο των ανθρώπινων σχέσεων, το κάλεσμα που φθάνει στον άνθρωπο από το Μυ-

στήριο: «Πάντα οὖν ὅσα ἂν θέλητε ἵνα ποιῶσιν ὑμῖν οἱ ἄνθρωποι, οὕτω καὶ ὑμεῖς ποιῆτε αὐτοῖς» (Μτ 7,12)²³.

21 Στην ουσία, η οποία γίνεται δεκτή ποικιλοτρόπως, της παγκόσμιας θρησκευτικής εμπειρίας δεσπόζει η σταδιακή Αυτοαποκάλυψη του Θεού στο λαό του Ισραήλ. Απαντά στην αναζήτηση του ανθρώπου για το θεϊκό με τρόπο απρόσμενο και εκπληκτικό, χάρη σε πράξεις ιστορικές, ουσιαστικές και αποφασιστικές, με τις οποίες εκδηλώνεται η αγάπη του Θεού για τον άνθρωπο. Σύμφωνα με το βιβλίο της Εξόδου, ο Κύριος απεύθυνε στον Μωυσή αυτόν το λόγο: «ιδὼν εἶδον τὴν κάκωσιν τοῦ λαοῦ μου τοῦ ἐν Αἰγύπτῳ καὶ τῆς κραυγῆς αὐτῶν ἀκήκοα ἀπὸ τῶν ἐργοδιωκτῶν οἶδα γὰρ τὴν ὀδύνην αὐτῶν, καὶ κατέβην ἐξελέσθαι αὐτοὺς ἐκ χειρὸς τῶν Αἰγυπτίων καὶ ἔξαγαγεῖν αὐτοὺς ἐκ τῆς γῆς ἐκείνης καὶ εἰσαγαγεῖν αὐτοὺς εἰς γῆν ἀγαθὴν καὶ πολλήν, εἰς γῆν ῥέουσας γάλα καὶ μέλι» (Εξ 3,7-8). Το δῶρημα της εγγύτητας στον Θεό —την οποία υποδηλώνει το ίδιο το Ὄνομά Του που Εκείνος αποκαλύπτει στον Μωυσή: «ἐγὼ εἰμι ὁ ὢν» (Εξ 3,14)— εκφράζεται στην απελευθέρωση από τη σκλαβιά και στην υπόσχεση, που έγινε ιστορική πράξη, απ' όπου ξεκινά η διαδικασία της συλλογικής αναγνώρισης του λαού του Κυρίου, χάρη στην κατάκτηση της ελευθερίας και της γης που ο Θεός τού χαρίζει.

22 Το δῶρημα της ιστορικά αποτελεσματικής θεϊκής παρέμβασης συνοδεύεται σταθερά από τη δέσμευση της Διαθήκης που πρότείνει ο Θεός και επωμίστηκε το Ισραήλ. Στο όρος Σινά, η πρωτοβουλία του Θεού υλοποιείται στη Διαθήκη με το λαό Του, στον οποίο χαρίζεται ο Δεκάλογος με τις εντολές που αποκάλυψε ο Κύριος (πρβλ. Εξ 19-24). Οι «δέκα λόγοι» (Εξ 34,28· πρβλ. Δτ 4,13· 10,4) «εκφράζουν τι συνεπάγεται να ανήκεις στον Θεό που καθορίστηκε διαμέσου της Διαθήκης. Η ηθική ύπαρξη είναι ανταπόκριση στην πρωτοβουλία αγάπης του Κυρίου. Είναι αναγνώριση, προσφορά στον Θεό και ευχαριστία. Είναι συνεργασία στο σχέδιο που ο Θεός επιδιώκει στην Ιστορία»²⁴.

Οι Δέκα Εντολές, που αποτελούν μια εκπληκτική πορεία ζωής και

²³ Πρβλ. Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 1.789, 1.970, 2.510.

²⁴ Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 2.062.

δείχνουν τις πιο σίγουρες προϋποθέσεις για μια ύπαρξη ελευθερωμένη από τη σκλαβιά και την αμαρτία, περιέχουν μια προνομιούχα έκφραση του φυσικού νόμου. Μας «διδάσκουν την πραγματική φύση του ανθρώπου»²⁵. Περιγράφουν την παγκόσμια ανθρωπινή ηθική. Όπως υπενθυμίζει και ο Ιησούς στον πλούσιο νέο του Ευαγγελίου (πρβλ. *Μτ* 19,18), οι Δέκα Εντολές «αποτελούν τους πρωταρχικούς κανόνες κάθε κοινωνικής ζωής»²⁶.

23 Από τον Δεκάλογο απορρέει μια δέσμευση η οποία αφορά όχι μόνον ό,τι σχετίζεται με την πίστη προς τον μοναδικό και αληθινό Θεό, αλλά και τις κοινωνικές σχέσεις στο εσωτερικό του λαού της Διαθήκης. Αυτές ρυθμίζονται, κυρίως, από εκείνο που καθορίστηκε ως το δικαίωμα του φτωχού: «Ἐὰν δὲ γένηται ἐν σοὶ ἐνδεὴς ἐκ τῶν ἀδελφῶν σου [...] οὐκ ἀποστέρξεις τὴν καρδίαν σου οὐδ' οὐ μὴ συσφίγῃς τὴν χεῖρά σου ἀπὸ τοῦ ἀδελφοῦ σου τοῦ ἐπιδεομένου· ἀνοίγων ἀνοίξεις τὰς χεῖράς σου αὐτῷ καὶ δάνειον δανειεῖς αὐτῷ ὅσον ἐπιδέεται, καθότι ἐνδεεῖται. (*Δτ* 15,7-8). Όλα αυτά ισχύουν και απέναντι στον ξένο: «Ἐὰν δέ τις προσέλθῃ ὑμῖν προσήλυτος ἐν τῇ γῇ ὑμῶν, οὐ θλίψετε αὐτόν· ὡς ὁ αὐτόχθων ἐν ὑμῖν ἔσται ὁ προσήλυτος ὁ προσπορευόμενος πρὸς ὑμᾶς, καὶ ἀγαπήσεις αὐτόν ὡς σεαυτόν, ὅτι προσήλυτοι ἐγενήθητε ἐν γῇ Αἰγύπτῳ· ἐγὼ εἰμι Κύριος ὁ Θεὸς ὑμῶν» (*Λευ* 19,33-34). Το δώρο της απελευθέρωσης και της γης της επαγγελίας, η Διαθήκη του Σινά και ο Δεκάλογος είναι λοιπόν στενά συνδεδεμένα με μια πρακτική που πρέπει να ρυθμίσει, με δικαιοσύνη και αλληλεγγύη, την εξέλιξη της ισραηλινής κοινωνίας.

24 Ανάμεσα στις πολλαπλές οδηγίες που τείνουν να υλοποιήσουν την έκφραση του δωρημάτος και της αποδοχής στη δικαιοσύνη που εμπνέει ο Θεός, ο νόμος για το Σαββατικό έτος (ετηρείο κάθε επτά χρόνια) και το Ιωβηλαίο (κάθε πενήντα χρόνια)²⁷ ξεχωρίζει ως μια σημαντική κατεύθυνση —έστω κι αν δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ εντελώς— για την κοινωνική και οικονομική ζωή του λαού του Ισραήλ. Πρόκειται για ένα νόμο

²⁵ Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 2.070.

²⁶ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ., *Veritatis splendor* (Η λάμψη της αλήθειας), 97: AAS 85 (1993) 1.209.

²⁷ Ο νόμος αναφέρεται στην *Εξ* 23, και στα *Δτ* 15, *Λευ* 25.

που καθορίζει, εκτός από την αγρανάπαυση, την παραγραφή των χρεών και τη γενική απελευθέρωση των προσώπων και των αγαθών: ο καθένας μπορεί να επιστρέψει στην οικογένειά του και να ξαναπάρει στην κατοχή του την περιουσία του.

Αυτή η νομοθεσία θέλει να καθορίσει ότι το σωτήριο γεγονός της εξόδου και η πίστη στη Διαθήκη αντιπροσωπεύουν όχι μόνο την ιδρυτική αρχή της κοινωνικής, πολιτικής και οικονομικής ζωής του Ισραήλ, αλλά και τη ρυθμιστική αρχή για τα θέματα που σχετίζονται με τη φτώχεια και τις κοινωνικές αδικίες. Πρόκειται για μια αρχή στην οποία γίνεται επίκληση ώστε να μετασχηματίζεται συνεχώς και από το εσωτερικό η ζωή του λαού της Διαθήκης, για να συμμορφώνεται στο σχέδιο του Θεού. Για να εξαλείψει τις διακρίσεις και τις ανισότητες που προκαλούνταν από την κοινωνική-οικονομική ανάπτυξη, κάθε επτά χρόνια η ανάμνηση της εξόδου και της Διαθήκης ερμηνεύεται με όρους κοινωνικούς και νομικούς, έτσι ώστε να επαναφέρει τα θέματα της ιδιοκτησίας, των χρεών, του δανεισμού και των αγαθών στην πιο βαθιά τους σημασία.

25 Οι κανόνες του Σαββατικού και του Ιωβηλαίου έτους αποτελούν μια κοινωνική διδασκαλία «*in pace*»²⁸. Δείχνουν πώς οι αρχές της δικαιοσύνης και της κοινωνικής αλληλεγγύης εμπνέονται από τη δωρεά του γεγονότος της σωτηρίας που υλοποίησε ο Θεός και δεν έχουν μόνο τη διορθωτική αξία μιας πρακτικής που κυριαρχείται από συμφέροντα και εγωιστικούς στόχους, αλλά οφείλουν να γίνουν μάλλον, ως «*prophetia futuri*», το ρυθμιστικό σημείο αναφοράς προς το οποίο κάθε γενεά του Ισραήλ πρέπει να συμμορφωθεί, αν θέλει να μείνει πιστή στον Θεό της.

Αυτές οι αρχές γίνονται ο θεμέλιος λίθος του προφητικού κηρύγματος που σκοπό έχει να τις εσωτερικεύσει. Το Άγιο Πνεύμα, διάχυτο στην καρδιά του ανθρώπου — το λαλήσαν διά των προφητών—, θα κάνει να ριζώσουν μέσα σας εκείνα τα συναισθήματα δικαιοσύνης και ευσπλαχνίας που ενδημούν στην καρδιά του Κυρίου (πρβλ. *Ιερ* 31,33 και *Ιεζ* 36,26-27). Τότε η βούληση του Θεού, η οποία εκφράζεται στον Δεκάλογο που χάρι-

²⁸ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Απ. επ. *Tertio millennio adveniente* (Ενώ πλησιάζει η τρίτη χιλιετία), 13: AAS 87 (1995) 14.

σε στο Σινά, θα μπορέσει να ριζώσει δημιουργικά στα μύχια του ανθρώπου. Από μια παρόμοια διαδικασία εσωτερίκευσης προέρχονται μεγαλύτερο βάθος και ρεαλισμός στην κοινωνική δράση, καθιστώντας δυνατή την προοδευτική οικουμενικότητα της διάθεσης για δικαιοσύνη και αλληλεγγύη, που ο λαός της Διαθήκης καλείται να επωμιστεί προς όλους τους ανθρώπους, προς κάθε λαό και έθνος.

β) Η αρχή της δημιουργίας και η γενναιοδωρία του Θεού

26 Ο προφητικός και σοφός στοχασμός καταλήγει στην πρώτη εκδήλωση και στην ίδια την πηγή του σχεδίου του Θεού για ολόκληρη την ανθρωπότητα, όταν φτάνει να διατυπώσει την αρχή της δημιουργίας όλων των πραγμάτων από τον Θεό. Στο πιστεύω του Ισραήλ, το να δηλώνεις ότι ο Θεός είναι ο Δημιουργός δε σημαίνει να εκφράζεις μόνο μια θεωρητική πεποίθηση, αλλά και να αντιλαμβάνεσαι τον πρωταρχικό ορίζοντα της γενναιοδωρίας και της ευσπλαχνίας του Κυρίου για τον άνθρωπο. Πράγματι, δίνει ελεύθερα οντότητα και ζωή σε καθετί το υπαρκτό. Ο άνδρας και η γυναίκα, τους οποίους έπλασε κατ' εικόνα και καθ' ομοίωσιν (πρβλ. Γεν 1,26-27), καλούνται γι' αυτό να είναι το ορατό σημάδι και το αποτελεσματικό όργανο της θείκης γενναιοδωρίας στον κήπο όπου ο Θεός τους τοποθέτησε ως καλλιεργητές και φύλακες των αγαθών της δημιουργίας.

27 Στη γενναιοδωρία του Θεού Δημιουργού βρίσκει έκφραση η ίδια η έννοια της δημιουργίας, έστω κι αν έχει αμαυρωθεί και διαστρεβλωθεί από τη δοκιμασία της αμαρτίας. Πράγματι, η αφήγηση του προπατορικού αμαρτήματος (πρβλ. Γεν 3,1-24) περιγράφει τον διαρκή πειρασμό και συγχρόνως την κατάσταση αταξίας όπου η ανθρωπότητα βρίσκεται μετά την πτώση των πρωτόπλαστων. Ανυπακοή στον Θεό σημαίνει να αποφεύγεις το γεμάτο αγάπη βλέμμα Του και να θέλεις να διαχειριστείς κατ' ιδίαν την ύπαρξη και τις πράξεις σου στον κόσμο. Η ρήξη της σχέσης κοινωνίας με τον Θεό προκαλεί τη ρήξη της εσωτερικής ενότητας του ανθρώπου, της σχέσης κοινωνίας ανάμεσα στον άνδρα και στη γυναίκα και της αρμονικής σχέσης ανάμεσα στους ανθρώπους και στα άλλα πλάσμα-

τα²⁹. Σ' αυτή την αρχική ρήξη πρέπει να αναζητηθούν οι πιο βαθιές ρίζες όλων των κακών που επιβουλεύονται τις κοινωνικές σχέσεις ανάμεσα στους ανθρώπους, όλων των καταστάσεων που στην οικονομική και πολιτική ζωή υπονομεύουν την αξιοπρέπεια του ανθρώπου, τη δικαιοσύνη και την αλληλεγγύη.

II. Ο ΙΗΣΟΥΣ ΧΡΙΣΤΟΣ ΕΚΠΛΗΡΩΣΗ ΤΟΥ ΣΧΕΔΙΟΥ ΑΓΑΠΗΣ ΤΟΥ ΠΑΤΡΟΣ

α) Με τον Ιησού Χριστό εκπληρώνεται το αποφασιστικό γεγονός της ιστορίας του Θεού με τους ανθρώπους

28 Η φιλανθρωπία και η ευσπλαχνία, που διακρίνουν τη συμπεριφορά του Θεού και προσφέρουν το κλειδί της ερμηνείας, γίνονται τόσο οικείες στον άνθρωπο παίρνοντας τα χαρακτηριστικά του ανθρώπου Ιησού, του Λόγου που έγινε σάρκα. Στο κατά Λουκάν, ο Ιησούς περιγράφει τη μεσσιανική αποστολή Του με τα λόγια του Ησαΐα που υπενθυμίζουν την προφητική σημασία του Ιωβηλαίου: «Πνεῦμα Κυρίου ἐπ' ἐμέ, οὗ εἶνεκεν ἔχρισέ με, εὐαγγελίσασθαι πτωχοῖς ἀπέσταλκέ με, ἰάσασθαι τοὺς συντετριμμένους τὴν καρδίαν, κηρῦξαι αἰχμαλώτοις ἄφεσιν καὶ τυφλοῖς ἀνάβλεψιν, ἀποστεῖλαι τεθραυσμένους ἐν ἀφέσει, κηρῦξαι ἐνιαυτὸν Κυρίου δεκτόν» (Λκ 4,18-19· πρβλ. Ησ 61,1-2). Ο Ιησούς τίθεται λοιπόν στη γραμμή της εκπλήρωσης, όχι μόνο επειδή πραγματοποιεί την υπόσχεση που είχε δοθεί και την προσδοκούσε το Ισραήλ, αλλά και με την —πιο βαθιά— έννοια ότι σ' Αυτόν εκπληρώνεται το αποφασιστικό γεγονός της ιστορίας του Θεού με τους ανθρώπους. Πράγματι, διακηρύσσει: «ὁ ἑωρακὼς ἐμὲ ἑώρακε τὸν πατέρα» (Ιω 14,9). Με άλλα λόγια, ο Ιησούς εκδηλώνει απτά και με τρόπο οριστικό ποιος είναι ο Θεός και πώς φέρεται στους ανθρώπους.

29 Η αγάπη που εμπνέει την αποστολή του Ιησού ανάμεσα στους ανθρώπους είναι εκείνη που νιώθει ο Υἱός στην πιο ιδιαίτερη ένωση με τον Πα-

²⁹ Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Πομ. διάτ. *Gaudium et spes*, 13: AAS 58 (1966) 1.035.

τέρα. Η Καινή Διαθήκη μάς επιτρέπει να εισχωρήσουμε στην εμπειρία που ο ίδιος ο Ιησούς βιώνει και μεταδίδει της αγάπης του Πατρός Του — αββά— και έτσι στην ίδια την καρδιά της θεϊκής ζωής. Ο Ιησούς ανακινώνει τη λυτρωτική ευσπλαχνία του Θεού απέναντι σ' εκείνους που συναντά στο δρόμο Του, αρχίζοντας από τους φτωχούς, τους περιθωριοποιημένους, τους αμαρτωλούς, και τους προσκαλεί να Τον ακολουθήσουν, επειδή Εκείνος πρώτος, και με τρόπο εντελώς ξεχωριστό, υπακούει στο σχέδιο αγάπης του Θεού ως απεσταλμένος Του στον κόσμο.

Η συναίσθηση που έχει ο Ιησούς ότι είναι ο Υιός εκφράζει ακριβώς αυτή την πρωταρχική εμπειρία. Ο Υιός δέχτηκε τα πάντα από τον Πατέρα: «πάντα ὅσα ἔχει ὁ πατήρ ἐμά ἐστι» (Ιω 16,15). Εκείνος, με τη σειρά του, έχει ως αποστολή να κάνει μέτοχους αυτού του χαρίσματος και της υιικής σχέσης όλους τους ανθρώπους: «οὐκέτι ὑμᾶς λέγω δούλους, ὅτι ὁ δούλος οὐκ οἶδε τί ποιεῖ αὐτοῦ ὁ κύριος· ὑμᾶς δὲ εἴρηκα φίλους, ὅτι πάντα ἃ ἤκουσα παρὰ τοῦ πατρὸς μου ἐγνώρισα ὑμῖν» (Ιω 15,15).

Το να αναγνωρίσει την αγάπη του Πατρός σημαίνει για τον Ιησού να εμπνεύσει τις πράξεις Του με την ίδια γενναιοδωρία και ευσπλαχνία του Θεού, ζωοδότριες νέας ζωής, και να γίνει έτσι, με την ίδια Του την ύπαρξη, παράδειγμα και πρότυπο για τους ακολούθους Του. Αυτοί καλούνται να ζήσουν όπως Εκείνος και, μετά το δικό Του Πάσχα θανάτου και ανάστασης, να ζήσουν εν Χριστώ και από τον Χριστό, χάρι στο πλουσιοπάροχο δώρο του Αγίου Πνεύματος, του Παρηγορητή που εσωτερικεύει στις καρδιές τον τρόπο ζωής του ίδιου του Χριστού.

β) Η αποκάλυψη της τριαδικής Αγάπης

30 Η μαρτυρία της Καινής Διαθήκης, με το πάντα ξεχωριστό δέος εκείνου που θαμπώθηκε από την άρρητη αγάπη του Θεού (πρβλ. Ρωμ 8,26), συλλαμβάνει στο φως της πλήρους αποκάλυψης της τριαδικής Αγάπης που προσφέρεται από το Πάσχα του Ιησού Χριστού την έσχατη έννοια της ενανθρώπισης του Υιού και της αποστολής Του ανάμεσα στους ανθρώπους. Γράφει ο απόστολος Παύλος: «εἰ ὁ Θεὸς ὑπὲρ ἡμῶν, τίς καθ' ἡμῶν; ὅς γε τοῦ ἰδίου υἱοῦ οὐκ ἐφείσατο, ἀλλ' ὑπὲρ ἡμῶν πάντων παρέδωκεν αὐτόν, πῶς οὐχὶ καὶ σὺν αὐτῷ τὰ πάντα ἡμῖν χαρίζεται;» (Ρωμ 8,31-32).

Παρόμοιο λόγο χρησιμοποιεί και ο ευαγγελιστής Ιωάννης: «ἐν τούτῳ ἐστὶν ἡ ἀγάπη, οὐχ ὅτι ἡμεῖς ἠγαπήσαμεν τὸν Θεόν, ἀλλ' ὅτι αὐτὸς ἠγάπησεν ἡμᾶς καὶ ἀπέστειλε τὸν υἱὸν αὐτοῦ ἰλασμὸν περὶ τῶν ἁμαρτιῶν ἡμῶν» (Α΄ Ιω 4,10).

31 Η ὄψη του Θεού, που αποκαλύφθηκε σταδιακά στην ιστορία της σωτηρίας, ακτινοβολεί την πληρότητα στην ὄψη του Εσταυρωμένου και Αναστημένου Χριστού. Ο Θεός είναι τριαδικός: Πατήρ, Υἱός και Ἅγιον Πνεῦμα, αληθῶς ξεχωριστοὶ και αληθῶς ἓνα επειδὴ εἶναι ἀέναη κοινω- νία ἀγάπης. Η ἀγάπη του Θεού για την ανθρωπότητα αποκαλύπτεται κυ- ρίως ως πηγαία ἀγάπη του Πατρός, ἀπὸ Τον Οποῖο εκπορεύονται τα πά- ντα· ως χάρη επικοινωνίας που ο Υἱός τη μετουσιώνει, προσφερόμενος στον Πατέρα και στους ανθρώπους· ὅπως πάντα, νέα γονιμότητα της θεϊ- κῆς ἀγάπης που το Ἅγιο Πνεῦμα διαχέει στην καρδιά των ανθρώπων (πρὸβλ. Ρωμ 5,5).

Με λόγια και με ἔργα και πλήρως και οριστικά με το θάνατο και την ἀνάστασή Του³⁰, ο Ιησούς Χριστός αποκαλύπτει στην ανθρωπότητα ὅτι ο Θεός εἶναι ο Πατέρας και ὅλοι καλούμαστε να γίνουμε τέκνα Του εν Πνεύματι (πρὸβλ. Ρωμ 8,15· Γαλ 4,6), ὁπότε ἀδελφοί και ἀδελφές μεταξύ μας. Γι' αὐτόν το λόγο η Εκκλησία πιστεύει ακράδαντα ὅτι «το κλειδί, το κέντρο και το τέλος ὅλης της ἀνθρώπινης ιστορίας βρίσκονται στον Κύ- ριο και Διδάσκαλό της»³¹.

32 Ατενίζοντας τη γενναιοδωρία και την αφθονία του θεϊκού δώρου του Υιού εκ μέρους του Πατρός, το οποίο ο Ιησούς δίδαξε και απέδειξε προ- σφέροντας τη ζωὴ Του για μας, ο ευαγγελιστής Ιωάννης συλλαμβάνει το βαθύτατο νόημα και την πιο λογική συνέπεια: «Ἀγαπητοί, εἰ οὕτως ὁ Θεὸς ἠγάπησεν ἡμᾶς, καὶ ἡμεῖς ὀφειλομεν ἀλλήλους ἀγαπᾶν. Θεὸν οὐδεὶς πώ- ποτε θεάεται· ἐὰν ἀγαπῶμεν ἀλλήλους, ὁ Θεὸς ἐν ἡμῖν μένει καὶ ἡ ἀγάπη αὐτοῦ τετελειωμένη ἐστὶν ἐν ἡμῖν» (Α΄ Ιω 4,11-12). Την αμοιβαιότητα της ἀγάπης απαιτεῖ η ἐντολή που ο Ιησούς χαρακτηρίζει νέα και δική Του:

³⁰ Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Δογμ. διάτ. *Dei Verbum*, 4: AAS 58 (1966) 819.

³¹ Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes* 10: AAS 58 (1966) 1.033.

«καθὼς ἠγάπησα ὑμᾶς ἵνα καὶ ὑμεῖς ἀγαπᾶτε ἀλλήλους» (Ιω 13,34). Η εντολή της αμοιβαίας αγάπης χαράζει το δρόμο για να ζήσουμε εν Χριστώ την τριαδική ζωή στην Εκκλησία, Σώμα του Χριστού, και να μετουσιώσουμε μαζί Του την Ιστορία μέχρι την εκπλήρωσή της στην επουράνια Ιερουσαλήμ.

33 Η εντολή της αμοιβαίας αγάπης, που αποτελεί νόμο ζωής για το λαό του Θεού³², πρέπει να εμπνεύσει, να εξαγνίσει και να εξυψώσει όλες τις ανθρώπινες σχέσεις στην κοινωνική και πολιτική ζωή: «Ανθρωπότητα σημαίνει κάλεσμα στη διαπροσωπική κοινωνία»³³, επειδή το κατ' εικόνα και καθ' ομοίωσιν του τριαδικού Θεού είναι η ρίζα «όλου του ανθρώπινου “ήθους”... το απόγειο του οποίου είναι η εντολή της αγάπης»³⁴. Το σημερινό κοινωνικό, οικονομικό, πολιτικό και πολιτιστικό φαινόμενο της αλληλεξάρτησης, που εντείνει και καθιστά ιδιαίτερα εμφανείς τους δεσμούς που ενώνουν την ανθρώπινη οικογένεια, καθιστά ανάγλυφο για άλλη μια φορά, υπό το φως της Αποκάλυψης, «ένα νέο πρότυπο ενότητας του ανθρώπινου γένους, στο οποίο οφείλει να εμπνεύσει την αλληλεγγύη. Αυτό το υπέρτατο πρότυπο ενότητας, εικόνα του εσώτατου πνεύματος του Θεού, ενός σε τρία Πρόσωπα, είναι αυτό που εμείς οι χριστιανοί ορίζουμε με τη λέξη “κοινωνία”»³⁵.

III. Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΣΤΟ ΣΧΕΔΙΟ ΑΓΑΠΗΣ ΤΟΥ ΘΕΟΥ

α) Η τριαδική Αγάπη, αφετηρία και προορισμός του ανθρώπου

34 Η αποκάλυψη εν Χριστώ του μυστηρίου του Θεού ως τριαδικής Αγάπης είναι συγχρόνως η αποκάλυψη της κλήσης του ανθρώπου προς την αγά-

³² Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Δογμ. διάτ. *Lumen gentium* 9: AAS 57 (1965) 12-14.

³³ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Απ. επ. *Mulieris dignitatem* (Η αξιοπρέπεια και η κλήση της γυναίκας), 7: AAS 80 (1988) 1.666.

³⁴ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Απ. επ. *Mulieris dignitatem*, 7: AAS 80 (1988) 1.665-1.666.

³⁵ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Sollicitudo rei socialis*, 40: AAS 80 (1988) 569.

πη. Αυτή η αποκάλυψη φωτίζει την αξιοπρέπεια και την προσωπική ελευθερία του άνδρα και της γυναίκας και την έμφυτη ανθρώπινη κοινωνικότητα σε όλο τους το εύρος: «Το να είμαστε κατ' εικόνα και καθ' ομοίωσιν του Θεού συνεπάγεται [...] μια ύπαρξη σε σχέση και αναλογία με το άλλο “εγώ”»³⁶, επειδή ο ίδιος ο Θεός, ένας και τριαδικός, είναι κοινωνία του Πατρός, του Υιού και του Αγίου Πνεύματος.

Στην κοινωνία αγάπης που είναι ο Θεός, όπου ανάμεσα στα τρία θεϊκά Πρόσωπα υπάρχει αμοιβαία αγάπη και είναι ο Μοναδικός Θεός, ο άνθρωπος καλείται να ανακαλύψει την αφετηρία και τον προορισμό της ύπαρξής του στην Ιστορία. Οι συνοδικοί πατέρες, στην Ποιμαντική διάταξη «*Gaudium et spes*», διδάσκουν ότι ο «Ιησούς Χριστός, όταν παρακαλεί τον Πατέρα “ίνα ὧσιν ἔν καθὼς ἡμεῖς ἔν ἔσμεν” (Ιω 17,21-22), θέτοντας δυσπρόσιτους στόχους στην ανθρώπινη λογική, αναφέρεται σε μια σχετική ομοιότητα ανάμεσα στην ένωση των θεϊκών Προσώπων και στην ένωση των τέκνων του Θεού στην αλήθεια και στην αγάπη. Ετούτη η ομοιότητα διακηρύσσει ότι ο άνθρωπος, που είναι το μόνο πλάσμα στη γη το οποίο ο Θεός θέλησε γι' αυτό που είναι, δεν μπορεί να τα καταφέρει πλήρως παρά μόνο στο ειλικρινές δόσιμο του εαυτού του (πρβλ. Λε 17,33)»³⁷.

35 Η χριστιανική αποκάλυψη ρίχνει νέο φως στην ταυτότητα, στον προορισμό και στην ύστατη μοίρα του ανθρώπου και του ανθρωπίνου γένους. Κάθε άνθρωπο τον έχει πλάσει ο Θεός, τον αγάπησε και τον λύτρωσε με τον Ιησού Χριστό, και πραγματώνεται υφαίνοντας πολλαπλές σχέσεις αγάπης, δικαιοσύνης και αλληλεγγύης με τους άλλους, ενώ εκθέτει την πολυσχιδή δραστηριότητά του στον κόσμο. Οι ανθρώπινες ενέργειες, όταν τείνουν να προωθήσουν την αξιοπρέπεια και την ολοκληρωμένη κλήση του ανθρώπου, την ποιότητα των συνθηκών της ύπαρξής του, τη συνάντηση και την αλληλεγγύη των λαών και των εθνών, συμφωνούν με το σχέδιο του Θεού, που δε σταματά ποτέ να δείχνει την αγάπη και την πρόνοιά Του στα τέκνα Του.

³⁶ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Απ. επ. *Mulieris dignitatem*, 7: AAS 80 (1988) 1.664.

³⁷ Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes* 24: AAS 58 (1966) 1.045.

36 Οι σελίδες του πρώτου βιβλίου της Αγίας Γραφής, που περιγράφουν τη δημιουργία του άνδρα και της γυναίκας κατ' εικόνα και καθ' ομοίωσιν του Θεού (πρβλ. Γεν 1,26-27), περιέχουν μια θεμελιώδη διδασκαλία για την ταυτότητα και τον προορισμό του ανθρώπου. Μας λένουν ότι η δημιουργία του άνδρα και της γυναίκας είναι μια πράξη ελεύθερη και γενναιοδωρη του Θεού· ότι ο άνδρας και η γυναίκα αποτελούν, ως ελεύθεροι και ευφυείς, το εσύ που έπλασε ο Θεός και που μόνο στη σχέση μαζί Του μπορούν να ανακαλύψουν και να εκπληρώσουν το αληθινό και πλήρες νόημα της προσωπικής και κοινωνικής τους ζωής· ότι αυτοί, ακριβώς στη συμπληρωματικότητα και στην αμοιβαιότητά τους, είναι η εικόνα της τριαδικής Αγάπης στο σύμπαν που δημιουργήθηκε· ότι σ' αυτούς, που είναι η κορυφή της δημιουργίας, ο Δημιουργός αναθέτει το καθήκον να ορίσουν σύμφωνα με το σχέδιό Του τη φύση που δημιούργησε (πρβλ. Γεν 1,28).

37 Η Γένεσις μας προτείνει μερικούς άξονες της χριστιανικής ανθρωπολογίας: την αναφαίρετη αξιοπρέπεια του ανθρώπου, που έχει τις ρίζες και την εγγύησή της στο σχέδιο δημιουργίας του Θεού· τη δομική κοινωνικότητα του ανθρώπου, που έχει το πρότυπό της στην πρωταρχική σχέση ανάμεσα στον άνδρα και στη γυναίκα, η «ένωση των οποίων αποτελεί την πρώτη μορφή κοινωνίας προσώπων»³⁸· η σημασία των ενεργειών του ανθρώπου στον κόσμο συνδέεται με την ανακάλυψη και το σεβασμό του φυσικού νόμου που ο Θεός χάραξε στο σύμπαν, έτσι ώστε η ανθρωπότητα να το κατοικήσει και να το προστατεύσει σύμφωνα με το σχέδιό Του. Αυτή η άποψη για τον άνθρωπο, την κοινωνία και την Ιστορία έχει τις ρίζες της στον Θεό και φωτίζεται από την εκπλήρωση του σχεδίου Του για λύτρωση.

β) Η χριστιανική σωτηρία: για όλους τους ανθρώπους και όλο τον άνθρωπο

38 Η λύτρωση που, χάρη στην πρωτοβουλία του Θεού Πατρός, προσφέρεται μέσω του Ιησού Χριστού και εκπληρώνεται και διαδίδεται από το Άγιο Πνεύμα είναι σωτηρία για όλους τους ανθρώπους και τον άνθρωπο:

³⁸ Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes* 12: AAS 58 (1966) 1.034.

είναι σωτηρία παγκόσμια και ολοκληρωμένη. Αφορά τον άνθρωπο σε κάθε του διάσταση: προσωπική και κοινωνική, πνευματική και σωματική, ιστορική και υπερβατική. Αρχίζει να εκπληρώνεται ήδη στην Ιστορία, επειδή ό,τι δημιουργήθηκε είναι καλό και το θέλησε ο Θεός και επειδή ο Υιός του Θεού έγινε ένας από εμάς³⁹. Η ολοκλήρωσή της όμως βρίσκεται στο μέλλον που μας επιφυλάσσει ο Θεός, όταν θα κληθούμε, μαζί με όλη τη δημιουργία (πρβλ. Ρωμ 8), να συμμετάσχουμε στη ανάσταση του Χριστού και στην αιώνια κοινωνία της ζωής με τον Πατέρα, στη χαρά του Αγίου Πνεύματος. Ετούτη η προοπτική δείχνει ακριβώς το λάθος και την απάτη των καθαρά εμμονοκρατικών απόψεων για την έννοια της Ιστορίας και τους ισχυρισμούς περί αυτοσωτηρίας του ανθρώπου.

39 Η σωτηρία που προσφέρει ο Θεός στα τέκνα Του απαιτεί τη δική τους ελεύθερη ανταπόκριση και αποδοχή. Σ' αυτό συνίσταται η πίστη, διαμέσου της οποίας «ο άνθρωπος εγκαταλείπεται εκουσίως στον Θεό»⁴⁰, ανταποκρινόμενος στην αστείρευτη και προαγγελθείσα από τον Θεό Αγάπη (πρβλ. Α΄ Ιω 4,10) με την πραγματική αγάπη προς τους αδελφούς και με αμετακίνητη ελπίδα επειδή «πιστὸς γὰρ ὁ ἐπαγγελιάμενος» (Εβρ 10,23). Πράγματι, το θεϊκό σχέδιο σωτηρίας δεν τοποθετεί τον άνθρωπο σε μια κατάσταση απόλυτης παθητικότητας ή κατωτερότητας απέναντι στον Δημιουργό του, διότι η σχέση με τον Θεό, που ο Ιησούς Χριστός μας φανερώνει και στην οποία μας εισάγει χάρη στο Άγιο Πνεύμα, είναι μια σχέση υικότητας: η ίδια που ο Ιησούς βιώνει απέναντι στον Πατέρα (πρβλ. Ιω 15-17· Γαλ 4,6-7).

40 Η οικουμενικότητα και η καθολικότητα της σωτηρίας, που δόθηκε με τον Ιησού Χριστό, καθιστούν ακατάλυτο το δεσμό ανάμεσα στη σχέση που ο άνθρωπος καλείται να έχει με τον Θεό και την ευθύνη απέναντι στον πλησίον όσον αφορά την πραγματικότητα των ιστορικών καταστάσεων. Αυτό το διαισθανόμαστε, έστω και συγκεχυμένα και όχι δίχως λάθη, στην οικουμενική αναζήτηση του ανθρώπου για την αλήθεια και

³⁹ Πρβλ. Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes* 22: AAS 58 (1966) 1.043.

⁴⁰ Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Δογμ. διάτ. *Dei Verbum*, 5: AAS 58 (1966) 819.

το πνεύμα, αλλά γίνεται φέρουσα δομή της Συνθήκης του Θεού με το Ισραήλ, όπως πιστοποιούν οι πλάκες του Νόμου και ο προφητικός λόγος.

Αυτός ο δεσμός εκφράζεται με σαφήνεια και τελειότητα στη διδασκαλία του Ιησού Χριστού και επιβεβαιώνεται οριστικά από την υπέρτατη απόδειξη του δώρου της ζωής Του, υπακούοντας στη βούληση του Πατρός και στην αγάπη προς τους αδελφούς. Σε έναν από τους γραμματείς που Τον ερώτησε: «ποία ἐστὶ πρώτη πάντων ἐντολή;» (Μκ 12,28), ο Ιησούς απάντησε: «πρώτη πάντων ἐντολή ἄκουε, Ἰσραήλ, Κύριος ὁ Θεὸς ἡμῶν Κύριος εἷς ἐστὶ καὶ ἀγαπήσεις Κύριον τὸν Θεόν σου ἐξ ὅλης τῆς καρδιάς σου καὶ ἐξ ὅλης τῆς ψυχῆς σου καὶ ἐξ ὅλης τῆς διανοίας σου καὶ ἐξ ὅλης τῆς ἰσχύος σου. [...]καὶ δευτέρα ὁμοία, αὕτη ἀγαπήσεις τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτόν. μείζων τούτων ἄλλη ἐντολή οὐκ ἔστι» (Μκ 12,29-31).

Στην καρδιά του ανθρώπου πλέκεται ἀρρηκτα η σχέση με τον Θεό, που αναγνωρίζεται ως Δημιουργός και Πατέρας, πηγή και εκπλήρωση της ζωής και της σωτηρίας, και το άνοιγμα στην αληθινή αγάπη προς τον άνθρωπο, που πρέπει να του φερθούμε ως έναν άλλο εαυτόν ἔστω κι αν είναι εχθρός (πρβλ. Μτ 5,43-44). Στην εσώτερη διάσταση του ανθρώπου ριζώνει, εντέλει, η δέσμευση για δικαιοσύνη και αλληλεγγύη, για την οικοδόμηση μιας κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής ζωής σύμφωνα με το σχέδιο του Θεού.

γ) Ο πιστός ακόλουθος του Χριστού ως νέο δημιούργημα

41 Η αμαρτία παραμονεύει την προσωπική και κοινωνική ζωή όπως και τις ανθρώπινες ενέργειες στον κόσμο, αλλά ο Ιησούς Χριστός «υποφέροντας για μας όχι μόνο μας άφησε ένα παράδειγμα ώστε να ακολουθούμε τα ίχνη Του, αλλά μας άνοιξε κι ένα δρόμο που, διατρέχοντάς τον, η ζωή και ο θάνατος καθαγιάζονται και αποκτούν ένα νέο νόημα»⁴¹. Ο πιστός ακόλουθος του Χριστού, με την πίστη και διαμέσου των θείων μυστηρίων, συναινεί στο πασχαλινό μυστήριο του Ιησού, έτσι ώστε ο παλαιός εαυτός του, με τις κακές του τάσεις, σταυρώνεται με τον Χριστό. Ως νέο δημιούργημα μπορεί να δεχτεί τη χάρη και «έν καινότητι ζωής περιπατή-

⁴¹ Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes* 22: AAS 58 (1966) 1.043.

σωμεν» (Ρωμ 6,4). Παρ' όλα αυτά όμως, ετούτη η πορεία «ισχύει όχι μόνο για τους χριστιανούς, αλλά και για όλους τους ανθρώπους καλής θέλησης, στις καρδιές των οποίων ενεργεί αόρατη η χάρη. Επειδή ο Χριστός πέθανε για όλους μας και επειδή η έσχατη κλήση του ανθρώπου είναι όντως μόνο μία, δηλαδή η θείκη, οφείλουμε να θεωρήσουμε ότι το Άγιο Πνεύμα προσφέρει σε όλους τη δυνατότητα να ενωθούν, με τον τρόπο που ο Θεός γνωρίζει, σ' αυτό το πασχαλινό μυστήριο»⁴².

42 Η εσωτερική μεταμόρφωση του ανθρώπου, στην προοδευτική του διαμόρφωση εν Χριστώ, είναι βασική προϋπόθεση για την πραγματική ανανέωση των σχέσεών του με τους άλλους. «Έτσι απαιτείται να στηριχθούμε στις πνευματικές και ηθικές ικανότητες του ανθρώπου και στη σταθερή ανάγκη της εσωτερικής μεταστροφής του για να επιτευχθούν οι κοινωνικές αλλαγές που είναι πραγματικά στην υπηρεσία του. Η αναγνωρισμένη προτεραιότητα της μεταστροφής της καρδιάς δεν εξαλείφει καθόλου, μάλλον επιβάλλει την υποχρέωση να επιφέρουμε στους θεσμούς και στις συνθήκες ζωής, όταν προκαλούν την αμαρτία, τις κατάλληλες εξυγιάνσεις, ώστε να συμμορφωθούν με τους κανόνες της δικαιοσύνης και να ευνοήσουν το καλό αντί να το εμποδίζουν»⁴³.

43 Δεν είναι δυνατόν να αγαπάς τον πλησίον όπως τον εαυτόν σου και να επιμένεις σ' αυτή τη συμπεριφορά, δίχως τη σταθερή και αμετακίνητη θέληση να δεσμευτείς για το καλό όλων και του καθενός, επειδή όλοι είναι πραγματικά υπεύθυνοι για όλους⁴⁴. Σύμφωνα με τη συνοδική διδασκαλία: «Ο σεβασμός και η αγάπη οφείλουν να επεκταθούν και σ' εκείνους που σκέφτονται ή ενεργούν διαφορετικά από εμάς στα κοινωνικά, πολιτικά, ακόμη και θρησκευτικά πράγματα, επειδή με όσο περισσότερη τιμιότητα και αγάπη κατανοήσουμε τον τρόπο που σκέφτονται, τόσο πιο εύκολα θα μπορέσουμε να αρχίσουμε το διάλογο μαζί τους»⁴⁵. Σ' αυτή την

⁴² Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes* 22: AAS 58 (1966) 1.043.

⁴³ Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 1.888.

⁴⁴ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Sollicitudo rei socialis*, 38: AAS 80 (1988) 565-566.

⁴⁵ Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes* 28: AAS 58 (1966) 1.048.

πορεία είναι αναγκαία η χάρη, που Θεός προσφέρει στον άνθρωπο για να τον βοηθήσει να ξεπεράσει τις αποτυχίες, για να τον αποσπάσει από τα δίχτυα του ψεύδους και της βίας, για να τον στηρίξει και να τον παρακινήσει να ξαναυφάνει, με ολοένα και πιο ανανεωμένη διάθεση, το δίκτυ των πραγματικών και ειλικρινών σχέσεων με τους όμοιούς του⁴⁶.

44 Και η σχέση με σύμπασα τη δημιουργία και οι διάφορες δραστηριότητες που ο άνθρωπος αφιερώνει στη φροντίδα και στη μεταμόρφωσή του, οι οποίες απειλούνται καθημερινά από την αλαζονεία και από την άκρατη αγάπη για τον εαυτό του, πρέπει να εξαγιστούν και να τελειοποιηθούν από το σταυρό και την ανάσταση του Χριστού: «Λυτρωμένος από τον Χριστό και έχοντας γίνει νέο δημιούργημα μέσω του Αγίου Πνεύματος, ο άνθρωπος μπορεί και πρέπει να αγαπάει τα πράγματα που δημιούργησε ο Θεός. Από τον Θεό τα δέχεται, τα κοιτάζει και τα τιμά όντας δημιουργήματα του Θεού. Ευχαριστώντας γι' αυτά τον Ευεργέτη και συναναστρεφόμενος και απολαμβάνοντας τα πωχά και ελεύθερα τω πνεύματι πλάσματα, εισέρχεται στην πραγματική κατοχή του κόσμου, όπως εκείνος που δεν κατέχει τίποτα και αντίθετα κατέχει τα πάντα: πάντα ὑμῶν ἔστιν, ἡμεῖς δὲ Χριστοῦ, Χριστὸς δὲ Θεοῦ (Α΄ Κορ 3,22-23)»⁴⁷.

δ) Η υπερβατικότητα της σωτηρίας και η αυτονομία της κοσμικής πραγματικότητας

45 Ο Ιησούς Χριστός είναι ο Υιός του Θεού που ενανθρωπίστηκε, μέσω του Οποίου και χάρη σ' Αυτόν ο κόσμος και ο άνθρωπος αντλούν τη γνήσια και πλήρη αλήθεια τους. Το μυστήριο της άπειρης εγγύτητας του Θεού προς τον άνθρωπο —εκπληρώθηκε με την ενσάρκωση του Ιησού Χριστού, που έφτασε μέχρι την εγκατάλειψη στο σταυρό και στο θάνατο— δείχνει ότι όσο περισσότερο ο άνθρωπος εξετάζεται υπό το φως του σχεδίου του Θεού και ζει σε κοινωνία με Αυτόν, τόσο περισσότερο ενδυ-

⁴⁶ Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 1.889.

⁴⁷ Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes* 37: AAS 58 (1966) 1.055.

ναμώνεται και ελευθερώνεται η ταυτότητά του και η ελευθερία που είναι γνώρισμά του. Η συμμετοχή στην υϊκή ζωή του Χριστού, που έγινε δυνατή με την ενσάρκωση και το πασχαλινό δώρο του Αγίου Πνεύματος, μακριά από το να ταπεινώσει, έχει ως αποτέλεσμα να απελευθερώνει την αληθινή και αυτόνομη ισχύ και ταυτότητα του ανθρώπου, σε όλες του τις εκφράσεις.

Αυτή η προοπτική προσανατολίζει προς μια ορθή αντίληψη της κοσμικής πραγματικότητας και της αυτονομίας της, που υπογραμμίζεται από τη διδασκαλία της Β΄ Συνόδου του Βατικανού: «Αν ως προς την αυτονομία της κοσμικής πραγματικότητας εννοούμε ότι τα δημιουργήματα και οι κοινωνίες απολαμβάνουν τους νόμους και τις αξίες τους, που ο άνθρωπος βαθμιαία οφείλει να ανακαλύψει, να χρησιμοποιήσει και να συντονίσει, τότε είναι απολύτως αναγκαίο να την απαιτήσει αυτό... συμφωνεί με τη βούληση του Δημιουργού. Πράγματι, ως δημιουργήματα, όλα τα πράγματα είναι προικισμένα με τη δική τους συνοχή, αλήθεια, καλοσύνη, νόμους και κανόνες, τα οποία ο άνθρωπος οφείλει να σέβεται, αποδεχόμενος τις μεθόδους των μεμονωμένων επιστημών ή τεχνών»⁴⁸.

46 Δεν υπάρχει σύγκρουση ανάμεσα στον Θεό και στον άνθρωπο, αλλά μια σχέση αγάπης όπου ο κόσμος και τα αποτελέσματα των πράξεων του ανθρώπου στον κόσμο είναι αντικείμενο ανταποδοτικού δώρου ανάμεσα στον Πατέρα και στα τέκνα, και των τέκνων μεταξύ τους, εν Χριστώ: από Εκείνον και χάρη σ' Εκείνον ο κόσμος και ο άνθρωπος αντλούν την αληθινή και πρωταρχική σημασία τους. Σε μια οικουμενική θέαση της αγάπης του Θεού που αγκαλιάζει ό,τι υπάρχει, ο Θεός ο ίδιος μας αποκαλύφθηκε εν Χριστώ ως πατήρ και ζωοδότης, κι ο άνθρωπος μας αποκαλύπτεται ως εκείνος που, εν Χριστώ, δέχεται τα πάντα από τον Θεό ως δώρημα, μέσα σε ταπεινότητα και ελευθερία, και κατέχει τα πάντα ως δικά του, όταν γνωρίζει και ξει καθετί ως εκ Θεού, που πηγάζει από τον Θεό και στον Θεό καταλήγει. Σχετικά με αυτό, η Β΄ Σύνοδος του Βατικανού διδάσκει: «Εάν... με την έκφραση αυτονομία της επίγειας πραγματι-

⁴⁸ Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes* 36: AAS 58 (1966) 1.054· πρβλ. ίδιο, Διάτ. *Apostolicam actuositatem* (Για την ιεραποστολή των λαϊκών), 7: AAS 58 (1966) 843-844.

κότητας εννοούμε ότι όσα δημιουργήθηκαν δεν εξαρτώνται από τον Θεό, κι ότι ο άνθρωπος μπορεί να τα χρησιμοποιεί χωρίς να τα συσχετίζει με τον Δημιουργό, όποιος αναγνωρίζει τον Θεό αντιλαμβάνεται πόσο λανθασμένες είναι παρόμοιες απόψεις. Χωρίς τον Δημιουργό το δημιούργημα εξαφανίζεται»⁴⁹.

47 Ο άνθρωπος, καθ' εαυτόν και με την κλήση του, ξεπερνά τον ορίζοντα του δημιουργημένου σύμπαντος, της κοινωνίας και της Ιστορίας: ο απώτατος σκοπός του είναι ο ίδιος ο Θεός⁵⁰, που αποκαλύφθηκε στους ανθρώπους για να τους προσκαλέσει και να τους εισαγάγει στην κοινωνία μαζί Του⁵¹: «Ο άνθρωπος δεν μπορεί να προσφέρει τον εαυτό του σε ένα σχέδιο της πραγματικότητας αποκλειστικά ανθρώπινο, σ' ένα ιδανικό αφηρημένο ή σε ψευδείς ουτοπίες. Ως πρόσωπο, μπορεί να προσφέρει τον εαυτό του σε ένα άλλο πρόσωπο ή σε άλλα πρόσωπα και, τέλος, στον Θεό, που είναι ο δημιουργός του και ο μοναδικός που μπορεί να αποδεχτεί πλήρως το δώρο του»⁵². Γι' αυτόν το λόγο «είναι αλλοτριωμένος ο άνθρωπος που αρνείται να υπερβεί τον εαυτό του και να ζήσει την εμπειρία του δωρήματος του εαυτού του και της διάπλασης μιας αυθεντικής ανθρώπινης κοινότητας, προσανατολισμένης στο ύστατο πεπρωμένο της που είναι ο Θεός. Είναι αλλοτριωμένη η κοινωνία που, στις διάφορες πλευρές της κοινωνικής, παραγωγικής και καταναλωτικής οργάνωσης, καθιστά πιο δύσκολη την εκπλήρωση αυτού του δωρήματος και τη συγκρότηση αυτής της διανθρώπινης αλληλεγγύης»⁵³.

48 Ο άνθρωπος δεν μπορεί και δεν πρέπει να γίνεται αντικείμενο εκμετάλλευσης των κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών δομών, επειδή κάθε άνθρωπος έχει την ελευθερία να προσανατολίζεται προς τον ύστατο σκοπό του. Από την άλλη, κάθε πολιτιστική, κοινωνική, οικονομική και πολιτική επίτευξη, όπου ιστορικά επιδρά η κοινωνικότητα του αν-

⁴⁹ Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes* 36: AAS 58 (1966) 1.054.

⁵⁰ Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 2.244.

⁵¹ Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Δογμ. διάτ. *Dei Verbum*, 2: AAS 58 (1966) 818.

⁵² ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 41: AAS 83 (1991) 844.

⁵³ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 41: AAS 83 (1991) 844-

θρώπου και η μεταμορφωτική: σε σχέση με το σύμπαν δραστηριότητά του, οφείλει πάντα να εξετάζεται και από την άποψη μιας πραγματικότητας σχετικής και πρόσκαιρης· «πρόσκαιρο γάρ τὸ σχῆμα τοῦ κόσμου τούτου» (Α΄ Κορ 7,31). Πρόκειται για μια εσχατολογική σχετικότητα, με την έννοια ότι ο άνθρωπος και ο κόσμος θα συναντηθούν στο τέλος που είναι η ολοκλήρωση του πεπρωμένου τους εν Χριστώ· και για μια θεολογική σχετικότητα κατά την οποία το δώρο του Θεού, διαμέσου του οποίου θα πραγματοποιηθεί η οριστική μοίρα της ανθρωπότητας και της δημιουργίας, ξεπερνά απείρως τις δυνατότητες και τις προσμονές του ανθρώπου. Οποιαδήποτε απολυταρχική άποψη της κοινωνίας και του κράτους και οποιαδήποτε ενδοκοσμική ιδεολογία της προόδου είναι αντίθετες στην ολοκληρωμένη αλήθεια του ανθρώπου και στο σχέδιο του Θεού για την Ιστορία.

IV. ΤΟ ΣΧΕΔΙΟ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΚΑΙ Η ΑΠΟΣΤΟΛΗ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

α) Η Εκκλησία, σημάδι και προστασία της υπερβατικότητας του ανθρώπου

49 Η Εκκλησία, κοινότητα εκείνων που κλήθηκαν από τον Αναστάνα Ιησού Χριστό και τέθηκαν στην ακολουθία Του, είναι «σημάδι και προστασία της υπερβατικότητας του ανθρώπου»⁵⁴. Η Εκκλησία «είναι εν Χριστώ ως θείο μυστήριο, δηλαδή σημάδι και όργανο της εσώτατης κοινωνίας με τον Θεό και της ενότητας όλου του ανθρωπίνου γένους»⁵⁵. Αποστολή της Εκκλησίας είναι να αναγγέλλει και να κοινωνεί τη σωτηρία που εκπληρώθηκε εν Χριστώ Ιησού, που Εκείνος ονομάζει «βασιλεία τοῦ Θεοῦ» (Μκ 1,15), δηλαδή την κοινωνία με τον Θεό και ανάμεσα στους ανθρώπους. Ο προσορισμός της σωτηρίας, η Βασιλεία του Θεού, αγκαλιάζει όλους τους ανθρώπους και θα πραγματοποιηθεί πλήρως επέκεινα της Ιστορίας, εν Θεώ. Η Εκκλησία δέχτηκε «την αποστολή να αναγγείλει και

⁵⁴ Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes* 76: AAS 58 (1966) 1.099.

⁵⁵ Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Δογμ. διάτ. *Lumen gentium* 1: AAS 57 (1965) 5.

να εγκαθιδρύσει σε όλους τους λαούς τη Βασιλεία του Χριστού και του Θεού, κι αυτής της Βασιλείας αποτελεί στη γη το σπέρμα και την αρχή»⁵⁶.

50 Η Εκκλησία τίθεται πραγματικά στην υπηρεσία της Βασιλείας του Θεού κυρίως κηρύσσοντας και κοινωνώντας το Ευαγγέλιο της σωτηρίας και ιδρύοντας νέες χριστιανικές κοινότητες. Επίσης, «υπηρετεί τη Βασιλεία διαδίδοντας στον κόσμο τις “ευαγγελικές αξίες”, που είναι έκφραση της Βασιλείας και βοηθούν τους ανθρώπους να δεχτούν το σχέδιο του Θεού. Είναι αλήθεια λοιπόν ότι η αρχική πραγματικότητα της Βασιλείας μπορεί να βρεθεί και πέρα από τα όρια της Εκκλησίας σε ολόκληρη την ανθρωπότητα, επειδή ζει τις “ευαγγελικές αξίες” και ανοίγεται στην ενέργεια του Αγίου Πνεύματος που εμφυσά όπου και όπως θέλει (πρβλ. *Ιω* 3,8)· πρέπει όμως να προσθέσουμε αμέσως ότι αυτή η επίγεια διάσταση της Βασιλείας είναι ατελής, αν δε συντονίζεται με τη Βασιλεία του Χριστού, παρούσα στην Εκκλησία και προσανατολισμένη προς την εσχατολογική πληρότητα»⁵⁷. Από αυτό συνεπάγεται κυρίως ότι η Εκκλησία δε συγχέεται με την πολιτική κοινότητα και δε συνδέεται με κανένα πολιτικό σύστημα⁵⁸. Πράγματι, η πολιτική κοινότητα και η Εκκλησία, στο δικό τους χώρο, είναι ανεξάρτητες και αυτόνομες η μία από την άλλη και είναι αμφοτέρως, έστω και διαφορετικά, «στην υπηρεσία της προσωπικής και κοινωνικής κλήσης των ίδιων ανθρώπων»⁵⁹. Αντίθετα, μπορούμε να δηλώσουμε ότι η διάκριση ανάμεσα στη θρησκεία και στην πολιτική και στην αρχή της θρησκευτικής ελευθερίας αποτελούν μια ιδιαίτερη κατάκτηση του χριστιανισμού, μεγάλης σημασίας σε επίπεδο ιστορικό και πολιτιστικό.

51 Στην ταυτότητα και στην αποστολή της Εκκλησίας στον κόσμο, σύμφωνα με το σχέδιο του Θεού που ενσαρκώθηκε εν Χριστώ, αντιστοιχεί «ένα σωστικό και εσχατολογικό σκοπό, τον οποίο δεν μπορούμε να το

⁵⁶ Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Δογμ. διάτ. *Lumen gentium* 5: AAS 57 (1965) 8.

⁵⁷ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Redemptoris missio*, 20: AAS 83 (1991) 267.

⁵⁸ Πρβλ. Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes* 76: AAS 58 (1966) 1.099· *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2.245.

⁵⁹ Πρβλ. Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes* 76: AAS 58 (1966) 1.099.

πετύχουμε πλήρως παρά μόνο στον μελλοντικό κόσμο»⁶⁰. Ακριβώς γι' αυτό η Εκκλησία προσφέρει μια δημιουργική και αναντικατάστατη συνεισφορά με την προτροπή που την ωθεί να καταστήσει πιο ανθρώπινη την οικογένεια των ανθρώπων και την ιστορία της και να σταθεί σαν προπύργιο απέναντι σε κάθε απολυταρχικό πειρασμό, δείχνοντας στον άνθρωπο την ολοκληρωμένη και οριστική του κλήση⁶¹.

Με το κήρυγμα του Ευαγγελίου, τη χάρη των θείων μυστηρίων και την εμπειρία της αδελφικής κοινωνίας, η Εκκλησία «αποκαθιστά και εξυψώνει την αξιοπρέπεια του ανθρώπου, σταθεροποιεί τη δομή της ανθρώπινης κοινωνίας και περιβάλλει με νόημα και με βαθύτερη σημασία την καθημερινή δουλειά του ανθρώπου»⁶². Στο επίπεδο της πραγματικής ιστορικής δυναμικής, η έλευση της Βασιλείας του Θεού δεν αφήνεται να διαφανεί στην προοπτική μιας συγκεκριμένης και τελεσιδίκης κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής οργάνωσης. Αυτό, μάλλον, πιστοποιείται από την ανάπτυξη μιας ανθρώπινης κοινωνίας που είναι για τους ανθρώπους προζύμι για ολοκληρωμένη πραγμάτωση, για δικαιοσύνη και αλληλεγγύη, στο άνοιγμα προς το υπερβατικό ως σημείο αναφοράς για την οριστική προσωπική εκπλήρωση.

β) Εκκλησία, Βασιλεία του Θεού και ανανέωση των κοινωνικών σχέσεων

52 Ο Θεός, εν Χριστώ, δε λυτρώνει μόνο τον μεμονωμένο άνθρωπο αλλά και τις κοινωνικές σχέσεις ανάμεσα στους ανθρώπους. Όπως διδάσκει ο απόστολος Παύλος, η ζωή εν Χριστώ αναδεικνύει με τρόπο νέο και πλήρη την ταυτότητα και την κοινωνικότητα του ανθρώπου, μαζί με τα απτά τους αποτελέσματα σε ιστορικό επίπεδο: «πάντες γὰρ υἱοὶ Θεοῦ ἐστε διὰ τῆς πίστεως ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ· ὅσοι γὰρ εἰς Χριστὸν ἐβαπτίσθητε, Χριστὸν ἐνεδύσασθε. οὐκ ἔνι Ἰουδαῖος οὐδὲ Ἕλληγ, οὐκ ἔνι δοῦλος οὐδὲ ἐλεύθε-

⁶⁰ Πρβλ. Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes* 40: AAS 58 (1966) 1.058.

⁶¹ Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 2.244.

⁶² Πρβλ. Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes* 40: AAS 58 (1966) 1.058.

ρος, οὐκ ἓν ἄρσεν καὶ θήλυ· πάντες γὰρ ὑμεῖς εἶς ἐστε ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ» (Γαλ 3,26-28). Σ' αυτή την προοπτική, οι εκκλησιαστικές κοινότητες, έχοντας κληθεί από το μήνυμα του Ιησού Χριστού και συναθροιστεί υπό του Αγίου Πνεύματος γύρω από τον αναστηθέντα Χριστό (πρβλ. Μτ 18,20· 28,19-20· Λκ 26,46-49), προτείνονται ως τόποι κοινωνίας, μαρτυρίας και αποστολής για τη λύτρωση και την αλλαγή των κοινωνικών σχέσεων. Το κήρυγμα του Ευαγγελίου του Ιησού παρακινεί τους πιστούς ακολούθους Του να προεξοφλήσουν το μέλλον ανανεώνοντας τις αμοιβαίες σχέσεις.

53 Η αλλαγή των κοινωνικών σχέσεων που ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις της Βασιλείας του Θεού δεν καθορίζεται μια για πάντα. Πρόκειται, μάλλον, για ένα καθήκον που έχει ανατεθεί στη χριστιανική κοινότητα, η οποία οφείλει να το επεξεργαστεί και να το υλοποιήσει μέσα από το στοχασμό και την πρακτική που εμπνέονται από το Ευαγγέλιο. Είναι το ίδιο το Πνεύμα του Κυρίου που οδηγεί το λαό του Θεού και συγχρόνως γειμίζει το σύμπαν⁶³, εμφυσά από καιρού εις καιρόν νέες και επίκαιρες λύσεις στην υπεύθυνη δημιουργικότητα του ανθρώπου⁶⁴, στην κοινότητα των χριστιανών που περιλαμβάνεται στον κόσμο και στην Ιστορία και γι' αυτό είναι ανοιχτή στο διάλογο με όλους τους ανθρώπους καλής θέλησης για την κοινή αναζήτηση των σπόρων της αλήθειας που είναι σκορπισμένοι στο ευρύ πεδίο της ανθρωπότητας⁶⁵. Η δυναμική αυτής της ανανέωσης στηρίζεται στις αναλλοίωτες αρχές του φυσικού νόμου, που χαράσσεται από τον Θεό σε κάθε πλάσμα Του (πρβλ. Ρωμ 2,14-15) και φωτίζεται εσχατολογικά διαμέσου του Ιησού Χριστού.

⁶³ Πρβλ. Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes* 11: AAS 58 (1966) 1.033.

⁶⁴ Πρβλ. ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ', Απ. επ. *Octogesima adveniens*, 37: AAS 63 (1971) 426-427.

⁶⁵ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Redemptor hominis* (Ο Λυτρωτής του ανθρώπου), 11: AAS 71 (1979) 276: «Ορθώς οι Πατέρες της Εκκλησίας έβλεπαν στις διάφορες θρησκείες σχεδόν άλλες τόσες αντανάκλασεις μιας μοναδικής αλήθειας όπως οι «σπόροι του Λόγου», οι οποίοι πιστοποιούν ότι, έστω και από διαφορετικές οδούς, στρέφεται προς μία κατεύθυνση η πιο βαθιά επιδίωξη του ανθρώπινου πνεύματος».

54 Ο Ιησούς Χριστός μάς αποκαλύπτει ότι «ὁ Θεὸς ἀγάπη ἐστίν» και μας διδάσκει ὅτι «ο θεμελιώδης νόμος της ανθρωπίνης τελειότητας, ἄρα και του μετασχηματισμοῦ του κόσμου, εἶναι η νέα εντολή της αγάπης. Με αυτό τον τρόπο εξασφαλίζει σε ὅσους πιστεύουν στη θεϊκή αγάπη ὅτι η οδός της αγάπης εἶναι προσιτή σε ὅλους τους ανθρωπους και ὅτι η προσπάθεια για να δημιουργηθεῖ η παγκόσμια αδελφσύνη δεν εἶναι μάταιη»⁶⁶. Αὐτός ο νόμος καλεῖται να γίνει το μέτρο και ὁ ἐσχατος κανόνας για κάθε δυναμική ὅπου αναπτύσσονται οι ανθρωπίνες σχέσεις. Εν ὀλίγοις, εἶναι το ἴδιο μυστήριο του Θεοῦ, η τριαδική Ἀγάπη, που θεμελιώνει τη σημασία και την αξία του ανθρωποῦ, της κοινωνικότητας και της ανθρωπίνης δράσης στον κόσμο, επειδή αποκαλύφθηκε και συμμετέχει στην ανθρωπότητα χάρι στον Ιησού Χριστό και στο Ἅγιο Πνεῦμα.

55 Ο μετασχηματισμός του κόσμου παρουσιάζεται ως μια κυρίαρχη προσδοκία της εποχής μας. Γι' αυτή την ανάγκη την κοινωνική διδασκαλία της Εκκλησίας σκοπεύει να προσφέρει τις απαντήσεις που επικαλούνται τα σημεία των καιρῶν, δείχνοντας κυρίως την αμοιβαία αγάπη μεταξύ των ανθρωπων υπό το βλέμμα του Θεοῦ ως το ισχυρότερο ὄργανο για αλλαγή σε προσωπικό και κοινωνικό επίπεδο. Πράγματι, η αμοιβαία αγάπη, συμμετέχοντας στην ἀπειρη αγάπη του Θεοῦ, εἶναι ο αυθεντικός ιστορικός και υπερβατικός σκοπός της ανθρωπότητας. Ἄρα, «η επίγεια πρόοδος, μολονότι πρέπει επιμελώς να διακρίνεται ἀπό την εξέλιξη της Βασιλείας του Χριστοῦ, εἶναι σημαντική για τη Βασιλεία του Θεοῦ, επειδή μπορεί να βοηθήσει στην καλύτερη διεύθυνση της ανθρωπίνης κοινωνίας»⁶⁷.

γ) Νέοι ουρανοί και νέα γη

56 Η υπόσχεση του Θεοῦ και η ἀνάσταση του Ιησού Χριστοῦ δημιουργοῦν στους χριστιανούς τη βᾶσιμη ἐλπίδα ὅτι για ὅλους τους ανθρωπους

⁶⁶ Πρὸβλ. Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes* 38: AAS 58 (1966) 1.055-1.056.

⁶⁷ Πρὸβλ. Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes* 39: AAS 58 (1966) 1.057.

έχει προετοιμαστεί μια νέα και αιώνια διαμονή, μια γη όπου βασιλεύει η δικαιοσύνη (πρβλ. Β΄ Κορ 5,1-2· Β΄ Πε 3,13): «Τότε, έχοντας νικηθεί ο θάνατος, τα τέκνα του Θεού θα αναστηθούν εν Χριστώ, κι ό,τι ήταν αδύναμο και φθαρτό θα περιβληθεί το άφθαρτο· και, απομένοντας μόνο η αγάπη και οι πράξεις του, θα ελευθερωθούν από τη σκλαβιά της ματαιότητας όλη η δημιουργία που έπλασε ο Θεός για τον άνθρωπο»⁶⁸. Αυτή η ελπίδα αντί να αποδυναμώνει, μάλλον θα εντείνει τη φροντίδα για το ανάλογο έργο στην παρούσα πραγματικότητα.

57 Τα αγαθά, όπως η αξιοπρέπεια του ανθρώπου, η αδελφοσύνη και η ελευθερία, όλοι οι καλοί καρποί της φύσης και της εργατικότητάς μας, διάσπαρτα στη γη χάρη στο Πνεύμα του Κυρίου και σύμφωνα με την εντολή Του, εξαγνισμένα από κάθε στίγμα, φωτισμένα και μεταμορφωμένα, ανήκουν στο Βασίλειο της αλήθειας και της ζωής, της αγιότητας και της χάρης, της δικαιοσύνης, της αγάπης και της ειρήνης που ο Χριστός θα παραδώσει στον Πατέρα και όπου εμείς θα τα βρούμε. Θα αντηχήσουν τότε για όλους, στην αναμφισβήτητη αλήθεια τους, τα λόγια του Χριστού: «δεῦτε οἱ εὐλογημένοι τοῦ πατρὸς μου, κληρονομήσατε τὴν ἡτοιμασμένην ὑμῖν βασιλείαν ἀπὸ καταβολῆς κόσμου. ἐπέινασα γάρ, καὶ ἐδώκατέ μοι φαγεῖν, ἐδίψησα, καὶ ἐποτίσατέ με, ξένος ἤμην, καὶ συνηγάγετέ με, γυμνός, καὶ περιεβάλετέ με, ἡσθένησα, καὶ ἐπεσκέψασθέ με, ἐν φυλακῇ ἤμην, καὶ ἦλθετε πρὸς με. [...] ἐφ' ὅσον ἐποιήσατε ἐνὶ τούτων τῶν ἀδελφῶν μου τῶν ἐλαχίστων, ἐμοὶ ἐποιήσατε» (Μτ 25,34-36,40).

58 Η ολοκληρωμένη πραγματοποίηση του ανθρώπου, η οποία εκπληρώθηκε εν Χριστώ χάρη στο δώρο του Αγίου Πνεύματος, ωριμάζει στην Ιστορία και διαμεσολαβείται από τις σχέσεις του ανθρώπου με τους άλλους ανθρώπους, σχέσεις που με τη σειρά τους επιτυγχάνουν την τελειότητα χάρη στη δέσμευση που σκοπεύει να βελτιώσει τον κόσμο με δικαιοσύνη και ειρήνη. Οι ανθρώπινες πράξεις είναι αφ' εαυτών σημαντικές και ικανές για την οριστική έλευση της πλήρους υπερβατικής Βασιλείας, έστω κι αν αυτό παραμένει δώρο του Θεού. Ετούτες οι πράξεις, όταν σέβονται

⁶⁸ Πρβλ. Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes* 39: AAS 58 (1966) 1.057.

την αντικειμενική τάξη της κοσμικής πραγματικότητας και φωτίζονται από την αλήθεια και την αγάπη, βοηθούν στην πραγματοποίηση της ολόένα πληρέστερης και ολοκληρωμένης δικαιοσύνης και ειρήνης και προεξοφλούν στο παρόν την υπεσχημένη Βασιλεία.

Καθώς συμμορφώνεται με τον Αυτρωτή Χριστό, ο άνθρωπος αντιλαμβάνεται την ύπαρξή του ως πλάσμα που το θέλησε ο Θεός και το έχει από πάντοτε επιλέξει και το έχει καλέσει στη χάρη και στη δόξα, σε όλη την πληρότητα του μυστηρίου στο οποίο συμμετέχει εν Χριστώ⁶⁹. Η συμμόρφωση προς τον Χριστό και η ενατένιση του προσώπου Του⁷⁰ εμφανίζουν στον χριστιανό μιαν ασυγκράτητη λαχτάρα να προεξοφλήσει σ' αυτό τον κόσμο, στο πλαίσιο των ανθρωπινων σχέσεων, εκείνο που θα είναι η πραγματική αλήθεια, στην προσπάθειά του να δώσει να φάει, να πει, να ντύσει, να στεγάσει, να φροντίσει, να υποδεχτεί και να συντροφεύσει τον Κύριο που χτυπά την πόρτα του (πρβλ. Μτ 25,35-37).

δ) Η Παρθένος Μαρία και το δικό Της «γέννητο» στο σχέδιο αγάπης του Θεού

59 *Κληρονόμος της ελπίδας των δικαίων του Ισραήλ και πρώτη ανάμεσα στους πιστούς ακολούθους του Ιησού Χριστού είναι η Παρθένος Μαρία. Η μητέρα Του, με το δικό Της «γέννητο» στο σχέδιο αγάπης του Θεού (πρβλ. Ακ 1,38), στο όνομα όλης της ανθρωπότητας, δέχεται τον Απεσταλμένο του Πατρός, τον Σωτήρα των Ανθρώπων: στον ύμνο «Μεγάλυνον» κηρύσσει την έλευση του Μυστηρίου της Σωτηρίας, την έλευση του «Μεσσία των ταπεινών» (πρβλ. Ησ 11,4· 61,1). Ο Θεός της Συνθήκης, του οποίου υμνείται η ευφροσύνη του Πνεύματος από την Παρθένο της Ναζαρέτ, είναι Εκείνος που ανατρέπει τους ισχυρούς από τους θρόνους και εξυψώνει τους ταπεινούς, γεμίζει με αγαθά τους πεινασμένους και διώχνει τους πλούσιους με άδεια χέρια, σκορπίζει τους αλαζόνες και διατηρεί*

⁶⁹ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Redemptor hominis*, 13: AAS 71 (1979) 283-284.

⁷⁰ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Απ. επ. *Novo millennio ineunte*, 16-28: AAS 93 (2001) 276-285.

την ευσπλαχνία Του για κείνους που Τον φοβούνται (πρβλ. Λκ 1,50-53).

Αντλώντας από την καρδιά της Παρθένου Μαρίας, από τα βάθη της πίστης Της που εκφράζονται με τα λόγια του «Μεγάλυνον», οι πιστοί ακόλουθοι του Χριστού καλούνται να ανανεώνουν ολοένα και πιο πολύ μέσα τους «τη συνειδητοποίηση ότι δεν είναι δυνατόν να διαχωριστεί η αλήθεια για τον Θεό που λυτρώνει, για τον Θεό που είναι πηγή κάθε δωρεάς, από την εκδήλωση της αγάπης Του για τους φτωχούς και τους ταπεινούς, η οποία, όπως υμνείται στο Μεγάλυνον, βρίσκεται στα λόγια και στα έργα του Ιησού»⁷¹. Η Παρθένος Μαρία, εξαρτημένη πλήρως από τον Θεό και προσανατολισμένη ολότελα προς Αυτόν με την ώθηση της πίστης Της, «είναι η πιο τέλεια εικόνα της ελευθερίας και της απελευθέρωσης της ανθρωπότητας και του κόσμου»⁷².

⁷¹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Redemptoris Mater* (Η μητέρα του Λυτρωτή), 37: AAS 79 (1987) 410.

⁷² ΣΥΝΟΔΟΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΠΙΣΤΗΣ, Διδ. *Libertatis conscientia* (Η συνείδηση της Ελευθερίας), 97: AAS 79 (1987) 597.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΑΠΟΣΤΟΛΗ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ

ΚΗΡΥΞΗ ΤΟΥ ΕΥΑΓΓΕΛΙΟΥ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ

α) Η Εκκλησία, τόπος συγκατοίκησης του Θεού με τους ανθρώπους

60 Η Εκκλησία, συμμετέχων στη χαρά και στην ελπίδα, στην αγωνία και στη θλίψη του ανθρώπου, είναι αλληλέγγυα με κάθε άνδρα και κάθε γυναίκα κάθε τόπου και εποχής και τους μεταφέρει τη χαρμόσυνη είδηση για τη Βασιλεία του Θεού, που μαζί με τον Ιησού Χριστό ήρθε και έρχεται ανάμεσά τους⁷³. Αυτό είναι στην ανθρωπότητα και στον κόσμο το θείο μυστήριο της αγάπης του Θεού και η πιο μεγάλη ελπίδα, που ενεργοποιεί και υποστηρίζει κάθε αυθεντικό σχέδιο και δέσμευση για την ανθρώπινη απελευθέρωση και πρόοδο. Η Εκκλησία είναι ανάμεσα στους ανθρώπους η σκηνή της συντροφιάς του Θεού —«ή σκηνή του Θεού μετὰ τῶν ἀνθρώπων» (Απ 21,3)—, έτσι ο άνθρωπος δεν είναι μόνος, σασιτισμένος ή τρομοκρατημένος στη δέσμευσή του να κάνει πιο ανθρώπινο τον κόσμο, αλλά βρίσκει υποστήριξη στη λυτρωτική αγάπη του Χριστού. Είναι λειτουργός της σωτηρίας όχι αφηρημένα ή με την καθαρά πνευματική έννοια, αλλά στο πλαίσιο της Ιστορίας και του κόσμου όπου ζει ο άνθρωπος⁷⁴, όπου τον

⁷³ Πρβλ. Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 1: AAS 58 (1966) 1.025-1.026.

⁷⁴ Πρβλ. Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 40: AAS 58 (1966) 1.057-1.059· ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 53-54: AAS 83 (1991) 859-860· ίδιου, Εγκ. επ. *Sollicitudo rei socialis*, 1: AAS 80 (1988) 513-514.

αγγίζει η αγάπη του Θεού και η κλήση να ανταποκριθεί στο θεϊκό σχέδιο.

61 Μοναδικός και ανεπανάληπτος στην ατομικότητά του, κάθε άνθρωπος είναι ένα πλάσμα ανοιχτό στη σχέση με τους άλλους στην κοινωνία. Η συμβίωση στο δίκτυο των σχέσεων που συνδέει μεταξύ τους άτομα, οικογένειες, ενδιαμέσες ομάδες σε σχέσεις συνάντησης, επικοινωνίας και ανταλλαγής, εξασφαλίζει στη ζωή μια καλύτερη ποιότητα. Το κοινό καλό που οι άνθρωποι αναζητούν και επιδιώκουν σχηματίζοντας την κοινότητα αποτελεί εγγύηση για το προσωπικό και το οικογενειακό καλό και τις συναναστροφές⁷⁵. Γι' αυτούς τους λόγους γεννιέται και παίρνει μορφή η κοινωνία με τις δομικές της διευθετήσεις, δηλαδή τις πολιτικές, οικονομικές, νομικές, πολιτιστικές. Στον άνθρωπο, «καθώς έχει ενταχθεί στο σύνθετο δίκτυο των σχέσεων που χαρακτηρίζουν τις σύγχρονες κοινωνίες»⁷⁶, η Εκκλησία απευθύνεται με την κοινωνική διδασκαλία. «Εμπειρη στον ανθρωπισμό»⁷⁷, είναι σε θέση να τον κατανοήσει στην κλήση και στις φιλοδοξίες του, στα όρια και στην ανέχειά του, στα δικαιώματα και στα καθήκοντά του, κι έχει γι' αυτόν ένα λόγο ζωής που θα αντηχήσει στα ιστορικά και κοινωνικά γεγονότα της ανθρωπίνης υπαρξης.

β) Γονιμοποιώντας και ζυμώνοντας την κοινωνία με το Ευαγγέλιο

62 Με το κοινωνικό της δόγμα, η Εκκλησία προτίθεται να κηρύξει και να υλοποιήσει το Ευαγγέλιο στο σύνθετο δίκτυο των κοινωνικών σχέσεων. Δεν ενδιαφέρεται μόνο για τον άνθρωπο στην κοινωνία, τον άνθρωπο ως παραλήπτη του ευαγγελικού μηνύματος, αλλά επιζητά να γονιμοποιήσει και να ζυμώσει την ίδια την κοινωνία με το Ευαγγέλιο⁷⁸. Ωστόσο, φροντίζοντας τον άνθρωπο, η Εκκλησία εμπλέκει και την κοινωνία στην ιεραποστο-

⁷⁵ Πρβλ. Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 32: AAS 58 (1966) 1.051.

⁷⁶ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 54: AAS 83 (1991) 859.

⁷⁷ ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ', Εγκ. επ. *Populorum progressio* (Για την ανάπτυξη των λαών), 13: AAS 59 (1967) 263.

⁷⁸ Πρβλ. Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 40: AAS 58 (1966) 1.057-1.059.

λική και σωστική μέριμνά της. Η κοινωνική συμβίωση συχνά καθορίζει την ποιότητα της ζωής, άρα και τις συνθήκες όπου κάθε άνδρας και γυναίκα θα κατανοήσουν τον εαυτό τους και θα αποφασίσουν για την κλήση τους. Γι' αυτόν το λόγο η Εκκλησία δεν είναι αδιάφορη για καθετί που επιλέγεται, παράγεται και βιώνεται στην κοινωνία για την ηθική, δηλ. πραγματικά ανθρώπινη, ποιότητα της κοινωνικής ζωής. Η κοινωνία και μαζί της η πολιτική, η οικονομία, η εργασία, τα δικαιώματα, η παιδεία δεν αποτελούν ένα πλαίσιο καθαρά επίγειο και εγκόσμιο, άρα υποδεέστερο και ξένο για το μήνυμα και την οικονομία της σωτηρίας. Πράγματι, η κοινωνία με όσα επιτελούνται σ' αυτήν αφορά τον άνθρωπο. Είναι η κοινωνία των ανθρώπων, «η πρώτη θεμελιώδης οδός της Εκκλησίας»⁷⁹.

63 Με την κοινωνική της διδασκαλία η Εκκλησία επιφορτίζεται με το καθήκον του κηρύγματος που της ανέθεσε ο Κύριος. Υλοποιεί στα ιστορικά γεγονότα το μήνυμα της απελευθέρωσης και της λύτρωσης του Χριστού, το Ευαγγέλιο της Βασιλείας. Η Εκκλησία, κηρύσσοντας το Ευαγγέλιο, «επιβεβαιώνει στον άνθρωπο, στο όνομα του Χριστού, την αξιοπρέπεια και την κλήση του στην κοινωνία των ανθρώπων· του διδάσκει τις αξιώσεις για δικαιοσύνη και ειρήνη που συμφωνούν με τη θεϊκή σοφία»⁸⁰.

Το Ευαγγέλιο που αντηχεί ξανά διαμέσου της Εκκλησίας στο σήμερα του ανθρώπου⁸¹, η κοινωνική διδασκαλία είναι λόγος που ελευθερώνει. Αυτό σημαίνει ότι έχει τη δυναμική της αλήθειας και της χάρις του Πνεύματος του Κυρίου που εισχωρεί στις καρδιές, προετοιμάζοντάς τες να καλλιεργούν σκέψεις και σχέδια αγάπης, δικαιοσύνης, ελευθερίας και ειρήνης. Κηρύσσοντας το Ευαγγέλιο ενσταλάζει στην καρδιά των ανθρώπων το φορτίο της έννοιας και της λύτρωσης του Ευαγγελίου, έτσι ώστε να προαχθεί μια κοινωνία στα μέτρα του ανθρώπου επειδή είναι στα μέτρα του Χριστού: να χτίσουμε μια πιο ανθρώπινη πολιτεία για τον άνθρωπο, καθώς συμφωνεί περισσότερο με το Βασίλειο του Θεού.

⁷⁹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Εγκ. επ. Redemptor hominis*, 14: AAS 71 (1979) 284.

⁸⁰ *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2.419.

⁸¹ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Omelia della messa di Pentecoste nel I centenario della «Rerum novarum»* (Ομιλία στη λειτουργία της Πεντηκοστής στην Α΄ εκατονταετηρίδα της *Εγκ. Επ. «Περί νέων πραγμάτων»*) (19 Μαΐου 1991): AAS 84 (1992) 282.

64 Η Εκκλησία, με την κοινωνική της διδασκαλία, όχι μόνο δεν απομακρύνεται από την αποστολή της, αλλά παραμένει αμετακίνητα πιστή σ' αυτήν. Η λύτρωση που εκπληρώθηκε από τον Χριστό και ανατέθηκε στη σωστική αποστολή της Εκκλησίας είναι οπωσδήποτε υπερφυσικής τάξεως. Αυτή η διάσταση δεν είναι περιοριστική αλλά ολοκληρωτική έκφραση της σωτηρίας⁸². Το υπερφυσικό δεν πρέπει να εννοηθεί σαν οντότητα ή σαν ένας χώρος που αρχίζει εκεί όπου τελειώνει το φυσικό, αλλά ως ανύψωσή του, έτσι ώστε τίποτα από τη φύση της δημιουργίας και του ανθρώπινου να μην είναι ξένο και αποκλεισμένο από την υπερφυσική και θεολογική ουσία της πίστης και της χάρις, αλλά να αναγνωριστεί εκεί, να αναληφθεί και να εξυψωθεί: «Στον Ιησού Χριστό ο ορατός κόσμος, ο οποίος δημιουργήθηκε από τον Θεό για τον άνθρωπο (πρβλ. Γεν 1,26-30) —αυτός ο κόσμος που, έχοντας εισέλθει στην αμαρτία “υποδουλώθηκε στη φθορά” (Ρωμ 8,20· πρβλ. ίδιο, 8,19-22)— αποκτά εκ νέου τον πρωταρχικό δεσμό με την ίδια τη θείκη πηγή της Σοφίας και της Αγάπης. Πράγματι, “οὕτω γὰρ ἠγάπησεν ὁ Θεὸς τὸν κόσμον, ὥστε τὸν υἱὸν αὐτοῦ τὸν μονογενῆ ἔδωκεν” (Ιω 3,16). Όπως στον άνθρωπο-Αδάμ αυτός ο δεσμός διερράγη, έτσι με τον άνθρωπο-Χριστό στερεώθηκε ξανά (πρβλ. Ρωμ 5,12-21)»⁸³.

65 Η Λύτρωση αρχίζει με την Ενανθρώπιση, διαμέσου της οποίας ο Υἱός του Θεού εκτός από την αμαρτία παίρνει τα πάντα από τον άνθρωπο, σύμφωνα με την αλληλεγγύη που θεμελιώθηκε από τη δημιουργό Θεία Σοφία, και περιλαμβάνει τα πάντα στο δώρο της λυτρωτικής Αγάπης. Από αυτή την Αγάπη ο άνθρωπος φτάνει στην ολότητα του είναι του: είναι σωματικό και πνευματικό ον σε σχέση αλληλεγγύης με τους άλλους. Στη θεία οικονομία σωτηρίας του Ευαγγελίου περιλαμβάνεται ολόκληρο το ανθρώπινο γένος — όχι μία ψυχή ξεχωριστή ή ένα πλάσμα κλειστό στην ατομικότητά του, αλλά ο άνθρωπος και η κοινωνία των ανθρώπων. Φορέας του ευαγγελικού μηνύματος της Ενανθρώπισης και της Λύτρωσης, η Εκκλησία δεν έχει άλλο

⁸² Πρβλ. ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ΄, Απ. διάτ. *Evangelii nuntiandi* (Για τον ευαγγελισμό του σύγχρονου κόσμου), 9,30: AAS 68 (1976) 10-11, 25-26· ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Ομιλία στην Τρίτη Γενική Διάσκεψη των Λατινοαμερικανών Επισκόπων, Πονέμπλα (28 Ιανουαρίου 1979), III/4-7: AAS 71 (1979) 199-204· ΣΥΝΟΔΟΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΠΙΣΤΗΣ, Διδ. *Libertatis conscientia*, 63-64, 80: AAS 79 (1987) 581-582, 590-591.

⁸³ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Redemptor hominis*, 8: AAS 71 (1979) 270.

δρόμο: με την κοινωνική της διδασκαλία και με την αποτελεσματική δράση της, όχι μόνο δεν αλλοιώνει τη φύση και την αποστολή της, αλλά παραμένει πιστή στον Χριστό και αποκαλύπτεται στους ανθρώπους ως «παγκόσμιο θείο μυστήριο σωτηρίας»⁸⁴. Αυτό είναι ιδιαίτερα αληθινό σε μια εποχή όπως η δική μας, η οποία χαρακτηρίζεται από μιαν αυξανόμενη αλληλεξάρτηση και από την οικουμενικότητα των κοινωνικών ζητημάτων.

γ) Κοινωνική διδασκαλία, ευαγγελισμός και ανθρώπινη πρόοδος

66 Η κοινωνική διδασκαλία είναι μέρος απαραίτητο της διακονίας ευαγγελισμού της Εκκλησίας. Καθετί που αφορά την κοινότητα των ανθρώπων —καταστάσεις και προβλήματα σχετικά με τη δικαιοσύνη, την απελευθέρωση, την ανάπτυξη, τις σχέσεις ανάμεσα στους λαούς, την ειρήνη— δεν είναι ξένο στο κήρυγμα του Ευαγγελίου και δε θα ήταν πλήρες αν δε λάμβανε υπόψη την αμοιβαία επίκληση ανάμεσα στο Ευαγγέλιο και στην προσωπική και κοινωνική ζωή του ανθρώπου⁸⁵. Μεταξύ του κηρύγματος του Ευαγγελίου και της ανθρώπινης προόδου υπάρχουν στενοί δεσμοί: «Δεσμοί ανθρωπολογικής τάξεως, επειδή ο άνθρωπος που θα δεχθεί το κήρυγμα του Ευαγγελίου δεν είναι ένα αφηρημένο ον, αλλά επηρεάζεται από τα κοινωνικά και οικονομικά ζητήματα. Δεσμοί θεολογικής φύσεως, επειδή δεν είναι δυνατόν να διαχωριστεί το σχέδιο της δημιουργίας από εκείνο της Σωτηρίας, που φτάνει μέχρι συγκεκριμένες καταστάσεις αδικίας που πρέπει να καταπολεμηθούν και δικαιοσύνης που πρέπει να αποκατασταθεί. Δεσμοί υψηλής ευαγγελικής φύσεως, όπως εκείνος της αγάπης: πώς θα διακηρύξουμε τη νέα εντολή αν δεν προωθήσουμε με δικαιοσύνη και ομόνοια την αληθινή, την πραγματική ανάπτυξη του ανθρώπου;»⁸⁶

67 Η κοινωνική διδασκαλία «έχει αφ' εαυτού την αξία ενός μέσου της διάδοσης του Ευαγγελίου»⁸⁷ και αναπτύσσεται στη συνεχώς ανανεώσιμη

⁸⁴ Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Δογμ. διάτ. *Lumen gentium*, 48: AAS 57 (1965) 53.

⁸⁵ Πρβλ. ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ', Απ. διάτ. *Evangelii nuntiandi*, 29: AAS 68 (1976) 25.

⁸⁶ ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ', Απ. διάτ. *Evangelii nuntiandi*, 31: AAS 68 (1976) 26.

⁸⁷ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 54: AAS 83 (1991) 860.

σχέση ανάμεσα στο ευαγγελικό μήνυμα και στην ανθρώπινη ιστορία. Μ' αυτή την έννοια, η διδασκαλία ετούτη είναι το χαρακτηριστικό μέσο για την άσκηση της διακονίας του Λόγου και της προφητικής αποστολής της Εκκλησίας⁸⁸: «για την Εκκλησία το να διδάσκει και να διαδίδει ανήκει στην αποστολή της να διαδίδει το Ευαγγέλιο και είναι ουσιώδες τμήμα του χριστιανικού μηνύματος, επειδή αυτή η διδασκαλία προτείνει τις άμεσες συνέπειες στη ζωή της κοινωνίας και οργανώνει την καθημερινή εργασία και τους αγώνες για δικαιοσύνη σύμφωνα με τη μαρτυρία του Σωτήρα Χριστού»⁸⁹. Δε βρισκόμαστε μπροστά σ' ένα συμφέρον ή σε μια δευτερεύουσα δράση, που προστίθεται στην αποστολή της Εκκλησίας, αλλά στην ίδια την καρδιά του λειτουργήματός της: με την κοινωνική διδασκαλία η Εκκλησία «αναγγέλλει τον Θεό και το μυστήριο της σωτηρίας εν Χριστώ σε κάθε άνθρωπο και, για τον ίδιο λόγο, αποκαλύπτει τον άνθρωπο στον εαυτό του»⁹⁰. Και πρόκειται για ένα λειτουργήμα που απορρέει όχι μόνο από την αναγγελία αλλά και από τη μαρτυρία.

68 Η Εκκλησία δεν επιφορτίζεται με τη ζωή στην κοινωνία από κάθε άποψη αλλά με τη δικαιοδοσία της, που είναι η αναγγελία του Χριστού Αντρωτή⁹¹: «Η αποστολή που ο Χριστός εμπιστεύθηκε στην Εκκλησία Του δεν είναι πολιτικής, οικονομικής ή κοινωνικής φύσεως: ο σκοπός της είναι θρησκευτικής φύσεως. Από αυτήν ακριβώς τη θρησκευτική αποστολή προέρχονται το καθήκον, το κύρος και οι δυνάμεις που θα απαιτηθούν για να δημιουργηθεί και να παγιωθεί η κοινότητα των ανθρώπων σύμφωνα με το θεϊκό Νόμο»⁹². Αυτό σημαίνει ότι η Εκκλησία με την κοινωνική της διδασκαλία δεν υπεισέρχεται σε θέματα τεχνικά και δεν ιδρύει ούτε προτείνει συστήματα ή πρότυπα κοινωνικής οργάνωσης⁹³: αυτό δεν περιλα-

⁸⁸ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Sollicitudo rei socialis*, 41: AAS 80 (1988) 570-572.

⁸⁹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 5: AAS 83 (1991) 799.

⁹⁰ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 54: AAS 83 (1991) 860.

⁹¹ Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 2.420.

⁹² Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 42: AAS 58 (1966) 1.060.

⁹³ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Sollicitudo rei socialis*, 41: AAS 80 (1988) 570-572.

βάνεται στην αποστολή που της εμπιστεύθηκε ο Χριστός. *Η Εκκλησία έχει το καθήκον που αφορά το Ευαγγέλιο*: το μήνυμα της λύτρωσης του ανθρώπου που ανήγγειλε και μαρτύρησε ο Υιός του Θεού.

δ) Δικαιώματα και καθήκοντα της Εκκλησίας

69 *Με την κοινωνική διδασκαλία της η Εκκλησία «προτίθεται να βοηθήσει τον άνθρωπο στην πορεία του προς τη σωτηρία»⁹⁴*: πρόκειται για το βασικό και μοναδικό της σκοπό. Δεν υπάρχουν άλλοι σκοποί που να τείνουν να αντικαταστήσουν ή να εκτοπίσουν τα καθήκοντα άλλων, παραμελώντας τα δικά της, ή επιδιώξεις ξένες προς την αποστολή της. Αυτή η αποστολή διαμορφώνει *το δικαίωμα και συγχρόνως το καθήκον της Εκκλησίας να επεξεργαστεί τη δική της κοινωνική διδασκαλία αποτυπώνοντάς τη στην κοινωνία και στις δομές της, μέσω της ευθύνης και των καθηκόντων που αυτή η διδασκαλία δημιουργεί.*

70 *Η Εκκλησία έχει το δικαίωμα να διδάσκει την αλήθεια της πίστης στον άνθρωπο: την αλήθεια όχι μόνο του δόγματος, αλλά και της ηθικής που πηγάζει από την ίδια την ανθρώπινη φύση και από το Ευαγγέλιο⁹⁵*. Πράγματι, ο λόγος του Ευαγγελίου δεν πρέπει μόνο να ακούγεται, αλλά και να εφαρμόζεται (πρβλ. *Μτ* 7,24· *Λκ* 6,46-48· *Ιω* 14,21,23-24· *Ιακ* 1,22): η συνέπεια στη συμπεριφορά φανερώνει τη συμμετοχή του πιστού και δεν περιορίζεται μόνο στο καθαρά εκκλησιαστικό και πνευματικό πλαίσιο, αλλά περιλαμβάνει τον άνθρωπο σε όλο του το βάθος και σύμφωνα με τις ευθύνες του. Όντας κοσμικές, έχουν ως θέμα τον άνθρωπο, δηλαδή αυτόν που ο Θεός καλεί διαμέσου της Εκκλησίας να μοιραστεί το λυτρωτικό Του δώρημα.

Στο λυτρωτικό δώρημα ο άνθρωπος οφείλει να ανταποκριθεί όχι με τη μερική, αφηρημένη ή προφορική συμμετοχή του, αλλά με όλη του τη ζωή και με τις σχέσεις που αυτή συνεπάγεται, έτσι ώστε τίποτα στα όρια του

⁹⁴ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Εγκ. επ. Centesimus annus*, 54: AAS 83 (1991) 860.

⁹⁵ Πρβλ. Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, *Διακ. Dignitatis humanae (Ανθρώπινη αξιοπρέπεια)*, 14: AAS 58 (1966) 940· ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Εγκ. επ., Veritatis splendor*, 27. 64. 110: AAS 85 (1993) 1.154-1.155, 1.183-1.184, 1.219-1.220.

κοσμικού και του επίγειου να μην εγκαταλειφθεί ως ασήμαντο ή ξένο προς τη σωτηρία. Γι' αυτό η κοινωνική διδασκαλία δεν αποτελεί για την Εκκλησία προνόμιο, παρέμβαση, σκοπιμότητα ή ανάμειξη: είναι δικαίωμα της να κηρύξει το Ευαγγέλιο στην κοινωνία, δηλαδή να διαλαλήσει τον απελευθερωτικό λόγο του Ευαγγελίου στο σύνθετο κόσμο της παραγωγής, της εργασίας, της επιχειρηματικότητας, των δημόσιων οικονομικών, του εμπορίου, της πολιτικής, του δικαίου, της παιδείας, της κοινωνικής επικοινωνίας, όπου ζει ο άνθρωπος.

71 Ετούτο το δικαίωμα είναι συγχρόνως και καθήκον, επειδή η Εκκλησία δεν μπορεί να παραιτηθεί από αυτό δίχως να διαψεύσει τον εαυτό της και την πίστη της στον Χριστό: «οὐαὶ δὲ μοί ἐστιν ἔαν μὴ εὐαγγελίζωμαι» (Α΄ Κορ 9,16). Η προειδοποίηση που ο απόστολος Παῦλος απευθύνει στον εαυτό του αντηχεί στη συνείδηση της Εκκλησίας ως ένα κάλεσμα που πρέπει να διατρέξει όλες τις οδούς της διάδοσης του Ευαγγελίου· όχι μόνο εκείνες που οδηγούν στις ατομικές συνειδήσεις, αλλά κι εκείνες που κατευθύνουν στους δημόσιους θεσμούς: από τη μια, δεν πρέπει «να ωθούμε λανθασμένα το θρησκευτικό γεγονός στην καθαρά ιδιωτική σφαίρα»⁹⁶ και από την άλλη, δεν μπορεί το χριστιανικό μήνυμα να κατευθύνει προς μία σωτηρία καθαρά υπερκόσμια, ανίκανη να φωτίσει την παρουσία στη γη⁹⁷.

Εξαιτίας της σημασίας του Ευαγγελίου και της πίστης για τον κόσμο και εξαιτίας των συνεπειών της ανομίας, δηλαδή της αμαρτίας, η Εκκλησία δεν μπορεί να αδιαφορήσει για τα κοινωνικά ζητήματα⁹⁸: «είναι καθήκον της Εκκλησίας να διακηρύττει παντού και πάντοτε τις ηθικές αξίες και στον κοινωνικό τομέα, κι έτσι να εκφέρει την κρίση της για κάθε ανθρώπινη πραγματικότητα, καθώς το απαιτούν τα θεμελιώδη δικαιώματα του ανθρώπου ή η σωτηρία της ψυχής»⁹⁹.

⁹⁶ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Μήνυμα προς τον Γενικό Γραμματέα των Ηνωμένων Εθνών επί τη ευκαιρία της τριακοστής επετείου της Παγκόσμιας Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του ανθρώπου* (2 Δεκεμβρίου 1978): *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, I (1978) 261.

⁹⁷ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Εγκ. επ. Centesimus annus*, 5: AAS 83 (1991) 799.

⁹⁸ Πρβλ. ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ΄, *Απ. διάτ. Evangelii nuntiandi*, 34: AAS 68 (1976) 28.

⁹⁹ CIC, κώδικας 747, § 2.

Π. Η ΦΥΣΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ

α) Γνώση φωτισμένη από την πίστη

72 Η κοινωνική διδασκαλία δε σχεδιάστηκε από την αρχή σαν ένα οργανικό σύστημα, αλλά διαμορφώθηκε με το πέρασμα του χρόνου, μέσα από τις πολυάριθμες επεμβάσεις του Διδακτικού Σώματος της Εκκλησίας στα κοινωνικά θέματα. Αυτή η γένεση εξηγεί τις διακυμάνσεις γύρω από τη φύση, τη μέθοδο και την επιστημολογική δομή της κοινωνικής διδασκαλίας της Εκκλησίας. Έχοντας προηγηθεί μια σημαντική αναφορά στην εγκύκλιο «*Laborem exercens*»¹⁰⁰, μια καθοριστική αποσαφήνιση προς αυτή την κατεύθυνση περιέχεται στην εγκύκλιο «*Sollicitudo rei socialis*»: η κοινωνική διδασκαλία της Εκκλησίας «δεν ανήκει... στο πεδίο της ιδεολογίας, αλλά στη θεολογία και ιδιαίτερα στην ηθική θεολογία»¹⁰¹. Δεν ορίζεται σύμφωνα με κοινωνικο-οικονομικές παραμέτρους. Δεν είναι ένα σύστημα ιδεολογικό ή συνηθισμένο, με σκοπό να προσδιορίσει και να συνθέσει τις οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές σχέσεις, αλλά μια κατηγορία από μόνη της: πρόκειται για «την προσεκτική διατύπωση των αποτελεσμάτων που προέρχονται από επιστάμενο στοχασμό για τη σύνθετη πραγματικότητα της ύπαρξης του ανθρώπου σε κοινωνικό και διεθνές πλαίσιο, υπό το φως της πίστης και της εκκλησιαστικής παράδοσης. Πρωταρχικός σκοπός του είναι να ερμηνεύσει αυτή την πραγματικότητα, εξετάζοντας τις αντιστοιχίες και τις αναντιστοιχίες, σύμφωνα με τις κατευθύνσεις της διδασκαλίας του Ευαγγελίου για τον άνθρωπο και την επίγεια και ταυτόχρονα υπερβατική κλήση του· για να προσανατολίσει τη χριστιανική συμπεριφορά»¹⁰².

73 Η κοινωνική διδασκαλία είναι επομένως θεολογικής φύσεως, και μάλιστα θεολογικής-ηθικής, «καθώς πρόκειται για μια διδασκαλία που στοχεύει να καθοδηγήσει τη συμπεριφορά του ανθρώπου»¹⁰³. «Βρίσκεται στο

¹⁰⁰ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγχ. επ. *Laborem exercens*, 3: AAS 73 (1981) 583-584.

¹⁰¹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγχ. επ. *Sollicitudo rei socialis*, 41: AAS 80 (1988) 571.

¹⁰² ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγχ. επ. *Sollicitudo rei socialis*, 41: AAS 80 (1988) 571.

¹⁰³ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγχ. επ. *Sollicitudo rei socialis*, 41: AAS 80 (1988) 572.

σταυροδρόμι της ζωής και της χριστιανικής συνείδησης με τις καταστάσεις του κόσμου και εκδηλώνεται στις προσπάθειες που κάνουν μεμονωμένα άτομα, οικογένειες, κοινωνικοί και πολιτιστικοί λειτουργοί, πολιτικοί και άνθρωποι του κράτους να τη διαμορφώσουν και να την εφαρμόσουν στην Ιστορία»¹⁰⁴. Η κοινωνική διδασκαλία αντανακλά εκ των πραγμάτων τα τρία επίπεδα του θεολογικού-ηθικού μαθήματος: το προγραμματικό των αιτιολογήσεων· το διαχειριστικό για τους κανόνες της κοινωνικής ζωής· το συμβουλευτικό των συνειδήσεων, οι οποίες καλούνται να μεσολαβήσουν ανάμεσα στους αντικειμενικούς και γενικούς κανόνες για την εφαρμογή τους στις απτές και ιδιαίτερες κοινωνικές καταστάσεις. Αυτά τα τρία επίπεδα καθορίζουν αναμφισβήτητα και τη μέθοδο και την ιδιαίτερη επιστημολογική δομή της κοινωνικής διδασκαλίας της Εκκλησίας.

74 Η κοινωνική διδασκαλία βρίσκει το πρωταρχικό της θεμέλιο στη βιβλική Αποκάλυψη και στην παράδοση της Εκκλησίας. Από αυτή την πηγή, που έρχεται από ψηλά, αντλεί την έμπνευση και το φως για να κατανοήσουμε, να κρίνουμε και να κατευθύνουμε την ανθρώπινη εμπειρία και ιστορία. Πρώτα και πάνω απ' όλα βρίσκεται το σχέδιο του Θεού για την πλάση και ιδιαίτερα για τη ζωή και για τη μοίρα του ανθρώπου που καλείται στην τριαδική κοινωνία.

Η πίστη, που αποδέχεται το θεϊκό λόγο και τον εφαρμόζει στην πράξη, αλληλεπιδρά επαρκώς με τη λογική. Η ευφυΐα της πίστης, ιδιαίτερα εκείνης που στρέφεται στην πράξη, δομείται από τη λογική και ωφελείται απ' όλες τις συνεισφορές της. Και η κοινωνική διδασκαλία, ως γνώση εφαρμοσμένη στις περιστάσεις και στην ιστορική πραγματικότητα των πράξεων, συζευγνύει *«fides et ratio»*¹⁰⁵ και είναι εύγλωττη έκφραση της γόνιμης σχέσης τους.

75 Η πίστη και η λογική αποτελούν τις δύο γνωστικές οδούς της κοινωνικής διδασκαλίας, εφόσον είναι δύο οι πηγές από τις οποίες αντλεί: η Αποκάλυψη και η ανθρώπινη φύση. Η γνώση της πίστης αντιλαμβάνεται και κατευθύνει τον άνθρωπο στο φως του ιστορικού-λυτρωτικού μυστηρίου,

¹⁰⁴ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 59: AAS 83 (1991) 864-865.

¹⁰⁵ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Fides et ratio* (Πίστη και λογική): AAS 91 (1999) 5-88.

της αποκάλυψης και του δωρήματος του Θεού εν Χριστώ για μας τους ανθρώπους. Αυτή η αντίληψη της πίστης εμπεριέχει τη λογική, διαμέσου της οποίας, όσο είναι δυνατόν, εξηγεί και κατανοεί την αποκαλυφθείσα αλήθεια και τη συμπληρώνει με την αλήθεια της ανθρώπινης φύσης, η οποία καταρτίστηκε στο θεϊκό σχέδιο που εκφράστηκε με τη δημιουργία¹⁰⁶, δηλαδή την ολοκληρωμένη αλήθεια του ανθρώπου ως πνευματικού και υλικού πλάσματος σε σχέση με τον Θεό, με τους άλλους ανθρώπους και με τα άλλα πλάσματα¹⁰⁷.

Ωστόσο, η ευθυγράμμιση με το μυστήριο του Χριστού δεν αποδυναμώνει ούτε αποκλείει το ρόλο της λογικής· οπότε, δε στερεί από την κοινωνική διδασκαλία τη λογική αληθοφάνεια και συνεπώς τον παγκόσμιο προσορισμό της. Επειδή το μυστήριο του Χριστού φωτίζει εκείνο του ανθρώπου, η λογική προσφέρει το πλήρες νόημα για την κατανόηση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και των ηθικών απαιτήσεων που την υπερασπίζονται. Η κοινωνική διδασκαλία είναι μια γνώση που τη φωτίζει η πίστη, η οποία —επειδή έχει ακριβώς αυτά τα χαρακτηριστικά— εκφράζει μια μεγαλύτερη ικανότητα γνώσης. Παρέχει αιτιολογήσεις σε όλους για τις αλήθειες που κηρύττει και για τα καθήκοντα που συνεπάγεται: μπορεί να γίνει αποδεκτή και να τη συμμεριστούν όλοι.

β) Σε εγκάρδιο διάλογο με κάθε γνώση

76 Η κοινωνική διδασκαλία της Εκκλησίας επωφελείται απ' όλα τα γνωστικά μέσα, απ' οποιαδήποτε γνώση κι αν προέρχονται, και κατέχει μια σημαντική διεπιστημονική διάσταση: «Για να ενσαρκώσει καλύτερα τη μοναδική αλήθεια για τον άνθρωπο σε διαφορετικά κοινωνικά, οικονομικά και πολιτικά πλαίσια που συνεχώς αλλάζουν, αρχίζει διάλογο με τις διάφορες επιστήμες οι οποίες ασχολούνται με τον άνθρωπο, ενσωματώνοντας τα αποτελέσματά τους»¹⁰⁸. Η κοινωνική διδασκαλία ωφελείται από τη σημαντική συνεισφορά της φιλοσοφίας και από τις διευκρινίσεις των επιστημών.

¹⁰⁶ Πρβλ. Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Διακ. *Dignitatis humanae*, 14: AAS 58 (1966) 940.

¹⁰⁷ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', *Εγκ. επ., Veritatis splendor*, 13. 50. 79: AAS 85 (1993) 1.143-1.144, 1.173-1.174, 1.197.

¹⁰⁸ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', *Εγκ. επ. Centesimus annus*, 59: AAS 83 (1991) 864.

77 Πρώτα απ' όλα όμως, ουσιώδης είναι η συμβολή της φιλοσοφίας, που απορρέει από το κάλεσμα προς την ανθρώπινη φύση ως πηγή και από τη λογική ως γνωστική οδό της ίδιας της πίστης. Μέσω της αιτιολόγησης, η κοινωνική διδασκαλία ενσωματώνει την εσωτερική λογική της φιλοσοφίας, δηλαδή την επιχειρηματολογία.

Υποστηρίζοντας κανείς ότι η κοινωνική διδασκαλία πρέπει να συμπεριληφθεί στη θεολογία και όχι στη φιλοσοφία, δεν παραγνωρίζει ούτε υποτιμά το ρόλο και τη συνεισφορά της φιλοσοφίας. Πράγματι, η φιλοσοφία αποτελεί ένα ιδανικό και απαραίτητο όργανο για την ορθή κατανόηση των βασικών εννοιών της κοινωνικής διδασκαλίας — όπως ο άνθρωπος, η κοινωνία, η ελευθερία, η συνείδηση, η ηθική, το δίκαιο, η δικαιοσύνη, το κοινό καλό, η αλληλεγγύη, η επικουρικότητα, το κράτος—, αντίληψη που θα εμπνεύσει μια αρμονική κοινωνική συμβίωση. Επίσης, η φιλοσοφία προβάλλει το εύλογο του φωτός που το Ευαγγέλιο ρίχνει στην κοινωνία και παροτρύνει στο άνοιγμα και στην παραδοχή της αλήθειας από κάθε συνείδηση.

78 Σημαντική είναι η συνεισφορά στην κοινωνική διδασκαλία της Εκκλησίας από τις ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες¹⁰⁹: καμία γνώση δεν αποκλείεται για το μερίδιο αλήθειας που φέρει. Η Εκκλησία αναγνωρίζει και δέχεται καθετί που συμβάλλει στην κατανόηση του ανθρώπου στο ολοένα πιο εκτεταμένο, μεταβλητό και σύνθετο δίκτυο των κοινωνικών σχέσεων. Έχει συνείδηση του γεγονότος ότι η βαθιά γνώση του ανθρώπου δεν επιτυγχάνεται μόνο με τη θεολογία, δίχως τη συνεισφορά πολλών γνώσεων, στις οποίες αναφέρεται και η θεολογία.

¹⁰⁹ Είναι σημαντική, ως προς αυτό το θέμα, η ίδρυση της Ποντιφικής Ακαδημίας των Κοινωνικών Επιστημών· στο *Motu proprio (Ιδιόβουλο)* της ίδρυσης διαβάζουμε: «Οι έρευνες των κοινωνικών επιστημών μπορούν να συνεισφέρουν επαρκώς στη βελτίωση των ανθρωπίνων σχέσεων, όπως αποδεικνύει η πρόοδος που σημειώθηκε στους διάφορους τομείς της συνύπαρξης, κυρίως στη διάρκεια του αιώνα που τείνει προς το τέλος του. Γ' αυτόν το λόγο η Εκκλησία, πάντα σε εγρήγορση για το πραγματικό καλό του ανθρώπου, στράφηκε με αυξημένο ενδιαφέρον στο συγκεκριμένο πεδίο της επιστημονικής έρευνας, για να αντλήσει απτές ενδείξεις σχετικά με την εκπλήρωση των διδακτικών της καθηκόντων»: ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', *Motu proprio Socialium Scientiarum (Περί κοινωνικών επιστημών)* (1^η Ιανουαρίου 1994): AAS 86 (1994) 209.

Το προσεκτικό και σταθερό άνοιγμα στις επιστήμες τροφοδοτεί την κοινωνική διδασκαλία με αρμοδιότητες, ουσία και ρεαλισμό. Χάρη σε αυτά, η Εκκλησία μπορεί να κατανοήσει πληρέστερα τον άνθρωπο στην κοινωνία, να μιλήσει στους ανθρώπους για την εποχή τους με τρόπο πιο πειστικό και να εκπληρώσει με μεγαλύτερη επάρκεια το καθήκον της να ενσαρκώσει, στη συνείδηση και στην κοινωνική ευαισθησία του καιρού μας, το Λόγο του Θεού και την πίστη, από τα οποία η κοινωνική διδασκαλία «εκκινεί»¹¹⁰.

Αυτός ο διεπιστημονικός διάλογος ωθεί και τις επιστήμες να αντιληφθούν τις προοπτικές της έννοιας, της αξίας και της υποχρέωσης που αποκαλύπτει η κοινωνική διδασκαλία και να «ανοίξουν ευρύτερους ορίζοντες στην υπηρεσία κάθε ανθρώπου, ο οποίος έτσι γνωρίζεται και αγαπιέται στην πληρότητα της κλήσης του»¹¹¹.

γ) Η έκφραση της διδακτικής λειτουργίας της Εκκλησίας

79 Η κοινωνική διδασκαλία ανήκει στην Εκκλησία επειδή η Εκκλησία την επεξεργάζεται, τη διαδίδει και τη διδάσκει. Δεν είναι προνόμιο μιας συνιστώσας του εκκλησιαστικού σώματος αλλά ολόκληρης της κοινότητας: αποτελεί έκφραση του τρόπου με τον οποίο η Εκκλησία κατανοεί την κοινωνία και τοποθετείται απέναντι στις δομές και στις μεταβολές της. Όλη η εκκλησιαστική κοινότητα —ιερείς, μοναχοί και λαϊκοί— συμβάλλει στη δημιουργία της κοινωνικής διδασκαλίας ανάλογα με την ποικιλία των καθηκόντων, των χαρισμάτων και των διακονημάτων στο εσωτερικό της.

Οι πολλαπλές και πολυσχιδείς συνεισφορές —εκφράσεις κι αυτές της «υπερφυσικής έννοιας της πίστης όλου του Λαού»¹¹²— προσλαμβάνονται, ερμηνεύονται και ενοποιούνται από το Διδακτικό Σώμα της Εκκλησίας που δημοσιοποιεί την κοινωνική διδασκαλία ως διδασκαλία της Εκκλησίας. Το Διδακτικό Σώμα της Εκκλησίας συνθέτει, στην Εκκλησία, όλα εκείνα που τίθενται από το «*munus docendi*», δηλαδή το διδακτικό καθήκον στο πεδίο της πίστης και της ηθικής με την εξουσία που

¹¹⁰ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 54: AAS 83 (1991) 860.

¹¹¹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 59: AAS 83 (1991) 864.

¹¹² Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Δογμ. διάτ. *Lumen gentium*, 12: AAS 57 (1965) 16.

έλαβαν από τον Χριστό. Η κοινωνική διδασκαλία δεν είναι μόνο ο καρπός της σκέψης και του έργου των αρμοδίων, αλλά είναι το πνεύμα της Εκκλησίας, έργο του Διδακτικού Σώματος της Εκκλησίας το οποίο διδάσκει με την εξουσία που ο Χριστός έδωσε στους αποστόλους και στους διαδόχους τους: ο Πάπας και οι επίσκοποι σε κοινωνία μαζί Του¹¹³.

80 Για την κοινωνική διδασκαλία της Εκκλησίας αρμόδιο είναι το Διδακτικό Σώμα της Εκκλησίας με όλες του τις συνιστώσες και τις εκφράσεις. Πρωταρχικό είναι το παγκόσμιο διδακτικό Λειτουργήμα του Πάπα και της Οικουμενικής Συνόδου: αυτό είναι που καθορίζει την κατεύθυνση και επισημαίνει την εξέλιξη της κοινωνικής διδασκαλίας. Αυτή με τη σειρά της ολοκληρώνεται από το διδακτικό Λειτουργήμα των Επισκόπων που εξειδικεύει, ερμηνεύει και εκσυγχρονίζει τη διδασκαλία στις συγκεκριμένες και χαρακτηριστικές ιδιαίτερες συνθήκες των διαφορετικών τοπικών καταστάσεων¹¹⁴. Η κοινωνική διδασκαλία των επισκόπων συνεισφέρει στο διδακτικό Λειτουργήμα του Ποντίφικα. Πραγματοποιείται έτσι ένας κύκλος που εκφράζει εκ των πραγμάτων το συλλογικό χαρακτήρα των Ποιμένων που ενώνονται με τον Πάπα στην κοινωνική διδασκαλία της Εκκλησίας. Το σύνολο της διδασκαλίας που προκύπτει περιλαμβάνει και ενσωματώνει την παγκόσμια διδασκαλία των Παπών και την ιδιαίτερη των Επισκόπων.

Ως τμήμα της ηθικής διδασκαλίας της Εκκλησίας, η κοινωνική διδασκαλία έχει την ίδια αξία και το ίδιο κύρος. Είναι το αυθεντικό Διδακτικό Σώμα της Εκκλησίας που απαιτεί την αποδοχή και τη συμμετοχή των πιστών¹¹⁵. Το διδακτικό βάρος των διαφόρων διδασκαλιών και η συγκατάθεση που απαιτούν θα εκτιμηθούν ανάλογα με τη φύση τους, το βαθμό ανεξαρτησίας τους από απρόβλεπτα και μεταβλητά στοιχεία και από τη συχνότητα με την οποία αναφέρονται¹¹⁶.

¹¹³ Πρβλ. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2.034.

¹¹⁴ Πρβλ. ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ΄, Απ. επ. *Octogesima adveniens*, 3-5: AAS 63 (1971) 402-405.

¹¹⁵ Πρβλ. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2.037.

¹¹⁶ Πρβλ. ΣΥΝΟΔΟΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΠΙΣΤΗΣ, Διδ. *Donum veritatis* (Περί της αλήθειας του δώρου), 16-17, 23: AAS 82 (1990) 1.557-1.560.

δ) Για μια κοινωνία συμφιλιωμένη στη δικαιοσύνη και στην αγάπη

81 Το αντικείμενο της κοινωνικής διδασκαλίας είναι ουσιαστικά το ίδιο που αποτελεί και το λόγο ύπαρξής του: ο άνθρωπος που έχει κληθεί στη σωτηρία και τον οποίο ο Χριστός έχει εμπιστευτεί στη φροντίδα και στην ευθύνη της Εκκλησίας¹¹⁷. Με την κοινωνική της διδασκαλία, η Εκκλησία αγωνιά για τη ζωή του ανθρώπου στην κοινωνία, έχοντας συναίσθηση ότι από την ποιότητα της κοινωνικής ζωής, δηλαδή από τις σχέσεις δικαιοσύνης και αγάπης από τις οποίες είναι συνυφασμένη, εξαρτάται αποφασιστικά η εξασφάλιση και η προαγωγή των ανθρώπων, για τους οποίους δημιουργήθηκε κάθε κοινότητα. Πράγματι, στην κοινωνία διακυβεύονται η αξιοπρέπεια και τα δικαιώματα του ανθρώπου και η ομόνοια στις σχέσεις ανάμεσα στους ανθρώπους και στις κοινότητες. Αγαθά που η κοινότητα οφείλει να επιδιώκει και να εγγυάται.

Υπό αυτό το πρίσμα, η κοινωνική διδασκαλία επιτελεί ένα καθήκον αναγγελίας αλλά και καταγγελίας.

Πρώτα απ' όλα αναγγέλλει αυτό που κατέχει η Εκκλησία: «μία άποψη για τον άνθρωπο και την ανθρωπότητα»¹¹⁸, σε επίπεδο όχι μόνο θεολογικό αλλά και πρακτικό. Πράγματι δεν προσφέρει μόνο έννοιες, αξίες και κριτήρια ορθοφροσύνης, αλλά και τους κανόνες και τις κατευθύνσεις δράσης που συνεπάγονται¹¹⁹. Με αυτή τη διδασκαλία η Εκκλησία δεν αποσκοπεί στη διάρθρωση και στην οργάνωση της κοινωνίας, αλλά στο να παρακινήσει, να κατευθύνει και να διαμορφώσει τις συνειδήσεις.

Η κοινωνική διδασκαλία συνεπάγεται επίσης κι ένα καθήκον καταγγελίας στην παρουσία της αμαρτίας: πρόκειται για την αμαρτία της αδικίας και της βίας που με διάφορους τρόπους διαπερνά την κοινωνία και παίρνει σάρκα και οστά¹²⁰. Αυτή η καταγγελία κρίνει και προασπίζεται τα παρα-

¹¹⁷ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 53: AAS 83 (1991) 859.

¹¹⁸ ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ΄, Εγκ. επ. *Populorum progressio*, 13: AAS 59 (1967) 264.

¹¹⁹ Πρβλ. ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ΄, Απ. επ. *Octogesima adveniens*, 4: AAS 63 (1971) 403-404· ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Sollicitudo rei socialis*, 41: AAS 80 (1988) 570-572· Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 2.423· ΣΥΝΟΔΟΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΠΙΣΤΗΣ, Διδ. *Libertatis conscientia*, 72: AAS 79 (1987) 586.

¹²⁰ Πρβλ. Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Πομ. διάτ. *Gaudium et spes*, 25: AAS 58 (1966) 1.045-1.046.

γνωρισμένα και καταστρατηγημένα δικαιώματα, ιδιαίτερα τα δικαιώματα των φτωχών, των μικρών, των αδυνάτων¹²¹, και γίνεται τόσο πιο έντονη όσο οι αδικίες και η βία εξαπλώνονται, εμπλέκοντας ολόκληρες κατηγορίες ανθρώπων και μεγάλες γεωγραφικές περιοχές του κόσμου, προκαλώντας κοινωνικά θέματα, δηλαδή καταπιέσεις και ανισορροπίες που συγκλονίζουν την κοινωνία. Μεγάλο μέρος της κοινωνικής διδασκαλίας της Εκκλησίας παροτρύνεται και καθορίζεται από τα μεγάλα κοινωνικά ζητήματα, τα οποία επιθυμεί να αντικαταστήσει με κοινωνική δικαιοσύνη.

82 Ο σκοπός της κοινωνικής διδασκαλίας είναι θρησκευτικής και ηθικής φύσεως¹²². Θρησκευτικής επειδή η αποστολή ευαγγελισμού και σωτηρίας της Εκκλησίας αγκαλιάζει τον άνθρωπο «στην πλήρη αλήθεια της ύπαρξής του, του προσωπικού και συγχρόνως συλλογικού και κοινωνικού του είναι»¹²³. Ηθική επειδή η Εκκλησία στοχεύει σε έναν «απόλυτο ουμανισμό, δηλαδή στην «απελευθέρωση από καθετί που καταπιέζει τον άνθρωπο»¹²⁵ και στην «ανάπτυξη όλου του ανθρώπου και όλων των ανθρώπων»¹²⁶. Η κοινωνική διδασκαλία χαράζει το δρόμο προς μία κοινωνία συμφιλιωμένη και εναρμονισμένη με τη δικαιοσύνη και την αγάπη, που προβλέπεται στην Ιστορία εναρκτήρια και προεικονιστικά από «καινούς δὲ οὐρανοὺς καὶ γῆν καινὴν [...], ἐν οἷς δικαιοσύνη κατοικεῖ» (Β΄ Πε 3,13).

¹²¹ Πρβλ. Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 76: AAS 58 (1966) 1.099-1.100· ΠΙΟΣ ΙΒ΄, *Ραδιοφωνικό μήνυμα για την 50ή επέτειο της «Rerum Novarum»*: AAS 33 (1941) 196-197.

¹²² Πρβλ. ΠΙΟΣ ΙΑ΄, *Εγκ. επ. Quadragesimo anno* (Στο τεσσαρακοστό έτος) Ανασκόπηση της εγκυκλίου «*Rerum novarum*»: AAS 33 (1941) 196-197· Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 42: AAS 58 (1966) 1.079· ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Εγκ. επ. Sollicitudo rei socialis*, 41: AAS 80 (1988) 570-572· Ιδίου, *Εγκ. επ. Centesimus annus*, 53: AAS 83 (1991) 859· ΣΥΝΟΔΟΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΠΙΣΤΗΣ, Διδ. *Libertatis conscientia*, 72: AAS 79 (1987) 585-586.

¹²³ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Εγκ. επ. Redemptor hominis*, 14: AAS 71 (1979) 284· πρβλ. Ιδίου, *Ομιλία στην Τρίτη Γενική Διάσκεψη των Λατινοαμερικανών Επιτρόπων*, Πουέμπλα (28 Ιανουαρίου 1979), III/2: AAS 71 (1979) 199.

¹²⁴ ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ΄, *Εγκ. επ. Populorum progressio*, 42: AAS 59 (1967) 278.

¹²⁵ ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ΄, *Απ. διάτ. Evangelii nuntiandi*, 9: AAS 68 (1976) 10.

¹²⁶ ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ΄, *Εγκ. επ. Populorum progressio*, 42: AAS 59 (1967) 278.

ε) Ένα μήνυμα για τα τέκνα της Εκκλησίας και την ανθρωπότητα

83 Πρώτος παραλήπτης της κοινωνικής διδασκαλίας είναι η εκκλησιαστική κοινότητα και όλα τα μέλη της, επειδή όλοι πρέπει να αναλάβουν κοινωνικές ευθύνες. Η συνείδηση καλείται από την κοινωνική διδασκαλία να αναγνωρίσει και να εκπληρώσει τα καθήκοντα της δικαιοσύνης και της αγάπης στην κοινωνική ζωή. Αυτή η διδαχή είναι φως ηθικής αλήθειας, που οδηγεί στις κατάλληλες απαντήσεις, σύμφωνα με την κλήση και την αποστολή κάθε χριστιανού. Το έργο του ευαγγελισμού, δηλαδή της διδασκαλίας, κατήχησης και διάπλασης που εμπνέει η κοινωνική διδασκαλία της Εκκλησίας προορίζεται για κάθε χριστιανό, σύμφωνα με τις αρμοδιότητες, τα χαρίσματα, τα διακονήματα και την αποστολή της αναγγελίας του καθενός¹²⁷.

Η κοινωνική διδασκαλία συνεπάγεται και ευθύνες σχετικές με την οικοδόμηση, την οργάνωση και τη λειτουργία της κοινωνίας: υποχρεώσεις πολιτικές, οικονομικές, διοικητικές, δηλαδή κοσμικής φύσεως, που ανήκουν στους πιστούς λαϊκούς, όχι στους ιερείς και στους μοναχούς¹²⁸. Αυτές οι ευθύνες προσιδιάζουν στους λαϊκούς με χαρακτηριστικό τρόπο, χάρη στην κοσμική ζωή τους και στον κοσμικό χαρακτήρα της κλήσης τους¹²⁹: μέσα από αυτές τις ευθύνες οι λαϊκοί εφαρμόζουν την κοινωνική διδαχή και εκπληρώνουν την κοσμική αποστολή της Εκκλησίας¹³⁰.

84 Πέρα από τον πρωταρχικό και συγκεκριμένο προορισμό προς τα τέκνα της Εκκλησίας, η κοινωνική διδασκαλία έχει και έναν παγκόσμιο προορισμό. Το φως του Ευαγγελίου, που η κοινωνική διδασκαλία αντανακλά στην κοινωνία, φωτίζει όλους τους ανθρώπους: κάθε συνείδηση και διάνοια είναι σε θέση να αντιληφθεί το βάθος των εννοιών και των αξιών που εκφράζει και τις ανθρωπιστικές και εκπολιτιστικές υπηρεσίες των κανόνων δράσης του. Έτσι ώστε όλοι, στο όνομα του ανθρώπου, της μίας και μοναδικής του

¹²⁷ Πρβλ. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2.039.

¹²⁸ Πρβλ. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2.442.

¹²⁹ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Απ. διάτ. *Christifideles laici*, 15: AAS 81 (1989) 413· Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Δογμ. διάτ. *Lumen gentium*, 31: AAS 57 (1965) 37.

¹³⁰ Πρβλ. Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 43: AAS 58 (1966) 1.061-1.064· ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ΄, Εργ. επ. *Populorum progressio*, 81: AAS 59 (1967) 296-297.

αξιοπρέπειας, της προστασίας και της προώθησής του στην κοινωνία, όλοι, εν ονόματι του Θεού, Δημιουργού και ύστατου σκοπού του ανθρώπου, είναι παραλήπτες της κοινωνικής διδασκαλίας της Εκκλησίας¹³¹. Η κοινωνική διδασκαλία είναι μια διδαχή που απευθύνεται ρητώς σε όλους τους ανθρώπους καλής θέλησης¹³² και, πράγματι, ακούγεται από τα μέλη των άλλων Εκκλησιών και Εκκλησιαστικών Κοινοτήτων, από τους πιστούς άλλων θρησκευτικών παραδόσεων και από πρόσωπα που δεν ανήκουν σε καμία θρησκευτική ομάδα.

στ) Με σκοπό τη συνέχεια και την ανανέωση

85 Προσανατολισμένο από το αιώνιο φως του Ευαγγελίου και με σταθερό ενδιαφέρον για την εξέλιξη της κοινωνίας, η κοινωνική διδασκαλία χαρακτηρίζεται από τη συνέχεια και την ανανέωση¹³³.

Φανερώνει κυρίως τη συνέχεια μιας διδασκαλίας που αναφέρεται στις παγκόσμιες αξίες οι οποίες προέρχονται από την Αποκάλυψη και την ανθρώπινη φύση. Γι' αυτόν το λόγο η κοινωνική διδασκαλία δεν εξαρτάται από τις διάφορες κουλτούρες, από τις διαφορετικές ιδεολογίες, από τις διάφορες απόψεις: είναι μια σταθερή διδαχή που «παραμένει σταθερή στον κυρίαρχο σκοπό της, στις «αρχές στοχασμού» της, στα «κριτήρια ορθοφροσύνης» της, στις βασικές «γραμμές δράσης» της και κυρίως στη ζωτική της σύνδεση με το Ευαγγέλιο του Κυρίου»¹³⁴. Με αυτό τον υγιή και σταθερό

¹³¹ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ', Εγκ. επ. *Mater et magistra* (Μήτηρ και διδάσκαλος): AAS 53 (1961) 453.

¹³² Αρχίζοντας από την εγκύκλιο *Pacem in terris* (Επί γης ειρήνη) του Ιωάννη ΚΓ', αυτός ο προορισμός σημειώνεται στην αρχική διεύθυνση κάθε κοινωνικού ντοκουμέντου.

¹³³ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Sollicitudo rei socialis*, 3: AAS 80 (1988) 515· ΠΙΟΣ ΙΒ', *Ομιλία προς τους συμμετέχοντες στη Συνδιάσκεψη της Καθολικής Δράσης* (29 Απριλίου 1945): *Ομιλίες και ραδιοφωνικά μηνύματα του Πίου ΙΒ'*, VII, 37-38· ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', *Ομιλία στο Διεθνές Συμπόσιο «Από τη "Rerum novarum" στη "Laborem exercens": προς το έτος 2000»* (3 Απριλίου 1982): *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, V, 1 (1982) 1.095-1.096.

¹³⁴ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Sollicitudo rei socialis*, 3: AAS 80 (1988) 515.

πυρήνα της η κοινωνική διδασκαλία της Εκκλησίας διαπερνά την Ιστορία χωρίς να υπόκειται σε εξαρτήσεις της και χωρίς να διατρέχει τον κίνδυνο να διαλυθεί.

Από την άλλη, με τη σταθερή της στροφή προς την Ιστορία και λαμβάνοντας υπόψη τα συμβάντα της, η κοινωνική διδασκαλία της Εκκλησίας εμφανίζει μια ικανότητα συνεχούς ανανέωσης. Η σταθερότητα στις αρχές δεν την καθιστά ένα άκαμπτο σύστημα διδαχών, αλλά μια διδασκαλία ικανή να ανοιχτεί στα νέα πράγματα, δίχως να αλλοιώνεται¹³⁵: μια διδαχή «υποκειμένη στις αναγκαίες και κατάλληλες προσαρμογές που υποδεικνύονται από τη μεταβολή των ιστορικών καταστάσεων και την αδιάκοπη ροή των γεγονότων, όπου κινείται η ζωή των ανθρώπων και της κοινωνίας»¹³⁶.

86 Η κοινωνική διδασκαλία παρουσιάζεται σαν ένα πάντα ανοιχτό «εργοτάξιο», όπου η αιώνια αλήθεια εισχωρεί και διαποτίζει τους πιθανούς νεωτερισμούς, χαράζοντας οδούς δικαιοσύνης και ειρήνης. Η πίστη δεν προϋποθέτει τον περιορισμό της μεταβαλλόμενης κοινωνικοπολιτικής πραγματικότητας σε ένα σχήμα κλειστό¹³⁷. Αληθεύει μάλλον το αντίθετο: η πίστη είναι ζύμωση νεωτερισμού και δημιουργικότητας. Η διδαχή που έχει σ' αυτό την αφετηρία της «αναπτύσσεται μέσα από το στοχασμό σε σχέση με τις μεταβαλλόμενες καταστάσεις ετούτου του κόσμου, υπό την ώθηση του Ευαγγελίου ως πηγής ανανέωσης»¹³⁸.

Μητέρα και διδάσκαλος, η Εκκλησία δεν κλείνεται στον εαυτό της και δεν αποσύρεται, αλλά εκτείνεται, προβάλλεται και απευθύνεται στον άνθρωπο, του οποίου η μοίρα σωτηρίας συνιστά το λόγο ύπαρξής της. Αυτή, ανάμεσα στους ανθρώπους, είναι η ζωντανή εικόνα του Καλού Ποιμένα, που αναζητεί να βρει τον άνθρωπο εκεί όπου αυτός είναι, στην υπαρξιακή και ιστορική κατάσταση της ζωής του. Εδώ, η Εκκλησία έρχεται προς συνάντησή του με το Ευαγγέλιο που είναι μήνυμα απελευθέρωσης και συμφιλίωσης, δικαιοσύνης και ειρήνης.

¹³⁵ ΣΥΝΟΔΟΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΠΙΣΤΗΣ, Διδ. *Libertatis conscientia*, 72: AAS 79 (1987) 585-586.

¹³⁶ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Sollicitudo rei socialis*, 3: AAS 80 (1988) 515.

¹³⁷ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 46: AAS 83 (1991) 850-851.

¹³⁸ ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ', Απ. επ. *Octogesima adveniens*, 42: AAS 63 (1971) 431.

III. Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΜΑΣ: ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

α) Η αφετηρία μιας νέας πορείας

87 Η έκφραση *κοινωνική διδασκαλία* αποδίδεται στον Πίο ΙΑ¹³⁹ και προσδιορίζει το διδακτικό «corpus» το οποίο αφορά θέματα κοινωνικής σπουδαιότητας που, εκκινώντας από την εγκύκλιο «*Rerum novarum*»¹⁴⁰ του Λέοντα ΙΓ', αναπτύχθηκε στην Εκκλησία μέσα από το Διδακτικό Λειτουργήματα των Ρωμαίων Ποντιφικών και των επισκόπων σε κοινωνία με αυτούς¹⁴¹. Η κοινωνική μέριμνα δεν άρχισε βέβαια με αυτό το ντοκουμέντο, επειδή η Εκκλησία δε σταμάτησε ποτέ να ενδιαφέρεται για την κοινωνία: εντούτοις, η εγκύκλιος «*Rerum novarum*» δίνει το σήμα εκκίνησης για μια νέα πορεία: μπολιασμένη σε μια παράδοση πολλών αιώνων, σηματοδοτεί μια νέα αρχή και την ουσιαστική εξέλιξη της διδασχής σε κοινωνικό πεδίο¹⁴².

Με την αδιάκοπη έγνοια της για τον άνθρωπο στην κοινωνία, η Εκκλησία συσσώρευσε μια πλούσια διδακτική κληρονομιά. Έχει τις ρίζες της στην Αγία Γραφή, ιδιαίτερα στο Ευαγγέλιο και σε όλα τα αποστολικά κείμενα, και πήρε μορφή και σάρκα ξεκινώντας από τους Πατέρες της Εκκλησίας και από τους μεγάλους Δασκάλους του Μεσαίωνα, διαμορφώνοντας μια διδασκαλία όπου, έστω και δίχως ξεκάθαρες και άμεσες επεμβάσεις σε επίπεδο Διδακτικού Λειτουργήματος, η Εκκλησία σιγά σιγά αναγνωρίστηκε.

¹³⁹ Πρβλ. ΠΙΟΣ ΙΑ', Εγκ. επ. *Quadragesimo anno*: AAS 23 (1931) 179· ο ΠΙΟΣ ΙΒ', στο *Ραδιοφωνικό μήνυμα για την 50ή επέτειο της «Rerum novarum»*: AAS 33 (1941) 197, ομιλεί για «καθολική κοινωνική διδασκαλία, ενώ στην Απ. διάτ. *Menti nostrae (Τα πνεύματά μας)*, την 23^η Σεπτεμβρίου 1950: AAS 42 (1950) 657, για «κοινωνική διδασκαλία της Εκκλησίας». Ο Ιωάννης ΚΓ' διατηρεί την έκφραση «κοινωνική διδασκαλία της Εκκλησίας» (Εγκ. επ. *Mater et magistra*: AAS 53 [1961] 453· Εγκ. επ. *Pacem in terris*: AAS 55 [1963] 300-301) ή επίσης «χριστιανική κοινωνική διδασκαλία» (Εγκ. επ. *Mater et magistra*: AAS 53 [1961] 453), ή «καθολική κοινωνική διδασκαλία» (Εγκ. επ. *Mater et magistra*: AAS 53 [1961] 454).

¹⁴⁰ Πρβλ. ΛΕΩΝ ΙΓ', Εγκ. επ. *Rerum novarum: Acta Leonis XIII (Πράξεις Λέοντος ΙΓ')*, 11 (1892) 97-144.

¹⁴¹ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Laborem exercens*, 3: AAS 73 (1981) 583-584· Ιδ. *Sollicitudo rei socialis*, 1: AAS 80 (1988) 513-514.

¹⁴² Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 2.421.

88 Τα οικονομικής φύσεως γεγονότα που συνέβησαν το 19ο αιώνα είχαν καταγιστικώς κοινωνικές, πολιτικές και πολιτιστικές συνέπειες. Τα συμβάντα που συνδέονταν με τη Βιομηχανική Επανάσταση ανέτρεψαν πολύχρονες κοινωνικές δομές, προκαλώντας σοβαρά προβλήματα δικαιοσύνης και παρουσιάζοντας το πρώτο μεγάλο κοινωνικό πρόβλημα, το εργατικό, το οποίο όξυνε η σύγκρουση ανάμεσα στο κεφάλαιο και στην εργασία. Σ' αυτό το πλαίσιο η Εκκλησία συνειδητοποίησε την ανάγκη να επέμβει με νέο τρόπο: τα «*res novae*», που διαμορφώθηκαν από εκείνα τα γεγονότα, αντιπροσώπευαν μια πρόκληση για τη διδαχή της και αιτιολογούσαν μια ιδιαίτερη ποιμαντική μέριμνα προς τις πλατιές μάζες ανδρών και γυναικών. Χρειαζόταν μια ανανεωμένη αντίληψη για την κατάσταση, που θα ήταν σε θέση να δώσει κατάλληλες λύσεις σε ασυνήθιστα και ανεξερευνήτα προβλήματα.

β) Από τη «*Rerum novarum*» στις μέρες μας

89 Ως απάντηση στο πρώτο μεγάλο κοινωνικό ζήτημα, ο Λέων ΙΓ' δημοσιοποιεί την πρώτη κοινωνική εγκύκλιο, τη «*Rerum novarum*»¹⁴³. Εξετάζει τις συνθήκες των μισθωτών εργαζομένων, ιδιαίτερα αλγεινές για τους εργάτες στις βιομηχανίες, οι οποίοι υπέφεραν από τη φτώχεια. Το εργατικό ζήτημα εξετάζεται στο πραγματικό του εύρος: ερευνώνται όλες οι κοινωνικές και πολιτικές διαρθρώσεις του για να εκτιμηθεί κατάλληλα υπό το φως των διδακτικών αρχών που θεμελιώνονται στην Αποκάλυψη, στο νόμο και στη φυσική ηθική.

Η «*Rerum novarum*» απαριθμεί τα λάθη που προκαλούν το κοινωνικό κακό, αποκλείει το σοσιαλισμό σαν διέξοδο και εκθέτει, προσδιορίζοντας και εκσυγχρονίζοντας «το καθολικό δόγμα για την εργασία, για το δικαίωμα της ιδιοκτησίας, για τις αρχές της συνεργασίας που αντιτίθενται στον ταξικό αγώνα ως θεμελιώδες μέσο για την κοινωνική αλλαγή, για τα δικαιώματα των αδυνάτων, για την αξιοπρέπεια των φτωχών και για τις υποχρεώσεις των πλουσίων, για την τελειοποίηση της δικαιοσύνης διαμέσου της αγάπης, για το δικαίωμα να υπάρχουν επαγγελματικά σωματεία»¹⁴⁴.

¹⁴³ Πρβλ. ΛΕΩΝ ΙΓ', Εγκ. επ. *Rerum novarum: Acta Leonis XIII*, 11 (1892) 97-144.

¹⁴⁴ ΣΥΝΟΔΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΘΟΛΙΚΗ ΔΙΑΠΑΙΔΑΓΩΓΗΣΗ, *Orientamenti per lo studio e*

Η «*Rerum novarum*» έγινε το εμπνευσμένο ντοκουμέντο αναφοράς της χριστιανικής δραστηριότητας στο κοινωνικό πεδίο¹⁴⁵. Το κεντρικό θέμα της Εγκυκλίου είναι η ίδρυση μιας δίκαιης κοινωνικής τάξης, ενόψει του οποίου είναι πρόπον να εντοπιστούν τα κριτήρια ορθοφροσύνης που θα βοηθήσουν να εκτιμηθούν οι υπάρχουσες κοινωνικοπολιτικές διατάξεις και να χαραχθούν γραμμές δράσης για τον κατάλληλο μετασχηματισμό τους.

90 Η «*Rerum novarum*» αντιμετώπισε το εργατικό ζήτημα με μία μέθοδο που θα γίνει «ένα διαρκές παράδειγμα»¹⁴⁶ για τις διαδοχικές εξελίξεις της κοινωνικής διδασκαλίας. Οι αρχές που υποστηρίχτηκαν από τον Λέοντα ΙΓ΄ θα ξεταστούν ξανά και θα τύχουν εμβάθυνσης από τις επόμενες κοινωνικές εγκυκλίους. Όλη η κοινωνική διδασκαλία θα μπορούσε να εννοηθεί ως ένας εκσυγχρονισμός, μια εμβάθυνση και μια διεύρυνση του αρχικού πυρήνα των αρχών που εκτίθενται στη «*Rerum novarum*». Με αυτό το κείμενο, θαρραλέο και διορατικό, ο Λέων ΙΓ΄ «προσφέρει στην Εκκλησία σχεδόν ένα “καταστατικό δικαιωμάτων” στη μεταβαλλόμενη πραγματικότητα της δημόσιας ζωής»¹⁴⁷ και «καταγράφει έναν καθοριστικό λόγο»¹⁴⁸, που γίνεται ένα «διαρκές στοιχείο της κοινωνικής διδασκαλίας της Εκκλησίας»¹⁴⁹, δηλώνοντας ότι τα σοβαρά κοινωνικά προβλήματα «θα μπορούσαν να λυθούν μόνο με τη συνεργασία ανάμεσα σε όλες τις δυνάμεις»¹⁵⁰ και προσθέτοντας επίσης: «Όσον αφορά την Εκκλησία, δε θα παραλείψει ποτέ το έργο της»¹⁵¹.

l'insegnamento della dottrina sociale della Chiesa nella formazione sacerdotale (Κατευθύνσεις για τη μελέτη και τη διδασχή της κοινωνικής διδασκαλίας της Εκκλησίας για την ιερατική συγκρότηση), 20, Tipografia Poliglotta Vaticana, Ρώμη 1988, σ. 24.

¹⁴⁵ Πρβλ. ΠΙΟΣ ΙΑ΄, Εγκ. επ. *Quadragesimo anno*: AAS 23 (1931) 189· ΠΙΟΣ ΙΒ΄, *Ραδιοφωνικό μήνυμα για την 50ή επέτειο της «Rerum novarum»*: AAS 33 (1941) 198.

¹⁴⁶ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 5: AAS 83 (1991) 799.

¹⁴⁷ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 5: AAS 83 (1991) 799.

¹⁴⁸ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 56: AAS 83 (1991) 862.

¹⁴⁹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 60: AAS 83 (1991) 865.

¹⁵⁰ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 60: AAS 83 (1991) 865.

¹⁵¹ ΛΕΩΝ ΙΓ΄, Εγκ. επ. *Rerum novarum: Acta Leonis XIII*, 11 (1892) 143. Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 56: AAS 83 (1991) 862.

91 Στις αρχές της δεκαετίας του '30, μεσούσης της μεγάλης οικονομικής κρίσης του 1929, ο Πίος ΙΑ΄ δημοσιεύει την εγκύκλιο «*Quadragesimo anno*»¹⁵², σε ανάμνηση των σαράντα χρόνων της «*Rei novarum*». Ο Πάπας ξαναδιαβάζει το παρελθόν υπό το φως μιας οικονομικοκοινωνικής κατάστασης όπου στη βιομηχανοποίηση είχε προστεθεί η εξάπλωση της ισχύος των οικονομικών συγκροτημάτων σε εθνικό και διεθνές πλαίσιο. Ήταν η μεταπολεμική περίοδος, όπου εδραιώνονταν στην Ευρώπη τα ολοκληρωτικά καθεστώτα, ενώ οξύνονταν οι ταξικοί αγώνες. Η Εγκύκλιος προειδοποιεί για την έλλειψη σεβασμού όσον αφορά την ελευθερία των σωματείων και τονίζει τις αρχές της αλληλεγγύης και της συνεργασίας για να ξεπεραστούν οι κοινωνικές αντιφάσεις. Οι σχέσεις ανάμεσα στο κεφάλαιο και στην εργασία οφείλουν να είναι υπό το έμβλημα της συνεργασίας¹⁵³.

Η «*Quadragesimo anno*» υπογραμμίζει την αρχή ότι ο μισθός πρέπει να είναι ανάλογος όχι μόνο με τις ανάγκες του εργαζόμενου αλλά και της οικογένειάς του. Το κράτος, στις σχέσεις του με τον ιδιωτικό τομέα, οφείλει να εφαρμόσει την αρχή της επικουρικότητας, αρχή που θα γίνει ένα σταθερό στοιχείο της κοινωνικής διδασκαλίας. Η Εγκύκλιος αρνείται το φιλελευθερισμό εννοούμενο σαν απεριόριστο ανταγωνισμό των οικονομικών δυνάμεων, αλλά επιβεβαιώνει την αξία της ιδιωτικής ιδιοκτησίας, επικαλούμενη την κοινωνική λειτουργία. Σε μια κοινωνία που πρέπει να αναδομηθεί μέχρι τις οικονομικές βάσεις της, που γίνεται η ίδια ολόκληρη «το ζήτημα» που πρέπει να αντιμετωπιστεί, «ο Πίος ΙΑ΄ ένιωσε το καθήκον και την ευθύνη να προωθήσει μια ευρύτερη γνώση, μια πιο ακριβή ερμηνεία και μια πιο επείγουσα εφαρμογή του ηθικού νόμου που ρυθμίζει τις ανθρώπινες σχέσεις... με σκοπό να ξεπεραστεί η σύγκρουση των τάξεων και να επιτευχθεί μια νέα κοινωνική τάξη που θα βασιζέται στη δικαιοσύνη και στην αγάπη»¹⁵⁴.

92 Ο Πίος ΙΑ΄ δεν παρέλειψε να υψώσει τη φωνή του ενάντια στα ολο-

¹⁵² Πρβλ. ΠΙΟΣ ΙΑ΄, Εγκ. επ. *Quadragesimo anno*: AAS 23 (1931) 177-228.

¹⁵³ Πρβλ. ΠΙΟΣ ΙΑ΄, Εγκ. επ. *Quadragesimo anno*: AAS 23 (1931) 186-189.

¹⁵⁴ ΣΥΝΟΔΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΘΟΛΙΚΗ ΔΙΑΠΑΙΔΑΓΩΓΗΣΗ, *Orientamenti per lo studio e l'insegnamento della dottrina sociale della Chiesa nella formazione sacerdotale*, 21, Tipografia Poliglotta Vaticana, Ρώμη 1988, σ. 24.

κληρωτικά καθεστώτα που στη διάρκεια της παποσύνης του εγκαθίστα-
ντο στην Ευρώπη. Ήδη στις 29 Ιουνίου 1931 είχε διαμαρτυρηθεί ενάντια
στις καταχρήσεις εξουσίας του φασιστικού καθεστώτος στην Ιταλία με
την εγκύκλιο «*Non abbiamo bisogno*» (Δεν έχουμε ανάγκη)¹⁵⁵. Το 1937 εξέ-
δωσε την εγκύκλιο «*Mit brennender Sorge*» (Με φλέγουσα ανησυχία)¹⁵⁶
για την κατάσταση της Καθολικής Εκκλησίας στο γερμανικό Ράιχ. Το
κειμένο της «*Mit brennender Sorge*» διαβάστηκε από τον άμβωνα όλων
των καθολικών εκκλησιών της Γερμανίας, αφού διαδόθηκε με τη μεγαλύ-
τερη μυστικότητα. Η Εγκύκλιος έφτανε ύστερα από χρόνια καταχρήσεων
και βιαιοτήτων και την είχαν ζητήσει ξεκάθαρα από τον Πίο ΙΑ΄ οι Γερ-
μανοί επίσκοποι, έπειτα από τα ολοένα και περισσότερο εξαναγκαστικά
και κατασταλτικά μέτρα που υιοθετούσε το Ράιχ το 1936, ιδιαίτερα απέ-
ναντι στους νέους, οι οποίοι υποχρεώνονταν να εγγραφούν στη «Χιτλε-
ρική νεολαία». Ο Πάπας απευθύνθηκε στους ιερείς και στους μοναχούς,
στους λαϊκούς πιστούς για να τους ενθαρρύνει και να τους καλέσει να
αντισταθούν, έως ότου επέλθει μια πραγματική ειρήνη ανάμεσα στην Εκ-
κλησία και στο κράτος. Το 1938, μπροστά στην εξάπλωση του αντισημι-
τισμού, ο Πίος ΙΑ΄ δήλωσε: «Είμαστε πνευματικά σημίτες»¹⁵⁷.

Με την εγκύκλιο «*Divini Redemptoris*» (Θείος Λυτρωτής)¹⁵⁸, για τον
άθεο κομμουνισμό και τη χριστιανική κοινωνική διδασκαλία, ο Πίος ΙΑ΄
άσκησε κριτική με συστηματικό τρόπο στον κομμουνισμό, ορίζοντάς τον
ως «εσωτερικά διεστραμμένο»¹⁵⁹ και υπέδειξε ως κύρια μέσα για την ίαση
από τα κακά που προκαλεί την ανανέωση της χριστιανικής ζωής, την
άσκηση της ευαγγελικής αγάπης, την εκπλήρωση των καθηκόντων δικαιο-
σύνης σε διαπροσωπικό και κοινωνικό επίπεδο με σκοπό να επιτευχθεί

¹⁵⁵ Πρβλ. ΠΙΟΣ ΙΑ΄, Εγκ. επ. *Non abbiamo bisogno*: AAS 23 (1931) 285-312.

¹⁵⁶ Επίσημο κείμενο (γερμανικά): AAS 29 (1937) 145-167. Ιταλικό κείμενο: AAS 29 (1937) 168-188.

¹⁵⁷ ΠΙΟΣ ΙΑ΄, Ομιλία στους Βέλγους δημοσιογράφους του ραδιοφώνου (6 Σεπτεμβρίου 1938), στο ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Ομιλία προς τα στελέχη της “Αντι-Δυσφημιστικής Ένωσης του Β'ναι Β'ριθ” (22 Μαρτίου 1984): *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, VII, 1 (1984) 740-742.

¹⁵⁸ Επίσημο κείμενο (λατινικά): AAS 29 (1937) 65-106. Ιταλικό κείμενο: AAS 29 (1937) 107-138.

¹⁵⁹ ΠΙΟΣ ΙΑ΄, Εγκ. επ. *Divini Redemptoris*: AAS 29 (1937) 130.

το κοινό καλό, η θεσμοθέτηση επαγγελματικών και διεπαγγελματικών σωματίων.

93 Τα *Χριστουγεννιάτικα ραδιοφωνικά μηνύματα* του Πίου ΙΒ¹⁶⁰, μαζί με άλλες σημαντικές παρεμβάσεις σε κοινωνικά θέματα, εμβαθύνουν το διδασκαλικό στοχασμό για μια νέα κοινωνική τάξη, όπου θα κυβερνά η ηθική και το δίκαιο και θα στηρίζεται στη δικαιοσύνη και στην ειρήνη. Στη διάρκεια της παποσύνης του, ο Πίος ΙΒ' βίωσε τα φορτικά χρόνια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου και τα δύσκολα της ανασυγκρότησης. Δεν εξέδωσε κοινωνικές εγκυκλίους, παρ' όλα αυτά όμως εκδήλωσε σταθερά, σε πολυάριθμες περιπτώσεις, την ανησυχία του για τη διεθνή τάξη που είχε αναστατωθεί: «Στα χρόνια του πολέμου και τα μεταπολεμικά χρόνια, το κοινωνικό διδακτικό Λειτουργήμα του Πίου ΙΒ' αντιπροσωπεύει για πολλούς λαούς σε όλες τις ηπείρους και για εκατομμύρια πιστών και μη τη φωνή της παγκόσμιας συνείδησης, την οποία ερμήνευε και διακήρυσσε σε στενή σχέση με το Λόγο του Θεού. Με το ηθικό του κύρος και την αίγλη του, ο Πίος ΙΒ' έφερε το φως της χριστιανικής σοφίας σε άπειρους ανθρώπους κάθε κατηγορίας και κοινωνικού επιπέδου»¹⁶¹.

Ένα από τα χαρακτηριστικά των παρεμβάσεων του Πίου ΙΒ' βρίσκεται στην έμφαση που δίνει στη σχέση ανάμεσα σε ηθική και δίκαιο. Ο Πάπας επιμένει στην έννοια του φυσικού δικαίου, ως ψυχή του κανόνα που θα κα-

¹⁶⁰ Πρβλ. Πίος ΙΒ', *Χριστουγεννιάτικα ραδιοφωνικά μηνύματα*: για την ειρήνη και τη διεθνή τάξη στα έτη: 1939: AAS 32 (1940) 5-13· 1940: AAS 33 (1941) 5-14· 1941: AAS 34 (1942) 10-21· 1945: AAS 38 (1946): 15-25· 1946: AAS 39 (1947) 7-17· 1948: AAS 41 (1949) 8-16· 1950: AAS (1951) 49-59· 1951: AAS 44 (1952) 5-15· 1954: AAS 47 (1955) 15-28· 1955: AAS 48 (1956) 26-41· για την εσωτερική τάξη των εθνών, του 1942: AAS 35 (1943) 9-24· για τη δημοκρατία, του 1944: AAS 37 (1945) 10-23· για το ρόλο του χριστιανικού πολιτισμού, της 1^{ης} Σεπτεμβρίου 1944: AAS (1944) 249-258· για την επιστροφή στον Θεό με γενναιοδωρία και αδελφότητα, του 1947: AAS 40 (1948) 8-16· για το χρόνο της μεγάλης επιστροφής και της μεγάλης συγχώρεσης, του 1949: AAS 42 (1950) 121-133· για την αποπροσωποποίηση του ανθρώπου, του 1952: AAS (1953) 33-46· για το ρόλο της τεχνικής προόδου και της ειρήνης των λαών, του 1953: AAS 46 (1954) 5-16.

¹⁶¹ ΣΥΝΟΔΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΘΟΛΙΚΗ ΔΙΑΠΑΙΔΑΓΩΓΗΣΗ, *Orientamenti per lo studio e l'insegnamento della dottrina sociale della Chiesa nella formazione sacerdotale*, 20, Tipografia Poliglotta Vaticana, Ρώμη 1988, σ. 25.

θιερωθεί σε εθνικό και διεθνές επίπεδο. Μία άλλη σημαντική πλευρά της διδασχής του Πίου ΙΒ΄ βρίσκεται στην προσοχή του για τις επαγγελματικές και επιχειρηματικές κατηγορίες που καλούνται να συνεισφέρουν με ιδιαίτερο τρόπο για την επίτευξη του κοινού καλού: «Για την ευαισθησία και την ευφύια του να αντιλαμβάνεται τα “σημεία των καιρών”, ο Πίος ΙΒ΄ μπορεί να θεωρηθεί ο άμεσος πρόδρομος της Β΄ Συνόδου του Βατικανού και της κοινωνικής διδασχής των παπών που τον διαδέχτηκαν»¹⁶².

94 Στη δεκαετία του '60 ανοίγονται πολλά υποσχόμενοι ορίζοντες: η ανάκαμψη μετά τις καταστροφές του πολέμου, η αρχή της αποαποικιοποίησης, τα πρώτα δειλά σημάδια ενός *ξεπαγώματος* ανάμεσα στα δύο μπλοκ, το αμερικανικό και το σοβιετικό. Σε αυτό το κλίμα, ο μακάριος Ιωάννης ΚΓ΄ διαβάξει εις βάθος τα «σημεία των καιρών»¹⁶³. Το *κοινωνικό ζήτημα παγκοσμιοποιείται και περιλαμβάνει όλες τις χώρες*: δίπλα στο εργατικό ζήτημα και στη Βιομηχανική Επανάσταση παρουσιάζονται τα προβλήματα της γεωργίας, των υπό ανάπτυξη περιοχών, της δημογραφικής αύξησης και εκείνων που σχετίζονται με την ανάγκη μιας παγκόσμιας οικονομικής συνεργασίας. Οι ανισότητες, που προηγουμένως γίνονταν αντιληπτές στο εσωτερικό των εθνών, εμφανίζονται πλέον σε διεθνές επίπεδο και προβάλλουν με ολοένα και μεγαλύτερη σαφήνεια τη δραματική κατάσταση που βρίσκεται ο Τρίτος Κόσμος.

Ο Ιωάννης ΚΓ΄, με την εγκύκλιο «*Mater et magistra*»¹⁶⁴, «σκοπεύει να εκσυγχρονίσει τα ήδη γνωστά ντοκουμέντα και να κάνει ένα βήμα μπροστά στη διαδικασία για να εμπλακεί όλη η χριστιανική κοινότητα»¹⁶⁵. Οι λέξεις-κλειδιά της Εγκυκλίου είναι *κοινότητα και κοινωνικοποίηση*¹⁶⁶: η

¹⁶² ΣΥΝΟΔΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΘΟΛΙΚΗ ΔΙΑΠΑΙΔΑΓΩΓΗΣΗ, *Orientamenti per lo studio e l'insegnamento della dottrina sociale della Chiesa nella formazione sacerdotale*, 20, Tipografia Poliglotta Vaticana, Ρώμη 1988, σ. 25.

¹⁶³ ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ΄, Εγχ. επ. *Pacem in terris*: AAS 55 (1963) 267-269, 278-279, 291, 295-296.

¹⁶⁴ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ΄, Εγχ. επ. *Mater et magistra*: AAS 53 (1961) 401-464.

¹⁶⁵ ΣΥΝΟΔΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΘΟΛΙΚΗ ΔΙΑΠΑΙΔΑΓΩΓΗΣΗ, *Orientamenti per lo studio e l'insegnamento della dottrina sociale della Chiesa nella formazione sacerdotale*, 20, Tipografia Poliglotta Vaticana, Ρώμη 1988, σ. 26.

Εκκλησία καλείται —στην αλήθεια, στη δικαιοσύνη και στην αγάπη— να συνεργαστεί με όλους τους ανθρώπους για την οικοδόμηση μιας αληθινής *κοινωνίας*. Ακολουθώντας αυτή την οδό, η οικονομική ανάπτυξη δε θα περιορίζεται στην ικανοποίηση των αναγκών των ανθρώπων, αλλά θα μπορέσει να προωθήσει και την αξιοπρέπειά τους.

95 Με την εγκύκλιο «*Pacem in terris*»¹⁶⁷, ο Ιωάννης ΚΓ΄ δίνει έμφαση στο θέμα της ειρήνης, σε μια εποχή κατά την οποία σημειώνεται εξάπλωση των πυρηνικών. Επίσης, στην «*Pacem in terris*» περιέχεται μια πρώτη εκτεταμένη εμβάθυνση της Εκκλησίας για τα δικαιώματα· είναι η Εγκύκλιος της ειρήνης και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Συνεχίζει και συμπληρώνει τη συζήτηση της «*Mater et magistra*» και, ακολουθώντας την κατεύθυνση του Λέοντα ΙΓ΄, υπογραμμίζει τη σπουδαιότητα της συνεργασίας όλων· είναι η πρώτη φορά που ένα ντοκουμέντο της Εκκλησίας απευθύνεται και «σε όλους τους ανθρώπους καλής θέλησης»¹⁶⁸, οι οποίοι καλούνται για ένα «τεράστιο καθήκον: το καθήκον να ανασυνθέσουν τις σχέσεις της συμβίωσης μέσα στην αλήθεια, στη δικαιοσύνη, στην αγάπη, στην ελευθερία»¹⁶⁹. Η «*Pacem in terris*» μένει στις *δημόσιες εξουσίες της παγκόσμιας κοινότητας*, οι οποίες καλούνται να «αντιμετωπίσουν και να λύσουν τα οικονομικά, κοινωνικά, πολιτικά και πολιτιστικά προβλήματα που θέτει το παγκόσμιο κοινό καλό»¹⁷⁰. Στη δέκατη επέτειο της «*Pacem in terris*», ο καρδινάλιος Μορίς Ρουά, πρόεδρος της Ποντιφικής Αποστολής Δικαιοσύνη και Ειρήνη, έστειλε στον Παύλο ΣΤ΄ μια επιστολή κι ένα ντοκουμέντο με μια σειρά στοχασμών για τη δυνατότητα της διδασκαλίας της Εγκυκλίου του Ιωάννη ΚΓ΄ να φωτίσει τα νέα προβλήματα που συνδέονται με την προώθηση της ειρήνης¹⁷¹.

96 Η Ποιμαντική Διάταξη «*Gaudium et spes*»¹⁷² της Β΄ Συνόδου του Βατι-

¹⁶⁶ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ΄, Εγκ. επ. *Mater et magistra*: AAS 53 (1961) 415-418.

¹⁶⁷ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ΄, Εγκ. επ. *Pacem in terris*: AAS 55 (1963) 257-304.

¹⁶⁸ ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ΄, Εγκ. επ. *Pacem in terris*, αναφορά: AAS 55 (1963) 257.

¹⁶⁹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ΄, Εγκ. επ. *Pacem in terris*: AAS 55 (1963) 257-301.

¹⁷⁰ ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ΄, Εγκ. επ. *Pacem in terris*: AAS 55 (1963) 294.

¹⁷¹ Πρβλ. ΡΟΥΑ ΚΑΡΔ. ΜΟΡΙΣ, *Επιστολή στον Παύλο Στ΄ και Ντοκουμέντο επί τη ευκαιρία της 10^{ης} επέτειου της εγκυκλίου «Pacem in terris»*: εφημερίδα *L'Osservatore Romano*, 11 Απριλίου 1973, σσ. 3-6.

κανού αποτελεί μια σημαντική απάντηση της Εκκλησίας στις προσδοκίες του σύγχρονου κόσμου. Σ' αυτή τη Διάταξη, «σε συντονισμό με την ανανέωση της εκκλησιολογίας, αντανακλάται μια νέα αντίληψη του να είμαστε κοινότητα πιστών και λαός του Θεού. Η Διάταξη προκάλεσε ένα νέο ενδιαφέρον για τη διδασκαλία των προηγούμενων ντοκουμέντων όσον αφορά τη μαρτυρία και τη ζωή των χριστιανών ως αυθεντικές οδούς για να καταστεί ορατή η παρουσία του Θεού στον κόσμο»¹⁷³. Η «*Gaudium et spes*» καθορίζει τη μορφή μιας Εκκλησίας «στενά αλληλέγγυα με το ανθρώπινο γένος και την ιστορία του»¹⁷⁴, που πορεύεται με όλη την ανθρωπότητα και υπόκειται μαζί με τον κόσμο στην ίδια επίγεια μοίρα, αλλά συγχρόνως είναι «σαν ζύμη και σχεδόν ψυχή της ανθρώπινης κοινωνίας για να την ανανεώσει εν Χριστώ και να τη μετατρέψει σε οικογένεια του Θεού»¹⁷⁵.

Η «*Gaudium et spes*» αντιμετωπίζει οργανικά τα θέματα της παιδείας, της οικονομικο-κοινωνικής ζωής, του γάμου και της οικογένειας, της πολιτικής κοινότητας, της ειρήνης και της κοινότητας των λαών υπό το φως της χριστιανικής ανθρωπολογικής άποψης και της αποστολής της Εκκλησίας. Όλα εξετάζονται ξεκινώντας από τον άνθρωπο και με κατεύθυνση τον άνθρωπο: «το μοναδικό πλάσμα επί της γης που ο Θεός θέλησε γι' αυτό το ίδιο»¹⁷⁶. Η κοινωνία, οι δομές της και η ανάπτυξή της οφείλουν να στοχεύουν στην «τελειοποίηση του ανθρώπου»¹⁷⁷. Για πρώτη φορά το Διδακτικό Σώμα της Εκκλησίας, στο πιο υψηλό επίπεδό του, εκφράζεται με τρόπο τόσο άρτιο για τις διάφορες κοσμικές πλευρές της χριστιανικής ζωής: «Οφεί-

¹⁷² Πρβλ. Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 92: AAS 58 (1966) 1.025-1.120.

¹⁷³ ΣΥΝΟΔΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΘΟΛΙΚΗ ΔΙΑΠΑΙΔΑΓΩΓΗΣΗ, *Orientamenti per lo studio e l'insegnamento della dottrina sociale della Chiesa nella formazione sacerdotale*, 20, Tipografia Poliglotta Vaticana, Ρώμη 1988, σ. 27.

¹⁷⁴ Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 1: AAS 58 (1966) 1.026.

¹⁷⁵ Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 40: AAS 58 (1966) 1.058.

¹⁷⁶ Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 24: AAS 58 (1966) 1.045.

¹⁷⁷ Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 25: AAS 58 (1966) 1.045.

λουμε να αναγνωρίσουμε ότι η σημασία που έδωσε η Διάταξη στις κοινωνικές, ψυχολογικές, πολιτικές, οικονομικές, ηθικές και θρησκευτικές αλλαγές ενέτεινε ακόμη πιο πολύ... την ποιμαντική μέριμνα της Εκκλησίας για τα προβλήματα των ανθρώπων και το διάλογο με τον κόσμο»¹⁷⁸.

97 Ένα άλλο ντοκουμέντο της Β΄ Συνόδου του Βατικανού, πολύ σημαντικό στο «*corpus*» της κοινωνικής διδασκαλίας της Εκκλησίας, είναι η διακήρυξη «*Dignitatis humanae*»¹⁷⁹, όπου διακηρύσσεται το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας. Το ντοκουμέντο πραγματεύεται το θέμα σε δύο κεφάλαια. Στο πρώτο, γενικού χαρακτήρα, υποστηρίζεται ότι το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας θεμελιώνεται στην αξιοπρέπεια του ανθρώπου και ότι πρέπει να θεσμοθετηθεί ως αστικό δικαίωμα στις νομικές διατάξεις της κοινωνίας. Το δεύτερο κεφάλαιο εξετάζει το θέμα υπό το φως της Αποκάλυψης και διασαφηνίζει τα ποιμαντικά συμπεράσματα, υπενθυμίζοντας ότι πρόκειται για ένα δικαίωμα που αφορά όχι μόνο τα μεμονωμένα άτομα αλλά και τις διάφορες κοινότητες.

98 «Η ανάπτυξη είναι το νέο όνομα της ειρήνης»¹⁸⁰, υποστηρίζει ο Παύλος ΣΤ΄ στην εγκύκλιο «*Populorum progressio*»¹⁸¹, που μπορεί να θεωρηθεί σαν μια προέκταση του κεφαλαίου για την οικονομικοκοινωνική ζωή της «*Gaudium et spes*», μολονότι εισάγει ορισμένες σημαντικές καινοτομίες. Το ντοκουμέντο χαράζει κυρίως τις συντεταγμένες μιας ολοκληρωμένης ανάπτυξης του ανθρώπου και μιας ενιαίας ανάπτυξης της ανθρωπότητας: «δύο θεματικές που πρέπει να θεωρούνται οι άξονες γύρω από τους οποίους υφαίνεται ο ιστός της Εγκυκλίου. Θέλοντας να πείσει τους παραλήπτες για το επείγον της ενιαίας δράσης, ο Πάπας παρουσιάζει την ανάπτυξη ως το “πέρασμα από λιγότερο ανθρώπινες συνθήκες ζωής σε πιο ανθρω-

¹⁷⁸ ΣΥΝΟΔΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΘΟΛΙΚΗ ΔΙΑΠΑΙΔΑΓΩΓΗΣΗ, *Orientamenti per lo studio e l'insegnamento della dottrina sociale della Chiesa nella formazione sacerdotale*, 20, Tipografia Poliglotta Vaticana, Ρώμη 1988, σσ. 28-29.

¹⁷⁹ Πρβλ. Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Διακ. *Dignitatis humanae*, 58: AAS 58 (1966) 929-946.

¹⁸⁰ ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ΄, Εγκ. επ. *Populorum progressio*, 76-80: AAS 59 (1967) 294-296.

¹⁸¹ Πρβλ. ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ΄, Εγκ. επ. *Populorum progressio*: AAS 59 (1967) 257-299.

πινες συνθήκες” και αποσαφηνίζει τα χαρακτηριστικά»¹⁸². Αυτό το πέρασμα δεν περιορίζεται στις καθαρά οικονομικές και τεχνικές διαστάσεις, αλλά απαιτεί για κάθε άτομο την απόκτηση κουλτούρας, το σεβασμό της αξιοπρέπειας των άλλων, την αναγνώριση «των υπέρτατων αξιών και του Θεού που είναι η πηγή και το πέρασ»¹⁸³. Η ανάπτυξη προς όφελος όλων απαντά στην ανάγκη για δικαιοσύνη σε παγκόσμιο επίπεδο που θα εγγυάται την ειρήνη σε όλο τον πλανήτη και θα καθιστά πιθανή την πραγματοποίηση «ενός απόλυτου ουμανισμού»¹⁸⁴, που θα κυβερνάται από πνευματικές αξίες.

99 Με αυτή την προοπτική, ο Παύλος ΣΤ΄ συγκροτεί το 1967 την Παπική Επιτροπή «*Iustitia et Pax*» (Δικαιοσύνη και Ειρήνη), πραγματοποιώντας μια ευχή των Συνοδικών Πατέρων, για τους οποίους «ενδείκνυται η δημιουργία ενός παγκόσμιου οργανισμού της Εκκλησίας που θα έχει σκοπό να ευαισθητοποιήσει την κοινότητα των καθολικών να προωθήσει την πρόοδο στις περιοχές που έχουν ανάγκη και την κοινωνική δικαιοσύνη μεταξύ των εθνών»¹⁸⁵. Με πρωτοβουλία του Παύλου ΣΤ΄, αρχίζοντας από το 1968, η Εκκλησία γιορτάζει την πρωτοχρονιά την *Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη*. Ο ίδιος Ποντίφικας αρχίζει την παράδοση των Μηνυμάτων που ασχολούνται με το επιλεγμένο θέμα για κάθε *Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη*, αυξάνοντας έτσι το «*corpus*» της κοινωνικής διδασκαλίας.

100 Στις αρχές της δεκαετίας του '60, σ' ένα θυελλώδες κλίμα έντονων ιδεολογικών αμφισβητήσεων, ο Παύλος ΣΤ΄ επανέρχεται στην κοινωνική διδασκαλία του Λέοντος ΙΓ΄ και την εκσυγχρονίζει, με την ευκαιρία της ογδοηκοστής επετείου της «*Rerum novarum*», με την Αποστολική Επιστολή «*Octogesima adveniens*»¹⁸⁶. Ο Πάπας εξετάζει τη μεταβιομηχανική κοινωνία με όλα τα σύνθετα προβλήματά της, τονίζοντας την ανεπάρκεια

¹⁸² ΣΥΝΟΔΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΘΟΛΙΚΗ ΔΙΑΠΑΙΔΑΓΩΓΗΣΗ, *Orientamenti per lo studio e l'insegnamento della dottrina sociale della Chiesa nella formazione sacerdotale*, 20, Tipografia Poliglotta Vaticana, Ρώμη 1988, σ. 29.

¹⁸³ ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ΄, Εγχ. επ. *Populorum progressio*, 21: AAS 59 (1967) 267.

¹⁸⁴ ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ΄, Εγχ. επ. *Populorum progressio*, 42: AAS 59 (1967) 278.

¹⁸⁵ Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 90: AAS 58 (1966) 1.112.

¹⁸⁶ Πρβλ. ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ΄, Απ. επ. *Octogesima adveniens*: AAS 63 (1971) 401-441.

των ιδεολογιών να ανταποκριθούν σε παρόμοιες προκλήσεις: η αστικοποίηση, η κατάσταση των νέων, η θέση της γυναίκας, η ανεργία, οι διακρίσεις, η μετανάστευση, η δημογραφική αύξηση, η επίδραση των μέσων επικοινωνίας, το φυσικό περιβάλλον.

101 Ενενήντα χρόνια μετά τη «*Rerum novarum*», ο Ιωάννης Παύλος Β΄ αφιερώνει την εγκύκλιο «*Laborem exercens*»¹⁸⁷ στην εργασία, θεμελιώδες αγαθό για το άτομο, πρωταρχικό παράγοντα της οικονομικής δραστηριότητας και κλειδί του κοινωνικού ζητήματος. Η «*Laborem exercens*» περιγράφει την πνευματικότητα και την ηθική της εργασίας στα πλαίσια ενός έντονου θεολογικού και φιλοσοφικού στοχασμού. Η εργασία δεν πρέπει να εννοείται μόνο με την αντικειμενική και υλική έννοια, αλλά οφείλουμε να εξετάζουμε και την υποκειμενική της διάσταση, καθώς είναι μια δραστηριότητα που εκφράζει πάντα το άτομο. Εκτός από το να αποτελεί καθοριστικό υπόδειγμα της κοινωνικής ζωής, η εργασία έχει όλη την αξιοπρέπεια ενός πλαισίου στο οποίο πρέπει να πραγματοποιηθεί η φυσική και η υπερφυσική κλήση του ατόμου.

102 Με την εγκύκλιο «*Sollicitudo rei socialis*»¹⁸⁸, ο Ιωάννης Παύλος Β΄ εόρταζε την εικοστή επέτειο της «*Populorum progressio*» και αντιμετώπιζε εκ νέου το θέμα της ανάπτυξης σύμφωνα με τις ακόλουθες κατευθύνσεις: «αφενός, τη δραματική κατάσταση του σύγχρονου κόσμου, υπό την οπτική γωνία της μη ανάπτυξης του Τρίτου Κόσμου και, αφετέρου, την έννοια, τις συνθήκες και τις απαιτήσεις μιας ανάπτυξης αντάξιας του ανθρώπου»¹⁸⁹. Η Εγκύκλιος εισάγει τη διαφορά ανάμεσα σε πρόοδο και ανάπτυξη και δηλώνει ότι «η αληθινή ανάπτυξη δεν μπορεί να περιοριστεί στον πολλαπλασιασμό των αγαθών και των υπηρεσιών, δηλαδή σε ό,τι κατέχουμε, αλλά

¹⁸⁷ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Laborem exercens*: AAS 73 (1981) 577-647.

¹⁸⁸ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Sollicitudo rei socialis*: AAS 80 (1988) 513-586.

¹⁸⁹ ΣΥΝΟΔΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΘΟΛΙΚΗ ΔΙΑΠΑΙΔΑΓΩΓΗΣΗ, *Orientamenti per lo studio e l'insegnamento della dottrina sociale della Chiesa nella formazione sacerdotale*, 20, Tipografia Poliglotta Vaticana, Ρώμη 1988, σ. 32.

οφείλει να συνεισφέρει στην πληρότητα της “ύπαρξης” του ανθρώπου. Με αυτό τον τρόπο σκοπεύουμε να περιγράψουμε ξεκάθαρα την ηθική φύση της πραγματικής ανάπτυξης»¹⁹⁰. Ο Ιωάννης Παύλος Β΄, επικαλούμενος το απόφθεγμα της παποσύνης του Πίου ΙΒ΄, «*Opus iustitiae pax*», ειρήνη ως καρπός δικαιοσύνης, σχολιάζει: «Σήμερα θα μπορούσαμε να πούμε με την ίδια ακρίβεια και την ίδια δύναμη βιβλικής έμπνευσης (πρβλ. *Ησ* 32,17· *Ιακ* 3,18): *Opus solidaritatis pax*, η ειρήνη καρπός της αλληλεγγύης»¹⁹¹.

103 Στην εκατοστή επέτειο της «*Rerum novarum*», ο Ιωάννης Παύλος Β΄ εκδίδει μια τρίτη κοινωνική εγκύκλιο, την «*Centesimus annus*»¹⁹², από την οποία αναδύεται η συνέχεια εκατό χρόνων της κοινωνικής διδασκαλίας της διδάσκουσας Εκκλησίας. Συνεχίζοντας μία από τις βασικές αρχές της χριστιανικής αντίληψης για την κοινωνική και πολιτική οργάνωση, που ήταν το κεντρικό θέμα της προηγούμενης Εγκυκλίου, ο Πάπας γράφει: «η αρχή, που σήμερα αποκαλούμε της αλληλεγγύης..., διατυπώθηκε πολλές φορές από τον Λέοντα ΙΓ΄ με τη λέξη “φιλία”...: από τον Πίο ΙΑ΄ προσδιορίστηκε με την εξίσου σημαντική ονομασία “κοινωνική αγαθοεργία”, ενώ ο Παύλος ΣΤ΄, διευρύνοντας την έννοια σύμφωνα με τις σύγχρονες και πολλαπλές διαστάσεις του κοινωνικού προβλήματος, μιλούσε για “πολιτισμό της αγάπης”»¹⁹³. Ο Ιωάννης Παύλος Β΄ τονίζει το πώς η κοινωνική διδασκαλία της Εκκλησίας κινείται κατά μήκος του άξονα της αμοιβαιότητας ανάμεσα στον Θεό και στον άνθρωπο: η προϋπόθεση για την αυθεντική ανάπτυξη του ανθρώπου είναι η αναγνώριση του Θεού σε κάθε άνθρωπο και κάθε ανθρώπου στον Θεό. Η σαφής και ενδελεχής ανάλυση των «*res novae*», και ιδιαίτερα της μεγάλης καμπής του 1989 με την κατάρρευση του σοβιετικού συστήματος, περιλαμβάνει μια εκτίμηση για τη δημοκρατία και για την ελεύθερη οικονομία, στο πλαίσιο της αναγκαίας αλληλεγγύης.

¹⁹⁰ ΣΥΝΟΔΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΘΟΛΙΚΗ ΔΙΑΠΑΙΔΑΓΩΓΗΣΗ, *Orientamenti per lo studio e l'insegnamento della dottrina sociale della Chiesa nella formazione sacerdotale*, 20, Tipografia Poliglotta Vaticana, Ρώμη 1988, σ. 32.

¹⁹¹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Sollicitudo rei socialis*, 39: AAS 80 (1988) 568.

¹⁹² Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Centesimus annus*: AAS 83 (1991) 793-867.

¹⁹³ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Centesimus annus* 10: AAS 83 (1991) 805.

γ) Με το φως και την ώθηση του Ευαγγελίου

104 Τα ντοκουμέντα που αναφέρθηκαν αποτελούν τους ακρογωνιαίους λίθους για την πορεία της κοινωνικής διδασκαλίας από την εποχή του Λέοντος ΙΓ΄ μέχρι τις μέρες μας. Αυτή η συνοπτική παράθεση θα επιμηκυνόταν πολύ, αν λαμβάναμε υπόψη μας όλες τις αιτιολογημένες επεμβάσεις, εκτός από ένα ειδικό θέμα, «την ποιμαντική φροντίδα να προτείνει στη χριστιανική κοινότητα και σε όλους τους ανθρώπους καλής θέλησης τις θεμελιώδεις αρχές, τα παγκόσμια κριτήρια και τις κατάλληλες κατευθύνσεις για να υποδείξει τις βασικές επιλογές και την αντίστοιχη πρακτική για κάθε συγκεκριμένη κατάσταση»¹⁹⁴.

Για την επεξεργασία και τη διάδοση της κοινωνικής διδασκαλίας, η Εκκλησία δεν εμπνέεται από θεωρητικούς σκοπούς αλλά από ποιμαντικούς, όταν βρίσκεται αντιμέτωπη με τον αντίκτυπο των κοινωνικών μεταβολών στα μεμονωμένα άτομα, σε άνδρες και γυναίκες, στην ίδια τους την αξιοπρέπεια, σε πλαίσια όπου «αναζητείται άοκνα μια καλύτερη κοσμική τάξη, χωρίς ταυτόχρονα να υπάρχει η πνευματική πρόοδος»¹⁹⁵. Γι' αυτούς τους λόγους διαμορφώθηκε και αναπτύχθηκε η κοινωνική διδασκαλία, «ένα εκσυγχρονισμένο διδακτικό "corpus" που εκφέρεται ενώ η Εκκλησία, στην πληρότητα του Λόγου που αποκάλυψε ο Ιησούς Χριστός και με την αρωγή του Αγίου Πνεύματος (πρβλ. *Ιω* 14,16.26· 16,13-15), ερμηνεύει τα γεγονότα καθώς εξελίσσονται στην πορεία της Ιστορίας»¹⁹⁶.

¹⁹⁴ ΣΥΝΟΔΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΘΟΛΙΚΗ ΔΙΑΠΑΙΔΑΓΩΓΗΣΗ, *Orientamenti per lo studio e l'insegnamento della dottrina sociale della Chiesa nella formazione sacerdotale*, 20, Tipografia Poliglotta Vaticana, Ρώμη 1988, σ. 33.

¹⁹⁵ Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 4: AAS 58 (1966) 1.028.

¹⁹⁶ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Sollicitudo rei socialis*, 1: AAS 80 (1988) 514· πρβλ. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2.422.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΚΑΙ ΤΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΤΟΥ

I. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΚΑΙ ΠΕΡΣΟΝΑΛΙΣΤΙΚΗ ΑΡΧΗ

105 Η Εκκλησία βλέπει στον άνθρωπο, σε κάθε άνθρωπο, τη ζωντανή εικόνα του ίδιου του Θεού: εικόνα που βρίσκει και καλείται συνεχώς να ξαναβρίσκει ολοένα πιο βαθιά πλήρη εξήγηση στο μυστήριο του Χριστού. Εικόνα τέλεια του Θεού, αποκαλυπτική του Θεού στον άνθρωπο και του ανθρώπου στον εαυτό του. Σ' αυτό τον άνθρωπο, που δέχτηκε από τον ίδιο τον Θεό μια ασύγκριτη και αναφαίρετη αξιοπρέπεια, η Εκκλησία απευθύνεται και του προσφέρει την πιο υψηλή και μοναδική υπηρεσία, καλώντας τον σταθερά στην υψηλότερη κλήση του, ώστε να έχει ολοένα και μεγαλύτερη αυτογνωσία και να είναι άξιος. Ο Χριστός, ο Υιός του Θεού, «με την ενανθρώπισή Του ενώθηκε κατά μία έννοια με κάθε άνθρωπο»¹⁹⁷. γι' αυτό η Εκκλησία αναγνωρίζει ως θεμελιώδες καθήκον της ετούτης η ένωση να πραγματοποιείται και να ανανεώνεται συνεχώς. Εν Χριστώ, πρώτη η Εκκλησία δείχνει και προτίθεται να ακολουθήσει την οδό του ανθρώπου¹⁹⁸ και καλεί να αναγνωρίσουμε στον οποιονδήποτε, κοντινό ή μακρινό, γνωστό ή άγνωστο και κυρίως στον φτωχό και στον βασιανομένο, έναν αδελφό «δι' ὃν Χριστὸς ἀπέθανεν» (Α΄ Κορ 8,11· Ρωμ 14,15)¹⁹⁹.

¹⁹⁷ Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 22: AAS 58 (1966) 1.042.

¹⁹⁸ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Redemptor hominis*, 14: AAS 71 (1979) 284.

¹⁹⁹ Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 1.931.

106 Όλη η κοινωνική ζωή είναι έκφραση του αναμφισβήτητου πρωταγωνιστή της: του ανθρώπου. Η Εκκλησία κατάφερε να γίνει πολλές φορές και με διάφορους τρόπους σημαντικός ερμηνευτής αυτής της γνώσης, αναγνωρίζοντας και επιβεβαιώνοντας τον κεντρικό ρόλο του ανθρώπου σε κάθε πλαίσιο και εκδήλωση της κοινωνικότητας: «Η ανθρώπινη κοινωνία είναι αντικείμενο της κοινωνικής διδασκαλίας της Εκκλησίας, από τη στιγμή που δε βρίσκεται ούτε έξω ούτε πάνω από τους κοινωνικά ενωμένους ανθρώπους, αλλά υπάρχει αποκλειστικά σε αυτούς και, κατά συνέπεια, γι' αυτούς»²⁰⁰. Ετούτη η σημαντική αναγνώριση εκφράζεται στη δήλωση ότι «μακράν του να είναι το αντικείμενο και ένα παθητικό στοιχείο της κοινωνικής ζωής», ο άνθρωπος «είναι αντίθετα, και οφείλει να είναι και να παραμείνει, το υποκείμενο, το θεμέλιο και ο σκοπός»²⁰¹. Εξάλλου, από αυτόν αρχίζει η κοινωνική ζωή, η οποία δεν μπορεί να μην τον αναγνωρίσει ως υποκείμενο δραστήριο και υπεύθυνο και ότι σ' αυτόν πρέπει να στοχεύει κάθε αποτελεσματική ενέργεια της κοινωνίας.

107 Ο άνθρωπος μέσα στην ιστορική του πραγματικότητα αντιπροσωπεύει την καρδιά και την ψυχή της καθολικής κοινωνικής διδασκαλίας²⁰². Πράγματι, όλη η κοινωνική διδασκαλία αναπτύσσεται ξεκινώντας από την αρχή που υποστηρίζει την απαραίτητη αξιοπρέπεια του ανθρώπου²⁰³. Μέσα από τις πολλαπλές εκφράσεις αυτής της γνώσης, η Εκκλησία φρόντισε κυρίως να προστατέψει την ανθρώπινη αξιοπρέπεια απέναντι σε κάθε απόπειρα να προταθούν μορφές μειωτικές και διαστρεβλωμένες· εξάλλου, επανειλημμένα κατήγγειλε τις διάφορες παραβιάσεις. Η Ιστορία μαρτυρεί ότι από το πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων αναδύονται μερικές από τις πιο σημαντικές δυνατότητες ανύψωσης του ανθρώπου, εκεί όμως φωλιάζουν και οι πιο απεχθείς παραγνώρισεις της αξιοπρέπειάς του.

²⁰⁰ ΣΥΝΟΔΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΘΟΛΙΚΗ ΔΙΑΠΑΙΔΑΓΩΓΗΣΗ, *Orientamenti per lo studio e l'insegnamento della dottrina sociale della Chiesa nella formazione sacerdotale*, 20, Tipografia Poliglotta Vaticana, Ρώμη 1988, σ. 39.

²⁰¹ ΠΙΟΣ ΙΒ΄, *Ραδιοφωνικό μήνυμα* (24 Δεκεμβρίου 1944), 5: AAS 37 (1945) 12.

²⁰² Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Εγκ. επ. Centesimus annus*, 11: AAS 83 (1991) 807.

²⁰³ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ΄, *Εγκ. επ. Mater et magistra*: AAS 53 (1961) 453, 459.

II. Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ «ΕΙΚΟΝΑ ΘΕΟΥ»

α) Πλάσμα κατ' εικόνα του Θεού

108 Το θεμελιώδες μήνυμα της Αγίας Γραφής αναγγέλλει ότι ο άνθρωπος είναι πλάσμα του Θεού (πρβλ. Ψλ 139, 14-18) και εντοπίζει το στοιχείο που τον χαρακτηρίζει και ξεχωρίζει στην κατ' εικόνα του Θεού ύπαρξή του: «καὶ ἐποίησεν ὁ Θεὸς τὸν ἄνθρωπον, κατ' εἰκόνα Θεοῦ ἐποίησεν αὐτόν, ἄρσεν καὶ θήλυ ἐποίησεν αὐτούς» (Γεν 1,27). Ο Θεός τοποθετεί τον άνθρωπο στο κέντρο και στην κορυφή της δημιουργίας: στον άνδρα (στα εβραϊκά «*adam*»), που τον έπλασε από χώμα («*adamah*»), ο Θεός ενεφύσησε τη ζωή (πρβλ. Γεν 2,7). Επομένως, «όντας κατ' εικόνα του Θεού, ο άνθρωπος έχει την αξιοπρέπεια του προσώπου: δεν είναι μόνο κάτι, αλλά κάποιος. Είναι ικανός να αναγνωριστεί, να αυτοσυγκρατηθεί, ελεύθερα να δοθεί και να έρθει σε κοινωνία με άλλα πρόσωπα· καλείται, από τη χάρη που δέχτηκε, σε μια διαθήκη με τον Δημιουργό του, να Του δώσει μια απάντηση πίστης και αγάπης που κανείς άλλος δε δύναται να δώσει υποκαθιστώντας τον»²⁰⁴.

109 Η ομοιότητα με τον Θεό φανερώνει ότι η ουσία και η ύπαρξη του ανθρώπου σχετίζονται από τη σύστασή τους με τον Θεό με τον βαθύτερο τρόπο²⁰⁵. Πρόκειται για μια σχέση που υπάρχει αφ' εαυτής, δεν επιτυγχάνεται σε ένα δεύτερο χρόνο και δεν προσαρτάται απ' έξω. Όλη η ζωή του ανθρώπου είναι ένα αίτημα και μια αναζήτηση του Θεού. Αυτή η σχέση με τον Θεό ενδέχεται να αγνοηθεί ή να ξεχαστεί ή να αποτραπεί, αλλά δεν μπορεί να εξαλειφθεί. Πράγματι, ανάμεσα σε όλα τα πλάσματα του ορατού κόσμου μόνο ο άνθρωπος έχει «"την ικανότητα" για τον Θεό» («*homo est Dei Capax*»²⁰⁶. Ο άνθρωπος είναι ένα πλάσμα ιδιαίτερο που το

²⁰⁴ Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 357.

²⁰⁵ Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 356, 358.

²⁰⁶ Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, τίτλος του 1^{ου} κεφ., τμ. 1^ο, μ. 1^ο· πρβλ. Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 12: AAS 58 (1966) 1.034· ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β' Εγκ. επ. *Evangelium vitae* (Το Ευαγγέλιο της ζωής), 34: AAS 87 (1995) 440.

έπλασε ο Θεός για τη σχέση μαζί Του, που μόνο σ' αυτή τη σχέση μπορεί να ζήσει και να εκφραστεί και τείνει φυσικά προς Αυτόν²⁰⁷.

110 Η σχέση ανάμεσα στον Θεό και στον άνθρωπο αντανακλάται στις συγγενικές και κοινωνικές σχέσεις του ανθρώπου. Πράγματι, ο άνθρωπος δεν είναι ένα μοναχικό πλάσμα, αλλά χάρη «στην εσώτερη φύση του είναι ένα πλάσμα κοινωνικό και δεν μπορεί να ζήσει ή να αναπτύξει τα χαρίσματά του δίχως τις σχέσεις με τους άλλους»²⁰⁸. Με αυτή την οπτική, αποδεικνύεται σημαντικό το γεγονός ότι ο Θεός *εδημιούργησεν απ' αρχής άνδρα και γυναίκα*²⁰⁹ (πρβλ. *Γεν 1,27*): «Πόσο εύλογη είναι η δυσσαρέσκεια η οποία κυριαρχεί στη ζωή του ανθρώπου στην Εδέμ όσο η μοναδική του αναφορά παραμένει ο φυτικός και ο ζωικός κόσμος (πρβλ. *Γεν 2,20*). Μόνο η εμφάνιση της γυναίκας, ενός πλάσματος δηλαδή που είναι σάρκα από τη σάρκα του και οστό από τα οστά του (πρβλ. *Γεν 2,23*), στην οποία ζει εξίσου το πνεύμα του Θεού Δημιουργού, μπορεί να ικανοποιήσει την απαίτηση του διαπροσωπικού διαλόγου που είναι τόσο ζωτικός για την ανθρώπινη ύπαρξη. Στον άλλο, άνδρα ή γυναίκα, αντανακλάται ο ίδιος ο Θεός, λιμάνι έσχατο και απολύτως ικανοποιητικό κάθε ανθρώπου»²¹⁰.

111 Ο άνδρας και η γυναίκα έχουν ίση αξιοπρέπεια και ίση αξία²¹¹, όχι μόνο επειδή αμφότεροι, στη διαφορετικότητά τους, είναι εικόνα του Θεού, αλλά πολύ περισσότερο επειδή είναι εικόνα του Θεού η δύναμη της αμοιβαιότητας που εμψυχώνει το εμείς του ανθρώπινου ζευγαριού²¹². Στη σχέση της αμοιβαίας κοινωνίας, ο άνδρας και η γυναίκα πραγματώνουν εις βάθος τον εαυτό τους και ξαναβρίσκονται ως πρόσωπα δωρίζοντας ειλικρινά τον εαυτό τους²¹³. Η συμφωνία της ένωσής τους παρουσιάζεται στην Αγία Γραφή σαν μια εικόνα της Συμφωνίας του Θεού με τους ανθρώπους (πρβλ.

²⁰⁷ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β' Εγκ. επ. *Evangelium vitae*, 35: AAS 87 (1995) 440-441· *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 1.721.

²⁰⁸ Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 12: AAS 58 (1966) 1.034.

²⁰⁹ *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 369.

²¹⁰ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β' Εγκ. επ. *Evangelium vitae*, 35: AAS 87 (1995) 440.

²¹¹ *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2.334.

²¹² *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 371.

Ωσ 1-3· Ησ 54· Εφ 5,21-33) και συγχρόνως σαν μια υπηρεσία προς τη ζωή²¹⁴. Πράγματι, το ανθρώπινο ζευγάρι μπορεί να συμμετέχει στη δημιουργικότητα του Θεού: «καὶ εὐλόγησεν αὐτοὺς ὁ Θεός, λέγων· αὐξάνεσθε καὶ πληθύνεσθε καὶ πληρώσατε τὴν γῆν» (Γεν 1,28).

112 Ο ἄνδρας και η γυναίκα σχετίζονται με τους άλλους κυρίως σαν διαχειριστές της ζωής τους²¹⁵: «καὶ ἐκ χειρὸς ἀνθρώπου ἀδελφοῦ ἐκζητήσω τὴν ψυχὴν τοῦ ἀνθρώπου» (Γεν 9,5) τονίζει ο Θεός στον Νώε μετά τον κατακλυσμό. Με αυτή την προοπτική, η σχέση με τον Θεό απαιτεί να θεωρείται η ζωή του ἀνθρώπου ιερή και ἀπαραβίαστη²¹⁶. Η πέμπτη εντολή «οὐ φονεύσεις» (Εξ 20,13· Δτ 5,17) ἔχει αξία επειδή μόνον ο Θεός είναι Κύριος της ζωής και του θανάτου²¹⁷. Ο σεβασμός που οφείλεται στο ἀπαραβίαστο και στην ἀκεραιότητα της ζωής ἔχει την αιχμή του στη ρητή εντολή «καὶ ἀγαπήσεις τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτόν» (Λευ 19,18), με την οποία ο Ιησούς Χριστός δεσμεύεται να φροντίζει τον πλησίον (πρβλ. Μτ 22,37-40· Μκ 12,29-31· Λκ 10,27-28).

113 Με αυτή την ιδιαίτερη κλήση προς τη ζωή, ο ἄνδρας και η γυναίκα βρίσκονται ἀπέναντι και σε όλα τα άλλα πλάσματα. Μπορούν και οφείλουν να τα θέσουν στην υπηρεσία τους και να τα ἀπολαύσουν, ἀλλά η εξουσία τους στον κόσμο απαιτεί την ἀσκηση ευθύνης, δεν είναι μια ελευθερία αυθαίρετης και εγωιστικής ἐκμετάλλευσης. Πράγματι, όλα τα δημιουργήματα ἔχουν την αξία του «καλού» (πρβλ. Γεν 1, 4,10,12,18,21,25) στο βλέμμα του Θεού, που είναι ο Δημιουργός τους. Ο ἄνθρωπος οφείλει να ἀνακαλύψει και να σεβαστεί την αξία τους: αυτή είναι μια θαυμάσια πρόκληση για την ευφυΐα του, η οποία πρέπει να τον ἀνυψώσει σαν φτε-

²¹³ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄ Επ. προς τις οικογένειες *Gratissimam sane*, 6, 8, 14, 16, 19-20: AAS 86 (1994) 873-874, 876-878, 893-896, 899-903, 910-919.

²¹⁴ Πρβλ. Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 50: AAS 58 (1966) 1.070-1.072.

²¹⁵ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄ Εγχ. επ. *Evangelium vitae*, 19: AAS 87 (1995) 421-422.

²¹⁶ Πρβλ. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2.258.

²¹⁷ Πρβλ. Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 27: AAS 58 (1966) 1.047-1.048· *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2.259-2.261.

ρό²¹⁸ προς τη σκέψη της αλήθειας όλων των πλασμάτων, δηλαδή σε ό,τι καλό βλέπει ο Θεός σ' αυτά. Πράγματι, η Γένεσις διδάσκει ότι η κυριαρχία του ανθρώπου στον κόσμο συνίσταται στο να δώσει όνομα στα πράγματα (πρβλ. Γεν 2,19-20): με την ονομασία ο άνθρωπος οφείλει να αναγνωρίζει τα πράγματα γι' αυτό που είναι και να ορίσει με καθένα μια σχέση ευθύνης²¹⁹.

114 Ο άνθρωπος βρίσκεται σε σχέση και με τον εαυτό του και μπορεί να στοχαστεί για τον εαυτό του. Η Αγία Γραφή αναφέρει γι' αυτή την εκτίμηση της καρδιάς του ανθρώπου. Η καρδιά καθορίζει ακριβώς την πνευματική εσωτερικότητα του ανθρώπου, δηλαδή ό,τι τον διακρίνει από κάθε άλλο πλάσμα: «σύμπαντα, ἃ ἐποίησε, καλὰ ἐν καιρῷ αὐτοῦ, καί γε σὺν τὸν αἰῶνα ἔδωκεν ἐν καρδίᾳ αὐτῶν, ὅπως μὴ εὕρη ὁ ἄνθρωπος τὸ ποίημα, ὃ ἐποίησεν ὁ Θεὸς ἀπ' ἀρχῆς καὶ μέχρι τέλους» (Εκ 3,11). Σε τελική ανάλυση, η καρδιά δείχνει τα πνευματικά χαρίσματα του ανθρώπου, δικές του ιδιότητες επειδή δημιουργήθηκε κατ' εικόνα του Πλάστη του: η λογική, η αντίληψη του καλού και του κακού, η ελεύθερη βούληση²²⁰. Όταν ακούει τη βαθιά επιθυμία της καρδιάς του, κάθε άνθρωπος δεν μπορεί να μην κάνει κτήμα του την αλήθεια που εξέφρασε ο άγιος Αυγουστίνος: «Εσύ μας έπλασες για Σένα, ω, Κύριε, και η καρδιά μας είναι ανήσυχη όσο δεν αναπαύεται σ' Εσένα»²²¹.

β) Το δράμα της αμαρτίας

115 Το θαυμαστό όραμα της δημιουργίας του ανθρώπου από τον Θεό είναι αδιαχώριστο από το δραματικό πλαίσιο του προπατορικού αμαρτή

²¹⁸ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β' Εγκ. επ. *Fides et ratio*. Πρόλογος: AAS 91 (1999) 5.

²¹⁹ Πρβλ. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 373.

²²⁰ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β' Εγκ. επ. *Evangelium vitae*, 34: AAS 87 (1995) 438-440.

²²¹ ΑΓΙΟΣ ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΣ, *Confessiones (Εξομολογήσεις)*, 1, 1: PL 32, 661: «Tu excitas, ut laudare te delectet· quia fecisti nos ad te, et inquietam est cor nostrum, donec requiescat in te».

ματος. Με μια επιγραμματική δήλωση ο απόστολος Παύλος συνθέτει την αφήγηση της πτώσης του ανθρώπου που περιέχεται στις πρώτες σελίδες της Βίβλου: «ὡσπερ δι' ἑνὸς ἀνθρώπου ἡ ἁμαρτία εἰς τὸν κόσμον εἰσῆλθε καὶ διὰ τῆς ἁμαρτίας ὁ θάνατος» (Ρωμ 5,12). Ο άνθρωπος, ενάντια στην απαγόρευση του Θεού, αφήνεται να εξαπατηθεί από το φίδι και απλώνει το χέρι προς το δέντρο της ζωής, πέφτοντας στην εξουσία του θανάτου. Μ' αυτή την κίνηση ο άνθρωπος τείνει να παραβιάσει τα όριά του ως πλάσματος, προκαλώντας τον Θεό, μοναδικό Κύριό του και πηγή της ζωής. Είναι μια αμαρτία ανυπακοής (πρβλ. Ρωμ 5,19) που χωρίζει τον άνθρωπο από τον Θεό²²².

Από την Αποκάλυψη γνωρίζουμε ότι ο Αδάμ, ο πρώτος άνθρωπος, παρακούοντας την εντολή του Θεού, χάνει την αγιότητα και τη δικαιοσύνη με τις οποίες είχε πλαστεί, που τις δέχθηκε όχι μόνο για τον εαυτό του αλλά και για όλη την ανθρωπότητα: «υποκύπτοντας στον πειρασμό, ο Αδάμ και η Εύα διαπράττουν μια προσωπική αμαρτία, αλλά αυτή η αμαρτία προσβάλλει την ανθρώπινη φύση, την οποία μεταδίδουν σε μια κατάσταση ξεπεσμού. Πρόκειται για ένα αμάρτημα που θα διασπαρθεί σε όλη την ανθρωπότητα, δηλαδή με τη μετάδοση μιας ανθρώπινης φύσης που θα στερείται την αρχική αγιότητα και δικαιοσύνη»²²³.

116 *Στη ρίζα των προσωπικών και κοινωνικών δεινών, που προσβάλλουν σε διαφορετικό βαθμό την αξία και την αξιοπρέπεια του ανθρώπου, βρίσκεται μια πληγή στα ενδόμυχα του ανθρώπου: «Υπό το φως της πίστης εμείς το αποκαλούμε το αμάρτημα: αρχίζοντας από το προπατορικό αμάρτημα, που ο καθένας μας φέρει από τη γέννηση ως κληρονομιά που δεχτήκαμε από τους γεννήτορες, έως το αμάρτημα που ο καθένας διαπράττει εκμεταλλευόμενος την ελευθερία του»²²⁴. Η συνέπεια του αμαρτήματος, ως πράξη χωρισμού από τον Θεό, είναι ακριβώς η αποξένωση, δηλαδή η απομάκρυνση του ανθρώπου όχι μόνο από τον Θεό αλ-*

²²² Πρβλ. Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 1.850.

²²³ Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 404.

²²⁴ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄ Απ. διάτ. *Reconciliatio et poenitentia* (Μετάνοια και καταλλαγή), 2: AAS 77 (1985) 188· πρβλ. Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 1.849.

λά και από τον εαυτό του, από τους άλλους ανθρώπους και από τον κόσμο που τον περιβάλλει: «η ρήξη με τον Θεό κυλάει δραματικά στο χωρισμό ανάμεσα στ' αδέρφια. Στην περιγραφή της “πρώτης αμαρτίας”, η ρήξη με τον Γιαχβέ κόβει συγχρόνως το νήμα της φιλίας που ένωνε την ανθρώπινη οικογένεια, έτσι ώστε οι επόμενες σελίδες της *Γενέσεως* μας δείχνουν τον άνδρα και τη γυναίκα να τείνουν σχεδόν τον δείκτη κατηγορίας ο ένας κατά του άλλου (πρβλ. *Γεν* 3,12)· μετά ο αδελφός που, εχθρικός προς τον αδελφό, καταλήγει να του αφαιρέσει τη ζωή (πρβλ. *Γεν* 4,2-16). Σύμφωνα με την αφήγηση των γεγονότων της Βαβέλ, η συνέπεια του αμαρτήματος είναι το θρυμμάτισμα της ανθρώπινης οικογένειας, που είχε ήδη αρχίσει με το προπατορικό αμάρτημα και πλέον φτάνει στα άκρα στην κοινωνική του μορφή»²²⁵. Στοχαζόμενοι το μυστήριο του αμαρτήματος δεν είναι δυνατόν να μην παρατηρήσουμε αυτή την τραγική αλληλουχία αιτίας και αποτελέσματος.

117 Το μυστήριο του αμαρτήματος αποτελείται από μια διπλή πληγή, την οποία ο αμαρτωλός ανοίγει στο πλευρό του και στη σχέση του με τον πλησίον. Γι' αυτό μπορούμε να μιλήσουμε για αμάρτημα προσωπικό και κοινωνικό: κάθε αμάρτημα είναι προσωπικό υπό μία άποψη· υπό άλλη άποψη, κάθε αμάρτημα είναι κοινωνικό επειδή έχει και κοινωνικές συνέπειες. Το αμάρτημα, με την πραγματική και κυριολεκτική του έννοια, είναι μια πράξη του προσώπου, επειδή είναι μια πράξη ελεύθερη ενός μεμονωμένου ανθρώπου και όχι μιας ομάδας ή μιας κοινότητας, αλλά σε κάθε αμάρτημα μπορούμε να αποδώσουμε αδιαμφισβήτητα το χαρακτήρα του κοινωνικού αμαρτήματος, λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός ότι «χάρη σε μια τόσο μυστηριώδη και αδιόρατη όσο και πραγματική και υπαρκτή ανθρώπινη αλληλεγγύη, το αμάρτημα καθενός επηρεάζει κατά κάποιον τρόπο και τους άλλους»²²⁶. Πάντως, δεν είναι νόμιμη και αποδεκτή μια σημασία του κοινωνι-

²²⁵ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄ Απ. διάτ. *Reconciliatio et paenitentia*, 15: AAS 77 (1985) 212-213.

²²⁶ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄ Απ. διάτ. *Reconciliatio et paenitentia*, 16: AAS 77 (1985) 214. Το κείμενο εξηγεί επίσης ότι αυτός ο νόμος της καθόδου, σ' αυτή την κοινωνία του αμαρτήματος, ώστε μια ψυχή που υποβιβάζεται για την αμαρτία υποβιβάζει μαζί της και την Εκκλησία και, κατά κάποιο τρόπο, ολόκληρο τον κόσμο, αντιστοιχεί στο νόμο της ανόδου, το βαθύ και υπέροχο μυστήριο της κοινωνίας των αγίων, χάρη στην οποία κάθε ψυχή που ανυψώνεται ανυψώνει τον κόσμο.

κού αμαρτήματος που, λιγότερο ή περισσότερο συνειδητά, οδηγεί να διυλίσουμε και σχεδόν να εξαλείψουμε την προσωπική παράμετρο για να αποδεχτούμε μόνο κοινωνικές ενοχές και ευθύνες. Στο βάθος κάθε αμαρτήματος βρίσκεται πάντα ο άνθρωπος που αμαρτάνει.

118 *Εξάλλον, ορισμένα αμαρτήματα αποτελούν, για το ίδιο τους το αντικείμενο, μια άμεση προσβολή στον πλησίον. Ιδιαίτερα, αυτά τα αμαρτήματα χαρακτηρίζονται ως κοινωνικά. Είναι κοινωνικό κάθε αμάρτημα που διαπράττεται κατά της δικαιοσύνης των διαπροσωπικών σχέσεων. Είναι κοινωνικό κάθε αμάρτημα ενάντια στα δικαιώματα του ανθρώπου, αρχίζοντας από το δικαίωμα της ζωής, περιλαμβάνεται και ο αγέννητος, ή εναντίον της φυσικής ακεραιότητας κάποιου· κάθε αμάρτημα κατά της ελευθερίας του άλλου, ιδιαίτερα κατά της ελευθερίας να πιστεύουν στον Θεό και να Τον λατρεύουν· κάθε αμάρτημα κατά της αξιοπρέπειας και της τιμής του πλησίον. Κοινωνικό είναι κάθε αμάρτημα εναντίον του κοινού καλού και των αξιώσεών του σε ολόκληρη τη σφαίρα που περιλαμβάνει τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των πολιτών. Τέλος, κοινωνικό είναι κάθε αμάρτημα που «αφορά τις σχέσεις ανάμεσα στις διάφορες ανθρώπινες κοινότητες. Αυτές οι σχέσεις δεν είναι πάντα σε συμφωνία με το σχέδιο του Θεού, που θέλει στον κόσμο δικαιοσύνη, ελευθερία και ειρήνη ανάμεσα στα άτομα, στις ομάδες, στους λαούς»²²⁷.*

119 *Οι συνέπειες της αμαρτίας τροφοδοτούν τις δομές της. Αυτές ριζώνουν στο προσωπικό αμάρτημα και έτσι συνδέονται πάντα με συγκεκριμένες πράξεις των ανθρώπων που τις προκαλούν, τις εδραιώνουν και τις καθιστούν δύσκολες να απομακρυνθούν. Κι έτσι ενισχύονται, εξαπλώνονται, γίνονται πηγή άλλων αμαρτημάτων και καθορίζουν τη διαγωγή των ανθρώπων²²⁸. Πρόκειται για περιορισμούς και εμπόδια που διαρκούν πολύ περισσότερο από τις πράξεις που επιτέλεσε στη σύντομη διάρκεια της ζωής του ένα άτομο και επιδρούν και στη διαδικασία της εξέλιξης των λαών, η καθυστέρηση ή η βραδύτητα των οποίων κρίνονται και υπό*

²²⁷ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄ Απ. διάτ. *Reconciliatio et paenitentia*, 16: AAS 77 (1985) 216.

²²⁸ Πρβλ. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 1.869.

αυτή την άποψη²²⁹. Οι πράξεις και οι ενέργειες που αντιτίθενται στη βούληση του Θεού, στο καλό του πλησίον και στις δομές που συνεπάγονται φαίνονται να είναι σήμερα κυρίως δύο: «αφενός, η αποκλειστική λαχτάρα για κέρδος και, αφετέρου, η δίψα για εξουσία με σκοπό να επιβάλουμε στους άλλους τη βούλησή μας. Σε καθεμία από αυτές τις συμπεριφορές μπορούμε να προσθέσουμε, για να τις χαρακτηρίσουμε καλύτερα, την έκφραση: “με οποιοδήποτε κόστος”»²³⁰.

γ) Η παγκοσμιότητα του αμαρτήματος και η παγκοσμιότητα της σωτηρίας

120 Η διδασκαλία του προπατορικού αμαρτήματος, που διδάσκει την παγκοσμιότητα του αμαρτήματος, έχει θεμελιώδη σημασία: «ἐὰν εἴπωμεν ὅτι ἁμαρτίαν οὐκ ἔχομεν, ἑαυτοὺς πλανῶμεν καὶ ἡ ἀλήθεια οὐκ ἔστιν ἐν ἡμῖν» (Α΄ Ιω 1,8). Αυτή η διδασκαλία ωθεί τον άνθρωπο να μην παραμένει στην ενοχή και να μην την παίρνει στα ελαφρά, αναζητώντας συνεχώς αποδιοπομπαίους τράγους στους άλλους και δικαιολογίες στο περιβάλλον, στην κληρονομικότητα, στους θεσμούς, στις δομές και στις σχέσεις. Πρόκειται για μια διδασκαλία που ξεσκεπάζει αυτές τις απάτες.

Πάντως, η διδασκαλία της παγκοσμιότητας του αμαρτήματος δεν πρέπει να αποσυνδέεται από την παγκοσμιότητα της σωτηρίας του Ιησού Χριστού. Αν απομονωθεί, προκαλεί ένα ψευδές άγχος του αμαρτήματος και μια απαισιόδοξη θεώρηση για τον κόσμο και τη ζωή, που οδηγεί στην περιφρόνηση των πολιτιστικών και πολιτικών επιτευγμάτων του ανθρώπου.

121 Ο χριστιανικός ρεαλισμός βλέπει τις αβύσσους του αμαρτήματος, αλλά υπό το φως της ελπίδας, που είναι πιο μεγάλη από κάθε κακό και δόθηκε από τη λυτρωτική πράξη του Ιησού Χριστού που εξολόθρευσε το αμάρτημα και το θάνατο (πρβλ. Ρωμ 5,18-21· Α΄ Κορ 15,56-57): «Σε Αυτόν ο

²²⁹ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Sollicitudo rei socialis*, 36: AAS 80 (1988) 563.

²³⁰ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Sollicitudo rei socialis*, 37: AAS 80 (1988) 571-572.

Θεός συμφιλίωσε τον άνθρωπο με τον Εαυτό Του»²³¹. Ο Χριστός, η Εικόνα του Θεού (πρβλ. Β΄ Κορ 4,4· Κολ 1,15), είναι Εκείνος που φωτίζει πλήρως και φέρνει σε πέρας την εικόνα και ομοίωση του Θεού στον άνθρωπο. Ο Λόγος που έγινε άνθρωπος στον Ιησού Χριστό είναι ανέκαθεν η ζωή και το φως του ανθρώπου, φως που φωτίζει κάθε άνθρωπο (πρβλ. Ιω 1,4, 9). Ο Θεός θέλησε στον μοναδικό μεσολαβητή τον Ιησού Χριστό, τον Υίο Του, τη σωτηρία όλων των ανθρώπων (πρβλ. Α΄ Τιμ 2,4-5). Ο Ιησούς Χριστός είναι συγχρόνως ο Υιός του Θεού και ο νέος Αδάμ, δηλαδή ο νέος άνθρωπος (πρβλ. Α΄ Κορ 15,47-49· Ρωμ 5,14): «Με την αποκάλυψη του μυστηρίου του Πατρός και της αγάπης Του ο Χριστός, ο νέος Αδάμ, φανερώνει πλήρως τον άνθρωπο στον άνθρωπο και του αποκαλύπτει την ύψιστη κλήση του»²³². Σ' Αυτόν είμαστε αυτοί που ο Θεός «προώρρισε συμμόρφους τῆς εἰκόνας τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ, εἰς τὸ εἶναι αὐτὸν πρωτότοκον ἐν πολλοῖς ἀδελφοῖς» (Ρωμ 8,29).

122 Η νέα πραγματικότητα που ο Ιησούς Χριστός χαρίζει δεν μπολιάζεται στην ανθρώπινη φύση, δεν προστίθεται απ' έξω: είναι η πραγματικότητα της κοινωνίας με τον τριαδικό Θεό προς την οποία οι άνθρωποι ανέκαθεν στρέφονται από τα βάθη της ύπαρξής τους, χάρη στην ομοιότητα —εκ δημιουργίας— με τον Θεό· πρόκειται όμως και για μια πραγματικότητα που δεν μπορούν να φτάσουν μόνο με τις δυνάμεις τους. Διαμέσου του Πνεύματος του Ιησού Χριστού, ενσαρκωμένου Υιού του Θεού, στον Οποίο αυτή η πραγματικότητα της κοινωνίας έχει ήδη πραγματωθεί με τρόπο μοναδικό, οι άνθρωποι γίνονται δεκτοί ως τέκνα του Θεού (πρβλ. Ρωμ 8,14-17· Γαλ 4,4-7). Διαμέσου του Χριστού συμμετέχουμε στη φύση του Θεού, που μας χαρίζει απείρως περισσότερα «ὧν αἰτούμεθα ἢ νοοῦμεν» (Εφ 3,20). Αυτό που οι άνθρωποι έχουν ήδη δεχτεί δεν είναι παρά μια ένδειξη ή μια «προκαταβολή» (Β΄ Κορ 1,22· Εφ 1,14) απ' ό,τι θα αποκτήσουν συνολικά μόνο ενώπιον του Θεού, όταν θα έρθουν «πρόσωπον πρὸς πρόσωπον» (Α΄ Κορ 13,12), δηλαδή μια προκαταβολή της αιώνιας ζωής: «αὕτη δέ ἐστιν ἡ αἰώνιος ζωή, ἵνα γινώσκωσί σε τὸν μόνον ἀληθινὸν Θεὸν καὶ ὃν ἀπέστειλας Ἰησοῦν Χριστόν» (Ιω 17,3).

²³¹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄ Απ. διάτ. *Reconciliatio et paenitentia*, 10: AAS 77 (1985) 205.

²³² Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 22: AAS 58 (1966) 1.042.

123 Η παγκοσμιότητα της χριστιανικής ελπίδας περιλαμβάνει, εκτός από τους άνδρες και τις γυναίκες όλων των λαών, και τον ουρανό και τη γη: «εὐφρανθήτω ὁ οὐρανὸς ἄνωθεν, καὶ αἱ νεφέλαι ῥανάτωσαν δικαιοσύνην· ἀνατειλάτω ἡ γῆ καὶ βλαστησάτω ἔλεος, καὶ δικαιοσύνην ἀνατειλάτω ἅμα· ἐγὼ εἶμι Κύριος ὁ κτίσας σε» (Ψαλμ. 45,8). Σύμφωνα με την Καινή Διαθήκη και ολόκληρη η δημιουργία, πράγματι, μαζί με όλη την ανθρωπότητα είναι εν αναμονή του Λυτρωτή: καθώς υπομένει τη μεταβατικότητα, τείνει γεμάτη ελπίδα, ανάμεσα στα βογητά και στις ωδίνες της γέννας, περιμένοντας να ελευθερωθεί από τη διαφθορά (πρβλ. Ρωμ 8,18-22).

III. Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΠΟΛΛΕΣ ΟΥΦΕΙΣ ΤΟΥ

124 Θησαυρίζοντας το θαυμαστό βιβλικό μήνυμα, η κοινωνική διδασκαλία της Εκκλησίας σταματά κυρίως στις πρωταρχικές και αδιαχώριστες διαστάσεις του ανθρώπου, έτσι ώστε να κατανοήσει τις πιο σημαντικές πλευρές του μυστηρίου και της αξιοπρέπειάς του. Πράγματι, δεν έλειψαν στο παρελθόν και προβάλλουν ακόμη δραματικά στο σκηνικό της τωρινής ιστορίας πολλαπλές μειωτικές αντιλήψεις ιδεολογικού χαρακτήρα ή που οφείλονται απλώς σε διαδεδομένες μορφές εθίμων και σκέψεων που αφορούν τη θεώρηση του ανθρώπου, της ζωής και του πεπρωμένου του, μαζί με την προσπάθεια να θολώσουν την εικόνα υπογραμμίζοντας ένα μόνο χαρακτηριστικό του, αγνοώντας όλα τα άλλα²³³.

125 Τον άνθρωπο δεν είναι δυνατόν να τον σκεφτόμαστε μόνον ως απόλυτη ατομικότητα, δομημένη από τον εαυτό της και για τον εαυτό της, λες και τα χαρακτηριστικά της δεν εξαρτώνται από τους άλλους αλλά από αυτήν. Ούτε μπορούμε να τον σκεφτούμε σαν το κύτταρο ενός οργανισμού διατεθειμένου να του αναγνωρίσουμε το πολύ πολύ το λειτουργικό ρόλο στο εσωτερικό ενός συστήματος. Οι μειωτικές αντιλήψεις της πλήρους αλήθειας του ανθρώπου έχουν γίνει ήδη πολλές φορές αντικείμενο της

²³³ Πρβλ. ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ΄, Απ. επ. *Octogesima adveniens*, 26-39: AAS 63 (1971) 420-428.

κοινωνικής μέριμνας της Εκκλησίας, που δεν παρέλειψε να υψώσει τη φωνή της απέναντι σ' αυτήν και σε άλλες προοπτικές, δραστικά μειωτικές, φροντίζοντας να διακηρύξει αντίθετα «ότι τα άτομα δε μας φαίνονται αποδεσμευμένα μεταξύ τους σαν κόκκοι άμμου, αλλά είναι ενωμένα σε οργανικές, αρμονικές και αμοιβαίες σχέσεις»²³⁴ και ότι ο άνθρωπος δεν είναι δυνατόν να εννοηθεί σαν «ένα απλό στοιχείο και ένα μόριο του κοινωνικού οργανισμού»²³⁵, φροντίζοντας λοιπόν στη δήλωση της πρωτοκαθεδρίας του ανθρώπου να μην αντιστοιχεί μια εικόνα ατομικιστική ή μαζικοποιημένη.

126 Η χριστιανική πίστη ενώ προσκαλεί να αναζητήσουμε οπουδήποτε ό,τι είναι καλό και άξιο για τον άνθρωπο (πρβλ. Α΄ Θεοσ 5,21), «τίθεται υπεράνω και μερικές φορές αντιτίθεται στις ιδεολογίες επειδή αναγνωρίζει τον Θεό, υπερβατικό και Δημιουργό, που καλεί σε όλα τα επίπεδα της δημιουργίας τον άνθρωπο ως πλάσμα υπεύθυνο και ελεύθερο»²³⁶.

Η κοινωνική διδασκαλία επιφορτίζεται με τις διαφορετικές διαστάσεις του μυστηρίου του ανθρώπου, που ζητά να προσεγγίσει «την πλήρη αλήθεια της ύπαρξής του, του προσωπικού του είναι και συγχρόνως του συλλογικού και κοινωνικού είναι του»²³⁷ με μια ιδιαίτερη προσοχή, ώστε να επιτρέψει μιαν ακριβέστερη εκτίμηση.

A) Η ΕΝΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΑΤΟΜΟΥ

127 Ο άνθρωπος δημιουργήθηκε από τον Θεό ως ενότητα της ψυχής και του σώματος²³⁸: «Η πνευματική και αθάνατη ψυχή είναι η αρχή της ενότητας του ανθρώπου, είναι αυτό για το οποίο υπάρχει ως σύνολο —“σαρξ και ψυχή μία”— επειδή είναι άτομο. Αυτοί οι ορισμοί δε δείχνουν μόνον

²³⁴ ΠΙΟΣ ΙΒ΄, Εγκ. επ. *Summi Pontificatus*: AAS 31 (1939) 463.

²³⁵ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 13: AAS 83 (1991) 809.

²³⁶ ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ΄, Απ. επ. *Octogesima adveniens*, 27: AAS 63 (1971) 421.

²³⁷ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Redemptor hominis*, 14: AAS 71 (1979) 284.

²³⁸ Δ΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΛΑΤΕΡΑΝΟΥ, Κεφ. 1, *De fide catholica* (Για την καθολική πίστη): DS 800, σ. 259· Α΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Dei Filius* (Υιός Θεού), Κεφ. 1: *De Deo rerum omnium Creatore* (Για τον Θεό, Δημιουργό των πάντων): DS 3002, σ. 587· ίδιο, κανόνες 2,5: DS 3022, 3025, σσ. 592-593.

ότι και το σώμα, στο οποίο έχει υποσχεθεί η ανάσταση, θα συμμετάσχει στη δόξα: θυμίζονται επίσης το δεσμό της λογικής και της ελεύθερης βούλησης με όλες τις σωματικές και αισθητηριακές ιδιότητες. *Ο άνθρωπος, περιλαμβανομένου του σώματος, ανατίθεται πλήρως στον εαυτό του, ενάντια στην ένωση της ψυχής και του σώματος γίνεται το υποκείμενο των δικών του ηθικών πράξεων»*²³⁹.

128 Μέσα από τη σωματική του ύπαρξη ο άνθρωπος ενώνει στον εαυτό του τα στοιχεία του υλικού κόσμου, που «σ' αυτόν αγγίζουν την κορυφή τους και υψώνουν τη φωνή για την ελεύθερη εξύμνηση του Δημιουργού»²⁴⁰. Ετούτη η διάσταση επιτρέπει στον άνθρωπο να συνδεθεί με τον υλικό κόσμο, το χώρο της πραγμάτωσης και της ελευθερίας του, όχι όπως σε μια φυλακή ή στην εξορία. Δεν είναι θεμιτό να περιφρονούμε την σωματική ζωή· τουναντίον, ο άνθρωπος «οφείλει να θεωρεί καλό και άξιο τιμής το σώμα του επειδή το δημιούργησε ο Θεός και προορίζεται να αναστηθεί την Ημέρα της Κρίσεως»²⁴¹. Πάντως, η σωματική διάσταση, μετά την πληγή του αμαρτήματος, δοκιμάζει στον άνθρωπο τις εξεγέρσεις του σώματος και τις αμαρτωλές τάσεις της καρδιάς, για τις οποίες οφείλει πάντα να προσέχει ώστε να μην παραμείνει σκλάβος και να μη γίνει θύμα ενός οράματος καθαρά γήινου της ζωής του.

Με την πνευματικότητά του ο άνθρωπος ξεπερνά το σύνολο των πραγμάτων και εισχωρεί στην πιο βαθιά δομή της πραγματικότητας. Όταν στρέφεται στην καρδιά, δηλαδή όταν συλλογίζεται το πεπρωμένο του, ο άνθρωπος ανακαλύπτει πως είναι ανώτερος από τον υλικό κόσμο χάρη στο μοναδικό του αξίωμα ως συνομιλητής του Θεού, κάτω από το βλέμμα του Οποίου αποφασίζει για τη ζωή του. Στην εσωτερική του ζωή αναγνωρίζει ότι έχει «μέσα του μια πνευματική και αθάνατη ψυχή» και γνωρίζει ότι δεν είναι μόνο «ένα σωματίδιο της φύσης ή ένα ανώνυμο στοιχείο της ανθρωπίνης πολιτείας.

²³⁹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ., *Veritatis splendor*, 48: AAS 85 (1993) 1.172.

²⁴⁰ Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 14: AAS 58 (1966) 1.035· πρβλ. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 364.

²⁴¹ Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 14: AAS 58 (1966) 1.035.

²⁴² Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 14: AAS 58 (1966) 1.036· πρβλ. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 363, 1.703.

129 Έτσι, ο άνθρωπος έχει δύο διαφορετικά χαρακτηριστικά: είναι ένα πλάσμα υλικό, δεμένο σ' αυτό τον κόσμο διαμέσου του σώματος, κι ένα πλάσμα πνευματικό, ανοιχτό στην υπερβατικότητα και στην ανακάλυψη «μιας πιο βαθιάς αλήθειας» χάρη στην ευφυΐα του, με την οποία συμμετέχει «στο φως του θείκου πνεύματος»²⁴³. Η Εκκλησία δηλώνει: «Η ενότητα της ψυχής και του σώματος είναι τόσο βαθιά, ώστε οφείλουμε να θεωρήσουμε την ψυχή σαν τη “μορφή” του σώματος· αυτό σημαίνει ότι χάρη στην πνευματική ψυχή το σώμα, αποτελούμενο από ύλη, είναι ανθρώπινο και ζωντανό· το πνεύμα και η ύλη στον άνθρωπο δεν είναι δύο ενωμένες φύσεις, αλλά η ένωσή τους σχηματίζει μια μοναδική φύση»²⁴⁴. Ούτε ο πνευματισμός, που περιφρονεί την πραγματικότητα του σώματος, ούτε ο υλισμός, που θεωρεί το πνεύμα ξεκάθαρη εκδήλωση της ύλης, δεν αποδίδουν το σύνθετο, το σύνολο και την ενότητα του ανθρώπου.

Β) ΑΝΟΙΓΜΑ ΣΤΗΝ ΥΠΕΡΒΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΣΤΗ ΜΟΝΑΔΙΚΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

α) Ανοιχτός στην υπερβατικότητα

130 Στον άνθρωπο ανήκει το άνοιγμα στην υπερβατικότητα: ο άνθρωπος είναι ανοιχτός προς το άπειρο και προς όλα τα πλάσματα. Είναι ανοιχτός κυρίως προς το άπειρο, δηλαδή τον Θεό, επειδή με την ευφυΐα και τη βούλησή του υψώνεται πάνω απ' όλη τη δημιουργία και από τον εαυτό του, καθίσταται ανεξάρτητος από τα πλάσματα, είναι ελεύθερος απέναντι σε όλα τα πράγματα που δημιουργήθηκαν και τείνει προς την απόλυτη αλήθεια και το απόλυτο καλό. Είναι ανοιχτός και προς τον άλλο, τους άλλους ανθρώπους και τον κόσμο, επειδή μόνον όταν εννοείται σε σχέση με ένα εσύ μπορεί να πει εγώ. Βγαίνει από τον εαυτό του, από την εγωιστική θεώρηση της ζωής του, για να μπει σε μια σχέση διαλόγου και κοινωνίας με τον άλλο.

²⁴³ Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 15: AAS 58 (1966) 1.036.

²⁴⁴ Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 365.

Ο άνθρωπος είναι ανοιχτός στο σύνολο της ύπαρξης, στον απεριόριστο ορίζοντά της. Πράγματι, διαθέτει την ικανότητα να υπερβαίνει τα μεμονωμένα αντικείμενα που γνωρίζει χάρη σ' αυτό του το άνοιγμα προς την ύπαρξη χωρίς όρια. Η ανθρώπινη ψυχή είναι κατά μία έννοια, χάρη στη γνωστική της διάσταση, όλα τα πράγματα: «όλα τα άυλα πράγματα χαίρουν ενός κάποιου απείρου, καθώς αγκαλιάζουν τα πάντα, ή επειδή πρόκειται για την ουσία μιας πνευματικής πραγματικότητας που καθίσταται το πρότυπο και η ομοίωση για όλα, όπως συμβαίνει στην περίπτωση του Θεού, ή επειδή κατέχει την ομοιότητα κάθε πράγματος ή “εν ενεργεία” όπως στους αγγέλους ή “εν δυνάμει” όπως στις ψυχές»²⁴⁵.

β) Μοναδικός και ανεπανάληπτος

131 Ο άνθρωπος υπάρχει ως πλάσμα μοναδικό και ανεπανάληπτο, υπάρχει ως ένα «εγώ» ικανό να αυτοκατανοηθεί, να αυτοκατακτηθεί, να αυτοπροσδιοριστεί. Ο άνθρωπος είναι ένα πλάσμα έξυπνο και συνειδητό, ικανό να στοχαστεί για τον εαυτό του και, κατά συνέπεια, να έχει συνείδηση για τον εαυτό του και τις πράξεις του. Πάντως, δεν είναι η ευφυΐα, η συνείδηση και η ελευθερία που καθορίζουν τον άνθρωπο, αλλά ο άνθρωπος βρίσκεται στη βάση των πράξεων ευφυΐας, συνείδησης και ελευθερίας. Οι συγκεκριμένες πράξεις ενδέχεται και να λείψουν, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ο άνθρωπος παύει να είναι άνθρωπος.

Ο άνθρωπος πρέπει πάντα να κατανοείται στην ανεπανάληπτη και

²⁴⁵ ΑΓΙΟΣ ΘΩΜΑΣ ΑΚΙΝΑΘΗΣ, *Commentum in tertium librum Sententiarum* (Σχόλια στο τρίτο βιβλίο Γνωμών), δ. 27, ε. 1, α. 4: «Ex utraque autem parte res immateriales infinitatem habent quodammodo, quia sunt quodammodo omnia, sive in quantum essential rei immaterialis est exemplar et similitudo omnium, sicut in Deo accidit, sive quia habet similitudinem omnium vel actu vel potential, sicut accidit in Angelis et animabus». ΑΓΙΟΣ ΘΩΜΑΣ ΑΚΙΝΑΘΗΣ, *Commento alle Sentenze di Pietro Lombardo e testo integrale di Pietro Lombardo. Libro Terzo. Distinzioni 23-40. Le virtù in Cristo e le virtù nei fedeli* (Σχόλια στις γνώμες του Πιέτρο Λομπάρντο και ολόκληρο το κείμενο του Πιέτρο Λομπάρντο. Τρίτο βιβλίο. Διακρίσεις 23-40. Οι αρετές του Χριστού και οι αρετές των πιστών), μτφρ. P. LORENZO PEROTTO, O.P., Εκδόσεις Studio Domenicano, Μπολόνια 2000, σ. 315· πρβλ. ιδίου *Summa theologiae* (Σύνοψη θεολογίας), I, ε. 75, α. 5: Ed. Leon. 5, 201-203.

απεριόριστη μοναδικότητά του. Πράγματι, ο άνθρωπος υπάρχει κυρίως ως υποκειμενικότητα, ως κέντρο της συνείδησης και της ελευθερίας, του οποίου η ζωή μοναδική και μη συγκρίσιμη με καμία άλλη εκφράζει την ακλόνητη στάση του σε κάθε προσπάθεια εξαναγκασμού σε σχήματα σκέψης ή συστήματα εξουσίας, ιδεολογικά ή όχι. Αυτό επιβάλλει κυρίως την απαίτηση όχι μόνο για απλό σεβασμό εκ μέρους οποιουδήποτε, και ιδιαίτερα από τους πολιτικούς και κοινωνικούς θεσμούς και από τους υπεύθυνους τους όσον αφορά κάθε άνθρωπο πάνω στη Γη, αλλά πολύ περισσότερο, που σημαίνει ότι η κύρια δέσμευση καθενός προς τον άλλο και ιδιαίτερα αυτών των θεσμών πρέπει να στρέφεται ακριβώς προς την προώθηση της ολοκληρωμένης ανάπτυξης του ανθρώπου.

γ) Ο σεβασμός της ανθρώπινης αξιοπρέπειας

132 *Μια κοινωνία σωστή μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο αν σέβεται την υπερβατική αξιοπρέπεια του ανθρώπου. Αυτή αντιπροσωπεύει τον ύστατο σκοπό της κοινωνίας, στον οποίο και προς τον οποίο κατευθύνεται. «Οπότε, η κοινωνική τάξη και η πρόοδος της οφείλουν πάντα να φροντίζουν να υπερισχύει το καλό του ανθρώπου, επειδή η τάξη των πραγμάτων πρέπει να προσαρμόζεται στην τάξη των ανθρώπων και όχι το αντίθετο»²⁴⁶. Ο σεβασμός της ανθρώπινης αξιοπρέπειας δεν μπορεί επ' ουδενί να διαχωρίζεται από το σεβασμό αυτής της αρχής: είναι ανάγκη «να θεωρούμε τον πλησίον, μηδενός εξαιρουμένου, ως σεαυτόν, λαμβάνοντας υπόψη πρωτίστως τη ζωή του και τα αναγκαία μέσα για να τη ζήσει αξιοπρεπώς»²⁴⁷. Πρέπει όλα τα κοινωνικά, επιστημονικά και πολιτιστικά προγράμματα να διαπνέονται από την επίγνωση της πρωτοκαθεδρίας κάθε ανθρώπου²⁴⁸.*

133 *Σε καμία περίπτωση ο άνθρωπος δεν πρέπει να γίνεται αντικείμενο εκμετάλλευσης για σκοπούς ξένους προς την ανάπτυξή του, η οποία*

²⁴⁶ Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 26: AAS 58 (1966) 1.046-1.047.

²⁴⁷ Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 27: AAS 58 (1966) 1.047.

²⁴⁸ Πρβλ. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2.235.

μπορεί να βρει την πλήρη και οριστική ολοκλήρωσή της μόνο στον Θεό και στο σχέδιο σωτηρίας Του. πράγματι, ο άνθρωπος, στην εσωτερικότητά του, υπερβαίνει το σύμπαν και είναι το μοναδικό πλάσμα που ο Θεός το θέλησε γ' αυτό που είναι.²⁴⁹ Γι' αυτόν το λόγο ούτε η ζωή του, ούτε η εξέλιξη της σκέψης του, ούτε τα αγαθά του, ούτε όσοι συμμερίζονται την προσωπική και οικογενειακή του ζωή μπορούν να υποβληθούν σε άδικους περιορισμούς στην άσκηση των δικαιωμάτων και της ελευθερίας τους.

Ο άνθρωπος δεν μπορεί να γίνεται αντικείμενο σχεδίων οικονομικού, κοινωνικού και πολιτικού χαρακτήρα τα οποία επιβάλλει η οποιαδήποτε αρχή, έστω και στο όνομα μιας υποτιθέμενης προόδου της αστικής κοινότητας στο σύνολό της ή άλλων προσώπων στο παρόν ή στο μέλλον. Ωστόσο, είναι αναγκαίοι οι δημόσιες αρχές να επαγρυπνούν ώστε κάθε περιορισμός της ελευθερίας ή, πάντως, κάθε υποχρέωση που επιβάλλεται να μην προσβάλλει την αξιοπρέπεια του ατόμου και να εγγυώνται την πραγματική άσκηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Όλα αυτά για άλλη μια φορά θεμελιώνονται στη θεώρηση του ανθρώπου ως προσώπου, δηλαδή ως δραστήριου και υπεύθυνου υποκειμένου για τη δική του διαδικασία ανάπτυξης μαζί με την κοινότητα στην οποία ανήκει.

134 Οι αυθεντικές κοινωνικές αλλαγές είναι αποτελεσματικές και διαρκείας μόνο αν βασίζονται σε αποφασιστικές αλλαγές της προσωπικής συμπεριφοράς. Δε θα είναι ποτέ δυνατή μια αληθινή ηθικοποίηση της κοινωνικής ζωής, αν δεν ξεκινά από τον άνθρωπο και δεν αφορά αυτόν: πράγματι, «η άσκηση της ηθικής ζωής εγγυάται την αξιοπρέπεια του ανθρώπου».²⁵⁰ Στους ανθρώπους αρμόζει προφανώς η εξέλιξη της ηθικής νοοτροπίας, θεμελιώδους για κάθε συμβίωση που θέλει να λέγεται πραγματικά ανθρώπινη (δικαιοσύνη, τιμιότητα, φιλαλήθεια κτλ.), την οποία με κανέναν τρόπο δεν πρέπει να περιμένουμε από άλλους ή να την αφήνουμε στους θεσμούς. Σε όλους, και ιδιαίτερα σ' εκείνους που με διάφορες μορφές έχουν πολιτικές, νομικές ή επαγγελματικές ευθύνες,

²⁴⁹ Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 24: AAS 58 (1966) 1.045· *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 27, 356, 358.

²⁵⁰ *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 1.706.

ανατίθεται το καθήκον να είναι η άγρυπνη συνείδηση της κοινωνίας και οι πρώτοι μάρτυρες μιας συνύπαρξης πολιτισμένης και άξιας κάθε ανθρώπου.

Γ) Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

α) Αξία και όρια της ελευθερίας

135 Ο άνθρωπος μπορεί να στραφεί στο καλό μόνο εν ελευθερία, που ο Θεός του έδωσε ως υψηλότατο σημάδι της εικόνας Του²⁵¹: «Ο Θεός άφησε τον άνθρωπο στα χέρια της ελεύθερης θέλησής του (πρβλ. Σειρ 15,14), ώστε να αναζητήσει αυθόρμητα τον Δημιουργό του και, αποδεχόμενός Τον, να φτάσει ελεύθερα στην πλήρη και μακάρια τελειότητα. Γι' αυτό η αξιοπρέπεια του ανθρώπου αξιώνει ώστε να ενεργεί σύμφωνα με μια συνειδητή και ελεύθερη επιλογή, δηλαδή να κινείται και να ωθείται ενδόμυχα και όχι από μια τυφλή εσωτερική παρόρμηση ή από ξεκάθαρο εξωτερικό πειθαναγκασμό»²⁵².

Ο άνθρωπος ορθώς εκτιμά την ελευθερία και την αναζητά με πάθος: δικαίως θέλει, και πρέπει, να διαμορφώνει και να οδηγεί με την ελεύθερη πρωτοβουλία του την προσωπική και κοινωνική του ζωή, αναλαμβάνοντας προσωπικά την ευθύνη²⁵³. Πράγματι, η ελευθερία όχι μόνο επιτρέπει στον άνθρωπο να αλλάξει προς το συμφέρον του την εξωτερική προς αυτόν κατάσταση των πραγμάτων, αλλά καθορίζει την εξέλιξή του ως προσώπου χάρη σε επιλογές που συμφωνούν με το πραγματικό καλό²⁵⁴: με αυτό τον τρόπο ο άνθρωπος αναπαράγει τον εαυτό του, είναι ο πατέρας της ύπαρξής του²⁵⁵, δομεί την κοινωνική τάξη²⁵⁶.

²⁵¹ Πρβλ. Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 1.705.

²⁵² Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 17: AAS 58 (1966) 1.037· Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 1.730-1.732.

²⁵³ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Veritatis splendor*, 34: AAS 85 (1993) 1.160-1.161· Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 17: AAS 58 (1966) 1.038.

²⁵⁴ Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 1.733.

136 Η ελευθερία δεν έρχεται σε αντίθεση με την εξάρτηση του ανθρώπου ως δημιουργήματος του Θεού²⁵⁷. Η Αποκάλυψη διδάσκει ότι η δύναμη να καθορίζεις το καλό και το κακό δεν ανήκει στον άνθρωπο αλλά μόνο στον Θεό (πρβλ. Γεν 2,16-17): «Ο άνθρωπος είναι οπωσδήποτε ελεύθερος, από τη στιγμή που μπορεί να κατανοήσει και να αποδεχτεί τις εντολές του Θεού. Και έχει στην κατοχή του μια ελευθερία πραγματικά ευρεία, επειδή μπορεί να φάει “απ’ όλα τα δέντρα του κήπου”. Αυτή όμως η ελευθερία δεν είναι απεριορίστη: πρέπει να σταματήσει μπροστά στο “δέντρο της γνώσης του καλού και του κακού”, αφού κλήθηκε να αποδεχτεί τον ηθικό νόμο που ο Θεός δίνει στον άνθρωπο. Στην πραγματικότητα, ακριβώς σ’ αυτή την αποδοχή η ελευθερία του ανθρώπου βρίσκει την αληθινή και πλήρη υλοποίησή της»²⁵⁸.

137 Η ορθή άσκηση της προσωπικής ελευθερίας απαιτεί ακριβείς συνθήκες οικονομικής, κοινωνικής, νομικής, πολιτικής και πολιτιστικής τάξης που «πάρα πολύ συχνά παραγνωρίζονται και παραβιάζονται. [...] καταστάσεις συσκότισης και αδικίας βαραίνουν στην ηθική ζωή και οδηγούν τόσο τους ισχυρούς όσο και τους αδύναμους στον πειρασμό να αμαρτήσουν ενάντια στην αγάπη. Καθώς απομακρύνεται από τον ηθικό νόμο, ο άνθρωπος προσβάλλει την ελευθερία του, γίνεται σκλάβος του εαυτού του, διαρρηγνύει την αδελφοσύνη με τους ομοίους του και εξεγείρεται ενάντια στη θεϊκή βούληση»²⁵⁹. Η απελευθέρωση από τις αδικίες προωθεί την ανθρώπινη ελευθερία και αξιοπρέπεια: παρ’ όλα αυτά όμως «χρειάζεται, κυρίως, να επικαλεστούμε τις πνευματικές και ηθικές ικανότητες του ανθρώπου και τη διαρκή ανάγκη για εσωτερική μεταστροφή, αν θέλουμε να πετύχουμε οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές που θα είναι

²⁵⁵ Πρβλ. ΑΓΙΟΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΝΥΣΣΗΣ, *Εις τον βίον του προφήτου Μωυσέως*, 2, 2-3.

²⁵⁶ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Εγκ. επ. Centesimus annus*, 13, AAS 83 (1991) 809-810.

²⁵⁷ Πρβλ. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 1.706.

²⁵⁸ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Εγκ. επ. Veritatis splendor*, 35: AAS 85 (1993) 1.161-1.162.

²⁵⁹ *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 1.740.

πραγματικά στην υπηρεσία του ανθρώπου»²⁶⁰.

β) Ο δεσμός της ελευθερίας με την αλήθεια και το φυσικό νόμο

138 Στην άσκηση της ελευθερίας, ο άνθρωπος επιτελεί πράξεις ηθικά καλές, εποικοδομητικές για τον εαυτό του και την κοινωνία, όταν υπακούει στην αλήθεια, δηλαδή όταν δεν απαιτεί να είναι δημιουργός και απόλυτος κύριος αυτής της τελευταίας και των ηθικών κανόνων²⁶¹. Πράγματι, η ελευθερία «δεν έχει το δικό της απόλυτο και ανεπιφύλακτο σημείο εκκίνησης απ' εαυτής, αλλά στην ύπαρξη μέσα στην οποία βρίσκεται και αντιπροσωπεύει γι' αυτήν ένα όριο και μια δυνατότητα συγχρόνως. Είναι η ελευθερία ενός πλάσματος, δηλαδή μια ελευθερία που χαρίστηκε, την οποία πρέπει να δεχτούμε σαν ένα σπέρμα που οφείλουμε να το βοηθήσουμε υπεύθυνα να ωριμάσει»²⁶². Στην αντίθετη περίπτωση, πεθαίνει ως ελευθερία, καταστρέφει τον άνθρωπο και την κοινωνία²⁶³.

139 Η αλήθεια γύρω από το καλό και το κακό αναγνωρίζεται ουσιαστικά και πραγματικά από την κρίση της συνείδησης, η οποία οδηγεί να αναλάβουμε την ευθύνη για το καλό που επιτελέσαμε και το κακό που διαπράξαμε: «Έτσι, στην πρακτική κρίση της συνείδησης, που επιβάλλει στον άνθρωπο την υποχρέωση να επιτελέσει μια συγκεκριμένη πράξη, αποκαλύπτεται ο δεσμός της ελευθερίας με την αλήθεια. Ακριβώς γι' αυτό η συνείδηση εκφράζεται με πράξεις “κρίσης” που αντανακλούν την αλήθεια στο καλό και όχι σαν αυθαίρετες “αποφάσεις”. Και η ωριμότητα και η υπευθυνότητα αυτών των κρίσεων —και, σε τελική ανάλυση, του ανθρώπου που είναι το υποκείμενό τους— υπολογίζονται όχι με την απελευθέρωση της συνείδησης από την αντικειμενική αλήθεια, υπέρ μιας υποτιθέμενης αυτονομίας των αποφάσεών μας, αλλά, αντιθέτως, με μία

²⁶⁰ ΣΥΝΟΔΟΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΠΙΣΤΗΣ, Διδ. *Libertatis conscientia*, 75: AAS 79 (1987) 587.

²⁶¹ Πρβλ. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 1.749-1.756.

²⁶² ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Veritatis splendor*, 86: AAS 85 (1993) 1.201.

²⁶³ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Veritatis splendor*, 44, 99: AAS 85 (1993) 1.168-1.169, 1.210-1.211.

πιεστική αναζήτηση της αλήθειας και με την καθοδήγηση των ενεργειών μας από αυτήν»²⁶⁴.

140 Η άσκηση της ελευθερίας συνεπάγεται την αναφορά σε έναν ηθικό φυσικό νόμο, οικουμενικού χαρακτήρα, που προηγείται και ενώνει όλα τα δικαιώματα και τα καθήκοντα²⁶⁵. Ο φυσικός νόμος «δεν είναι άλλο παρά το φως της ευφύιας που διαχέεται σ' εμάς από τον Θεό. Χάρη σε αυτό γνωρίζουμε ό,τι πρέπει να επιτελέσουμε και ό,τι οφείλουμε να αποφύγουμε. Αυτό το φως ή αυτόν το νόμο ο Θεός τον χάρισε στη δημιουργία»²⁶⁶ και συνίσταται στη συμμετοχή στον αιώνιο νόμο Του, ο οποίος ταυτίζεται με τον ίδιο τον Θεό²⁶⁷. Αυτός ο νόμος αποκαλείται φυσικός επειδή η αιτία που τον θεσπίζει είναι γνώρισμα της ανθρώπινης φύσης. Είναι οικουμενικός, ισχύει για όλους τους ανθρώπους επειδή καθορίζεται από τη λογική. Στις κύριες διατάξεις του ο φυσικός και θεϊκός νόμος εκτίθεται στον Δεκάλογο και δείχνει τους πρώτους και ουσιώδεις κανόνες που ρυθμίζουν την ηθική ζωή²⁶⁸. Έχει ως άξονά της την επιθυμία και την υποταγή στον Θεό, πηγή και κριτή κάθε καλού, επίσης την αίσθηση του άλλου ως ίδιου με εμάς. Ο φυσικός νόμος εκφράζει την αξιοπρέπεια του ανθρώπου και θέτει τις βάσεις για τα θεμελιώδη δικαιώματα και τα καθήκοντά του²⁶⁹.

²⁶⁴ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Veritatis splendor*, 61: AAS 85 (1993) 1.181-1.182.

²⁶⁵ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Veritatis splendor*, 50: AAS 85 (1993) 1.173-1.174.

²⁶⁶ ΑΓΙΟΣ ΘΩΜΑΣ ΑΚΙΝΑΤΗΣ, *In duo praecepta caritatis et in decem Legis praecepta expositio* (Υπόμνημα σε δύο εντολές αγάπης και σε δέκα εντολές του Νόμου), Κεφ. 1: «Nunc autem de scientia operandorum intendimus: ad quam tractandam quadruplex lex invenitur. Prima dicitur lex naturae et haec nihil aliud est nisi lumen intellectus insitum nobis a Deo, per quod cognoscimus quid agendum et quid vitandum. Hoc lumen et hanc legem dedit Deus homini in creatione»: DIVI THOMAE AQUINATIS, DOCTORIS ANGELICI, *Opuscula Theologica* (Θεολογικά φυλλάδια), τ. II: *De re spirituali* (Περί πνευματικών πραγμάτων), επιμέλεια και μελέτη P. FR. RAYMUNDI SPIAZZI, O.P., εκδ. Marietti, Taurini -Ρώμη 1954, σ. 245.

²⁶⁷ Πρβλ. ΑΓΙΟΣ ΘΩΜΑΣ ΑΚΙΝΑΤΗΣ, *Summa theologiae*, I-II, ε. 91, α. 2: Ed. Leon. 7, 154: «participatio legis aeternae in rationali creatura lex naturalis dicitur».

²⁶⁸ Πρβλ. Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 1.955.

141 Στη διαφορετικότητα των πολιτισμών, ο φυσικός νόμος συνδέει τους ανθρώπους μεταξύ τους, επιβάλλοντας κοινές αρχές. Μολονότι η εφαρμογή του απαιτεί προσαρμογές στην ποικιλία των συνθηκών ζωής, σύμφωνα με τους τόπους, τις εποχές και τις περιστάσεις²⁷⁰, είναι αμετάβλητος, «παραμένει κάτω από την εξέλιξη των ιδεών και των ηθών και υποστηρίζει την πρόοδο... Έστω κι αν καταλήγουμε να αρνούμαστε τις αρχές του, δεν μπορούμε να τον καταστρέψουμε, ούτε να τον ξεριζώσουμε από την καρδιά του ανθρώπου. Πάντα προβάλλει στη ζωή των ατόμων και των κοινωνιών»²⁷¹.

Πάντως, οι διατάξεις του δε γίνονται αντιληπτές απ' όλους με σαφήνεια και αμεσότητα. Τις θρησκευτικές και ηθικές αλήθειες μπορούν να τις γνωρίσουν «όλοι και χωρίς δυσκολία, με βεβαιότητα και δίχως καμία περίπτωση λάθους»²⁷² μόνο με τη βοήθεια της Χάρης και της Αποκάλυψης. Ο φυσικός νόμος προσφέρει ένα θεμέλιο προετοιμασμένο από τον Θεό στο νόμο που αποκάλυψε και στη Χάρη, σε πλήρη αρμονία με το έργο του Πνεύματος²⁷³.

142 Ο φυσικός νόμος, που είναι νόμος του Θεού, δεν μπορεί να διαγραφεί από την ανθρώπινη κακεντρέχεια²⁷⁴. Θέτει το απαραίτητο ηθικό θεμέλιο ώστε να δομηθεί η κοινότητα των ανθρώπων και να επεξεργαστούν τον αστικό νόμο, που αντλεί τις συνέπειες πραγματικού και απρόβλεπτου χαρακτήρα από τις αρχές του φυσικού νόμου²⁷⁵. Αν συσκοτιστεί η αντίληψη για την οικουμενικότητα του ηθικού φυσικού νόμου, δεν είναι δυνατόν να δομηθεί μια πραγματική και διαρκής κοινωνία με τον άλλο, επειδή όταν λείπει η σύγκλιση προς την αλήθεια και το καλό, «με καταλογιστέο τρόπο ή όχι, οι πράξεις μας πληγώνουν την κοινωνία των ανθρώ-

²⁶⁹ Πρβλ. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 1.956.

²⁷⁰ Πρβλ. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 1.957.

²⁷¹ *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 1.958.

²⁷² Α' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Dei Filius*, Κεφ. 2: DS 3005, σ. 588· πρβλ. ΠΙΟΣ ΙΒ', Εγκ. επ. *Humani generis* (Ανθρώπινο γένος): AAS 42 (1950) 562

²⁷³ Πρβλ. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 1.960.

²⁷⁴ Πρβλ. ΑΠΙΟΣ ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΣ, *Confessiones*, 2, 4, 9: PL 32, 678: «Furtum certe punit lex tua, Domine, et lex scripta in cordibus hominum, quam ne ipsa quidem delet iniquitas».

²⁷⁵ Πρβλ. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 1.959.

πων με την αδικοκρισία καθενός»²⁷⁶. Πράγματι, μόνο μια αλήθεια ριζωμένη στην κοινή φύση μπορεί να καταστήσει όλους τους ανθρώπους υπεύθυνους και είναι σε θέση να αιτιολογήσει τη δημόσια ηθική. Όποιος αυτοανακηρύσσεται μοναδικό μέτρο των πραγμάτων και της αλήθειας δεν μπορεί να συμβιώσει ειρηνικά και να συνεργαστεί με τους ομοίους του²⁷⁷.

143 Η ελευθερία τείνει μυστηριωδώς να προδώσει το άνοιγμα προς την αλήθεια και το ανθρώπινο καλό και πάρα πολύ συχνά προτιμά το κακό και το εγωιστικό κλείσιμο, καθώς υψώνεται σε δημιουργική θεότητα του καλού και του κακού: «Δημιουργηθείς από τον Θεό στη δικαιοσύνη, ο άνθρωπος, μπαίνοντας σε πειρασμό από τον Πονηρό, από τις αρχές ήδη της Ιστορίας εκμεταλλεύτηκε την ελευθερία του, ορθώνοντας το ανάστημά του ενάντια στον Θεό και σκοπεύοντας να πετύχει το σκοπό του επέκεινα του Θεού. ... Αρνούμενος συχνά να αναγνωρίσει τον Θεό ως αρχή του, ο άνθρωπος διατάραξε και την ορθή τάξη που αφορά τον ύστατο σκοπό του και συγχρόνως τον προσανατολισμό προς τον εαυτό του, προς τους άλλους ανθρώπους και όλη τη δημιουργία»²⁷⁸. Ωστόσο, η ελευθερία του ανθρώπου έχει ανάγκη να ελευθερωθεί. Ο Χριστός, με τη δύναμη του πασχάλινου μυστηρίου Του, ελευθερώνει τον άνθρωπο από την άκρατη αγάπη προς τον εαυτό του²⁷⁹, που είναι πηγή για την περιφρόνηση του πλησίον και των σχέσεων με χαρακτηριστικό την κυριαρχία στον άλλο. Εκείνος αποκαλύπτει ότι η ελευθερία πραγματοποιείται χαρίζοντας τον εαυτό²⁸⁰. Με τη θυσία Του στο σταυρό, ο Χριστός επαναφέρει κάθε άνθρωπο στην κοινωνία με τον Θεό και με τους ομοίους του.

Δ) Η ΙΣΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΑΞΙΟΠΡΕΠΕΙΑ ΟΛΩΝ ΤΩΝ ΑΝΘΡΩΠΩΝ

²⁷⁶ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ., *Veritatis splendor*, 51: AAS 85 (1993) 1.175.

²⁷⁷ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄ Εγκ. επ. *Evangelium vitae*, 19-20: AAS 87 (1995) 421-424.

²⁷⁸ Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 13: AAS 58 (1966) 1.034-1.035.

²⁷⁹ Πρβλ. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 1.741.

²⁸⁰ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ., *Veritatis splendor*, 87: AAS 85 (1993) 1.202-1.203.

144 «Οὐκ ἔστι προσωπολήπτης ὁ Θεός» (Πραξ 10,34· πρβλ. Ρωμ 2,11· Γαλ 2,6· Εφ 6,9), επειδή ὅλοι οι ἄνθρωποι ἔχουν την ἴδια ἀξιοπρέπεια του πλάσματος κατ' εικόνα και καθ' ομοίωση²⁸¹. Ἡ Ενσάρκωση του Υἱοῦ του Θεοῦ καταδεικνύει την ἰσότητα ὅλων των ἀνθρώπων ὅσο και την ἀξιοπρέπεια: «οὐκ ἔνι Ἰουδαῖος οὐδὲ Ἑλλήν, οὐκ ἔνι δοῦλος οὐδὲ ἐλεύθερος, οὐκ ἔνι ἄρσεν καὶ θήλυ· πάντες γὰρ ὑμεῖς εἰς ἔστε ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ» (Γαλ 3,28· πρβλ. Ρωμ 10,12· Α΄ Κορ 12,13· Κολ 3,11).

Καθὼς στο πρόσωπο κάθε ἀνθρώπου ἀντανακλά κάτι ἀπὸ τὴ δόξα του Θεοῦ, ἡ ἀξιοπρέπεια κάθε ἀνθρώπου μπροστὰ στον Θεό ἀποτελεῖ τὸ θεμέλιο τῆς ἀξιοπρέπειας του ἀνθρώπου μπροστὰ στους ἄλλους ἀνθρώπους²⁸². Ἐπίσης, αὐτό εἶναι τὸ ὑστατο θεμέλιο τῆς ριζικῆς ἰσότητος και ἀδελφοσύνης ἀνάμεσα στους ἀνθρώπους, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ φυλὴ, τὸ ἔθνος, τὸ φύλο, τὴν καταγωγὴ, τὸν πολιτισμό, τὴν τάξη.

145 Μόνο ἡ ἀναγνώριση τῆς ἀνθρώπινῆς ἀξιοπρέπειας μπορεῖ νὰ κάνει δυνατὴ τὴν κοινὴ και τὴν προσωπικὴ ἀνάπτυξη ὅλων (πρβλ. Ἰακ 2,1-9). Για νὰ εὐνοηθεῖ μια παρόμοια ἀνάπτυξη εἶναι ἀναγκαῖο νὰ υποστηρίξουμε κυρίως τους ἔσχατους, νὰ ἐξασφαλίσουμε πραγματικὰ συνθήκες ἰσῶν ευκαιριῶν ἀνάμεσα στον ἄνδρα και στη γυναῖκα, νὰ ἐγγυηθοῦμε μια ἀντικειμενικὴ ἰσότητα ἀνάμεσα στις διαφορετικὲς κοινωνικὲς τάξεις ἀπέναντι στο νόμο²⁸³.

Και στις σχέσεις ἀνάμεσα σε λαοὺς και κράτη, οἱ συνθήκες ἀντικειμενικότητος και ἰσότητος εἶναι ἡ προϋπόθεση για μιαν αὐθεντικὴ πρόοδο τῆς διεθνούς κοινότητος²⁸⁴. Παρ' ὅλες τις κινήσεις πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση, δὲν πρέπει νὰ ξεχνάμε ὅτι ὑπάρχουν ἀκόμη πολλὲς ἀνισότητες και μορφές ἐξάρτησης²⁸⁵.

²⁸¹ Πρβλ. Κατήχηση τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας, 1.934.

²⁸² Πρβλ. Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Πομ. διάτ. *Gaudium et spes*, 29: AAS 58 (1966) 1.048-1.049.

²⁸³ Πρβλ. ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ΄, Ἀπ. ἐπ. *Octogesima adveniens*, 16: AAS 63 (1971) 413.

²⁸⁴ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ΄, Ἐγκ. ἐπ. *Pacem in terris*: AAS 55 (1963) 279-281· ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ΄, Ομιλία στη Γενικὴ Συνέλευση του Ὁργανισμοῦ Ἠνωμένων Ἐθνῶν (4 Οκτωβρίου 1965), 5: AAS 57 (1965) 881· ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Ομιλία στη Γενικὴ Συνέλευση του Ὁργανισμοῦ Ἠνωμένων Ἐθνῶν για τὸν εορτασμό τῆς 50ῆς ἐπετείου ἀπὸ τὴν ἰδρυσή του (5 Οκτωβρίου 1995), 13: *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, XVII, 2 (1995) 739-741.

Σε μια ισότητα προς την αναγνώριση της αξιοπρέπειας κάθε ανθρώπου και λαού πρέπει να αντιστοιχεί η συνειδητοποίηση ότι η ανθρώπινη αξιοπρέπεια θα μπορεί να φυλάσσεται και να προωθείται μόνο σε συλλογική μορφή, εκ μέρους όλης της ανθρωπότητας. Μόνο με τη σύμφωνη δράση ανθρώπων και λαών που ενδιαφέρονται ειλικρινά για το καλό όλων των άλλων μπορούμε να πετύχουμε μια αυθεντική παγκόσμια αδελφοσύνη²⁸⁶. Αντιθέτως, εάν παραμένουν οι συνθήκες σοβαρότατων ανισοτήτων και διαφορών φτωχαίνουμε όλοι.

146 Το «αρσενικό» και το «θηλυκό» διαφοροποιούν δύο άτομα ίσης αξιοπρέπειας, που δεν αντανακλούν όμως μια στατική ισότητα, καθώς το ιδιαίτερο του θηλυκού διαφέρει από το ιδιαίτερο του αρσενικού, κι αυτή η διαφορά στην ισότητα εμπλουτίζει και είναι απαραίτητη για την αρμονική ανθρώπινη συμβίωση: «Η συνθήκη για να εξασφαλίσουμε τη σωστή παρουσία της γυναίκας στην Εκκλησία και στην κοινωνία είναι μια εκτίμηση πιο διεισδυτική και εμπειριστατωμένη από τα ανθρωπολογικά θεμέλια της αρσενικής και θηλυκής κατάστασης, η οποία προορίζεται να προσδιορίσει την προσωπική ταυτότητα της γυναίκας στη σχέση της διαφορετικότητάς της και της αμοιβαίας συμπληρωματικότητας με τον άνδρα, όχι μόνο όσον αφορά τους ρόλους που θα αναλάβουν και τις αποστολές που θα φέρουν σε πέρας, αλλά κι ακόμη πιο βαθιά όσον αφορά τη δομή της και την προσωπική της σημασία»²⁸⁷.

147 Η γυναίκα είναι το συμπλήρωμα του άνδρα, όπως ο άνδρας είναι το συμπλήρωμα της γυναίκας: γυναίκα και άνδρας συμπληρώνονται αμοιβαία, όχι μόνο σωματικά και ψυχικά, αλλά και οντολογικά. Χάρη στη δυαδικότητα του «αρσενικού» και του «θηλυκού», το «ανθρώπινο» πραγματώνεται πλήρως. Είναι «η ένωση των δύο»²⁸⁸, δηλαδή μια «μονο-δυαδική» σχέση, που επιτρέπει στον καθένα να νιώσει τη διαπροσωπική και

²⁸⁵ Πρβλ. Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Πομ. διάτ. *Gaudium et spes*, 84: AAS 58 (1966) 1.107-1.108.

²⁸⁶ Πρβλ. ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ΄, *Ομιλία στη Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών* (4 Οκτωβρίου 1965), 5: AAS 57 (1965) 881: ιδίου, *Εγκ. επ. Populorum Progressio*, 43-44: AAS 59 (1967) 278-279.

²⁸⁷ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Απ. διάτ. *Christifideles laici*, 50: AAS 81 (1989) 489.

αμοιβαία σχέση ως ένα δώρο που είναι συγχρόνως και μια αποστολή: «Σ' αυτή την “ένωση των δύο” έχει εμπιστευθεί ο Θεός όχι μόνο το έργο της αναπαραγωγής και τη ζωή της οικογένειας, αλλά την ίδια τη δόμηση της Ιστορίας»²⁸⁹. «Η γυναίκα είναι “βοήθεια” για τον άνδρα, όπως ο άνδρας είναι “βοήθεια” για τη γυναίκα»²⁹⁰: στη συνάντησή τους πραγματοποιείται η ενωτική αντίληψη του ανθρώπου που δε βασίζεται στη λογική του εγωκεντρισμού και της αυτο-επιβεβαίωσης, αλλά σ' εκείνη της αγάπης και της αλληλεγγύης.

148 Τα άτομα με ειδικές ανάγκες είναι υποκείμενα πλήρως ανθρώπινα, με δικαιώματα και καθήκοντα: «έστω με τους περιορισμούς και τα βάσανα που είναι εγγεγραμμένα στο κορμί και στις ικανότητές τους, υπογραμμίζουν πιο έντονα την αξιοπρέπεια και το μεγαλείο του ανθρώπου»²⁹¹. Επειδή τα άτομα με ειδικές ανάγκες είναι υποκείμενα με όλα τους τα δικαιώματα, οφείλουμε να τα βοηθάμε να συμμετέχουν στην οικογενειακή και κοινωνική ζωή σε όλες τις περιστάσεις και σε όλα τα επίπεδα που είναι προσιτά στις δυνατότητές τους.

Οφείλουμε να προωθούμε με ικανά και κατάλληλα μέτρα τα δικαιώματα των ατόμων με ειδικές ανάγκες: «Θα ήταν κυριολεκτικά ανάξιο του ανθρώπου και άρνηση του κοινού ανθρωπισμού να δεχόμαστε στη ζωή της κοινωνίας, κατά συνέπεια και στην εργασία, μόνο τα πλήρως λειτουργικά μέλη, επειδή, κάνοντάς το, θα υποπίπταμε σε μια βαριά μορφή διάκρισης, εκείνη των δυνατών και των υγιών εναντίον των αδύναμων και των ασθενών»²⁹². Μεγάλη προσοχή πρέπει να επιδείξουμε όχι μόνο στις σωματικές και ψυχολογικές συνθήκες εργασίας, στη δίκαιη αμοιβή,

²⁸⁸ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Απ. επ. *Mulieris dignitatem*, 11: AAS 80 (1988) 1.678.

²⁸⁹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Lettera alle donne (Επιστολή στις γυναίκες)*, 8: AAS 87 (1995) 808.

²⁹⁰ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Άγγελος Κυρίου* (9 Ιουλίου 1995): *Insegnamenti di Giovanni Paolo II, XVIII*, 2 (1995) 74· πρβλ. ΣΥΝΟΔΟΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΠΙΣΤΗΣ, *Lettera ai Vescovi della Chiesa Cattolica sulla collaborazione dell'uomo e della donna nella Chiesa e nel mondo (Επιστολή στους επισκόπους της Καθολικής Εκκλησίας για τη συνεργασία του άνδρα και της γυναίκας στην Εκκλησία και στον κόσμο)*, Libreria Editrice Vaticana, Πόλις του Βατικανού 2004.

²⁹¹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Laborem exercens*, 22: AAS 73 (1981) 634.

στη δυνατότητα προώθησης και στην εξάλειψη των διαφόρων εμποδίων, αλλά και στη συναισθηματική και σεξουαλική πλευρά των ατόμων με ειδικές ανάγκες: «Και αυτοί νιώθουν την ανάγκη να αγαπήσουν και να αγαπηθούν, την ανάγκη για τρυφερότητα, προσέγγιση, οικειότητα»²⁹³, σύμφωνα με τις δυνατότητές τους και με το σεβασμό της ηθικής τάξης, που είναι ίδια για τους υγιείς και για κείνους με ειδικές ανάγκες.

Ε) Η ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΤΗΤΑ

149 Ο άνθρωπος είναι κοινωνικό ον²⁹⁴, επειδή έτσι τον θέλησε ο Θεός που τον δημιούργησε²⁹⁵. Πράγματι, η φύση του ανθρώπου δηλώνεται ως φύση ενός πλάσματος που απαντά στις ανάγκες του στη βάση μιας υποκειμενικότητας σχέσεων, δηλαδή με τον τρόπο ενός πλάσματος ελεύθερου και υπεύθυνου, το οποίο αναγνωρίζει την ανάγκη να ολοκληρωθεί και να συνεργαστεί με τους όμοιούς του και είναι ικανό για κοινωνία μαζί τους στην αλληλουχία της γνώσης και της αγάπης: «Η κοινωνία είναι ένα σύνολο προσώπων που συνδέονται με τρόπο οργανικό από μια αρχή ενότητας που ξεπερνά το καθένα τους. Συνέλευση ταυτόχρονα ορατή και πνευματική, η κοινωνία διαρκεί στο χρόνο: είναι κληρονόμος του παρελθόντος και προετοιμάζει το μέλλον»²⁹⁶.

Ωστόσο, χρειάζεται να υπογραμμίσουμε ότι η συλλογική ζωή είναι ένα φυσικό χαρακτηριστικό που διακρίνει τον άνθρωπο από τα υπόλοιπα γήινα πλάσματα. Η κοινωνική δράση φέρει ένα ιδιαίτερο σημάδι του ανθρώπου και της ανθρωπότητας, εκείνο ενός προσώπου που δραστηριοποιείται σε μια κοινότητα ατόμων: ετούτο το σημάδι καθορίζει τα

²⁹² ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Laborem exercens*, 22: AAS 73 (1981) 634.

²⁹³ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Μήνυμα στο διεθνές συμπόσιο «Αξιοπρέπεια και δικαιώματα του ατόμου με νοητικές ειδικές ανάγκες» (5 Ιανουαρίου 2004): *L'Osservatore Romano*, 9 Ιανουαρίου 2004, σ. 5.

²⁹⁴ Πρβλ. Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 12: AAS 58 (1966) 1.034· *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 1.879.

²⁹⁵ ΠΙΟΣ ΙΒ΄, *Ραδιοφωνικό μήνυμα* (24 Δεκεμβρίου 1942), 6: AAS 35 (1943) 11-12· ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ΄, Εγκ. επ. *Pacem in terris*: AAS 55 (1963) 264-265.

²⁹⁶ *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 1.880.

εσωτερικά του προσόντα και αποτελεί κατά μία έννοια την ίδια του τη φύση²⁹⁷. Αυτό το χαρακτηριστικό των σχέσεων αποκτά με το φως της πίστης μια πιο βαθιά και σταθερή έννοια. Έχοντας δημιουργηθεί κατ' εικόνα και καθ' ομοίωση του Θεού (πρβλ. Γεν 1,26) και συγκροτηθεί στο ορατό σύμπαν για να ζήσει σε κοινωνία (πρβλ. Γεν 2,20,23) και να κυριαρχήσει στη γη (πρβλ. Γεν 1,26,28-30), ο άνθρωπος καλείται ακριβώς στην κοινωνική ζωή: «Ο Θεός δε δημιούργησε τον άνθρωπο σαν ένα “μοναχικό ον”, αλλά τον θέλησε “κοινωνικό ον”. Οπότε, η κοινωνική ζωή δεν είναι ξένη προς τον άνθρωπο: δεν μπορεί να αναπτυχθεί ούτε να πραγματοποιήσει την κλήση του παρά μόνο σε σχέση με τους άλλους»²⁹⁸.

150 Η ανθρώπινη κοινωνικότητα δε ρέει αυτόματα προς την κοινωνία των προσώπων, προς το δώρο του εαυτού. Εξαιτίας της αλαζονείας και του εγωισμού, ο άνθρωπος ανακαλύπτει μέσα του σπέρματα αντικοινωνικότητας, ατομικιστικού κλεισίματος και κυριαρχίας επί του άλλου²⁹⁹. Κάθε κοινωνία, άξια αυτού του ονόματος, μπορεί να θεωρήσει ότι βρίσκεται στην αλήθεια όταν κάθε μέλος της, χάρη στην ικανότητά του να γνωρίζει το καλό, το επιδιώκει για τον εαυτό του και για τους άλλους. Για την αγάπη του πλησίον και το καλό των άλλων ενωνόμαστε σε σταθερές ομάδες, έχοντας ως σκοπό την επίτευξη ενός κοινού αγαθού. Και οι διάφορες κοινωνίες οφείλουν να έρθουν σε σχέσεις αλληλεγγύης, επικοινωνίας και συνεργασίας,

²⁹⁷ Η φυσική κοινωνικότητα του ανθρώπου φανερώνει ότι η προέλευση της κοινωνίας δε βρίσκεται σε ένα «συμβόλαιο» ή συμβατική «συνθήκη», αλλά στην ίδια την ανθρώπινη φύση· από αυτήν προέρχεται η δυνατότητα να πραγματοποιήσει ελεύθερα διάφορες συμφωνίες συνεταιρισμού. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι οι ιδεολογίες του κοινωνικού συμβολαίου στηρίζονται σε μια ψευδή ανθρωπολογία· κατά συνέπεια, τα αποτελέσματά τους δεν μπορούν να είναι –εκ των πραγμάτων δεν υπήρξαν– προσοδοφόρα για την κοινωνία και για τα πρόσωπα. Το Διδακτικό Σώμα της Εκκλησίας χαρακτήρισε αυτές τις απόψεις ως ξεκάθαρα παράλογες και εξαιρετικά επιβλαβείς: πρβλ. ΛΕΩΝ ΙΓ' Έγκ. επ. *Libertas praestantissimum: Acta Leonis XIII (Για τη φύση της ανθρώπινης ελευθερίας: Πράξεις Λέοντος ΙΓ')*, 8 (1889) 226-227.

²⁹⁸ ΣΥΝΟΔΟΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΠΙΣΤΗΣ, Διδ. *Libertatis conscientia*, 32: AAS 79 (1987) 567.

²⁹⁹ Πρβλ. Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Πομ. διάτ. *Gaudium et spes*, 25: AAS 58 (1966) 1.045-1.046.

στην υπηρεσία του ανθρώπου και του κοινού καλού³⁰⁰.

151 Η ανθρώπινη κοινωνικότητα δεν είναι ομοιόμορφη, αλλά υιοθετεί πολλές εκφράσεις. Πράγματι, το κοινό καλό εξαρτάται από έναν υγιή κοινωνικό πλουραλισμό. Οι πολλαπλές κοινωνίες καλούνται να αποτελέσουν έναν αρμονικό και ενιαίο ιστό, στο εσωτερικό του οποίου θα είναι δυνατόν στον καθένα να διατηρήσει και να αναπτύξει τη δική του φυσιογνωμία και αυτονομία. Μερικές κοινότητες, όπως η οικογένεια, η αστική και η θρησκευτική κοινότητα απαντούν πιο άμεσα στην ενδόμυχη φύση του ανθρώπου, άλλες πηγάζουν μάλλον από την ελεύθερη βούληση: «Με σκοπό να ευνοήσουμε τη συμμετοχή όσο το δυνατόν μεγαλύτερου αριθμού προσώπων στην κοινωνική ζωή, οφείλουμε να ενθαρρύνουμε τη δημιουργία ενώσεων και θεσμών “με σκοπό οικονομικό, πολιτιστικό, κοινωνικό, αθλητικό, ψυχαγωγικό, επαγγελματικό, πολιτικό, τόσο στο εσωτερικό των πολιτικών κοινοτήτων όσο και σε παγκόσμιο επίπεδο”. Αυτή η “κοινωνικοποίηση” εκφράζει εξίσου τη φυσική τάση που ωθεί τον άνθρωπο να συνεταιριστεί, με σκοπό να πετύχει στόχους που ξεπερνούν τις ατομικές δυνατότητες. Αναπτύσσει ιδιαίτερα τα χαρίσματα του ατόμου, το πνεύμα πρωτοβουλίας και την αίσθηση ευθύνης. Αγωνίζεται να διαφυλάξει τα δικαιώματά του»³⁰¹.

IV. ΤΑ ΑΝΘΡΩΠΙΝΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ

α) Η αξία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων

152 Το κίνημα για την αναγνώριση και τη διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου είναι μία από τις πιο σημαντικές προσπάθειες για να απαντηθούν επαρκώς οι αναπόδραστες απαιτήσεις της ανθρώπινης αξιοπρέπειας³⁰². Η Εκκλησία εντοπίζει σ' αυτά τα δικαιώματα την εκπληκτική ευ-

³⁰⁰ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Sollicitudo rei socialis*, 26: AAS 80 (1988) 544-547· Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 76: AAS 58 (1966) 1.099-1.100.

³⁰¹ Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 1.882.

καιρία που η εποχή μας προσφέρει ώστε, μέσα από την επιβεβαίωσή τους, η ανθρωπίνη αξιοπρέπεια να αναγνωριστεί πιο αποτελεσματικά και να προωθηθεί παγκοσμίως ως χαρακτηριστικό που αποτύπωσε ο Θεός Δημιουργός στο πλάσμα Του³⁰³. Το Διδακτικό Σώμα της Εκκλησίας δεν παρέλειψε να εκτιμήσει θετικά την *Παγκόσμια διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου*, που προκήρυξαν τα Ηνωμένα Έθνη στις 10 Δεκεμβρίου 1948, την οποία ο Ιωάννης Παύλος Β΄ χαρακτήρισε «έναν πραγματικό θεμέλιο λίθο στην πορεία για την ηθική πρόοδο της ανθρωπότητας»³⁰⁴.

153 *Πράγματι, τη ρίζα των δικαιωμάτων πρέπει να την αναζητήσουμε στην αξιοπρέπεια που ανήκει σε κάθε άνθρωπο*³⁰⁵. Αυτή η αξιοπρέπεια, έμφυτη στην ανθρωπίνη ζωή και ίδια για κάθε άτομο, εντοπίζεται και κατανοείται κυρίως με τη λογική. Το φυσικό θεμέλιο των δικαιωμάτων εμφανίζεται ακόμη πιο στέρεο αν, στο υπερφυσικό φως, θεωρήσουμε ότι την ανθρωπίνη αξιοπρέπεια, αφότου χαρίστηκε από τον Θεό και πληγώθηκε βαθύτατα από το αμάρτημα, ανέλαβε και λύτρωσε ο Ιησούς Χριστός με την ενσάρκωση, το θάνατο και την ανάστασή Του³⁰⁶.

*Η ύστατη πηγή των ανθρωπίνων δικαιωμάτων δε βρίσκεται στην αγνή βούληση των ανθρώπων*³⁰⁷, στην πραγματικότητα του κράτους, στις δημόσιες εξουσίες, αλλά στον ίδιο τον άνθρωπο και στον Θεό τον Δη-

³⁰² Πρβλ. Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Διακ. *Dignitatis humanae*, 1: AAS 58 (1966) 929-930.

³⁰³ Πρβλ. Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 41: AAS 58 (1966) 1.059-1.060· ΣΥΝΟΔΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΘΟΛΙΚΗ ΔΙΑΠΑΙΔΑΓΩΓΗΣΗ, *Orientamenti per lo studio e l'insegnamento della dottrina sociale della Chiesa nella formazione sacerdotale*, 32, Tipografia Poliglotta Vaticana, Ρώμη 1988, σσ. 36-37.

³⁰⁴ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Ομιλία στη Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών* (2 Οκτωβρίου 1979), 7: AAS 71 (1979) 1.147-1.148· για τον Ιωάννη Παύλο Β΄ αυτή η *Διακήρυξη* «παραμένει μία από τις πιο υψηλές εκφράσεις της ανθρωπίνης συνείδησης της εποχής μας»: *Ομιλία στη Γενική Συνέλευση του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών για τον εορτασμό της 50ής επετείου από την ίδρυσή του* (5 Οκτωβρίου 1995), 2: *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, XVIII, 2 (1995) 731-732.

³⁰⁵ Πρβλ. Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 27: AAS 58 (1966) 1.047-1.048· *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 1.079.

³⁰⁶ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ΄, *Εγκ. επ. Pacem in terris*: AAS 55 (1963) 259· Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 22: AAS 58 (1966) 1.079.

μιουργό του. Αυτά τα δικαιώματα είναι «οικουμενικά, απαραβίαστα, αναφαίρετα»³⁰⁸. *Οικουμενικά*, επειδή είναι παρόντα σε όλους τους ανθρώπους, δίχως εξαίρεση χρόνου, τόπου και υποκειμένων. *Απαρβίαστα*, επειδή είναι «έμφυτα στον άνθρωπο και στην αξιοπρέπειά του»³⁰⁹ και επειδή «θα ήταν μάταιο να διακηρύξουμε τα δικαιώματα, αν συγχρόνως δεν καταβάλλαμε κάθε προσπάθεια ώστε να εξασφαλιστεί πλήρως ο σεβασμός τους απ' όλους, οπουδήποτε και απέναντι σε οποιονδήποτε»³¹⁰. *Αναφαίρετα*, επειδή «κανείς δεν μπορεί νόμιμα να στερήσει ετούτα τα δικαιώματα από τον όμοιο του, όποιος κι αν είναι, επειδή αυτό θα σήμαινε άσκηση βίας στη φύση του»³¹¹.

154 Τα ανθρώπινα δικαιώματα πρέπει να προστατεύονται όχι μόνο μεμονωμένα αλλά στο σύνολό τους: η μερική προστασία τους θα μεταφραζόταν σ' ένα είδος ελλιπούς αναγνώρισης. Αντιστοιχούν στις απαιτήσεις της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και συνεπάγονται κατ' αρχάς την ικανοποίηση των ουσιαστικών αναγκών του ατόμου σε υλικό και πνευματικό επίπεδο: «αυτά τα δικαιώματα αφορούν όλα τα στάδια της ζωής και κάθε πολιτικό, κοινωνικό, οικονομικό ή πολιτιστικό πλαίσιο. Σχηματίζουν ένα ενιαίο σύνολο, προσανατολισμένο αποφασιστικά στην προώθηση κάθε όψης του καλού του ανθρώπου και της κοινωνίας... Η ολοκληρωμένη προώθηση κάθε κατηγορίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων είναι η πραγματική εγγύηση για τον πλήρη σεβασμό κάθε μεμονωμένου δικαιώματος»³¹². Η παγκοσμιότητα και το αδιαίρετο είναι τα διακριτικά χαρακτηριστικά των ανθρωπίνων δικαιωμάτων: «είναι δύο αρχές-οδηγοί που αξιώνουν πάντως την απαίτηση να ριζωθούν τα ανθρώπινα δικαιώματα

³⁰⁷ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ', Εγκ. επ. *Pacem in terris*: AAS 55 (1963) 278-279.

³⁰⁸ ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ', Εγκ. επ. *Pacem in terris*: AAS 55 (1963) 259.

³⁰⁹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 1999*, 3: AAS 91 (1999) 379.

³¹⁰ ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ', *Μήνυμα στη διεθνή διάσκεψη για τα ανθρώπινα δικαιώματα* (15 Απριλίου 1968): AAS 60 (1968) 285.

³¹¹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 1999*, 3: AAS 91 (1999) 379.

³¹² ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 1999*, 3: AAS 91 (1999) 379.

στους διάφορους πολιτισμούς, αλλά και να εμβαθύνουν το νομικό τους περίγραμμα για να εξασφαλιστεί ο πλήρης σεβασμός τους»³¹³.

β) Ο προσδιορισμός των δικαιωμάτων

155 Οι διδαχές του Ιωάννη ΚΓ³¹⁴, της Β΄ Συνόδου του Βατικανού³¹⁵, του Παύλου ΣΤ³¹⁶ πρόσφεραν ευρείες ενδείξεις για την έννοια των δικαιωμάτων που περιγράφονται στο Διδακτικό Σώμα της Εκκλησίας. Ο Ιωάννης Παύλος Β΄ χάραξε έναν κατάλογο στην εγκύκλιο «*Centesimus annus*»: «το δικαίωμα στη ζωή, του οποίου είναι σημαντικό μέρος το δικαίωμα να μεγαλώνεις στην αγκαλιά της μητέρας από τη στιγμή που γεννήθηκες· το δικαίωμα να ζεις σε μια οικογένεια ενωμένη και σ' ένα περιβάλλον ηθικό, που ευνοεί την ανάπτυξη της προσωπικότητας· το δικαίωμα να ωριμάζεις τον νου και την ελευθερία σου στην αναζήτηση και στη γνώση της αλήθειας· το δικαίωμα να συμμετέχεις στην εργασία για να αξιοποιήσεις τα αγαθά της γης και να αποκομίσεις τη διατροφή τη δική σου και των αγαπημένων σου· το δικαίωμα να σχηματίζεις ελεύθερα μια οικογένεια, να υποδέχεσαι και να διαπαιδαγωγείς τα παιδιά ασκώντας υπεύθυνα τη σεξουαλικότητά σου. Πηγή και σύνθεση αυτών των δικαιωμάτων είναι κατά μία έννοια η θρησκευτική ελευθερία, εννοούμενη ως δικαίωμα να ζεις στην αλήθεια της πίστης σου και σύμφωνα με την υπερβατική αξιοπρέπειά σου»³¹⁷.

Το πρώτο δικαίωμα που καταγράφεται σ' αυτό τον κατάλογο είναι το δικαίωμα στη ζωή, από τη σύλληψη μέχρι τη γέννηση³¹⁸, που προϋποθέτει

³¹³ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη* 1998, 2: AAS 90 (1998) 149.

³¹⁴ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ΄, *Εγκ. επ. Pacem in terris*: AAS 55 (1963) 259-264.

³¹⁵ Πρβλ. Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Πομ. διάτ. *Gaudium et spes*, 26: AAS 58 (1966) 1.046-1.047.

³¹⁶ Πρβλ. ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ΄, *Ομιλία στη Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών* (4 Οκτωβρίου 1965), 6: AAS 57 (1965) 883-884· ιδίου, *Μήνυμα στους επισκόπους που συγκεντρώθηκαν για τη Σύνοδο* (26 Οκτωβρίου 1974): AAS 66 (1974) 631-639.

³¹⁷ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Εγκ. επ. Centesimus annus*, 47: AAS 83 (1991) 851-852· πρβλ. ιδίου *Ομιλία στη Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών* (2 Οκτωβρίου 1979), 13: AAS 71 (1979) 1.152-1.153.

την άσκηση κάθε άλλου δικαιώματος και συνεπάγεται ιδιαίτερα την ανομία κάθε μορφής ηθελημένης έκτρωσης και ευθανασίας³¹⁹. Υπογραμμίζεται η υψηλότερη αξία του δικαιώματος στη θρησκευτική ελευθερία: «όπως όλοι οι άνθρωποι οφείλουν να παραμείνουν απαλλαγμένοι από εξαναγκασμούς είτε από άτομα και κοινωνικές ομάδες είτε από κάθε ανθρώπινη εξουσία, έτσι και σε θρησκευτικό επίπεδο, μέσα σε ορισμένα όρια, κανείς δεν πρέπει να εξαναγκάζεται να ενεργεί ενάντια στη συνείδησή του, ούτε να εμποδίζεται να ενεργεί σύμφωνα με τη συνείδησή του, κατ' ιδίαν και δημόσια, μόνος ή μαζί με άλλους»³²⁰. Ο σεβασμός αυτού του δικαιώματος είναι εμβληματικό σημάδι «αυθεντικής προόδου του ανθρώπου σε κάθε καθεστώς, σύστημα ή περιβάλλον»³²¹.

γ) Δικαιώματα και υποχρεώσεις

156 Συνδεδεμένο άρρηκτα με το θέμα των δικαιωμάτων είναι εκείνο των υποχρεώσεων του ανθρώπου, που υπογραμμίζεται στις παρεμβάσεις του Διδακτικού Σώματος της Εκκλησίας. Συχνά γίνεται επίκληση της αλληλοσυμπλήρωσης ανάμεσα σε δικαιώματα και υποχρεώσεις, αρραγώς ενωμένα πρωτίστως στον άνθρωπο που είναι ο επίσημος κάτοχος³²². Αυτός ο δεσμός παρουσιάζει και μία κοινωνική διάσταση: «Στην ανθρώπινη συμβίωση κάθε φυσικό δικαίωμα συνεπάγεται την αντίστοιχη υποχρέωση σε όλα τα άλλα άτομα: την υποχρέωση να αναγνωρίζεται και να γίνεται σεβαστό αυτό το δικαίωμα»³²³. Το Διδακτικό Σώμα της Εκκλησίας υπογραμμίζει την έμφυτη αντίφαση σε μια έκθεση των δικαιωμάτων που δεν προ-

³¹⁸ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄ Εγκ. επ. *Evangelium vitae*, 2: AAS 87 (1995) 402.

³¹⁹ Πρβλ. Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 27: AAS 58 (1966) 1.047-1.048· ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ., *Veritatis splendor*, 80: AAS 85 (1993) 1.197-1.198· ιδίου, Εγκ. επ. *Evangelium vitae*, 7-28: AAS 87 (1995) 408-433.

³²⁰ Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Διάκ. *Dignitatis humanae*, 2: AAS 58 (1966) 930-931.

³²¹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Redemptor hominis*, 17: AAS 71 (1979) 300.

³²² Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ΄, Εγκ. επ. *Pacem in terris*: AAS 55 (1963) 259-264· Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 26: AAS 58 (1966) 1.046-1.047.

βλέπει την αντίστοιχη ευθύνη: «Ωστόσο, εκείνοι που ενώ διεκδικούν τα δικαιώματά τους ξεχνούν ή δεν αναδεικνύουν όσο πρέπει τις αντίστοιχες υποχρεώσεις διατρέχουν τον κίνδυνο να δημιουργούν με το ένα χέρι και να καταστρέφουν με το άλλο»³²⁴.

δ) Δικαιώματα των λαών και των εθνών

157 Το πεδίο των δικαιωμάτων του ανθρώπου διευρύνθηκε στα δικαιώματα των λαών και των εθνών³²⁵: πράγματι, «ό,τι είναι αλήθεια για τον άνθρωπο είναι και για τους λαούς»³²⁶. Το Διδακτικό Σώμα της Εκκλησίας υπενθυμίζει ότι το οικουμενικό δικαίωμα «στηρίζεται σε αρχές ίσου σεβασμού των κρατών, στο δικαίωμα αυτοπροσδιορισμού κάθε λαού και στο δικαίωμα της ελεύθερης συνεργασίας ενόψει του υπέρτατου κοινού αγαθού της ανθρωπότητας»³²⁷. Η ειρήνη θεμελιώνεται όχι μόνο στο σεβασμό των δικαιωμάτων του ανθρώπου, αλλά και σ' εκείνον των δικαιωμάτων των λαών, ιδιαίτερα στο δικαίωμα της ανεξαρτησίας³²⁸.

Τα δικαιώματα των εθνών δεν είναι άλλο από «τα “ανθρώπινα δικαιώματα” συγκεντρωμένα σ' αυτό το ιδιαίτερο επίπεδο της συλλογικής ζωής»³²⁹. Το έθνος έχει «το θεμελιώδες δικαίωμα της ύπαρξης»· της «ξεχωριστής γλώσσας και του πολιτισμού, χάρη στα οποία ένας λαός εκφράζεται και προωθεί την πνευματική του “κυριαρχία”· να «διαμορφώνει τη ζωή του σύμφωνα με

³²³ ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ΄, Εγκ. επ. *Pacem in terris*: AAS 55 (1963) 264.

³²⁴ ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ΄, Εγκ. επ. *Pacem in terris*: AAS 55 (1963) 264.

³²⁵ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Sollicitudo rei socialis*, 33: AAS 80 (1988) 557-559· ιδίου Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 21: AAS 83 (1991) 818-819.

³²⁶ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Επ. *Για την πενήτηκοστή επέτειο της έναρξης του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου*, 8: AAS 82 (1990) 56.

³²⁷ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Επ. *Για την πενήτηκοστή επέτειο της έναρξης του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου*, 8: AAS 82 (1990) 56.

³²⁸ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Ομιλία στο διπλωματικό σώμα* (9 Ιανουαρίου 1988), 7-8: AAS 80 (1988) 1.139.

³²⁹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Ομιλία στη Γενική Συνέλευση του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών για τον εορτασμό της 50ής επετείου από την ίδρυσή του* (5 Οκτωβρίου 1995), 13: *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, XVIII, 2 (1995) 736.

τις παραδόσεις του, αποκλείοντας φυσικά κάθε παραβίαση των θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων και ιδιαίτερα την καταπίεση των μειονοτήτων»· να «χτίζει το μέλλον του εφοδιάζοντας με την κατάλληλη μόρφωση τις νεότερες γενιές»³³⁰. Η διεθνής τάξη απαιτεί μια *ισορροπία ανάμεσα στην ιδιαιτερότητα και στην παγκοσμιότητα*, για την πραγματοποίηση της οποίας καλούνται όλα τα έθνη, το πρώτο καθήκον των οποίων είναι να ζουν με ειρήνη, σεβασμό και αλληλεγγύη με τα άλλα έθνη.

ε) Γεφυρώνοντας την απόσταση ανάμεσα στο γράμμα και στο πνεύμα

158 Η επίσημη διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου αντικρούεται από μία οδυνηρή πραγματικότητα παραβιάσεων, πολέμων και βιαιοτήτων κάθε είδους, κατ' αρχάς τις γενοκτονίες και τις μαζικές απελάσεις, την εξάπλωση σχεδόν παντού νέων μορφών δουλείας όπως το εμπόριο ανθρώπων, τα παιδιά στρατιώτες, την εκμετάλλευση των εργαζομένων, το εμπόριο ναρκωτικών, την πορνεία: «Ακόμη και στις χώρες όπου υπάρχουν δημοκρατικές κυβερνήσεις αυτά τα δικαιώματα δε γίνονται πάντα σεβαστά»³³¹.

Υπάρχει δυστυχώς μια απόσταση ανάμεσα στο «γράμμα» και στο «πνεύμα» των ανθρωπίνων δικαιωμάτων³³², στα οποία αποδίδεται συχνά ένας σεβασμός καθαρά τυπικός. Η κοινωνική διδασκαλία, σε συνεργασία με το προνόμιο που παραχωρήθηκε από το Ευαγγέλιο στους φτωχούς, διατρανώνει επανειλημμένα ότι «οι πιο ευνοούμενοι οφείλουν να απαρηθούν ορισμένα δικαιώματά τους για να θέσουν τα αγαθά τους με γενναιοδωρία στην υπηρεσία των άλλων» κι ότι η υπερβολική αξίωση ισότητας «μπορεί να προκαλέσει έναν ατομικισμό όπου ο καθένας θα διεκδικεί τα δικαιώματά του, αποφεύγοντας την ευθύνη του κοινού καλού»³³³.

³³⁰ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Ομιλία στη Γενική Συνέλευση του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών για τον εορτασμό της 50ής επετείου από την ίδρυσή του (5 Οκτωβρίου 1995), 8: *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, XVIII, 2 (1995) 736-737.

³³¹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 47: AAS 83 (1991) 852.

³³² Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Redemptor hominis*, 17: AAS 71 (1979) 295-300.

159 Η Εκκλησία, έχοντας επίγνωση ότι η ουσιαστικά θρησκευτική της αποστολή περιλαμβάνει την προστασία και την προώθηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων του ανθρώπου³³⁴, «εκτιμά αρκετά το δυναμισμό της σύγχρονης εποχής, με τον οποίο αυτά τα δικαιώματα προωθούνται παντού»³³⁵. Η Εκκλησία αισθάνεται βαθιά την ανάγκη να γίνεται σεβαστή στο εσωτερικό της η δικαιοσύνη³³⁶, όπως και τα ανθρώπινα δικαιώματα³³⁷.

Η ποιμαντική δέσμευση αναπτύσσεται σε διπλή κατεύθυνση, στην αναγγελία της χριστιανικής βάσης των δικαιωμάτων του ανθρώπου και στην καταγγελία όταν παραβιάζονται³³⁸: πάντως, «η αναγγελία είναι πιο σημαντική από την καταγγελία και γι' αυτό δεν μπορεί να παραμερίζεται, αφού προσφέρει αληθινή σταθερότητα και τη δύναμη του πιο υψηλού κινήτρου»³³⁹. Για να γίνει πιο αποτελεσματική, μια παρόμοια δέσμευση είναι ανοιχτή στην οικουμενική συνεργασία, στο διάλογο με τις άλλες θρησκείες, σε όλες τις κατάλληλες επαφές με κυβερνητικούς και μη οργανισμούς σε επίπεδο εθνικό και διεθνές. Η Εκκλησία εμπιστεύεται κυρίως τη βοήθεια του Κυρίου και του Αγίου Πνεύματος που, καθώς διαχέεται στις καρδιές, είναι η πιο σίγουρη εγγύηση για να γίνει σεβαστή η δικαιοσύνη και τα ανθρώπινα δικαιώματα και, κατά συνέπεια, να συνεισφέρει στην ειρήνη: «Ανέκαθεν σταθερή ασχολία της Εκκλησίας στο όνομα της εντολής που δέχτηκε από τον Κύριο ήταν να προωθεί τη δικαιοσύνη και την ειρήνη και να διαπερνά με το φως και με το προζύμι του Ευαγγελίου όλα τα πεδία της κοινωνικής ύπαρξης»³⁴⁰.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

³³³ ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ', Απ. επ. *Octogesima adveniens*, 23: AAS 63 (1971) 418.

³³⁴ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 54: AAS 83 (1991) 859-860.

³³⁵ Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 41: AAS 58 (1966) 1.060.

³³⁶ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Ομιλία στους αξιωματούχους και στους δικηγόρους του εκκλησιαστικού δικαστηρίου Ρότα Ρομάνα (17 Φεβρουαρίου 1979), 4: *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, II, 1 (1979) 413-414.

³³⁷ Πρβλ. CIC, κανόνες 208-223.

³³⁸ Πρβλ. ΠΟΝΤΙΦΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ «ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ ΚΑΙ ΕΙΡΗΝΗ», *La Chiesa e i diritti dell'uomo* (Η Εκκλησία και τα ανθρώπινα δικαιώματα), 70-90, Πόλις του Βατικανού 1975, σσ. 47-55.

³³⁹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Sollicitudo rei socialis*, 41: AAS 80 (1988) 572.

³⁴⁰ ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ', *Motu proprio Iustitiam et Pacem*: AAS 68 (1976) 700.

ΟΙ ΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

Ι. ΣΗΜΑΣΙΑ ΚΑΙ ΕΝΟΤΗΤΑ

160 Οι σταθερές αρχές της κοινωνικής διδασκαλίας της Εκκλησίας³⁴¹ αποτελούν τους πραγματικούς θεμέλιους λίθους της καθολικής κοινωνικής διδασκαλίας: πρόκειται για την αρχή της αξιοπρέπειας του ανθρώπου —αναφερθήκαμε ήδη στο προηγούμενο κεφάλαιο—, στην οποία θεμελιώνεται κάθε άλλη αρχή και περιεχόμενο της κοινωνικής διδασκαλίας³⁴², για το κοινό καλό, τη διδαχή και την αλληλεγγύη. Αυτές οι αρχές, έκφραση ολόκληρης της αλήθειας για τον άνθρωπο που γνωρίσαμε χάρη στη λογική και στην πίστη, ξεπηδούν «από τη συνάντηση του ευαγγελικού μηνύματος και των απαιτήσεών του, που ανακεφαλαιώνονται στην υπέρτατη εντολή της αγάπης για τον Θεό και τον πλησίον και στη δικαιοσύνη, με τα προβλήματα τα οποία προέρχονται από τη ζωή στην κοινωνία»³⁴³. Η Εκκλησία, στη διάρκεια της Ιστορίας και υπό το φως του Αγίου Πνεύματος, στοχαζόμενη σοφά στο εσωτερικό της παράδοσης της πίστης, μπόρεσε να δώσει σ' αυτές τις αρχές ολοένα και πιο προσεγμένη θεμελίωση και περιγράμμα, ενσωματώνοντάς τα προοδευτικά, στην προσπάθεια να απαντήσει με συνέπεια στις απαιτήσεις των εποχών και στη συνεχή εξέλιξη της κοινωνικής ζωής.

³⁴¹ Πρβλ. ΣΥΝΟΔΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΘΟΛΙΚΗ ΔΙΑΠΑΙΔΑΓΩΓΗΣΗ, *Orientamenti per lo studio e l'insegnamento della dottrina sociale della Chiesa nella formazione sacerdotale*, 29-42, Tipografia Poliglotta Vaticana, Ρώμη 1988, σσ. 35-43.

³⁴² Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ', Εγκ. επ. *Mater et magistra*: AAS 53 (1961) 453.

³⁴³ ΣΥΝΟΔΟΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΠΙΣΤΗΣ, Διδ. *Libertatis conscientia*, 72: AAS 79 (1987) 585.

161 Αυτές οι αρχές έχουν ένα γενικό και θεμελιώδη χαρακτήρα, καθώς αφορούν την κοινωνική πραγματικότητα στο σύνολό της: από τις διαπροσωπικές σχέσεις που χαρακτηρίζονται από την εγγύτητα και την αμεσότητα σ' εκείνες όπου μεσολαβεί η πολιτική, η οικονομία και το δίκαιο· από τις σχέσεις ανάμεσα σε κοινότητες ή ομάδες σε σχέσεις ανάμεσα σε λαούς και έθνη. Για τη σταθερότητά τους στο χρόνο και την οικουμενικότητα της σημασίας τους, η Εκκλησία τις υποδεικνύει ως την πρώτη και θεμελιώδη παράμετρο αναφοράς για την ερμηνεία και την εκτίμηση των κοινωνικών φαινομένων, αναγκαία επειδή εκεί μπορούν να εντοπιστούν τα κριτήρια διάκρισης και ο οδηγός της κοινωνικής δράσης σε κάθε πλαίσιο.

162 Οι αρχές της κοινωνικής διδασκαλίας πρέπει να εκτιμηθούν στο ενιαίο σύνολο, στη σύνδεση και στη διάρθρωσή τους. Αυτή η απαίτηση έχει τη ρίζα της στη σημασία που αποδίδεται από την ίδια την Εκκλησία στην κοινωνική της διδασκαλία, το ενιαίο διδακτικό «*corpus*» που ερμηνεύει τις κοινωνικές πραγματικότητες με οργανικό τρόπο³⁴⁴. Η προσοχή στην ιδιαιτερότητα κάθε μεμονωμένης αρχής δεν πρέπει να οδηγήσει σε μία μερική και λανθασμένη χρήση της, που συμβαίνει όποτε την επικαλούμαστε σαν να είναι αποδιαρθρωμένη και αποσυνδεδεμένη όσον αφορά όλες τις άλλες. Η θεωρητική εμφάθυνση και η ίδια η εφαρμογή έστω και μίας από τις κοινωνικές αρχές φέρνουν στην επιφάνεια με σαφήνεια την αμοιβαιότητα, τη συμπληρωματικότητα, τους δεσμούς που τις συγκροτούν. Αυτοί οι θεμελιώδεις λίθοι της διδασκαλίας της Εκκλησίας αντιπροσωπεύουν, εξάλλου, πολύ περισσότερα από μια διαρκή κληρονομιά στοχασμού, που είναι όμως σημαντικό μέρος του χριστιανικού μηνύματος, καθώς δείχνουν σε όλους τις πιθανές οδούς για να οικοδομήσουν μια καλή κοινωνική ζωή, πραγματικά ανανεωμένη³⁴⁵.

163 Οι αρχές της κοινωνικής διδασκαλίας στο σύνολό τους αποτελούν την πρώτη άρθρωση για την αλήθεια της κοινωνίας, από την οποία κάθε

³⁴⁴ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Sollicitudo rei socialis*, 1: AAS 80 (1988) 513-514.

³⁴⁵ Πρβλ. ΣΥΝΟΔΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΘΟΛΙΚΗ ΔΙΑΠΑΙΔΑΓΩΓΗΣΗ, *Orientamenti per lo studio e l'insegnamento della dottrina sociale della Chiesa nella formazione sacerdotale*, 47, Tipografia Poliglotta Vaticana, Ρώμη 1988, σ. 47.

συνείδηση ερωτάται και καλείται να αλληλεπιδρά με κάθε άλλη, ελεύθερα, σε πλήρη συννυευθυνότητα με όλους και απέναντι σε όλους. Πράγματι, ο άνθρωπος δεν μπορεί να αποφύγει το θέμα της αλήθειας και της έννοιας του κοινωνικού ζην, επειδή η κοινωνία δεν είναι μια πραγματικότητα ξένη προς την ύπαρξή του.

Αυτές οι αρχές έχουν μια βαθιά ηθική σημασία επειδή παραπέμπουν στα ύστατα και ρυθμιστικά θεμέλια της κοινωνικής ζωής. Για την πλήρη κατανόησή τους χρειάζεται να δράσουμε προς την κατεύθυνσή τους, στην οδό της ανάπτυξης που μας υποδεικνύουν για μια ζωή άξια του ανθρώπου. Η ηθική απαίτηση που ενυπάρχει στις μεγάλες κοινωνικές αρχές αφορά τόσο την προσωπική δράση των ατόμων, επειδή είναι τα πρώτα και αναντικατάστατα υποκείμενα της κοινωνικής ζωής σε κάθε επίπεδο όσο συγχρόνως τους θεσμούς, που αντιπροσωπεύονται από νόμους, κανόνες ηθών και αστικών δομών, λόγω της ικανότητάς τους να επηρεάζουν τις επιλογές πολλών και για πολύ καιρό. Πράγματι, οι αρχές θυμίζουν ότι η ιστορικά υπαρκτή κοινωνία ξεπηδά από την περιπλοκή των ελευθεριών όλων των προσώπων που αλληλεπιδρούν, συνεισφέροντας μέσα από τις επιλογές τους στην οικοδόμηση ή στην αποδυνάμωσή της.

II. Η ΑΡΧΗ ΤΟΥ ΚΟΙΝΟΥ ΚΑΛΟΥ

α) Σημασία και κυριότερα επακόλουθα

164 Από την αξιοπρέπεια, την ενότητα και την ισότητα όλων των ανθρώπων προέρχεται πρωτίστως η αρχή του κοινού καλού, στο οποίο πρέπει να αναφέρεται κάθε όψη της κοινωνικής ζωής για να αποκτήσει πληρότητα νοήματος. Σύμφωνα με έναν πρώτο και ευρύ ορισμό, κοινό καλό εννοούμε «το σύνολο εκείνων των συνθηκών της κοινωνικής ζωής που επιτρέπουν και στις συλλογικότητες και στα μεμονωμένα μέλη να φτάσουν πληρέστερα και πιο γρήγορα στην τελειοποίησή τους»³⁴⁶.

Το κοινό καλό δε συνίσταται στην απλή άθροιση των ιδιαίτερων αγαθών κάθε υποκειμένου του κοινωνικού σώματος. Καθώς είναι όλων και κα-

³⁴⁶ Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Πομ. διάτ. *Gaudium et spes*, 26: AAS 58 (1966)

θενός, υφίσταται και παραμένει κοινό επειδή είναι αδιαίρετο και επειδή μόνο μαζί μπορούμε να το επιτύχουμε, να το αναπτύξουμε και να το φυλάξουμε λαμβάνοντας υπόψη το μέλλον. Όπως η ηθική δράση του ατόμου πραγματοποιείται επιτελώντας το καλό, έτσι και η κοινωνική δράση φτάνει στην πληρότητα υλοποιώντας το κοινό καλό. Πράγματι, το κοινό καλό μπορεί να εννοηθεί ως η κοινωνική και συλλογική διάσταση του ηθικού καλού.

165 Η κοινωνία που σε όλα τα επίπεδα επιθυμεί να παραμείνει στην υπηρεσία του ανθρώπου είναι εκείνη που προτείνει ως πρωταρχικό της στόχο το κοινό καλό, επειδή είναι καλό για όλους τους ανθρώπους και για τον άνθρωπο³⁴⁷. Το άτομο δεν μπορεί να βρει την ολοκλήρωση μόνο στον εαυτό του, αποφεύγοντας δηλαδή την ύπαρξή του «με» και «για» τους άλλους. Αυτή η αλήθεια τού επιβάλλει όχι μία απλή συμβίωση στα διάφορα επίπεδα της κοινωνικής ζωής και των σχέσεων, αλλά την ακατάπαυστη αναζήτηση πρακτικά και όχι μόνο ιδεολογικά του καλού, δηλαδή του νοήματος και της αλήθειας που συναντά στις υπάρχουσες μορφές της κοινωνικής ζωής. Καμία εκφραστική φόρμα της κοινωνικότητας —από την οικογένεια, την ενδιάμεση κοινωνική ομάδα, το συνεταιρισμό, την επιχείρηση οικονομικού χαρακτήρα, την πόλη, το νομό, το κράτος, μέχρι τις κοινότητες των λαών και των εθνών— δεν μπορεί να αποφύγει το ερωτηματικό γύρω από το δικό της κοινό καλό, που είναι χαρακτηριστικό της σημασίας της και πραγματικός λόγος για την ίδια της την ύπαρξη³⁴⁸.

β) Η ευθύνη όλων για το κοινό καλό

166 Οι απαιτήσεις για το κοινό καλό προέρχονται από τις κοινωνικές συνθήκες κάθε εποχής και συνδέονται στενά με το σεβασμό και την ολοκληρωμένη αγωγή του ανθρώπου και των θεμελιωδών δικαιωμάτων

1.046· πρβλ. Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 1.905-1.912· ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ', Εγκ. επ. *Mater et magistra*: AAS 53 (1961) 417-421· ιδίου, Εγκ. επ. *Pacem in terris*: AAS 55 (1963) 272-273· ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ', Απ. επ. *Octogesima adveniens*, 46: AAS 63 (1971) 433-435.

³⁴⁷ Πρβλ. Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 1.912.

³⁴⁸ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ', Εγκ. επ. *Pacem in terris*: AAS 55 (1963) 272.

του³⁴⁹. Αυτές οι απαιτήσεις αφορούν κυρίως τη δέσμευση για την ειρήνη, την οργάνωση των εξουσιών του κράτους, μια στέρεη νομική τάξη, την προστασία του περιβάλλοντος, την απόδοση εκείνων των υπηρεσιών που είναι ουσιώδεις για τον άνθρωπο, μερικές από τις οποίες αποτελούν συγχρόνως και δικαιώματα του ανθρώπου: τροφή, κατοικία, εργασία, μόρφωση και πρόσβαση στην παιδεία, μεταφορές, υγεία, ελεύθερη κυκλοφορία των πληροφοριών και προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας³⁵⁰. Δεν πρέπει να ξεχνάμε τη συνεισφορά που κάθε έθνος οφείλει για μια πραγματική διεθνή συνεργασία, ενόψει του κοινού καλού για όλη την ανθρωπότητα και τις μελλοντικές γενιές³⁵¹.

167 Το κοινό καλό δεσμεύει όλα τα μέλη της κοινωνίας: κανείς δεν πρέπει να απουσιάζει από τη συνεργασία, ανάλογα με τις ικανότητές του, για την επίτευξη και την ανάπτυξή του³⁵². Το κοινό καλό απαιτεί να το υπηρετούν πλήρως, όχι σύμφωνα με μειωτικές απόψεις οι οποίες εξαρτώνται από τα οφέλη που ορισμένοι ενδέχεται να αποκομίσουν, αλλά στη βάση μιας λογικής που τείνει στην πιο ευρεία ανάληψη ευθυνών. Το κοινό καλό είναι επακόλουθο των πιο υψηλών τάσεων του ανθρώπου³⁵³, αλλά είναι ένα καλό επίπονο να επιτευχθεί επειδή απαιτεί ικανότητα και σταθερή αναζήτηση του καλού των άλλων σαν να ήταν δικό μας.

Όλοι έχουν το δικαίωμα να απολαμβάνουν τις συνθήκες τις κοινωνικής

³⁴⁹ Πρβλ. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 1.907.

³⁵⁰ Πρβλ. Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 26: AAS 58 (1966) 1.046-1.047.

³⁵¹ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ΄, Εγκ. επ. *Mater et magistra*: AAS 53 (1961) 421.

³⁵² Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ΄, Εγκ. επ. *Mater et magistra*: AAS 53 (1961) 417· ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ΄, Απ. επ. *Octogesima adveniens*, 46: AAS 63 (1971) 433-435· *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 1.913.

³⁵³ Ο ΑΓΙΟΣ ΘΩΜΑΣ ΑΚΙΝΑΤΗΣ τοποθετεί στο πιο υψηλό και πιο ιδιαίτερο επίπεδο των «φυσικών τάσεων» του ανθρώπου το «να γνωρίσει την αλήθεια για τον Θεό» και το «να ζει στην κοινωνία» (*Summa theologiae*, I-II, ε. 94, α. 2, Ed. Leon. 7, 170: «Secundum igitur ordinem inclinationum naturalium est ordo praeceptorum legis naturae... Tertio modo inest homini inclinatio ad bonum secundum naturam rationis, quae est sibi propria: sicut homo habet naturalem inclinationem ad hoc quod veritatem cognoscat de Deo, et ad hoc quod in societate vivat»).

ζωής που απορρέουν από την αναζήτηση του κοινού καλού. Ηχεί ακόμη επίκαιρη η διδαχή του Πίου Στ': «Οφείλουμε να φροντίζουμε ώστε η διανομή των αγαθών που δημιουργούνται, την οποία όλοι βλέπουν πόσο είναι αιτία δυσφορίας εξαιτίας της μεγάλης ανισορροπίας ανάμεσα στους λίγους πάρα πολύ πλούσιους και στους πολυάριθμους πένητες, να γίνεται σύμφωνα με τους κανόνες του κοινού καλού και της κοινωνικής δικαιοσύνης»³⁵⁴.

γ) Οι υποχρεώσεις της πολιτικής κοινότητας

168 Εκτός από τα μεμονωμένα άτομα, η ευθύνη για την επιδίωξη του κοινού καλού ανήκει και στο κράτος, καθώς το κοινό καλό είναι ο λόγος ύπαρξης των πολιτικών αρχών³⁵⁵. Πράγματι, το κράτος πρέπει να εγγυάται συνοχή, ενότητα και οργάνωση της αστικής κοινωνίας της οποίας είναι έκφραση³⁵⁶, έτσι ώστε το κοινό καλό να επιδιωχθεί με τη συνεισφορά όλων των πολιτών. Ο μεμονωμένος άνθρωπος, η οικογένεια, τα ενδιαμέσα στρώματα δεν είναι σε θέση να επιτύχουν από μόνοι τους την πλήρη ανάπτυξή τους· εξ ου και η ανάγκη για πολιτικούς θεσμούς, ο σκοπός των οποίων είναι να καταστήσουν προσιτά στον κόσμο τα αναγκαία αγαθά —υλικά, πολιτιστικά, ηθικά, πνευματικά— ώστε να διάγουν μια πραγματικά ανθρώπινη ζωή. Σκοπός της κοινωνικής ζωής είναι το ιστορικά υλοποιήσιμο κοινό καλό³⁵⁷.

169 Για να εξασφαλιστεί το κοινό καλό η κυβέρνηση κάθε χώρας έχει το ιδιαίτερο καθήκον να εναρμονίσει δίκαια τα συμφέροντα των διαφόρων τομέων³⁵⁸. Ο ορθός διακανονισμός για τα ιδιαίτερα αγαθά ομάδων και ατόμων είναι μία από τις πιο λεπτές λειτουργίες της δημόσιας εξουσίας.

³⁵⁴ ΠΙΟΣ ΙΑ΄, Εγκ. επ. *Quadragesimo anno*: AAS 23 (1931) 197.

³⁵⁵ Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 1.910.

³⁵⁶ Πρβλ. Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 74: AAS 58 (1966) 1.095-1.097· ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Redemptor hominis*, 17: AAS 71 (1979) 295-300.

³⁵⁷ Πρβλ. ΛΕΩΝ ΙΓ΄, Εγκ. επ. *Rerum novarum: Acta Leonis XIII*, 11 (1892) 133-135· ΠΙΟΣ ΙΒ΄, Ραδιοφωνικό μήνυμα για την πεντηκοστή επέτειο της εγκυκλίου «*Rerum novarum*»: AAS 33 (1941) 200.

Εξάλλου, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι στο δημοκρατικό κράτος, όπου συνήθως οι αποφάσεις λαμβάνονται πλειοψηφικά από τους αντιπροσώπους της λαϊκής βούλησης, εκείνοι στους οποίους ανήκει η ευθύνη της κυβέρνησης οφείλουν να ερμηνεύουν το κοινό καλό της χώρας τους όχι μόνο σύμφωνα με τους προσανατολισμούς της πλειονότητας, αλλά στην προοπτική του πραγματικού καλού όλων των μελών της αστικής κοινότητας, συμπεριλαμβανομένων και εκείνων της μειονότητας.

170 Το κοινό καλό της κοινωνίας δεν είναι αυτοσκοπός· έχει αξία μόνο όσον αφορά την επίτευξη του ύστατου στόχου του ανθρώπου και το οικουμενικό κοινό καλό ολόκληρης της δημιουργίας. Ο Θεός είναι ύστατος σκοπός των δημιουργημάτων Του και για κανένα λόγο δεν μπορούμε να στερήσουμε το κοινό καλό της υπερβατικής Του διάστασης, που ξεπερνά αλλά και ολοκληρώνει την ιστορική διάσταση³⁵⁹. Αυτή η προοπτική επιτυγχάνει την πληρότητά της χάρι στη δύναμη της πίστης στο Πάσχα του Ιησού Χριστού, που προσφέρει άπλετο φως για την πραγματοποίηση του αληθινού κοινού καλού της ανθρωπότητας. Η ιστορία μας —η προσωπική και συλλογική προσπάθεια ανύψωσης της ανθρώπινης κατάστασης— αρχίζει και κορυφώνεται με τον Ιησού: χάρι σ' Αυτόν, διαμέσου Αυτού και ενόψει Αυτού, κάθε πραγματικότητα, περιλαμβανομένης της ανθρώπινης κοινωνίας, μπορεί να οδηγηθεί στο ύψιστο Αγαθό της, στην εκπλήρωσή του. Μια οπτική καθαρά ιστορική και υλιστική θα κατέληγε να μετατρέψει το κοινό καλό σε απλή κοινωνικο-οικονομική ευημερία, χωρίς κανέναν υπερβατικό στόχο, δηλαδή τον βαθύτερο λόγο ύπαρξής του.

³⁵⁸ Πρβλ. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 1908.

³⁵⁹ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 41: AAS 83 (1991) 843-845.

III. Ο ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΣ ΠΡΟΟΡΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΑΓΑΘΩΝ

α) Προέλευση και σημασία

171 *Ανάμεσα στις πολλαπλές νύξεις του κοινού καλού, άμεση σπουδαιότητα προσλαμβάνει η αρχή του οικουμενικού προορισμού των αγαθών.* «Ο Θεός προόρισε τη γη με όσα υπάρχουν πάνω της στη χρήση όλων των ανθρώπων και των λαών, καθώς τα αγαθά που δημιουργούνται πρέπει να φτάνουν σε όλους με αμερόληπτα κριτήρια, έχοντας ως οδηγό τη δικαιοσύνη και ως σύντροφο την αγάπη»³⁶⁰. Αυτή η αρχή στηρίζεται στο γεγονός ότι «η πρώτη αρχή για καθετί που θεωρείται καλό είναι η ίδια η πράξη του Θεού που δημιούργησε τη γη και τον άνθρωπο, και στον άνθρωπο έδωσε τη γη για να κυριαρχήσει με την εργασία του και να χαρεί τους καρπούς της (πρβλ. Γεν 1,28-29). Ο Θεός έδωσε τη γη σε όλο το ανθρώπινο γένος ώστε να θρέψει όλα του τα μέλη, δίχως να αποκλείει ούτε να ευνοεί κανένα. Εδώ βρίσκεται η ρίζα του οικουμενικού προορισμού των αγαθών της γης. Αυτή, χάρη στη γονιμότητά της και στην ικανότητά της να ικανοποιεί τις ανάγκες του ανθρώπου, είναι το πρώτο δώρο του Θεού για τη συντήρηση της ανθρώπινης ζωής»³⁶¹. Πράγματι, δεν μπορεί να την πραγματοποιήσει χωρίς τα υλικά αγαθά που καλύπτουν τις πρωταρχικές του ανάγκες και αποτελούν τις βασικές συνθήκες για την ύπαρξή του· αυτά τα αγαθά είναι απολύτως απαραίτητα για να τραφεί και να αναπτυχθεί, να επικοινωνήσει, να συνεταιριστεί και να καταφέρει να πετύχει τους πιο υψηλούς στόχους για τους οποίους έχει κληθεί³⁶².

172 *Η αρχή του οικουμενικού προορισμού των αγαθών της γης βρίσκεται στη βάση του οικουμενικού δικαιώματος της χρήσης των αγαθών.* Κάθε άνθρωπος πρέπει να έχει τη δυνατότητα να διαθέτει την απαραίτητη ευημερία για την πλήρη εξέλιξή του: η αρχή της κοινής χρήσης των αγαθών είναι

³⁶⁰ Πρβλ. Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Πομ. διάτ. *Gaudium et spes*, 69: AAS 58 (1966) 1.090.

³⁶¹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 31: AAS 83 (1991) 831.

³⁶² Πρβλ. ΠΙΟΣ ΙΒ΄, *Ραδιοφωνικό μήνυμα για την πεντηκοστή επέτειο της εγκυκλίου «Rerum novarum»*: AAS 33 (1941) 199-200.

η «πρώτη αρχή όλης της ηθικοκοινωνικής τάξης»³⁶³ και «τυπική αρχή της χριστιανικής κοινωνικής διδασκαλίας»³⁶⁴. Γι' αυτόν το λόγο η Εκκλησία θεώρησε πρόπον να διασαφηνίσει τη φύση και τα χαρακτηριστικά της. Πρόκειται πρώτα απ' όλα για ένα δικαίωμα φυσικό, εγγεγραμμένο στην ανθρώπινη φύση, και όχι για ένα δικαίωμα μόνο θετικό, συνδεδεμένο με το ιστορικό ενδεχόμενο· επίσης, αυτό το δικαίωμα είναι «πρωταρχικό»³⁶⁵. Ενυπάρχει στο μεμονωμένο άτομο, σε κάθε άτομο, κι έχει προτεραιότητα σχετικά με οποιαδήποτε συμμετοχή του ανθρώπου στα αγαθά, σε οποιαδήποτε νομική διάταξη κάθε είδους, σε οποιοδήποτε σύστημα και οικονομικοκοινωνική μέθοδο: «Όλα τα άλλα δικαιώματα, μεταξύ των οποίων και της ιδιοκτησίας και της ελεύθερης αγοράς, υπάγονται σ' αυτό [τον οικουμενικό προορισμό των αγαθών]: δεν πρέπει λοιπόν να το εμποδίζουν, αλλά να διευκολύνουν την υλοποίησή του και είναι σημαντικό και επείγον κοινωνικό καθήκον να το επαναφέρουμε στον πρωταρχικό σκοπό του»³⁶⁶.

173 Η πραγματοποίηση της αρχής του οικουμενικού προορισμού των αγαθών, σύμφωνα με τα διάφορα κοινωνικά και πολιτιστικά πλαίσια, συνπάγεται έναν ακριβή ορισμό των τρόπων, των ορίων, των αντικειμένων. Οικουμενικός προορισμός και χρήση δε σημαίνει όλα να είναι στη διάθεση του καθενός ή όλων, ούτε ότι το ίδιο πράγμα χρησιμεύει ή ανήκει στον καθένα ή σε όλους. Αν είναι αλήθεια ότι όλοι γεννιούνται με το δικαίωμα στη χρήση των αγαθών, είναι εξίσου αλήθεια ότι για να εξασφαλίσουμε μιαν αμερόληπτη και οργανωμένη πρακτική είναι αναγκαίες ρυθμιστικές επεμβάσεις, καρπός εθνικών και διεθνών συμφωνιών, κι ένα σύστημα απονομής δικαιοσύνης που θα καθορίζει και θα αποσαφηνίζει αυτή την πρακτική.

174 Η αρχή του οικουμενικού προορισμού των αγαθών μάς καλεί να καλλιεργήσουμε μιαν άποψη για την οικονομία η οποία θα εμπνέεται από τις ηθικές αξίες που επιτρέπουν να μη λησμονούμε ποτέ ούτε την προέλευση ούτε το σκοπό αυτών των αγαθών, έτσι ώστε να επιτύχουμε έναν κό-

³⁶³ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Laborem exercens*, 3: AAS 73 (1981) 525.

³⁶⁴ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Sollicitudo rei socialis*, 42: AAS 80 (1988) 573.

³⁶⁵ ΠΙΟΣ ΙΒ', *Ραδιοφωνικό μήνυμα για την πεντηκοστή επέτειο της εγκυκλίου «Rerum novarum»*: AAS 33 (1941) 199.

³⁶⁶ ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ', Εγκ. επ. *Populorum progressio*, 22: AAS 59 (1967) 268.

σμο δίκαιο και αλληλέγγυο, όπου ο σχηματισμός του πλούτου μπορεί να προσλάβει μια θετική λειτουργία. Πράγματι, ο πλούτος παρουσιάζει αυτό το σθένος στην πολλαπλότητα των μορφών που μπορούν να τον εκφράσουν ως το αποτέλεσμα μιας παραγωγικής διαδικασίας τεχνικο-οικονομικής επεξεργασίας των διαθέσιμων φυσικών και παραγόμενων πόρων, που θα καθοδηγείται από την εφευρετικότητα, από την ικανότητα προγραμματισμού, από την εργασία των ανθρώπων και θα χρησιμοποιείται ως χρήσιμο μέσο για την ευημερία των ανθρώπων και των λαών και θα αντιτάσσεται στον αποκλεισμό και στην εκμετάλλευσή τους.

175 *Ο οικουμενικός προορισμός των αγαθών συνεπάγεται μια κοινή προσπάθεια ώστε να επιτευχθούν για όλους τους λαούς και για κάθε άνθρωπο οι αναγκαίες συνθήκες για την ολοκληρωμένη ανάπτυξη, έτσι ώστε να είναι σε θέση να συνεισφέρουν όλοι στην προώθηση ενός πιο ανθρωπίνου κόσμου, «όπου ο καθένας θα μπορεί να παίρνει και να δίνει και όπου η πρόοδος του ενός δε θα αποτελεί εμπόδιο για τον άλλο, ούτε δικαιολογία για την υποταγή του»³⁶⁷. Αυτή η αρχή αντιστοιχεί στο αδιάκοπο κάλεσμα που απευθύνει το Ευαγγέλιο στους ανθρώπους και στις κοινωνίες κάθε εποχής, που στον πειρασμό είναι πάντα εκτεθειμένες στον πειρασμό της λαχτάρας για κατοχή, στον οποίο ο ίδιος ο Ιησούς Χριστός θέλησε να υποβληθεί (πρβλ. *Μκ* 1,12-13· *Μτ* 4,1-11· *Λκ* 4,1-13) ώστε να μας δείξει την οδό για να τον ξεπεράσουμε με τη χάρη Του.*

β) Οικουμενικός προορισμός των αγαθών και ιδιωτική ιδιοκτησία

176 *Διαμέσου της εργασίας ο άνθρωπος, χρησιμοποιώντας την ευφυΐα του, καταφέρνει να κυριαρχεί στη γη και να την καθιστά άξια διαμονή του: «Με αυτό τον τρόπο κάνει δικό του ένα μέρος της γης, το οποίο απέκτησε ακριβώς με την εργασία. Εδώ βρίσκεται η προέλευση της ατομικής ιδιοκτησίας»³⁶⁸. Η ιδιωτική ιδιοκτησία και οι άλλες μορφές ιδιωτικής κυριότητας αγαθών «εξασφαλίζουν στον καθένα τον πραγματικά ανα-*

³⁶⁷ ΣΥΝΟΔΟΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΠΙΣΤΗΣ, Διδ. *Libertatis conscientia*, 90: AAS 79 (1987) 594.

³⁶⁸ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 31: AAS 83 (1991) 832.

γκαίο χώρο για την προσωπική και οικογενειακή αυτονομία και πρέπει να θεωρούνται ως προέκταση της ανθρώπινης ελευθερίας. Σε τελική ανάλυση, αποτελούν μία από τις συνθήκες των πολιτικών ελευθεριών, επειδή προκαλούν ερεθίσματα για να τηρούμε το καθήκον και τις υποχρεώσεις»³⁶⁹. Η ιδιωτική ιδιοκτησία είναι ουσιαστικό στοιχείο μιας πραγματικά κοινωνικής και δημοκρατικής οικονομικής πολιτικής και αποτελεί εγγύηση για την ορθή κοινωνική τάξη. *Η κοινωνική διδασκαλία απαιτεί η ιδιοκτησία των αγαθών να είναι αντικειμενικά προσιτή σε όλους*³⁷⁰, έτσι ώστε να γίνονται όλοι τουλάχιστον σε κάποιο βαθμό ιδιοκτήτες, και αποκλείει την προσφυγή σε μορφές «κοινής και αδιάκριτης κυριαρχίας»³⁷¹.

177 Η χριστιανική παράδοση δεν αναγνώρισε ποτέ ως απόλυτο και ταμπού το δικαίωμα στην ιδιωτική ιδιοκτησία: «Αντίθετα, ανέκαθεν το αντιλαμβανόταν στο ευρύτερο πλαίσιο του κοινού δικαιώματος όλων να χρησιμοποιούν τα αγαθά της δημιουργίας: το δικαίωμα στην ιδιωτική ιδιοκτησία ως υποδεέστερο του δικαιώματος της κοινής χρήσεως, στον οικουμενικό προορισμό των αγαθών»³⁷². Η αρχή του οικουμενικού προορισμού των αγαθών υποστηρίζει ότι είναι πλήρης και αιώνια η κυριότητα του Θεού σε κάθε πραγματικότητα και την ανάγκη τα αγαθά της δημιουργίας να παραμένουν με σκοπό και προορισμό την εξέλιξη ολόκληρου του ανθρώπου και ολόκληρης της ανθρωπότητας³⁷³. Αυτή η αρχή δεν αντιτίθεται στο δικαίωμα της ιδιοκτησίας³⁷⁴, αλλά δείχνει την ανάγκη να ρυθμιστεί. *Πράγματι, η ατομική*

³⁶⁹ Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Πομ. διάτ. *Gaudium et spes*, 71: AAS 58 (1966) 1.092-1.093· πρβλ. ΛΕΩΝ ΙΓ΄, Εγχ. επ. *Rerum novarum: Acta Leonis XIII*, 11 (1892) 103-104· ΠΙΟΣ ΙΒ΄, *Ραδιοφωνικό μήνυμα για την πεντηκοστή επέτειο της εγκυκλίου «Rerum novarum»*: AAS 33 (1941) 199· ιδίου, *Ραδιοφωνικό μήνυμα* (24 Δεκεμβρίου 1942): AAS 35 (1943) 17· ιδίου, *Ραδιοφωνικό μήνυμα* (1 Σεπτεμβρίου 1944): AAS 36 (1944) 253· ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ΄, Εγχ. επ. *Mater et magistra*: AAS 53 (1961) 428-429.

³⁷⁰ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγχ. επ. *Centesimus annus*, 6: AAS 83 (1991) 800-801.

³⁷¹ ΛΕΩΝ ΙΓ΄, Εγχ. επ. *Rerum novarum: Acta Leonis XIII*, 11 (1892) 102.

³⁷² ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγχ. επ. *Laborem exercens*, 14: AAS 73 (1981) 613.

³⁷³ Πρβλ. Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Πομ. διάτ. *Gaudium et spes*, 69: AAS 58 (1966) 1.090-1.092· *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2.402-2.406.

ιδιοκτησία, όποιες κι αν είναι οι συγκεκριμένες μορφές των καθεστώτων και των σχετικών νομικών κανόνων, είναι στην ουσία της μόνο ένα όργανο για το σεβασμό της αρχής του οικουμενικού προορισμού των αγαθών και είναι κατά συνέπεια, σε τελική ανάλυση, όχι σκοπός αλλά μέσον³⁷⁵.

178 Η κοινωνική διδασκαλία της Εκκλησίας προτρέπει να αναγνωριστεί ο κοινωνικός ρόλος κάθε μορφής ιδιωτικής κυριότητας³⁷⁶, με ξεκάθαρη αναφορά στις απαραίτητες απαιτήσεις του κοινού καλού³⁷⁷. Ο άνθρωπος «οφείλει να θεωρεί τα εξωτερικά πράγματα που νόμιμα κατέχει όχι αποκλειστικά ως δικά του αλλά και κοινά, με την έννοια ότι μπορούν να είναι χρήσιμα όχι μόνο σ' αυτόν αλλά και στους άλλους»³⁷⁸. Ο οικουμενικός προορισμός των αγαθών συνεπάγεται περιορισμούς στη χρήση τους από την πλευρά των νόμιμων ιδιοκτητών. Το μεμονωμένο άτομο δεν μπορεί να ενεργήσει αγνοώντας τις επιπτώσεις της χρήσης των πόρων του, αλλά οφείλει να δρα με σκοπό την επιδίωξη και του κοινού καλού εκτός από το προσωπικό και το οικογενειακό όφελος. Συνεπάγεται το καθήκον των ιδιοκτητών να μην κρατούν αδρανή τα αγαθά που κατέχουν και να τα προορίζουν στην παραγωγική δραστηριότητα, ακόμη και να τα εμπιστευτούν σε όποιον έχει την επιθυμία και την ικανότητα να τα κάνει να παράγουν.

179 Η σύγχρονη ιστορική περίοδος, θέτοντας στη διάθεση της κοινωνίας νέα αγαθά, εντελώς άγνωστα μέχρι πρόσφατα, επιβάλλει μια εκ νέου ανάγνωση της αρχής του οικουμενικού προορισμού των αγαθών της γης, καθιστώντας αναγκαία μια επέκταση που θα περιλαμβάνει και τα αποτελέσματα της πρόσφατης οικονομικής και τεχνολογικής προόδου. Η κα-

³⁷⁴ Πρβλ. ΛΕΩΝ ΙΓ', Εγγ. επ. *Rerum novarum: Acta Leonis XIII*, 11 (1892) 102.

³⁷⁵ Πρβλ. ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ', Εγγ. επ. *Populorum progressio*, 22-23: AAS 59 (1967) 268-269.

³⁷⁶ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ', Εγγ. επ. *Mater et magistra*: AAS 53 (1961) 430-431· ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', *Ομιλία στην Τρίτη Γενική Διάσκεψη των Λατινοαμερικανών Επισκόπων*, Πουέμπλα (28 Ιανουαρίου 1979), III/4: AAS 71 (1979) 199-201.

³⁷⁷ Πρβλ. ΠΙΟΣ ΙΑ', Εγγ. επ. *Quadragesimo anno*: AAS 23 (1931) 191-194, 196-197.

³⁷⁸ Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 69: AAS 58 (1966) 1.090.

τοχή των νέων αγαθών που προέρχονται από τη γνώση, την τεχνική και την εκμάθηση γίνεται όλο και πιο αποφασιστική, επειδή πάνω της «θεμελιώνεται ο πλούτος των βιομηχανοποιημένων εθνών περισσότερο και από εκείνη των φυσικών πόρων»³⁷⁹.

Οι νέες τεχνικές και επιστημονικές γνώσεις πρέπει να υπηρετούν τις πρωταρχικές ανάγκες του ανθρώπου, ώστε να μπορέσει να αυξήσει σταδιακά την κοινή περιουσία της ανθρωπότητας. Η πλήρης πραγματοποίηση της αρχής του οικουμενικού προορισμού των αγαθών απαιτεί ενέργειες σε διεθνές επίπεδο και πρωτοβουλίες προγραμματισμένες απ' όλες τις χώρες: «Είναι ανάγκη να σπάσουμε τα φράγματα και τα μονοπώλια που αφήνουν πολλούς λαούς στο περιθώριο της εξέλιξης, να εξασφαλίσουμε σε όλους —άτομα και έθνη— τις βασικές συνθήκες που θα τους επιτρέψουν να συμμετάσχουν στην ανάπτυξη»³⁸⁰.

180 *Αν και στη διαδικασία της οικονομικής και της κοινωνικής ανάπτυξης αποκτούν ιδιαίτερη σημασία μορφές ιδιοκτησίας άγνωστες στο παρελθόν, δεν μπορούμε εντούτοις να ξεχάσουμε τις παραδοσιακές. Η ατομική ιδιοκτησία δεν είναι η μόνη νόμιμη μορφή κυριότητας. Προσλαμβάνει ιδιαίτερη σημασία η αρχαία μορφή της κοινοτικής ιδιοκτησίας που, μολονότι τη βλέπουμε και σε χώρες οικονομικά προοδευμένες, χαρακτηρίζεται με ξεχωριστό τρόπο την κοινωνική δομή πολυάριθμων λαών. Είναι μια μορφή ιδιοκτησίας που επιδρά πολύ έντονα στην οικονομική, πολιτιστική και πολιτική ζωή αυτών των λαών, αποτελώντας ένα θεμελιώδες στοιχείο για την επιβίωση και την ευημερία τους. Πάντως, η προστασία και η αξιοποίηση της κοινόχρηστης ιδιοκτησίας δεν πρέπει να αποκλείουν τη συνειδητοποίηση του γεγονότος ότι και αυτή η μορφή ιδιοκτησίας είναι μοιραίο να εξελιχθεί. Αν ενεργούσαμε έτσι ώστε να εγγυηθούμε μόνο τη διατήρησή της, θα διατρέχαμε τον κίνδυνο να την κρατήσουμε δέσμια του παρελθόντος και να τη διακυβεύσουμε*³⁸¹.

Παραμένει πάντα κρίσιμο, ιδιαίτερα στις υπό ανάπτυξη χώρες ή σ' εκεί-

³⁷⁹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 32: AAS 83 (1991) 832.

³⁸⁰ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 35: AAS 83 (1991) 837.

³⁸¹ Πρβλ. Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Πομ. διάτ. *Gaudium et spes*, 69: AAS 58 (1966) 1.090-1.092.

νες που βγήκαν από κολεκτιβιστικά ή αποικιοκρατικά συστήματα, η ίση κατανομή της γης. Στις αγροτικές περιοχές, η δυνατότητα πρόσβασης στη γη χάρη στις ευκαιρίες που προσφέρουν και οι αγορές εργασίας και τα πιστωτικά ιδρύματα είναι αναγκαία συνθήκη για την πρόσβαση σε άλλα αγαθά και υπηρεσίες· εκτός του ότι αποτελεί μια ικανή οδό για τη σωτηρία του περιβάλλοντος, η δυνατότητα αυτή αντιπροσωπεύει ένα σύστημα κοινωνικής ασφάλειας εφαρμόσιμο και στις χώρες που έχουν αδύναμη διοικητική δομή³⁸².

181 Η ιδιοκτησία προσφέρει στον κάτοχο, είτε είναι μεμονωμένο άτομο είτε κοινότητα, μια σειρά από αντικειμενικά πλεονεκτήματα: συνθήκες καλύτερης ζωής, ασφάλεια για το μέλλον, περισσότερες ευκαιρίες επιλογής. Εξάλλου, από την ιδιοκτησία μπορεί να προέλθει και μια σειρά από απατηλές και δειλεστικές υποσχέσεις. Ο άνθρωπος ή η κοινωνία που φτάνουν στο σημείο να καθιστούν απόλυτο το ρόλο της καταλήγουν να νιώσουν την εμπειρία της πιο ολοκληρωτικής σκλαβιάς. Πράγματι, καμία κυριότητα δεν μπορεί να θεωρηθεί αδιάφορη εξαιτίας της επίδρασης που έχει τόσο στα άτομα όσο και στους θεσμούς: ο ιδιοκτήτης που απερίσκεπτα λατρεύει τα αγαθά του (πρβλ. *Μτ* 6,24· 19,21-26· *Λκ* 16,13) σκλαβώνεται περισσότερο από ποτέ³⁸³. Μόνο αναγνωρίζοντας την εξάρτηση από τον Θεό Δημιουργό και στρέφοντάς τα συνεπώς προς το κοινό καλό, είναι δυνατόν να προσδώσουμε στα υλικά αγαθά το λειτουργικό ρόλο χρήσιμων οργάνων για την ανάπτυξη των ανθρώπων και των λαών.

γ) Οικουμενικός προσορισμός των αγαθών και προνομιακή επιλογή των φτωχών

182 Η αρχή του οικουμενικού προσορισμού των αγαθών απαιτεί να κοιτάξουμε με ιδιαίτερη φροντίδα τους φτωχούς, εκείνους που βρίσκονται

³⁸² ΠΟΝΤΙΦΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΙΡΗΝΗ, *Per una migliore distribuzione della terra. La sfida della riforma agraria* (Για μία καλύτερη κατανομή της γης. Η πρόκληση της αγροτικής μεταρρύθμισης) (23 Νοεμβρίου 1997), 27-31, Libreria Editrice Vaticana, Πόλις του Βατικανού 1997, σσ. 26-29.

³⁸³ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Εγκ. επ. Sollicitudo rei socialis*, 27-34, 37: AAS 80 (1988) 547-560, 563-564· ιδίου, *Εγκ. επ. Centesimus annus*, 32: AAS 83 (1991) 832.

σε καταστάσεις περιθωριοποίησης και, σε κάθε περίπτωση, τα άτομα που οι συνθήκες ζωής απαγορεύουν την κατάλληλη ανάπτυξη. Επί τη ευκαιρία, πρέπει να τονιστεί η προνομακή επιλογή των φτωχών³⁸⁴: «Αυτή είναι μια επιλογή ή μια ειδική μορφή προτεραιότητας στην άσκηση της χριστιανικής αγάπης, την οποία μαρτυρεί όλη η παράδοση της Εκκλησίας. Αναφέρεται στη ζωή κάθε χριστιανού επειδή είναι μιμητής της ζωής του Χριστού, αλλά εφαρμόζεται εξίσου στις κοινωνικές μας ευθύνες και γ' αυτό στο δικό μας ζην, στις αποφάσεις που θα πάρουμε κι έχουν συνέπειες ως προς την ιδιοκτησία και τη χρήση των αγαθών. Σήμερα όμως, σύμφωνα με την παγκόσμια διάσταση που έχει προσλάβει το κοινωνικό ζήτημα, αυτή η προνομιούχος αγάπη, με τις αποφάσεις που μας εμπνέει, δεν μπορεί να μην αγκαλιάσει τα άπειρα πλήθη των πεινασμένων, των επαιτών, των άστεγων, των χωρίς ιατρική περίθαλψη και κυρίως εκείνων που δεν έχουν ελπίδα για ένα καλύτερο μέλλον»³⁸⁵.

183 Η ανθρώπινη φτώχεια είναι το εμφανές σημάδι της κατάστασης αδυναμίας του ανθρώπου και της ανάγκης του για σωτηρία³⁸⁶. Αυτήν ευσπλαχνίστηκε ο Χριστός Σωτήρας που ταυτίστηκε με την «τῶν ἀδελφῶν μου τῶν ἐλαχίστων» (Μτ 25,40, 45): «Ο Ιησούς Χριστός θα αναγνωρίσει τους εκλεκτούς του απ' ό,τι θα έχουν πράξει για τους φτωχούς. Όταν οι “πτωχοὶ εὐαγγελίζονται” (Μτ 11,5) αποτελεί σημάδι ότι ο Χριστός είναι παρών»³⁸⁷.

Ο Ιησούς λέει: «τοὺς πτωχοὺς γὰρ πάντοτε ἔχετε μεθ' ἑαυτῶν, ἐμὲ δὲ οὐ πάντοτε ἔχετε» (Μτ 26,11· πρβλ. Μκ 14,7· Ιω 12,8) όχι για να αντιτάξει στην υπηρέσια των φτωχών την προσοχή που απευθύνεται σ' Αυτόν. Ο χριστιανικός ρεαλισμός εκτιμά τις αξιέπαινες προσπάθειες που καταβάλλονται για να νικηθεί η φτώχεια, αλλά τίθεται σε επιφυλακή απέναντι σε

³⁸⁴ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Ομιλία στην Τρίτη Γενική Διάσκεψη των Λατινοαμερικανών Επισκόπων, Πουέμπλα (28 Ιανουαρίου 1979), I/8: AAS 71 (1979) 194-195.

³⁸⁵ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Sollicitudo rei socialis*, 42: AAS 80 (1988) 572-573· πρβλ. ιδίου, Εγκ. επ. *Evangelium vitae*, 32: AAS 87 (1995) 436-437· ιδίου, Απ. επ. *Tertio millennio adveniente*, 51: AAS 87 (1995) 36· ιδίου, Απ. επ. *Novo millennio ineunte*, 49-50: AAS 93 (2001) 302-303.

³⁸⁶ Πρβλ. Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 2.448.

³⁸⁷ Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 2.443.

ιδεολογικές θέσεις και μεσσιανισμούς που τροφοδοτούν την αυταπάτη ότι μπορεί να εξαλειφθεί ολοκληρωτικά από αυτό τον κόσμο το πρόβλημα της φτώχειας. Κάτι που θα συμβεί μόνο με την επιστροφή Του, όταν Εκείνος θα είναι μαζί μας ξανά για πάντα. Στο μεταξύ, *οι φτωχοί παραμένουν στη φροντίδα μας και γι' αυτή την ευθύνη θα κριθούμε στο τέλος* (πρβλ. *Μτ 25,31-46*): «Ο Κύριός μας μας προειδοποιεί ότι θα απομακρυνθούμε από Αυτόν αν δε συντρέξουμε στις μεγάλες τους ανάγκες τους φτωχούς και τους ελάχιστους που είναι αδέρφια Του»³⁸⁸.

184 *Η αγάπη της Εκκλησίας για τους φτωχούς εμπνέεται από το Ευαγγέλιο των μακαρισμών, από την πενία του Ιησού και από τη φροντίδα Του προς τους φτωχούς. Αυτή η αγάπη αφορά την υλική φτώχεια και τις πολυάριθμες μορφές πολιτιστικής και θρησκευτικής φτώχειας*³⁸⁹. Η Εκκλησία, «από τις απαρχές της, παρ' όλη την απιστία πολλών μελών της, δε σταμάτησε να προσπαθεί να τους ανακουφίσει, να τους προστατέψει και να τους ελευθερώσει. Αυτό έκανε με άπειρες πράξεις αγαθοεργίας, που παραμένουν πάντα και παντού απαραίτητες»³⁹⁰. Εμπνεόμενη από την ευαγγελική ρήση «δωρεάν έλάβετε, δωρεάν δότε» (*Μτ 10,8*), η Εκκλησία διδάσκει να συντρέχουμε τον πλησίον στις διάφορες ανάγκες του και επιτελεί στην ανθρώπινη κοινότητα πολυάριθμες υλικές και πνευματικές πράξεις ελέους. «Ανάμεσα σ' αυτές τις πράξεις, το να δίνεις ελεημοσύνη στους φτωχούς είναι μία από τις πρωταρχικές μαρτυρίες της αδελφικής αγάπης: είναι όμως και μια πρακτική δικαιοσύνης που αρέσει στον Θεό»³⁹¹, έστω κι αν η πρακτική της αγάπης δεν ανάγεται στην ελεημοσύνη, αλλά υποδηλώνει την προσοχή στην κοινωνική και πολιτική διάσταση του προβλήματος της φτώχειας. Για τη σχέση ανάμεσα σε αγάπη και δικαιοσύνη επανέρχεται σταθερά η διδαχή της Εκκλησίας: «Όταν χαρίζουμε στους φτωχούς τα απαραίτητα, δεν τους κάνουμε προσωπικές δωρεές, αλλά τους αποδίδουμε αυτό που είναι δικό τους. Περισσότερο από το να επιτελούμε μια πράξη αγάπης, εκπληρώνουμε ένα καθήκον δικαιοσύνης»³⁹². Οι

³⁸⁸ Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 1.033.

³⁸⁹ Πρβλ. Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 2.444.

³⁹⁰ Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 2.448.

³⁹¹ Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 2.447.

Συνοδικοί Πατέρες προτρέπουν να επιτελείται αυτό το καθήκον «ώστε να μην προσφέρεται σαν πράξη αγάπης ό,τι ήδη οφείλεται δικαιωματικά»³⁹³. Η αγάπη για τους φτωχούς είναι οπωσδήποτε «ασυμβίβαστη με την άμετρη αγάπη για τα πλούτη ή με την εγωιστική τους χρήση»³⁹⁴ (πρβλ. *Γαλ* 5,1-6).

IV. Η ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΕΠΙΚΟΥΡΙΚΟΤΗΤΑΣ

α) Προέλευση και σημασία

185 Η επικουρικότητα είναι ανάμεσα στις πιο σταθερές και χαρακτηριστικές κατευθύνσεις της κοινωνικής διδασκαλίας της Εκκλησίας, παρούσα από την πρώτη κιόλας κοινωνική εγκύκλιο³⁹⁵. Είναι αδύνατον να προωθήσουμε την αξιοπρέπεια του ανθρώπου, αν δε φροντίσουμε την οικογένεια, τις ομάδες, τους συνδέσμους, τις τοπικές πραγματικότητες, εν συντομία εκείνες τις συνεταιριστικές εκφράσεις οικονομικής, κοινωνικής, πολιτιστικής, αθλητικής, ψυχαγωγικής, επαγγελματικής, πολιτικής μορφής, στις οποίες οι άνθρωποι δίνουν αυθόρμητα ζωή και καθιστούν δυνατή μια πραγματική κοινωνική ανάπτυξη³⁹⁶. Αυτό είναι το πλαίσιο της αστικής κοινωνίας, εννοούμενης ως το σύνολο των σχέσεων ανάμεσα σε άτομα και ανάμεσα σε ενδιάμεσες κοινωνίες, που υλοποιούνται σε αυθεντική μορφή και χάρη στη «δημιουργική υποκειμενικότητα του πολίτη»³⁹⁷. Το δίκτυο αυτών των σχέσεων δίνει ζωή στον κοινωνικό ιστό και αποτελεί τη βάση

³⁹² ΑΓΙΟΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΜΕΓΑΣ, *Regula pastoralis* (Ποιμαντικός κανών), 3, 21: PL 77, 87: «Nam cum quaelibet necessaria indigentibus ministramus, sua illis reddimus, non nostra largimur· iustitiae potius debitum soluimus, quam misericordiae opera implemus».

³⁹³ Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Διάτ. *Apostolicam actuositatem*, 8: AAS 58 (1966) 845· πρβλ. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2.446.

³⁹⁴ *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2.445.

³⁹⁵ Πρβλ. ΛΕΩΝ ΙΓ', Εγκ. επ. *Rerum novarum: Acta Leonis XIII*, 11 (1892) 101-102, 123.

³⁹⁶ Πρβλ. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 1.882.

³⁹⁷ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Sollicitudo rei socialis*, 15: AAS 80 (1988) 529-

για μία αληθινή κοινότητα των ανθρώπων, καθιστώντας δυνατή την αναγνώριση πιο υψηλών μορφών κοινωνικότητας³⁹⁸.

186 Η απαίτηση να προασπίσουμε και να προωθήσουμε τις αυθεντικές εκφράσεις της κοινωνικότητας υπογραμμίζεται από την Εκκλησία στην Εγκύκλιο «*Quadragesimo anno*», όπου η αρχή της επικουρικότητας δηλώνεται ως σημαντική αρχή της «κοινωνικής φιλοσοφίας»: «Καθώς είναι παράνομο να αφαιρέσουμε από τα άτομα ό,τι μπορούν να επιτελέσουν με τις δυνάμεις και τη φιλοπονία τους και να το εμπιστευθούμε στην κοινότητα, είναι εξίσου άδικο να αναθέτουμε σε μια μεγαλύτερη και πιο υψηλή κοινωνία εκείνο που μπορούν να πετύχουν μικρότερες και υποδεέστερες κοινότητες. Και είναι συγχρόνως σοβαρή απώλεια και αναταραχή της ορθής τάξης της κοινωνίας επειδή το φυσικό αντικείμενο κάθε επέμβασης της ίδιας της κοινωνίας είναι να βοηθάει συμπληρωματικά τα μέλη του κοινωνικού σώματος, κι όχι να τα καταστρέφει ή να τα απορροφά»³⁹⁹.

Στη βάση αυτής της αρχής, όλες οι κοινωνίες ανώτερης βαθμίδας οφείλουν να έχουν διάθεση βοήθειας («*subsidium*») —δηλαδή επικουρικότητας, υποστήριξης, προώθησης, ανάπτυξης— για τις υποδεέστερες. Με αυτό τον τρόπο τα κοινωνικά ενδιάμεσα στρώματα μπορούν να επιτελέσουν επαρκώς τις αποστολές που τους αντιστοιχούν, δίχως να χρειάζεται να τις παραχωρήσουν άδικα σε άλλες κοινωνικές ομάδες ανωτέρου επιπέδου, από τις οποίες θα κατέληγαν να απορροφηθούν, να αντικατασταθούν και τελικά να δουν να τους στερείται αξιοπρέπεια και ζωτικός χώρος.

πρβλ.: ΠΙΟΣ ΙΑ΄, Εγκ. επ. *Quadragesimo anno*: AAS 23 (1931) 203· ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ΄, Εγκ. επ. *Mater et magistra*: AAS 53 (1961) 439· Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 65: AAS 58 (1966) 1.086-1.087· ΣΥΝΟΔΟΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΠΙΣΤΗΣ, Διδ. *Libertatis conscientia*, 73, 85-86: AAS 79 (1987) 586, 592-593· ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 48: AAS 83 (1991) 852-854· Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 1.883-1.885.

³⁹⁸ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 49: AAS 83 (1991) 854-856 και επίσης του ίδιου, Εγκ. επ. *Sollicitudo rei socialis*, 15: AAS 80 (1988) 528-530.

³⁹⁹ ΠΙΟΣ ΙΑ΄, Εγκ. επ. *Quadragesimo anno*: AAS 23 (1931) 203· πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 48: AAS 83 (1991) 852-854· Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 1.883.

Στην επικουρικότητα εννοούμενη *θετικά*, ως βοήθεια οικονομική, θεσμική, νομική που προσφέρεται στις πιο μικρές κοινωνικές οντότητες, αντιστοιχεί μια σειρά από *αρνητικές συνέπειες*, που επιβάλλουν στο κράτος να αποστασιοποιηθεί απ' ό,τι θα περιόριζε εκ των πραγμάτων το ζωτικό χώρο των μικρότερων και θεμελιωδών κυττάρων της κοινωνίας. Η πρωτοβουλία, η ελευθερία και η ευθύνη τους δεν πρέπει παραγκωνιστούν.

β) Πραγματικές ενδείξεις

187 Η αρχή της επικουρικότητας προστατεύει τους ανθρώπους από τις αυθαιρεσίες των ανώτερων κοινωνικών υπηρεσιών και παρακινεί τις τελευταίες να βοηθήσουν τα μεμονωμένα άτομα και τα ενδιάμεσα σώματα να αναπτύξουν τα καθήκοντά τους. Αυτή η αρχή επιβάλλεται επειδή κάθε άνθρωπος, οικογένεια και ενδιάμεσο στρώμα έχει κάτι το πρωτότυπο να προσφέρει στην κοινότητα. Η εμπειρία βεβαιώνει ότι η άρνηση της επικουρικότητας ή ο περιορισμός της στο όνομα μιας υποτιθέμενης δημοκρατικοποίησης ή ισότητας όλων στην κοινωνία περιστελλεί και μερικές φορές εκμηδενίζει το πνεύμα της ελευθερίας και της πρωτοβουλίας.

Με την αρχή της επικουρικότητας *εμποδίζουμε* μορφές συγκεντρωτισμού, γραφειοκρατίας, την τάση για υπέρμετρη βοήθεια, την αδικαιολόγητη και υπερβολική παρουσία του κράτους και του δημόσιου μηχανισμού: «Επεμβαίνοντας άμεσα και αφαιρώντας ευθύνες από την κοινωνία, το κράτος πρόνοιας προκαλεί την απώλεια ανθρώπινης ενέργειας και την υπερβολική αύξηση δημόσιων μηχανισμών όπου κυριαρχεί περισσότερο η γραφειοκρατική πολιτική παρά η έγνοια για την εξυπηρέτηση των καταναλωτών, με τεράστια αύξηση δαπανών»⁴⁰⁰. Η ελλιπής ή ακατάλληλη αναγνώριση της ιδιωτικής και οικονομικής πρωτοβουλίας και της δημόσιας λειτουργίας της, χωρίς να αναφέρουμε τα μονοπώλια, διαγωνίζονται ποιο θα απονεκρώσει την αρχή της επικουρικότητας.

Για την πραγματοποίηση της αρχής της επικουρικότητας *ανταποκρίνονται*: ο σεβασμός και η αποτελεσματική προώθηση της πρωτοκαθεδρίας του ατόμου και της οικογένειας· η αξιοποίηση των συλλόγων και

⁴⁰⁰ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', *Εγκ. επ. Centesimus annus*, 48: AAS 83 (1991) 854.

των ενδιάμεσων οργανώσεων στις θεμελιώδεις επιλογές τους και σ' εκείνες που δεν είναι δυνατόν να εξουσιοδοτηθούν ή να τις αναλάβουν άλλοι· η ενθάρρυνση που προσφέρεται στην ιδιωτική πρωτοβουλία, έτσι ώστε κάθε κοινωνικός οργανισμός να υπηρετεί με τα δικά του χαρακτηριστικά το κοινό καλό· η πλουραλιστική διάρθρωση της κοινωνίας και η αντιπροσώπευση των ζωτικών της δυνάμεων· η διαφύλαξη των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των μειονοτήτων· η γραφειοκρατική και διοικητική αποκέντρωση· η ισορροπία ανάμεσα στη δημόσια και στην ιδιωτική σφαίρα, με την επακόλουθη αναγνώριση της κοινωνικής λειτουργίας του ιδιωτικού· η κατάλληλη ανάληψη ευθυνών του πολίτη στο να είναι ενεργό «μέρος» της πολιτικής και κοινωνικής πραγματικότητας της χώρας.

188 Διαφορετικές περιστάσεις ενδέχεται να συνηγορήσουν ώστε το κράτος να ασκήσει μια λειτουργία αναπλήρωσης⁴⁰¹. Για παράδειγμα, ας σκεφτούμε τις καταστάσεις όπου είναι αναγκαίο το ίδιο το κράτος να προωθήσει την οικονομία λόγω της αδυναμίας της αστικής κοινωνίας να αναλάβει αυτόνομα την πρωτοβουλία· ας σκεφτούμε τις περιπτώσεις σοβαρής ανισομέρειας και κοινωνικής αδικίας, όπου μόνο η δημόσια παρέμβαση μπορεί να δημιουργήσει συνθήκες μεγαλύτερης ισότητας, δικαιοσύνης και ειρήνης. Υπό το φως της αρχής της επικουρικότητας όμως, αυτή η θεσμική αναπλήρωση δεν πρέπει να επιμηκυνθεί και να επεκταθεί πέρα από το αναγκαίο, από τη στιγμή που αιτιολογείται μόνο από το έκτακτο της κατάστασης. Σε κάθε περίπτωση, το κοινό καλό ορθώς εννοούμενο, οι απαιτήσεις του οποίου δεν πρέπει με κανένα τρόπο να έρθουν σε αντίθεση με την προάσπιση και την προώθηση της πρωτοκαθεδρίας του ανθρώπου και των πρωταρχικών του κοινωνικών εκφράσεων, οφείλει να παραμείνει το κριτήριο της διάκρισης όσον αφορά την εφαρμογή της αρχής της επικουρικότητας.

⁴⁰¹ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', *Εγκ. επ. Centesimus annus*, 48: AAS 83 (1991) 852-854.

V. Η ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ

α) Σημασία και αξία

189 Χαρακτηριστική συνέπεια της επικουρικότητας είναι η συμμετοχή⁴⁰², που εκφράζεται ουσιαστικά με μια σειρά δραστηριοτήτων μέσα από τις οποίες ο πολίτης, μεμονωμένα ή σε συνεταιρισμό με άλλους, συνεισφέρει στην πολιτιστική, οικονομική, κοινωνική και πολιτική ζωή της κοινότητας όπου ανήκει⁴⁰³. Η συμμετοχή είναι υποχρέωση την οποία οφείλουν να ασκήσουν όλοι ενσυνείδητα, με τρόπο υπεύθυνο και ενόψει του κοινού καλού⁴⁰⁴.

Δεν μπορεί να οριοθετηθεί ή να περιοριστεί σε κάποιο ιδιαίτερο περιεχόμενο της κοινωνικής ζωής, δεδομένης της σημασίας της για την ανθρώπινη κυρίως ανάπτυξη, σε περιβάλλοντα όπως ο κόσμος της εργασίας και οι οικονομικές δραστηριότητες στην εσωτερική τους δυναμική⁴⁰⁵, η πληροφορία και ο πολιτισμός και σε μεγαλύτερο βαθμό η κοινωνική και πολιτική ζωή έως το υψηλότερο επίπεδο, όπως είναι εκείνο από το οποίο εξαρτάται η συνεργασία όλων των λαών για τη δημιουργία μιας αλληλέγγυας διεθνούς κοινότητας⁴⁰⁶. Σ' αυτή την προοπτική γίνεται αναπόφευκτη η απαίτηση να ευνοήσουμε τη συμμετοχή κυρίως των μειονεκτούντων και την εναλλαγή των πολιτικών ηγετών, με σκοπό να μην υπάρξουν σκοτεινά προνόμια· επίσης, είναι αναγκαία μια ισχυρή ηθική τάση, ώστε η διαχείριση του δημόσιου βίου να είναι ο καρπός της συνυπευθυνότητας καθενός απέναντι στο κοινό καλό.

⁴⁰² Πρβλ. ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ', Απ. επ. *Octogesima adveniens*, 22, 46: AAS 63 (1971) 417, 433-435· ΣΥΝΟΔΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΘΟΛΙΚΗ ΔΙΑΠΑΙΔΑΓΩΓΗΣΗ, *Orientamenti per lo studio e l'insegnamento della dottrina sociale della Chiesa nella formazione sacerdotale*, 40, Tipografia Poliglotta Vaticana, Ρώμη 1988, σσ. 41-42.

⁴⁰³ Πρβλ. Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Πομ. διάτ. *Gaudium et spes*, 75: AAS 58 (1966) 1.097-1.099.

⁴⁰⁴ Πρβλ. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 1.913-1.917.

⁴⁰⁵ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ', Εγκ. επ. *Mater et magistra*: AAS 53 (1961) 423-425· ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Laborem exercens*, 14: AAS 73 (1981) 612-616· ιδίου, Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 35: AAS 83 (1991) 836-838.

⁴⁰⁶ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Sollicitudo rei socialis*, 44-45: AAS 80 (1988) 575-578.

β) Συμμετοχή και δημοκρατία

190 Η συμμετοχή στη συλλογική ζωή δεν είναι μόνο μία από τις μεγαλύτερες επιθυμίες του πολίτη, ο οποίος καλείται να ασκήσει ελεύθερα και υπεύθυνα τον αστικό του ρόλο με και για τους άλλους, αλλά και στήριγμα όλων των δημοκρατικών δομών⁴⁰⁷, εκτός ότι είναι μία από τις μεγαλύτερες εγγυήσεις για τη σταθερότητα της δημοκρατίας. Πράγματι, η δημοκρατική κυβέρνηση ορίζεται ξεκινώντας από την ανάθεση εκ μέρους του λαού εξουσιών και αξιωμάτων που ασκούνται εν ονόματί του, για λογαριασμό του και υπέρ των συμφερόντων του· είναι προφανές λοιπόν ότι κάθε δημοκρατία πρέπει να είναι συμμετοχική⁴⁰⁸. Αυτό συνεπάγεται πως τα διάφορα υποκείμενα της αστικής κοινότητας, σε κάθε επίπεδό της, πρέπει να είναι ενημερωμένα, να εισακούγονται και να συμμετέχουν στην άσκηση των λειτουργιών της.

191 Η συμμετοχή μπορεί να επιτευχθεί σε όλες τις πιθανές σχέσεις ανάμεσα στον πολίτη και στους θεσμούς: προς αυτόν το σκοπό, ιδιαίτερη προσοχή πρέπει να δώσουμε στα ιστορικά και κοινωνικά πλαίσια όπου οφείλει να υλοποιηθεί. Η υπέρβαση των πολιτιστικών, νομικών και κοινωνικών εμποδίων, που συχνά παρεμβάλλονται σαν πραγματικά φράγματα στην αλληλέγγυα συμμετοχή των κατοίκων στο μέλλον της κοινότητάς τους, απαιτεί ένα έργο πληροφόρησης και διαπαιδαγώγησης⁴⁰⁹. Με αυτή την έννοια αξίζουν προσεκτικής εκτίμησης όλες οι συμπεριφορές που οδηγούν τον πολίτη σε ανεπαρκείς ή μη ορθές μορφές συμμετοχής και στη διάχυτη αποξένωση σε ό,τι αφορά τη σφαίρα της κοινωνικής και πολιτικής ζωής για παράδειγμα, ως αναλογιστούμε τις προσπάθειες των πολιτών να «διαπραγματευτούν» πιο πλεονεκτικές συνθήκες με τους θεσμούς, λες και αυτοί υπηρετούν εγωιστικές ανάγκες, και στην πρακτική να περιορίζονται στην έκφραση της εκλογικής

⁴⁰⁷ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ', Εγκ. επ. *Pacem in terris*: AAS 55 (1963) 278.

⁴⁰⁸ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 46: AAS 83 (1991) 850-851.

⁴⁰⁹ Πρβλ. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 1.917.

⁴¹⁰ Πρβλ. Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 30-31: AAS 58 (1966) 1.049-1.050· ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 47: AAS 83 (1991) 851-852.

επιλογής, φτάνοντας σε πολλές περιπτώσεις στο σημείο να απέχουν⁴¹⁰.

Στο μέτωπο της συμμετοχής, μια επιπλέον πηγή ανησυχίας προέρχεται από τις χώρες με ολοκληρωτικά ή δικτατορικά καθεστώτα, όπου το θεμελιώδες δικαίωμα της συμμετοχής στη δημόσια ζωή στερείται παντελώς, επειδή θεωρείται απειλή για το ίδιο το κράτος⁴¹¹. Από τις χώρες όπου αυτό το δικαίωμα είναι μόνο τυπικό, αλλά δεν μπορεί να ασκηθεί πραγματικά· από άλλες ακόμη όπου η παχυδερμία του γραφειοκρατικού μηχανισμού αρνείται εκ των πραγμάτων στους πολίτες τη δυνατότητα να προταθούν ως αληθινοί παράγοντες της κοινωνικής και πολιτικής ζωής⁴¹².

VI. Η ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗΣ

α) Σημασία και αξία

192 Η αλληλεγγύη προσδίδει ιδιαίτερη έμφαση στην έμφυτη κοινωνικότητα του ανθρώπου, στην ισότητα όλων όσον αφορά την αξιοπρέπεια και τα δικαιώματα, στην κοινή πορεία των ανθρώπων και των λαών προς μία ολοένα και περισσότερο σταθερή ένωση. Ποτέ άλλοτε δεν υπήρξε τέτοια συνειδητοποίηση για το δεσμό αλληλεξάρτησης ανάμεσα σε ανθρώπους και λαούς, που εκδηλώνεται σε κάθε επίπεδο⁴¹³. Ο ταχύτατος πολλαπλασιασμός των οδών και των μέσων επικοινωνίας «σε πραγματικό χρόνο», όπως είναι η τηλεματική, η εκπληκτική πρόοδος της πληροφορικής, το αυξημένο ποσοστό εμπορικών συναλλαγών και πληροφορο-

⁴¹¹ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 44-45: AAS 83 (1991) 848-849.

⁴¹² Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Sollicitudo rei socialis*, 15: AAS 80 (1988) 528-530· πρβλ. ΠΙΟΣ ΙΒ΄, *Ραδιοφωνικό μήνυμα* (24 Δεκεμβρίου 1952): AAS 45 (1953) 37· ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ΄, Απ. επ. *Octogesima adveniens*, 47: AAS 63 (1971) 435-437.

⁴¹³ Στην αλληλεξάρτηση μπορεί να συνδεθεί το κλασικό θέμα της κοινωνικοποίησης, που το έχει εξετάσει επανειλημμένα η κοινωνική διδασκαλία της Εκκλησίας: πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ΄, Εγκ. επ. *Mater et magistra*: AAS 53 (1961) 415-417· Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 42: AAS 58 (1966) 1.060-1.061· ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Laborem exercens*, 14-15: AAS 73 (1981) 612-618.

ριών βεβαιώνουν ότι για πρώτη φορά από την αρχή της ιστορίας της ανθρωπότητας είναι πλέον δυνατόν, τουλάχιστον τεχνικά, να καθιερώσουμε σχέσεις και ανάμεσα σε πολύ μακρινά ή άγνωστα πρόσωπα.

Απέναντι στο φαινόμενο της αλληλεξάρτησης και της σταθερής του εξάπλωσης εξακολουθούν να υπάρχουν σε όλο τον κόσμο ισχυρότατες ανισομέρειες ανάμεσα σε αναπτυσσόμενες χώρες και σε χώρες υπό ανάπτυξη, οι οποίες τροφοδοτούνται και από διάφορες μορφές εκμετάλλευσης, καταπίεσης και διαφθοράς που επιδρούν αρνητικά στην εσωτερική και διεθνή ζωή πολλών κρατών. Η διαδικασία επιτάχυνσης της αλληλεξάρτησης ανάμεσα σε πρόσωπα και λαούς πρέπει να συνοδεύεται από μια δέσμευση σε ηθικοκοινωνικό επίπεδο εξίσου έντονο, ώστε να αποφευχθούν οι δυσοίωνες συνέπειες μιας κατάστασης αδικίας πλανητικών διαστάσεων, προορισμένη να επενεργεί αρνητικά και στις χώρες που τώρα ευνοούνται περισσότερο⁴¹⁴.

β) Η αλληλεγγύη ως κοινωνική αρχή και ηθική αρετή

193 Οι νέες σχέσεις αλληλεξάρτησης ανάμεσα σε ανθρώπους και λαούς, που είναι εκ των πραγμάτων μορφές αλληλεγγύης, πρέπει να μετατραπούν σε σχέσεις που θα τείνουν σε μία αληθινή ηθικο-κοινωνική αλληλεγγύη, η οποία είναι η έμφυτη ηθική αξίωση σε όλες τις ανθρώπινες σχέσεις. Η αλληλεγγύη παρουσιάζεται λοιπόν κάτω από δύο συμπληρωματικές όψεις: εκείνη της κοινωνικής αρχής⁴¹⁵ και εκείνη της ηθικής αρετής⁴¹⁶.

Η αλληλεγγύη πρέπει να γίνει αντιληπτή κυρίως με την αξία της κοινωνικής αρχής που ρυθμίζει τους θεσμούς, στη βάση της οποίας οι «δομές του αμαρτήματος»⁴¹⁷, που κυριαρχούν στις σχέσεις ανάμεσα σε πρόσωπα και λαούς, οφείλουν να ξεπεραστούν και να μετατραπούν σε δομές αλλη-

⁴¹⁴ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Sollicitudo rei socialis*, 11-22: AAS 80 (1988) 525-540.

⁴¹⁵ Πρβλ. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 1.939-1941.

⁴¹⁶ Πρβλ. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 1.942.

⁴¹⁷ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Sollicitudo rei socialis*, 36-37: AAS 80 (1988) 561-564· πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β' Απ. διάτ. *Reconciliatio et poenitentia*, 16: AAS 77 (1985) 213-217.

λεγγύης μέσα από τη δημιουργία ή την κατάλληλη τροποποίηση νόμων, κανόνων της αγοράς, διατάξεων.

Η αλληλεγγύη είναι επίσης και μία πραγματική ηθική αρετή, όχι ένα «συναίσθημα αόριστης συμπόνιας ή επιφανειακής κατανόησης για τα βάσιμα τόσων ανθρώπων, κοντινών ή μακρινών. Αντιθέτως, είναι η σταθερή και επίμονη αποφασιστικότητα να δεσμευτούμε για το κοινό καλό: δηλαδή για το καλό όλων και καθενός, επειδή όλοι είμαστε πραγματικά υπεύθυνοι για όλους»⁴¹⁸. Η αλληλεγγύη υψώνεται στο επίπεδο της θεμελιώδους κοινωνικής αρετής επειδή τοποθετείται στη διάσταση της δικαιοσύνης, αρετής προσανατολισμένης κατεξοχήν στο κοινό καλό, και στη «δέσμευση για το καλό του πλησίον με τη διάθεση, κατά την ευαγγελική έννοια, να “χαθεί” για τον άλλο αντί να τον εκμεταλλευτεί, να τον “υπηρετήσει” αντί να τον καταπιέσει προς όφελός του (πρβλ. Μτ 10,40-42, 20,25· Μκ 10,42-45· Λκ 22,25-27)»⁴¹⁹.

γ) Αλληλεγγύη και κοινή ανάπτυξη των ανθρώπων

194 Το μήνυμα της κοινωνικής διδασκαλίας για την αλληλεγγύη τονίζει το γεγονός ότι υπάρχουν στενοί δεσμοί ανάμεσα στην αλληλεγγύη και στο κοινό καλό, στην αλληλεγγύη και στον οικουμενικό προορισμό των αγαθών, στην αλληλεγγύη και στην ισότητα ανάμεσα σε ανθρώπους και λαούς, στην αλληλεγγύη και στην ειρήνη στον κόσμο⁴²⁰. Ο όρος «αλλη-

⁴¹⁸ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Sollicitudo rei socialis*, 38: AAS 80 (1988) 565-566.

⁴¹⁹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Sollicitudo rei socialis*, 38: AAS 80 (1988) 566· πρβλ. επίσης ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Laborem exercens*, 8: AAS 73 (1981) 594-598· ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 57: AAS 83 (1991) 862-863.

⁴²⁰ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Sollicitudo rei socialis*, 17, 39, 45: AAS 80 (1988) 532-533, 566-568, 577-578. Και η διεθνής αλληλεγγύη είναι μια ανάγκη ηθικής τάξεως: η ειρήνη στον κόσμο εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από αυτήν: πρβλ. Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 83-86: AAS 58 (1966) 1.107-1.110· ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ΄, Εγκ. επ. *Populorum progressio*, 48: AAS 59 (1967) 281· ΠΑΠΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ «ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ ΚΑΙ ΕΙΡΗΝΗ», *Al servizio della comunità umana: un approccio etico al debito internazionale* (Στην υπηρεσία της ανθρώπινης κοινότητας: μια ηθική προσέγγιση για το διεθνές χρέος) (27 Δεκεμβρίου 1986), I, 1, Tipografia Poliglotta Vaticana, Πόλις του Βατικανού 1986, σσ. 10-11· Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 1.941, 2.438.

λεγγύη», που χρησιμοποιείται ευρέως από τη Διδάσκουσα Εκκλησία⁴²¹ εκφράζει συνοπτικά την απαίτηση να αναγνωρίσουμε στο σύνολο των δεσμών που ενώνουν τους ανθρώπους και τις κοινωνικές ομάδες μεταξύ τους το χώρο που προσφέρεται στην ανθρώπινη ελευθερία για να προβλέψει την κοινή ανάπτυξη στην οποία μετέχουν όλοι. Η δέσμευση προς αυτή την κατεύθυνση μεταφράζεται στη θετική συνεισφορά να μη λείψουν από την κοινή υπόθεση και από την αναζήτηση τα σημεία πιθανής συνεννόησης ακόμη κι εκεί όπου υπερισχύει μια λογική διαίρεσης και θρυμματισμού, και στη διάθεση να αναλωθείς για το καλό του άλλου πέρα από κάθε ατομικισμό και ωφελμισμό⁴²².

195 Η αρχή της αλληλεγγύης συνεπάγεται ότι οι άνθρωποι της εποχής μας θα καλλιεργήσουν περισσότερο τη συνειδητοποίηση του χρέους που έχουν απέναντι στην κοινωνία μέσα στην οποία εντάσσονται: είναι οφειλέτες των συνθηκών που καθιστούν βιώσιμη την ανθρώπινη ύπαρξη, όπως επίσης

⁴²¹ Η αλληλεγγύη, μολονότι λείπει ακόμη η ξεκάθαρη έκφραση, είναι μία από τις βασικές αρχές της «*Rerum novarum*» (πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ΄, Εγκ. επ. *Mater et magistra*: AAS 53 [1961] 407). «Η αρχή, που σήμερα ονομάζουμε της αλληλεγγύης, [...] έχει διατυπωθεί επανειλημμένα από τον Λέοντα ΙΓ΄ με τον όρο “φιλία”, που τον βρίσκουμε ήδη στην ελληνική φιλοσοφία, από τον Πίο ΣΤ΄ ορίζεται με τον όχι λιγότερο σημαντικό όρο “κοινωνική αγάπη”, ενώ ο Παύλος ΣΤ΄, διευρύνοντας την έννοια σύμφωνα με τις σύγχρονες και πολλαπλές διαστάσεις του κοινωνικού ζητήματος, ομιλούσε για “πολιτισμό της αγάπης”» (ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 10: AAS 83 [1991] 805). Η αλληλεγγύη είναι μία από τις βασικές αρχές ολόκληρης της κοινωνικής διδασκαλίας της Εκκλησίας (πρβλ. ΣΥΝΟΔΟΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΠΙΣΤΗΣ, Διδ. *Libertatis conscientia*, 73: AAS 79 [1987] 586). Ξεκινώντας από τον Πίο ΙΒ΄ (πρβλ. ΠΙΟΣ ΙΒ΄, Εγκ. επ. *Summi Pontificatus*: AAS 31 [1939] 426-427), ο όρος «αλληλεγγύη» χρησιμοποιήθηκε με αύξουσα συχνότητα και πάντα με μεγαλύτερη ευρύτητα ως προς τη σημασία: από «νόμος» στην ίδια Εγκύκλιο, μέχρι «αρχή» (πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ΄, Εγκ. επ. *Mater et magistra*: AAS 53 [1961] 407), «καθήκον» πρβλ. ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ΄, Εγκ. επ. *Populorum progressio*, 17, 48: AAS 59 [1967] 265-266, 281) και «αξία» (πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Sollicitudo rei socialis*, 38: AAS 80 [1988] 564-566) και τέλος «αρετή» (πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Sollicitudo rei socialis*, 38, 40: AAS 80 [1988] 564-566, 568-569).

⁴²² ΣΥΝΟΔΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΘΟΛΙΚΗ ΔΙΑΠΑΙΔΑΓΩΓΗΣΗ, *Orientamenti per lo studio e l'insegnamento della dottrina sociale della Chiesa nella formazione sacerdotale*, 38, Tipografia Poliglotta Vaticana, Ρώμη 1988, σσ. 40-41.

εκείνης της κληρονομιάς, αόρατης και απαραίτητης, που αποτελείται από τον πολιτισμό, από την επιστημονική και τεχνολογική γνώση, από τα υλικά και μη αγαθά, από καθετί που ο άνθρωπος έχει παραγάγει. Ένα παρόμοιο χρέος πρέπει να τιμηθεί στις διάφορες εκδηλώσεις της κοινωνικής δράσης, έτσι ώστε να μη διακοπεί η πορεία των ανθρώπων, αλλά να παραμείνει ανοιχτή στις τωρινές και μελλοντικές γενεές, οι οποίες καλούνται μαζί, και οι μεν και οι δε, να μοιραστούν με αλληλεγγύη το ίδιο δώρο.

δ) Η αλληλεγγύη στο βίο και στο μήνυμα του Ιησού Χριστού

196 Η ανυπέροβλητη κορυφή ετούτης της προοπτικής είναι ο βίος του Ιησού Χριστού, του Θεανθρώπου, αλληλέγγυου με την ανθρωπότητα έως το «θάνατο στο σταυρό» (Φιλ 2,8): σ' Εκείνον είναι πάντα πιθανόν να αναγνωρίσουμε το ζωντανό Σημάδι της απροσμέτρητης και υπερβατικής αγάπης του Θεού μεθ' ημών, που επωμίζεται τις αδυναμίες του λαού Του, πορεύεται μαζί του, τον σώζει και τον συγκροτεί σε ενότητα⁴²³. Σ' Εκείνον, και χάρη σ' Εκείνον, και η κοινωνική ζωή μπορεί να ανακαλυφθεί εκ νέου, έστω και με όλες τις αντιφάσεις και τις ασάφειές της, ως χώρος ζωής και ελπίδας, καθώς είναι σημάδι μιας Χάρης που προσφέρεται συνεχώς σε όλους και καλεί σε μορφές πιο υψηλές που συνεπάγονται την αποδοχή.

Ο Ιησούς της Ναζαρέτ κάνει να ακτινοβολεί μπροστά στα μάτια όλων των ανθρώπων ο δεσμός ανάμεσα στην αλληλεγγύη και στην αγάπη, φωτίζοντας ολόκληρη τη σημασία τους⁴²⁴: «Με το φως της πίστης, η αλληλεγγύη τείνει να υπερβεί τον εαυτό της, να καλύψει τις ιδιαίτερα χριστιανικές διαστάσεις της δωρεάς, της συγχώρεσης και της συμφιλίωσης. Τότε ο πλησίον δεν είναι μόνο ένα ανθρώπινο πλάσμα με τα δικαιώματά του και τη θεμελιώδη ισότητά του απέναντι σε όλους, αλλά γίνεται η ζωντανή εικόνα του

⁴²³ Πρβλ. Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Πομ. διάτ. *Gaudium et spes*, 32: AAS 58 (1966) 1.051.

⁴²⁴ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Sollicitudo rei socialis*, 40: AAS 80 (1988) 568: «Η αλληλεγγύη είναι αναμφίβολα μια χριστιανική αρετή. Ήδη στην προηγούμενη έκθεση ήταν δυνατόν να διακρίνουμε πολυάριθμα σημεία επαφής ανάμεσα σ' αυτήν και στην αγάπη, που είναι το διακριτικό σημάδι των πιστών του Χριστού (πρβλ. *Io* 13,35)».

Θεού Πατρός, λυτρωμένη από το αίμα του Ιησού Χριστού και τοποθετημένη κάτω από τη συνεχή δράση του Αγίου Πνεύματος. Ωστόσο, οφείλουμε να τον αγαπούμε, έστω κι αν είναι εχθρός, με την ίδια αγάπη με την οποία τον αγαπάει ο Κύριος και πρέπει να είμαστε έτοιμοι για την υπέρτατη θυσία: «*ὑπὲρ τῶν ἀδελφῶν τὰς ψυχὰς τιθέναι*» (πρβλ. *Α΄ Ιω 3,16*)⁴²⁵.

VII. ΟΙ ΘΕΜΕΛΙΩΔΕΙΣ ΑΞΙΕΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΖΩΗΣ

α) Η σχέση ανάμεσα σε αρχές και αξίες

197 Η κοινωνική διδασκαλία της Εκκλησίας, εκτός από τις αρχές που πρέπει να δεσπόζουν στη διαμόρφωση μιας κοινωνίας άξιας του ανθρώπου, υποδεικνύει και τις θεμελιώδεις αξίες. Η σχέση ανάμεσα σε αρχές και αξίες είναι αναμφίβολα σχέσεις αμοιβαιότητας, αφού οι κοινωνικές αξίες εκφράζουν την εκτίμηση η οποία πρέπει να αποδοθεί σε ορισμένες πλευρές του ηθικού καλού που οι αρχές σκοπεύουν να επιδιώξουν, προβάλλοντας ως σημεία αναφοράς για την κατάλληλη δόμηση και την οργανωμένη διαχείριση της κοινωνικής ζωής. Ωστόσο, οι αξίες απαιτούν και την πρακτική των θεμελιωδών αρχών της κοινωνικής ζωής και την προσωπική άσκηση της αρετής και, κατά συνέπεια, την ηθική συμπεριφορά που αντιστοιχεί στις ίδιες τις αξίες⁴²⁶.

Όλες οι κοινωνικές αξίες σχετίζονται με την αξιοπρέπεια του ανθρώπου, της οποίας εννοούν την πραγματική ανάπτυξη και είναι κυρίως: η αλήθεια, η ελευθερία, η δικαιοσύνη, η αγάπη⁴²⁷. Η πρακτική τους είναι η σίγουρη και αναγκαία οδός για να φτάσουμε στην προσωπική τελειότητα και σε μια κοινωνική συμβίωση πιο ανθρώπινη· αποτελούν την αναπόφευκτη αναφορά για τους υπεύθυνους των δημοσίων πραγμάτων, που καλούνται να εφαρμόσουν «τις ουσιαστικές μεταρρυθμίσεις στις οικονο-

⁴²⁵ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Sollicitudo rei socialis*, 40: AAS 80 (1988) 569.

⁴²⁶ Πρβλ. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 1.886.

⁴²⁷ Πρβλ. Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διὰτ. *Gaudium et spes*, 26: AAS 58 (1966) 1.046-1.047· ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ΄, Εγκ. επ. *Pacem in terris*: AAS 55 (1963) 265-266.

μικές, πολιτικές, πολιτιστικές και τεχνολογικές δομές και τις αναγκαίες αλλαγές στους θεσμούς»⁴²⁸. Ο σεβασμός της νόμιμης αυτονομίας της κοσμικής πραγματικότητας ωθεί την Εκκλησία να μην αναλαμβάνει ειδικά καθήκοντα τεχνικής και κοσμικής τάξεως⁴²⁹, αλλά δεν την εμποδίζει να επεμβαίνει για να δείξει ότι στις διάφορες επιλογές του ανθρώπου αυτές οι αξίες επιβεβαιώνονται ή, αντιθέτως, αναιρούνται⁴³⁰.

β) Η αλήθεια

198 Οι άνθρωποι οφείλουν με ιδιαίτερο τρόπο να τείνουν συνεχώς προς την αλήθεια, να τη σέβονται και να τη μαρτυρούν ελεύθερα⁴³¹. Το ζην εν αληθεία έχει ιδιαίτερη σημασία στις κοινωνικές σχέσεις: πράγματι, η συμβίωση ανάμεσα στους ανθρώπους στο εσωτερικό μιας κοινότητας είναι οργανωμένη, γόνιμη και ανταποκρίνεται στην αξιοπρέπεία τους όταν στηρίζεται στην αλήθεια⁴³². Όσο περισσότερο οι άνθρωποι και οι κοινωνικές ομάδες προσπαθούν να λύσουν τα κοινωνικά προβλήματα σύμφωνα με την αλήθεια, τόσο περισσότερο απομακρύνονται από την αυθαιρεσία και εναρμονίζονται με τις αντικειμενικές απαιτήσεις της ηθικότητας.

Η εποχή μας απαιτεί μια έντονη διαπαιδαγωγική δραστηριότητα⁴³³ και μια αντίστοιχη δέσμευση απ' όλους, ώστε η αναζήτηση της αλήθειας,

⁴²⁸ ΣΥΝΟΔΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΘΟΛΙΚΗ ΔΙΑΠΑΙΔΑΓΩΓΗΣΗ, *Orientamenti per lo studio e l'insegnamento della dottrina sociale della Chiesa nella formazione sacerdotale*, 43, Tipografia Poliglotta Vaticana, Ρώμη 1988, σσ. 43-44.

⁴²⁹ Πρβλ. Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 36: AAS 58 (1966) 1.053-1.054.

⁴³⁰ Πρβλ. Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 1: AAS 58 (1966) 1.025-1.026· ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ', *Εγκ. επ. Populorum progressio*, 13: AAS 59 [1967] 263-264.

⁴³¹ Πρβλ. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2.467.

⁴³² ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ', *Εγκ. επ. Pacem in terris*: AAS 55 (1963) 265-266, 281.

⁴³³ Πρβλ. Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 61: AAS 58 (1966) 1.081-1.082· ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ', *Εγκ. επ. Populorum progressio*, 35, 40: AAS 59 [1967] 274-275, 277· ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', *Εγκ. επ. Sollicitudo rei socialis*, 44: AAS 80 (1988) 575-577. Για τη μεταρρύθμιση της κοινωνίας «το πρωταρχικό καθήκον, που καθορίζει την επίτευξη όλων των άλλων, είναι παιδαγωγικής τάξεως»: ΣΥΝΟΔΟΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΠΙΣΤΗΣ, Διδ. *Libertatis conscientia*, 99: AAS 79 (1987) 599.

η οποία δεν ανάγεται στο σύνολο ή σε κάποια από τις διάφορες απόψεις, πρέπει να προωθηθεί σε κάθε πλαίσιο και να υπερισχύσει σε κάθε προσπάθεια να σχετικοποιηθούν οι ανάγκες ή να προκληθεί παράπτωμα⁴³⁴. Είναι μια υπόθεση που αφορά με ιδιαίτερο τρόπο τον κόσμο της δημόσιας επικοινωνίας και της οικονομίας. Η αδιάστακτη χρήση του χρήματος προβάλλει ολόένα και πιο πιεστικά ερωτήματα, που παραπέμπουν αναγκαστικά σε μια ανάγκη διαφάνειας και τιμιότητας στην κοινωνική και προσωπική δράση.

γ) Η ελευθερία

199 Η ελευθερία είναι για τον άνθρωπο υπέρτατο σημάδι της θεϊκής εικόνας και, κατά συνέπεια, σημάδι της ύψιστης αξιοπρέπειας κάθε ανθρώπου⁴³⁵. «Η ελευθερία ασκείται στις σχέσεις ανάμεσα στους ανθρώπους. Κάθε άνθρωπος που δημιουργήθηκε κατ' εικόνα του Θεού έχει το φυσικό δικαίωμα να αναγνωρισθεί ως ένα ελεύθερο και υπεύθυνο. Όλοι έχουν προς όλους το καθήκον αυτού του σεβασμού. Το δικαίωμα της άσκησης της ελευθερίας είναι μια απαίτηση αδιαχώριστη από την αξιοπρέπεια του ανθρώπου»⁴³⁶. Δεν πρέπει να περιορίσουμε τη σημασία της ελευθερίας, κρίνοντάς τη σε μια προοπτική ξεκάθαρα ατομικιστική και ανάγοντάς τη σε μια αυθαίρετη και ανεξέλεγκτη άσκηση της προσωπικής αυτονομίας: «Μακριά από το να ολοκληρωθεί σε μια πλήρη αυταρχία του εγώ και στην απουσία σχέσεων, η ελευθερία δεν υφίσταται πραγματικά, παρά μόνο εκεί όπου αμοιβαίοι δεσμοί, ρυθμισμένοι από την αλήθεια και τη δικαιοσύνη, ενώνουν τους ανθρώπους»⁴³⁷. Η κατανόηση της ελευθερίας γίνεται βαθιά και ευρεία όταν προασπίζεται, έστω και σε

⁴³⁴ Πρβλ. Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 16: AAS 58 (1966) 1.037· *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2.464-2.487.

⁴³⁵ Πρβλ. Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 17: AAS 58 (1966) 1.037-1.038· *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 1.705, 1.730· ΣΥΝΟΔΟΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΠΙΣΤΗΣ, Διδ. *Libertatis conscientia*, 28: AAS 79 (1987) 565.

⁴³⁶ *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 1.738.

⁴³⁷ ΣΥΝΟΔΟΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΠΙΣΤΗΣ, Διδ. *Libertatis conscientia*, 26: AAS 79 (1987) 564-565.

κοινωνικό επίπεδο, στο σύνολο των διαστάσεών της.

200 Η αξία της ελευθερίας, ως έκφραση της ιδιαιτερότητας κάθε ανθρώπου, γίνεται σεβαστή όταν σε κάθε μέλος της κοινωνίας επιτρέπεται να υλοποιήσει την προσωπική του κλήση· αναζητούμε την αλήθεια και εκφράζουμε τις θρησκευτικές, πολιτιστικές και πολιτικές μας ιδέες· εκφράζουμε τις απόψεις μας· αποφασίζουμε για την κατάσταση της ζωής μας και, όσο είναι δυνατόν, για την εργασία μας· αναλαμβάνουμε πρωτοβουλίες οικονομικού, κοινωνικού και πολιτικού χαρακτήρα. Αυτά πρέπει να γίνουν σε ένα «στέρεο νομικό πλαίσιο»⁴³⁸, στα όρια του κοινού καλού και της δημόσιας τάξης και σε κάθε περίπτωση υπό το έμβλημα της ευθύνης.

Εξάλλου, η ελευθερία πρέπει να αναπτυχθεί και ως ικανότητα άρνησης αυτού που είναι ηθικά αρνητικό, υπό οποιαδήποτε μορφή παρουσιάζεται⁴³⁹, ως ικανότητα αποτελεσματικής απομάκρυνσης από καθετί που μπορεί να εμποδίσει την προσωπική, οικογενειακή και κοινωνική ανάπτυξη. Η πληρότητα της ελευθερίας συνίσταται στην ικανότητα να διαθέτουμε τον εαυτό μας ενόψει του πραγματικού καλού, μέσα στον ορίζοντα του παγκόσμιου κοινού καλού⁴⁴⁰.

δ) Η δικαιοσύνη

201 Η δικαιοσύνη είναι μια αξία που συνοδεύει την άσκηση της αντίστοιχης πρωταρχικής ηθικής αρετής⁴⁴¹. Σύμφωνα με την πιο κλασική διατύπωση, «συνίσταται στη σταθερή και ακλόνητη βούληση να προσφέρουμε στον Θεό και στον πλησίον ό,τι τους οφείλεται»⁴⁴². Από υποκειμε-

⁴³⁸ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 42: AAS 83 (1991) 846. Η δήλωση αφορά την οικονομική πρωτοβουλία, παρ' όλα αυτά φαίνεται να επεκτείνεται ορθώς και στα πλαίσια της προσωπικής δράσης.

⁴³⁹ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 17: AAS 83 (1991) 814-815.

⁴⁴⁰ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ΄, Εγκ. επ. *Pacem in terris*: AAS 55 (1963) 289-290.

⁴⁴¹ Πρβλ. ΑΓΙΟΣ ΘΩΜΑΣ ΑΚΙΝΑΤΗΣ, *Summa theologiae*, I-II, ε. 6: Ed. Leon. 6, 55-63.

νική άποψη, η δικαιοσύνη ερμηνεύεται στη συμπεριφορά που καθορίζεται από τη βούληση να αναγνωρίσουμε τον άλλο ως πρόσωπο, ενώ από αντικειμενική άποψη αποτελεί το καθοριστικό κριτήριο της ηθικότητας στο διυποκειμενικό και κοινωνικό πλαίσιο⁴⁴³.

Το κοινωνικό Διδακτικό Σώμα της Εκκλησίας καλεί στο σεβασμό των κλασικών μορφών της δικαιοσύνης: την εμπορική, τη διανεμητική, τη νομική⁴⁴⁴. Μια ολοένα μεγαλύτερη έμφαση προσέλαβε η κοινωνική δικαιοσύνη⁴⁴⁵, που αντιπροσωπεύει την πραγματική ανάπτυξη της γενικής δικαιοσύνης, η οποία ρυθμίζει τις κοινωνικές σχέσεις με βάση το κριτήριο της τήρησης του νόμου. Η κοινωνική δικαιοσύνη, ανάγκη που συνδέεται με το κοινωνικό ζήτημα, η οποία σήμερα λαμβάνει παγκόσμιες διαστάσεις, αφορά κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές όψεις και κυρίως τη δομική διάσταση των προβλημάτων και των αντίστοιχων λύσεων⁴⁴⁶.

202 Η δικαιοσύνη αποδεικνύεται ιδιαίτερα σημαντική στο σημερινό πλαίσιο, όπου η αξία του ανθρώπου, της αξιοπρέπειάς του και των δικαιωμάτων του, πέρα από τις διακηρύξεις προθέσεων, απειλείται σοβαρά από τη διάχυτη τάση να καταφύγουμε αποκλειστικά σε κριτήρια χρησιμότητας και κτήσης. Και η δικαιοσύνη, στη βάση αυτών των κριτηρίων, γίνεται αντιληπτή με τρόπο μειωτικό, ενώ αποκτά μια πιο πλήρη και αυθεντική σημασία στη χριστιανική ανθρωπολογία. Πράγματι, η δικαιοσύνη δεν είναι μια απλή ανθρώπινη συνθήκη, καθώς εκείνο που είναι «σωστό» δεν έχει καθοριστεί πρωταρχικά από το νόμο, αλλά από τη βαθιά ταυτότητα του ανθρώπου⁴⁴⁷.

203 Η πλήρης αλήθεια για τον άνθρωπο επιτρέπει να ξεπεράσουμε τη

⁴⁴² Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 1.807· πρβλ. ΑΓΙΟΣ ΘΩΜΑΣ ΑΚΙΝΑΤΗΣ, *Summa theologiae*, II-II, ε. 6, α. 1: Ed. Leon. 9, 9-10: «iustitia est perpetua et constans voluntas ius suum unicuique tribuendi».

⁴⁴³ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ΄, Εγκ. επ. *Pacem in terris*: AAS 55 (1963) 282-283.

⁴⁴⁴ Πρβλ. Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 2.411.

⁴⁴⁵ Πρβλ. Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 1.928-1.942, 2.425-2.449, 2832· ΠΙΟΣ ΙΑ΄, Εγκ. επ. *Divini Redemptoris*: AAS 29 (1937) 92.

⁴⁴⁶ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Laborem exercens*, 2: AAS 73 (1981) 580-583.

⁴⁴⁷ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Sollicitudo rei socialis*, 40: AAS 80 (1988) 568· Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 1.929.

διαπραγματευτική άποψη της δικαιοσύνης, που είναι περιορισμένη, και να ανοίξουμε για τη δικαιοσύνη τον ορίζοντα της αλληλεγγύης και της αγάπης: «Από μόνη της η δικαιοσύνη δεν αρκεί. Μπορεί να φτάσει στο σημείο να αυτοαναιρεθεί, αν δε διευρυνθεί προς εκείνη την πιο βαθιά δύναμη που είναι η αγάπη»⁴⁴⁸. Πράγματι, στην αξία της δικαιοσύνης η κοινωνική διδασκαλία προσεγγίζει εκείνη της αλληλεγγύης, καθώς είναι προνομιούχος οδός της ειρήνης. Αν η ειρήνη είναι καρπός της δικαιοσύνης, «σήμερα θα μπορούσαμε να πούμε με την ίδια ακρίβεια και την ίδια δύναμη βιβλικής έμπνευσης (πρβλ. *Ησ* 32,17· *Ιακ* 3,18): *Opus solidaritatis pax*, η ειρήνη ως καρπός της αλληλεγγύης»⁴⁴⁹. Πράγματι, ο στόχος της ειρήνης «θα επιτευχθεί οπωσδήποτε με την εφαρμογή της κοινωνικής και διεθνούς δικαιοσύνης, αλλά και με την πρακτική των αρετών που ευνοούν τη συμβίωση και μας διδάσκουν να ζούμε ενωμένοι, για να δημιουργήσουμε ενωμένοι, δίνοντας και παίρνοντας, μια νέα κοινωνία και έναν καλύτερο κόσμο»⁴⁵⁰.

VIII. Η ΟΛΟΣ ΤΗΣ ΑΓΑΠΗΣ

204 *Ανάμεσα στις αρετές στο σύνολό τους, και ιδιαίτερα ανάμεσα σε αρετές, κοινωνικές αξίες και αγάπη υπάρχει ένας βαθύς δεσμός, ο οποίος πρέπει να αναγνωρίζεται ολοένα και περισσότερο. Η αγάπη, περιορισμένη συχνά στο πλαίσιο των σχέσεων εγγύτητας ή σε υποκειμενικές μόνο πλευρές της δράσης για τον άλλο, πρέπει να αντιμετωπιστεί εκ νέου στην αυθεντική της αξία ως υπέρτατου και παγκόσμιου κριτηρίου για ολόκληρη την κοινωνική ηθική. Ανάμεσα σε όλες τις οδούς και σ' αυτές που αναζητήσαμε και διατρέξαμε για να αντιμετωπίσουμε τις πάντα νέες μορφές του σύγχρονου κοινωνικού ζητήματος, η «καθ' ύπερβολήν ὁδός» (Α΄ Κορ 12, 31) είναι εκείνη που χαράσσει η αγάπη.*

205 *Οι αξίες της αλήθειας, της δικαιοσύνης, της ελευθερίας γεννιούνται και*

⁴⁴⁸ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 2004*, 10: AAS 96 (2004) 121.

⁴⁴⁹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Εγχ. επ. Sollicitudo rei socialis*, 39: AAS 80 (1988) 568.

⁴⁵⁰ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Εγχ. επ. Sollicitudo rei socialis*, 39: AAS 80 (1988) 568.

αναπτύσσονται από την εσωτερική πηγή της αγάπης: η ανθρωπίνη συνύπαρξη είναι οργανωμένη, γόνιμη σε καλό και απαντά στην αξιοπρέπεια του ανθρώπου όταν στηρίζεται στην αλήθεια· υλοποιείται σύμφωνα με τη δικαιοσύνη, δηλαδή με τον αποτελεσματικό σεβασμό των δικαιωμάτων και την τίμια εκπλήρωση των αντίστοιχων υποχρεώσεων· εφαρμόζεται στην ελευθερία που αρμόζει στην αξιοπρέπεια των ανθρώπων, τους οποίους ωθεί η ίδια φυσική λογική τους να αναλάβουν την ευθύνη των πεπραγμένων τους· παίρνει ζωή από την αγάπη, που την κάνει να νιώθει δικές της τις ανάγκες και τις απαιτήσεις των άλλων και καθιστά ολοένα και πιο έντονες την κοινωνία των πνευματικών αξιών και τη φροντίδα για τις υλικές ανάγκες⁴⁵¹. Αυτές οι αξίες αποτελούν τα στηρίγματα από τα οποία αντλεί σταθερότητα και ισχύ το οικοδόμημα του ζην και του ενεργείν: είναι αξίες που καθορίζουν την ποιότητα κάθε δράσης και κάθε κοινωνικού θεσμού.

206 Η αγάπη προϋποθέτει και ξεπερνά τη δικαιοσύνη: η τελευταία «οφείλει να βρει την ολοκλήρωσή της στην αγάπη»⁴⁵². Αν η δικαιοσύνη είναι «αφ' εαυτής ιδανική να "δικαιητεύσει" ανάμεσα στους ανθρώπους την αμοιβαία κατανομή των αντικειμενικών αγαθών σύμφωνα με την ισομέρεια, η αγάπη αντίθετα και μόνο η αγάπη (ακόμη κι εκείνη η ευγενική αγάπη που ονομάζουμε "έλεος") είναι ικανή να αποδώσει τον άνθρωπο στον εαυτό του»⁴⁵³. Δεν μπορούν να ρυθμιστούν οι ανθρωπίνες σχέσεις μόνο με το μέτρο της δικαιοσύνης: «Η εμπειρία του παρελθόντος και της εποχής μας αποδεικνύει ότι η δικαιοσύνη από μόνη της δεν αρκεί και ότι μάλλον μπορεί να οδηγήσει στην άρνηση και στην εκμηδένισή της... Η ιστορική εμπειρία, μεταξύ άλλων, οδήγησε να διατυπωθεί η ρήση: *summum ius, summa iniuria* — η αυστηρότητα του νόμου είναι το αποκορύφωμα της καταπίεσης»⁴⁵⁴. Πράγματι, η δικαιοσύνη «σε κάθε σφαιρία των ανθρωπίνων σχέσεων πρέπει να δεχτεί, τρόπος του λέγειν, μια αξιοσημείω-

⁴⁵¹ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ', Εγχ. επ. *Pacem in terris*: AAS 55 (1963) 265-266.

⁴⁵² ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη* 2004, 10: AAS 96 (2004) 120.

⁴⁵³ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγχ. επ. *Dives in misericordia* (Η ευσπλαχνία του Θεού), 14: AAS 72 (1980) 1.223.

⁴⁵⁴ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγχ. επ. *Dives in misericordia*, 12: AAS 72 (1980) 1.216.

τη “διόρθωση” από εκείνη την αγάπη που —όπως κηρύσσει ο απόστολος Παύλος— “είναι υπομονετική” και “ευγενική” ή, με άλλα λόγια, φέρει τα γνωρίσματα της *ευσπλαχνικής αγάπης*, τόσο ουσιαστικά για το Ευαγγέλιο και για τον χριστιανισμό»⁴⁵⁵.

207 Καμία νομοθεσία, κανένα σύστημα κανόνων ή διατάξεων δε θα καταφέρει να πείσει ανθρώπους και λαούς να ζήσουν ενομένοι, με αδελφοσύνη και εν ειρήνη, καμία επιχειρηματολογία δε θα καταφέρει να ξεπεράσει το κάλεσμα της αγάπης. Μόνο η αγάπη, με την ιδιότητα της *«forma virtutum — μορφή των αρετών»*⁴⁵⁶, μπορεί να εμπνεύσει και να πλάσει την κοινωνική δράση προς την κατεύθυνση της ειρήνης, στο πλαίσιο ενός κόσμου ολοένα και πιο σύνθετου. Μέχρι να συμβούν όλα αυτά, είναι ανάγκη να παρουσιάσουμε την αγάπη όχι μόνο ως εμπνεύστρια της ατομικής δράσης, αλλά και ως δύναμη ικανή να ανοίξει νέες οδούς για να αντιμετωπιστούν τα προβλήματα του σημερινού κόσμου και να ανανεωθούν εσωτερικά δομές, κοινωνικές οργανώσεις, νομικές διατάξεις. Με αυτή την προοπτική η αγάπη γίνεται *κοινωνική και πολιτική*: η κοινωνική αγάπη μάς κάνει να αγαπούμε το κοινό καλό⁴⁵⁷ και να αναζητούμε αποτελεσματικά το καλό όλων των ανθρώπων, όχι μόνο ατομικά αλλά και στην κοινωνική διάσταση που τους ενώνει.

208 Η κοινωνική και η πολιτική αγάπη δεν εξαντλείται στις σχέσεις ανάμεσα στους ανθρώπους, αλλά ξεδιπλώνεται στο δίκτυο όπου αυτές οι σχέσεις παρεμβάλλονται, δηλαδή στην κοινωνική και πολιτική κοινότητα, και εκεί επεμβαίνει, στοχεύοντας στο εφικτό καλό για την κοινότητα στο σύνολό της. Από πολλές πλευρές, ο πλησίον που πρέπει να αγαπήσουμε παρουσιάζεται «στην κοινότητα», ώστε αγαπώντας τον πραγματι-

⁴⁵⁵ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Dives in misericordia*, 14: AAS 72 (1980) 1.224· πρβλ. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2.212.

⁴⁵⁶ ΑΓΙΟΣ ΘΩΜΑΣ ΑΚΙΝΑΤΗΣ, *Summa theologiae*, II-II, ε. 23, α. 8: Ed. Leon. 8, 172· *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 1.827.

⁴⁵⁷ ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ΄, Ομιλία στην έδρα του Διεθνούς Οργανισμού Τροφίμων και Γεωργίας (FAO) στην ΚΕ΄ επέτειο του θεσμού (16 Νοεμβρίου 1970): *Insegnamenti di Paolo VI (Διδαχές Παύλου Στ΄)*, VIII (1970) 1.153.

κά, προστρέχοντας στην ανάγκη του ή στην ανέχειά του μπορεί να σημαίνει κάτι διαφορετικό από την αγάπη σε επίπεδο καθαρά διαπροσωπικό: να αγαπούμε σε κοινωνικό επίπεδο σημαίνει, ανάλογα με τις καταστάσεις, να αξιοποιούμε τις κοινωνικές διαμεσολαβήσεις για να βελτιώσουμε τη ζωή του ή να απομακρύνουμε τους κοινωνικούς παράγοντες που προκαλούν την ένδειά του. Πρόκειται αναμφίβολα για μια κίνηση αγάπης η πράξη ελέους με την οποία ανταποκρινόμαστε εδώ και τώρα σε μια πραγματική και πειστική ανάγκη του πλησίον, αλλά είναι και μια κίνηση αγάπης εξίσου απαραίτητη η δέσμευση να οργανώσουμε και να δομήσουμε την κοινωνία με τρόπο ώστε ο πλησίον να μη βρεθεί στη φτώχεια, κυρίως όταν η φτώχεια γίνεται μια κατάσταση στην οποία βασανίζεται ένας ατέλειωτος αριθμός ανθρώπων, ακόμη και ολόκληρων λαών, μια κατάσταση που προσλαμβάνει σήμερα διαστάσεις ενός πραγματικά παγκόσμιου κοινωνικού ζητήματος.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

«...η κοινωνική διδασκαλία έχει αφ' εαυτής την αξία ενός οργάνου ευαγγελισμού: με αυτή την ιδιότητα αναγγέλλει τον Θεό και το μυστήριο της σωτηρίας εν Χριστώ σε κάθε άνθρωπο και, για τον ίδιο λόγο, αποκαλύπτει τον άνθρωπο στον εαυτό του. Σε αυτό το φως, και μόνο σε αυτό, ασχολείται με τα υπόλοιπα: για τα ανθρώπινα δικαιώματα και ιδιαίτερα τους “προλετάριους”, την οικογένεια και τη διαπαιδαγώγηση, τις υποχρεώσεις του κράτους, τη διευθέτηση της εθνικής και διεθνούς κοινωνίας, την οικονομική ζωή, τον πολιτισμό, τον πόλεμο και την ειρήνη, το σεβασμό της ζωής από τη στιγμή της σύλληψης μέχρι το θάνατο».

(*Centesimus annus*, 54)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

Η ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΖΩΤΙΚΟ ΚΥΤΤΑΡΟ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

I. Η ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΠΡΩΤΗ ΦΥΣΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

209 Η σπουδαιότητα και η κεντρική θέση της οικογένειας σε σχέση με το άτομο και την κοινωνία τονίζεται επανειλημμένα στην Αγία Γραφή: «οὐ καλὸν εἶναι τὸν ἄνθρωπον μόνον» (Γεν 2,18). Από τα κείμενα που αφηγούνται τη δημιουργία του ανθρώπου (πρβλ. Γεν 1,26-28· 2,7-24) προβάλλει ότι —στο σχέδιο του Θεού— το ζευγάρι αποτελεί «την πρώτη μορφή κοινωνίας προσώπων»⁴⁵⁸. Η Εύα πλάστηκε όμοια με τον Αδάμ, ως εκείνη που με τη διαφορετικότητά της τον συμπληρώνει (πρβλ. Γεν 2,18) για να σχηματίσει μαζί του «σάρκα μίαν» (Γεν 2,24· πρβλ. Μτ 19,5-6)⁴⁵⁹. Συγχρόνως, και οι δύο αναλαμβάνουν το αναπαραγωγικό καθήκον, που τους καθιστά συνεργάτες του Δημιουργού: «αὐξάνεσθε καὶ πληθύνεσθε καὶ πληρώσατε τὴν γῆν» (Γεν 1,28). Η οικογένεια διαγράφεται στο σχέδιο του Δημιουργού ως «ο πρωταρχικός χώρος “εξανθρωπισμού” του ατόμου και της κοινωνίας» και «λίκνο της ζωής και της αγάπης»⁴⁶⁰.

210 Στην οικογένεια μαθαίνουμε να αναγνωρίζουμε την αγάπη και την πιστότητα του Κυρίου και την ανάγκη να ανταποκριθούμε (πρβλ. Εξ 12,25-27· 13,8,14-15· Δτ 6,20-25· 13,7-11· Α΄ Σαμ 3,13)· τα παιδιά μαθαί-

⁴⁵⁸ Πρβλ. Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Πομ. διάτ. *Gaudium et spes*, 12: AAS 58 (1966) 1.034.

⁴⁵⁹ Πρβλ. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 1.605.

⁴⁶⁰ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Απ. διάτ. *Christifideles laici*, 40: AAS 81 (1989) 469.

νουν τα πρώτα και πιο αποφασιστικά μαθήματα πρακτικών γνώσεων με τα οποία συνδέονται οι αρετές (πρβλ. *Πρμ* 1,8-9· 4,1-4· 6,20-21· *Σειρ* 3,1-16· 7,27-28). Για όλα αυτά ο Κύριος γίνεται εγγυητής της συζυγικής αγάπης και πίστης (πρβλ. *Μαλ* 2,14-15).

Ο Ιησούς γεννήθηκε και έζησε σε μια πραγματική οικογένεια, δέχτηκε όλα τα χαρακτηριστικά της⁴⁶¹ και προσέδωσε ανυπέρβλητη αξιοπρέπεια στο συζυγικό θεσμό, καθιστώντας τον θείο μυστήριο της νέας συμμαχίας (πρβλ. *Μτ* 19,3-9). Με αυτή την προοπτική, το ζευγάρι βρίσκει όλη του την αξιοπρέπεια και η οικογένεια τη σταθερότητά της.

211 Φωτισμένη από το φως του βιβλικού μηνύματος, η Εκκλησία θεωρεί την οικογένεια ως την πρώτη φυσική κοινωνία, άτοχο πρωταρχικών και αποκλειστικών της δικαιωμάτων και τη θέτει στο κέντρο της κοινωνικής ζωής: αν περιορίσουμε την οικογένεια «σε έναν υποδεέστερο και δευτερεύοντα ρόλο, αποκλείοντάς την από τη θέση που της ανήκει στην κοινωνία, προκαλούμε μεγάλη ζημία στην αυθεντική ανάπτυξη ολόκληρου του κοινωνικού σώματος»⁴⁶². Πράγματι, η οικογένεια που γεννιέται από την ιδιαίτερη κοινωνία της συζυγικής ζωής και αγάπης που θεμελιώνεται στο γάμο ανάμεσα σε έναν άνδρα και σε μια γυναίκα⁴⁶³ κατέχει μια ειδική και αρχέτυπη κοινωνική διάσταση, καθώς είναι ο κατεξοχήν χώρος για διαπροσωπικές σχέσεις, πρώτο και ζωτικό κύτταρο της κοινωνίας⁴⁶⁴: είναι ένας θεϊκός θεσμός που θεμελιώνει τη ζωή των ανθρώπων ως πρότυπο κάθε κοινωνικής διάταξης.

⁴⁶¹ Η Αγία Οικογένεια είναι ένα πρότυπο οικογενειακής ζωής: «Η Ναζαρέτ μάς θυμίζει τι είναι η οικογένεια, τι είναι η κοινωνία αγάπης, η λιτή και απλή της ομορφιά, ο ιερός και απαραβίαστος χαρακτήρας της· μας δείχνει πόσο γλυκιά και αναγκαία είναι η διαπαιδαγώγηση στην οικογένεια· μας διδάσκει τη φυσική λειτουργία της στην κοινωνική τάξη. Τέλος, μαθαίνουμε το μάθημα της εργασίας»: ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ', *Ομιλία στη Ναζαρέτ* (5 Ιανουαρίου 1964): AAS 56 (1964) 168.

⁴⁶² ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄ Επ. προς τις οικογένειες *Gratissimam sane*, 17: AAS 86 (1994) 906.

⁴⁶³ Πρβλ. Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Πομ. διάτ. *Gaudium et spes*, 48: AAS 58 (1966) 1.067-1.069.

⁴⁶⁴ Πρβλ. Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Διάτ. *Apostolicam actuositatem*, 11: AAS 58 (1966) 848.

α) Η σημασία της οικογένειας για τον άνθρωπο

212 Η οικογένεια είναι σημαντική και έχει κεντρική θέση όσον αφορά τον άνθρωπο. Σ' αυτή την κοιτίδα της ζωής και της αγάπης, ο άνθρωπος γεννιέται και αναπτύσσεται: όταν γεννιέται ένα παιδί, στην κοινωνία γίνεται το δώρο ενός νέου ανθρώπου, που «καλείται από τα ενδόμυχα του στην κοινωνία με τους άλλους και στη δωρεά προς τους άλλους»⁴⁶⁵. Ωστόσο, στην οικογένεια η αμοιβαία δωρεά του εαυτού από τον άνδρα και τη γυναίκα που έχουν ενωθεί σε γάμο δημιουργεί ένα περιβάλλον ζωής όπου το παιδί μπορεί «να αναπτύξει τις δυνατότητές του, να συνειδητοποιήσει την αξιοπρέπειά του και να ετομασθεί να αντιμετωπίσει τη μοναδική και ανεπανάληπτη μοίρα του»⁴⁶⁶.

Στο κλίμα της φυσικής στοργής που συνδέει τα μέλη μιας οικογενειακής κοινότητας, τα πρόσωπα αναγνωρίζονται και γίνονται υπεύθυνα στην ολότητά τους: «Η πρώτη και θεμελιώδης δομή υπέρ της “ανθρώπινης οικολογίας” είναι η οικογένεια, στην αγκαλιά της οποίας ο άνθρωπος δέχεται τις πρώτες και καθοριστικές γνώσεις γύρω από την αλήθεια και το καλό, μαθαίνει τι σημαίνει να αγαπάς και να σε αγαπούν και, κατά συνέπεια, τι σημαίνει πραγματικά να είσαι άνθρωπος»⁴⁶⁷. Πράγματι, οι υποχρεώσεις των μελών της δεν περιορίζονται από τους όρους ενός συμβολαίου, αλλά προέρχονται από την ίδια την ουσία της οικογένειας, που θεμελιώνεται σε μια συζυγική συμφωνία αμετάκλητη και δομημένη από τις σχέσεις που προέρχονται ύστερα από τη γέννηση ή την υιοθέτηση των παιδιών.

β) Η σημασία της οικογένειας για την κοινωνία

213 Η οικογένεια, φυσική κοινότητα όπου δοκιμάζεται η ανθρώπινη κοινωνικότητα, συνεισφέρει με τρόπο μοναδικό και αναντικατάστατο στο καλό της κοινωνίας. Πράγματι, η οικογενειακή κοινότητα γεννιέται από την κοινωνία των προσώπων: «Η “κοινωνία” αφορά την προσωπική

⁴⁶⁵ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Απ. διάτ. *Christifideles laici*, 40: AAS 81 (1989) 468.

⁴⁶⁶ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 39: AAS 83 (1991) 841.

⁴⁶⁷ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 39: AAS 83 (1991) 841.

σχέση ανάμεσα στο “εγώ” και στο “εσύ”. Αντίθετα, η “κοινότητα” ξεπερνά αυτό το σχήμα προς την κατεύθυνση μιας “κοινωνίας” του “εμείς”. Οπότε, η οικογένεια, κοινότητα προσώπων, είναι η πρώτη ανθρώπινη “κοινωνία”»⁴⁶⁸.

Μια κοινωνία στα μέτρα της οικογένειας είναι η καλύτερη εγγύηση ενάντια σε κάθε παρέκκλιση ατομικιστικού ή κολεκτιβιστικού τύπου, καθώς σ' αυτήν το πρόσωπο είναι πάντα στο κέντρο της προσοχής ως σκοπός και ποτέ ως μέσο. Είναι εντελώς προφανές ότι το καλό των προσώπων και η καλή λειτουργία της κοινωνίας συνδέονται στενά «με μία ευτυχή διευθέτηση συζυγικής και οικογενειακής κοινότητας»⁴⁶⁹. Δίχως ισχυρές στην κοινωνία και σταθερές στη δέσμευση οικογένειες, οι λαοί αποδυναμώνονται. Στην οικογένεια ενσταλάζονται από τα πρώτα χρόνια κιόλας της ζωής οι ηθικές αξίες, μεταβιβάζεται η πνευματική κληρονομιά της θρησκευτικής κοινότητας και η πολιτιστική των εθνών. Εκεί γίνεται η μαθητεία για τις κοινωνικές ευθύνες και την αλληλεγγύη⁴⁷⁰.

214 Πρέπει να τονιστεί η προτεραιότητα της οικογένειας απέναντι στην κοινωνία και στο κράτος. Πράγματι η οικογένεια, τουλάχιστον στην αναπαραγωγική της λειτουργία, είναι η ίδια η συνθήκη της ύπαρξής τους. Στις άλλες λειτουργίες υπέρ καθενός από τα μέλη της προέχουν σε σημασία και αξία οι λειτουργίες που η κοινωνία και το κράτος οφείλουν να φέρουν σε πέρας⁴⁷¹. Η οικογένεια, επίσημο υποκειμένο απαραβίαστων δικαιωμάτων, βρίσκει τη νομιμοποίησή της στην ανθρώπινη φύση και όχι στην αναγνώριση του κράτους. Οπότε, δεν είναι για την κοινωνία και για το κράτος, αλλά η κοινωνία και το κράτος υπάρχουν για την οικογένεια.

Κάθε κοινωνικό μοντέλο που σκοπεύει να υπηρετήσει το καλό του ανθρώπου δεν μπορεί να αγνοεί την κεντρική θέση και την κοινωνική ευ-

⁴⁶⁸ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Επ. προς τις οικογένειες *Gratissimam sane*, 7: AAS 86 (1994) 875· πρβλ. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2.206.

⁴⁶⁹ Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 47: AAS 58 (1966) 1.067· πρβλ. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2.210.

⁴⁷⁰ Πρβλ. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2.224.

⁴⁷¹ Πρβλ. ΑΓΙΑ ΕΔΡΑ, *Carta dei diritti della famiglia* (Χάρτης των δικαιωμάτων της οικογένειας) (22 Οκτωβρίου 1983), Εισαγωγή, D-E, Tipografia Poliglotta Vaticana, Πόλεις του Βατικανού 1983, σ. 6.

θύνη της οικογένειας. Η κοινωνία και το κράτος, στις σχέσεις τους με την οικογένεια, έχουν αντίθετα την υποχρέωση να τηρήσουν την αρχή της επικουρικότητας. Δυνάμει αυτή της αρχής, οι δημόσιες αρχές δεν πρέπει να αφαιρέσουν από την οικογένεια εκείνα τα καθήκοντα που μπορεί να φέρει σε πέρας μόνη της ή συνεργαζόμενη ελεύθερα με άλλες οικογένειες: από την άλλη, οι ίδιες αρχές έχουν το καθήκον να υποστηρίξουν την οικογένεια, εξασφαλίζοντάς της κάθε βοήθεια που χρειάζεται για να αναλάβει σωστά όλες τις ευθύνες της⁴⁷².

II. Ο ΓΑΜΟΣ ΘΕΜΕΛΙΟ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ

α) Η αξία του γάμου

215 Η οικογένεια έχει τα θεμέλιά της στην ελεύθερη βούληση των συζύγων να ενωθούν σε γάμο, στο σεβασμό των εννοιών και των αξιών αυτού του θεσμού, που δεν εξαρτάται από τον άνθρωπο αλλά από τον ίδιο τον Θεό: «αυτός ο ιερός δεσμός ενόψει του καλού και των συζύγων και των παιδιών που στην κοινωνία δεν εξαρτώνται από την ανθρώπινη αυθαιρεσία. Πράγματι, ο ίδιος ο Θεός είναι ο δημιουργός του γάμου, που έχει προικιστεί με πολλαπλές αξίες και σκοπούς»⁴⁷³. Ο θεσμός του γάμου —«στενή συζυγική κοινωνία ζωής και αγάπης, θεμελιωμένη από τον Δημιουργό και προικισμένη με δικούς της νόμους»⁴⁷⁴— δεν είναι λοιπόν μια δημιουργία που οφείλεται σε ανθρώπινες συμβάσεις και σε νομοθετικές εντολές, αλλά οφείλει τη σταθερότητά του στη θεϊκή διάταξη⁴⁷⁵. Είναι ένας θεσμός που γεννιέται, και για την κοινωνία, «από την ανθρώπινη πράξη με την οποία οι σύζυγοι προσφέρουν και παίρνουν αμοιβαία»⁴⁷⁶ και θεμελιώνε-

⁴⁷² Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Απ. διάτ. *Familiaris consortio* (Περί των καθηκόντων της χριστιανικής οικογένειας), 45: AAS 74 (1982) 136-137· Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 2.209.

⁴⁷³ Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 48: AAS 58 (1966) 1.067-1.068.

⁴⁷⁴ Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 48: AAS 58 (1966) 1.067.

⁴⁷⁵ Πρβλ. Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 1.603.

⁴⁷⁶ Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 48: AAS 58 (1966) 1.067.

ται στην ίδια τη φύση της συζυγικής αγάπης που ως δώρο ολοκληρωτικό και αποκλειστικό από πρόσωπο σε πρόσωπο σημαίνει μια δέσμευση οριστική η οποία εκφράζεται με την αμοιβαία, αμετάκλητη και δημόσια συναίνεση⁴⁷⁷. Αυτή η δέσμευση σημαίνει ότι οι σχέσεις ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας χαρακτηρίζονται και από την αίσθηση της δικαιοσύνης, άρα και από το σεβασμό των αμοιβαίων δικαιωμάτων και υποχρεώσεων.

216 *Καμία εξουσία δεν μπορεί να καταργήσει το φυσικό δικαίωμα στο γάμο ούτε να τροποποιήσει τα χαρακτηριστικά και τους σκοπούς του. Πράγματι, ο γάμος είναι προικισμένος με τα δικά του σταθερά και βασικά χαρακτηριστικά.* Παρά τις πολυάριθμες αλλαγές που πραγματοποιήθηκαν με το πέρασμα των αιώνων στους διάφορους πολιτισμούς, στις κοινωνικές δομές και στις πνευματικές τάσεις, σε όλους τους πολιτισμούς υπάρχει η αξιοπρέπεια της συζυγικής ένωσης, έστω κι αν φαίνεται με την ίδια σαφήνεια⁴⁷⁸. Αυτή η αξιοπρέπεια πρέπει να γίνεται σεβαστή σε όλα τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της, που απαιτούν προστασία απέναντι σε κάθε απόπειρα αλλοίωσής τους. Η κοινωνία δεν ωφελείται από τη συζυγική ένωση, με την οποία οι δύο σύζυγοι υπόσχονται πίστη, φροντίδα και υποδοχή των παιδιών, αλλά έχει όλες τις δυνατότητες να ελέγξει τα αστικά αποτελέσματα.

217 *Ο γάμος έχει ως δικά του χαρακτηριστικά: την ολόκληρη, χάρη στην οποία οι σύζυγοι προσφέρονται αμοιβαία με όλο τους το είναι, σωματικό και πνευματικό· την ενότητα, που τους καθιστά «σάρκα μίαν» (Γεν 2,24)· το αδιάλυτο και την πίστη που επιφέρει η οριστική και αμοιβαία προσφορά· τη γονιμότητα, στην οποία φυσικά ανοίγεται⁴⁷⁹. Το σοφό σχέδιο του Θεού για το γάμο —σχέδιο αντιληπτό από την ανθρώπινη λογική, παρ' όλες τις δυσκολίες που οφείλονται στη σκληρότητα της καρδιάς (πρβλ. Μτ 19,8· Μκ 10,5)— δεν μπορεί να εκτιμηθεί αποκλειστικά υπό το φως δεδομένης συμπεριφοράς ή συγκεκριμένων καταστάσεων που βρί-*

⁴⁷⁷ Πρβλ. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 1.639.

⁴⁷⁸ Πρβλ. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 1.603.

⁴⁷⁹ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Απ. διάτ. *Familiaris consortio*, 13: AAS 74 (1982) 93-96.

σκονται σε απόσταση από αυτό. Η πολυγαμία είναι μια ριζική άρνηση του πρωταρχικού σχεδίου του Θεού, «επειδή είναι αντίθετη στην ισότητα της αξιοπρέπειας του άνδρα και της γυναίκας, που στο γάμο δίνονται με ολοκληρωτική αγάπη και γι' αυτό είναι μοναδικός και αποκλειστικός»⁴⁸⁰.

218 Ο γάμος, στην «υποκειμενική» του αλήθεια, ρυθμίζεται από την τεκνοποίηση και τη διαπαιδαγώγηση των παιδιών⁴⁸¹. Πράγματι, η συζυγική ένωση οδηγεί στο να βιωθεί πλήρως το ειλικρινές δώρο του εαυτού, καρπός του οποίου είναι τα παιδιά, που με τη σειρά τους είναι δώρο για τους γονείς, για ολόκληρη την οικογένεια και όλη την κοινωνία⁴⁸². Παρ' όλα αυτά, ο γάμος δε θεσμοθετήθηκε αποκλειστικά για την τεκνοποίηση⁴⁸³: το αδιάλυτο του χαρακτήρα του και η αξία του ως κοινωνίας παραμένουν ακόμη κι όταν τα παιδιά, μολονότι είναι επιθυμητά, δεν έρχονται για να ολοκληρώσουν τη συζυγική ζωή. Οι σύζυγοι στην προκειμένη περίπτωση «μπορούν να επιδείξουν τη γενναιοδωρία τους υιοθετώντας παιδιά εγκαταλειμμένα ή επιτελώντας σημαντικές υπηρεσίες για τον πλησίον»⁴⁸⁴.

β) Το ιερό μυστήριο του γάμου

219 Η ανθρώπινη και αρχέγονη πραγματικότητα του γάμου βιώνεται από τους βαφτισμένους, διά της συστάσεώς του από τον Χριστό, με την υπερφυσική μορφή του ιερού μυστηρίου, σημείο και όργανο της Χάρης. Η ιστορία της σωτηρίας διατρέχεται από το θέμα της γαμήλιας συνθήκης, σημαντική έκφραση της κοινωνίας της αγάπης ανάμεσα στον Θεό και στους ανθρώπους και συμβολικό κλειδί για να κατανοήσουμε τους σταθμούς της μεγάλης

⁴⁸⁰ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Απ. διάτ. *Familiaris consortio*, 19: AAS 74 (1982) 102.

⁴⁸¹ Πρβλ. Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 48, 50: AAS 58 (1966) 1.067-1.069, 1.070-1.072.

⁴⁸² Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Επ. προς οικογένειες *Gratissimam sane*, 11: AAS 86 (1994) 883-886.

⁴⁸³ Πρβλ. Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 50: AAS 58 (1966) 1.070-1.072.

⁴⁸⁴ Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 2.379.

Συνθήκης ανάμεσα στον Θεό και στο λαό Του⁴⁸⁵. Το κέντρο της αποκάλυψης του σχεδίου της θεϊκής αγάπης είναι το δώρο που ο Θεός κάνει στην ανθρωπότητα με τον Υιό Του Ιησού Χριστό, «τον Νυμφίο που αγαπά και προσφέρεται ως Σωτήρας στην ανθρωπότητα, ενώνοντάς τη μαζί Του ως σώμα Του. Αυτός αποκαλύπτει την αρχέγονη αλήθεια του γάμου, την αλήθεια της “αρχής” (πρβλ. Γεν 2,24· Μτ 19,5) και, ελευθερώνοντας τον άνθρωπο από τη σκληρότητα της καρδιάς, τον καθιστά ικανό να την υλοποιήσει πλήρως»⁴⁸⁶. Από τη γαμήλια αγάπη του Χριστού για την Εκκλησία, που παρουσιάζει την πληρότητά της στην προσφορά πάνω στο Σταυρό, κατάγεται το ιερό μυστήριο του γάμου, η Χάρη του οποίου συνδέει την αγάπη των συζύγων με την Αγάπη του Χριστού για την Εκκλησία. Ο γάμος ως ιερό μυστήριο είναι η συνθήκη ενός άνδρα και μιας γυναίκας εν αγάπη⁴⁸⁷.

220 Το ιερό μυστήριο του γάμου προσλαμβάνει την ανθρώπινη πραγματικότητα της συζυγικής αγάπης με όλα τα επακόλουθα και «καθιστά κανείς και δεσμεύει τους χριστιανούς συζύγους και γονείς να βιώσουν την κλήση τους ως λαϊκών και επιπλέον να “αναζητήσουν το βασίλειο του Θεού χειριζόμενοι τα κοσμικά πράγματα και διευθετώντας τα σύμφωνα με τη βούληση του Θεού”»⁴⁸⁸. Βαθιά ενωμένη με την Εκκλησία χάρη στο δεσμό του ιερού μυστηρίου που την καθιστά «κατ’ οίκον ή μικρή Εκκλησία», η χριστιανική

⁴⁸⁵ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Απ. διάτ. *Familiaris consortio*, 12: AAS 74 (1982) 93: «Γι’ αυτό η κεντρική φράση της Αποκάλυψης, “Ο Θεός αγαπάει το λαό Του”, ανακοινώνεται και μέσα από τις ζωντανές και πραγματικές λέξεις με τις οποίες ο άνδρας και η γυναίκα εκφράζουν τη συζυγική τους αγάπη. Ο δεσμός της αγάπης τους γίνεται η εικόνα και το σύμβολο της Συνθήκης που ενώνει τον Θεό και το λαό Του (πρβλ., για παράδειγμα, Ωσ 2,21· Ιερ 3,6-13· Ησ 54). Και το ίδιο αμάρτημα, που μπορεί να πληγώσει τη συζυγική συμφωνία, γίνεται εικόνα της απιστίας του λαού προς τον Θεό του: η ειδωλολατρία είναι πορνεία (πρβλ. Ιεζ 16,25), η απιστία είναι μοιχεία, η ανυπακοή στο νόμο είναι εγκατάλειψη της γαμήλιας αγάπης του Κυρίου. Η απιστία όμως του Ισραήλ δεν καταστρέφει την αιώνια πίστη του Κυρίου και, ωστόσο, η πάντα πιστή αγάπη στον Θεό τίθεται ως δείγμα των σχέσεων πιστής αγάπης που πρέπει να υπάρχει ανάμεσα στους συζύγους (πρβλ. Ωσ 3)».

⁴⁸⁶ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Απ. διάτ. *Familiaris consortio*, 13: AAS 74 (1982) 93-94.

⁴⁸⁷ Πρβλ. Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Πομ. διάτ. *Gaudium et spes*, 48: AAS 58 (1966) 1.067-1.069.

⁴⁸⁸ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Απ. διάτ. *Familiaris consortio*, 47: AAS 74 (1982) 139.

οικογένεια καλείται «να είναι σημείο ενότητας για τον κόσμο και να ασκεί με αυτό τον τρόπο τον προφητικό της ρόλο, μαρτυρώντας το Βασίλειο και την ειρήνη του Χριστού, προς τα οποία βαδίζει ολόκληρος ο κόσμος»⁴⁸⁹.

Η συζυγική αγάπη, η οποία πηγάζει από την ίδια την αγάπη του Θεού που προσφέρεται διαμέσου του ιερού μυστηρίου, καθιστά τους χριστιανούς συζύγους μάρτυρες μιας νέας κοινωνίας, εμπνευσμένης από το Ευαγγέλιο και από το πασχαλινό Μυστήριο. Η φυσική διάσταση της αγάπης τους εξαγνίζεται σταθερά, παγιώνεται και ανυψώνεται από τη χάρη του ιερού μυστηρίου. Με αυτό τον τρόπο οι χριστιανοί σύζυγοι, εκτός από την αμοιβαία βοήθεια στην πορεία της αγιοποίησης, γίνονται σημάδι και όργανο της αγάπης του Χριστού στον κόσμο. Με την ίδια τους τη ζωή καλούνται να είναι μάρτυρες και να αναγγέλλουν τη θρησκευτική σημασία του γάμου, που η σημερινή κοινωνία δυσκολεύεται ολοένα και περισσότερο να αναγνωρίσει, ιδιαίτερα όταν δέχεται σχετικιστικές απόψεις και για το ίδιο το φυσικό θεμέλιο του γαμήλιου θεσμού.

III. Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ

α) Η αγάπη και η διαμόρφωση μιας κοινότητας προσώπων

221 Η οικογένεια προβάλλει ως χώρος αυτής της κοινωνίας, τόσο αναγκαίας σε έναν κόσμο ολοένα και πιο ατομικιστικό, όπου πρέπει να αναπτυχθεί μια αυθεντική κοινότητα προσώπων⁴⁹⁰ χάρη στον αδιάκοπο δυναμισμό της αγάπης, που είναι η θεμελιώδης διάσταση της ανθρώπινης εμπειρίας και βρίσκει ακριβώς στην οικογένεια τον κατάλληλο χώρο για να εκδηλωθεί: «Η αγάπη καταφέρνει να ολοκληρωθεί ο άνθρωπος μέσα

Η εσωτερική σημείωση αναφέρεται στη Β΄ ΣΥΝΟΔΟ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Δογμ. διάτ. *Lumen gentium*, 31: AAS 57 (1965) 37.

⁴⁸⁹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Απ. διάτ. *Familiaris consortio*, 48: AAS 74 (1982) 140· πρβλ. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 1.656-1.657, 2.204.

⁴⁹⁰ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Απ. διάτ. *Familiaris consortio*, 18: AAS 74 (1982) 100-101.

από την ειλικρινή προσφορά του εαυτού: αγαπώ σημαίνει δίνω και παίρνω ό,τι δεν είναι δυνατόν να αγοραστεί ή να πουληθεί, αλλά μόνο να προσφερθεί ελεύθερα και αμοιβαία»⁴⁹¹.

Χάρη στην αγάπη, ουσιώδη πραγματικότητα για να ορίσουμε το γάμο και την οικογένεια, κάθε πρόσωπο, άνδρας και γυναίκα, αναγνωρίζεται, γίνεται δεκτό και σεβαστό στην αξιοπρέπειά του. Από την αγάπη γεννιούνται σχέσεις που βιώνονται υπό το έμβλημα της δωρεάς, η οποία «σεβόμενη και ευνοώντας σε όλους και στον καθένα την προσωπική αξιοπρέπεια ως μοναδικό τίτλο αξίας, γίνεται εγκάρδια υποδοχή, συνάντηση και διάλογος, ανυστερόβουλη διάθεση, γενναιόδωρη υπηρεσία, βαθιά αλληλεγγύη»⁴⁹². Η ύπαρξη οικογενειών που ζουν με αυτό το πνεύμα αποκαλύπτει τις ελλείψεις και τις αντιφάσεις μιας κοινωνίας προσανατολισμένης κυρίως, αν όχι αποκλειστικά, από κριτήρια παραγωγικά και λειτουργικά. Η οικογένεια, που ζει χτίζοντας κάθε μέρα ένα δίκτυο διαπροσωπικών σχέσεων, εσωτερικών και εξωτερικών, τίθεται αντίθετα ως «πρώτο και αναντικατάστατο σχολείο κοινωνικότητας, παράδειγμα και ερέθισμα για τις πιο ευρείες κοινοτικές σχέσεις υπό το έμβλημα του σεβασμού, της δικαιοσύνης, του διαλόγου, της αγάπης»⁴⁹³.

222 *Η αγάπη εκφράζεται και μέσα από την όλο φροντίδα προσοχή προς τους ηλικιωμένους που ζουν στην οικογένεια: η παρουσία τους αποκτά μεγάλη αξία.* Είναι ένα παράδειγμα σύνδεσης ανάμεσα στις γενεές, μια πηγή για την ευημερία της οικογένειας και ολόκληρης της κοινωνίας: «Όχι μόνο μπορούν να βεβαιώσουν το γεγονός ότι υπάρχουν πλευρές στη ζωή, όπως οι ανθρώπινες και πολιτιστικές αξίες, οι ηθικές και οι κοινωνικές, που δεν υπολογίζονται με όρους οικονομικούς και λειτουργικούς, αλλά να συνεισφέρουν αποτελεσματικά σε εργασιακό πλαίσιο και σ' εκείνο της ευθύνης. Πρέπει όχι μόνο να κάνουμε κάτι για τους ηλικιωμένους, αλλά να τους δεχόμαστε ως υπεύθυνους συνεργάτες με τρόπο αποτελεσματικό, ως συντελεστές κοινών σχεδίων στο στάδιο και του προγραμματισμού και του διαλόγου

⁴⁹¹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Επ. προς τις οικογένειες *Gratissimam sane*, 11: AAS 86 (1994) 883.

⁴⁹² ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Απ. διάτ. *Familiaris consortio*, 43: AAS 74 (1982) 134.

⁴⁹³ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Απ. διάτ. *Familiaris consortio*, 43: AAS 74 (1982) 134.

ή της υλοποίησης»⁴⁹⁴. Όπως λέει η Αγία Γραφή, τα πρόσωπα «καὶ τὸ γῆρας μου ἐν ἐλαίῳ πίνι — ἔτι πληθυνθήσονται ἐν γῆρει πίνι καὶ εὐπαθοῦντες ἔσονται» (Ψλ 92). Οι ηλικιωμένοι αποτελούν ένα σημαντικό σχολεῖο ζωῆς, ικανό να μεταδώσει αξίες και παραδόσεις και να βοηθήσει την ανάπτυξη των πιο νέων, οι οποίοι μαθαίνουν ἔτσι να αναζητοῦν ὄχι μόνο το καλό το δικό τους ἀλλά και των ἄλλων. Αν οι ηλικιωμένοι ζουν δυστυχισμένοι και βρίσκονται σε μια κατάσταση ἔνδειας και ἐξάρτησης, δεν ἔχουν ἀνάγκη μόνο ἀπὸ ἰατρική φροντίδα και κατάλληλη παρακολούθηση ἀλλά, κυρίως, να τους φερόμαστε με ἀγάπη.

223 Ο ἄνθρωπος εἶναι φτιαγμένος να ἀγαπάει και δίχως ἀγάπη δεν μπορεῖ να ζήσει. Όταν εκδηλώνεται στο ολοκληρωτικό δόσιμο δύο προσώπων μέσα στη συμπληρωματικότητά τους, η ἀγάπη δεν μπορεῖ να περιοριστεῖ στις συγκινήσεις και στα συναισθήματα οὔτε, ἀκόμη περισσότερο, στη σεξουαλική ἐκφραση μόνο. Μια κοινωνία που τείνει ολοένα και περισσότερο να σχετικοποιήσει και να καταστήσει κοινότοπη την ἐμπειρία της ἀγάπης και της σεξουαλικότητας ἐξυψώνει τις ἐφήμερες ὄψεις της ζωῆς και θαμπώνει τις θεμελιώδεις αξίες: ἐπιφέρει λοιπὸν να ἀναγγεῖλουμε και να μαρτυρήσουμε ὅτι η ἀλήθεια της συζυγικῆς ἀγάπης και της σεξουαλικότητος ὑπάρχει ἐκεῖ ὅπου υλοποιεῖται το πλήρες και ολοκληρωτικό δόσιμο των προσώπων με τα χαρακτηριστικά της ἔνωσης και της πίστης⁴⁹⁵. Αυτὴ ἡ ἀλήθεια, πηγὴ χαράς, ἐλπίδας και ζωῆς, παραμένει ἀδιαπέραστη και ἀπρόσιτη ὅσο θα παραμένουμε κλειστοὶ στο σχετικισμό και στο σκεπτικισμό.

224 Ἀπέναντι στις θεωρίες που ἀντικρίζουν την ταυτότητα του γένους μόνο σαν ἓνα πολιτιστικό και κοινωνικό προϊόν που προέρχεται ἀπὸ την ἀλληλεπίδραση ἀνάμεσα στην κοινότητα και στο άτομο, ἀγνοώντας τη σεξουαλική και την προσωπική ταυτότητα και δίχως καμιά ἀναφορά στην ἀληθινή σημασία της σεξουαλικότητος, η Ἐκκλησία δε θα κουραστεῖ να ἐπαναλαμβάνει τη διδασκαλία της: «Εἶναι ὑπόθεση του καθενός,

⁴⁹⁴ ἸΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Μήνυμα στη δεύτερη παγκόσμια συνδιάσκεψη για τα γηρατεία* (3 Ἀπριλίου 2002): AAS 94 (2002) 582· πρβλ. ἰδίου, Ἀπ. διάτ. *Familiaris consortio*, 27: AAS 74 (1982) 113-114.

⁴⁹⁵ Πρβλ. Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Πομ. διάτ. *Gaudium et spes*, 48: AAS 58 (1966) 1.067-1.069· *Κατήχηση της Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, 1.644-1.651.

ανδρός ή γυναικός, να αναγνωρίσει και να αποδεχτεί τη σεξουαλική του ταυτότητα. Η διαφορά και η φυσική, ηθική και πνευματική συμπληρωματικότητα είναι προσανατολισμένες προς το καλό του γάμου και την ανάπτυξη της οικογενειακής ζωής. Η αρμονία του ζευγαριού και της κοινωνίας εξαρτάται εν μέρει από τον τρόπο με τον οποίο βιώνεται μεταξύ των φύλων η συμπληρωματικότητα, η αμοιβαία ανάγκη και η βοήθεια»⁴⁹⁶. Αυτή είναι μια προοπτική που μας κάνει να θεωρούμε δίκαιη τη συμμόρφωση του θετικού δικαίου στο φυσικό νόμο, σύμφωνα με τον οποίο η σεξουαλική ταυτότητα είναι αναφαίρετη, καθώς αποτελεί την αντικειμενική συνθήκη για να σχηματιστεί ένα ζευγάρι στο γάμο.

225 Η φύση της συζυγικής αγάπης απαιτεί τη σταθερότητα της γαμήλιας σχέσης και το αδιάλυτό της. Η έλλειψη αυτών των χαρακτηριστικών υπονομεύει τη σχέση αποκλειστικής και ολοκληρωτικής αγάπης του συζυγικού δεσμού, με σοβαρά προβλήματα για τα παιδιά και βλαβερές συνέπειες στον κοινωνικό ιστό.

Η σταθερότητα και το αδιάλυτο της γαμήλιας ένωσης δεν πρέπει να επαφίενται αποκλειστικά στην πρόθεση και στη δέσμευση των εμπλεκόμενων ατόμων: η ευθύνη για την προστασία και την προώθηση της οικογένειας ως θεμελιώδους φυσικού θεσμού, εκτιμώντας ακριβώς τις ζωτικές και αναφαίρετες πλευρές του, ανήκει μάλλον σε ολόκληρη την κοινωνία. Η ανάγκη να προσδώσουμε ένα θεσμικό χαρακτήρα στο γάμο, θεμελιώνοντάς τον σε μια δημόσια πράξη, κοινωνικά και νομικά αναγνωρίσιμη, προέρχεται από βασικές απαιτήσεις κοινωνικής φύσεως.

Η εισαγωγή του διαζυγίου στις αστικές νομοθεσίες τροφοδότησε μια σχετικιστική πλευρά του γαμήλιου δεσμού και αποδείχθηκε «πραγματική κοινωνική μάστιγα»⁴⁹⁷. Τα ζευγάρια που διατηρούν και αναπτύσσουν τα αγαθά της σταθερότητας και του αδιάλυτου «επιτελούν... με τρόπο ταπεινό και θαρραλέο το καθήκον που τους έχει ανατεθεί να αποτελούν ένα “σημάδι” —ένα μικρό και πολύτιμο σημάδι, που μερικές φορές δοκιμάζεται και από τον πειρασμό, αλλά πάντα ανανεώνεται— της άοκνης αφοσίωσης με την οποία ο Θεός και ο Ιησούς Χριστός αγαπούν όλους

⁴⁹⁶ Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 2.333.

⁴⁹⁷ Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 2.385· πρβλ. επίσης 1650-1651, 2384.

τους ανθρώπους και κάθε άνθρωπο»⁴⁹⁸.

226 Η Εκκλησία δεν εγκαταλείπει εκείνους που, μετά το διαζύγιο, ξαναπαντρεύονται. Η Εκκλησία προσεύχεται γι' αυτούς, τους ενθαρρύνει στις δυσκολίες πνευματικής φύσεως που συναντούν και τους στηρίζει στην πίστη και στην ελπίδα. Από την πλευρά τους, εφόσον είναι βαπτισμένοι, μπορούν και μάλλον πρέπει να συμμετέχουν στην εκκλησιαστική ζωή: παροτρύνονται να ακούν το Λόγο του Θεού, να παρακολουθούν το μυστήριο της Θείας Λειτουργίας, να επιμένουν στην προσευχή, να πολλαπλασιάζουν τα έργα αγάπης και τις πρωτοβουλίες της κοινότητας υπέρ της δικαιοσύνης και της ειρήνης, να διαπαιδαγωγούν τα παιδιά στην πίστη, να καλλιεργούν το πνεύμα και το έργο της μετάνοιας εκλιπαρώντας έτσι κάθε μέρα τη χάρη του Θεού.

Η μυστηριακή άφεση —ανοίγει το δρόμο στο μυστήριο της ευχαριστίας— μπορεί να παραχωρηθεί σ' εκείνους που, έχοντας μετανοήσει, είναι ειλικρινά διατεθειμένοι μόνο σε μια μορφή ζωής όχι πλέον σε αντίθεση με το αδιάλυτο του γάμου⁴⁹⁹.

Ενεργώντας με αυτό τον τρόπο, η Εκκλησία προσβύει την πίστη της στον Χριστό και στην αλήθεια Του· συγχρόνως, φέρεται με μητρική φροντίδα ιδιαίτερα προς εκείνα τα τέκνα της που δίχως να φταίνε εγκαταλείφθηκαν από το νόμιμο σύζυγο. Με ακλόνητη εμπιστοσύνη πιστεύει πως όσοι απομακρύνθηκαν από την εντολή του Κυρίου και ζουν έτσι μέχρι τώρα μπορούν να πετύχουν από τον Θεό τη χάρη της μεταστροφής και της σωτηρίας, αν έχουν επιμείνει στην προσευχή, στη μετάνοια και στην αγάπη⁵⁰⁰.

227 Οι ελεύθερες συμβιώσεις, ο αριθμός των οποίων αυξήθηκε σταδιακά, στηρίζονται σε μια ψευδή αντίληψη όσον αφορά την ελευθερία επι-

⁴⁹⁸ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Απ. διάτ. *Familiaris consortio*, 20: AAS 74 (1982) 104.

⁴⁹⁹ Ο σεβασμός που οφείλεται και στο μυστήριο του γάμου και στους συζύγους και στους οικείους τους, ακόμη και στην κοινότητα των πιστών, απαγορεύει σε κάθε ποιμένα, για οποιονδήποτε λόγο ή δικαιολογία, ακόμη και ποιμαντική, να προχωρήσει σε οποιαδήποτε τελετή υπέρ των διαζευχθέντων που ξαναπαντρεύονται. Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Απ. διάτ. *Familiaris consortio*, 20: AAS 74 (1982) 104.

⁵⁰⁰ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Απ. διάτ. *Familiaris consortio*, 77, 84: AAS 74 (1982) 175-178, 184-186.

λογής των ατόμων⁵⁰¹ και σε μια ιδιωτική θεώρηση του γάμου και της οικογένειας. Ο γάμος δεν είναι μια απλή συμφωνία συμβίωσης, αλλά μια σχέση με μοναδική κοινωνική διάσταση σε σύγκριση με όλες τις άλλες, καθώς η οικογένεια, προβλέποντας τη φροντίδα και τη διαπαιδαγώγηση των παιδιών, προβάλλει ως πρωταρχικό όργανο για την ολοκληρωμένη ανάπτυξη κάθε ατόμου και για τη θετική του ένταξη στην κοινωνική ζωή.

Η ενδεχόμενη νομοθετική εξίσωση ανάμεσα στην οικογένεια και στις «ελεύθερες συμβιώσεις» θα μεταφραζόταν σε μια ανυποληψία του οικογενειακού προτύπου, που δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί με μια επισφαλή σχέση μεταξύ προσώπων⁵⁰², αλλά μόνο στη σταθερή ένωση που προέρχεται από το γάμο, δηλαδή από τη συμφωνία ανάμεσα σε έναν άντρα και σε μια γυναίκα, η οποία θεμελιώνεται στην αμοιβαία και ελεύθερη επιλογή που συνεπάγεται η πλήρης συζυγική κοινωνία προσανατολισμένη στην τεκνοποίηση.

228 Ένα ιδιαίτερο πρόβλημα που συνδέεται με τις ελεύθερες συμβιώσεις είναι εκείνο που αφορά τη νομική αναγνώριση των ομοφυλοφιλικών ενώσεων, που τελευταία έχει γίνει αντικείμενο δημόσιων συζητήσεων. Μόνο μια ανθρωπολογία που ανταποκρίνεται στην πλήρη αλήθεια του ανθρώπου μπορεί να δώσει την κατάλληλη απάντηση στο πρόβλημα, το οποίο παρουσιάζει διάφορες όψεις και σε κοινωνικό και σε εκκλησιαστικό επίπεδο⁵⁰³. Με το φως αυτής της ανθρωπολογίας αποκαλύπτεται «πόσο ανακόλουθη είναι η απαίτηση να αποδοθεί μια “συζυγική” πραγματικότητα στην ένωση προσώπων του ίδιου φύλου. Πρωτίστως, έρχεται σε αντίθεση η αντικειμενική αδυναμία να δώσει καρπούς η συμβίωση μέσω της μετάδοσης της ζωής, σύμφωνα με το σχέδιο που χάραξε ο Θεός στην ίδια τη δομή του ανθρώπου. Επίσης, εμπόδιο αποτελεί η απουσία των προϋποθέσεων για κείνη τη διαπροσωπική συμπληρωματικότητα που θέλησε ο Δημιουργός, τόσο σε φυσι-

⁵⁰¹ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄ Επ. προς τις οικογένειες *Gratissimam sane*, 14: AAS 86 (1994) 893-896· *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2.390.

⁵⁰² Πρβλ. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2.390.

⁵⁰³ Πρβλ. ΣΥΝΟΔΟΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΠΙΣΤΗΣ, Επ. *La cura pastorale delle persone omosessuali (Η ποιμαντική φροντίδα των ομοφυλοφίλων)* (1η Οκτωβρίου 1986), 1-2: AAS 79 (1987) 543-544.

κό-βιολογικό επίπεδο όσο κυρίως και στο ψυχολογικό, ανάμεσα στο αρσενικό και στο θηλυκό. Μόνο στην ένωση δύο προσώπων διαφορετικού φύλου μπορεί να υλοποιηθεί η τελειοποίηση του ατόμου, σε μια σύνθεση ένωσης και αμοιβαίας ψυχοφυσικής συμπλήρωσης»⁵⁰⁴.

*Η αξιοπρέπεια*⁵⁰⁵ του ομοφυλόφιλου πρέπει να γίνεται σεβαστή και να ενθαρρύνεται να ακολουθήσει το σχέδιο του Θεού με μια ιδιαίτερη δέσμευση στην άσκηση της αγνότητας⁵⁰⁶. Ο προσήκων σεβασμός δε σημαίνει νομιμοποίηση συμπεριφορών που δεν αρμόζουν στον ηθικό νόμο ούτε, ακόμη λιγότερο, αναγνώριση δικαιώματος γάμου ανάμεσα σε πρόσωπα του ίδιου φύλου, με τη συνεπακόλουθη εξίσωση της ένωσής τους με την οικογένεια⁵⁰⁷: «Αν από νομική άποψη ο γάμος ανάμεσα σε δύο πρόσωπα διαφορετικού φύλου θεωρούνταν απλώς σαν ένας από τους πιθανούς γάμους, η έννοια του γάμου θα δεχόταν μια ριζική αλλαγή, με σοβαρές φθορές για το κοινό καλό. Θέτοντας την ομοφυλοφιλική ένωση σε ένα νομικό επίπεδο ανάλογο με εκείνο του γάμου ή της οικογένειας, το κράτος ενεργεί αυθαίρετα και έρχεται σε αντίφαση με τα καθήκοντά του»⁵⁰⁸.

229 Η σταθερότητα του οικογενειακού πυρήνα είναι ένα καθοριστικό

⁵⁰⁴ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Ομιλία στο εκκλησιαστικό δικαστήριο Ρότα Ρομάνα* (21 Ιανουαρίου 1999), 5: AAS 91 (1999) 625.

⁵⁰⁵ Πρβλ. ΣΥΝΟΔΟΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΠΙΣΤΗΣ, *Μερικές παρατηρήσεις όσον αφορά την απάντηση στις προτάσεις νόμου για τη μη διάκριση των ομοφυλόφιλων* (23 Ιουλίου 1992): *L'Osservatore Romano*, 24 Ιουλίου 1992, σ. 4· ιδίου, *Διακ. Persona humana (Ανθρώπινο πρόσωπο)* (29 Δεκεμβρίου 1975), 8: AAS 68 (1976) 84-85.

⁵⁰⁶ Πρβλ. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2.357-2.359.

⁵⁰⁷ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Ομιλία στους Ισπανούς επισκόπους κατά την επίσκεψη ad limina* (19 Φεβρουαρίου 1998), 4: AAS 90 (1998) 809-810· ΠΟΝΤΙΦΙΚΗ ΣΥΝΟΔΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ, *Famiglia, matrimonio e «unioni di fatto» (Οικογένεια, γάμος και «ελεύθερη συμβίωση»)* (26 Ιουλίου 2000), 23, Libreria Editrice Vaticana, Πόλις του Βατικανού 2000, σσ. 42-44· ΣΥΝΟΔΟΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΠΙΣΤΗΣ, *Considerazioni circa i progetti di riconoscimento legale delle unioni tra persone omosessuali (Παρατηρήσεις σχετικά με τη νομική αναγνώριση των ενώσεων ανάμεσα σε ομοφυλόφιλους)* (3 Ιουνίου 2003), Libreria Editrice Vaticana, Πόλις του Βατικανού 2003, σ. 9.

⁵⁰⁸ ΣΥΝΟΔΟΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΠΙΣΤΗΣ, *Considerazioni circa i progetti di riconoscimento legale delle unioni tra persone omosessuali* (3 Ιουνίου 2003), Libreria Editrice Vaticana, Πόλις του Βατικανού 2003, σ. 9.

στοιχείο για την ποιότητα της κοινωνικής συμβίωσης, γι' αυτό η αστική κοινότητα δεν μπορεί να μείνει αδιάφορη απέναντι στις διαλυτικές τάσεις που στοχεύουν τη βάση των θεμελίων της. Αν μια νομοθεσία μπορεί ενίοτε να ανεχτεί συμπεριφορές ηθικά απαράδεκτες,⁵⁰⁹ δεν πρέπει ποτέ να αποδυναμώσει την αναγνώριση της αδιάλυτης μονογαμικής γαμήλιας ένωσης ως μοναδικής μορφής της οικογένειας. Οπότε, είναι αναγκαίο οι δημόσιες αρχές, «ανθιστάμενες σ' αυτές τις διαλυτικές τάσεις της ίδιας της κοινωνίας και επιζημίες για την αξιοπρέπεια, την ασφάλεια και την ευημερία των μεμονωμένων κατοίκων, να φροντίσουν ώστε η κοινή γνώμη να μην υποτιμήσει τη θεσμική σημασία του γάμου και της οικογένειας»⁵¹⁰.

Είναι καθήκον της χριστιανικής κοινότητας και όλων εκείνων που έχουν στην καρδιά τους το καλό της κοινωνίας να τονίσουν ότι «η οικογένεια αποτελεί —περισσότερο από έναν απλό νομικό, κοινωνικό και οικονομικό πυρήνα— μια κοινότητα αγάπης και αλληλεγγύης που είναι με μοναδικό τρόπο κατάλληλη να διδάξει και να μεταδώσει πολιτιστικές, ηθικές, κοινωνικές, πνευματικές και θρησκευτικές αξίες, ουσιώδεις για την ανάπτυξη και την ευημερία των μελών της και της κοινωνίας»⁵¹¹.

β) Η οικογένεια είναι το ιερό της ζωής

230 Η συζυγική αγάπη είναι από τη φύση της ανοιχτή στην υποδοχή της ζωής⁵¹². Στο αναπαραγωγικό καθήκον αποκαλύπτεται με ξεχωριστό τρόπο η αξιοπρέπεια του ανθρώπου, η οποία καλείται να ερμηνεύσει την καλοσύνη και τη γονιμότητα που προέρχονται από τον Θεό: «Η ανθρώπινη πατρότητα και μητρότητα, μολονότι είναι βιολογικά όμοιες με εκείνες των άλλων πλασμάτων της φύσης, περιέχουν με τρόπο ουσιώδη και απο-

⁵⁰⁹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄ Εγκ. επ. *Evangelium vitae*, 71: AAS 87 (1995) 483· Πρβλ. ΑΓΙΟΣ ΘΩΜΑΣ ΑΚΙΝΑΤΗΣ, *Summa theologiae*, I-II, ε. 91, α. 2: («Utrum ad legem humanam pertineat omnia vitia cohibere»: Ed. Leon. 7, 181.

⁵¹⁰ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Απ. διάτ. *Familiaris consortio*, 81: AAS 74 (1982) 183.

⁵¹¹ ΑΠΑ ΕΔΡΑ, *Carta dei diritti della famiglia*, Εισαγωγή, Ε, Tipografia Poliglotta Vaticana, Πόλις του Βατικανού 1983, σ. 6.

⁵¹² Πρβλ. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 1.652.

κλειστικό μια «ομοιότητα» με τον Θεό, στην οποία θεμελιώνεται η οικογένεια, εννοούμενη ως κοινότητα της ανθρώπινης ζωής, ως κοινότητα προσώπων ενωμένων εν αγάπη (*communio personarum*)»⁵¹³.

Η τεκνοποίηση εκφράζει την κοινωνική υποκειμενικότητα της οικογένειας και ένα δυναμισμό αγάπης και αλληλεγγύης ανάμεσα στις γενεές που βρίσκεται στη βάση της κοινωνίας. Πρέπει να ανακαλύψουμε ξανά την κοινωνική αξία του μορίου του κοινού καλού που είναι έμφυτο σε κάθε νέο ανθρώπινο πλάσμα: κάθε παιδί «αποτελεί ένα δώρο για τους αδελφούς του, τις αδελφές του, τους γονείς του, ολόκληρη την οικογένεια. Η ζωή του γίνεται δώρο για τους ίδιους τους δωρητές της ζωής, οι οποίοι δε γίνεται να μην αισθανθούν την παρουσία του παιδιού, τη συμμετοχή του στην ύπαρξή τους, τη συνεισφορά του στο δικό τους κοινό καλό και το καλό της οικογενειακής κοινότητας»⁵¹⁴.

231 Η οικογένεια που θεμελιώνεται στο γάμο είναι όντως το ιερό της ζωής, «ο χώρος όπου η ζωή, δώρο του Θεού, μπορεί να γίνει δεκτή και να προφυλαχτεί από τις πολλαπλές επιθέσεις στις οποίες είναι εκτεθειμένη και να αναπτυχθεί σύμφωνα με τις απαιτήσεις της αληθινής ανθρώπινης ανάπτυξης»⁵¹⁵. Καθοριστικός και αναντικατάστατος είναι ο ρόλος της οικογένειας για την προώθηση και τη δημιουργία του πολιτισμού της ζωής⁵¹⁶ ενάντια στη διάδοση ενός «καταστροφικού “αντιπολιτισμού”, όπως αποδεικνύεται σήμερα από πολλές τάσεις και καταστάσεις»⁵¹⁷.

Οι χριστιανικές οικογένειες, με τη δύναμη του μυστηρίου που δέχτηκαν, έχουν την ιδιαίτερη αποστολή να γίνουν μάρτυρες και αγγελιοφόροι του Ευαγγελίου της ζωής. Είναι μια δέσμευση που στην κοινωνία προσλαμβάνει την αξία της πραγματικής και θαρραλέας προφητείας. Γι' αυτόν το λόγο το να «υπηρετείς το Ευαγγέλιο της ζωής» συνεπάγεται ότι οι

⁵¹³ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄ Επ. προς τις οικογένειες *Gratissimam sane*, 6: AAS 86 (1994) 874· Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 2.366.

⁵¹⁴ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄ Επ. προς τις οικογένειες *Gratissimam sane*, 11: AAS 86 (1994) 884.

⁵¹⁵ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 39: AAS 83 (1991) 842.

⁵¹⁶ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Evangelium vitae*, 92: AAS 87 (1995) 505-507.

⁵¹⁷ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Επ. προς τις οικογένειες *Gratissimam sane*, 13: AAS 86 (1994) 891.

οικογένειες, κυρίως όταν συμμετέχουν στις κατάλληλες οργανώσεις, προσπαθούν ώστε οι νόμοι και οι θεσμοί του κράτους να μη βλάψουν με κανέναν τρόπο το δικαίωμα στη ζωή, από τη σύλληψη μέχρι τον φυσικό θάνατο, αλλά να το υπερασπίζονται και να το προωθούν»⁵¹⁸.

232 Η οικογένεια συνεισφέρει με εξαιρετικό τρόπο στο κοινωνικό καλό μέσα από την υπεύθυνη πατρότητα και μητρότητα, χαρακτηριστικές μορφές της ιδιαίτερης συμμετοχής των συζύγων στο δημιουργικό έργο του Θεού⁵¹⁹. Το βάρος μιας παρόμοιας ευθύνης δεν μπορούμε να το επικαλεστούμε για να δικαιολογήσουμε εγωιστικά κλεισίματα, αλλά πρέπει να κατευθύνει τις επιλογές των συζύγων προς μια γενναιόδωρη υποδοχή της ζωής: «Σε σχέση με τις φυσικές, οικονομικές, ψυχολογικές και κοινωνικές συνθήκες, με τη φρόνιμη και γενναιόδωρη σκέψη να δημιουργήσει μια πολυάριθμη οικογένεια, αλλά και με την απόφαση, όταν λαμβάνεται για σοβαρούς λόγους και με το σεβασμό του ηθικού νόμου, να αποφύγει προσωρινά ή και σε απροσδιόριστο χρόνο μια νέα γέννηση»⁵²⁰. Οι λόγοι που πρέπει να οδηγούν τους συζύγους στην υπεύθυνη άσκηση της πατρότητας και της μητρότητας προέρχονται από την πλήρη αναγνώριση των υποχρεώσεών τους προς τον Θεό, προς τους ίδιους, προς την οικογένεια και προς την κοινωνία, σε μια ορθή ιεράρχηση αξιών.

233 Όσον αφορά τα «μέσα» για να πραγματοποιηθεί μια υπεύθυνη τεκνοποίηση, οφείλουμε να αρνηθούμε ως ηθικά παράνομες και τη στείρωση και την άμβλωση⁵²¹. Κυρίως η τελευταία είναι ένα ειδικό έγκλημα και αποτελεί πάντα μια ιδιαίτερα σοβαρή ηθική αναταραχή⁵²², μακριά από το να είναι ένα δικαίωμα, αποτελεί μάλλον ένα θλιβερό φαινόμενο που

⁵¹⁸ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Evangelium vitae*, 93: AAS 87 (1995) 507-508.

⁵¹⁹ Πρβλ. Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 50: AAS 58 (1966) 1.070-1.072· *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2.367.

⁵²⁰ ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ΄, Εγκ. επ. *Humanae vitae* (Ανθρώπινη ζωή), 10: AAS 60 (1968) 487· Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 50: AAS 58 (1966) 1.070-1.072.

⁵²¹ Πρβλ. ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ΄, Εγκ. επ. *Humanae vitae*, 14: AAS 60 (1968) 490-491.

⁵²² Πρβλ. Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 51: AAS 58 (1966) 1.072-1.073· *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2.271-2.272· ΙΩΑΝΝΗΣ

συνεισφέρει βαρύτατα στη διάδοση μιας νοοτροπίας κατά της ζωής, απειλώντας επικίνδυνα την ορθή και δημοκρατική κοινωνική συμβίωση⁵²³.

Οφείλουμε επίσης να αρνηθούμε τα αντισυλληπτικά σε κάθε μορφή τους⁵²⁴: αυτή η άρνηση στηρίζεται σε μια ορθή και ολοκληρωμένη αντίληψη για τον άνθρωπο και τη σεξουαλικότητά⁵²⁵ του και έχει την αξία ηθικής απαίτησης για την προστασία της πραγματικής ανάπτυξης των λαών⁵²⁶. Οι ίδιοι λόγοι ανθρωπολογικής τάξεως δικαιολογούν όμως ως νόμιμη την περιοδική αποχή στις περιόδους της γυναικειάς γονιμότητας⁵²⁷. Το να αρνούμαστε την αντισύλληψη και να καταφεύγουμε σε φυσικές μεθόδους ρύθμισης των γεννήσεων σημαίνει ότι επιλέγουμε να ορίζουμε τις διαπροσωπικές σχέσεις ανάμεσα στους συζύγους με τον αμοιβαίο σεβασμό και την πλήρη αποδοχή, με θετικό αντίκτυπο και για την πραγματοποίηση μιας πιο ανθρώπινης κοινωνικής τάξης.

234 Η κρίση σχετικά με το διάστημα ανάμεσα στις γεννήσεις και τον αριθμό των παιδιών αφορά μόνο τους συζύγους. Είναι ένα αναφαίρετο δικαίωμά τους, που το ασκούν μπροστά στον Θεό, εξετάζοντας τις υποχρεώσεις προς τον εαυτό τους, προς τα παιδιά που έχουν ήδη γεννηθεί, την οικογένεια και την κοινωνία⁵²⁸. Η επέμβαση των δημόσιων αρχών,

ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Επ. προς τις οικογένειες *Gratissimam sane*, 21: AAS 86 (1994) 919-920· ιδίου, Εγκ. επ. *Evangelium vitae*, 58-59, 61-62: AAS 87 (1995) 466-468, 479-472.

⁵²³ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Επ. προς οικογένειες *Gratissimam sane*, 21: AAS 86 (1994) 919-920· ιδίου, Εγκ. επ. *Evangelium vitae*, 72, 101: AAS 87 (1995) 484-485, 516-518· *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2.273.

⁵²⁴ Πρβλ. Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 51: AAS 58 (1966) 1.072-1.073· ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ΄, Εγκ. επ. *Humanae vitae*, 14: AAS 60 (1968) 490-491· ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Απ. διάτ. *Familiaris consortio*, 32: AAS 74 (1982) 118-120· *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2.370· ΠΙΟΣ ΙΑ΄, Εγκ. επ. *Casti connubii* (Για την ιερότητα του γάμου): AAS 22 (1930), 559-561.

⁵²⁵ Πρβλ. ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ΄, Εγκ. επ. *Humanae vitae*, 17: AAS 60 (1968) 493-494· ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Απ. διάτ. *Familiaris consortio*, 32: AAS 74 (1982) 118-120.

⁵²⁶ Πρβλ. ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ΄, Εγκ. επ. *Humanae vitae*, 17: AAS 60 (1968) 493-494.

⁵²⁷ Πρβλ. ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ΄, Εγκ. επ. *Humanae vitae*, 16: AAS 60 (1968) 491-492· ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Απ. διάτ. *Familiaris consortio*, 32: AAS 74 (1982) 118-120· *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2.370.

στο πλαίσιο των αρμοδιοτήτων τους, για τη διάδοση της σωστής πληροφόρησης και την υιοθέτηση των κατάλληλων μέτρων σε δημογραφικό επίπεδο πρέπει να γίνει με σεβασμό προς τα πρόσωπα και την ελευθερία του ζευγαριού: δεν μπορεί ποτέ να υποκαταστήσει τις επιλογές τους⁵²⁹. κι ακόμη λιγότερο μπορούν να το κάνουν οι οργανώσεις που ασχολούνται με αυτό τον τομέα.

Είναι ηθικά καταδικαστέα ως προσβολές κατά της αξιοπρέπειας του προσώπου και της οικογένειας όλα τα προγράμματα οικονομικής βοήθειας που προορίζονται να χρηματοδοτήσουν καμπάνιες στειρώσεως και αντισύλληψης ή υποστηρίζουν τέτοια προγράμματα. Η λύση των προβλημάτων που συνδέονται με τη δημογραφική ανάπτυξη πρέπει να ακολουθείται από τον ταυτόχρονο σεβασμό και της σεξουαλικής και της κοινωνικής ηθικής, προωθώντας μεγαλύτερη δικαιοσύνη και πραγματική αλληλεγγύη για να δώσουμε οπουδήποτε αξιοπρέπεια στη ζωή, αρχίζοντας από τις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτιστικές συνθήκες.

235 Η επιθυμία της μητρότητας και της πατρότητας δεν αιτιολογεί κανένα «δικαίωμα στο παιδί», ενώ είναι προφανή τα δικαιώματα του παιδιού που θα γεννηθεί σύντομα, στο οποίο πρέπει να εγγυηθούμε εξαιρετικές συνθήκες ύπαρξης, μέσα από τη σταθερότητα της οικογένειας που θεμελιώνεται στο γάμο και στη συμπληρωματικότητα των δύο μορφών, της πατρικής και της μητρικής⁵³⁰. Η εξέλιξη της έρευνας και των τεχνικών εφαρμογών της στο πεδίο της αναπαραγωγής θέτει νέα και ευαίσθητα θέματα που καλούν να πάρουν θέση η κοινωνία και οι κανόνες οι οποίοι ρυθμίζουν την ανθρωπίνη συμβίωση.

Χρειάζεται να τονίσουμε ότι δεν είναι ηθικά αποδεκτές όλες οι τεχνικές αναπαραγωγής —όπως η δωρεά σπέρματος ή ωοκυττάρων· η παρένθετη μητρότητα· η εξωσωματική γονιμοποίηση— όπου καταφεύγουν στη μήτρα ή στα γεννητικά κύτταρα ξένων προσώπων προς το συζυγικό ζεύ-

⁵²⁸ Πρβλ. Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 50: AAS 58 (1966) 1.070-1.072· *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2.368· ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ΄, Εγκ. επ. *Populorum progressio*, 37: AAS 59 (1967) 275-276.

⁵²⁹ Πρβλ. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2.372.

⁵³⁰ Πρβλ. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2.378.

γος, προσβάλλοντας το δικαίωμα του παιδιού να γεννηθεί από έναν πατέρα και από μια μητέρα βιολογικά και νομικά, ή διαχωρίζουν την πράξη της ένωσης από την αναπαραγωγική, καταφεύγοντας σε τεχνικές εργαστηρίου, όπως η σπερματέγχυση και η εξωσωματική γονιμοποίηση, έτσι ώστε το παιδί να εμφανίζεται σαν το αποτέλεσμα μιας τεχνικής πράξης περισσότερο παρά ο φυσικός καρπός της ανθρώπινης πράξης όπου πραγματοποιείται η πλήρης και ολοκληρωτική δωρεά των συζύγων⁵³¹. Το να μην καταφεύγουμε στις διάφορες μορφές της επονομαζόμενης *υποβοηθούμενης αναπαραγωγής*, που αντικαθιστά τη συζυγική πράξη, σημαίνει να σεβόμαστε —και για τους γονείς και για τα παιδιά που σκοπεύουν να γεννήσουν— την αξιοπρέπεια του ανθρώπου στο σύνολό της⁵³². Αντίθετα, είναι νόμιμα τα μέσα που διαμορφώθηκαν ως βοήθεια της συζυγικής πράξης ή για την επίτευξη των στόχων της⁵³³.

236 Ένα ζήτημα με ιδιαίτερη κοινωνική και πολιτιστική σπουδαιότητα για τις πολλαπλές και σοβαρές ηθικές επιπλοκές που παρουσιάζει είναι η ανθρώπινη κλωνοποίηση, όρος που από μόνος του γενικά σημαίνει αναπαραγωγή μιας βιολογικής οντότητας γενετικά ταυτόσημης με την αρχική. Έχει προσλάβει πειραματικά και θεωρητικά διάφορες έννοιες που προϋποθέτουν με τη σειρά τους διαφορετικές διαδικασίες ως προς την τεχνική για την πραγματοποίησή της, αλλά και ως προς τους στόχους. Μπορεί να σημαίνει την απλή αναπαραγωγή κυττάρων ή τμημάτων του DNA στο εργαστήριο. Ιδιαίτερα όμως σήμερα σημαίνει την αναπαραγωγή ατόμων σε εμβρυϊκό στάδιο με διαφορετικούς τρόπους της φυσικής γονιμοποίησης και με τρόπο ώστε να είναι γενετικά όμοια με το άτομο από το οποίο προέρχονται. Αυτός ο τύπος κλωνοποίησης μπορεί να έχει ως σκοπό την αναπαραγωγή ανθρώπινων εμβρύων ή θεραπευτικούς σκοπούς, δηλαδή τη χρησιμοποίηση αυτών των εμβρύων για επιστημονική

⁵³¹ ΣΥΝΟΔΟΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΠΙΣΤΗΣ, Διδ. *Donum vitae* (Το δώρο της ζωής), ΙΙ, 2, 3, 5: AAS 80 (1988) 88-89, 92-94· Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 2.376-2.377.

⁵³² ΣΥΝΟΔΟΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΠΙΣΤΗΣ, Διδ. *Donum vitae*, ΙΙ, 7: AAS 80 (1988) 95-96.

⁵³³ Πρβλ. Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 2.375.

έρευνα ή ειδικότερα για την παραγωγή βλαστοκυττάρων.

Από ηθικής απόψεως, η απλή αναπαραγωγή κανονικών κυττάρων ή τμημάτων DNA δεν παρουσιάζει ιδιαίτερα προβλήματα. Πολύ διαφορετική είναι η άποψη του Διδακτικού Σώματος της Εκκλησίας για την κλωνοποίηση. Αντιτίθεται στην αξιοπρέπεια της ανθρώπινης αναπαραγωγής επειδή πραγματοποιείται δίχως την πράξη προσωπικής αγάπης ανάμεσα στους συζύγους, καθώς είναι μια α-σεξουαλική και α-γαμική αναπαραγωγή⁵³⁴. Επίσης, αυτός ο τρόπος αναπαραγωγής αντιπροσωπεύει μια μορφή ολοκληρωτικής κυριαρχίας στο άτομο που αναπαράχθηκε από εκείνον που το παρήγαγε⁵³⁵. Το γεγονός ότι πραγματοποιείται κλωνοποίηση για να αναπαραχθούν έμβρυα από τα οποία θα αφαιρεθούν κύτταρα για να χρησιμοποιηθούν ως θεραπεία δεν αμβλύνει την ηθική σοβαρότητα και επειδή για να πάρουμε αυτά τα κύτταρα, το έμβρυο πρέπει πρώτα να αναπαραχθεί και μετά να θανατωθεί⁵³⁶.

237 Οι γονείς, ως διδάσκαλοι της ζωής, δεν πρέπει ποτέ να ξεχνούν ότι η πνευματική διάσταση της τεκνοποίησης αξίζει μια ανώτερη θεώρηση από εκείνη που επιφυλάσσουν σε οποιαδήποτε άλλη. «Η πατρότητα και η μητρότητα αντιπροσωπεύουν ένα καθήκον όχι απλώς σωματικής φύσεως αλλά πνευματικής· πράγματι, μέσα από αυτές περνά η γενεαλογία του ανθρώπου, που έχει την αιώνια αρχή της στον Θεό και σ' Αυτόν οφείλει να οδηγηθεί»⁵³⁷. Υποδεχόμενες την ανθρώπινη ζωή στο ενιαίο σύνολο των

⁵³⁴ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Ομιλία στην Ποντιφική Ακαδημία για τη ζωή (21 Φεβρουαρίου 2004), 2: AAS 96 (2004) 418.

⁵³⁵ ΠΟΝΤΙΦΙΚΗ ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΖΩΗ, *Riflessioni sulla clonazione* (Σκέψεις για την κλωνοποίηση), Libreria Editrice Vaticana, Πόλις του Βατικανού 1997· ΠΑΠΙΚΗ ΣΥΝΟΔΟΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΙΡΗΝΗ, *L'Église face au racism, Contribution du Saint-Siège à la Conférence mondiale contre le Racisme, la Discrimination raciale, la Xénophobie et l'Intolérance qui y est associée* (Η Εκκλησία απέναντι στο ρατσισμό, Παρέμβαση της Αγίας Έδρας στο Παγκόσμιο Συνέδριο ενάντια στο ρατσισμό, τη φυλετική διάκριση, την ξενοφοβία και τη μισαλλοδοξία που συνδέεται μ' αυτά), 21, Tipografia Vaticana, Πόλις του Βατικανού 2001, σ. 23.

⁵³⁶ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Ομιλία στο 18^ο Διεθνές Συνέδριο της Εταιρείας Μεταμοσχεύσεων (29 Αυγούστου 2000), 8: AAS 92 (2000) 826.

διαστάσεών της, φυσικών και πνευματικών, οι οικογένειες συνεισφέρουν στην «κοινωνία των γενεών» και συμβάλλουν έτσι με τρόπο ουσιώδη και αναντικατάστατο στην ανάπτυξη της κοινωνίας. Γι' αυτόν το λόγο «η οικογένεια δικαιούται φροντίδας από την πλευρά της κοινωνίας όσον αφορά τις υποχρεώσεις της γύρω από την αναπαραγωγή και τη διαπαιδαγώγηση των παιδιών. Τα συζευγμένα ζευγάρια, όσα διαθέτουν πολυάριθμη οικογένεια, έχουν δικαίωμα στην κατάλληλη βοήθεια και δεν πρέπει να υποβάλλονται σε διακρίσεις»⁵³⁸.

γ) Το καθήκον της διαπαιδαγώγησης

238 Με το διαπαιδαγωγικό της έργο η οικογένεια διαμορφώνει τον άνθρωπο στην πληρότητα της αξιοπρέπειάς του, σύμφωνα με όλες τις διαστάσεις της, περιλαμβανομένης και της κοινωνικής. Πράγματι, η οικογένεια αποτελεί «μια κοινότητα αγάπης και αλληλεγγύης που είναι με μοναδικό τρόπο κατάλληλη να διδάσκει και να μεταδίδει πολιτιστικές, ηθικές, κοινωνικές, πνευματικές και θρησκευτικές αξίες, ουσιώδεις για την ανάπτυξη και την ευημερία των μελών της και της κοινωνίας»⁵³⁹. Ασκώντας τη διαπαιδαγωγική αποστολή της, η οικογένεια συνεισφέρει στο κοινό καλό και αποτελεί το πρώτο σχολείο των κοινωνικών αρετών, τις οποίες όλες οι κοινωνίες έχουν ανάγκη⁵⁴⁰. Τα πρόσωπα βοηθούνται στην οικογένεια να μεγαλώσουν με ελευθερία και υπευθυνότητα, απαραίτητες προϋπο-

⁵³⁷ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Επ. προς τις οικογένειες *Gratissimam sane*, 10: AAS 86 (1994) 881.

⁵³⁸ ΑΓΙΑ ΕΔΡΑ, *Carta dei diritti della famiglia*, άρθρο 3, γ, Tipografia Poliglotta Vaticana, Πόλις του Βατικανού 1983, σ. 9. Η *Διεθνής Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου* δηλώνει ότι «η οικογένεια είναι ο φυσικός και θεμελιώδης πυρήνας της κοινωνίας και δικαιούται να προστατεύεται από την κοινωνία και το κράτος» (άρθρο 16.3): *Διεθνής Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου*, Εκδόσεις της ιταλικής κοινωνίας για τη διεθνή οργάνωση, Cedam, Πάντοβα 1950, σ. 31.

⁵³⁹ ΑΓΙΑ ΕΔΡΑ, *Carta dei diritti della famiglia*, Εισαγωγή, Ε, Tipografia Poliglotta Vaticana, Πόλις του Βατικανού 1983, σ. 6.

⁵⁴⁰ Πρβλ. Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Διακ. *Gravissimum educationis* (Η σημασία της διαπαιδαγώγησης), 3: AAS 58 (1966) 731-732· ίδια, Ποιμ. διάτ. *Gaudium*

θέσεις για την ανάληψη οποιουδήποτε καθήκοντος στην κοινωνία. Επίσης, με τη διαπαιδαγώγηση μεταδίδονται, για να απορροφηθούν και να γίνουν κτήμα του καθενός, μερικές θεμελιώδεις αξίες, αναγκαίες για να είναι πολίτες ελεύθεροι, τίμιοι και υπεύθυνοι⁵⁴¹.

239 Η οικογένεια έχει έναν πρωταρχικό και αναντικατάστατο ρόλο στη διαπαιδαγώγηση των παιδιών⁵⁴². Η αγάπη των γονιών, καθώς τίθενται στην υπηρεσία των παιδιών για να τα βοηθήσουν να βγάλουν τον καλύτερο εαυτό τους, ολοκληρώνεται ακριβώς στο καθήκον της διαπαιδαγώγησης: «η αγάπη των γονιών από πηγή γίνεται ψυχή και επομένως κανόνας που εμπνέει και οδηγεί την αποτελεσματική παιδαγωγική πρακτική, εμπλουτίζοντάς τη με τις αξίες της τρυφερότητας, της σταθερότητας, της καλοσύνης, της φροντίδας, της ανυστεροβουλίας, του πνεύματος θυσίας, που είναι ο πολυτιμότερος καρπός της αγάπης»⁵⁴³.

Το δικαίωμα-καθήκον των γονιών να διαπαιδαγωγούν τα παιδιά τους χαρακτηρίζεται «ουσιώδες καθώς συνδέεται με τη μετάδοση της ανθρωπίνης ζωής· πρωτότυπο και πρωταρχικό, όσον αφορά το διαπαιδαγωγικό καθήκον των άλλων για τη μοναδικότητα της σχέσης αγάπης που υπάρχει ανάμεσα στους γονείς και στα παιδιά· αναντικατάστατο και αναφαίρετο, [...] καθώς δεν μπορεί να ανατεθεί πλήρως σε άλλους, ούτε οι άλλοι να το ιδιοποιηθούν»⁵⁴⁴. Οι γονείς έχουν το δικαίωμα-καθήκον να δώσουν θρησκευτική διαπαιδαγώγηση και να διαμορφώσουν ηθικά τα

et spes, 52: AAS 58 (1966) 1.073-1.074· ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Απ. διάτ. *Familiaris consortio*, 37: AAS 74 (1982) 127-129· Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 1.653, 2.228.

⁵⁴¹ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Απ. διάτ. *Familiaris consortio*, 43: AAS 74 (1982) 134-135.

⁵⁴² Πρβλ. Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Διακ. *Gravissimum educationis*, 3: AAS 58 (1966) 731-732· ίδια, Πομ. διάτ. *Gaudium et spes*, 61: AAS 58 (1966) 1.081-1.082· ΑΓΙΑ ΕΔΡΑ, *Carta dei diritti della famiglia*, άρθρο 5, Tipografia Poliglotta Vaticana, Πόλις του Βατικανού 1983, σσ. 10-11· Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 2.223. Ο Κώδικας του Κανονικού Δικαίου αφιερώνει σ' αυτό το δικαίωμα-καθήκον των γονιών τους κανόνες 793-799 και τον 1.136.

⁵⁴³ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Απ. διάτ. *Familiaris consortio*, 36: AAS 74 (1982) 127.

⁵⁴⁴ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Απ. διάτ. *Familiaris consortio*, 36: AAS 74 (1982) 126· Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 2.221.

παιδιά τους⁵⁴⁵: δικαίωμα που δεν μπορεί να διαγραφεί από το κράτος, αλλά να γίνει σεβαστό και να προωθηθεί· καθήκον πρωταρχικό που η οικογένεια δεν μπορεί να παραμελήσει ή να αναθέσει σε άλλους.

240 Οι γονείς είναι οι πρώτοι αλλά όχι οι μοναδικοί παιδαγωγοί των παιδιών τους. Εξαρτάται από αυτούς, λοιπόν, να ασκήσουν με αίσθημα ευθύνης το παιδαγωγικό έργο σε στενή και άγρυπνη συνεργασία με τους αστικούς και εκκλησιαστικούς οργανισμούς: «η ίδια η κοινοτική, αστική και εκκλησιαστική διάσταση του ανθρώπου απαιτεί και οδηγεί σ' ένα πιο ευρύ και διαρθρωμένο έργο, που είναι ο καρπός της οργανωμένης συνεργασίας διαφορετικών παιδαγωγικών δυνάμεων. Αυτές οι δυνάμεις είναι όλες αναγκαίες, έστω κι αν καθεμία μπορεί και οφείλει να επεμβαίνει με τη δική της αρμοδιότητα και τη δική της συνεισφορά»⁵⁴⁶. Οι γονείς έχουν το δικαίωμα να επιλέξουν τα όργανα διάπλασης που ανταποκρίνονται στις πεποιθήσεις τους και να αναζητήσουν τα μέσα που θα τους βοηθήσουν στο καθήκον τους ως παιδαγωγών σε πνευματικό και θρησκευτικό επίπεδο. Οι δημόσιες αρχές έχουν το καθήκον να εγγυηθούν αυτό το δικαίωμα και να εξασφαλίσουν τις αποτελεσματικές συνθήκες που επιτρέπουν την άσκησή του⁵⁴⁷. Σ' αυτό το πλαίσιο τίθεται κυρίως το θέμα της συνεργασίας ανάμεσα στην οικογένεια και στους σχολικούς θεσμούς.

241 Οι γονείς έχουν το δικαίωμα να ιδρύσουν και να υποστηρίξουν παιδαγωγικούς θεσμούς. Οι δημόσιες αρχές πρέπει να φροντίσουν ώστε «οι δημόσιες επιδοτήσεις να δίνονται με τρόπο ώστε οι γονείς να είναι πραγματικά ελεύθεροι να ασκήσουν αυτό το δικαίωμα, δίχως να αντιμετωπίζουν άδικα βάρη. Δεν πρέπει να αναγκάζονται οι γονείς να καταφεύγουν, άμεσα ή έμμεσα, σε συμπληρωματικά έξοδα, που εμποδίζουν ή περιορίζουν άδικα την άσκηση αυτής της ελευθερίας»⁵⁴⁸. Πρέπει να θεωρη-

⁵⁴⁵ Πρβλ. Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Διακ. *Dignitatis humanae*, 5: AAS 58 (1966) 933· ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη* 1994, 5: AAS 86 (1994) 159-160.

⁵⁴⁶ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Απ. διάτ. *Familiaris consortio*, 40: AAS 74 (1982) 131.

⁵⁴⁷ Πρβλ. Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Διακ. *Gravissimum educationis*, 6: AAS 58 (1966) 733-734· *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2.229.

θεί αδικία η άρνηση της δημόσιας οικονομικής υποστήριξης στα μη κρατικά σχολεία που έχουν ανάγκη και προσφέρουν υπηρεσίες στην αστική κοινωνία: «Όταν το κράτος διεκδικεί το σχολικό μονοπώλιο, ξεπερνά τα δικαιώματά του και προσβάλλει τη δικαιοσύνη... Το κράτος δεν μπορεί, χωρίς να διαπράττει αδικία, να ικανοποιείται ανεχόμενο τα επονομαζόμενα ιδιωτικά σχολεία. Αυτά προσφέρουν δημόσια υπηρεσία και, κατά συνέπεια, έχουν το δικαίωμα να στηρίζονται οικονομικά»⁵⁴⁹.

242 Η οικογένεια έχει την ευθύνη να προσφέρει μια ολοκληρωμένη διαπαιδαγώγηση. Πράγματι, κάθε αληθινή διαπαιδαγώγηση οφείλει να προωθεί «τη διάπλαση του ανθρώπου ενόψει του ύστατου σκοπού του και συγχρόνως, για το καλό της κοινωνίας στην οποία είναι μέλος, ενόψει των ευθυνών που θα αναλάβει απέναντί της όταν ενηλικιωθεί»⁵⁵⁰. Η ολότητα είναι εξασφαλισμένη όταν τα παιδιά —με τη μαρτυρία της ζωής και με το λόγο— διαπαιδαγωγούνται στο διάλογο, στη συνάθροιση, στην κοινωνικότητα, στη νομιμότητα, στην αλληλεγγύη και στην ειρήνη, καλλιεργώντας τις βασικές αρετές της δικαιοσύνης και της αγάπης⁵⁵¹.

Στη διαπαιδαγώγηση των παιδιών, ο μητρικός και ο πατρικός ρόλος είναι εξίσου αναγκαίοι⁵⁵². Έτσι, οι γονείς οφείλουν να ενεργούν από κοινού. Το κύρος θα ασκείται με σεβασμό και τρυφερότητα, αλλά και με σταθερότητα και σθένος: πρέπει να είναι πιστευτό, συνεπές, γνωστικό και πάντα προσανατολισμένο προς το καλό των παιδιών.

243 Οι γονείς έχουν επίσης την ιδιαίτερη ευθύνη στο πεδίο της σεξουαλι-

⁵⁴⁸ ΑΓΙΑ ΕΔΡΑ, *Carta dei diritti della famiglia*, άρθρο 5, Tipografia Poliglotta Vaticana, Πόλις του Βατικανού 1983, σ. 11· πρβλ. Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, *Διακ. Dignitatis humanae*, 5: AAS 58 (1966) 933.

⁵⁴⁹ ΣΥΝΟΔΟΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΠΙΣΤΗΣ, Διδ. *Libertatis conscientia*, 94: AAS 79 (1987) 595-596.

⁵⁵⁰ Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, *Διακ. Gravissimum educationis*, 1: AAS 58 (1966) 729.

⁵⁵¹ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Απ. διάτ. *Familiaris consortio*, 43: AAS 74 (1982) 134-135.

⁵⁵² Πρβλ. Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 52: AAS 58 (1966) 1.073-1.074.

κής διαπαιδαγώγησης. Είναι εξαιρετικά σημαντικό για μια ισορροπημένη ανάπτυξη τα παιδιά να μάθουν με τρόπο σωστό και προοδευτικό τη σημασία της σεξουαλικότητας και να μάθουν να εκτιμούν τις ανθρώπινες και ηθικές αξίες που συνδέονται μαζί της: «Για τους στενούς δεσμούς που μεσολαβούν ανάμεσα στη σεξουαλική διάσταση του προσώπου και στις ηθικές αξίες του, το παιδαγωγικό καθήκον πρέπει να οδηγεί τα παιδιά να γνωρίσουν και να εκτιμήσουν τους ηθικούς κανόνες ως αναγκαία και πολύτιμη εγγύηση για μια υπεύθυνη ανάπτυξη της ανθρώπινης σεξουαλικότητας»⁵⁵³. Οι γονείς οφείλουν να ξεετάζουν τους τρόπους με τους οποίους πραγματοποιείται η σεξουαλική διαπαιδαγώγηση στους παιδαγωγικούς θεσμούς, με σκοπό να ελέγξουν ότι ένα θέμα τόσο σημαντικό και ευαίσθητο αντιμετωπίζεται με τον κατάλληλο τρόπο.

δ) Αξιοπρέπεια και δικαιώματα των παιδιών

244 Η κοινωνική διδασκαλία της Εκκλησίας υποδεικνύει σταθερά την ανάγκη να γίνεται σεβαστή η αξιοπρέπεια των παιδιών. «Στην οικογένεια, κοινότητα προσώπων, πρέπει να εξασφαλίζεται ιδιαίτερη προσοχή στο παιδί, αναπτύσσοντας βαθιά εκτίμηση για την προσωπική του αξιοπρέπεια, όπως επίσης μεγάλο σεβασμό και μια γενναιοδωρη φροντίδα για τα δικαιώματά του. Αυτό ισχύει για κάθε παιδί, αλλά γίνεται ιδιαίτερα επείγον όσο πιο μικρό είναι το παιδί και χρειάζεται τα πάντα, είναι άρρωστο, υποφέρει ή έχει ειδικές ανάγκες»⁵⁵⁴.

Τα δικαιώματα των παιδιών πρέπει να προστατεύονται από νομοθετικές διατάξεις. Κατ' αρχάς, είναι ανάγκη να αναγνωρισθεί δημόσια σε όλες τις χώρες η κοινωνική αξία της παιδικής ηλικίας: «Καμία χώρα στον κόσμο, κανένα πολιτικό σύστημα δεν μπορεί να σκεφτεί το μέλλον του

⁵⁵³ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Απ. διάτ. *Familiaris consortio*, 37: AAS 74 (1982) 128· ΠΑΠΙΚΗ ΣΥΝΟΔΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ, *Sessualità umana: verità e significato. Orientamenti educativi in famiglia* (Ανθρώπινη σεξουαλικότητα: αλήθεια και σημασία. Παιδαγωγικοί προσανατολισμοί στην οικογένεια) (8 Δεκεμβρίου 1995), Libreria Editrice Vaticana, Πόλις του Βατικανού 1995.

⁵⁵⁴ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Απ. διάτ. *Familiaris consortio*, 26: AAS 74 (1982) 111-112.

παρά μόνο διαμέσου της εικόνας των νέων γενεών που θα πάρουν από τους γονείς τους την πολλαπλή κληρονομιά αξιών, υποχρεώσεων και φιλοδοξιών του έθνους στο οποίο ανήκουν και όλης της ανθρώπινης οικογένειας»⁵⁵⁵. Το πρώτο δικαίωμα του παιδιού είναι «να γεννηθεί σε μια πραγματική οικογένεια»⁵⁵⁶, ένα δικαίωμα του οποίου ο σεβασμός υπήρξε ανέκαθεν προβληματικός και σήμερα γνωρίζει νέες μορφές παραβίασης που οφείλονται στην εξέλιξη των γενετικών τεχνικών.

245 *Η κατάσταση ενός μεγάλου αριθμού παιδιών ανά τον κόσμο κάθε άλλο παρά ικανοποιητική μπορεί να θεωρηθεί εξαιτίας της έλλειψης συνθηκών που ευνοούν την ανάπτυξή τους, παρ' όλη την ύπαρξη ενός ειδικού διεθνούς νομικού οργάνου για την προστασία των δικαιωμάτων του παιδιού*⁵⁵⁷, που δεσμεύει σχεδόν όλα τα μέλη της διεθνούς κοινότητας. Πρόκειται για συνθήκες οι οποίες συνδέονται με την έλλειψη υγειονομικών υπηρεσιών, κατάλληλης διατροφής, τη δυνατότητα να αποκτήσουν την ελάχιστη σχολική μόρφωση και ένα σπίτι. Επίσης, παραμένουν άλυτα ορισμένα σοβαρότατα προβλήματα: η αγοραπωλησία παιδιών, η εργασία ανηλίκων, το φαινόμενο των «παιδιών του δρόμου», η χρησιμοποίηση παιδιών σε ένοπλες συγκρούσεις, ο γάμος κοριτσιών, η χρησιμοποίηση παιδιών για το εμπόριο πορνογραφικού υλικού, ακόμη και μέσα από τα πιο σύγχρονα και εξεζητημένα μέσα κοινωνικής επικοινωνίας. Είναι απαραίτητο να καταπολεμήσουμε σε εθνικό και διεθνές επίπεδο τις παραβιάσεις που αφορούν την αξιοπρέπεια των παιδιών και οι οποίες οφείλονται στη σεξουαλική εκμετάλλευση από ανθρώπους που επιδίδονται στην παιδοφιλία και σε βιασμούς κάθε είδους των πιο ανυπεράσπιστων ανθρωπίνων πλασμάτων⁵⁵⁸. Πρόκειται για

⁵⁵⁵ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', *Ομιλία στη Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών* (2 Οκτωβρίου 1979), 21: AAS 71 (1979) 1.159· πρβλ. επίσης ιδίου, *Μήνυμα προς τον Γενικό Γραμματέα των Ηνωμένων Εθνών με την ευκαιρία της Παγκόσμιας Συνδιάσκεψης Κορυφής για τα παιδιά* (22 Σεπτεμβρίου 1990): AAS 83 (1991) 358-361.

⁵⁵⁶ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', *Ομιλία στην Επιτροπή Ευρωπαϊών Δημοσιογράφων για τα δικαιώματα του παιδιού* (13 Ιανουαρίου 1979): AAS 71 (1979) 360.

⁵⁵⁷ Πρβλ. *Συνθήκη για τα δικαιώματα του παιδιού*, τέθηκε σε ισχύ το 1990· την ενέκρινε και η Αγία Έδρα.

εγκληματικές πράξεις που πρέπει να καταπολεμηθούν ριζικά, με τα κατάλληλα προληπτικά και ποινικά μέτρα, μέσω της αποφασιστικής δράσης διαφόρων αρχών.

IV. Η ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΠΡΩΤΑΓΩΝΙΣΤΡΙΑ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΖΩΗΣ

α) Οικογενειακή αλληλεγγύη

246 Η κοινωνική υποκειμενικότητα των οικογενειών, και των μεμονωμένων και των συνεργαζόμενων, εκφράζεται και με εκδηλώσεις αλληλεγγύης και συμμετοχής, όχι μόνο ανάμεσα στις ίδιες οικογένειες, αλλά και μέσα από διάφορες μορφές συμμετοχής στην κοινωνική και πολιτική ζωή. Πρόκειται για αποτέλεσμα της οικογενειακής πραγματικότητας που θεμελιώνεται στην αγάπη: καθώς γεννιέται από την αγάπη και αναπτύσσεται εν αγάπη, η αλληλεγγύη ανήκει στην οικογένεια ως στοιχείο δομικό και συστατικό.

Είναι μια αλληλεγγύη που μπορεί να πάρει τη μορφή της φροντίδας και της προσοχής σε όσους ζουν στη φτώχεια και στην ανέχεια, στα ορφανά, στα άτομα με ειδικές ανάγκες, στους ασθενείς, στους ηλικιωμένους, στους πενθούντες, σε όσους ζουν μέσα στην αμφιβολία, στη μοναξιά ή στην εγκατάλειψη· μια αλληλεγγύη που ανοίγεται στην υποδοχή, στην εμπιστοσύνη ή στην υιοθεσία· που ξέρει να γίνεται η φωνή σε κάθε κατάσταση ταλαιπωρίας εκτός θεσμών, μέχρι να επέμβουν σύμφωνα με τους ιδιαίτερους στόχους τους.

247 Οι οικογένειες, μακριά από του να είναι μόνο αντικείμενο της πολιτικής δράσης, μπορούν και πρέπει να γίνουν υποκείμενο αυτής της δραστηριότητας, ενεργώντας έτσι ώστε «οι νόμοι και οι θεσμοί του κράτους όχι μόνο να μην προσβάλλουν, αλλά να υποστηρίζουν και να υπερασπίζονται τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις της οικογένειας. Με αυτή την

⁵⁵⁸ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 1996, 2-6: AAS 88 (1996) 104-107.

έννοια οι οικογένειες πρέπει να αναπτύσσονται με τη συνείδηση ότι είναι “πρωταγωνίστριες” της επονομαζόμενης “οικογενειακής πολιτικής” και να αναλαμβάνουν την ευθύνη της αλλαγής της κοινωνίας»⁵⁵⁹. Για το σκοπό αυτό πρέπει να ενισχυθούν οι οικογενειακοί σύνδεσμοι: «Οι οικογένειες έχουν το δικαίωμα να ιδρύουν συνδέσμους με άλλες οικογένειες και θεσμούς για να φέρουν σε πέρας το ρόλο τους με τρόπο αποτελεσματικό και πρόσφορο, όπως να προστατεύουν τα δικαιώματα, να προωθούν το καλό και να αντιπροσωπεύουν τα συμφέροντα της οικογένειας. Σε οικονομικό, κοινωνικό, νομικό και πολιτιστικό επίπεδο πρέπει να αναγνωριστεί ο νόμιμος ρόλος των οικογενειών και των συνδέσμων τους για την επεξεργασία και την υλοποίηση των προγραμμάτων που ενδιαφέρουν τη ζωή της οικογένειας»⁵⁶⁰.

β) Οικογένεια, οικονομική ζωή και εργασία

248 Η σχέση που μεσολαβεί ανάμεσα στην οικογένεια και στην οικονομική ζωή είναι ιδιαίτερα σημαντική. Πράγματι, αφενός η «οικο-νομία» γεννήθηκε από την οικιακή εργασία: το σπίτι υπήρξε για πολύ μεγάλο διάστημα και ακόμη —σε πολλούς χώρους— συνεχίζει να είναι μονάδα παραγωγής και κέντρο ζωής. Ο δυναμισμός της οικονομικής ζωής, αφετέρου, αναπτύσσεται με την πρωτοβουλία των προσώπων και πραγματοποιείται, σύμφωνα με ομόκεντρους κύκλους, σε ολοένα πιο ευρύτερα δίκτυα παραγωγής και ανταλλαγής αγαθών και υπηρεσιών, που εμπλέκουν με αυξανόμενο βαθμό τις οικογένειες. Οπότε, η οικογένεια πρέπει να θεωρηθεί δικαιωματικά ουσιαστική πρωταγωνίστρια της οικονομικής ζωής, προσανατολισμένη όχι από τη λογική της αγοράς, αλλά της συμμετοχής και της αλληλεγγύης ανάμεσα στις γενεές.

249 Μια εντελώς ξεχωριστή σχέση συνδέει την οικογένεια και την εργασία:

⁵⁵⁹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Απ. διάτ. *Familiaris consortio*, 44: AAS 74 (1982) 136· πρβλ. ΑΓΙΑ ΕΔΡΑ, *Carta dei diritti della famiglia*, άρθρο 8, α-β, Tipografia Poliglotta Vaticana, Πόλις του Βατικανού 1983, σ. 12.

⁵⁶⁰ ΑΓΙΑ ΕΔΡΑ, *Carta dei diritti della famiglia*, άρθρο 8, α-β, Tipografia Poliglotta Vaticana, Πόλις του Βατικανού 1983, σ. 12.

«η οικογένεια αποτελεί ένα από τα πιο σημαντικά σημεία αναφοράς, σύμφωνα με τα οποία πρέπει να σχηματιστεί μια ηθικοκοινωνική τάξη της ανθρώπινης εργασίας»⁵⁶¹. Αυτή η σχέση έχει τις ρίζες της στην αναλογία που υπάρχει ανάμεσα στα πρόσωπα και στο δικαίωμα να κατέχουν τον καρπό της εργασίας τους και αφορά τον άνθρωπο όχι μόνο ως άτομο αλλά και ως μέλος μιας οικογένειας, εννοούμενης ως «οικιακής κοινωνίας»⁵⁶².

Η εργασία είναι αναγκαία καθώς αντιπροσωπεύει τη συνθήκη που καθιστά δυνατή τη θεμελίωση μιας οικογένειας, τα μέσα διατροφής της οποίας αποκτούνται με την εργασία. Η εργασία καθορίζει και τη διαδικασία ανάπτυξης των προσώπων, καθώς μια οικογένεια που έχει χτυπηθεί από την ανεργία κινδυνεύει να μην πετύχει πλήρως τους σκοπούς της⁵⁶³.

Η συμβολή που η οικογένεια μπορεί να προσφέρει στην πραγματικότητα της εργασίας είναι πολύτιμη και για πολλούς λόγους αναντικατάστατη. Πρόκειται για μια συνεισφορά που εκφράζεται και με οικονομικούς όρους και μέσα από τα μεγάλα αποθέματα αλληλεγγύης που διαθέτει η οικογένεια και αποτελούν ένα σημαντικό στήριγμα για όποιον στο εσωτερικό της βρίσκεται χωρίς εργασία ή είναι σε αναζήτηση μιας απασχόλησης. Κυρίως και πιο ριζικά, είναι μια συνεισφορά που πραγματοποιείται με τη διαπαιδαγώγηση ως προς την έννοια της εργασίας και μέσα από την προσφορά στόχων και στηριγμάτων απέναντι στις ίδιες τις επαγγελματικές επιλογές.

250 Για να προστατέψουμε αυτή τη σχέση ανάμεσα στην οικογένεια και στην εργασία, ένα στοιχείο που οφείλουμε να εκτιμήσουμε και να διαφυλάξουμε είναι ο οικογενειακός μισθός, δηλαδή ένας μισθός αρκετός για να συντηρηθεί και να ζήσει αξιοπρεπώς η οικογένεια⁵⁶⁴. Αυτός ο μισθός πρέπει να επιτρέπει την πραγματοποίηση μιας αποταμίευσης που θα ευνοεί την απόκτηση κάποιας μορφής ιδιοκτησίας, ως εγγύηση ελευθερίας: το δι-

⁵⁶¹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Laborem exercens*, 10: AAS 73 (1981) 601.

⁵⁶² ΛΕΩΝ ΙΓ΄, Εγκ. επ. *Rerum novarum: Acta Leonis XIII*, 11 (1892) 104.

⁵⁶³ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Laborem exercens*, 10: AAS 73 (1981) 600-602.

⁵⁶⁴ Πρβλ. ΠΙΟΣ ΙΑ΄, Εγκ. επ. *Quadragesimo anno*: AAS 23 (1931) 200· Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 67: AAS 58 (1966) 1.088-1.089· ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Laborem exercens*, 19: AAS 73 (1981) 625-629.

καίωμα στην ιδιοκτησία συνδέεται στενά με την ύπαρξη των οικογενειών, που θα προφυλαχθούν από την ανάγκη χάρη και στην αποταμίευση και στη συγκρότηση μιας οικογενειακής ιδιοκτησίας⁵⁶⁵. Αρκετοί μπορούν να είναι οι τρόποι για να γίνει ουσιαστικός ο οικογενειακός μισθός. Στον προσδιορισμό του συντελούν μερικά σημαντικά κοινωνικά μέτρα, όπως οι οικογενειακές επιταγές και άλλες συνεισφορές για τα άτομα που έχει υπ' ευθύνη της, αλλά και η ανταμοιβή της οικιακής εργασίας ενός εκ των δύο γονιών⁵⁶⁶.

251 Στη σχέση ανάμεσα στην οικογένεια και στην εργασία ιδιαίτερη προσοχή πρέπει να δοθεί στην εργασία της γυναίκας στην οικογένεια, η επονομαζόμενη εργασία φροντίδας, που απαιτεί και την ευθύνη του άνδρα ως συζύγου και ως πατέρα. Η εργασία φροντίδας, αρχίζοντας από εκείνη της μητέρας, ακριβώς επειδή στοχεύει και αφιερώνεται στην υπηρεσία για την ποιότητα της ζωής, αποτελεί έναν τύπο εργασιακής δραστηριότητας κατεξοχήν προσωπικής και προσωποποιημένης, που πρέπει να αναγνωριστεί και να εκτιμηθεί κοινωνικά⁵⁶⁷, έστω και μέσα από ένα οικονομικό ισοδύναμο τουλάχιστον ίσο με εκείνο άλλων εργασιών⁵⁶⁸. Συγχρόνως, είναι ανάγκη να εξαλειφθούν όλα τα εμπόδια που δυσκολεύουν τους συζύγους να ασκήσουν ελεύθερα την αναπαραγωγική τους ευθύνη και, κυρίως, εκείνα που αναγκάζουν τη γυναίκα να μην επιτελεί πλήρως τη μητρική της αποστολή⁵⁶⁹.

V. Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΣΤΗΝ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ

⁵⁶⁵ Πρβλ. ΛΕΩΝ ΙΓ', Εγκ. επ. *Rerum novarum: Acta Leonis XIII*, 11 (1892) 105· ΠΙΟΣ ΙΑ', Εγκ. επ. *Quadragesimo anno*: AAS 23 (1931) 193-194.

⁵⁶⁶ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Laborem exercens*, 19: AAS 73 (1981) 625-629· ΑΓΙΑ ΕΔΡΑ, *Carta dei diritti della famiglia*, άρθρο 10, α, Tipografia Poliglotta Vaticana, Πόλις του Βατικανού 1983, σ. 14.

⁵⁶⁷ Πρβλ. ΠΙΟΣ ΙΒ', *Ομιλία στις γυναίκες για την αξιοπρέπεια και την αποστολή της γυναίκας* (21 Οκτωβρίου 1945): AAS 37 (1945) 284-295· ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Laborem exercens*, 19: AAS 73 (1981) 625-629· ιδίου, Απ. διάτ. *Familiaris consortio*, 23: AAS 74 (1982) 107-109· ΑΓΙΑ ΕΔΡΑ, *Carta dei diritti della famiglia*, άρθρο 10, β, Tipografia Poliglotta Vaticana, Πόλις του Βατικανού 1983, σ. 14.

⁵⁶⁸ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Επ. προς τις οικογένειες *Gratissimam sane*, 17: AAS 86 (1994) 903-906.

⁵⁶⁹ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Laborem exercens*, 19: AAS 73 (1981) 625-629· ιδίου, Απ. διάτ. *Familiaris consortio*, 23: AAS 74 (1982) 107-109.

252 Το σημείο εκκίνησης για μία ορθή και εποικοδομητική σχέση ανάμεσα στην οικογένεια και στην κοινωνία είναι η αναγνώριση της υποκειμενικότητας και της κοινωνικής προτεραιότητας της οικογένειας. Η ιδιαίτερη σχέση τους απαιτεί «η κοινωνία να σταθεί στο ύψος της όσον αφορά το θεμελιώδες καθήκον της να σέβεται και να προωθεί την ίδια την οικογένεια»⁵⁷⁰. Η κοινωνία και ιδιαίτερα οι κρατικοί θεσμοί —με σεβασμό στο προβάδισμα και στην «προτεραιότητα» της οικογένειας— καλούνται να εγγραφθούν και να ευνοήσουν την πραγματική ταυτότητα της οικογενειακής ζωής, να αποφύγουν και να αντιπαλέψουν καθετί που την αλλοιώνει και την προσβάλλει. Αξιώνει από τη νομοθετική και πολιτική δράση να διαφυλάξουν τις αξίες της οικογένειας με την προώθηση της οικειότητας και της οικογενειακής συμβίωσης, με σεβασμό προς τη ζωή που θα γεννηθεί και την πραγματική ελευθερία επιλογής για τη διαπαιδαγώγηση των παιδιών. Ωστόσο, η κοινωνία και το κράτος δεν μπορούν ούτε να απορροφήσουν, ούτε να αντικαταστήσουν, ούτε να μειώσουν την κοινωνική διάσταση της ίδιας της οικογένειας· μάλλον πρέπει να την τιμήσουν, να την αναγνωρίσουν, να τη σεβαστούν και να την προωθήσουν σύμφωνα με την αρχή της επικουρικότητας⁵⁷¹.

253 Η φροντίδα της κοινωνίας στην οικογένεια υλοποιείται με την αναγνώριση, το σεβασμό και την προώθηση των δικαιωμάτων της οικογένειας⁵⁷². Όλα αυτά απαιτούν αυθεντικές και επαρκείς πολιτικές για την οικογένεια με παρεμβάσεις ακριβείας, ώστε να αντιμετωπιστούν οι ανάγκες που προέρχονται από τα δικαιώματα της οικογένειας. Με αυτή την έννοια, προϋπόθεση αναγκαία, ουσιώδης και αναφαιρέτη είναι η αναγνώριση — που συνεπάγεται την προστασία, την εκτίμηση και την προώθηση— της ταυτότητας της οικογένειας, φυσικής κοινωνίας που θεμελιώνεται με το γάμο. Αυτή η αναγνώριση χαράζει μια γραμμή ξεκάθαρης οριοθέτησης ανάμεσα στην οικογένεια καθεαυτή και στις άλλες συμβιώσεις, οι οποίες εκ φύ-

⁵⁷⁰ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Απ. διάτ. *Familiaris consortio*, 45: AAS 74 (1982) 136.

⁵⁷¹ Πρβλ. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2.211.

⁵⁷² Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Απ. διάτ. *Familiaris consortio*, 46: AAS 74 (1982) 137-139.

σεως δεν αξίζουν ούτε το όνομα ούτε τη συγκρότηση της οικογένειας.

254 Η αναγνώριση, από την πλευρά των αστικών θεσμών και του κράτους, της προτεραιότητας της οικογένειας απέναντι σε κάθε άλλη κοινότητα και στην ίδια τη δημόσια πραγματικότητα συνεπάγεται να ξεπεραστούν οι καθαρά ατομικιστικές αντιλήψεις και η παραδοχή της οικογενειακής διάστασης ως πολιτιστικής και πολιτικής διάστασης, αναφαίρετης στη θεώρηση των προσώπων. Αυτό δεν τίθεται ως εναλλακτική λύση, αλλά μάλλον ως στήριγμα και προστασία των ιδίων των δικαιωμάτων που τα άτομα έχουν μεμονωμένα. Ετούτη η προοπτική καθιστά δυνατή την επεξεργασία κριτηρίων για μια ορθή λύση των διάφορων κοινωνικών προβλημάτων, καθώς τα άτομα δεν πρέπει να θεωρούνται απλώς μεμονωμένα, αλλά και σε σχέση με τους οικογενειακούς πυρήνες όπου εντάσσονται, τις ιδιαίτερες αξίες και τις απαιτήσεις των οποίων οφείλουμε να λάβουμε υπόψη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

Η ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

I. ΒΙΒΛΙΚΕΣ ΑΠΟΨΕΙΣ

α) Το καθήκον της καλλιέργειας και της προστασίας της γης

255 Η Παλαιά Διαθήκη παρουσιάζει τον Θεό ως παντοδύναμο Δημιουργό (πρβλ. Γεν 2,2· Ιωβ 38-41· Ψλ 104), που πλάθει τον άνθρωπο κατ' εικόνα Του, τον καλεί να δουλέψει τη γη (πρβλ. Γεν 2,5-6) και να διαφυλάξει τον κήπο της Εδέμ όπου τον τοποθέτησε (πρβλ. Γεν 2,15). Στο πρώτο ανθρώπινο ζευγάρι ο Θεός αναθέτει το καθήκον να υποτάξει τη γη και να κυριαρχήσει σε κάθε ζωντανό πλάσμα (πρβλ. Γεν 1,28). Πάντως, η κυριαρχία του ανθρώπου στα άλλα πλάσματα δεν πρέπει να είναι δεσποτική και παράλογη· το αντίθετο, οφείλει να «καλλιεργήσει και να διαφυλάξει» (πρβλ. Γεν 2,15) τα αγαθά που δημιούργησε ο Θεός: αγαθά που ο άνθρωπος δεν έχει δημιουργήσει, αλλά δέχτηκε ως πολύτιμο δώρο που έθεσε ο Θεός υπό την ευθύνη του. Καλλιεργώ τη γη σημαίνει δεν την εγκαταλείπω στην τύχη της· ασκώ κυριαρχία πάνω της και τη φροντίζω όπως ένας σοφός βασιλιάς φροντίζει το λαό του και ένας βοσκός το ποίμνιό του.

Στο σχέδιο του Δημιουργού, οι οντότητες που δημιουργήθηκαν, καλές αυτές καθαυτές, υπάρχουν για την εξυπηρέτηση του ανθρώπου. Η έκκληση μπροστά στο μυστήριο του μεγαλείου του ανθρώπου κάνει τον ψαλμωδό να αναφωνήσει: «Τί ἐστιν ἄνθρωπος ὅτι μμνήσκη αὐτοῦ, ἢ υἱὸς ἀνθρώπου ὅτι ἐπισκέπη αὐτόν; Ἥλάττωσας αὐτὸν βραχὺ τι παρ' ἀγγέλους, δόξη καὶ τιμὴ ἐστεφάνωσας αὐτόν· καὶ κατέστησας αὐτὸν ἐπὶ τὰ ἔργα τῶν χειρῶν σου, πάντα ὑπέταξας ὑποκάτω τῶν ποδῶν αὐτοῦ, πρόβατα καὶ βόας πάσας, ἔτι δὲ καὶ τὰ κτήνη τοῦ πεδίου» (Ψλ 8).

256 Η εργασία ανήκει στην πρωταρχική κατάσταση του ανθρώπου και προηγείται της πτώσης του· οπότε, δεν είναι ούτε τιμωρία ούτε κατάρα. Γίνεται κόπος και άγχος εξαιτίας του αμαρτήματος του Αδάμ και της Εύας, που διαρρηγνύουν τη σχέση εμπιστοσύνης και αρμονίας με τον Θεό (πρβλ. Γεν 3,6-8). Η απαγόρευση να φάνε «ἀπὸ δὲ τοῦ ξύλου τοῦ γινώσκειν καλὸν καὶ πονηρὸν» (Γεν 2,17) θυμίζει στον άνθρωπο ότι δέχτηκε τα πάντα ως δώρο και ότι εξακολουθεί να είναι ένα δημιούργημα και όχι ο Δημιουργός. Το αμάρτημα του Αδάμ και της Εύας προκλήθηκε ακριβώς από αυτό τον πειρασμό: «ἔσεσθε ὡς θεοί» (Γεν 3,5). ἤθελαν να έχουν την απόλυτη κυριαρχία σε όλα τα πράγματα, δίχως να υποτάσσονται στη βούληση του Δημιουργού. Από τότε το έδαφος έγινε φειδωλό, άχαρο, εχθρικό (πρβλ. Γεν 4,12)· μόνο με τον ιδρώτα του μετώπου θα τρώει το ψωμί του (πρβλ. Γεν 3,17, 19). Ἐστω και με το προπατορικό αμάρτημα όμως, το σχέδιο του Δημιουργού και το νόημα των πλασμάτων Του και ανάμεσα σ' αυτά του ανθρώπου, ο οποίος καλείται να καλλιεργήσει και να διαφυλάξει τη δημιουργία, παραμένουν αναλλοίωτα.

257 Η εργασία πρέπει να τιμάται επειδή είναι πηγή πλούτου ή, τουλάχιστον, αξιοπρεπούς διαβίωσης και γενικά ένα ικανό όργανο κατά της φτώχειας (πρβλ. Πρμ 10,4), αλλά χωρίς να ενδώσουμε στον πειρασμό να τη λατρεύουμε, επειδή δεν μπορούμε να βρούμε εκεί το ύστατο και οριστικό νόημα της ζωής. Η εργασία είναι ουσιαδής, αλλά ο Θεός αποτελεί και όχι η εργασία την πηγή της ζωής και το σκοπό του ανθρώπου. Πράγματι, η θεμελιώδης αρχή της Σοφίας είναι ο φόβος του Κυρίου· η απαίτηση για δικαιοσύνη που συνεπάγεται προηγείται εκείνης του κέρδους: «κρείσσον μικρὰ μερὶς μετὰ φόβου Κυρίου ἢ θησαυροὶ μεγάλοι μετὰ ἀφοβίας» (Πρμ 15,16)· «οἱ δὲ ὀρθῶς ζητοῦντες αὐτὸν εὕρησουσιν εἰρήνην» (Πρμ 16,8).

258 Κορυφή της βιβλικής διδασκαλίας για την εργασία είναι η εντολή της ανάπαυσης του Σαββάτου. Στον άνθρωπο, που είναι συνδεδεμένος με την ανάγκη της εργασίας, η ανάπαυση ανοίγει την προοπτική μιας πιο πλήρους ελευθερίας, εκείνης του αιώνιου Σαββάτου (πρβλ. Εβρ 4,9-10). Η ανάπαυση επιτρέπει στους ανθρώπους να θυμηθούν και να ξαναζήσουν τα έργα του Θεού, από τη Δημιουργία ως τη Λύτρωση, να αναγνωρίσουν

ξανά τον εαυτό τους ως έργο Του (πρβλ. *Εφ* 2,10), να ευχαριστήσουν για τη ζωή και την ύπαρξή τους Εκείνον που είναι ο Δημιουργός.

Η μνήμη και η εμπειρία του Σαββάτου αποτελούν ένα προπύργιο ενάντια στην υποδούλωση της εργασίας, εθελοντικής ή αναγκαστικής, και εναντίον κάθε μορφής εκμετάλλευσης, κρυφής ή φανερής. Πράγματι, η ανάπαυση του Σαββάτου, εκτός από το να επιτρέπει τη συμμετοχή στη λατρεία του Θεού, θεσμοθετήθηκε για την προστασία του φτωχού· αποτελεί και μια απελευθερωτική λειτουργία του αντικοινωνικού εκφυλισμού της ανθρώπινης εργασίας. Αυτή η ανάπαυση, που μπορεί να διαρκέσει και ένα χρόνο, συνεπάγεται μιαν απαλλοτρίωση των καρπών της γης υπέρ των φτωχών και την αναστολή των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας στους αφέντες της γης: «Ἐξ ἔτη σπερεῖς τὴν γῆν σου καὶ συνάξεις τὰ γεννήματα αὐτῆς· τῷ δὲ ἑβδόμῳ ἄφεςιν ποιήσεις καὶ ἀνήσεις αὐτήν, καὶ ἔδονται οἱ πτωχοὶ τοῦ ἔθνους σου, τὰ δὲ ὑπολειπόμενα ἔδεται τὰ ἄγρια θηρία. οὕτω ποιήσεις τὸν ἀμπελῶνά σου καὶ τὸν ἐλαιῶνά σου» (*Εξ* 23,10-11). Αυτή η συνήθεια απαντά σε μια βαθιά διαίσθηση: η συσσώρευση των αγαθών από μερικούς μπορεί να γίνει αφαίρεση αγαθών για άλλους.

β) Ο Ιησούς άνθρωπος της εργασίας

259 *Στα κηρύγματά Του ο Ιησούς διδάσκει να εκτιμάμε την εργασία.* Αυτός που «έγινε ίδιος μ' εμάς σε όλα, αφιέρωσε τα περισσότερα χρόνια της ζωής Του πάνω στη γη στη χειρωνακτική εργασία, πάνω από έναν πάγκο ξυλουργού»⁵⁷³, στο εργαστήρι του Ιωσήφ (πρβλ. *Μτ* 13,55· *Μκ* 6,3), τον οποίο υπάκουε (πρβλ. *Λκ* 2,51). Ο Ιησούς καταδικάζει τη συμπεριφορά του τεμπέλη δούλου, που κρύβει το τάλαντο μέσα στη γη (πρβλ. *Μτ* 25,14-30) και υμνεί τον έμπιστο και φρόνιμο δούλο που ο κύριός του τον βρίσκει να ασχολείται με τις εργασίες που του έχουν αναθέσει (πρβλ. *Μτ* 24,46). *Περιγράφει την αποστολή Του ως ένα εργάζεσθαι:* «ὁ πατήρ μου ἕως ἄρτι ἐργάζεται, καὶ γὼ ἐργάζομαι» (*Ιω* 5,17)· και τους μαθητές Του ως εργάτες στο θερισμό του Κυρίου, δηλαδή να κηρύξουν το Ευαγγέλιο στην ανθρωπότητα (πρβλ. *Μτ* 9,37-38). Γι' αυτούς τους εργάτες αξίζει η

⁵⁷³ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', *Εγκ. επ. Laborem exercens*, 6: AAS 73 (1981) 591.

γενική αρχή, σύμφωνα με την οποία «ἄξιός γάρ ὁ ἐργάτης τοῦ μισθοῦ αὐτοῦ ἔστι» (Λκ 10,7)· αυτοί εξουσιοδοτούνται να μείνουν στα σπίτια όπου είναι αποδεκτοί, να φάνε και να πιουν ὅ,τι τους προσφέρεται (πρβλ. *αυτόθι*).

260 Στα κηρύγματά Του ο Ιησούς διδάσκει τους ανθρώπους να μην αφήνουν να τους σκλαβώνει η εργασία. Πρέπει να ανησυχούν πρωτίστως για την ψυχή τους· το να κερδίσουν ολόκληρο τον κόσμο δεν είναι ο σκοπός της ζωής τους (πρβλ. *Μκ* 8,36). Πράγματι, οι θησαυροί της γης φθείρονται, ενώ οι θησαυροί του ουρανού είναι άφθαρτοι· σ' αυτούς πρέπει να συνδέσουμε την καρδιά μας (πρβλ. *Μτ* 6,19-21). Η εργασία δεν πρέπει να μας κατατρύχει (πρβλ. *Μτ* 6,25,31,34): ανήσυχος και ανάστατος για πολλά πράγματα, ο άνθρωπος κινδυνεύει να παραμελήσει το Βασίλειο του Θεού και τη δικαιοσύνη Του (πρβλ. *Μτ* 6,33), τα οποία έχει πραγματικά ανάγκη· όλα τα υπόλοιπα, συμπεριλαμβανομένης της εργασίας, βρίσκουν τη θέση τους, την έννοια και την αξία τους μόνο αν προσανατολίζονται σ' αυτή τη μοναδική ανάγκη, που δε θα του αφαιρεθεί ποτέ (πρβλ. *Λκ* 10,40-42).

261 Κατά τη διάρκεια της επίγειας αποστολής Του, ο Ιησούς εργάστηκε άοκνα, επιτελώντας μεγάλα έργα για να ελευθερώσει τον άνθρωπο από την ασθένεια, τα βάσανα και το θάνατο. Το Σάββατο, που η Παλαιά Διαθήκη είχε προτείνει ως ημέρα απελευθέρωσης και τηρούνταν μόνο τυπικά, έχοντας αδειάσει από την αληθινή του σημασία, επαναπροσδιορίζεται από τον Ιησού στην αρχική του αξία: «τὸ σάββατον διὰ τὸν ἄνθρωπον ἐγένετο, οὐχ ὁ ἄνθρωπος διὰ τὸ σάββατον» (*Μκ* 2,27). Με τις θεραπείες που επιτέλεσε την ημέρα της ανάπαυσης (πρβλ. *Μτ* 12,9-14· *Μκ* 3,1-6· *Λκ* 6,6-11· 13,10-17· 14,1-6), θέλει να αποδείξει ότι το Σάββατο είναι δικό Του, επειδή Αυτός είναι πραγματικά ο Υιός του Θεού, κι ότι είναι η μέρα την οποία πρέπει να αφιερώνουμε στον Θεό και στους άλλους. Να ελευθερωθούμε από το κακό, να ασκούμε την αδελφοσύνη και να συμμεριζόμαστε σημαίνει να προσδίδουμε στην εργασία την πιο ευγενή της σημασία, εκείνη που επιτρέπει στην ανθρωπότητα να πορεύεται προς το αιώνιο Σάββατο, όπου η ανάπαυση γίνεται η γιορτή την οποία ο άνθρωπος λαχταράει ενδόμυχα. Ακριβώς επειδή η ανθρωπότητα προσανατολίζεται για να βιώσει το Σάββατο του Θεού και την εορταστική ζωή Του, η εργασία εγκαινιάζει στη γη τη νέα δημιουργία.

262 Η ανθρώπινη δραστηριότητα πλουτισμού και μετατροπής του σύμπαντος μπορεί και πρέπει να φέρει στην επιφάνεια τις τελειότητες που κρύβονται σ' αυτό, οι οποίες στον προϋπάρχοντα Λόγο έχουν την αρχή και το πρότυπό τους. Πράγματι, τα κείμενα του Παύλου και του Ιωάννη φέρνουν στο φως την τριαδική διάσταση της δημιουργίας και ιδιαίτερα το δεσμό που υπάρχει ανάμεσα στον Υιό-Λόγο, τον «Λόγο», και στη δημιουργία (πρβλ. *Ιω* 1,3· *Α΄ Κορ* 8,6· *Κολ* 1,15-17). Δημιουργημένο σε Αυτόν και διαμέσου Αυτού, λυτρωμένο από Αυτόν, το σύμπαν δεν είναι ένας τυχαίος σωρός, αλλά ένας «κόσμος»⁵⁷⁴, την τάξη του οποίου ο άνθρωπος πρέπει να ανακαλύψει, να συμμορφώσει και να οδηγήσει στην ολοκλήρωση: «Στον Ιησού Χριστό ο ορατός κόσμος, τον οποίο δημιούργησε ο Θεός για τον άνθρωπο —αυτό τον κόσμο που, έχοντας εισέλθει η αμαρτία, “τῆ ματαιότητι” (*Ρωμ* 8,20· πρβλ. *ίδιο*, 8,19-22)— αποκτά εκ νέου τον αρχικό δεσμό με την ίδια θεϊκή πηγή της Σοφίας και της Αγάπης»⁵⁷⁵. Με αυτό τον τρόπο, δηλαδή φέροντας στο φως με προοδευτική αύξηση «τὸν ἀνεξιχνίαστον πλοῦτον τοῦ Χριστοῦ» (*Εφ* 3,8) στη δημιουργία, η ανθρώπινη εργασία μετατρέπεται σε μια υπηρεσία για το μεγαλείο του Θεού.

263 Η εργασία αντιπροσωπεύει μια θεμελιώδη διάσταση της ανθρώπινης ύπαρξης ως συμμετοχή όχι μόνο στο έργο της δημιουργίας αλλά και της λύτρωσης. Όποιος υπομένει τον κάματο της εργασίας μαζί με τον Ιησού, κατά μία έννοια συνεργάζεται με τον Υιό του Θεού στο λυτρωτικό Του έργο και αποδεικνύεται μαθητής του Ιησού φέροντας το Σταυρό κάθε μέρα στη δραστηριότητα που καλείται να ολοκληρώσει. Με αυτή την προοπτική, η εργασία μπορεί να θεωρηθεί σαν ένα μέσο αγιοποίησης και μια αναζωογόνηση της γήινης πραγματικότητας στο Πνεύμα του Χριστού⁵⁷⁶. Σ' αυτό το πλαίσιο η εργασία είναι έκφραση του πλήρους ανθρωπισμού του ατόμου, στην ιστορική του κατάσταση και στον εσχατολογικό προσανατολισμό του: η ελεύθερη και υπεύθυνη δράση του φανερώνει την οικεία σχέση με τον Δημιουργό και το δημιουργικό δυναμικό του, ενώ κα-

⁵⁷⁴ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Redemptor hominis*, 1: AAS 71 (1979) 257.

⁵⁷⁵ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Redemptor hominis*, 8: AAS 71 (1979) 270.

⁵⁷⁶ Πρβλ. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2.427· ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Laborem exercens*, 27: AAS 73 (1981) 644-647.

θημερινά αντιπαλεύει την αμαρτία, έστω κι αν κερδίζει το ψωμί του με τον ιδρώτα του προσώπου του.

γ) Το καθήκον της εργασίας

264 Η συνειδητοποίηση της μεταβατικότητας της «σκηνής αυτού του κόσμου» (πρβλ. Α΄ Κορ 7,31) δεν απαλλάσσει από καμία ιστορική δέσμευση, ακόμη λιγότερο από την εργασία (πρβλ. Β΄ Θεσ 3,7-15): όλοι παροτρύνονται από τον απόστολο Παύλο να γίνουν «ένα σημείο τιμής» και να εργάζονται με τα ίδια τους τα χέρια έτσι ώστε «μηδενός χρείαν έχητε» (Α΄ Θεσ 4,11-12) και να επαγγέλλονται μια αλληλεγγύη και υλική, μοιράζοντας τους καρπούς της εργασίας με «τῷ χρείαν ἔχοντι» (Εφ 4,28). Ο απόστολος Ιάκωβος υπερασπίζεται τα δικαιώματα των εργαζομένων που καταπατούνται: «ἰδοὺ ὁ μισθὸς τῶν ἐργατῶν τῶν ἀμησάντων τὰς χώρας ὑμῶν ὁ ἀπεστερημένος ἀφ’ ὑμῶν κράζει, καὶ αἱ βοαὶ τῶν θερισάντων εἰς τὰ ὄτα Κυρίου Σαβαὼθ εἰσεληλύθασιν» (Ιακ 5,4). Οι πιστοὶ πρέπει να βιώνουν την εργασία με τον τρόπο του Χριστοῦ και να την καθιστούν ευκαιρία για χριστιανική μαρτυρία «πρὸς τοὺς ἔξω» (Α΄ Θεσ 4,12).

265 Οι Πατέρες της Εκκλησίας δε θεωροῦν ποτέ την εργασία ως «*opus servile*» —έτσι θεωροῦνταν αντίθετα στο σύγχρονό τους πολιτισμό—, αλλά πάντα ως «*opus humanum*» και τείνουν να τιμούν όλες τις εκφράσεις της. Διαμέσου της εργασίας, ο άνθρωπος κυβερνά τον κόσμο μαζί με τον Θεό, μαζί Του εἶναι κύριος και επιτελεῖ πράξεις καλές για τον εαυτό του και για τους άλλους. Η σκηνηρία βλέπει τον άνθρωπο, ενώ η εργατικότητα ωφελεί το σώμα και το πνεῦμα του⁵⁷⁷. Ο χριστιανός καλεῖται να εργαστεί όχι μόνο για να προμηθευτεί το ψωμί του, αλλά και από ενδιαφέρον για τον πιο φτωχὸ πλησίον του, στον οποίο ο Κύριος ενθαρρύνει να του δώσει να φάει, να πιει, να ντυθεί, να τον υποδεχτεί, να τον φροντίσει και να τον συντροφεύσει (πρβλ. Μτ 25,35-36)⁵⁷⁸. Κάθε εργαζόμενος, υπο-

⁵⁷⁷ Πρβλ. ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, *Ομιλίες περί της αρχής των Πράξεων*, στο *Acta Apostolorum Homiliae* 35, 3: PG 60, 258.

⁵⁷⁸ Πρβλ. ΑΓΙΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Ο ΜΕΓΑΣ, *Όροι κατά πλάτος*, 42: PG 31, 1.023-

στηρίζει ο άγιος Αμβρόσιος, είναι το χέρι του Χριστού που συνεχίζει να δημιουργεί και να κάνει το καλό⁵⁷⁹.

266 Με την εργασία και την εργατικότητα ο άνθρωπος, συμμετοχος στην τέχνη και στη θεϊκή σοφία, καθιστά πιο όμορφη τη δημιουργία, τον ήδη οργανωμένο από τον Πατέρα κόσμο⁵⁸⁰. διεγείρει εκείνες τις κοινωνικές και κοινοτικές δυνάμεις που τροφοδοτούν το κοινό καλό⁵⁸¹, υπέρ κυρίως εκείνων που έχουν μεγαλύτερη ανάγκη. Η ανθρώπινη εργασία, που έχει ως σκοπό την αγάπη, γίνεται ευκαιρία ενόρασης, μετατρέπεται σε ευλαβική προσευχή, σε άγρυπνη άσκηση και σε άγρυπνη ελπίδα της ημέρας δίχως δύση: «Σ' αυτή την ανώτερη θέαση, η εργασία, κάματος και συγχρόνως βραβείο της ανθρώπινης δραστηριότητας, συνεπάγεται μια άλλη σχέση, την κυρίως θρησκευτική δηλαδή, που εκφράστηκε κατάλληλα με τη ρήση των βενεδικτίνων: "ora et labora"! Το θρησκευτικό γεγονός προσδίδει στην ανθρώπινη εργασία μια εμπυχωτική και λυτρωτική πνευματικότητα. Αυτή η συγγένεια ανάμεσα σε εργασία και θρησκεία αντανακλά τη μυστηριώδη αλλά πραγματική συμφωνία που μεσολαβεί ανάμεσα στην ανθρώπινη δράση και στην πρόνοια του Θεού»⁵⁸².

II. Η ΠΡΟΦΗΤΙΚΗ ΑΞΙΑ ΤΗΣ «RERUM NOVARUM»

267 Η πορεία της Ιστορίας σημαδεύεται από τις βαθιές μεταβολές και από τις εκπληκτικές κατακτήσεις της εργασίας, αλλά και από την εκμετάλλευση άπειρων εργαζομένων και από τις προσβολές της αξιοπρέπειάς τους. Η Βιομηχανική Επανάσταση εξαπέλυσε στην Εκκλησία μια μεγάλη

1027· ΑΓΙΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Βίος αγίου Αντωνίου*, γ. 3: PG 26, 846.

⁵⁷⁹ Πρβλ. ΑΓΙΟΣ ΑΜΒΡΟΣΙΟΣ, *De obitu Valentiniiani consolatio* (Παρηγορητικός για το θάνατο του Βαλεντινιανού), 62: PL 16, 1.438.

⁵⁸⁰ Πρβλ. ΑΓΙΟΣ ΕΙΡΗΝΑΙΟΣ ΤΗΣ ΛΥΩΝ, *Adversus haereses* (Αντίθετες αιρέσεις), 5, 32, 2: PG 7, 1.210-1.211.

⁵⁸¹ Πρβλ. ΑΓΙΟΣ ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΣ Ο ΚΥΡΟΥ, *Περί προνοίας λόγοι*, 5-7: PG 83, 625-686.

⁵⁸² ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Ομιλία κατά τη διάρκεια της επίσκεψης στην Πομέτσια* (14 Σεπτεμβρίου 1979), 3: *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, II, 2 (1979) 299.

πρόκληση, στην οποία η κοινωνική διδασκαλία απάντησε με τη δύναμη της προφητείας, επιβεβαιώνοντας αρχές παγκόσμιας αξίας και συνεχούς επικαιρότητας, υποστηρίζοντας τον άνθρωπο που εργάζεται και τα δικαιώματά του.

Παραλήπτρια του μηνύματος της Εκκλησίας υπήρξε για αιώνες μια κοινωνία αγροτικού τύπου, που χαρακτηριζόταν από κανονικούς και κυκλικούς ρυθμούς· το Ευαγγέλιο έπρεπε πλέον να κηρύσσεται και να υπάρχει σε ένα νέο *Άρειο Πάγο*, στην αναταραχή των κοινωνικών γεγονότων μιας πιο δυναμικής κοινωνίας, λαμβάνοντας υπόψη το σύνθετο των νέων φαινομένων και τις απίθανες μεταβολές που έγιναν δυνατές χάρι στην τεχνολογία. Στο κέντρο του πομπαντικού ενδιαφέροντος της Εκκλησίας ετίθετο ολοένα και πιο επιτακτικά το *εργατικό πρόβλημα*, δηλαδή η εκμετάλλευση των εργαζομένων συνέπεια της νέας βιομηχανικής οργάνωσης της εργασίας καπιταλιστικού τύπου, και το πρόβλημα, όχι λιγότερο σοβαρό, της ιδεολογικής εκμετάλλευσης, σοσιαλιστικής και κομμουνιστικής, των σωστών διεκδικήσεων του κόσμου της εργασίας. Στο εσωτερικό αυτού του ιστορικού ορίζοντα τοποθετούνται οι στοχασμοί και οι προειδοποιήσεις της εγκυκλίου *«Rerum novarum»* του Λέοντος ΙΓ'.

268 Η *«Rerum novarum»* είναι πρωτίστως μια ενδελεχής υπεράσπιση της αναφαίρετης αξιοπρέπειας των εργαζομένων, στην οποία συνδέεται η σπουδαιότητα του δικαιώματος της ιδιοκτησίας, της αρχής της συνεργασίας ανάμεσα στις τάξεις, των δικαιωμάτων των αδυνάτων και των φτωχών, των υποχρεώσεων των εργαζομένων και των εργοδοτών, του δικαιώματος συμμετοχής σε συνδέσμους.

Οι ιδανικοί προσανατολισμοί που εκφράζονται στην Εγκύκλιο ενισχύουν τη δέσμευση για χριστιανική αναξωογόνηση της κοινωνικής ζωής, που εκδηλώθηκε με τη γέννηση και την παγίωση πολυάριθμων πρωτοβουλιών υψηλού αστικού χαρακτήρα: ενώσεις και κέντρα κοινωνικών σπουδών, σύνδεσμοι, εργατικές εταιρείες, συνδικάτα, συνεταιρισμοί, αγροτικές τράπεζες, ασφάλειες, έργα βοήθειας. Όλα αυτά έδωσαν μια αξιοσημείωτη ώθηση στη νομοθεσία της εργασίας για την προστασία των εργατών, κυρίως των παιδιών και των γυναικών· στη μόρφωση και στη βελτίωση των μισθών και της υγιεινής.

269 Ξεκινώντας από τη «*Rerum novarum*», η Εκκλησία δε σταμάτησε ποτέ να εξετάζει τα προβλήματα της εργασίας στο εσωτερικό ενός κοινωνικού ζητήματος που πήρε προοδευτικά παγκόσμιες διαστάσεις⁵⁸³. Η εγκύκλιος «*Laborem exercens*» εμπλουτίζει την περσοναλιστική θεώρηση της εργασίας, χαρακτηριστική των προηγούμενων κοινωνικών ντοκουμέντων, επιδεικνύοντας την ανάγκη για μία εμβάθυνση στις έννοιες και στις υποχρεώσεις που συνεπάγεται η εργασία, εξετάζοντας το γεγονός ότι «εμφανίζονται συνεχώς νέα ερωτηματικά και προβλήματα, γεννιούνται συνεχώς νέες ελπίδες, αλλά και φόβοι και απειλές που συνδέονται με αυτή τη θεμελιώδη διάσταση της ανθρώπινης ύπαρξης, με την οποία η ζωή του ανθρώπου χτίζεται κάθε μέρα, από την οποία αντλεί τη δική της ιδιαίτερη αξιοπρέπεια, αλλά στην οποία συγχρόνως περιέχεται το σταθερό μέτρο του ανθρώπινου κόπου, των βασάνων αλλά και της ζημιάς και της αδικίας που εισχωρούν βαθιά στην κοινωνική ζωή, στο εσωτερικό των μεμονωμένων εθνών και σε διεθνές επίπεδο»⁵⁸⁴. Πράγματι, η εργασία, «ουσιαστικό κλειδί»⁵⁸⁵ όλου του κοινωνικού προβλήματος, καθορίζει όχι μόνο την οικονομική αλλά και την πολιτιστική και ηθική ανάπτυξη των προσώπων, της οικογένειας, της κοινωνίας και ολόκληρου του ανθρώπινου γένους.

III. Η ΑΞΙΟΠΡΕΠΕΙΑ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

α) Η υποκειμενική και αντικειμενική διάσταση της εργασίας

270 Η ανθρώπινη εργασία έχει διπλή διάσταση: αντικειμενική και υποκειμενική. Με την αντικειμενική έννοια είναι το σύνολο των δραστηριοτήτων, των πόρων, των μέσων και των τεχνικών τις οποίες χρησιμοποιεί ο άνθρωπος για να παράγει, να κυριαρχεί στη γη, σύμφωνα με όσα γράφει η *Γένεσις*. Η εργασία με την υποκειμενική έννοια είναι η δράση του ανθρώπου ως δυναμικού όντος, ικανού να επιτελέσει διάφορες ενέργειες

⁵⁸³ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Laborem exercens*, 2: AAS 73 (1981) 580-583.

⁵⁸⁴ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Laborem exercens*, 1: AAS 73 (1981) 579.

⁵⁸⁵ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Laborem exercens*, 3: AAS 73 (1981) 584.

που ανήκουν στη διαδικασία της εργασίας και αντιστοιχούν στην προσωπική του κλήση: «Ο άνθρωπος πρέπει να υποτάξει τη γη, οφείλει να την κυριαρχήσει, επειδή ως “εικόνα του Θεού” είναι ένα πρόσωπο, δηλαδή ένα υποκειμενικό πλάσμα ικανό να ενεργεί με τρόπο προγραμματικό και λογικό, ικανό να αποφασίζει για τον εαυτό του και που τείνει να ολοκληρωθεί. Ως πρόσωπο, ο άνθρωπος είναι λοιπόν υποκειμένο της εργασίας»⁵⁸⁶.

Η εργασία με την αντικειμενική έννοια αποτελεί την τυχαία όψη της δραστηριότητας του ανθρώπου, που διαφέρει συνεχώς στους τρόπους της καθώς μεταβάλλονται οι τεχνικές, οι πολιτιστικές, οι κοινωνικές και οι πολιτικές συνθήκες. Αντίθετα, με την υποκειμενική έννοια διαμορφώνεται η σταθερή του διάσταση, επειδή δεν εξαρτάται απ' ό,τι ο άνθρωπος υλοποιεί ούτε από το είδος της δραστηριότητας που ασκεί, αλλά αποκλειστικά και μόνο από την αξιοπρέπειά του ως ανθρώπου. Η διάκριση είναι καθοριστική και για να κατανοήσουμε ποιο είναι το ύστατο θεμέλιο της αξίας και της αξιοπρέπειας της εργασίας σε σχέση με το πρόβλημα της οργάνωσης των οικονομικών και κοινωνικών συστημάτων που θα σέβονται τα δικαιώματα του ανθρώπου.

271 *Η υποκειμενικότητα παρέχει στην εργασία τη χαρακτηριστική της αξιοπρέπεια, που εμποδίζει να τη θεωρούν σαν ένα απλό εμπόρευμα ή ένα αδιάφορο στοιχείο της οργάνωσης παραγωγής. Η εργασία, ανεξάρτητα από τη μικρότερη ή μεγαλύτερη αντικειμενική αξία της, είναι ουσιαστική έκφραση του ανθρώπου, μια «actus personae». Οποιαδήποτε ματεριαλιστική ή οικονομικίστικη μορφή που τείνει να υποβιβάσει τον εργαζόμενο σε σκέτο όργανο παραγωγής, σε απλή δύναμη-εργασίας, σε αξία αποκλειστικά υλική, θα καταλήξει να αλλοιώσει ανεπανόρθωτα την ουσία της εργασίας, στερώντας την από τον πιο ευγενικό και βαθιά ανθρώπινο στόχο της. Ο άνθρωπος είναι το μέτρο της αξιοπρέπειας της εργασίας: «Πράγματι, δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι η ανθρώπινη εργασία έχει μια δική της ηθική αξία, η οποία άμεσα και χωρίς μισόλογα συνδέεται με το γεγονός ότι εκείνος που τη φέρνει σε πέρας είναι ένας άνθρωπος»⁵⁸⁷.*

⁵⁸⁶ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Εγχ. επ. Laborem exercens*, 6: AAS 73 (1981) 589-590.

⁵⁸⁷ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Εγχ. επ. Laborem exercens*, 6: AAS 73 (1981) 590.

Η υποκειμενική διάσταση της εργασίας πρέπει να έχει προτεραιότητα επί της αντικειμενικής, καθώς είναι εκείνη κατά την οποία ο ίδιος ο άνθρωπος επιτελεί την εργασία, καθορίζοντας την ποιότητα και την υψηλότερη αξία της. Εάν λείπει αυτή η αντίληψη ή αν δε θέλουμε να αναγνωρίσουμε ετούτη την αλήθεια, η εργασία χάνει την πιο αληθινή και βαθιά σημασία της: στην προκειμένη περίπτωση, δυστυχώς συχνή και διαδεδομένη, η εργασιακή δραστηριότητα και οι τεχνικές που χρησιμοποιούνται γίνονται πιο σημαντικές από τον ίδιο τον άνθρωπο και από σύμμαχοι μετατρέπονται σε εχθρούς της αξιοπρέπειάς της.

272 Η ανθρώπινη εργασία όχι μόνο απορρέει από τον άνθρωπο, αλλά ρυθμίζεται και προσορίζεται γι' αυτόν. Ανεξάρτητα από το αντικειμενικό περιεχόμενό της, η εργασία πρέπει να προσανατολίζεται προς το υποκείμενο που τη φέρνει σε πέρας, επειδή ο σκοπός της εργασίας, οποιασδήποτε εργασίας, παραμένει πάντα ο άνθρωπος. Μολονότι δεν μπορούμε να αγνοήσουμε τη σπουδαιότητα της αντικειμενικής διάστασης της εργασίας κάτω από το περίγραμμα της ποιότητάς της, αυτή η διάσταση πρέπει να υποταχθεί στην ολοκλήρωση του ανθρώπου και, κατά συνέπεια, στην υποκειμενική διάσταση, χάρη στην οποία είναι δυνατόν να αποφανθούμε ότι η εργασία είναι για τον άνθρωπο και όχι ο άνθρωπος για την εργασία και ότι «σκοπός της εργασίας, οποιασδήποτε εργασίας ασκεί ο άνθρωπος —ακόμη και η πιο “δουλική”, η πιο μονότονη, η πιο περιθωριακή για τα κοινά μέτρα— παραμένει πάντα ο ίδιος ο άνθρωπος»⁵⁸⁸.

273 Η ανθρώπινη εργασία διαθέτει και μία έμφυτη κοινωνική διάσταση. Πράγματι, η εργασία του ανθρώπου συσχετίζεται φυσικά με εκείνη άλλων ανθρώπων: «Σήμερα περισσότερο από ποτέ η εργασία γίνεται μαζί με άλλους και για τους άλλους: να κάνεις κάτι για κάποιον»⁵⁸⁹. Και οι καρποί της εργασίας προσφέρουν την ευκαιρία για ανταλλαγές, για σχέσεις και συναντήσεις. Ωστόσο, η εργασία δεν μπορεί να εκτιμηθεί σωστά αν δε λάβουμε υπόψη την κοινωνική της φύση: «καθώς αν δεν υφίσταται

⁵⁸⁸ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Laborem exercens*, 6: AAS 73 (1981) 592· Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 2.428.

⁵⁸⁹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 31: AAS 83 (1991) 832.

ένα σώμα πραγματικά κοινωνικό και οργανικό, αν μία κοινωνική και νομική τάξη δεν προστατεύει την άσκηση εργασίας, αν τα διάφορα αλληλεξαρτώμενα μέρη δε συνδέονται μεταξύ τους και δεν ολοκληρώνονται με αλληλοβοήθεια κι αν επιπλέον δε συνεργάζονται, σχεδόν σχηματίζοντας ένα μόνο πράγμα, η ευφυΐα, το κεφάλαιο, η εργασία, η ανθρώπινη δραστηριότητα δεν μπορούν να παραγάγουν τους καρπούς τους και, κατά συνέπεια, δεν είναι δυνατόν να εκτιμηθεί ορθά ούτε να αμειφθεί κατάλληλα εκεί όπου δεν υπολογίζεται η κοινωνική και ατομική της φύση»⁵⁹⁰.

274 Η εργασία είναι «μια υποχρέωση, δηλαδή ένα καθήκον του ανθρώπου»⁵⁹¹. Ο άνθρωπος πρέπει να εργάζεται και επειδή του έδωσε εντολή ο Δημιουργός και για να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις της διατήρησης και της εξέλιξης της ανθρωπιάς του. Η εργασία περιγράφεται ως ηθική υποχρέωση σε σχέση με τον πλησίον, που κατ' αρχάς είναι η οικογένειά του, αλλά και η κοινωνία στην οποία ανήκει, το έθνος του οποίου είμαστε παιδιά, ολόκληρη η ανθρώπινη οικογένεια της οποίας είμαστε μέλη: έχουμε κληρονομήσει την εργασία γενεών και είμαστε δημιουργοί του μέλλοντος όλων των ανθρώπων που θα ζήσουν ύστερα από μας.

275 Η εργασία επιβεβαιώνει τη βαθιά ταυτότητα του ανθρώπου που δημιουργήθηκε κατ' εικόνα και καθ' ομοίωση του Θεού. «Καθώς γίνεται — διαμέσου της εργασίας του— ολοένα και περισσότερο κύριος της γης και επιβεβαιώνοντας —πάλι διαμέσου της εργασίας— την κυριαρχία του στον ορατό κόσμο, ο άνθρωπος σε κάθε περίπτωση και σε κάθε στάδιο αυτής της διαδικασίας παραμένει στη γραμμή της αρχικής διάθεσης του Δημιουργού, η οποία παραμένει αναγκαστικά και ακατάλυτα συνδεδεμένη με το γεγονός ότι ο άνθρωπος δημιουργήθηκε, ως άνδρας και γυναίκα, “κατ' εικόνα του Θεού”»⁵⁹². Αυτό χαρακτηρίζει τη δραστηριότητα του ανθρώπου στο σύμπαν: δεν είναι ο κύριος αλλά ο έμπιστος, που καλείται να στοχαστεί στα έργα του το αποτύπωμα Εκείνου του Οποίου είναι εικόνα.

⁵⁹⁰ ΠΙΟΣ ΙΑ΄, Εγκ. επ. *Quadragesimo anno*: AAS 23 (1931) 200.

⁵⁹¹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Laborem exercens*, 16: AAS 73 (1981) 619.

⁵⁹² ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Laborem exercens*, 4: AAS 73 (1981) 586.

β) Οι σχέσεις ανάμεσα σε εργασία και κεφάλαιο

276 Η εργασία, χάρη στον υποκειμενικό ή προσωπικό της χαρακτήρα, είναι ανώτερη από κάθε άλλον συντελεστή παραγωγής: αυτή η αρχή αξίζει σεβασμού κυρίως από το κεφάλαιο. Σήμερα, ο όρος «κεφάλαιο» έχει διαφορετικές έννοιες: άλλοτε δείχνει τα υλικά μέσα παραγωγής στην επιχείρηση, άλλοτε τους οικονομικούς πόρους που διατίθενται για μια παραγωγική πρωτοβουλία ή σε επιχειρήσεις στη χρηματαγορά. Μιλάμε επίσης, με τρόπο όχι εντελώς ταιριαστό, για «ανθρώπινο κεφάλαιο», εννοώντας τους ανθρώπινους πόρους, δηλαδή τους ίδιους τους ανθρώπους ικανούς για προσπάθεια εργασιακή, για γνώση, δημιουργικότητα, για αντίληψη των απαιτήσεων των ομοίων του, για αμοιβαία συνεννόηση ως μέλη μιας οργάνωσης. Αναφερόμαστε και στο «κοινωνικό κεφάλαιο» όταν θέλουμε να δείξουμε την ικανότητα συνεργασίας ενός συλλογικού οργάνου, καρπός επένδυσης σε αμοιβαίους δεσμούς εμπιστοσύνης. Αυτή η πολλαπλότητα εννοιών προσφέρει περαιτέρω αφορμές για να στοχαστούμε τι μπορεί να σημαίνει σήμερα η σχέση ανάμεσα σε εργασία και κεφάλαιο.

277 Η κοινωνική διδασκαλία αντιμετώπισε τις σχέσεις ανάμεσα σε εργασία και κεφάλαιο, επισημαίνοντας την προτεραιότητα της πρώτης απέναντι στο δεύτερο αλλά και τη συμπληρωματικότητά τους.

Η εργασία έχει μια ουσιαστική προτεραιότητα απέναντι στο κεφάλαιο: «Αυτή η αρχή αφορά απευθείας την ίδια τη διαδικασία παραγωγής, σε σχέση με την οποία η εργασία είναι πάντα μια επαρκής πρωταρχική αιτία, ενώ το “κεφάλαιο”, καθώς είναι το σύνολο των μέσων παραγωγής, παραμένει μόνο ένα όργανο ή η οργανική αιτία. Αυτή η αρχή είναι η προφανής αλήθεια που αναδύεται απ’ όλη την ιστορική εμπειρία του ανθρώπου»⁵⁹³ και «ανήκει στη σταθερή κληρονομιά της διδασκαλίας της Εκκλησίας»⁵⁹⁴.

Ανάμεσα σε εργασία και κεφάλαιο πρέπει να υπάρχει συμπληρωματικότητα: είναι η ίδια η ουσιαστική λογική της παραγωγικής διαδικασίας που πρέπει να αποδείξει την αναγκαιότητα της αμοιβαίας διεύθυνσής τους και το επείγον της δημιουργίας οικονομικών συστημάτων όπου η

⁵⁹³ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Laborem exercens*, 12: AAS 73 (1981) 606.

⁵⁹⁴ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Laborem exercens*, 12: AAS 73 (1981) 608.

αντινομία ανάμεσα σε εργασία και κεφάλαιο θα ξεπεραστεί⁵⁹⁵. Σε καιρούς όπου στο εσωτερικό ενός λιγότερο σύνθετου οικονομικού συστήματος το «κεφάλαιο» και η «μισθωτή εργασία» ταύτιζαν με κάποια βεβαιότητα όχι μόνο δύο παραγωγικούς συντελεστές, αλλά κυρίως δύο συγκεκριμένες κοινωνικές τάξεις, η Εκκλησία υπογράμμισε ότι και οι δύο είναι αφ' εαυτών νόμιμες:⁵⁹⁶ «ούτε το κεφάλαιο μπορεί να σταθεί χωρίς την εργασία ούτε η εργασία δίχως το κεφάλαιο»⁵⁹⁷. Πρόκειται για μιαν αλήθεια που ισχύει και τώρα, καθώς «είναι εντελώς ψευδές να καταλογίσουμε μόνο στο κεφάλαιο ή μόνο στην εργασία ό,τι επιτυγχάνεται με τη σύνδεση του έργου και των δύο· και είναι παντελώς άδικο το ένα να κρατά για τον εαυτό του ό,τι παράγεται, αρνούμενο την αποτελεσματικότητα του άλλου»⁵⁹⁸.

278 *Εξετάζοντας τις σχέσεις ανάμεσα σε εργασία και κεφάλαιο, κυρίως απέναντι στις τεράστιες μεταβολές της εποχής μας, πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι «πρωταρχικός πόρος» και «καθοριστικός παράγοντας»⁵⁹⁹ στη διάθεση του ανθρώπου είναι ο ίδιος ο άνθρωπος, κι ότι «η ολοκληρωμένη ανάπτυξη του ανθρώπου στην εργασία δεν εμποδίζει, αλλά μάλλον ευνοεί τη μεγαλύτερη παραγωγικότητα και αποτελεσματικότητα της ίδιας της εργασίας»⁶⁰⁰. Πράγματι, ο κόσμος της εργασίας ανακαλύπτει ολοένα και περισσότερο ότι η αξία του «ανθρώπινου κεφαλαίου» βρίσκει την έκφρασή του στις γνώσεις των εργαζομένων, στη διάθεσή τους να υφάνουν σχέσεις, στη δημιουργικότητα, στην επιχειρηματικότητά τους, στην ικανότητα να αντιμετωπίζουν συνειδητά το νέο, να εργάζονται μαζί και να επιδιώκουν κοινούς στόχους. Πρόκειται για ιδιότητες καθαρά προσωπικές, που ανήκουν περισσότερο στο υποκείμενο της εργασίας παρά στις αντικειμενικές, τεχνικές, επιχειρησιακές όψεις της ίδιας της εργασίας. Όλα αυτά προϋποθέτουν μια νέα προοπτική στις σχέσεις ανάμεσα σε εργασία και κεφάλαιο: μπορού-*

⁵⁹⁵ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Laborem exercens*, 13: AAS 73 (1981) 608-612.

⁵⁹⁶ Πρβλ. ΠΙΟΣ ΙΑ', Εγκ. επ. *Quadragesimo anno*: AAS 23 (1931) 194-198.

⁵⁹⁷ ΛΕΩΝ ΙΓ', Εγκ. επ. *Rerum novarum: Acta Leonis XIII*, 11 (1892) 109.

⁵⁹⁸ ΠΙΟΣ ΙΑ', Εγκ. επ. *Quadragesimo anno*: AAS 23 (1931) 195.

⁵⁹⁹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 32: AAS 83 (1991) 833.

⁶⁰⁰ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 43: AAS 83 (1991) 847.

με να βεβαιώσουμε πως, αντίθετα απ' ό,τι συνέβαινε στην παλιά οργάνωση της εργασίας όπου το υποκείμενο κατέληγε να ισοπεδωθεί από το αντικείμενο, τη μηχανή, σήμερα η υποκειμενική διάσταση της εργασίας τείνει να είναι πιο αποφασιστική και σημαντική από την αντικειμενική.

279 Η σχέση ανάμεσα στην εργασία και στο κεφάλαιο παρουσιάζει συχνά τα γνωρίσματα της σύγκρουσης, που προσλαμβάνει νέα χαρακτηριστικά με τη μεταβολή του κοινωνικού και οικονομικού πλαισίου. Παλιότερα, η σύγκρουση ανάμεσα σε κεφάλαιο και εργασία προερχόταν κυρίως «από το γεγονός ότι οι εργαζόμενοι έθεταν τις δυνάμεις τους στη διάθεση της ομάδας των επιχειρηματιών, κι αυτοί, οδηγημένοι από την αρχή του μέγιστου κέρδους, προσπαθούσαν να ορίσουν τον πιο χαμηλό μισθό για τη δουλειά των εργατών»⁶⁰¹. Τώρα όμως η σύγκρουση παρουσιάζει νέες πλευρές και ίσως πιο ανησυχητικές: η επιστημονική και τεχνολογική πρόοδος και η παγκοσμιοποίηση της αγοράς, αφ' εαυτών πηγή ανάπτυξης και προόδου, εκθέτουν τους εργαζόμενους στον κίνδυνο να γίνουν αντικείμενο εκμετάλλευσης από τα γρονάζια της οικονομίας και την ξέφρενη αναζήτηση παραγωγικότητας⁶⁰².

280 Δεν πρέπει να υποθέσουμε λανθασμένα ότι η διαδικασία να ξεπεραστεί η εξάρτηση της εργασίας από την ύλη αρκεί από μόνη της για να ξεπεραστεί η αλλοτρίωση στο χώρο της εργασίας ή η αλλοτρίωση της εργασίας. Η ανησυχία δεν αφορά μόνο τους πολλούς θύλακες μη εργασίας, μείζονος εργασίας, της εργασίας των ανηλίκων, της κακοπληρωμένης εργασίας, της εργασίας που γίνεται αντικείμενο εκμετάλλευσης που υπάρχουν ακόμη, αλλά αφορά και τις νέες, πολύ πιο λεπτές μορφές εκμετάλλευσης νέων εργασιών, υπερ-εργασίας, της εργασίας-καριέρας που ενίοτε κλέβει χώρο από διαστάσεις εξίσου ανθρώπινες και αναγκαίες για το πρόσωπο, την υπερβολική ελαστικότητα της εργασίας που καθιστά επισφαλή και ενίοτε αδύνατη την οικογενειακή ζωή, την ευέλικτη εργασία που κινδυνεύει να έχει σοβαρό αντίκτυπο στην ενωτική αντίληψη της ύπαρξης και στη σταθερότη-

⁶⁰¹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Laborem exercens*, 11: AAS 73 (1981) 604.

⁶⁰² Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Ομιλία στην Ποντιφική Ακαδημία των Κοινωνικών Επιστημών (6 Μαρτίου 1999), 2: AAS 91 (1999) 889.

τα των οικογενειακών σχέσεων. Αν ο άνθρωπος έχει αλλοτριωθεί όταν αντιστρέφει μέσα και σκοπούς, ακόμη και στο νέο πλαίσιο της πνευματικής, ελαφριάς, περισσότερο ποιοτικής παρά ποσοτικής εργασίας, μπορούν να υπάρξουν στοιχεία αλλοτρίωσης «ανάλογα με το αν αυξάνεται η [...] συμμετοχή [του ανθρώπου] σε μια πραγματικά αλληλέγγυα κοινότητα, ή αν αυξάνεται η απομόνωσή του σε ένα πλαίσιο σχέσεων εξοργιστικής ανταγωνιστικότητας και αμοιβαίας αποξένωσης»⁶⁰³.

γ) Η εργασία, δικαίωμα στη συμμετοχή

281 Η σχέση ανάμεσα σε εργασία και κεφάλαιο βρίσκει έκφραση και μέσα από τη συμμετοχή των εργαζομένων στην ιδιοκτησία, στη διαχείρισή της, στους καρπούς της. Αυτή είναι μια απαίτηση που πάρα πολύ συχνά παραλείπεται, την οποία είναι ανάγκη να αξιοποιήσουμε όσο το δυνατόν καλύτερα: «ο καθένας, με βάση την εργασία του, έχει το πλήρες δικαίωμα να θεωρηθεί συγχρόνως “συν-ιδιοκτήτης” του μεγάλου πάγκου εργασίας όπου εργάζεται μαζί με όλους. Και μια οδός προς αυτόν το στόχο θα μπορούσε να είναι η σύνδεση, όσο είναι δυνατόν, της εργασίας με την ιδιοκτησία του κεφαλαίου και η δημιουργία μιας ευρείας κλίμακας ενδιάμεσων οικονομικών, κοινωνικών, πολιτιστικών φορέων: φορείς που θα έχουν πραγματική αυτονομία απέναντι στη δημόσια εξουσία, που θα επιδιώκουν σε σχέσεις αμοιβαίας ειλικρινούς συνεργασίας τους δικούς τους ιδιαίτερους στόχους, υποτάσσοντάς τους στις απαιτήσεις του κοινού καλού, και θα παρουσιάζουν τη μορφή και την ουσία μιας ζωντανής κοινότητας, δηλαδή ότι εκεί τα αντίστοιχα μέλη θα θεωρούνται και θα τους συμπεριφέρονται ως άτομα και θα παροτρύνονται να πάρουν ενεργό μέρος στη ζωή τους»⁶⁰⁴. Η νέα οργάνωση εργασίας, όπου η μάθηση υπολογίζεται περισσότερο μόνο από την ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής, βεβαιώνει με συγκεκριμένο τρόπο ότι η εργασία, χάρη στον υποκειμενικό χαρακτήρα της, παρέχει δικαίωμα συμμετοχής: είναι απαραίτητο να προσκολληθούμε σ' αυτή την αντίληψη για να εκτιμήσουμε την ορθή θέση της εργασίας στην παραγωγική διαδικασία και για να

⁶⁰³ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εργ. επ. *Centesimus annus*, 41: AAS 83 (1991) 844.

⁶⁰⁴ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εργ. επ. *Laborem exercens*, 14: AAS 73 (1981) 616.

βρούμε τους τρόπους συμμετοχής συνεπείς με την υποκειμενικότητα της εργασίας στις ιδιαιτερότητες των διαφόρων συγκεκριμένων καταστάσεων⁶⁰⁵.

δ) Σχέση ανάμεσα σε εργασία και ιδιωτική ιδιοκτησία

282 Η κοινωνική διδασκαλία της Εκκλησίας συνδέει τη σχέση ανάμεσα σε εργασία και κεφάλαιο και το θεσμό της ιδιωτικής ιδιοκτησίας με το αντίστοιχο δικαίωμα και τη χρήση της. Το δικαίωμα στην ιδιωτική ιδιοκτησία υποτάσσεται στην αρχή του οικουμενικού προορισμού των αγαθών και δεν πρέπει να αποτελέσει αιτία παρεμπόδισης της εργασίας και της ανάπτυξης των άλλων. Η ιδιοκτησία, που αποκτάται κατά κύριο λόγο με την εργασία, πρέπει να υπηρετεί την εργασία. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για τη διαδικασία των μέσων παραγωγής· αυτή η αρχή όμως αφορά και τα αγαθά του χρηματοοικονομικού, τεχνικού, πνευματικού και ιδιωτικού κόσμου.

Τα μέσα παραγωγής «δεν μπορούν να κατέχονται ενάντια στην εργασία, δεν μπορούν να κατέχονται απλώς για να κατέχονται»⁶⁰⁶. Η κατοχή τους γίνεται παράνομη όταν η ιδιοκτησία «δεν εκτιμάται ή χρησιμεύει για να εμποδίσει την εργασία σε άλλους, για να επιτευχθεί ένα κέρδος που δε γεννιέται από τη συνολική επέκταση της εργασίας και από τον κοινωνικό πλούτο, αλλά μάλλον από τη συμπίεσή τους, από την παράνομη εκμετάλλευση, από την κερδοσκοπία και τη διάρρηξη της αλληλεγγύης στον κόσμο της εργασίας»⁶⁰⁷.

283 Η ιδιωτική και δημόσια ιδιοκτησία αλλά και οι διάφοροι μηχανισμοί του οικονομικού συστήματος πρέπει να προδιατίθενται για μια οικονομία στην υπηρεσία του ανθρώπου, ώστε να συνεισφέρουν για να πραγματοποιηθεί η αρχή του οικουμενικού προορισμού των αγαθών. Με αυτή την προοπτική καθίσταται σημαντικό το ζήτημα της ιδιοκτησίας και της χρήσης νέων τεχνολογιών και γνώσεων, που αποτελούν στην επο-

⁶⁰⁵ Πρβλ. Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 9: AAS 58 (1966) 1.031-1.032.

⁶⁰⁶ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Laborem exercens*, 14: AAS 73 (1981) 613.

⁶⁰⁷ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 43: AAS 83 (1991) 847.

χή μας μιαν άλλη ιδιαίτερη μορφή ιδιοκτησίας, όχι μικρότερης σημασίας από εκείνη της γης και του κεφαλαίου⁶⁰⁸. Αυτοί οι πόροι, όπως όλα τα άλλα αγαθά, έχουν έναν *οικουμενικό προορισμό* και πρέπει να ενταχθούν σε ένα πλαίσιο με νομικούς και κοινωνικούς κανόνες που θα εγγυούνται την εμπνευσμένη χρήση με κριτήρια δικαιοσύνης, ισότητας και σεβασμού των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Οι νέες γνώσεις και οι τεχνολογίες, χάρη στην τεράστια δυναμικότητά τους, μπορούν να συνεισφέρουν αποφασιστικά στην προώθηση της κοινωνικής προόδου, αλλά κινδυνεύουν να γίνουν πηγή ανεργίας και να διευρύνουν την απόσταση ανάμεσα σε αναπτυγμένες περιοχές και σε υπανάπτυκτες, αν παραμείνουν επικεντρωμένες στις πιο πλούσιες χώρες ή στα χέρια στενών κύκλων εξουσίας.

ε) Η εορταστική ανάπαυση

284 Η εορταστική ανάπαυση είναι δικαίωμα⁶⁰⁹. Ο Θεός «κατέπαυσε τη ημέρα τη έβδομη από πάντων τῶν ἔργων αὐτοῦ» (Γεν 2,2): και οι άνθρωποι, που δημιουργήθηκαν κατ' εικόνα Του, οφείλουν να χαίρονται την ανάπαυση και να έχουν ελεύθερο χρόνο που θα τους επιτρέψει να φροντίζουν την οικογενειακή, πολιτιστική, κοινωνική και θρησκευτική ζωή⁶¹⁰. Σ' αυτό συνεισφέρει ο θεσμός της ημέρας του Κυρίου⁶¹¹. Οι πιστοί, στη διάρκεια της Κυριακής και στις άλλες ημέρες υποχρεωτικής εορτής, πρέπει να απέχουν από «εργασίες ή δραστηριότητες που εμποδίζουν την οφειλόμενη λατρεία στον Θεό, την ευδαιμονία της ημέρας του Κυρίου, την πράξη έργων φιλανθρωπίας και την αναγκαία χαλάρωση του πνεύματος και του σώματος»⁶¹². Οικογενειακές ανάγκες ή οι κοινωνικές απαιτήσεις μπορούν κάλλιστα να εξαιρούνται από την κυριακάτικη ανάπαυ-

⁶⁰⁸ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 32: AAS 83 (1991) 832-833.

⁶⁰⁹ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Laborem exercens*, 19: AAS 73 (1981) 625-629· ιδίου, Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 9: AAS 83 (1991) 804.

⁶¹⁰ Πρβλ. Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Πομ. διάτ. *Gaudium et spes*, 67: AAS 58 (1966) 1.088-1.089.

⁶¹¹ Πρβλ. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2.184.

⁶¹² *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2.185.

ση, αλλά χωρίς να δημιουργούν επιζήμιες συνήθειες για τη θρησκεία, την οικογενειακή ζωή και την υγεία.

285 Η Κυριακή είναι μια ημέρα που καθαγιάζεται με πράξεις ευσπλαχνίας, με φροντίδα προς την οικογένεια και τους συγγενείς, αλλά και τους ασθενείς, τους ανήμπορους, τους ηλικιωμένους· δεν πρέπει να ξεχνάμε εκείνους τους «αδελφούς που έχουν τις ίδιες ανάγκες και τα ίδια δικαιώματα και δεν μπορούν να αναπαυθούν εξαιτίας της φτώχειας και της ένδειας»⁶¹³. Επίσης, είναι ο κατάλληλος χρόνος για στοχασμό, σιωπή, μελέτη, που ευνοούν την ανάπτυξη της εσωτερικής και χριστιανικής ζωής. Οι πιστοί οφείλουν να ξεχωρίζουν και αυτή την ημέρα με τη μετριοφροσύνη τους, αποφεύγοντας όλες τις υπερβολές και τις βιαιότητες που συχνά χαρακτηρίζουν τις μαζικές διασκεδάσεις⁶¹⁴. Η ημέρα του Κυρίου πρέπει να βιώνεται πάντα ως η ημέρα της απελευθέρωσης, που μας ωθεί να συμμετέχουμε, «πανηγύρει καὶ ἐκκλησία πρωτοτόκων ἐν οὐρανοῖς ἀπογεγραμμένων» (Εβρ 12,22-23), προσδοκώντας τον εορτασμό του ύστατου Πάσχα, στη δόξα του ουρανού⁶¹⁵.

286 Οι δημόσιες αρχές έχουν το καθήκον να επαγρυπνούν ώστε να μην αφαιρείται από τους πολίτες, για λόγους οικονομικής παραγωγικότητας, ο χρόνος που προορίζεται για την ανάπαυση και τη λατρεία του Θεού. Οι εργοδότες έχουν ανάλογη υποχρέωση απέναντι στους υπαλλήλους τους⁶¹⁶. Οι χριστιανοί οφείλουν να φροντίσουν, με το σεβασμό της θρησκευτικής ελευθερίας και του κοινού καλού όλων, ώστε οι νόμοι να αναγνωρίσουν τις Κυριακές και τις άλλες λειτουργικές επισιμότητες ως αργίες: «Είναι καθήκον τους να προσφέρουν σε όλους ένα δημόσιο παράδειγμα προσευχής, σεβασμού και χαράς και να υπερασπιστούν τις παραδόσεις τους ως μια πολύτιμη συνεισφορά στην πνευματική ζωή της ανθρώπινης κοινωνίας»⁶¹⁷.

⁶¹³ Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 2.186.

⁶¹⁴ Πρβλ. Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 2.187.

⁶¹⁵ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Απ. επ. *Dies Domini* (Η ημέρα του Κυρίου), 26 ΑΑΣ 90 (1998) 729: «Ο εορτασμός της Κυριακής, ημέρας "πρώτης" και συγχρότως "ογδόης", σπρώχνει τον χριστιανό προς το στόχο της αιώνιας ζωής».

⁶¹⁶ Πρβλ. ΛΕΩΝ ΙΓ', Εγχ. επ. *Rerum novarum: Acta Leonis XIII*, 11 (1892) 110.

⁶¹⁷ Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 2.188.

Κάθε χριστιανός πρέπει «να αποφεύγει να επιβάλλει χωρίς λόγο στους άλλους αυτό που θα τους εμπόδιζε να τηρούν την ημέρα του Κυρίου»⁶¹⁸.

IV. ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΣΤΗΝ ΕΡΓΑΣΙΑ

α) Η εργασία είναι αναγκαία

287 Η εργασία είναι θεμελιώδες δικαίωμα και αγαθό για τον άνθρωπο⁶¹⁹: ένα αγαθό χρήσιμο, άξιο του επειδή είναι κατάλληλο για να εκφράζει και να αυξάνει την ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Η Εκκλησία διδάσκει την αξία της εργασίας όχι μόνο επειδή είναι πάντα προσωπική, αλλά και επειδή έχει το χαρακτήρα της αναγκαιότητας⁶²⁰. Η εργασία είναι αναγκαία για να σχηματιστεί και να διατηρηθεί μια οικογένεια⁶²¹, για να έχουμε δικαίωμα στην ιδιοκτησία⁶²², για να συνεισφέρει στο κοινό καλό της ανθρώπινης οικογένειας⁶²³. Η εκτίμηση της ηθικής εμπλοκής που συνεπάγεται το ζήτημα της εργασίας στην κοινωνική ζωή παρακινεί την Εκκλησία να εμφανίσει την ανεργία ως «πραγματική κοινωνική καταιγίδα»⁶²⁴, κυρίως σε σχέση με τις νέες γενεές.

⁶¹⁸ Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 2.187.

⁶¹⁹ Πρβλ. Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 26: AAS 58 (1966) 1.046-1.047· ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Laborem exercens*, 9, 18: AAS 73 (1981) 598-600, 622-625· ιδίου, *Ομιλία στην Ποντιφική Ακαδημία των Κοινωνικών Επιστημών* (25 Απριλίου 1999), 3: AAS 90 (1998) 139-140· ιδίου, *Ομιλία στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 1999*, 8: AAS 91 (1999) 382-383.

⁶²⁰ Πρβλ. ΛΕΩΝ ΙΓ', Εγκ. επ. *Rerum novarum: Acta Leonis XIII*, 11 (1892) 128.

⁶²¹ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Laborem exercens*, 10: AAS 73 (1981) 600-602.

⁶²² Πρβλ. ΛΕΩΝ ΙΓ', Εγκ. επ. *Rerum novarum: Acta Leonis XIII*, 11 (1892) 103· ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Laborem exercens*, 14: AAS 73 (1981) 612-616· ιδίου, Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 31: AAS 83 (1991) 831-832.

⁶²³ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Laborem exercens*, 16: AAS 73 (1981) 618-620.

⁶²⁴ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Laborem exercens*, 18: AAS 73 (1981) 623.

288 Η εργασία αποτελεί ένα αγαθό για όλους και πρέπει να διατίθεται σε όσους είναι ικανοί. Ωστόσο, η «πλήρης απασχόληση» είναι επιβεβλημένη για κάθε οικονομικό σύστημα που είναι προσανατολισμένο προς τη δικαιοσύνη και το κοινό καλό. Μια κοινωνία όπου αποθαρρύνεται ή αρνείται συστηματικά το δικαίωμα στην εργασία και όπου τα μέτρα της πολιτικής οικονομίας δεν επιτρέπουν στους εργαζόμενους να φτάσουν σε ικανοποιητικά επίπεδα απασχόλησης, «δεν μπορεί να επιδιώξει ούτε την ηθική νομιμοποίησή της ούτε την κοινωνική ειρήνη»⁶²⁵. Ένας ρόλος σημαντικός και μια ιδιαίτερη και βαριά ευθύνη ανήκουν σ' αυτό το πλαίσιο στον «έμμεσο εργοδότη»⁶²⁶, δηλαδή σ' εκείνα τα υποκείμενα —πρόσωπα ή διάφορους θεσμούς— που είναι σε θέση να κατευθύνουν σε εθνικό ή διεθνές επίπεδο την πολιτική της εργασίας και της οικονομίας.

289 Η προγραμματική ικανότητα μιας κοινωνίας που προσανατολίζεται προς το κοινό καλό και προβάλλεται στο μέλλον υπολογίζεται κυρίως βάσει της προοπτικής της εργασίας που είναι σε θέση να προσφέρει. Το υψηλό ποσοστό ανεργίας, η παρουσία απαρχαιωμένων συστημάτων επιμόρφωσης και οι δυσκολίες πρόσβασης στην εκπαίδευση και στην αγορά εργασίας αποτελούν κυρίως για πολλούς νέους ένα ισχυρό εμπόδιο στο δρόμο της ανθρώπινης και επαγγελματικής ολοκλήρωσης. Πράγματι, όποιος είναι άνεργος ή υποαπασχολείται υπομένει τις βαθιά αρνητικές συνέπειες που μια τέτοια κατάσταση προκαλεί στην προσωπικότητα και κινδυνεύει να τεθεί στο περιθώριο της κοινωνίας, να γίνει θύμα του κοινωνικού αποκλεισμού⁶²⁷. Κι αυτό είναι ένα δράμα που εκτός από τους νέους χτυπάει κυρίως τις γυναίκες, τους λιγότερο εξειδικευμένους εργαζόμενους, τους ανίκανους, τους μετανάστες, τους πρώην φυλακισμένους, τους αναλφάβητους, όλους όσους αντιμετωπίζουν μεγαλύτερες δυσκολίες στην αναζήτηση μιας θέσης στον κόσμο της εργασίας.

290 Η διατήρηση της απασχόλησης εξαρτάται ολοένα και περισσότερο

⁶²⁵ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 43: AAS 83 (1991) 848· πρβλ. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2.433.

⁶²⁶ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Laborem exercens*, 17: AAS 73 (1981) 620-622.

⁶²⁷ Πρβλ. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2.436.

από την επαγγελματική ικανότητα⁶²⁸. Το σύστημα μόρφωσης και διαπαιδαγώγησης δεν πρέπει να παραμελεί την ανθρώπινη και τεχνική διάπλαση, αναγκαία για να ολοκληρωθούν επιτυχώς τα καθήκοντα που απαιτούνται. Η ολοένα και πιο διαδεδομένη ανάγκη για αλλαγή απασχόλησης αρκετές φορές στη διάρκεια της ζωής επιβάλλει στο παιδαγωγικό σύστημα να ευνοήσει τη διαθεσιμότητα των ατόμων σε μια διαρκή ενημέρωση και μετεκπαίδευση. Οι νέοι πρέπει να μάθουν να δρουν αυτόνομα, να γίνουν ικανοί να αναλαμβάνουν υπεύθυνα το καθήκον να αντιμετωπίζουν με κατάλληλες αρμοδιότητες τους κινδύνους που συνδέονται με ένα μεταβαλλόμενο και συχνά απρόβλεπτο στα αναπτυξιακά του σενάρια οικονομικό πλαίσιο⁶²⁹. Είναι εξίσου απαραίτητο να προσφερθούν οι κατάλληλες ευκαιρίες επιμόρφωσης στους ενήλικες που θέλουν να αναβαθμιστούν και στους νέους. Γενικότερα, η εργασιακή πορεία των ανθρώπων πρέπει να βρει νέες συγκεκριμένες μορφές υποστήριξης, αρχίζοντας ακριβώς από το εκπαιδευτικό σύστημα, έτσι ώστε να είναι λιγότερο δύσκολο να περάσουν τα στάδια αλλαγής, αβεβαιότητας, επισφάλειας.

β) Ο ρόλος του κράτους και της αστικής κοινωνίας στην προώθηση του δικαιώματος στην εργασία

291 Τα προβλήματα της απασχόλησης καλούν το κράτος να αναλάβει τις ευθύνες του, το οποίο έχει την υποχρέωση να προωθήσει ενεργές πολιτικές για την εργασία, δηλαδή τέτοιες που θα ευνοήσουν τη δημιουργία εργασιακών ευκαιριών στο εσωτερικό της επικράτειας, παρέχοντας κίνητρα προς αυτόν το σκοπό στον παραγωγικό κόσμο. Η υποχρέωση του κράτους δε συνίσταται τόσο στο να εξασφαλίσει απευθείας το δικαίωμα στην εργασία όλων των πολιτών του, οργανώνοντας στρατιωτικά όλη την οικονομική ζωή και νεκρώνοντας την ελεύθερη πρωτοβουλία των ατόμων, αλλά μάλλον «να ενισχύσει τη δραστηριότητα των επιχειρήσεων, δημιουργώντας

⁶²⁸ Πρβλ. Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 26: AAS 58 (1966) 1.087-1.088.

⁶²⁹ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Laborem exercens*, 12: AAS 73 (1981) 605-608.

συνθήκες που θα εξασφαλίζουν ευκαιρίες εργασίας, ενεργοποιώντας τες όπου αποδεικνύονται ανεπαρκείς ή στηρίζοντάς τες σε στιγμές κρίσης»⁶³⁰.

292 *Απέναντι στις πλανητικές διαστάσεις που πήραν οι οικονομικές- χρηματοοικονομικές σχέσεις και η αγορά εργασίας, πρέπει να προωθήσουμε μια ισχυρή διεθνή συνεργασία μεταξύ των χωρών, με συνθήκες, συμφωνίες και σχέδια κοινής δράσης που θα διαφυλάττουν το δικαίωμα στην εργασία ακόμη και στα πιο κρίσιμα στάδια του οικονομικού κύκλου σε εθνικό και διεθνές επίπεδο. Χρειάζεται να συνειδητοποιήσουμε το γεγονός ότι η ανθρώπινη εργασία είναι ένα δικαίωμα από το οποίο εξαρτάται η προώθηση της κοινωνικής δικαιοσύνης και της αστικής ειρήνης. Σημαντικά καθήκοντα προς αυτή την κατεύθυνση αρμοζούν στις συνδικαλιστικές και στις διεθνείς οργανώσεις: συνδεδεμένες κατάλληλα, θα πρέπει να δεσμευτούν στην ύφανση «ενός ολοένα και πιο πυκνού ιστού νομικών διατάξεων που θα προστατεύουν την εργασία των ανδρών, των γυναικών και θα τους εξασφαλίζουν μιαν αξιοπρεπή αμοιβή»⁶³¹.*

293 *Για την προώθηση του δικαιώματος στην εργασία είναι σημαντικό, σήμερα όπως και στην εποχή της «*Reput novatum*», να υπάρξει μια «ελεύθερη διαδικασία οργάνωσης της κοινωνίας»⁶³². Σημαντικές μαρτυρίες και παραδείγματα αυτο-οργάνωσης μπορούν να αναζητηθούν στις πολυάριθμες πρωτοβουλίες, επιχειρηματικές και κοινωνικές, που χαρακτηρίζονται από μορφές συμμετοχής, συνεργασίας και αυτοδιαχείρισης, οι οποίες αποκαλύπτουν την τήξη αλληλέγγυων ενεργειών. Προσφέρονται στην αγορά σαν ένας ποικιλόμορφος τομέας εργασιακών δραστηριοτήτων που διακρίνονται για την ιδιαίτερη μέριμνα όσον αφορά τη σχετική συνιστώσα των αγαθών που παράγονται και των υπηρεσιών που κατανέμονται σε πολλαπλά πλαίσια: μόρφωση, προστασία της υγείας, βασικές κοινωνικές υπηρεσίες, πολιτισμός. Οι πρωτοβουλίες του επονομαζόμενου*

⁶³⁰ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 48: AAS 83 (1991) 853.

⁶³¹ ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ΄, *Ομιλία στη Διεθνή Οργάνωση Εργασίας* (10 Ιουνίου 1969), 21: AAS 61 (1969) 500· πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Ομιλία στη Διεθνή Οργάνωση Εργασίας* (15 Ιουνίου 1982), 13: AAS 74 (1982) 1.004-1.005.

⁶³² ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 16: AAS 83 (1991) 813.

«τρίτου τομέα» αποτελούν μια ευκαιρία ολοένα και πιο σημαντική για την ανάπτυξη της εργασίας και της οικονομίας.

γ) Η οικογένεια και το δικαίωμα στην εργασία

294 Η εργασία είναι «το θεμέλιο όπου στηρίζεται η οικογενειακή ζωή, η οποία είναι φυσικό δικαίωμα και κλήση του ανθρώπου»⁶³³; εξασφαλίζει τα μέσα για τη συντήρηση και εγγυάται την παιδαγωγική διαδικασία των παιδιών⁶³⁴. Οικογένεια και εργασία, καθώς αλληλεπιδρούν τόσο στενά στην εμπειρία της μεγάλης πλειονότητας των λαών, αξίζουν επιτέλους μια εκτίμηση σε σχέση με την πραγματικότητα, μια προσοχή που θα τις περιλαμβάνει μαζί, δίχως τα όρια μιας ιδιωτικής αντίληψης της οικογένειας και μιας οικονομικίστικης της εργασίας. Από αυτή την άποψη, είναι αναγκαίο οι επιχειρήσεις, οι επαγγελματικές οργανώσεις, τα συνδικάτα και το κράτος να προωθήσουν πολιτικές εργασίας που δε θα τιμωρούν, αλλά θα ευνοούν τον οικογενειακό πυρήνα από την άποψη της απασχόλησης. Πράγματι, η οικογενειακή ζωή και η εργασία καθορίζονται αμοιβαία με διάφορους τρόπους. Η πολύωρη καθημερινή μετακίνηση, η διπλή εργασία, η σωματική και ψυχολογική κόπωση μειώνουν το χρόνο που αφιερώνουμε στην οικογενειακή ζωή⁶³⁵. Οι καταστάσεις ανεργίας έχουν υλικό και πνευματικό αντίκτυπο στις οικογένειες, όπως οι εντάσεις και οι οικογενειακές κρίσεις επιδρούν αρνητικά στη συμπεριφορά και στην απόδοση σε εργασιακό επίπεδο.

δ) Οι γυναίκες και το δικαίωμα στην εργασία

295 Η γυναικεία ιδιοφυΐα είναι αναγκαία σε όλες τις εκφράσεις της κοινωνικής ζωής, γι' αυτό οφείλουμε να εγγυηθούμε την παρουσία των γυναικών και στο εργασιακό πλαίσιο. Το πρώτο απαραίτητο βήμα προς

⁶³³ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Laborem exercens*, 10: AAS 73 (1981) 600.

⁶³⁴ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Laborem exercens*, 10: AAS 73 (1981) 600-602· ιδίου, Απ. διάτ. *Familiaris consortio*, 23: AAS 74 (1982) 107-109.

⁶³⁵ ΑΓΙΑ ΕΔΡΑ, *Carta dei diritti della famiglia*, άρθρο 10, Tipografia Poliglotta Vaticana, Πόλις του Βατικανού 1983, σ. 14.

αυτή την κατεύθυνση είναι η πραγματική δυνατότητα για την πρόσβαση στην επαγγελματική συγκρότηση. *Η αναγνώριση και η προστασία των δικαιωμάτων των γυναικών στο εργασιακό πλαίσιο εξαρτώνται συνήθως από την οργάνωση της εργασίας, που πρέπει να υπολογίσει την αξιοπρέπεια και την κλήση της γυναίκας*, της οποίας η «πραγματική προώθηση... απαιτεί η εργασία να είναι δομημένη με τέτοιο τρόπο, ώστε να μη χρειαστεί να πληρώσει την ανέλιξη της με την εγκατάλειψη της οικογένειας, όπου έχει ως μητέρα ένα ρόλο αναντικατάστατο»⁶³⁶. Πρόκειται για μια κατάσταση όπου αναμετρώνται η *ποιότητα της κοινωνίας και η πραγματική προστασία του δικαιώματος στην εργασία των γυναικών*.

Η ύπαρξη πολλών διακρίσεων που προσβάλλουν την αξιοπρέπεια και την κλήση της γυναίκας στη σφαίρα της εργασίας οφείλονται σε μια σειρά συνθηκών που τιμωρούν τη γυναίκα, που είχαν και έχουν ακόμη «διαστρεβλώσει τις ιδιότητές της, που συχνά την περιθωριοποιούν φτάνοντας μέχρι τη σκλαβιά»⁶³⁷. Δυστυχώς, αυτές οι δυσκολίες δεν ξεπεράστηκαν, όπως αποδεικνύουν παντού οι διάφορες συνθήκες που αποθαρρύνουν τις γυναίκες και τις καθυποτάσσουν σε μορφές πραγματικής εκμετάλλευσης. Το πόσο επείγον είναι να αναγνωριστούν πραγματικά τα δικαιώματα των γυναικών στην εργασία το βλέπουμε κυρίως υπό την άποψη της αμοιβής, της ασφάλειας και της κοινωνικής πρόνοιας⁶³⁸.

ε) Η εργασία ανηλίκων

296 *Η εργασία ανηλίκων, στις χειρότερες μορφές της, αποτελεί έναν τύπο βίας λιγότερο εμφανή από άλλους, αλλά όχι λιγότερο τρομακτικό*⁶³⁹. Μια βία που, πέρα από την πολιτική, οικονομική και νομική συνενοχή,

⁶³⁶ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Laborem exercens*, 19: AAS 73 (1981) 628.

⁶³⁷ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Επιστολή στις γυναίκες* (29 Ιουνίου 1995), 3: AAS 87 (1995) 804.

⁶³⁸ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Απ. διάτ. *Familiaris consortio*, 24: AAS 74 (1982) 109-110.

⁶³⁹ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 1996*, 5: AAS 88 (1996) 106-107.

παραμένει ουσιαστικά ένα ηθικό πρόβλημα. Παραθέτουμε τη νουθεσία του Λέοντος ΙΓ': «Όσο για τα παιδιά, προσέξτε να μην τα βάζετε στα εργοστάσια, αν δεν έχουν αναπτύξει με την ηλικία τις σωματικές, διανοητικές και ηθικές δυνάμεις τους. Δυνάμεις που στην παιδική ηλικία προβάλλουν όμοια με τα φυτά που ανθίζουν, μια πρόωγη κίνηση τις καταστρέφει και τότε γίνεται αδύνατη η ίδια η διαπαιδαγώγηση των παιδιών»⁶⁴⁰. Η μάστιγα της παιδικής εργασίας, αν και έχουν περάσει πάνω από εκατό χρόνια, δεν έχει παταχθεί.

Μολονότι γνωρίζουμε ότι τουλάχιστον για την ώρα σε ορισμένες χώρες δεν μπορεί κανείς να αρνηθεί τη συνεισφορά της εργασίας των παιδιών στον οικογενειακό προϋπολογισμό και στις εθνικές οικονομίες και ότι μερικές μορφές εργασίας περιορισμένου χρόνου μπορούν να είναι αποδοτικές για τα ίδια τα παιδιά, η κοινωνική διδασκαλία καταγγέλλει την αύξηση της «εργασιακής εκμετάλλευσης των παιδιών σε συνθήκες πραγματικής σκλαβιάς»⁶⁴¹. Αυτή η εκμετάλλευση αποτελεί μια σοβαρή παραβίαση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας την οποία κάθε άτομο φέρει, «όσο μικρός ή φαινομενικά ασήμαντος κι αν είναι με όρους χρησιμότητας»⁶⁴².

στ) Η μετανάστευση και η εργασία

297 Η μετανάστευση μπορεί να είναι ένα απόθεμα και όχι ένα εμπόδιο για την ανάπτυξη. Στο σημερινό κόσμο, όπου επιδεινώνεται η ανισορροπία ανάμεσα σε χώρες πλούσιες και φτωχές και όπου η εξέλιξη των κοινωνιών μειώνει ταχύτατα τις αποστάσεις, αυξάνονται οι μεταναστεύσεις ανθρώπων που αναζητούν καλύτερες συνθήκες ζωής και προέρχονται από τις λιγότερο ευνοημένες περιοχές της Γης: η άφιξή τους στις ανεπτυγμένες χώρες γίνεται συχνά αντιληπτή σαν απειλή για το υψηλό επί-

⁶⁴⁰ ΛΕΩΝ ΙΓ', Εγκ. επ. *Rerum novarum: Acta Leonis XIII*, 11 (1892) 129.

⁶⁴¹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη* 1998, 6: AAS 90 (1998) 153.

⁶⁴² ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', *Μήνυμα στον Γενικό Γραμματέα των Ηνωμένων Εθνών με την ευκαιρία της διάσκεψης κορυφής για τα παιδιά* (22 Σεπτεμβρίου 1990): AAS 83 (1991) 360.

πεδο ευημερίας που πέτυχαν χάρη στις δεκαετίες οικονομικής ανάπτυξης. Παρ' όλα αυτά όμως οι μετανάστες, στην πλειονότητα των περιπτώσεων, ανταποκρίνονται σε μια ζήτηση εργασίας που διαφορετικά θα παρέμενε ανικανοποίητη, σε τομείς και εδάφη όπου τα εργατικά χέρια είναι ανεπαρκή ή δεν είναι διατεθειμένα να προσφέρουν την εργασιακή συνεισφορά τους.

298 Οι θεσμοί των χωρών υποδοχής πρέπει να επαγρυπνούν ώστε να μην εξαπλωθεί ο πειρασμός να εκμεταλλεύονται τους ξένους εργάτες, στερώντας τους από τα εγγυημένα δικαιώματα των ντόπιων, τα οποία πρέπει να διασφαλίζονται σε όλους χωρίς διακρίσεις. Η ρύθμιση της μεταναστευτικής ροής σύμφωνα με κριτήρια ισότητας και ισορροπίας⁶⁴³ είναι μία από τις απαραίτητες προϋποθέσεις ώστε η ένταξη να γίνει με τις εγγυήσεις που απαιτεί η ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Τους μετανάστες πρέπει να τους υποδεχόμαστε και να τους βοηθάμε ώστε μαζί με τις οικογένειές τους να ενσωματωθούν στην κοινωνική ζωή⁶⁴⁴. Σε αυτή την προοπτική πρέπει να γίνεται σεβαστό και να προωθείται το δικαίωμα στην οικογενειακή επανένωση⁶⁴⁵. Συγχρόνως, όσο είναι δυνατόν, πρέπει να ευνοηθούν όλες εκείνες οι συνθήκες που επιτρέπουν αυξημένες δυνατότητες εργασίας στις χώρες της προέλευσής τους⁶⁴⁶.

ξ) Ο αγροτικός κόσμος και το δικαίωμα στην εργασία

⁶⁴³ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 2001*, 13: AAS 93 (2001) 241· ΠΟΝΤΙΦΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ COR UNUM - ΠΟΝΤΙΦΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΤΗΣ ΠΟΙΜΑΝΤΙΚΗΣ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΠΛΑΝΟΔΙΟΥΣ, *I rifugiati, una sfida alla solidarietà (Οι πρόσφυγες, μια πρόκληση στην αλληλεγγύη)*, 6, Libreria Editrice Vaticana, Πόλις του Βατικανού 1992, σ. 8.

⁶⁴⁴ Πρβλ. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2.241.

⁶⁴⁵ ΑΓΙΑ ΕΔΡΑ, *Carta dei diritti della famiglia*, άρθρο 12, Tipografia Poliglotta Vaticana, Πόλις του Βατικανού 1983, σ. 14· ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Απ. διάτ. *Familiaris consortio*, 77: AAS 74 (1982) 175-178.

⁶⁴⁶ Πρβλ. Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 66: AAS 58 (1966) 1.087-1.088· ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 1993*, 3: AAS 85 (1993) 431-433.

299 *Ιδιαίτερης προσοχής αξίζει η αγροτική εργασία, χάρη στον κοινωνικό, πολιτιστικό και οικονομικό ρόλο που κατέχει στα οικονομικά συστήματα πολλών χωρών, για τα πολυάριθμα προβλήματα που πρέπει να αντιμετωπίσει στο πλαίσιο μιας οικονομίας ολοένα και πιο παγκοσμιοποιημένης, για την αυξανόμενη σπουδαιότητα όσον αφορά τη διαφύλαξη του φυσικού περιβάλλοντος: «είναι λοιπόν αναγκαίες και επιτακτικές οι ριζοσπαστικές αλλαγές για να ξαναδώσουμε στη γεωργία —και στους ανθρώπους των αγρών— τη σωστή αξία ως βάση μιας υγιούς οικονομίας, στο σύνολο της ανάπτυξης της κοινωνικής κοινότητας»⁶⁴⁷.*

Οι βαθιές και ριζοσπαστικές αλλαγές που συντελούνται σε κοινωνικό και πολιτιστικό επίπεδο και στη γεωργία και ευρύτερα στον αγροτικό κόσμο επαναπροτείνουν επιτακτικά μια έρευνα για τη σημασία της αγροτικής εργασίας στις διάφορες διαστάσεις της. Πρόκειται για μια πρόκληση αξιοσημείωτης σπουδαιότητας, που πρέπει να αντιμετωπιστεί με αγροτική και περιβαλλοντική πολιτική ικανή να ξεπεράσει την υπολεμματική και βοηθητική αντίληψη και να τύχουν επεξεργασίας νέες προοπτικές για μια σύγχρονη γεωργία, που θα αναλάβει ένα σημαντικό ρόλο στην κοινωνική και οικονομική ζωή.

300 *Σε μερικές χώρες είναι απαραίτητη η αναδιανομή της γης, στο πλαίσιο μιας επαρκούς πολιτικής για την αγροτική μεταρρύθμιση, με σκοπό να ξεπεραστούν τα εμπόδια που οι μη παραγωγικοί μεγαλοκτηματίες, καταδικασμένοι από την κοινωνική διδασκαλία της Εκκλησίας⁶⁴⁸, παρεμβάλλουν στην πραγματική οικονομική ανάπτυξη. «Οι υπό ανάπτυξη χώρες μπορούν να αντιμετωπίσουν επαρκώς τη σημερινή διαδικασία συγκέντρωσης ιδιοκτητη γης, αν αντιμετωπίσουν ορισμένες καταστάσεις που χαρακτηρίζονται ως πραγματικές δομικές δυσκολίες. Αυτές είναι οι ελλείψεις και οι καθυστερήσεις σε νομοθετικό επίπεδο όσον αφορά την αναγνώριση των τίτλων ιδιοκτησίας της γης και σε σχέση με την πιστωτική αγορά· η αδιαφορία για την έρευνα και την εκπαίδευση στη γεωργία·*

⁶⁴⁷ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Εγκ. επ. Laborem exercens*, 21: AAS 73 (1981) 634.

⁶⁴⁸ Πρβλ. ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ΄, *Εγκ. επ. Populorum progressio*, 23: AAS 59 (1967) 268-269.

η παραμέληση των κοινωνικών υπηρεσιών και υποδομών στις αγροτικές περιοχές»⁶⁴⁹. Η αγροτική μεταρρύθμιση γίνεται ωστόσο, εκτός από πολιτική αναγκαιότητα, ηθική υποχρέωση, καθώς η ελλιπής πραγματοποίησή της εμποδίζει σ' αυτές τις χώρες τα ευεργετικά αποτελέσματα που προέρχονται από το άνοιγμα των αγορών και, γενικότερα, από τις επωφελείς ευκαιρίες ανάπτυξης που μπορεί να προσφέρει η παγκοσμιοποίηση⁶⁵⁰.

V. ΤΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΤΩΝ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΩΝ

α) Η αξιοπρέπεια των εργαζομένων και ο σεβασμός των δικαιωμάτων τους

301 Τα δικαιώματα των εργαζομένων, όπως όλα τα άλλα δικαιώματα, βασίζονται στη φύση του ανθρώπου και στην υπερβατική του αξιοπρέπεια. Η κοινωνική διδασκαλία της Εκκλησίας θεώρησε ότι έπρεπε να απαριθμηθεί μερικά, ευχόμενη την αναγνώρισή τους στις νομικές διατάξεις: το δικαίωμα σε μια σωστή ανταμοιβή⁶⁵¹· το δικαίωμα της ανάπαυσης⁶⁵²· το δικαίωμα «σε περιβάλλοντα εργασίας και σε παραγωγικές διαδικασίες που δε θα ζημιώνουν τη σωματική υγεία των εργαζομένων και δε θα πληγώνουν την ηθική τους ακεραιότητα»⁶⁵³· το δικαίωμα να διαφυλάσσεται η προσωπικότητά του στο χώρο εργασίας, «δίδως να βιάζεται με κανέναν τρόπο η συνείδηση ή η αξιοπρέπειά του»⁶⁵⁴· το δικαίωμα σε

⁶⁴⁹ ΠΟΝΤΙΦΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΙΡΗΝΗ, *Per una migliore distribuzione della terra. La sfida della riforma agraria* (23 Νοεμβρίου 1997), 13, Libreria Editrice Vaticana, Πόλις του Βατικανού 1997, σ. 17.

⁶⁵⁰ ΠΟΝΤΙΦΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΙΡΗΝΗ, *Per una migliore distribuzione della terra. La sfida della riforma agraria* (23 Νοεμβρίου 1997), 35, Libreria Editrice Vaticana, Πόλις του Βατικανού 1997, σ. 31.

⁶⁵¹ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Laborem exercens*, 19: AAS 73 (1981) 625-629.

⁶⁵² Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Laborem exercens*, 19: AAS 73 (1981) 625-629.

⁶⁵³ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Laborem exercens*, 19: AAS 73 (1981) 625-629.

αξιοπρεπείς επιδοτήσεις για την επιβίωση των ανέργων και των οικογενειών τους⁶⁵⁵· το δικαίωμα στη σύνταξη αλλά και στην ασφάλεια για τα γηρατειά, την ασθένεια και την περίπτωση ατυχημάτων που συνδέονται με τις εργασιακές επιδόσεις⁶⁵⁶· το δικαίωμα σε κοινωνικά μέτρα που συνδέονται με τη μητρότητα⁶⁵⁷· το δικαίωμα να συναθροίζονται και να συνεταιρίζονται⁶⁵⁸. Αυτά τα δικαιώματα προσβάλλονται συχνά, όπως πιστοποιούν τα θλιβερά φαινόμενα κακοπληρωμένης εργασίας, η οποία στερείται προστασίας ή δεν παρουσιάζεται με τον κατάλληλο τρόπο. Συμβαίνει συχνά οι συνθήκες εργασίας για άνδρες, γυναίκες και παιδιά, ιδιαίτερα στις υπό ανάπτυξη χώρες, να είναι τόσο απάνθρωπες, ώστε να προσβάλλουν την αξιοπρέπειά τους και να βλάπτουν την υγεία τους.

β) Το δικαίωμα στη δίκαιη αμοιβή και στην κατανομή των εσόδων

302 Η αμοιβή είναι το πιο σημαντικό μέσο για να εφαρμοστεί η δικαιοσύνη στις σχέσεις εργασίας⁶⁵⁹. Ο «δίκαιος μισθός είναι ο νόμιμος καρπός της εργασίας»⁶⁶⁰· διαπράττει μεγάλη αδικία όποιος την αρνείται ή δεν τη δίνει όποτε πρέπει και ανάλογα με την εργασία που έγινε (πρβλ. Λευ

⁶⁵⁴ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 15: AAS 83 (1991) 812.

⁶⁵⁵ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Laborem exercens*, 18: AAS 73 (1981) 622-625.

⁶⁵⁶ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Laborem exercens*, 19: AAS 73 (1981) 625-629.

⁶⁵⁷ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Laborem exercens*, 19: AAS 73 (1981) 625-629.

⁶⁵⁸ Πρβλ. ΛΕΩΝ ΙΓ΄, Εγκ. επ. *Rerum novarum: Acta Leonis XIII*, 11 (1892) 135· ΠΙΟΣ ΙΑ΄, Εγκ. επ. *Quadragesimo anno*: AAS 23 (1931) 186· ΠΙΟΣ ΙΒ΄, *Sertum laetitiae* (Στην Εκκλησία των Ηνωμένων Πολιτειών): AAS 31 (1939) 643· ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ΄, Εγκ. επ. *Pacem in terris*: AAS 55 (1963) 262-263· Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 68: AAS 58 (1966) 1.089-1.090· ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Laborem exercens*, 20: AAS 73 (1981) 629-632· Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 7: AAS 83 (1991) 801-802.

⁶⁵⁹ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Laborem exercens*, 19: AAS 73 (1981) 625-629.

⁶⁶⁰ Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 2.434· πρβλ. ΠΙΟΣ ΙΑ΄, Εγκ. επ. *Qua-*

19,13· Δτ 24, 14-15· Ιακ 5,4). Ο μισθός είναι το μέσο που επιτρέπει στον εργαζόμενο να έχει πρόσβαση στα αγαθά της γης «η εργασία πρέπει να αμείβεται, έτσι ώστε να εγγυάται στον άνθρωπο τη δυνατότητα να διαθέτει αξιοπρεπώς υλική, κοινωνική, πολιτιστική ζωή δική του και των συγγενών του, σε σχέση με τα καθήκοντα και την απόδοση καθενός, στις συνθήκες της εταιρείας και για το κοινό καλό»⁶⁶¹. Η απλή συμφωνία ανάμεσα στον εργαζόμενο και στον εργοδότη γύρω από την αξία της αμοιβής δεν αρκεί για να χαρακτηριστεί «σωστή» η συμφωνημένη αμοιβή, καθώς «δεν πρέπει να είναι κατώτερη της συντήρησης»⁶⁶² του εργαζόμενου: η φυσική δικαιοσύνη προϋπάρχει και είναι ανώτερη από την ελευθερία της σύμβασης.

303 Η οικονομική ευημερία μιας χώρας δεν υπολογίζεται αποκλειστικά με την ποσότητα των παραγόμενων προϊόντων, αλλά λαμβάνοντας υπόψη τον τρόπο με τον οποίο παράγονται και το βαθμό ισότητας στην κατανομή των εσόδων, που θα έπρεπε να επιτρέπει σε όλους να έχουν στη διάθεσή τους ό,τι τους χρειάζεται για την ανάπτυξη και την ολοκλήρωσή τους. Η ίση κατανομή των εσόδων επιδιώκεται με βάση όχι μόνο δίκαιων κριτηρίων, αλλά και κοινωνικών, λαμβάνοντας υπόψη δηλαδή, εκτός από την αντικειμενική αξία των εργασιακών επιδόσεων, την ανθρωπίνη αξιοπρέπεια εκείνων που τις επιτελούν. Μια αυθεντική οικονομική ευημερία επιδιώκεται και μέσα από την κατάλληλη κοινωνική πολιτική ανακατανομής των εσόδων που, υπολογίζοντας τις γενικές συνθήκες, θεωρεί ορθώς την αξία και τις ανάγκες κάθε κατοίκου.

γ) Το δικαίωμα της απεργίας

304 Η κοινωνική διδασκαλία αναγνωρίζει τη νομιμότητα της απεργίας «όταν εμφανίζεται ως το αναπόφευκτο μέσο, ή τουλάχιστον το ανα-

dragesimo anno: AAS 23 (1931) 198-202: «Ο δίκαιος μισθός» είναι ο τίτλος του Κεφαλαίου 4 του Β' Μέρους.

⁶⁶¹ Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 67: AAS 58 (1966) 1.088-1.089.

⁶⁶² ΛΕΩΝ ΙΓ', Εγκ. επ. *Renum novarum: Acta Leonis XIII*, 11 (1892) 131.

γκαίο, ενόψει ενός αναλογικού πλεονεκτήματος»⁶⁶³, εφόσον αποδείχθηκαν ανεπαρκείς όλοι οι άλλοι τρόποι για να ξεπεραστούν οι συγκρούσεις⁶⁶⁴. Η απεργία, μία από τις πιο κοπιώδεις κατακτήσεις του συνεταιριστικού συνδικαλισμού, μπορεί να οριστεί ως η συλλογική και επικεντρωμένη άρνηση από την πλευρά των εργαζομένων να επιτελέσουν την εργασία τους, με σκοπό να πετύχουν χάρη στην πίεση που ασκούν στους εργοδότες, στο κράτος και στην κοινή γνώμη καλύτερες συνθήκες στην εργασία και στην κοινωνική τους κατάσταση. Και η απεργία, όσο κι αν παρουσιάζεται «σαν... ένα είδος τελεσίγραφου»⁶⁶⁵, πρέπει να είναι πάντα μια ειρηνική μέθοδος διεκδίκησης και αγώνα για τα δικαιώματα των εργαζομένων· γίνεται όμως «ηθικά απαράδεκτη όταν συνοδεύεται από βία ή της αποδίδονται στόχοι που δε συνδέονται άμεσα με τις συνθήκες εργασίας ή έρχονται σε αντίθεση με το κοινό καλό»⁶⁶⁶.

VI. ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΟΥΣ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΟΥΣ

α) Η σπουδαιότητα των συνδικάτων

305 Η Διδάσκουσα Εκκλησία αναγνωρίζει το θεμελιώδη ρόλο που έχουν τα συνδικάτα των εργαζομένων, ο λόγος ύπαρξης των οποίων συνίσταται στο δικαίωμα των εργαζομένων να σχηματίζουν συνδέσμους ή ενώσεις για να προστατεύουν τα ζωτικά συμφέροντα των ανθρώπων που ασχολούνται στις διάφορες εργασίες. Τα συνδικάτα «αναπτύχθηκαν στη βάση του αγώνα των εργαζομένων, του κόσμου της εργασίας και πρωτίστως των βιομηχανικών εργατών, για την προστασία των δικαιωμάτων τους απέναντι στους επιχειρηματίες και στους ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής»⁶⁶⁷. Οι συνδικαλιστικές οργανώσεις, επιδιώκοντας τον ιδιαίτερο

⁶⁶³ Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 2.435.

⁶⁶⁴ Πρβλ. Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Πομ. διάτ. *Gaudium et spes*, 68: AAS 58 (1966) 1.089-1.090· ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Laborem exercens*, 20: AAS 73 (1981) 629-632· Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 2.430.

⁶⁶⁵ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Laborem exercens*, 20: AAS 73 (1981) 632.

⁶⁶⁶ Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 2.435.

σκοπό τους στην υπηρεσία του κοινού καλού, είναι ένας εποικοδομητικός παράγοντας κοινωνικής τάξεως και αλληλεγγύης, άρα ένα στοιχείο απαραίτητο της κοινωνικής ζωής. Η αναγνώριση των δικαιωμάτων της εργασίας αποτελεί ανέκαθεν ένα πρόβλημα με δύσκολη λύση, επειδή πραγματοποιείται στο εσωτερικό σύνθετων ιστορικών και θεσμικών διαδικασιών, ενώ ακόμη και σήμερα μπορούμε να πούμε ότι είναι ανολοκλήρωτη. Αυτό καθιστά όσο ποτέ άλλοτε επίκαιρη και αναγκαία τη δημιουργία μιας πραγματικής αλληλεγγύης ανάμεσα στους εργαζόμενους.

306 Η κοινωνική διδασκαλία διδάσκει ότι οι σχέσεις στο εσωτερικό του κόσμου της εργασίας πρέπει να χαρακτηρίζονται από τη συνεργασία: το μίσος και ο αγώνας για να εξαλειφθεί ο άλλος αποτελούν μεθόδους εντελώς απαράδεκτες, επειδή σε κάθε κοινωνικό σύστημα είναι απαραίτητα στη διαδικασία παραγωγής τόσο η εργασία όσο και το κεφάλαιο. Με αυτή την αντίληψη, η κοινωνική διδασκαλία «δε θεωρεί ότι τα συνδικάτα αποτελούν μόνο την αντανάκλαση της “ταξικής” δομής της κοινωνίας και ότι είναι ο εκπρόσωπος των ταξικών αγώνων, που αναπόφευκτα διέπει την κοινωνική ζωή»⁶⁶⁸. Τα συνδικάτα είναι οι πρωτεργάτες των αγώνων για την κοινωνική δικαιοσύνη, για τα δικαιώματα των ανθρώπων της εργασίας στα ιδιαίτερα επαγγέλματά τους: «Αυτό τον “αγώνα” πρέπει να τον βλέπουμε ως μια φυσιολογική ενασχόληση “για” το ορθό καλό· [...] δεν είναι ένας αγώνας “κατά” των άλλων»⁶⁶⁹. Το συνδικάτο, όντας κυρίως ένα όργανο αλληλεγγύης και δικαιοσύνης, δεν μπορεί να εκμεταλλευτεί τα μέσα του αγώνα· με αφορμή την κλήση του, οφείλει να υπερνικήσει τους πειρασμούς της σωματειακής οργάνωσης, να καταφέρει να αυτορρυθμιστεί και να εκτιμήσει τις συνέπειες των επιλογών του όσον αφορά το κοινό καλό⁶⁷⁰.

307 Στο συνδικάτο, εκτός από την αμυντική και διεκδικητική λειτουργία του, αναλογούν και η αντιπροσώπευση που αποσκοπεί να «οργανώσει σωστά την οικονομική ζωή»⁶⁷¹, αλλά και η διαπαιδαγώγηση της κοινωνι-

⁶⁶⁷ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Laborem exercens*, 20: AAS 73 (1981) 629.

⁶⁶⁸ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Laborem exercens*, 20: AAS 73 (1981) 630.

⁶⁶⁹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Laborem exercens*, 20: AAS 73 (1981) 630.

⁶⁷⁰ Πρβλ. Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 2.430.

κής συνείδησης των εργαζομένων, ώστε να νιώσουν ενεργό μέρος, σύμφωνα με τις ικανότητες και τα χαρίσματα καθενός, στο έργο της οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης και στη δημιουργία του παγκόσμιου κοινού καλού. Το συνδικάτο και οι άλλες μορφές συνεταιρισμού των εργαζομένων πρέπει να αναλάβουν ένα ρόλο συνεργασίας με τα άλλα κοινωνικά υποκείμενα και να ενδιαφερθούν για τη διαχείριση των δημόσιων πραγμάτων. Οι συνδικαλιστικές οργανώσεις έχουν το καθήκον να επηρεάσουν την πολιτική εξουσία, έτσι ώστε να την ευαισθητοποιήσουν δεόντως για τα προβλήματα της εργασίας και να την παροτρύνουν να σέβεται τα δικαιώματα των εργαζομένων. Παρ' όλα αυτά όμως, τα συνδικάτα δεν έχουν το χαρακτήρα «πολιτικών κομμάτων» που αγωνίζονται για την εξουσία και δεν πρέπει ούτε να υποτάσσονται στις αποφάσεις των λαϊκών κομμάτων ούτε να έχουν υπερβολικά στενούς δεσμούς μ' αυτά: «σε μια τέτοια κατάσταση χάνουν εύκολα την επαφή με ό,τι είναι το ιδιαίτερο καθήκον τους, να εξασφαλίζουν δηλαδή τα σωστά δικαιώματα των ανθρώπων της εργασίας στο πλαίσιο του κοινού καλού ολόκληρης της κοινωνίας, και γίνονται αντίθετα ένα όργανο για άλλους σκοπούς»⁶⁷².

β) Νέες μορφές αλληλεγγύης

308 Το σημερινό κοινωνικο-οικονομικό πλαίσιο, που χαρακτηρίζεται από ολοένα και πιο γρήγορες οικονομικές διαδικασίες παγκοσμιοποίησης, ωθεί τα συνδικάτα να ανανεωθούν. Σήμερα τα συνδικάτα καλούνται να δράσουν με νέες μορφές,⁶⁷³ επεκτείνοντας την ακτίνα δράσης τους όσον αφορά την αλληλεγγύη, έτσι ώστε να προφυλάξουν, εκτός από τις παραδοσιακές εργατικές κατηγορίες, τους εργαζόμενους με άτυπες συμβάσεις ή συμβάσεις περιορισμένου χρόνου· τους εργαζόμενους των οποίων η απα-

⁶⁷¹ Πρβλ. Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 68: AAS 58 (1966) 1.090.

⁶⁷² ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Laborem exercens*, 20: AAS 73 (1981) 631.

⁶⁷³ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Ομιλία στη Διεθνή Διάσκεψη για τους συνδικαλιστικούς αντιπροσώπους (2 Δεκεμβρίου 1996), 4: *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, XIX, 2 (1996) 865.

σχόληση κινδυνεύει από συγχωνεύσεις επιχειρήσεων που συμβαίνουν ολοένα και πιο συχνά σε διεθνές επίπεδο· όσους δεν έχουν απασχόληση, τους μετανάστες, τους εποχιακά εργαζόμενους, εκείνους που από έλλειψη επαγγελματικής ενημέρωσης εκδιώχθηκαν από την αγορά εργασίας και δεν μπορούν να επανέλθουν δίχως την κατάλληλη επιμόρφωση.

Απέναντι στις αλλαγές που επήλθαν στον κόσμο της εργασίας, η αλληλεγγύη μπορεί να ανακτηθεί και ίσως να θεμελιωθεί καλύτερα σε σχέση με το παρελθόν με την εκ νέου ανακάλυψη της υποκειμενικής αξίας της εργασίας: «είναι ανάγκη να συνεχίσουμε να αναρωτιόμαστε για το υποκείμενο της εργασίας και για τις συνθήκες όπου ζει». Γι' αυτό «χρειάζονται πάντα νέες κινήσεις αλληλεγγύης των ανθρώπων της εργασίας και αλληλεγγύης με τους ανθρώπους της εργασίας»⁶⁷⁴.

309 *Επιδιώκοντας «νέες μορφές αλληλεγγύης»⁶⁷⁵, οι ενώσεις των εργαζομένων πρέπει να προσανατολίζονται προς την ανάληψη μεγαλύτερων ευθυνών, όχι μόνο σε σχέση με τους παραδοσιακούς μηχανισμούς της ανακατανομής, αλλά και απέναντι στην παραγωγή του πλούτου και στη δημιουργία κοινωνικών, πολιτικών και πολιτιστικών συνθηκών που θα επιτρέψουν σε όλους εκείνους που μπορούν και επιθυμούν να εργαστούν να ασκήσουν το δικαίωμά τους στην εργασία, με πλήρη σεβασμό της αξιοπρέπειάς τους ως εργαζομένων. Η σταδιακή υπερίσχυση του οργανωτικού μοντέλου που στηρίζεται στη μισθωτή εργασία στη μεγάλη επιχείρηση καθιστά επίκαιρη μια ενημέρωση των κανόνων και των συστημάτων κοινωνικής ασφάλειας, μέσα από τα οποία οι εργαζόμενοι προφυλάσσονται, διατηρώντας τα θεμελιώδη δικαιώματά τους.*

VII. ΤΑ «RES NOVAE» ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

⁶⁷⁴ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Εγκ. επ. Laborem exercens*, 8: AAS 73 (1981) 597.

⁶⁷⁵ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Μήνυμα στους συμμετέχοντες στη Διεθνή Συνάντηση για την εργασία* (14 Σεπτεμβρίου 2001) 4: *L'Osservatore Romano*, 16 Σεπτεμβρίου 2001, σ. 7.

α) Ένα στάδιο εποχικής μετάβασης

310 Το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης προσφέρει ένα από τα σημαντικότερα κίνητρα για τη σύγχρονη αλλαγή στην οργάνωση της εργασίας, που επιτρέπει τη δοκιμή νέων μορφών παραγωγής, με τη μεταφορά των εγκαταστάσεων σε διαφορετικές περιοχές από εκείνες όπου λαμβάνονται οι στρατηγικές αποφάσεις και μακριά από τις αγορές κατανάλωσης. Δύο είναι οι παράγοντες που δίνουν ώθηση σ' αυτό το φαινόμενο: η εκπληκτική ταχύτητα επικοινωνίας χωρίς όρια χώρου και χρόνου και η σχετική ευκολία μεταφοράς εμπορευμάτων και προσώπων από τη μια μεριά του πλανήτη στην άλλη. Αυτό συνεπάγεται διάφορες συνέπειες στις παραγωγικές διαδικασίες: η ιδιοκτησία είναι ολοένα και πιο μακριά, συχνά αδιάφορη για τα κοινωνικά αποτελέσματα από τις επιλογές που κάνει. Από την άλλη, αν αληθεύει ότι η παγκοσμιοποίηση δεν είναι a priori καλή ή κακή αφ' εαυτής, αλλά εξαρτάται από τη χρήση που της κάνει ο άνθρωπος⁶⁷⁶, πρέπει να τονίσουμε ότι είναι αναγκαία η παγκοσμιοποίηση της προστασίας, των βασικών θεμελιωδών δικαιωμάτων, της ισότητας.

311 Ένα από τα πιο σημαντικά χαρακτηριστικά της νέας οργάνωσης εργασίας είναι ο φυσικός κατακερματισμός του παραγωγικού κύκλου, ο οποίος προωθείται για να επιτευχθεί μεγαλύτερη παραγωγή και μεγαλύτερο κέρδος. Με αυτή την προοπτική, οι παραδοσιακές συντεταγμένες χώρος-χρόνος μέσα στις οποίες διαγραφόταν ο παραγωγικός κύκλος υφίστανται μια μεταβολή χωρίς προηγούμενο, που καθορίζει μιαν αλλαγή στην ίδια τη δομή της εργασίας. Όλα αυτά έχουν σημαντικές συνέπειες στη ζωή των ατόμων και των κοινοτήτων, που δέχονται ριζικές αλλαγές και στο επίπεδο των υλικών συνθηκών και σε πολιτιστικό και αξιακό επίπεδο. Αυτό το φαινόμενο περιλαμβάνει σε τοπικό και παγκόσμιο επίπεδο εκατομμύρια ανθρώπων, ανεξάρτητα από το επάγγελμά τους, την κοινωνική τους κατάσταση, την πολιτιστική τους προπαρασκευή. Η ανα-

⁶⁷⁶ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', *Ομιλία στην Ποντιφική Ακαδημία Κοινωνικών Επιστημών* (27 Απριλίου 2001), 2: AAS 93 (2001) 599.

διοργάνωση του χρόνου, η ρύθμισή του και οι αλλαγές που συντελούνται στη χρήση του χώρου —που συγκρίνονται για το εύρος τους με την πρώτη Βιομηχανική Επανάσταση καθώς εμπλέκουν όλους τους παραγωγικούς τομείς, σε όλες τις ηπείρους, δίχως να λαμβάνουμε υπόψη το βαθμό της ανάπτυξής τους— πρέπει να θεωρηθούν ως μια καθοριστική πρόκληση και σε ηθικό και πολιτιστικό επίπεδο, ώστε να προσδιοριστεί ένα ανανεωμένο σύστημα για την προστασία της εργασίας.

312 Η παγκοσμιοποίηση της οικονομίας, με την απελευθέρωση της αγοράς, την ένταση του ανταγωνισμού, την αύξηση εξειδικευμένων επιχειρήσεων για προϊόντα και υπηρεσίες απαιτεί μεγαλύτερη ευελιξία στην αγορά εργασίας, στην οργάνωση και στη διαχείριση των παραγωγικών διαδικασιών. Για την εκτίμηση αυτού του ευαίσθητου υλικού, φαίνεται επίκαιρο να εξασφαλίσουμε μεγαλύτερη ηθική, πολιτιστική και προγραμματική προσοχή για να κατευθύνουμε την κοινωνική και πολιτική δράση στα θέματα που συνδέονται με την ταυτότητα και τα περιεχόμενα της νέας εργασίας, σε μια νέα αγορά και οικονομία. Πράγματι, οι αλλαγές στην αγορά εργασίας είναι συχνά το αποτέλεσμα των μεταβολών της ίδιας της εργασίας και όχι μια αιτία αυτών.

313 Η εργασία, κυρίως στα οικονομικά συστήματα των πιο ανεπτυγμένων χωρών, περνά ένα στάδιο που σηματοδοτεί το πέρασμα από μια οικονομία βιομηχανικού τύπου σε μια οικονομία που επικεντρώνεται στις υπηρεσίες και στις τεχνολογικές καινοτομίες. Δηλαδή οι υπηρεσίες και οι δραστηριότητες που ασχολούνται πιο έντονα με την πληροφορία αυξάνονται ταχύτερα απ' ό,τι εκείνες που ασχολούνται με τους παραδοσιακούς τομείς, πρωτεύοντες και δευτερεύοντες, με συνέπειες ευρείας κλίμακας στην οργάνωση της παραγωγής και των ανταλλαγών, στο περιεχόμενο και στη μορφή των εργασιακών επιδόσεων και στα συστήματα κοινωνικής προστασίας.

Χάρη στις τεχνολογικές καινοτομίες, ο κόσμος της εργασίας εμπλουτίζεται με νέα επαγγέλματα, ενώ άλλα εξαφανίζονται. Πράγματι, στο σημερινό μεταβατικό στάδιο παρακολουθούμε ένα συνεχές πέρασμα των απασχολούμενων από τη βιομηχανία στις υπηρεσίες. Ενώ χάνει έδαφος το οικονομικό και κοινωνικό μοντέλο που συνδέεται με το μεγάλο εργο-

στάσιο και με την εργασία μιας ομοιογενούς εργατικής τάξης, βελτιώνονται οι προοπτικές απασχόλησης στον τριτογενή τομέα και αυξάνονται ιδιαίτερα οι εργασιακές δραστηριότητες που αφορούν τις υπηρεσίες του ανθρώπου, τις εργασίες *part time*, προσωρινές και «παράτυπες», δηλαδή μορφές εργασίας που δε χαρακτηρίζονται ούτε ως εξαρτημένη εργασία ούτε ως αυτόνομη.

314 *Η εν εξελίξει μετάβαση σηματοδοτεί το πέρασμα από την εξαρτημένη εργασία απεριόριστου χρόνου, εννοούμενη ως σταθερή, σε μια εργασιακή πορεία που χαρακτηρίζεται από μία πολλαπλότητα εργασιακών δραστηριοτήτων από έναν κόσμο συμπαγούς εργασίας, προσδιορισμένης και αναγνωρισμένης, σε ένα σύμπαν εργασιών ποικιλόμορφο, ρευστό, πλούσιο σε υποσχέσεις, αλλά και γεμάτο ανησυχητικά ερωτηματικά, ιδιαίτερα απέναντι στην αυξανόμενη αβεβαιότητα γύρω από τις προοπτικές απασχόλησης, σε επίμονα φαινόμενα δομικής ανεργίας, στην ακαταλληλότητα των τωρινών συστημάτων κοινωνικής ασφάλειας. Οι απαιτήσεις του ανταγωνισμού, των τεχνολογικών καινοτομιών και του πολύπλοκου της οικονομικής ροής πρέπει να εναρμονιστούν με την προστασία του εργαζόμενου και των δικαιωμάτων του.*

Η ανασφάλεια και η αβεβαιότητα δεν αφορούν μόνο την εργασιακή κατάσταση όσων ζουν στις πιο ανεπτυγμένες χώρες, αλλά αφορούν κυρίως τους λιγότερο ανεπτυγμένους οικονομικά του πλανήτη, τις χώρες υπό ανάπτυξη και τις χώρες με μεταβατική οικονομία. Οι τελευταίες, εκτός από σύνθετα προβλήματα που συνδέονται με την αλλαγή των οικονομικών και παραγωγικών μοντέλων, πρέπει να αντιμετωπίσουν καθημερινά τις δύσκολες απαιτήσεις που προέρχονται από την παγκοσμιοποίηση. Η κατάσταση αποδεικνύεται ιδιαίτερα δραματική για τον κόσμο της εργασίας, ο οποίος δέχεται ευρείες και ριζικές πολιτιστικές και δομικές αλλαγές, σε πλαίσια που συχνά στερούνται στηριγμάτων νομοθετικών, μορφωτικών και κοινωνικής πρόνοιας.

315 *Η παραγωγική αποκέντρωση, που αναθέτει στις μικρότερες επιχειρήσεις πολλαπλά καθήκοντα, τα οποία προηγουμένως ήταν συσσωρευμένα στις μεγάλες παραγωγικές μονάδες, προσδίδει ισχύ και δίνει νέα ώθηση στις μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις. Προβάλλουν έτσι, δίπλα στην πα-*

ραδοσιακή βιοτεχνία, νέες επιχειρήσεις που χαρακτηρίζονται από μικρές παραγωγικές μονάδες που ασχολούνται σε τομείς σύγχρονης παραγωγής ή σε αποκεντρωμένες δραστηριότητες των μεγάλων επιχειρήσεων. Πολλές δραστηριότητες που πριν απαιτούσαν εξαρτημένη εργασία, σήμερα πραγματοποιούνται με νέες μορφές που ευνοούν την ανεξάρτητη εργασία και χαρακτηρίζονται από ένα μεγαλύτερο ποσοστό κινδύνου και ευθύνης.

Η εργασία στις μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις, η εργασία στις βιοτεχνίες και η ανεξάρτητη εργασία μπορούν να αποτελέσουν μια ευκαιρία για να γίνει πιο ανθρώπινο το εργασιακό βίωμα είτε καθορίζοντας θετικές διαπροσωπικές σχέσεις σε κοινότητες μικρών διαστάσεων είτε προσφέροντας ευκαιρίες από μεγαλύτερες επιχειρήσεις και εργολαβίες· αλλά δεν είναι λίγες σε αυτούς τους τομείς οι περιπτώσεις άδικης συμπεριφοράς, κακοπληρωμένης και ιδιαίτερα επισφαλούς εργασίας.

316 *Επίσης, στις χώρες υπό ανάπτυξη διαδόθηκε τα τελευταία χρόνια το φαινόμενο επέκτασης των «άτυπων» ή «ανεπίσημων» οικονομικών δραστηριοτήτων που αντιπροσωπεύουν ένα σημάδι πολλά υποσχόμενης οικονομικής ανάπτυξης, αλλά εμφανίζουν ηθικά και νομικά προβλήματα. Πράγματι, η σημαντική αύξηση των θέσεων εργασίας σε παρόμοιες δραστηριότητες οφείλεται στην απουσία εξειδίκευσης ενός μεγάλου μέρους εργαζομένων και στην ακατάστατη ανάπτυξη των επίσημων οικονομικών τομέων. Ένας υψηλός αριθμός προσώπων σήμερα αναγκάζεται να εργάζεται σε συνθήκες μεγάλης ένδειας και σε ένα πλαίσιο δίχως κανόνες που να προστατεύουν την αξιοπρέπεια του εργαζόμενου. Τα επίπεδα παραγωγικότητας, κέρδους και τρόπου ζωής είναι εξαιρετικά χαμηλά και συχνά αποδεικνύονται ανεπαρκή να εγγυηθούν στους εργαζόμενους και στις οικογένειές τους ότι θα καταφέρουν να επιτύχουν ένα ικανοποιητικό επίπεδο διαβίωσης.*

β) Κοινωνική διδασκαλία και «res novae»

317 *Απέναντι στα επιβλητικά «res novae» του κόσμου της εργασίας, η κοινωνική διδασκαλία της Εκκλησίας συστήνει πρώτα απ' όλα να αποφύγουμε το λάθος να θεωρήσουμε ότι οι εν εξελίξει αλλαγές γίνονται καθο-*

ριστικές. Ο αποφασιστικός παράγοντας και «διαιτητής» αυτού του σύνθετου σταδίου αλλαγής είναι για μια ακόμη φορά ο άνθρωπος, που οφείλει να παραμείνει ο αληθινός πρωταγωνιστής της εργασίας του. Μπορεί και πρέπει να αναλάβει με τρόπο δημιουργικό και υπεύθυνο τις τωρινές καινοτομίες και αναδιοργανώσεις, έτσι ώστε να ευνοήσουν την ανάπτυξη του ανθρώπου, της οικογένειας, της κοινωνίας και ολόκληρης της ανθρώπινης οικογένειας⁶⁷⁷. Διαφωτιστική είναι για όλους η παραπομπή στην υποκειμενική διάσταση της εργασίας, την οποία διδάσκει η κοινωνική διδασκαλία της Εκκλησίας για να δοθεί η οφειλόμενη προτεραιότητα, καθώς η ανθρώπινη εργασία «προέρχεται απευθείας από ανθρώπους που δημιουργήθηκαν κατ' εικόνα του Θεού και κλήθηκαν να συνεχίσουν με και για τους άλλους το έργο της δημιουργίας κυριαρχώντας στη γη»⁶⁷⁸.

318 Οι μηχανοκρατικές και οικονομικίστικες ερμηνείες της παραγωγικής δραστηριότητας, μολονότι υπερισχύουν και επηρεάζουν ακόμη, αποδεικνύονται ξεπερασμένες από την ίδια την επιστημονική ανάλυση των προβλημάτων που συνδέονται με την εργασία. Αυτές οι αντιλήψεις αποδεικνύονται σήμερα εντελώς ακατάλληλες να ερμηνεύσουν τα γεγονότα που φανερώνουν καθημερινά την αξία της εργασίας ως ελεύθερης και δημιουργικής δραστηριότητας του ανθρώπου. Ακόμη και από τους παραλληλισμούς πρέπει να προέρθει η ώθηση για να ξεπεραστούν δίχως χρονοτριβές θεωρητικοί ορίζοντες και στενά και ανεπαρκή εργασιακά κριτήρια όσον αφορά την εν εξελίξει δυναμική, ανίκανη από τη φύση της να εντοπίσει τις συγκεκριμένες και πειστικές ανθρώπινες ανάγκες στην ευρεία κλίμακά τους, που απλώνεται πέρα από τις οικονομικές μόνο κατηγορίες. Η Εκκλησία γνωρίζει καλά κι ανέκαθεν διδάσκει ότι ο άνθρωπος, διαφορετικός από κάθε άλλο έμβιο πλάσμα, έχει ανάγκες που δεν περιορίζονται μόνο στο «έχω»⁶⁷⁹, επειδή η φύση και η κλήση του είναι σε αδιάλυτη σχέση με το Υπερβατικό. Ο άνθρωπος αντιμετωπίζει την περιπέτεια

⁶⁷⁷ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Laborem exercens*, 10: AAS 73 (1981) 600-602.

⁶⁷⁸ Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 2.427.

⁶⁷⁹ Πρβλ. Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 35: AAS 58 (1966) 1.053· ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ΄, Εγκ. επ. *Populorum progressio*, 19: AAS 59 (1967) 266-

της μεταμόρφωσης των πραγμάτων μέσα από την εργασία του για να ικανοποιήσει ανάγκες κυρίως υλικές, αλλά το επιχειρεί ακολουθώντας μια παρόρμηση που τον σπρώχνει πέρα από τα αποτελέσματα που έχουν επιτευχθεί, αναζητώντας εκείνο που μπορεί να αντιστοιχεί πιο βαθιά στις απαραίτητες εσωτερικές ανάγκες του.

319 Τα ιστορικά σχήματα στα οποία εκφράζεται η ανθρώπινη εργασία μεταβάλλονται, αλλά δεν πρέπει να αλλάξουν οι σταθερές ανάγκες της, που ανακεφαλαιώνονται στο σεβασμό των αναφαίρετων δικαιωμάτων του ανθρώπου που εργάζεται. Απέναντι στον κίνδυνο άρνησης αυτών των δικαιωμάτων, πρέπει να επινοηθούν και να δημιουργηθούν νέες μορφές αλληλεγγύης, υπολογίζοντας την αλληλεξάρτηση που συνδέει τους ανθρώπους της εργασίας. Όσο πιο βαθιές είναι οι αλλαγές, τόσο πιο αποφασιστική πρέπει να είναι η δέσμευση της διάνοιας και της βούλησης για να διαφυλαχθεί η αξιοπρέπεια της εργασίας, ενισχύοντας σε διάφορα επίπεδα τους ενδιαφερόμενους θεσμούς. Αυτή η προοπτική επιτρέπει να προσανατολίσουμε όσο δυνατόν καλύτερα τις τωρινές μετατροπές προς την τόσο αναγκαία κατεύθυνση της συμπληρωματικότητας ανάμεσα στην τοπική και στην παγκόσμια οικονομική διάσταση· ανάμεσα στην «παλιά» οικονομία και στη «νέα»· ανάμεσα στις τεχνολογικές καινοτομίες και στην ανάγκη να προστατευτεί η ανθρώπινη εργασία· ανάμεσα στην οικονομική ανάπτυξη και στην περιβαλλοντική συμβατότητα της ανάπτυξης.

320 Για να λυθούν τα μεγάλα και σύνθετα προβλήματα της εργασίας, τα οποία σε μερικές περιοχές προσλαμβάνουν δραματικές διαστάσεις, οι επιστήμονες και οι άνθρωποι του πολιτισμού καλούνται να προσφέρουν την ιδιαίτερη συνεισφορά τους, τόσο σημαντική για τις ορθές λύσεις. Πρόκειται για μια ευθύνη που απαιτεί από αυτούς να φανερώσουν τις ευκαιρίες και τους κινδύνους που διαγράφονται στις αλλαγές και κυρίως να προτείνουν γραμμές δράσης ώστε να οδηγήσουν τις αλλαγές προς την πιο ευνοϊκή κατεύθυνση για να αναπτυχθεί ολόκληρη η ανθρώπινη οικογένεια. Σ' αυτούς εναποτίθεται το βαρύ καθήκον να διαβάσουν και να ερ-

μηνεύσουν τα κοινωνικά φαινόμενα με ευφυΐα και αγάπη για την αλήθεια, δίχως ανησυχίες που υπαγορεύονται από συμφέροντα ομάδων ή προσώπων. Πράγματι, η συνεισφορά τους, ακριβώς επειδή είναι θεωρητικής φύσεως, γίνεται ένα ουσιώδες σημείο αναφοράς για τη συγκεκριμένη δράση της οικονομικής πολιτικής⁶⁸⁰.

321 Τα σημερινά σενάρια για τη βαθιά μεταβολή της ανθρώπινης εργασίας καθιστούν ακόμη πιο επιτακτική μια ανάπτυξη αυθεντικά οικουμενική και αλληλέγγυα, ικανή να συμπεριλάβει όλες τις περιοχές του κόσμου, ακόμη και τις λιγότερο ευνοημένες. Για τις τελευταίες, η εκκίνηση μιας διαδικασίας με αλληλέγγυα ανάπτυξη ευρείας κλίμακας όχι μόνο αντιπροσωπεύει μια πραγματική δυνατότητα για να δημιουργηθούν νέες θέσεις εργασίας, αλλά διαγράφεται και ως μια πραγματική προϋπόθεση επιβίωσης για ολόκληρους λαούς: «Πρέπει να παγκοσμιοποιήσουμε την αλληλεγγύη»⁶⁸¹.

Οι υπάρχουσες οικονομικές και κοινωνικές ανισοροπίες στον κόσμο της εργασίας πρέπει να αντιμετωπιστούν με τον επαναπροσδιορισμό της σωστής ιεραρχίας αξιών και με την τοποθέτηση της αξιοπρέπειας του εργαζόμενου ανθρώπου στην πρώτη θέση: «Ποτέ οι νέες πραγματικότητες, που περιβάλλουν την παραγωγική διαδικασία, όπως η παγκοσμιοποίηση της οικονομίας, των επενδύσεων, του εμπορίου και της εργασίας, δεν πρέπει να βιάζουν την αξιοπρέπεια και την κεντρική θέση του ανθρώπου, ούτε την ελευθερία και τη δημοκρατία των λαών. Η αλληλεγγύη, η συμμετοχή και η δυνατότητα να ελεγχθούν αυτές οι ριζικές αλλαγές αποτελούν αν όχι τη λύση, οπωσδήποτε την αναγκαία ηθική εγγύηση ώστε οι άνθρωποι και οι λαοί να μη γίνουν όργανα αλλά πρωταγωνιστές του μέλλοντός τους. Όλα αυτά μπορούν να πραγματοποιηθούν και, επειδή είναι δυνατόν, πρέπει»⁶⁸².

322 Αποδεικνύεται ολοένα και πιο αναγκαία μια προσεκτική θεώρηση

⁶⁸⁰ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Μήνυμα στους συμμετέχοντες στη Διεθνή Συνάντηση για την εργασία* (14 Σεπτεμβρίου 2001), 5: *L'Osservatore Romano*, 16 Σεπτεμβρίου 2001, σ. 7.

⁶⁸¹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Ομιλία στην ιωβηλαία συνάντηση με τον κόσμο της εργασίας* (1η Μαΐου 2000), 2: *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, XXIII, 1 (2000) 720.

⁶⁸² ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Κήρυγμα στη Θεία Λειτουργία για το Ιωβηλαίο των εργαζομένων* (1^η Μαΐου 2000), 3: *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, XXIII, 1 (2000) 717.

για τη νέα κατάσταση εργασίας στο σημερινό πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης, σε μια προοπτική που θα εκτιμά αντικειμενικά τη φυσική ροπή των ανθρώπων να δημιουργούν σχέσεις. Με αυτή την ευκαιρία πρέπει να δηλώσουμε ότι η οικουμενικότητα είναι μια διάσταση του ανθρώπου και όχι των πραγμάτων. Η τεχνική μπορεί να είναι η οργανική αιτία της παγκοσμιοποίησης, αλλά η οικουμενικότητα της ανθρώπινης οικογένειας είναι η ύστατη αιτία της. Οπότε, και η εργασία έχει μια οικουμενική διάσταση επειδή θεμελιώνεται στη δημιουργία σχέσεων του ανθρώπου. Οι τεχνικές, ιδιαίτερα οι ηλεκτρονικές, επέτρεψαν να διευρυνθεί ετούτη η πλευρά της εργασίας σε όλο τον πλανήτη, αποτυπώνοντας στην παγκοσμιοποίηση ένα ρυθμό ιδιαίτερα ταχύ. Το τελευταίο θεμέλιο αυτού του δυναμισμού είναι ο άνθρωπος που εργάζεται, είναι πάντα το υποκειμενικό στοιχείο και όχι το αντικειμενικό. Και η παγκοσμιοποιημένη εργασία έχει την προέλευσή της στο ανθρωπολογικό θεμέλιο της εργασίας να δημιουργεί σχέσεις. Οι αρνητικές πλευρές της παγκοσμιοποίησης της εργασίας δεν πρέπει να διαγράψουν τις δυνατότητες που ανοίγονται για όλους να εκφράσουν σε πλανητικό επίπεδο την ανθρώπινη όψη της εργασίας και την αλληλεγγύη του κόσμου της εργασίας, ώστε δουλεύοντας σ' ένα παρόμοιο πλαίσιο, διευρυμένο και αλληλοσυνδεόμενο, ο άνθρωπος θα κατανοήσει καλύτερα την ενωτική και αλληλέγγυα κλήση του.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΖΩΗ

I. ΒΙΒΛΙΚΕΣ ΑΠΟΨΕΙΣ

α) Ο άνθρωπος, η φτώχεια και ο πλούτος

323 Στην Παλαιά Διαθήκη συναντούμε δύο ειδών διαθέσεις απέναντι στα οικονομικά αγαθά και στα πλούτη. Αφενός, εκτίμηση προς τη διαθεσιμότητα των υλικών αγαθών που θεωρούνται αναγκαία για τη ζωή άλλοτε η αφθονία —αλλά όχι ο πλούτος ή τα λούσα— φαίνεται ως ευλογία του Θεού. Στα κείμενα της Παλαιάς Διαθήκης η φτώχεια περιγράφεται ως αρνητική συνέπεια της οκνηρίας και της έλλειψης εργατικότητας (πρβλ. Πρμ 10,4), αλλά και ως φυσικό γεγονός (πρβλ. Πρμ 22,2). Αφετέρου, τα οικονομικά αγαθά και τα πλούτη δεν καταδικάζονται απ' εαυτών, αλλά για την κακή τους χρήση. Η προφητική παράδοση στιγματίζει τις απάτες, την τοκογλυφία, την εκμετάλλευση, τις εμφανείς αδικίες, ιδιαίτερα απέναντι στους πιο φτωχούς (πρβλ. Ησ 58,3-11· Ιερ 7,4-7· Ωσ 4,1-2· Αμ 2,6-7· Μιχ 2,1-2). Αυτή η παράδοση, μολονότι θεωρεί κακό τη φτώχεια των καταπιεσμένων, των αδύνατων, των πενήτων, βλέπει σ' αυτήν κι ένα σύμβολο της κατάστασης του ανθρώπου μπροστά στον Θεό· από Αυτόν προέρχεται κάθε καλό ως δώρο να το διαχειριστούμε και να το μοιραστούμε.

324 Εκείνος που αναγνωρίζει την ένδειά του απέναντι στον Θεό, σε οποιαδήποτε κατάσταση κι αν ζει, είναι αντικείμενο ιδιαίτερης προσοχής από τον Θεό: όταν ο φτωχός αναζητά, ο Κύριος απαντά· όταν κραυγάζει, Εκείνος τον ακούει. Στους φτωχούς απευθύνονται οι θεϊκές υποσχέσεις: αυτοί θα είναι οι κληρονόμοι της συνθήκης ανάμεσα στον Θεό και στο λαό Του. Η σωστική παρέμβαση του Θεού θα πραγματοποιηθεί

μέσα από τον νέο Δαβίδ (πρβλ. *Ιεζ* 34,22-31) ο οποίος, όπως ο βασιλιάς Δαβίδ κι ακόμη περισσότερο, θα είναι ο προστάτης των φτωχών και ο εγγυητής της δικαιοσύνης· Αυτός θα καθορίσει τη νέα συνθήκη και θα γράψει ένα νέο νόμο στην καρδιά των πιστών (πρβλ. *Ιερ* 31,31-34).

Η φτώχεια, όταν γίνεται αποδεκτή ή αναζητείται με θρησκευτικό πνεύμα, προδιαθέτει στην αναγνώριση και στην αποδοχή της δημιουργικής τάξης· «πλούσιος», υπό αυτή την προοπτική, είναι εκείνος που εναποθέτει την εμπιστοσύνη του περισσότερο στα πράγματα που κατέχει παρά στον Θεό, ο άνθρωπος που γίνεται δυνατός χάρη στα έργα των χεριών του και εμπιστεύεται μόνο αυτή τη δύναμη. Η φτώχεια αναδεικνύεται σε ηθική αξία όταν εκδηλώνεται ως ταπεινή διαθεσιμότητα και άνοιγμα προς τον Θεό, με εμπιστοσύνη σ' Εκείνον. Ετούτη η συμπεριφορά καθιστά τον άνθρωπο ικανό να αναγνωρίσει τη σχετικότητα των οικονομικών αγαθών και να τα χειριστεί σαν θεϊκά δώρα που θα τα διαχειριστεί και θα τα μοιραστεί, καθώς η αρχική κατοχή όλων των αγαθών ανήκει στον Θεό.

325 *Ο Χριστός καταπιάνεται με ολόκληρη την παράδοση της Παλαιάς Διαθήκης και για τα οικονομικά αγαθά, τα πλούτη και τη φτώχεια, αποδίδοντάς τους μια οριστική σαφήνεια και πληρότητα (πρβλ. *Μτ* 6,24 και 13,22· *Ακ* 6,20-24 και 12,15-21· *Ρωμ* 14,6-8 και *Α΄ Τιμ* 4,4). Εκείνος, δωρίζοντας το Πνεύμα Του και αλλάζοντας τις καρδιές, έρχεται να εγκαθιδρύσει το «Βασίλειο του Θεού», έτσι ώστε να καταστήσει δυνατή μια νέα συνύπαρξη με δικαιοσύνη, αδελφοσύνη, αλληλεγγύη και συμμετοχή. Το Βασίλειο που εγκαινιάζει ο Χριστός τελειοποιεί την πρωταρχική καλοσύνη του δημιουργήματος και της ανθρώπινης δραστηριότητας, που τέθηκε σε κίνδυνο από το αμάρτημα. Ελευθερωμένος από το κακό και επανενταγμένος στην κοινωνία με τον Θεό, κάθε άνθρωπος μπορεί να συνεχίσει το έργο του Ιησού με τη βοήθεια του Αγίου Πνεύματος: απονέμει δικαιοσύνη στους φτωχούς, ενθαρρύνει τους καταπιεσμένους, παρηγορεί τους θλιμμένους, αναζητεί δραστήρια μια νέα κοινωνική τάξη όπου θα προσφέρονται οι κατάλληλες λύσεις για την υλική φτώχεια και θα αντικρούονται επαρκώς οι δυνάμεις που εμποδίζουν τις προσπάθειες των πιο αδύνατων να ξεφύγουν από μια κατάσταση ένδειας και σκλαβιάς. Όταν συμβαίνει αυτό, το Βασίλειο του Θεού παρουσιάζεται εκ νέου στη γη, μολονότι δεν της ανήκει. Εκεί θα πραγματοποιηθούν τελικά οι υποσχέσεις των προφητών.*

326 Υπό το φως της Αποκάλυψης, η οικονομική δραστηριότητα πρέπει να θεωρείται και να επιτελείται ως απάντηση ευγνωμοσύνης προς την κλήση που ο Θεός επιφυλάσσει για κάθε άνθρωπο. Έχει τοποθετηθεί στον Κήπο για να τον καλλιεργεί και να τον φυλάει, χρησιμοποιώντας τον σύμφωνα με όρια πολύ σαφή (πρβλ. Γεν 2,16-17), με τη δέσμευση να τον τελειοποιήσει (πρβλ. Γεν 1,26-30· 2,15-16· Σολ 9,2-3). Καθώς γίνεται μάρτυρας του μεγαλείου και της καλοσύνης του Δημιουργού, ο άνθρωπος οδεύει προς την πληρότητα της ελευθερίας προς την οποία τον καλεί ο Θεός. Μια καλή διαχείριση των δώρων που δέχθηκε, ακόμη και των υλικών, είναι έργο δικαιοσύνης προς τον εαυτό του και προς τους άλλους: αυτό που δεχόμαστε πρέπει να χρησιμοποιηθεί καλά, να διατηρηθεί, να αυξηθεί, όπως διδάσκει η παραβολή με τα τάλαντα (πρβλ. Μτ 25,14-30· Λκ 19,12-27).

Η οικονομική δραστηριότητα και η υλική πρόοδος οφείλουν να τεθούν στην υπηρεσία του ανθρώπου και της κοινωνίας· αν αφοσιωθούμε σε αυτά με πίστη, ελπίδα και την αγάπη των μαθητών του Χριστού, η οικονομία και η πρόοδος μπορούν να μετατραπούν σε χώρους σωτηρίας και αγιοποίησης· και σε αυτά τα πλαίσια είναι δυνατό να δώσουμε έκφραση σε μιαν αγάπη και σε μιαν αλληλεγγύη περισσότερο και από ανθρώπινες και να συνεισφέρουμε στην ανάπτυξη μιας νέας ανθρωπότητας, που προεικονίζει τον κόσμο των έσχατων χρόνων.⁶⁸³ Ο Ιησούς συνθέτει όλη την Αποκάλυψη ζητώντας από τον πιστό να *πλουτίσει ενώπιον του Θεού* (πρβλ. Λκ 12,21)· και η οικονομία είναι χρήσιμη γι' αυτόν το σκοπό, όταν δεν προδίδει τη λειτουργία της ως οργάνου για την ολοκληρωμένη ανάπτυξη του ανθρώπου και της κοινωνίας, της ανθρωπίνης ποιότητας της ζωής.

327 Η πίστη στον Ιησού Χριστό επιτρέπει την ορθή κατανόηση της κοινωνικής ανάπτυξης, στο πλαίσιο ενός ολοκληρωμένου και αλληλέγγυου ουμανισμού. Γι' αυτόν το σκοπό αποδεικνύεται αρκετά χρήσιμη η συνεισφορά του θεολογικού στοχασμού που προσφέρεται από την κοινωνική διδασκαλία: «*Η πίστη στον Λυτρωτή Χριστό, ενώ φωτίζει από το εσωτε-*

⁶⁸³ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Laborem exercens*, 25-27: AAS 73 (1981) 638-647.

ρικό τη φύση της ανάπτυξης, οδηγεί και στο καθήκον της συνεργασίας. Στην επιστολή του αποστόλου Παύλου προς τους Κολοσσαείς διαβάζουμε ότι ο Χριστός είναι “πρωτότοκος πάσης κτίσεως” και ότι “τὰ πάντα δι’ αὐτοῦ καὶ εἰς αὐτὸν ἔκτισται” (1,15-16). Πράγματι, “ἀποκαταλλάξαι τὰ πάντα εἰς αὐτόν”, επειδή “εἰρηνοποιήσας διὰ τοῦ αἵματος τοῦ σταυροῦ αὐτοῦ, δι’ αὐτοῦ εἴτε τὰ ἐπὶ τῆς γῆς εἴτε τὰ ἐν τοῖς οὐρανοῖς”(ίδιο) 1,20). Σ’ αυτό το θεϊκό σχέδιο, που αρχίζει από την αιωνιότητα του Χριστού, “εἰκόνα” τέλεια του Πατρός που κορυφώνεται σ’ Εκείνον, “πρωτότοκος ἐκ τῶν νεκρῶν, ἵνα γένηται ἐν πᾶσιν αὐτὸς πρωτεύων” (ίδιο 1,15-18), παρεμβάλλεται η *Ιστορία μας*, που σηματοδοτεῖται από την προσωπική και τη συλλογική μας προσπάθεια να ανυψώσουμε την κατάσταση του ανθρώπου, να ξεπεράσουμε τα εμπόδια που παρουσιάζονται πάντα κατά μήκος της πορείας μας, φροντίζοντας έτσι να συμμετέχουμε στην πληρότητα που “ενυπάρχει στον Κύριο” και Αυτός κοινωνεί στην Εκκλησία “ἥτις ἐστὶν τὸ σῶμα αὐτοῦ” (ίδιο 1,18· πρβλ. *Εφ* 1,22-23), ενώ το αμάρτημα, που πάντα μας επιβουλεύεται και θέτει σε κίνδυνο ό,τι υλοποιούμε, υπερνικάται και λυτρώνεται από τη “συμφιλίωση” που επιτελεί ο Χριστός (πρβλ. *Κολ* 1,20)»⁶⁸⁴.

β) Ο πλούτος υπάρχει για να μοιράζεται

328 Τα αγαθά, ἔστω κι αν κατέχονται νόμιμα, διατηροῦν πάντα ἕναν οἰκουμενικό προορισμό: εἶναι ἀνήθικη κάθε μορφή ἀδικῆς συσσώρευσης, καθὼς ἔρχεται σε ἀνοιχτή ἀντίθεση με τον οἰκουμενικό προορισμό που προσέδωσε ο Θεός, Δημιουργός ὅλων των ἀγαθῶν. Πράγματι, η χριστιανική σωτηρία εἶναι μια ολοκληρωμένη ἀπελευθέρωση του ἀνθρώπου, ἀπελευθέρωση ἀπὸ την ἀνάγκη ἀλλὰ και σεβασμός στην ἴδια την κτήση: «ῥίζα γὰρ πάντων τῶν κακῶν ἐστὶν ἡ φιλαργυρία, ἧς τινες ὀρεγόμενοι ἀπεπλανήθησαν ἀπὸ τῆς πίστεως καὶ ἑαυτοὺς περιέπειραν ὀδύνας πολλαῖς» (*Α΄ Τιμ* 6,10). Οι Πατέρες της Εκκλησίας ἐπιμένουν ὅτι εἶναι ἀνάγκη να μετατραποῦν και να μεταβληθοῦν οι συνειδήσεις των πιστῶν μάλλον, παρὰ να ἀλλάξουν οι κοινωνικὲς και πολιτικὲς δομὲς της εποχῆς τους, πα-

⁶⁸⁴ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Εγκ. επ. Sollicitudo rei socialis*, 31: AAS 80 (1988) 554-555.

ροτρύνοντας όποιον επιτελεί μια οικονομική δραστηριότητα και κατέχει αγαθά να θεωρείται διαχειριστής όσων του εμπιστευθήκε ο Θεός.

329 Τα πλούτη πραγματοποιούν τη λειτουργία τους στην υπηρεσία του ανθρώπου όταν προορίζονται να παράγουν οφέλη για τους άλλους και την κοινωνία⁶⁸⁵. «Πώς θα μπορέσουμε να πράξουμε το καλό στον πλησίον —αναρωτιέται ο Κλήμης ο Αλεξανδρεύς— αν κανένας δεν κατέχει τίποτα;»⁶⁸⁶ Στη θεώρηση του αγίου Ιωάννη του Χρυσοστόμου τα πλούτη ανήκουν σε μερικούς, έτσι ώστε να γίνουν άξιοι καθώς θα τα μοιράζονται με τους άλλους⁶⁸⁷. Είναι ένα αγαθό που προέρχεται από τον Θεό: όποιος τα κατέχει πρέπει να τα χρησιμοποιεί και να τα διακινεί, έτσι ώστε και όσοι έχουν ανάγκη να μπορούν να τα χαρούν· το κακό πρέπει να το βλέπουμε στην υπερβολική προσκόλληση στα πλούτη, στην επιθυμία κατοχής τους. Ο άγιος Βασίλειος ο Μέγας καλεί τους πλούσιους να ανοίξουν τις πόρτες από τα μαγαζιά τους και αναφωνεί: «Ένα μεγάλο ποτάμι ξεχύνεται από χίλια κανάλια σε γόνιμο έδαφος: έτσι, από χίλιους δρόμους προσπάθησε να φτάσουν τα πλούτη στα σπίτια των φτωχών»⁶⁸⁸. Τα πλούτη, εξηγεί ο άγιος Βασίλειος, είναι όπως το νερό που αναβρύζει πάντα πιο καθαρό από την πηγή, αν αντλείται συχνά, ενώ σαπίζει αν η πηγή παραμένει αχρησιμοποίητη⁶⁸⁹. Ο πλούσιος, θα πει αργότερα ο άγιος Γρηγόριος ο Μέγας, δεν είναι παρὰ ένας διαχειριστής όσων κατέχει· το να δώσει τα αναγκαία σε όποιον τα χρειάζεται είναι έργο που πρέπει να φέρει σε πέρας με ταπεινότητα, επειδή τα αγαθά δεν ανήκουν σε όποιον τα μοιράζει. Όποιος κρατάει τα πλούτη μόνο για τον εαυτό του δεν είναι αθώος· δίνοντας σε όσους έχουν ανάγκη σημαίνει ότι πληρώνει ένα χρέος⁶⁹⁰.

⁶⁸⁵ Πρβλ. ΕΡΜΑ, *Ποιμήν*, Βιβλίο Τρίτο, *Ομοιότης Ι*: PG 2, 954.

⁶⁸⁶ ΚΛΗΜΗΣ Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΥΣ, *Τις ο σωζόμενος πλούσιος*, 13: PG 9, 618.

⁶⁸⁷ Πρβλ. ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, *Ομιλία 21 προς Αντιοχείς*, 2, 6-8: PG 49, 41-46.

⁶⁸⁸ ΑΓΙΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Ο ΜΕΓΑΣ, *Προς πλουτούντας*, 5: PG 31, 271.

⁶⁸⁹ Πρβλ. ΑΓΙΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Ο ΜΕΓΑΣ, *Προς πλουτούντας*, 5: PG 31, 271.

⁶⁹⁰ ΑΓΙΟΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο ΜΕΓΑΣ, *Regula pastoralis (Ποιμαντικός κανών)*, 3: PL 77, 87-89. Τίτλος της § 21: «Quomodo admonendi qui aliena non appetunt, sed sua retinent· et qui sua tribuentes, aliena tamen rapiunt».

II. ΗΘΙΚΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

330 Η κοινωνική διδασκαλία της Εκκλησίας επιμένει στα ηθικά γνωρίσματα της οικονομίας. Ο Πίος ΙΑ΄, σε μια σελίδα της εγκυκλίου «*Quadragesimo anno*», αντιμετωπίζει τη σχέση ανάμεσα σε οικονομία και ηθική: «Μολονότι η οικονομία και η ηθική διδασκαλία, καθεμία στο πλαίσió της, στηρίζονται στις αρχές τους, θα ήταν λάθος να δηλώσουμε ότι η οικονομική και η ηθική τάξη είναι τόσο ανόμοιες και ξένες η μία με την άλλη, ότι η πρώτη δεν εξαρτάται με κανέναν τρόπο από τη δεύτερη. Βέβαια, οι νόμοι που αποκαλούνται οικονομικοί, βγαλμένοι από την ίδια τη φύση των πραγμάτων και από την ουσία της ψυχής και του ανθρώπινου σώματος, καθορίζουν ποια όρια στο οικονομικό πεδίο η εξουσία του ανθρώπου δεν μπορεί και ποια είναι σε θέση να φτάσει και με ποια μέσα: και η ίδια λογική, από τη φύση των πραγμάτων και από την κοινωνική και ατομική φύση του ανθρώπου, συνάγει ξεκάθαρα ποιος είναι ο σκοπός του Δημιουργού Θεού που προτείνεται σε όλη την οικονομική τάξη. Μόνον ο ηθικός νόμος, όπως μας παροτρύνει να αναζητήσουμε στο σύνολο των πράξεών μας τον ανώτατο και ύστατο σκοπό, έτσι και στα ιδιαίτερα είδη δραστηριοτήτων μάς λέει να αναζητήσουμε εκείνους τους ειδικούς σκοπούς, που σ' αυτή την τάξη ενεργειών προκαθορίζονται από τη φύση ή, μάλλον, από τον Θεό, Πλάστη της φύσης, και να υποτάξουμε αρμονικά τους ειδικούς σκοπούς στον ύστατο σκοπό»⁶⁹¹.

331 Η σχέση ανάμεσα στην ηθική και στην οικονομία είναι αναγκαία και ουσιαστική: η οικονομική δραστηριότητα και η ηθική συμπεριφορά διαπερνούν η μία την άλλη. Η αναγκαία διάκριση μεταξύ ηθικής και οικονομίας δε συνεπάγεται ένα διαχωρισμό ανάμεσα στις δύο σφαίρες αλλά μια σημαντική αμοιβαιότητα. Όπως στην ηθική σφαίρα πρέπει να λαμβάνουμε υπόψη τους λόγους και τις απαιτήσεις της οικονομίας, δρώντας στην οικονομική σφαίρα πρέπει να είμαστε ανοιχτοί στις ηθικές εντολές: «Και στην οικονομική-κοινωνική ζωή χρειάζεται να τιμούμε και να προωθούμε την αξιοπρέπεια του ανθρώπου, τη συνολική κλήση του και το καλό όλης της κοινωνίας. Πράγματι, ο άνθρωπος είναι δημιουργός, το

⁶⁹¹ ΠΙΟΣ ΙΑ΄, Εγκ. επ. *Quadragesimo anno*: AAS 23 (1931) 190-191.

κέντρο και ο σκοπός όλης της οικονομικής-κοινωνικής ζωής»⁶⁹². Το να δώσουμε το σωστό και αναγκαίο βάρος στους λόγους της οικονομίας δε σημαίνει να αρνηθούμε ως παράλογο κάθε στοχασμό μετα-οικονομικής φύσεως, ακριβώς επειδή ο σκοπός της οικονομίας δε βρίσκεται στην ίδια την οικονομία αλλά στον ανθρώπινο και κοινωνικό προορισμό της⁶⁹³. Πράγματι, δεν ανατίθεται στην οικονομία, σε επιστημονικό και πρακτικό πλαίσιο, ο σκοπός της εκπλήρωσης του ανθρώπου και της καλής ανθρωπίνης συνύπαρξης αλλά ένα μερικό καθήκον: η παραγωγή, η διανομή και η κατανάλωση υλικών αγαθών και υπηρεσιών.

332 Η ηθική διάσταση της οικονομίας αντιλαμβάνεται ως αδιαίρετο κι όχι ως χωριστό και εναλλακτικό σκοπό την οικονομική δραστηριότητα και την προώθηση μιας αλληλέγγυας ανάπτυξης της ανθρωπότητας. Η ηθική, συνιστώσα της οικονομικής ζωής, δεν είναι ούτε αντίθετη ούτε ουδέτερη: αν εμπνέεται από τη δικαιοσύνη και την αλληλεγγύη, αποτελεί έναν παράγοντα κοινωνικής αποτελεσματικότητας της ίδιας της οικονομίας. Είναι υποχρέωση να αναπτύσσεται με αποτελεσματικό τρόπο η δραστηριότητα παραγωγής αγαθών, διαφορετικά καταναλώνονται πόροι· αλλά δεν είναι αποδεκτή μια οικονομική ανάπτυξη που επιτυγχάνεται εις βάρος ανθρώπων, ολόκληρων λαών και κοινωνικών ομάδων, οι οποίοι καταδικάζονται στην ένδεια και στον αποκλεισμό. Η αύξηση του πλούτου, ορατή στη διαθεσιμότητα αγαθών και υπηρεσιών, και η ηθική απαίτηση για ίση διανομή τους πρέπει να παρακινούν τον άνθρωπο και την κοινωνία στο σύνολό της να εφαρμόζουν τη θεμελιώδη αρετή της αλληλεγγύης⁶⁹⁴ για να καταπολεμηθούν σε πνεύμα δικαιοσύνης και αγάπης, οπουδήποτε φανερωθούν, εκείνες οι «αμαρτωλές δομές»⁶⁹⁵ που προκαλούν και διατηρούν τη φτώχεια, την υπανάπτυξη και την υποβάθμιση. Αυτές οι δομές δημιουργήθηκαν και παγιώθηκαν από πολλές συγκεκριμένες πράξεις του ανθρώπινου εγωισμού.

⁶⁹² Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 63: AAS 58 (1966) 1.084.

⁶⁹³ *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2.426.

⁶⁹⁴ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Sollicitudo rei socialis*, 40: AAS 80 (1988) 568-569.

⁶⁹⁵ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Sollicitudo rei socialis*, 36: AAS 80 (1988) 561.

333 Για να αποκτήσει ηθικά χαρακτηριστικά η οικονομική δραστηριότητα πρέπει να έχει ως υποκείμενα όλους τους ανθρώπους και τους λαούς. Όλοι έχουν το δικαίωμα να συμμετέχουν στην οικονομική ζωή και την υποχρέωση να συνεισφέρουν, ανάλογα με τις ικανότητές τους, στην πρόοδο της χώρας τους και ολόκληρης της ανθρωπίνης οικογένειας⁶⁹⁶. Αν σε κάποιο βαθμό όλοι είναι υπεύθυνοι για όλους, ο καθένας έχει το καθήκον να ασχοληθεί με την οικονομική ανάπτυξη όλων⁶⁹⁷: είναι υποχρέωση της αλληλεγγύης και της δικαιοσύνης, αλλά και ο καλύτερος τρόπος για να προοδεύσει ολόκληρη η ανθρωπότητα. Αν βιωθεί ηθικά, η οικονομία είναι λοιπόν πράξη αμοιβαίου καθήκοντος, μέσα από την παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών χρήσιμων για την ανάπτυξη καθενός, ενώ αποτελεί ευκαιρία για κάθε άνθρωπο να ζήσει την αλληλεγγύη και την κλήση προς την «κοινωνία με τους άλλους ανθρώπους για την οποία ο Θεός τον έπλασε»⁶⁹⁸. Η προσπάθεια να σχεδιαστούν και να υλοποιηθούν οικονομικά-κοινωνικά προγράμματα ικανά να ευνοήσουν μια κοινωνία πιο δίκαιη και έναν κόσμο πιο ανθρώπινο αντιπροσωπεύει μια αιχμηρή πρόκληση, αλλά κι ένα προκλητικό καθήκον για όλους τους οικονομικούς παράγοντες και τους λάτρεις των οικονομικών επιστημών⁶⁹⁹.

334 Αντικείμενο της οικονομίας είναι ο σχηματισμός πλούτου και η προοδευτική αύξησή του με όρους όχι μόνο ποσοτικούς αλλά και ποιοτικούς: όλα αυτά είναι ηθικώς ορθά αν στοχεύουν στην ολοκληρωμένη και αλληλέγγυα ανάπτυξη του ανθρώπου και της κοινωνίας στην οποία ζει και εργάζεται. Πράγματι, η ανάπτυξη δεν μπορεί να περιοριστεί σε σκέτη διαδικασία συσσώρευσης αγαθών και υπηρεσιών. Αντιθέτως, η σκέτη συσσώρευση, ακόμη κι αν γίνεται για το κοινό καλό, δεν είναι μια κατάσταση που αρκεί για να ολοκληρωθεί η αληθινή ανθρώπινη ευτυχία. Με αυτή την έννοια, η Διδάσκουσα Εκκλησία προειδοποιεί για τους κινδύ-

⁶⁹⁶ Πρβλ. Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 65: AAS 58 (1966) 1.086-1.087.

⁶⁹⁷ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Sollicitudo rei socialis*, 32: AAS 80 (1988) 556-557.

⁶⁹⁸ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 41: AAS 83 (1991) 844.

⁶⁹⁹ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ευρήνη 2000*, 15-16: AAS 92 (2000) 366-367.

νους που κρύβει ένας τύπος ανάπτυξης μόνο ποσοτικός, καθώς η «υπερβολική διαθεσιμότητα κάθε είδους υλικών αγαθών προς όφελος ορισμένων κοινωνικών τμημάτων καθιστά εύκολα τους ανθρώπους σκλάβους της “κτήσης” και της άμεσης απόλαυσης... Είναι ο επονομαζόμενος πολιτισμός της “κατανάλωσης” ή καταναλωτισμός...»⁷⁰⁰

335 *Με την προοπτική της ολοκληρωτικής και αλληλέγγυας ανάπτυξης μπορούμε να κάνουμε μια ορθή εκτίμηση της ηθικής αξίας που προσφέρει η κοινωνική διδασκαλία στην οικονομία της αγοράς ή, απλούστατα, στην ελεύθερη οικονομία: «Εάν με τον “καπιταλισμό” εννοούμε ένα οικονομικό σύστημα που αναγνωρίζει το θεμελιώδη και θετικό ρόλο της επιχείρησης, της αγοράς, της ιδιωτικής ιδιοκτησίας και της συνεπαγόμενης ευθύνης για τα μέσα παραγωγής, της ελεύθερης ανθρώπινης δημιουργικότητας στον τομέα της οικονομίας, η απάντηση είναι οπωσδήποτε θετική, έστω κι αν θα ήταν πιο σωστό να μιλήσουμε για “οικονομία της επιχείρησης” ή για “οικονομία της αγοράς” ή απλώς για “ελεύθερη οικονομία”. Αν όμως με “καπιταλισμό” εννοούμε ένα σύστημα όπου η ελευθερία στον τομέα της οικονομίας δεν τίθεται σε ένα στέρεο νομικό πλαίσιο που να τη θέτει στην υπηρεσία της ολοκληρωτικής ανθρώπινης ελευθερίας και να τη θεωρεί σαν μια ιδιαίτερη διάσταση αυτής της ελευθερίας, το κέντρο της οποίας είναι ηθικό και θρησκευτικό, τότε η απάντηση είναι αποφασιστικά αρνητική»⁷⁰¹. Με αυτό τον τρόπο ορίζεται η χριστιανική προοπτική γύρω από τις κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες της οικονομικής δραστηριότητας: όχι μόνο οι κανόνες της αλλά και η ηθική ποιότητά της και η σημασία της.*

III. ΙΔΙΩΤΙΚΗ ΠΡΩΤΟΒΟΥΛΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ

336 *Η κοινωνική διδασκαλία της Εκκλησίας θεωρεί την ελευθερία του ανθρώπου στον οικονομικό τομέα θεμελιώδη αξία και αναφαίρετο δικαίωμα που πρέπει να προωθηθεί και να διαφυλαχθεί: «Ο καθένας έχει το δικαίωμα της οικονομικής πρωτοβουλίας· ο καθένας μπορεί να χρησι-*

⁷⁰⁰ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Sollicitudo rei socialis*, 28: AAS 80 (1988) 548.

⁷⁰¹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 42: AAS 83 (1991) 845-846.

μποποιήσει νόμιμα τα χαρίσματά του ώστε να συμβάλει για έναν πλούτο που όλοι μπορούν να χαρούν και για να δρέψει τους δίκαιους καρπούς των προσπαθειών του»⁷⁰². Αυτή η διδασκαλία προειδοποιεί για τις αρνητικές συνέπειες που θα προέρχονταν από την αποθάρρυνση ή την άρνηση του δικαιώματος της οικονομικής πρωτοβουλίας: «Η εμπειρία μάς αποδεικνύει ότι η άρνηση αυτού του δικαιώματος ή ο περιορισμός του στο όνομα μιας υποτιθέμενης “ισότητας” όλων στην κοινωνία μειώνει ή μάλλον καταστρέφει εκ των πραγμάτων το πνεύμα πρωτοβουλίας, δηλαδή τη δημιουργική υποκειμενικότητα του πολίτη»⁷⁰³. Υπό αυτή την προοπτική, η ελεύθερη και υπεύθυνη πρωτοβουλία στον οικονομικό τομέα μπορεί να οριστεί και ως μια πράξη που φανερώνει τον ουμανισμό του ανθρώπου τόσο ως υπεύθυνου δημιουργίας όσο και των σχέσεων. Ωστόσο, αυτή η πρωτοβουλία πρέπει να απολαμβάνει έναν ευρύ χώρο. Το κράτος έχει την ηθική υποχρέωση να θέτει δεσμευτικούς κανόνες μόνο όσον αφορά την ασυμβατότητα ανάμεσα στην επιδίωξη του κοινού καλού και στον τύπο της εν λειτουργία οικονομικής δραστηριότητας ή στους τρόπους της ανάπτυξής της⁷⁰⁴.

337 Και στον επιχειρηματικό τομέα η δημιουργική διάσταση είναι ένα ουσιώδες στοιχείο της ανθρώπινης δράσης και εκδηλώνεται ιδιαίτερα στις ικανότητες σχεδιασμού και καινοτομίας: «Να οργανώσεις μια τέτοια παραγωγική προσπάθεια, να σχεδιάσεις τη διάρκειά της στο χρόνο, να φροντίσεις ώστε να ανταποκρίνεται πραγματικά στις ανάγκες που οφείλει να ικανοποιήσει, αναλαμβάνοντας τους αναγκαίους κινδύνους: είναι κι αυτό μια πηγή πλούτου της σημερινής κοινωνίας. Έτσι γίνεται ολοένα πιο σαφής και καθοριστικός ο ρόλος της μεθοδικής και δημιουργικής εργασίας και —ουσιαστικός συντελεστής αυτής της εργασίας— η ικανότητα πρωτοβου-

⁷⁰² Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 2.429· πρβλ. Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 63: AAS 58 (1966) 1.084-1.085· ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 48: AAS 83 (1991) 852-854· ιδίου, Εγκ. επ. *Sollicitudo rei socialis*, 15: AAS 80 (1988) 528-530· ιδίου, Εγκ. επ. *Laborem exercens*, 17: AAS 73 (1981) 620-622· ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ', Εγκ. επ. *Mater et magistra*: AAS 53 (1961) 413-415.

⁷⁰³ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Sollicitudo rei socialis*, 15: AAS 80 (1988) 529· πρβλ. Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 2.429.

⁷⁰⁴ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 16: AAS 83 (1991) 813-814.

λίας και επιχειρηματικότητας»⁷⁰⁵. Στη βάση αυτής της διδασκαλίας πρέπει να εντοπιστεί η πεποίθηση ότι «πρωταρχική πηγή του ανθρώπου μαζί με τη γη είναι ο ίδιος ο άνθρωπος. Είναι η ευφυΐα του που τον ωθεί να ανακαλύψει τις παραγωγικές δυνατότητες της γης και τους πολύμορφους τρόπους με τους οποίους οι ανθρώπινες ανάγκες μπορούν να ικανοποιηθούν»⁷⁰⁶.

α) Η επιχείρηση και οι σκοποί της

338 Η επιχείρηση πρέπει να χαρακτηρίζεται από την ικανότητα να υπηρετεί το κοινό καλό της κοινωνίας μέσα από την παραγωγή αγαθών και χρήσιμων υπηρεσιών. Προσπαθώντας να παράγουν αγαθά και υπηρεσίες σε μια λογική αποτελεσματικότητας και ικανοποίησης των συμφερόντων των διαφόρων ατόμων που εμπλέκονται, δημιουργεί πλούτο για όλη την κοινωνία: όχι μόνο για τους ιδιοκτήτες, αλλά και για τα άλλα υποκειμένα που ενδιαφέρονται για τις δραστηριότητές της. Εκτός από αυτή την τυπικά οικονομική λειτουργία, η επιχείρηση επιτελεί και μια κοινωνική λειτουργία, δημιουργώντας ευκαιρίες συνάντησης, συνεργασίας, αξιοποίησης των ικανοτήτων όσων εμπλέκονται. Ωστόσο, στην επιχείρηση η οικονομική διάσταση είναι προϋπόθεση για την επίτευξη όχι μόνο των οικονομικών αλλά και των κοινωνικών και ηθικών στόχων που θα επιδιωχθούν από κοινού.

Ο στόχος της επιχείρησης πρέπει να πραγματοποιηθεί με όρους και κριτήρια οικονομικά, αλλά δεν πρέπει να παραμεληθούν οι αληθινές αξίες που επιτρέπουν την πραγματική ανάπτυξη του ανθρώπου και της κοινωνίας. Υπό αυτή την περσοναλιστική οπτική που αφορά και το κοινό καλό «η επιχείρηση δεν μπορεί να θεωρηθεί μόνο σαν μια “κοινωνία κεφαλαίων”· συγχρόνως, είναι μια “κοινωνία προσώπων” όπου εισέρχονται για να συμμετάσχουν με τρόπο διαφορετικό και με ιδιαίτερες ευθύνες και εκείνοι που προμηθεύουν το αναγκαίο κεφάλαιο για τη δραστηριότητα και εκείνοι που συνεργάζονται με την εργασία τους»⁷⁰⁷.

⁷⁰⁵ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγγ. επ. *Centesimus annus*, 32: AAS 83 (1991) 833.

⁷⁰⁶ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγγ. επ. *Centesimus annus*, 32: AAS 83 (1991) 833.

⁷⁰⁷ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγγ. επ. *Centesimus annus*, 43: AAS 83 (1991) 847.

339 Οι εταίροι της επιχείρησης πρέπει να γνωρίζουν ότι η κοινότητα στους κόλπους της οποίας επιχειρούν αντιπροσωπεύει ένα αγαθό για όλους και όχι μία δομή που επιτρέπει να ικανοποιούνται αποκλειστικά τα προσωπικά συμφέροντα κάποιου. Μόνο αυτή η γνώση επιτρέπει την οικοδόμηση μιας οικονομίας πραγματικά στην υπηρεσία του ανθρώπου και την επεξεργασία ενός σχεδίου αληθινής συνεργασίας ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις.

Ένα πολύ σημαντικό παράδειγμα προς αυτή την κατεύθυνση προέρχεται από τη δραστηριότητα που αφορά τις συνεργατικές επιχειρήσεις, από τις μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις, από τις βιοτεχνίες και από τις αγροτικές οικογενειακών διαστάσεων επιχειρήσεις. Η κοινωνική διδασκαλία υπογράμμισε τη συνεισφορά τους στην εξέλιξη της εργασίας, στην ανάπτυξη της αίσθησης προσωπικής και κοινωνικής ευθύνης, στη δημοκρατική ζωή, στις ανθρώπινες αξίες που είναι χρήσιμες για την πρόοδο της αγοράς και της κοινωνίας⁷⁰⁸.

340 Η κοινωνική διδασκαλία αναγνωρίζει τη σωστή λειτουργία του κέρδους ως πρώτης ένδειξης για την καλή πορεία της επιχείρησης: «όταν μια επιχείρηση παράγει κέρδος, αυτό σημαίνει ότι οι συντελεστές παραγωγής χρησιμοποιήθηκαν σωστά»⁷⁰⁹. Αυτό δεν επισκιάζει τη γνώση του γεγονότος ότι το κέρδος δε σημαίνει πάντα ότι η επιχείρηση υπηρετεί κατάλληλα την κοινωνία⁷¹⁰. Παραδείγματος χάρη, ενδέχεται «τα οικονομικά αποτελέσματα να είναι εντάξει και συγχρόνως να ταπεινώνεται και να προσβάλλεται η αξιοπρέπεια των ανθρώπων, που αποτελούν το πολυτιμότερο περιουσιακό στοιχείο της επιχείρησης»⁷¹¹. Και συμβαίνει αυτό, όταν η επιχείρηση εντάσσεται σε κοινωνικά-πολιτικά συστήματα που χαρακτηρίζονται από την εκμετάλλευση του ανθρώπου, που τείνουν να ξεφεύγουν από τις υποχρεώσεις της κοινωνικής δικαιοσύνης και να παραβιάζουν τα δικαιώματα των εργαζομένων.

Είναι απαραίτητο, στο εσωτερικό της επιχείρησης, η νόμιμη επιδίωξη

⁷⁰⁸ ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ', Εγκ. επ. *Mater et magistra*: AAS 53 (1961) 422-423.

⁷⁰⁹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 35: AAS 83 (1991) 837.

⁷¹⁰ Πρβλ. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2.424.

⁷¹¹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 35: AAS 83 (1991) 837.

του κέρδους να εναρμονίζεται με την αδιαπραγμάτευτη προστασία της αξιοπρέπειας όσων εργάζονται εκεί. Οι δύο απαιτήσεις δεν έρχονται καθόλου σε αντίθεση η μία με την άλλη από τη στιγμή που, αφενός, δε θα ήταν ρεαλιστικό να εγγυηθούμε το μέλλον της επιχείρησης δίχως την παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών και δίχως να επιδιώκεται το κέρδος που θα είναι ο καρπός της οικονομικής δραστηριότητας που επιτελείται· αφετέρου, επιτρέποντας σε όσους εργάζονται να αναπτυχθούν, ευνοείται η μεγαλύτερη παραγωγικότητα και αποτελεσματικότητα της ίδιας της εργασίας. Η επιχείρηση πρέπει να είναι μια κοινότητα αλληλεγγύης⁷¹², όχι κλειστή στα σωματειακά συμφέροντα, που θα τείνει σε μια «κοινωνική οικολογία»⁷¹³ της εργασίας και θα συνεισφέρει στο κοινό καλό και μέσω της προστασίας του φυσικού περιβάλλοντος.

341 *Αν στην οικονομική και επενδυτική δραστηριότητα η αναζήτηση ίσου κέρδους είναι αποδεκτή, η προσφυγή στην τοκογλυφία είναι ηθικά καταδικαστέα. «Όσες αγορές χρησιμοποιούν τοκογλυφικές πρακτικές και προκαλούν την πείνα και το θάνατο στα αδέρφια τους στην ανθρωπότητα διαπράττουν εμμέσως δολοφονία, που τους καταλογίζεται»⁷¹⁴. Αυτή η καταδίκη επεκτείνεται και στις διεθνείς οικονομικές σχέσεις, ιδιαίτερα όσον αφορά την κατάσταση στις λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες, στις οποίες δεν πρέπει να εφαρμόζονται «παράνομα ή τοκογλυφικά οικονομικά συστήματα»⁷¹⁵. Το πρόσφατο Διδακτικό Σώμα της Εκκλησίας χρησιμοποίησε λέξεις δυνατές και σαφείς για μια πρακτική που ακόμη και τώρα επεκτείνεται δραματικά: «Μην ασκείτε τοκογλυφία, πληγή που και στις μέρες μας είναι άθλια πραγματικότητα, ικανή να στραγγαλίσει τη ζωή πολλών προσώπων»⁷¹⁶.*

342 *Η επιχείρηση κινείται σήμερα στο πλαίσιο ολοένα και πιο ευρέων οικονομικών σεναρίων, στο εσωτερικό των οποίων τα κράτη παρουσιάζουν*

⁷¹² Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 43: AAS 83 (1991) 846-848.

⁷¹³ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 38: AAS 83 (1991) 841.

⁷¹⁴ *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2.269.

⁷¹⁵ *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2.438.

⁷¹⁶ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Ομιλία στη γενική ακρόαση* (4 Φεβρουαρίου 2004), 3: *L'Osservatore Romano*, 5 Φεβρουαρίου 2004, σ. 4.

όρια στην ικανότητά τους να διαχειριστούν τις ταχύτατες διαδικασίες αλλαγής που θέτουν οι οικονομικές-επενδυτικές διεθνείς σχέσεις· αυτή η κατάσταση οδηγεί τις επιχειρήσεις να αναλάβουν νέες και μεγαλύτερες ευθύνες σε σύγκριση με το παρελθόν. Ποτέ άλλοτε ο ρόλος τους δεν αποδείχτηκε πιο καθοριστικός ενόψει της πραγματικά αλληλέγγυας και ολοκληρωτικής ανάπτυξης της ανθρωπότητας, και υπό αυτή την έννοια είναι εξίσου καθοριστικό το επίπεδο συνειδητοποίησης του γεγονότος ότι «η ανάπτυξη ή γίνεται κοινή σε όλα τα μέρη του κόσμου ή θα υποστεί μια διαδικασία οπισθοχώρησης και στις περιοχές όπου συναντάμε σταθερή πρόοδο. Φαινόμενο ιδιαίτερα ενδεικτικό σχετικά με τη φύση της πραγματικής ανάπτυξης· ή συμμετέχουν όλα τα έθνη του κόσμου ή δε θα είναι πραγματική»⁷¹⁷.

β) Ο ρόλος του επιχειρηματία και του διευθυντικού στελέχους

343 Η οικονομική πρωτοβουλία είναι έκφραση της ανθρώπινης ευφυΐας και της χρείας να ανταποκριθεί στις ανάγκες του ανθρώπου με τρόπο δημιουργικό και συνεργατικό. Η πραγματική αντίληψη του επιχειρηματικού ανταγωνισμού είναι εγγεγραμμένη στη δημιουργικότητα και στη συνεργασία: ένα *cum-petere*, δηλαδή να αναζητήσουμε μαζί τις καταλληλότερες λύσεις, μπορεί να απαντήσει με τον ιδανικότερο τρόπο στις ανάγκες που σιγά σιγά εμφανίζονται. Η αίσθηση ευθύνης που ξεπηδάει από την ελεύθερη οικονομική πρωτοβουλία διαγράφεται όχι μόνον ως ατομική αρετή αναγκαία για την ανάπτυξη του ανθρώπου, αλλά και ως κοινωνική αρετή αναγκαία για την ανάπτυξη μιας αλληλέγγυας κοινωνίας: «Σε αυτή τη διαδικασία εμπλέκονται σημαντικές αρετές, όπως η επιμέλεια, η εργατικότητα, η σύνεση όταν πρόκειται να αναληφθούν λογικά ρίσκα, η εμπιστοσύνη και η πίστη στις διαπροσωπικές σχέσεις, η δύναμη για την πραγματοποίηση δύσκολων και οδυνηρών αλλά αναγκαίων αποφάσεων για την κοινή εργασία της επιχείρησης και για να αντιμετωπιστούν ενδεχόμενες κακοτυχίες»⁷¹⁸.

⁷¹⁷ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Sollicitudo rei socialis*, 17: AAS 80 (1988) 532.

⁷¹⁸ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 32: AAS 83 (1991) 833.

344 Οι ρόλοι του επιχειρηματία και του διευθυντικού στελέχους αποκτούν μεγάλη σημασία από κοινωνικής πλευράς, επειδή τοποθετούνται στην καρδιά του δικτύου των τεχνικών, εμπορικών, οικονομικών και πολιτιστικών δεσμών που χαρακτηρίζουν τη σύγχρονη πραγματικότητα της επιχείρησης. Από τη στιγμή που οι εταιρικές αποφάσεις παράγουν, λόγω της αυξανόμενης περιπλοκότητας της επιχειρηματικής δραστηριότητας, μια ποικιλία συνεπειών μεγάλης σημασίας όχι μόνο οικονομικής αλλά και κοινωνικής, η άσκηση της επιχειρηματικής και διευθυντικής ευθύνης απαιτεί, εκτός από μια συνεχή προσπάθεια ειδικής ενημέρωσης, σταθερό στοχασμό για τα ηθικά κίνητρα που πρέπει να οδηγούν τις προσωπικές επιλογές όποιου αναλαμβάνει αυτά τα καθήκοντα.

Οι επιχειρηματίες και τα διευθυντικά στελέχη δεν μπορούν να λαμβάνουν υπόψη τους αποκλειστικά τους οικονομικούς στόχους της εταιρείας, τα κριτήρια της οικονομικής αποδοτικότητας, τις απαιτήσεις για τη φροντίδα του «κεφαλαίου» ως συνόλου των μέσων παραγωγής: είναι καθήκον τους και ο πραγματικός σεβασμός της ανθρώπινης αξιοπρέπειας των εργαζομένων που δουλεύουν στην επιχείρηση⁷¹⁹. Αυτοί αποτελούν «το πολυτιμότερο περιουσιακό στοιχείο της επιχείρησης»⁷²⁰, τον αποφασιστικό συντελεστή της παραγωγής⁷²¹. Οι μεγάλες στρατηγικές και οικονομικές αποφάσεις αγοράς ή πώλησης, μείωσης ή κλεισίματος εγκαταστάσεων και η πολιτική των συγχωνεύσεων δε γίνεται να περιοριστούν αποκλειστικά σε κριτήρια καθαρά οικονομικά ή εμπορικά.

345 Η κοινωνική διδασκαλία επιμένει στην ανάγκη ο επιχειρηματίας και ο διευθύνων την επιχείρηση να καταβάλλουν κάθε προσπάθεια για να χτίσουν την εργασιακή δραστηριότητα στις εταιρείες τους με τρόπο που θα ευνοεί την οικογένεια, ιδιαίτερα τις μητέρες της οικογένειας για να φέρουν σε πέρας τα καθήκοντά τους⁷²². να υποστηρίξουν, υπό το φως μιας ολοκληρωμένης θεώρησης του ανθρώπου και της ανάπτυξης, την αξίωση

⁷¹⁹ Πρβλ. Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 2.432.

⁷²⁰ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 35: AAS 83 (1991) 837.

⁷²¹ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 32-33: AAS 83 (1991) 832-835.

⁷²² Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Laborem exercens*, 19: AAS 73 (1981) 625-629

της ποιότητας «των εμπορευμάτων που θα παραχθούν και θα καταναλωθούν· των υπηρεσιών που θα χρησιμοποιηθούν· του περιβάλλοντος και της ζωής γενικότερα»⁷²³, να επενδύουν, όποτε υπάρχουν οι οικονομικές συνθήκες και η πολιτική σταθερότητα, σ' εκείνους τους τόπους και σ' εκείνους τους παραγωγικούς τομείς που προσφέρουν στα άτομα και στους λαούς «την ευκαιρία να αξιοποιήσουν την εργασία τους»⁷²⁴.

IV. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΙ ΘΕΣΜΟΙ ΣΤΗΝ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

346 Ένα από τα κυρίαρχα θέματα της οικονομίας είναι η χρήση των πόρων⁷²⁵, δηλαδή όλα εκείνα τα αγαθά και οι υπηρεσίες στα οποία τα οικονομικά, παραγωγικά και καταναλωτικά υποκείμενα, ιδιωτικά και δημόσια, αποδίδουν αξία χάρη στην εγγενή χρησιμότητά τους στον παραγωγικό και καταναλωτικό τομέα. Οι πόροι είναι ποσοτικά λίγοι στη φύση κι αυτό επιβάλλει αναγκαστικά σε κάθε μεμονωμένο οικονομικό υποκείμενο, όπως και σε κάθε κοινωνία να επινοήσουν μια στρατηγική για να τους χρησιμοποιήσουν με τον ορθολογικότερο τρόπο, ακολουθώντας τη λογική που υπαγορεύει η αρχή της οικονομικότητας. Από αυτό εξαρτώνται και η αποτελεσματική λύση του γενικότερου και θεμελιώδους οικονομικού προβλήματος και κυρίως ο περιορισμός των μέσων σε σχέση με τις ατομικές και κοινωνικές ανάγκες, δημόσιες και ιδιωτικές, και η συνολική, δομική και λειτουργική αποτελεσματικότητα ολόκληρου του οικονομικού συστήματος. Ετούτη η ικανότητα επηρεάζεται άμεσα από την υπευθυνότητα και την ικανότητα διάφορων παραγόντων, όπως η αγορά, το κράτος και τα ενδιάμεσα κοινωνικά στρώματα.

α) Ο ρόλος της ελεύθερης αγοράς

⁷²³ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 36: AAS 83 (1991) 838.

⁷²⁴ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 36: AAS 83 (1991) 840.

⁷²⁵ Όσον αφορά τη χρήση των πόρων και των αγαθών, η κοινωνική διδασκαλία της Εκκλησίας προτείνει τη διδαχή της σχετικά με τον οικουμενικό προσορισμό των αγαθών και της ιδιωτικής ιδιοκτησίας· πρβλ. Τέταρτο Κεφάλαιο, ΙΙΙ.

347 Η ελεύθερη αγορά είναι ένας θεσμός κοινωνικά σημαντικός χάρη στην ικανότητά της να εγγυάται επαρκή αποτελέσματα στην παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών. Ιστορικά, η αγορά έδωσε αποδείξεις ότι ξέρει να ξεκινά και να υποστηρίζει, σε μεγάλες περιόδους, την οικονομική ανάπτυξη. Υπάρχουν πολλοί λόγοι για να πιστέψουμε ότι σε πολλές περιπτώσεις «η ελεύθερη αγορά είναι το πιο αποτελεσματικό όργανο για να διευθετήσει τους πόρους και να καλύψει επαρκώς τις ανάγκες»⁷²⁶. Η κοινωνική διδασκαλία της Εκκλησίας εκτιμά τα σίγουρα πλεονεκτήματα που προσφέρουν οι μηχανισμοί της ελεύθερης αγοράς και όσον αφορά την καλύτερη διαχείριση των πόρων και για τη διευκόλυνση της ανταλλαγής των προϊόντων· αυτοί οι μηχανισμοί «τοποθετούν σε κεντρικό σημείο τη βούληση και τις προτιμήσεις του ατόμου που συναντώνται στη συμφωνία με τη βούληση και τις προτιμήσεις ενός άλλου ατόμου»⁷²⁷.

Μια πραγματικά ανταγωνιστική αγορά είναι ένα αποτελεσματικό όργανο για να επιτευχθούν σημαντικοί στόχοι δικαίου: ο περιορισμός του υπερβολικού κέρδους μεμονωμένων επιχειρήσεων· η ανταπόκριση στις απαιτήσεις των καταναλωτών· η καλύτερη διαχείριση και εξοικονόμηση των πόρων· η επιβράβευση των επιχειρηματικών προσπαθειών και η ικανότητα ανανέωσης· η διάχυση των πληροφοριών, έτσι ώστε να είναι πραγματικά εφικτό να συγκρίνουμε και να αγοράζουμε προϊόντα σε ένα πλαίσιο υγιούς ανταγωνισμού.

348 Η ελεύθερη αγορά δεν μπορεί να κριθεί αν δε λάβουμε υπόψη μας τους σκοπούς που επιδιώκει και τις αξίες που μεταδίδει σε κοινωνικό επίπεδο. Πράγματι, η αγορά δεν μπορεί να βρει στον εαυτό της την αρχή της νομιμότητάς της. Εναπόκειται στην ατομική συνείδηση και στη δημόσια ευθύνη να καθορίσει μια δίκαιη σχέση ανάμεσα στα μέσα και τους σκοπούς⁷²⁸. Το προσωπικό όφελος του κεφαλαιού, μολοντί είναι νόμιμο, δεν πρέπει να γίνει ποτέ ο μοναδικός στόχος. Δίπλα του υπάρχει άλλος ένας

⁷²⁶ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 34: AAS 83 (1991) 835.

⁷²⁷ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 40: AAS 83 (1991) 843.

⁷²⁸ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 41: AAS 83 (1991) 843-845.

εξίσου θεμελιώδης και ανώτερος, ο στόχος της *κοινωνικής χρησιμότητας*, που πρέπει να πραγματοποιηθεί όχι σε αντίθεση αλλά σε συνάφεια με τη λογική της αγοράς. Όταν επιτελεί τις σημαντικές λειτουργίες που αναφέρθηκαν προηγουμένως, η ελεύθερη αγορά γίνεται λειτουργική για το κοινό καλό και την ολοκληρωμένη ανάπτυξη του ανθρώπου, ενώ η αντιστροφή της σχέσης ανάμεσα σε μέσα και σκοπούς μπορεί να την εκφυλίσει σε ένα θεσμό απάνθρωπο και αλλοτριωτικό, με ανεξέλεγκτο αντίκτυπο.

349 Η κοινωνική διδασκαλία της Εκκλησίας μολονότι αναγνωρίζει στην αγορά τη λειτουργία ως αναγκαία κατάσταση ρύθμισης στο εσωτερικό του οικονομικού συστήματος, προβάλλει την ανάγκη της σύνδεσής της με ηθικούς στόχους, που θα εξασφαλίζουν και συγχρόνως θα οριοθετούν ορθά το χώρο της αυτονομίας της⁷²⁹. Δε συμμεριζόμαστε την ιδέα ότι μπορούμε να εμπιστευτούμε αποκλειστικά στην αγορά την προμήθεια όλων των αγαθών, καθώς στηρίζεται σε μια μειωτική εικόνα του ανθρώπου και της κοινωνίας⁷³⁰. Απέναντι στον πραγματικό κίνδυνο μιας «ειδωλολατρίας» της αγοράς, η κοινωνική διδασκαλία της Εκκλησίας υπογραμμίζει τα όριά της, τα οποία εντοπίζονται εύκολα στην αποδεδειγμένη ανικανότητά της να ικανοποιήσει σημαντικές ανθρώπινες ανάγκες, για τις οποίες χρειάζονται αγαθά που «από τη φύση τους δεν είναι ούτε μπορούν να είναι απλά εμπορεύματα»⁷³¹, αγαθά τα οποία δε γίνονται αντικείμενο διαπραγμάτευσης σύμφωνα με τον κανόνα της «ανταλλαγής ισοδύναμων» και τη λογική του συμβολαίου, που είναι τυπικές της αγοράς.

350 Η αγορά αναλαμβάνει μια σημαντική κοινωνική λειτουργία στις σύγχρονες κοινωνίες, γι' αυτό είναι σημαντικό να εντοπίσουμε τις πιο θετικές δυνατότητες και να δημιουργήσουμε συνθήκες που θα επιτρέπουν την πραγματική ανάπτυξή τους. Οι παράγοντες της αγοράς πρέπει να είναι

⁷²⁹ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Octogesima adveniens*, 41: AAS 63 (1971) 429-430.

⁷³⁰ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 34: AAS 83 (1991) 835-836.

⁷³¹ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 40: AAS 83 (1991) 843· πρβλ. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2.425.

αληθινά ελεύθεροι να συγκρίνουν, να εκτιμήσουν και να επιλέξουν ανάμεσα σε διάφορες εναλλακτικές, όμως η ελευθερία σε οικονομικό πλαίσιο πρέπει να ρυθμίζεται από το κατάλληλο νομικό πλαίσιο, ώστε να τη θέτει στην υπηρεσία της ολοκληρωτικής ανθρώπινης ελευθερίας: «η οικονομική ελευθερία είναι μόνο ένα στοιχείο της ανθρώπινης ελευθερίας. Όταν καθίσταται αυτόνομη, όταν δηλαδή ο άνθρωπος αντιμετωπίζεται περισσότερο ως παραγωγός ή καταναλωτής αγαθών παρά ως υποκείμενο που παράγει και καταναλώνει για να ζήσει, τότε χάνει την αναγκαία σχέση της με τον άνθρωπο και καταλήγει να τον αποξενώνει και να τον καταπιέξει»⁷³².

β) Η δραστηριότητα του κράτους

351 Η δραστηριότητα του κράτους και των άλλων δημόσιων αρχών οφείλει να προσαρμοστεί στην αρχή της επικουρικότητας και να δημιουργήσει ευνοϊκές συνθήκες για την ελεύθερη άσκηση της οικονομικής δραστηριότητας· πρέπει να εμπνέεται και από την αρχή της αλληλεγγύης και να καθορίσει τα όρια της αυτονομίας των μερών για να υπερασπιστεί την πιο αδύναμη⁷³³. Πράγματι, η αλληλεγγύη χωρίς επικουρικότητα μπορεί να εκφυλιστεί εύκολα σε ταπεινωτική ελεημοσύνη, ενώ η επικουρικότητα χωρίς αλληλεγγύη κινδυνεύει να τροφοδοτήσει μορφές εγωιστικού τοπικισμού. Για να γίνουν σεβαστές αυτές οι δύο θεμελιώδεις αρχές, η επέμβαση του κράτους σε οικονομικό επίπεδο δεν πρέπει να είναι ούτε παρεμβατική ούτε ελλιπής, αλλά να λαμβάνει υπόψη τις πραγματικές ανάγκες της κοινωνίας: «Το κράτος... έχει το καθήκον να υποβοηθή τη δραστηριότητα των επιχειρήσεων, δημιουργώντας συνθήκες που θα εξασφαλίζουν ευκαιρίες εργασίας, παρέχοντάς τους κίνητρα εκεί όπου αποδεικνύονται ανεπαρκείς ή στηρίζοντάς τις στις στιγμές κρίσης. Επίσης, το κράτος έχει το δικαίωμα να επεμβαίνει όταν ιδιαίτερες συνθήκες μονοπωλίου προκαλούν προσκόμματα ή εμπόδια στην ανάπτυξη. Πέρα όμως από αυτά τα καθήκοντα εναρμόνισης και καθοδήγησης της ανάπτυξης, σε εξαιρετικές καταστάσεις μπορεί να αναλάβει

⁷³² ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 39: AAS 83 (1991) 843.

⁷³³ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 15: AAS 83 (1991) 811-813.

αναπληρωματικούς ρόλους»⁷³⁴.

352 Το θεμελιώδες καθήκον του κράτους στο οικονομικό πεδίο είναι να προσδιορίσει ένα νομικό πλαίσιο ικανό να ρυθμίζει τις οικονομικές σχέσεις, με σκοπό «να διαφυλάξει[...] τους βασικούς όρους μιας ελεύθερης οικονομίας, που προϋποθέτουν μια σχετική ισότητα των επιμέρους πλεονών, έτσι ώστε καμία να μην είναι ισχυρότερη από την άλλη περιορίζοντάς την ουσιαστικά σε δουλεία»⁷³⁵. Η οικονομική δραστηριότητα, κυρίως στα πλαίσια της ελεύθερης αγοράς, δεν μπορεί να επιτελείται σε θεσμικό, νομικό και πολιτικό κενό: «Αντιθέτως, προϋποθέτει ασφάλεια γύρω από τις εγγυήσεις της ατομικής ελευθερίας και της ιδιοκτησίας, εκτός από ένα σταθερό νόμισμα και αποτελεσματικές δημόσιες υπηρεσίες»⁷³⁶. Για να φέρει σε πέρας το καθήκον του, το κράτος οφείλει να επεξεργαστεί την κατάλληλη νομοθεσία, αλλά και να κατευθύνει προσεκτικά την οικονομική και κοινωνική πολιτική, έτσι ώστε να μην καταχράται ποτέ τις διάφορες δραστηριότητες της αγοράς, η λειτουργία των οποίων πρέπει να παραμένει ελεύθερη από οποιοδήποτε εμποικοδόμημα και αυταρχικούς ή, ακόμα χειρότερα, απολυταρχικούς περιορισμούς.

353 Το κράτος και η αγορά πρέπει να δρουν σε συμφωνία και να γίνονται συμπληρωματικά. Η ελεύθερη αγορά μπορεί να προκαλέσει ενεργητικά αποτελέσματα στην κοινωνία μόνο αν υπάρχει μια κρατική οργάνωση που θα καθορίζει και θα κατευθύνει την οικονομική ανάπτυξη, που θα σέβεται κανόνες ισονομίας και διαφάνειας, που θα επεμβαίνει άμεσα και για όσο χρειάζεται⁷³⁷ στις περιπτώσεις όπου η αγορά δεν καταφέρνει να πετύχει τα επιθυμητά παραγωγικά αποτελέσματα και όταν πρόκειται να πραγματοποιήσει την αρχή της ανακατανομής. Πράγματι, σε ορισμένα πλαίσια η αγο-

⁷³⁴ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 48: AAS 83 (1991) 853· πρβλ. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2.431.

⁷³⁵ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 15: AAS 83 (1991) 811.

⁷³⁶ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 48: AAS 83 (1991) 852-853· πρβλ. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2.431.

⁷³⁷ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 48: AAS 83 (1991) 852-854.

ρά δεν είναι σε θέση, στηριζόμενη στους μηχανισμούς της, να εγγυηθεί την ίση κατανομή ορισμένων αγαθών και τις βασικές υπηρεσίες για την ανάπτυξη των πολιτών: σε αυτή την περίπτωση η συμπληρωματικότητα ανάμεσα στο κράτος και στην αγορά είναι απολύτως αναγκαία.

354 Το κράτος μπορεί να παροτρύνει τους πολίτες και τις επιχειρήσεις στην προώθηση του κοινού καλού προβλέποντας μια οικονομική πολιτική που θα ευνοεί τη συμμετοχή όλων των πολιτών σε παραγωγικές δραστηριότητες. Ο σεβασμός στην αρχή της επικουρικότητας πρέπει να ωθήσει τις δημόσιες αρχές να αναζητήσουν ευνοϊκές συνθήκες ώστε να απτυχθούν οι ικανότητες πρωτοβουλίας, αυτονομίας και προσωπικής ευθύνης των πολιτών, απέχοντας από κάθε παρέμβαση που θα μπορούσε να καθιερώσει την αθέμιτη εξάρτηση των επιχειρηματικών δυνάμεων.

Ενόψει του κοινού καλού πρέπει πάντα να επιδιώκουμε με αποφασιστικότητα τη σωστή ισορροπία ανάμεσα στην ιδιωτική ελευθερία και στη δημόσια δράση, εννοούμενη και ως άμεση παρέμβαση στην οικονομία και ως δραστηριότητα στήριξης της οικονομικής ανάπτυξης. Πάντως, η δημόσια παρέμβαση πρέπει να στηρίζεται σε κριτήρια ισότητας, ορθολογισμού και παραγωγικότητας και να μην αντικαθιστά τη δραστηριότητα των ατόμων ενάντια στο δικαίωμά τους όσον αφορά την ελευθερίας της οικονομικής πρωτοβουλίας. Το κράτος, στην προκειμένη περίπτωση, γίνεται επιβλαβές για την κοινωνία: μια άμεση εξαιρετικά παρεμβατική τακτική καταλήγει να αφαιρεί πευθυνότητα από τους πολίτες και προκαλεί υπερβολική ανάπτυξη των δημόσιων μηχανισμών, οι οποίοι διαπνέονται περισσότερο από τη λογική της γραφειοκρατίας παρά από εκείνη να ικανοποιεί τις ανάγκες των ατόμων⁷³⁸.

355 Τα φορολογικά έσοδα και τα δημόσια έξοδα είναι εξαιρετικά σημαντικά σε κάθε αστική και πολιτική κοινότητα: ο σκοπός τους είναι μια δημόσια οικονομία ικανή να προταθεί ως όργανο ανάπτυξης και αλληλεγγύης. Μια δημόσια οικονομία δίκαιη, αποτελεσματική, επαρκής παράγει λαμπρά αποτελέσματα για την οικονομία, επειδή ευνοεί την αύξηση της

⁷³⁸ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 48: AAS 83 (1991) 852-854.

απασχόλησης, υποστηρίζει επιχειρηματικές δραστηριότητες και πρωτοβουλίες που δε στοχεύουν στο κέρδος και αυξάνει την αξιοπιστία του κράτους ως εγγυητή των συστημάτων πρόνοιας και κοινωνικής προστασίας, οι οποίες προορίζονται κυρίως για να προστατεύουν τους πιο αδύναμους.

Η δημόσια οικονομία προσανατολίζεται προς το κοινό καλό όταν ενδιαφέρεται για κάποιες θεμελιώδεις αρχές: την πληρωμή των φόρων⁷³⁹ ως εξειδίκευση του καθήκοντος της αλληλεγγύης· τον εξορθολογισμό και την ισότητα στην επιβολή φόρων⁷⁴⁰· την αυστηρότητα και την ακεραιότητα στη διαχείριση και στον προορισμό των δημοσίων πόρων⁷⁴¹. Στην ανακατανομή των πόρων, η δημόσια οικονομία πρέπει να ακολουθεί τις αρχές της αλληλεγγύης, της ισότητας, της αξιοποίησης των ταλέντων και να δίνει μεγάλη προσοχή στην υποστήριξη των οικογενειών, προορίζοντας γι' αυτόν το σκοπό την κατάλληλη ποσότητα πόρων⁷⁴².

γ) Ο ρόλος των ενδιάμεσων στρωμάτων

356 Το οικονομικο-κοινωνικό σύστημα πρέπει να χαρακτηρίζεται από την κοινή παρουσία της δημόσιας και της ιδιωτικής δράσης, περιλαμβάνοντας την ιδιωτική δράση δίχως σκοπούς κέρδους. Σχηματίζεται έτσι ένα πλήθος από κέντρα αποφάσεων και δράσης. Υπάρχουν ορισμένες κατηγορίες συλλογικών και κοινής χρήσεως αγαθών, η χρησιμοποίηση των οποίων δεν μπορεί να εξαρτάται από τους μηχανισμούς της αγοράς⁷⁴³ κι ούτε μπορεί να είναι της αποκλειστικής αρμοδιότητας του κράτους. Το καθήκον του κράτους όσον αφορά αυτά τα αγαθά είναι μάλλον να αξιο-

⁷³⁹ Πρβλ. Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Πομ. διάτ. *Gaudium et spes*, 30: AAS 58 (1966) 1.049-1.050.

⁷⁴⁰ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ', Εγκ. επ. *Mater et magistra*: AAS 53 (1961) 433-434, 438.

⁷⁴¹ Πρβλ. ΠΙΟΣ ΙΑ', Εγκ. επ. *Divini Redemptoris*: AAS 29 (1937) 103-104.

⁷⁴² Πρβλ. ΠΙΟΣ ΙΒ', *Ραδιοφωνικό μήνυμα για την 50ή επέτειο της «Rerum novarum»*: ASS 33 (1941) 202· ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 49: AAS 83 (1991) 854-856· Απ. διάτ. *Familiaris consortio*, 45: AAS 74 (1982) 136-137.

⁷⁴³ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 40: AAS 83 (1991) 843.

ποιήσει όλες τις οικονομικές και κοινωνικές πρωτοβουλίες που έχουν δημόσια αποτελέσματα, τις οποίες προωθούν τα ενδιάμεσα στρώματα. Η αστική κοινωνία, οργανωμένη σε ενδιάμεσα στρώματα, είναι ικανή να συνεισφέρει στην επιδίωξη του κοινού καλού, δημιουργώντας μια σχέση συνεργασίας και επαρκούς συμπληρωματικότητας όσον αφορά το κράτος και την αγορά, ευνοώντας έτσι την ανάπτυξη μιας οικονομικής δημοκρατίας. Σ' ένα παρόμοιο πλαίσιο, η επέμβαση του κράτους πρέπει να χαρακτηρίζεται από πραγματική αλληλεγγύη, έτσι ώστε να είναι αδιαχώριστη από την επικουρικότητα.

357 *Οι ιδιωτικές μη κερδοσκοπικές οργανώσεις έχουν έναν ιδιαίτερο δικό τους χώρο στο οικονομικό πλαίσιο. Αυτό που ξεχωρίζει τις συγκεκριμένες οργανώσεις είναι η θαρραλέα προσπάθεια να ταιριάξουν αρμονικά την παραγωγική δραστηριότητα και την αλληλεγγύη. Συνήθως σχηματίζονται στη βάση μιας συνεργατικής συμφωνίας και είναι έκφραση της κοινής ιδανικής τάσης των υποκειμένων που αποφασίζουν ελεύθερα να συμμετάσχουν. Το κράτος καλείται να σεβαστεί τη φύση αυτών των οργανώσεων και να αξιοποιήσει τα χαρακτηριστικά τους, υλοποιώντας πραγματικά την αρχή της επικουρικότητας, που αξιώνει το σεβασμό και την προώθηση της αξιοπρέπειας και της αυτόνομης ευθύνης του «επικουρούμενου» υποκειμένου.*

δ) Αποταμίευση και κατανάλωση

358 *Οι καταναλωτές, οι οποίοι σε πολλές περιπτώσεις διαθέτουν μεγάλη αγοραστική δύναμη πέρα από το όριο της επιβίωσης, μπορούν να επηρεάσουν σημαντικά την οικονομική πραγματικότητα με τις ελεύθερες επιλογές τους ανάμεσα σε κατανάλωση και αποταμίευση. Πράγματι, η δυνατότητα επιρροής των επιλογών του οικονομικού συστήματος βρίσκεται στα χέρια εκείνων που πρέπει να αποφασίσουν για τον προορισμό των οικονομικών τους πόρων. Σήμερα περισσότερο απ' ό,τι στο παρελθόν μπορούμε να εκτιμήσουμε τις διαθέσιμες εναλλακτικές λύσεις όχι μόνο στη βάση της προβλεπόμενης απόδοσης ή του βαθμού κινδύνου, αλλά και εκφράζοντας μια ορθή κρίση για τα σχέδια επένδυσης που θα χρηματοδοτήσουν οι πόροι, με τη γνώση ότι «η επιλογή επενδύσεων σε ένα μέρος*

αντί σε κάποιο άλλο, σε έναν παραγωγικό τομέα παρά σε κάποιον άλλο, είναι πάντα μια επιλογή ηθική και πολιτιστική»⁷⁴⁴.

359 Η χρησιμοποίηση της αγοραστικής δύναμης πρέπει να ασκείται στο πλαίσιο των ηθικών αναγκών της δικαιοσύνης και της αλληλεγγύης και με συγκεκριμένες κοινωνικές ευθύνες: δεν πρέπει να ξεχνάμε «το καθήκον της ευσπλαχνίας, δηλαδή την υποχρέωση να βοηθάμε με το “περίσσευμά” μας και ενίοτε με το “αναγκαίο” για να δώσουμε ό,τι είναι απαραίτητο στη ζωή του φτωχού»⁷⁴⁵. Αυτή η ευθύνη προσφέρει στους καταναλωτές τη δυνατότητα να κατευθύνουν, χάρη στη μεγαλύτερη διάδοση της πληροφορίας, τη συμπεριφορά των παραγωγών με την απόφαση —ατομική ή συλλογική— να προτιμούν τα προϊόντα μερικών επιχειρήσεων αντί για άλλων, λαμβάνοντας υπόψη όχι μόνο την τιμή και την ποιότητα, αλλά και την ύπαρξη σωστών συνθηκών εργασίας στις επιχειρήσεις, όπως και το βαθμό προστασίας που εξασφαλίζει για το φυσικό περιβάλλον.

360 Το φαινόμενο του καταναλωτισμού διατηρεί ένα σταθερό προσανατολισμό προς το «έχω» παρά προς το «είμαι». Αυτό εμποδίζει να «διακρίνουμε ορθά τις νέες και πιο υψηλές μορφές ικανοποίησης των αναγκών του ανθρώπου από τις νέες ανάγκες που επιβάλλονται, οι οποίες εμποδίζουν τη διαμόρφωση μιας ώριμης προσωπικότητας»⁷⁴⁶. Για να αντικρούσουμε αυτό το φαινόμενο χρειάζεται να δημιουργήσουμε «τρόπους ζωής όπου η αναζήτηση του αληθινού, του ωραίου και του καλού και η κοινωνία με τους άλλους ανθρώπους για μια κοινή ανάπτυξη θα είναι τα στοιχεία που θα καθορίζουν τις επιλογές κατανάλωσης, αποταμίευσης και επενδύσεων»⁷⁴⁷. Είναι αναντίρροτο ότι οι επιδράσεις του κοινωνικού πλαισίου στον τρόπο ζωής είναι σημαντικές: γι' αυτό η πολιτιστική πρόκληση που θέτει σήμερα ο καταναλωτισμός πρέπει να αντιμετωπιστεί με μεγαλύτερη αποφασιστικότητα, κυρίως αν αναλογιστούμε τις μελλοντικές γενεές, οι οποίες κινδυνεύουν να ζήσουν σ' ένα φυσικό περιβάλλον λη-

⁷⁴⁴ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγχ. επ. *Centesimus annus*, 36: AAS 83 (1991) 839-840.

⁷⁴⁵ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγχ. επ. *Centesimus annus*, 36: AAS 83 (1991) 839.

⁷⁴⁶ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγχ. επ. *Centesimus annus*, 36: AAS 83 (1991) 839.

⁷⁴⁷ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγχ. επ. *Centesimus annus*, 36: AAS 83 (1991) 839.

λατημένο εξαιτίας της αλόγιστης και υπερβολικής κατανάλωσης⁷⁴⁸.

V. ΤΑ «RES NOVAE» ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

α) Η παγκοσμιοποίηση: ευκαιρίες και κίνδυνοι

361 Η εποχή μας σημαδεύεται από το σύνθετο φαινόμενο της χρηματοοικονομικής παγκοσμιοποίησης, δηλαδή από μια διαδικασία αυξανόμενης ολοκλήρωσης των εθνικών οικονομιών στον τομέα της αγοράς αγαθών και υπηρεσιών και οικονομικών συμφωνιών, όπου ένας συνεχώς μεγαλύτερος αριθμός επιχειρηματιών έχει έναν παγκόσμιο ορίζοντα επιλογών για τις ευκαιρίες ανάπτυξης και κέρδους. Ο νέος ορίζοντας της παγκόσμιας κοινωνίας δεν προέρχεται απλώς από την παρουσία οικονομικών δεσμών ανάμεσα σε εθνικούς παράγοντες που επιχειρούν σε διάφορες χώρες, οι οποίοι ανέκαθεν υπήρχαν, όσο από τη διεισδυτικότητα και την πρωτόγνωρη φύση του συστήματος σχέσεων που αναπτύσσονται. Ο ρόλος της οικονομικής αγοράς γίνεται ολοένα πιο αποφασιστικός και κεντρικός, ενώ οι διαστάσεις της, έπειτα από την απελευθέρωση των ανταλλαγών και της κυκλοφορίας των κεφαλαίων, αυξήθηκαν υπερβολικά με εντυπωσιακή ταχύτητα, σε σημείο να επιτρέπει στους επενδυτές να μετακινούν «σε πραγματικό χρόνο» από τη μια μεριά του πλανήτη στην άλλη μεγάλα κεφάλαια. Πρόκειται για μια πολύμορφη κι όχι εύκολα αποκωδικοποιήσιμη πραγματικότητα, καθώς ξεδιπλώνεται σε διάφορα επίπεδα και εξελίσσεται συνεχώς σε τροχιές που δύσκολα μπορούν να προβλεφθούν.

362 Η παγκοσμιοποίηση τροφοδοτεί νέες ελπίδες, αλλά προκαλεί και ανησυχητικά ερωτηματικά⁷⁴⁹.

Μπορεί να παράγει αποτελέσματα δυνάμει ενεργητικά για ολόκληρη την ανθρωπότητα: συνυφασμένη με τη ραγδαία εξέλιξη των τηλεπικοινωνιών, η πορεία ανάπτυξης του συστήματος των χρηματοοικονομικών σχέ-

⁷⁴⁸ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 37: AAS 83 (1991) 840.

⁷⁴⁹ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Απ. διάτ. *Ecclesia in America*, 20: AAS 91 (1999)

σεων επέτρεψε συγχρόνως μιαν αξιοσημείωτη μείωση του κόστους των επικοινωνιών και των νέων τεχνολογιών, αλλά και μια επιτάχυνση της επέκτασης των εμπορικών ανταλλαγών και των οικονομικών συμφωνιών σε πλανητική κλίμακα. Με άλλα λόγια, τα δύο φαινόμενα, η χρηματοοικονομική παγκοσμιοποίηση και η τεχνολογική πρόοδος ενισχύθηκαν αμοιβαία, καθιστώντας εξαιρετικά γρήγορη τη σύνθετη δυναμική της σημερινής οικονομικής φάσης.

Αναλύοντας το σημερινό πλαίσιο, εκτός του ότι εντοπίζουμε τις ευκαιρίες που παρουσιάζονται στην εποχή της παγκόσμιας οικονομίας, αντιλαμβανόμαστε και τους κινδύνους που συνδέονται με τις νέες διαστάσεις των χρηματοοικονομικών σχέσεων. Πράγματι, δε λείπουν οι ενδείξεις μιας τάσης αύξησης των ανισοτήτων τόσο ανάμεσα στις ανεπτυγμένες χώρες και στις χώρες υπό ανάπτυξη όσο και στο εσωτερικό των βιομηχανοποιημένων χωρών. Τον αυξανόμενο οικονομικό πλούτο ο οποίος έγινε δυνατός από τις διαδικασίες που περιγράψαμε συνοδεύει μια αύξηση της σχετικής φτώχειας

363 *Η φροντίδα του κοινού καλού επιβάλλει να αδράξουμε τις νέες ευκαιρίες ανακατανομής του πλούτου ανάμεσα στις διάφορες περιοχές του πλανήτη, υπέρ των λιγότερο ευνοημένων και μέχρι τώρα αποκλεισμένων ή όσων βρίσκονται στα όρια της κοινωνικής και οικονομικής προόδου⁷⁵⁰: «Η πρόκληση είναι να εξασφαλίσουμε μια παγκοσμιοποίηση αλληλεγγύης, μια παγκοσμιοποίηση χωρίς περιθωριοποιήσεις»⁷⁵¹. Η ίδια η τεχνολογική πρόοδος κινδυνεύει να μοιράσει και πάλι άνισα ανάμεσα στις χώρες τα θετικά της αποτελέσματα. Πράγματι, οι καινοτομίες μπορούν να ειςχωρήσουν και να εξαπλωθούν στο εσωτερικό μιας ορισμένης κοινότητας, αν οι δυνάμει ευεργετημένοι επιτύχουν ένα ελάχιστο όριο γνώσεων και οικονομικών πόρων: είναι προφανές ότι με την ύπαρξη μεγάλων ανισοτήτων ανάμεσα στις χώρες με πρόσβαση στις τεχνικές-επιστημονικές γνώσεις και στα πιο πρόσφατα τεχνολογικά προϊόντα, η διαδικασία της παγκοσμιοποίησης καταλήγει να διευρύνει αντί να μειώνει τις ανισότητες*

⁷⁵⁰ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Ομιλία στα μέλη του Ιδρύματος «Centesimus annus»* (9 Μαΐου 1998), 2: *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, XXI, 1 (1998) 873-874.

⁷⁵¹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 1998*, 3: AAS 90 (1998) 150.

ανάμεσα στις χώρες όσον αφορά την οικονομική και την κοινωνική ανάπτυξη. Από τη φύση της εν εξελίξει δυναμικής, η ελεύθερη κυκλοφορία των κεφαλαίων δεν αρκεί από μόνη της για να ευνοήσει την προσέγγιση των υπό ανάπτυξη χωρών με τις πιο ανεπτυγμένες.

364 Το εμπόριο αντιπροσωπεύει μια θεμελιώδη συνισταμένη των διεθνών οικονομικών σχέσεων, συνεισφέροντας με τρόπο καθοριστικό στην παραγωγική εξειδίκευση και στην οικονομική ανάπτυξη των διαφόρων χωρών. Σήμερα περισσότερο από ποτέ το διεθνές εμπόριο αν είναι κατάλληλα προσανατολισμένο, προωθεί την ανάπτυξη και είναι ικανό να δημιουργήσει νέες θέσεις εργασίας και να προσφέρει χρήσιμους πόρους. Η κοινωνική διδασκαλία φώτισε πολλές φορές τις στρεβλώσεις του διεθνούς⁷⁵² εμπορικού συστήματος που συχνά, εξαιτίας μιας πολιτικής προστατευτισμού, διαχωρίζει τα προϊόντα που προέρχονται από φτωχές χώρες και εμποδίζει την ανάπτυξη βιομηχανικών δραστηριοτήτων και τη μεταφορά τεχνολογίας προς αυτές⁷⁵³. Η συνεχής επιδείνωση όσον αφορά τους όρους της ανταλλαγής πρώτων υλών και η επιβάρυνση της διαφοράς ανάμεσα σε πλούσιες και φτωχές χώρες ώθησε το Διδακτικό Σώμα της Εκκλησίας να επικαλεστεί τη σημασία των ηθικών κριτηρίων που πρέπει να διαπνέουν τις διεθνείς οικονομικές σχέσεις: η επιδίωξη του κοινού καλού και ο οικουμενικός προορισμός των αγαθών· η ισότητα στις οικονομικές σχέσεις· η φροντίδα για τις ανάγκες και τα δικαιώματα των πιο φτωχών στην εμπορική πολιτική και στη διεθνή συνεργασία. Διαφορετικά, «οι φτωχοί θα παραμένουν φτωχοί, ενώ οι πλούσιοι θα γίνονται όλο και πιο πλούσιοι»⁷⁵⁴.

365 Μια αλληλεγγύη προσαρμοσμένη στην εποχή της παγκοσμιοποίησης απαιτεί την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Το Διδακτικό Σώμα της Εκκλησίας σημειώνει ότι όχι μόνο «η προοπτική [...] μιας διεθνούς δημόσιας αρχής στην υπηρεσία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, της ελευθερίας και της ειρήνης δεν έχει υλοποιηθεί ακόμη, αλλά δυστυχώς οφεί-

⁷⁵² Πρβλ. ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ΄, Εγκ. επ. *Populorum progressio*, 61: AAS 59 (1967) 287.

⁷⁵³ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Sollicitudo rei socialis*, 43: AAS 80 (1988) 574-575.

⁷⁵⁴ ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ΄, Εγκ. επ. *Populorum progressio*, 57: AAS 59 (1967) 285.

λούμε να καταγράψουμε τη συχνή διστακτικότητα της διεθνούς κοινότητας απέναντι στο χρέος του σεβασμού και της εφαρμογής των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Αυτή η υποχρέωση αγγίζει όλα τα θεμελιώδη δικαιώματα και δεν επιτρέπει αυθαίρετες επιλογές, οι οποίες θα μπορούσαν να προκαλέσουν μορφές διακρίσεων και αδικίας. Συγχρόνως, γινόμαστε μάρτυρες της εδραίωσης μιας ανησυχητικής ψαλίδας ανάμεσα σε μια σειρά από νέα “δικαιώματα” που προωθούνται στις κοινωνίες με ανεπτυγμένη τεχνολογία και των στοιχειωδών δικαιωμάτων που ακόμη και σήμερα δεν τηρούνται κυρίως σε καταστάσεις υπανάπτυξης: σκεφτόμαστε, για παράδειγμα, το δικαίωμα στην τροφή, στο πόσιμο νερό, στο σπίτι, στον αυτοπροσδιορισμό και στην ανεξαρτησία»⁷⁵⁵.

366 Η εξάπλωση της παγκοσμιοποίησης πρέπει να συνοδεύεται, εκ μέρους των οργανώσεων της αστικής κοινωνίας, από μία πιο ώριμη συνειδητοποίηση των νέων καθηκόντων στα οποία καλούνται σε παγκόσμιο επίπεδο. Χάρη και στην αποφασιστική δράση αυτών των οργανώσεων, θα είναι δυνατόν να τοποθετήσουμε τη σημερινή διαδικασία ανάπτυξης της οικονομίας σε πλανητικό επίπεδο σε έναν ορίζοντα που θα εγγυάται τον αποτελεσματικό σεβασμό των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των λαών αλλά και την ίση ανακατανομή των πόρων στο εσωτερικό κάθε χώρας και ανάμεσα σε διαφορετικές χώρες: «Η ελευθερία των ανταλλαγών δεν είναι ίση αν αυτή δεν υπόκειται στις απαιτήσεις της κοινωνικής δικαιοσύνης»⁷⁵⁶.

Ιδιαίτερη προσοχή πρέπει να δείξουμε στις τοπικές ιδιαιτερότητες και στις πολιτιστικές διαφορές, που κινδυνεύουν από τις εν εξελίξει οικονομικές διαδικασίες: «Η παγκοσμιοποίηση δεν πρέπει να γίνει ένας νέος τύπος αποικιοκρατίας. Οφείλει να σέβεται τις διαφορές πολιτισμού που, στο πλαίσιο της οικουμενικής αρμονίας των λαών, είναι τα ερμηνευτικά κλειδιά της ζωής. Κυρίως, δεν πρέπει να στερήσει από τους φτωχούς απ' ό,τι τους είναι πολυτιμότερο, και βέβαια τα πιστεύω και τις θρησκευτικές τελετές, καθώς οι αυθεντικές θρησκευτικές πεποιθήσεις είναι η πιο ξεκάθα-

⁷⁵⁵ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 2003*, 5: AAS 95 (2003) 343.

⁷⁵⁶ ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ΄, *Εγχ. επ. Populorum progressio*, 59: AAS 59 (1967) 286.

ρη εκδήλωση της ανθρωπίνης ελευθερίας»⁷⁵⁷.

367 Στην εποχή της παγκοσμιοποίησης πρέπει να υπογραμμιστεί έντονα η αλληλεγγύη ανάμεσα στις γενεές: «Στο παρελθόν η αλληλεγγύη ανάμεσα στις γενεές ήταν σε πολλές χώρες μια φυσιολογική συμπεριφορά της οικογένειας· σήμερα έχει γίνει καθήκον και της κοινότητας»⁷⁵⁸. Είναι καλό να συνεχιστεί να επιδιώκεται αυτή η αλληλεγγύη στις εθνικές πολιτικές κοινότητες, αλλά σήμερα το πρόβλημα τίθεται και για την παγκόσμια πολιτική κοινότητα, ώστε η παγκοσμιοποίηση να μην πραγματοποιείται εις βάρος των πιο φτωχών και των πιο αδύναμων. Στον παγκόσμιο σχεδιασμό, η αλληλεγγύη ανάμεσα στις γενεές απαιτεί να δρούμε σύμφωνα με την αρχή του οικονομικού προορισμού των αγαθών, που καθιστά ηθικά αθέμιτο και οικονομικά αντιπαραγωγικό να φορτώνουμε το σημερινό κόστος στις μελλοντικές γενεές: ηθικά αθέμιτο επειδή σημαίνει να μην αναλαμβάνουμε τις ευθύνες που μας αναλογούν, οικονομικά αντιπαραγωγικό επειδή η διόρθωση της ζημιάς είναι πιο ακριβή από την πρόληψη. Αυτή η αρχή εφαρμόζεται κυρίως —αλλά όχι μόνο— για τους πόρους της Γης και για την προστασία της δημιουργίας, που έχει γίνει εξαιρετικά ευαίσθητη από την παγκοσμιοποίηση, η οποία αφορά όλο τον πλανήτη, εννοούμενο ως μοναδικό οικοσύστημα⁷⁵⁹.

β) Το διεθνές χρηματοπιστωτικό σύστημα

368 Οι χρηματοδοτικές αγορές δεν είναι βέβαια ένας νεωτερισμός της εποχής μας: εδώ και πολύ καιρό, κάτω από διάφορες μορφές, ανέλαβαν να απαντήσουν στην απαίτηση χρηματοδότησης των παραγωγικών δραστηριοτήτων. Η ιστορική εμπειρία βεβαιώνει ότι χωρίς τα κατάλληλα χρηματοοικονομικά συστήματα, δε θα είχαμε οικονομική ανάπτυξη. Οι

⁷⁵⁷ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Ομιλία στην Ποντιφική Ακαδημία των Κοινωνικών Επιστημών* (27 Απριλίου 2001), 4: AAS 93 (2001) 600.

⁷⁵⁸ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Ομιλία στην Ποντιφική Ακαδημία των Κοινωνικών Επιστημών* (11 Απριλίου 2002), 3: AAS 94 (2002) 525.

⁷⁵⁹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Ομιλία στην ακρόαση των ACLI* (Ένωση Ιταλών Χριστιανών Εργαζομένων) (27 Απριλίου 2002), 4: *L'Osservatore Romano*, 28 Απριλίου 2002, σ. 5.

σε ευρεία κλίμακα επενδύσεις, τυπικές της σύγχρονης οικονομίας της αγοράς, δε θα ήταν δυνατές χωρίς το θεμελιώδη ενδιαμέσο ρόλο των χρηματοπιστωτικών αγορών, οι οποίες επέτρεψαν, μεταξύ άλλων, να εκτιμήσουμε τις θετικές λειτουργίες της αποταμίευσης για τη συνολική ανάπτυξη του οικονομικού και κοινωνικού συστήματος. Αν η δημιουργία αυτού που ονομάστηκε η «παγκόσμια αγορά κεφαλαίων» παρήγαγε ευεργετικά αποτελέσματα χάρη στο γεγονός ότι η μεγαλύτερη κινητικότητα των κεφαλαίων επέτρεψε στις παραγωγικές δραστηριότητες μεγαλύτερη ευκολία στη διαθεσιμότητα πόρων, η αυξημένη κινητικότητα πολλαπλασίασε τον κίνδυνο χρηματοπιστωτικών κρίσεων. Η ανάπτυξη της χρηματοδότησης, της οποίας οι συμφωνίες ξεπέρασαν σε μέγεθος την πραγματικότητα, κινδυνεύει να ακολουθήσει μια λογική ολοένα και πιο αυτοαναφορική, δίχως σύνδεση με την πραγματική βάση της οικονομίας.

369 *Η χρηματοδοτική οικονομία ως αυτοσκοπός είναι μοιραίο να έρθει σε αντίθεση με τους σκοπούς της, καθώς στερείται από τις ρίζες και τη συστατική της αιτία, δηλαδή από τον πρωταρχικό και ουσιώδη ρόλο της στην υπηρεσία της πραγματικής οικονομίας και εντέλει της ανάπτυξης των ατόμων και της ανθρώπινης κοινότητας.* Το συνολικό πλαίσιο αποδεικνύεται ακόμη πιο ανησυχητικό υπό το φως της έντονα ασύμμετρης διαμόρφωσης που χαρακτηρίζει το διεθνές χρηματοδοτικό σύστημα: οι διαδικασίες εκσυγχρονισμού και απορρύθμισης των χρηματοδοτικών αγορών τείνουν πράγματι να παγιωθούν μόνο σε ορισμένα σημεία του πλανήτη. Αυτό είναι πηγή μεγάλων ανησυχιών ηθικής φύσεως, καθώς οι χώρες που αποκλείονται από τις διαδικασίες που περιγράψαμε, μολοντί δε χαιρόνται τα ευεργετήματα αυτών των προϊόντων, δεν προφυλάσσονται από τις ενδεχόμενες αρνητικές συνέπειες της χρηματοπιστωτικής αστάθειας στα πραγματικά οικονομικά τους συστήματα, κυρίως αν είναι εύθραυστα και με καθυστερημένη ανάπτυξη⁷⁶⁰.

Η ξαφνική επιτάχυνση διαδικασιών όπως η τεράστια αύξηση της αξίας των χαρτοφυλακίων που διαχειρίζονται τα χρηματοδοτικά ιδρύματα και ο ταχύτατος πολλαπλασιασμός νέων και νοθευμένων χρηματοοικονομικών οργάνων καθιστούν επιτακτική όσο ποτέ την εξεύρεση θεσμικών λύσεων

⁷⁶⁰ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Ομιλία στην Ποντιφική Ακαδημία των Κοινωνικών Επιστημών* (25 Απριλίου 1997), 6: AAS 93 (1998) 141-142.

που θα μπορούν να ευνοήσουν επαρκώς τη σταθερότητα του συστήματος, δίχως να μειώσουν τη δυναμικότητα και την παραγωγικότητά του. Είναι απαραίτητο να εισαγάγουμε ένα ρυθμιστικό πλαίσιο που θα επιτρέπει να διαφυλάξουμε αυτή τη σταθερότητα σε όλες τις σύνθετες διαρθρώσεις της, να προωθήσουμε τον ανταγωνισμό ανάμεσα στους μεσολαβητές και να εξασφαλίσουμε τη μεγαλύτερη διαφάνεια υπέρ των επενδυτών.

γ) Ο ρόλος της διεθνούς κοινότητας στην εποχή της παγκόσμιας οικονομίας

370 Η απώλεια της επικέντρωσης από τους κρατικούς παράγοντες πρέπει να συμπέσει με μια μεγαλύτερη δέσμευση της διεθνούς κοινότητας για την άσκηση ενός πιο αποφασιστικού ρόλου με οικονομική και χρηματοοικονομική κατεύθυνση. Πράγματι, μια σημαντική συνέπεια της παγκοσμιοποίησης συνίσταται στη βαθμιαία απώλεια της ικανότητας του κράτους να κατευθύνει την εθνική οικονομική-χρηματοοικονομική δυναμική. Οι κυβερνήσεις των μεμονωμένων χωρών βλέπουν τη δράση τους σε οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο να καθορίζεται ολοένα και περισσότερο από τις προοπτικές της διεθνούς αγοράς κεφαλαίων και από τις ολοένα και πιο πιεστικές απαιτήσεις αξιοπιστίας που προέρχονται από τον χρηματοοικονομικό κόσμο. Εξαιτίας των νέων δεσμών ανάμεσα στους παγκόσμιους συντελεστές, τα παραδοσιακά αμυντικά μέτρα των κρατών εμφανίζονται καταδικασμένα σε αποτυχία και, απέναντι στις νέες περιοχές ανταγωνισμού, περνά σε δεύτερη μοίρα η έννοια της εθνικής αγοράς.

371 Όσο περισσότερο το παγκόσμιο χρηματοοικονομικό σύστημα φτάνει σε υψηλά επίπεδα οργανωτικής και λειτουργικής πολυπλοκότητας, τόσο περισσότερο τίθεται επιτακτικά το καθήκον της ρύθμισης αυτών των διαδικασιών, κατευθύνοντάς τες προς το κοινό καλό της ανθρώπινης οικογένειας. Συγκεκριμένα, αναφέρεται η ανάγκη να αναλάβει η ίδια η διεθνής κοινότητα αυτό τον ευαίσθητο ρόλο, εκτός από τα κράτη, με πολιτικά και νομικά όργανα κατάλληλα και επαρκή.

Είναι λοιπόν απαραίτητο τα διεθνή οικονομικά και χρηματοοικονομικά ιδρύματα να βρουν τις κατάλληλες θεσμικές λύσεις και να επεξεργα-

στούν τη στρατηγική δράσης με σκοπό να κατευθύνουν μίαν αλλαγή που, υφιστάμενη παθητικά και αφημένη στον εαυτό της, θα προκαλούσε δραματικές συνέπειες κυρίως εις βάρος των πιο αδύναμων και ανυπεράσπιστων στρωμάτων του παγκόσμιου πληθυσμού.

Στους διεθνείς οργανισμούς πρέπει να αντιπροσωπεύονται ισομερώς τα συμφέροντα της μεγάλης ανθρώπινης οικογένειας: είναι αναγκαίο αυτά τα ιδρύματα, «εκτιμώντας τις συνέπειες των αποφάσεών τους, να λαμβάνουν υπόψη εκείνους τους λαούς και τις χώρες που έχουν μικρό εκτόπισμα στη διεθνή αγορά, αλλά συγκεντρώνουν τις πιο ζωτικές και οδυνηρές ανάγκες και χρειάζονται μεγαλύτερη υποστήριξη για την ανάπτυξή τους»⁷⁶¹.

372 Η πολιτική εξίσου με την οικονομία πρέπει να μάθει να επεκτείνει την ακτίνα δράσεώς της πέρα από τα εθνικά όρια, αποκτώντας ταχύτητα την παγκόσμια λειτουργική διάσταση που θα της επιτρέψει να κατευθύνει τις διαδικασίες εν εξελίξει υπό το φως όχι μόνο οικονομικών αλλά και ηθικών παραμέτρων. Ο βασικός στόχος είναι να οδηγήσει αυτές τις διαδικασίες εξασφαλίζοντας την αξιοπρέπεια του ανθρώπου και τη συνολική ανάπτυξη της προσωπικότητάς του στον ορίζοντα του κοινού καλού⁷⁶². Η ανάληψη αυτού του καθήκοντος συνεπάγεται την ευθύνη να επιταχυνθεί η εδραίωση των υπαρχόντων θεσμών όπως και η δημιουργία νέων οργάνων στα οποία θα ανατεθούν οι συγκεκριμένες ευθύνες⁷⁶³. Πράγματι, η οικονομική ανάπτυξη μπορεί να είναι διαρκείας αν αναπτυχθεί στο εσωτερικό ενός ξεκάθαρου και προσδιορισμένου πλαισίου κανόνων και ενός ευρύτατου σχεδίου ηθικής, αστικής και πολιτιστικής ανάπτυξης ολόκληρης της ανθρώπινης οικογένειας.

δ) Μια ολοκληρωμένη και αλληλέγγυα ανάπτυξη

⁷⁶¹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 58: AAS 83 (1991) 864.

⁷⁶² Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Octogesima adveniens*, 43-44: AAS 63 (1971) 431-433.

⁷⁶³ Πρβλ. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2.440· ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ΄, Εγκ. επ. *Populorum progressio*, 78: AAS 59 (1967) 295· ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Sollicitudo rei socialis*, 43: AAS 80 (1988) 574-575.

373 Ένα από τα θεμελιώδη καθήκοντα των παραγόντων της διεθνούς οικονομίας είναι η επίτευξη της ολοκληρωμένης και αλληλέγγυας ανάπτυξης της ανθρωπότητας, δηλαδή «η προώθηση όλων των ανθρώπων και όλου του ανθρώπου»⁷⁶⁴. Αυτό το καθήκον απαιτεί μια αντίληψη της οικονομίας που σε διεθνές επίπεδο θα εγγυάται την ίση κατανομή των πόρων και θα απαντά στην επίγνωση της αλληλεξάρτησης —οικονομικής, πολιτικής και πολιτιστικής— που ενώνει οριστικά πλέον τους λαούς μεταξύ τους και τους κάνει να νιώθουν πως έχουν ένα μόνο πεπρωμένο⁷⁶⁵. Τα κοινωνικά προβλήματα προσλαμβάνουν ολοένα και περισσότερο πληνθητική διάσταση. Κανένα κράτος δεν μπορεί πια να τα αντιμετωπίσει και να τα λύσει μόνο του. Οι σύγχρονες γενεές πείθονται για την ανάγκη της αλληλεγγύης και αντιλαμβάνονται πραγματικά πόσο αναγκαίο είναι να ξεπεράσουν την ατομικιστική παιδεία⁷⁶⁶. Καταγράφεται ολοένα και πιο διάχυτα η χρεία για μοντέλα ανάπτυξης που δε θα προβλέπουν μόνο «να ανυψώσουμε όλους τους λαούς στο επίπεδο που έχουν σήμερα οι πιο πλούσιες χώρες, αλλά να χτίσουμε με την αλληλέγγυα εργασία μια καλύτερη ζωή, να αναπτύξουμε αποτελεσματικά την αξιοπρέπεια και τη δημιουργικότητα κάθε ατόμου, την ικανότητά του να ανταποκρίνεται στην κλήση του και, κατά συνέπεια, στο κάλεσμα του Θεού που περιέχεται σε αυτήν»⁷⁶⁷.

374 Μια πιο ανθρώπινη και αλληλέγγυα ανάπτυξη θα ευεργετήσει και τις πλούσιες χώρες. «Αισθάνονται συχνά ένα είδος υπαρξιακής απώλειας, μια ανικανότητα να ζήσουν και να χαρούν έντιμα το νόημα της ζωής έστω και μέσα στην αφθονία υλικών αγαθών, μια αποξένωση και μια απώλεια της ανθρωπιάς σε πολλούς, που νιώθουν να υποβιβάζονται σε ρόλο γρυναξιών του μηχανισμού παραγωγής και κατανάλωσης και δε βρίσκουν τον τρόπο να διατηρήσουν την αξιοπρέπεια του ανθρώπου που δημιουργήθηκε κατ' εικόνα και καθ' ομοίωση του Θεού»⁷⁶⁸. Οι πλούσιες χώρες απέ-

⁷⁶⁴ ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ', *Εγκ. επ. Populorum progressio*, 14: AAS 59 (1967) 264.

⁷⁶⁵ Πρβλ. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2.437-2.438.

⁷⁶⁶ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 2000*, 13-14: AAS 92 (2000) 365-366.

⁷⁶⁷ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', *Εγκ. επ. Centesimus annus*, 29: AAS 83 (1991) 828-829· πρβλ. ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ', *Εγκ. επ. Populorum progressio*, 40-42: AAS 59 (1967) 277-278.

δειξαν ότι έχουν την ικανότητα να δημιουργούν υλική ευημερία, αλλά συχνά εις βάρος του ανθρώπου και των πιο αδύναμων κοινωνικών ομάδων: «δεν μπορούμε να αγνοήσουμε ότι τα σύνορα του πλούτου και της φτώχειας διαπερνούν στο εσωτερικό τους τις ίδιες κοινωνίες, και τις ανεπτυγμένες και τις υπό ανάπτυξη. Πράγματι, όπως υπάρχουν κοινωνικές ανισότητες μέχρι σημείου ένδειας στις πλούσιες χώρες, παράλληλα στις λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες βλέπουμε συχνά εκδηλώσεις εγωισμού και επίδειξης πλούτου, τόσο ενοχλητικές όσο και σκανδαλώδεις»⁷⁶⁹.

ε) Η ανάγκη ενός μεγάλου παιδαγωγικού και πολιτιστικού έργου

375 Για την κοινωνική διδασκαλία, η οικονομία «είναι μόνο μία όψη και μία διάσταση της σύνθετης ανθρώπινης δραστηριότητας. Αν γίνει απόλυτη, αν η παραγωγή και η κατανάλωση των εμπορευμάτων καταλήξουν να καταλάβουν το κέντρο της κοινωνικής ζωής και γίνουν η μοναδική αξία της κοινωνίας, που δε θα υπάγεται σε καμία άλλη, η αιτία πρέπει να αναζητηθεί όχι μόνο και όχι τόσο στο ίδιο το οικονομικό σύστημα, όσο στο γεγονός ότι ολόκληρο το κοινωνικό-πολιτιστικό σύστημα, αγνοώντας την ηθική και τη θρησκευτική διάσταση, έχει αποδυναμωθεί και πλέον περιορίζεται στην παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών μόνο»⁷⁷⁰. Η ζωή του ανθρώπου, και η κοινωνική και η συλλογική, δεν μπορεί να περιοριστεί σε μια υλιστική διάσταση, έστω κι αν τα υλικά αγαθά είναι απολύτως αναγκαία και για την επιβίωση και για τη βελτίωση του τρόπου ζωής: «στη βάση κάθε πλήρους ανάπτυξης της ανθρώπινης κοινωνίας υπάρχει η ανάπτυξη της γνώσης του Θεού και της αυτογνωσίας»⁷⁷¹.

376 Απέναντι στην ταχύτατη πορεία της τεχνικής και οικονομικής ανάπτυξης και στην εξίσου γρήγορη μεταβολή των διαδικασιών παραγωγής

⁷⁶⁸ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Ομιλία την 1^η Μαΐου 1991: *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, XIV, 1 (1991) 1.985-1.991· πρβλ. ιδίου, *Εγκ. επ. Sollicitudo rei socialis*, 9: AAS 80 (1988) 520-523.

⁷⁶⁹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Εγκ. επ. Sollicitudo rei socialis*, 14: AAS 80 (1988) 526-527.

⁷⁷⁰ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Εγκ. επ. Centesimus annus*, 39: AAS 83 (1991) 842.

⁷⁷¹ Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 2.441.

και κατανάλωσης, το Διδακτικό Σώμα της Εκκλησίας προειδοποιεί για την ανάγκη ενός μεγάλου παιδαγωγικού και πολιτιστικού έργου. «η αξίωση για μια ζωή πιο ικανοποιητική και πιο πλούσια ποιοτικά είναι αφ' εαυτής νόμιμη, αλλά δεν μπορούμε να μην υπογραμμίσουμε τις ευθύνες και τους κινδύνους που συνδέονται με αυτή την ιστορική φάση... Ανιχνεύονται νέες ανάγκες και νέους τρόπους για την ικανοποίησή τους, οφείλουμε να οδηγηθούμε από μια ολοκληρωμένη εικόνα του ανθρώπου που θα σέβεται όλες τις διαστάσεις της ύπαρξής του και θα υποτάσσει τις υλικές και ενστικτώδεις στις εσωτερικές και πνευματικές[...] Γι' αυτό είναι αναγκαίο και επιτακτικό ένα μεγάλο παιδαγωγικό και πολιτιστικό έργο, το οποίο θα περιλαμβάνει τη διαπαιδαγώγηση των καταναλωτών προς μία υπεύθυνη χρήση της δύναμης επιλογής που έχουν, τη διαμόρφωση μιας υψηλής αίσθησης ευθύνης στους παραγωγούς και, ιδιαίτερα, στους επαγγελματίες της μαζικής επικοινωνίας, εκτός από την αναγκαία επέμβαση των δημόσιων αρχών»⁷⁷².

⁷⁷² ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 36: AAS 83 (1991) 838-839.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΩΟ

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ

I. ΒΙΒΛΙΚΕΣ ΑΠΟΨΕΙΣ

α) Η εξουσία του Θεού

377 Ο λαός του Ισραήλ, στο αρχικό στάδιο της ιστορίας του, δεν έχει βασιλιά όπως οι άλλοι λαοί επειδή αναγνωρίζει μόνο την εξουσία του Γιαχβέ. Ο Θεός επεμβαίνει στην Ιστορία μέσα από ανθρώπους χαρισματικούς, όπως μαρτυρεί το Βιβλίο των Κριτών. Από τον τελευταίο αυτών των ανθρώπων, τον Σαμουήλ, προφήτη και κριτή, ο λαός θα ζητήσει ένα βασιλιά (πρβλ. Α΄ Σαμ 8,5· 10,18-19). Ο Σαμουήλ θέτει σε επιφυλακή τους Ισραηλίτες γύρω από τις συνέπειες μιας δεσποτικής άσκησης της βασιλείας (πρβλ. Α΄ Σαμ 8,11-18)· η βασιλική εξουσία όμως μπορεί να δοκιμαστεί και ως δώρο του Γιαχβέ που έρχεται να βοηθήσει το λαό Του (πρβλ. Α΄ Σαμ 9,16). Τελικά, ο Σαούλ θα δεχτεί το βασιλικό χρίσμα (πρβλ. Α΄ Σαμ 10,1-2). Το συμβάν υποδεικνύει τις εντάσεις που οδήγησαν το Ισραήλ σε μια αντίληψη της βασιλείας διαφορετική από εκείνη των γειτονικών λαών: ο βασιλιάς, τον οποίο επιλέγει ο Γιαχβέ (πρβλ. Δτ 17,15· Α΄ Σαμ 9,16) και καθιερώνει (πρβλ. Α΄ Σαμ 16,12-13), θα ιδωθεί σαν γιος Του (πρβλ. Ψλ 2,7) και πρέπει να καταστήσει ορατή την εξουσία του και το σχέδιο της σωτηρίας (πρβλ. Ψλ 72). Οφείλει λοιπόν να γίνει προστάτης των αδυνάτων και να εξασφαλίσει στο λαό τη δικαιοσύνη: οι καταγγελίες των προφητών θα στραφούν κυρίως στις παραβάσεις των βασιλέων (πρβλ. Α΄ Βασ 21· Ησ 10,1-4· Αμ 2,6-8· 8,4-8· Μιχ 3,1-4).

378 Το πρότυπο του βασιλιά που επιλέγει ο Γιαχβέ είναι ο Δαβίδ, η βιβλική αφήγηση του οποίου υπογραμμίζει με ικανοποίηση την ταπεινή καταγωγή του (πρβλ. Α΄ Σαμ 16,1-13). Ο Δαβίδ είναι ο θεματοφύλακας της υπόσχεσης

(πρβλ. *Β΄ Σαμ* 7, 13-16· *Ψλ* 89, 2-38· 132, 11-18) που τον καθιστά μνητή μιας ξεχωριστής βασιλικής παράδοσης, της «μεσσιανικής». Αυτή, παρά τις αμαρτίες και τις απιστίες του Δαβίδ και των διαδόχων του, κορυφώνεται στον Ιησού, τον «χρισμένο από τον Γιαχβέ» (δηλαδή «καθιερωμένο από τον Κύριο»: πρβλ. *Α΄ Σαμ* 2,35· 24,7,11· 26,9,16 και *Εξ* 30,22-32) κατεξοχήν υιό του Δαβίδ (πρβλ. τις δύο γενεαλογίες στα *Μτ* 1,1-17 και *Λκ* 3,23-38 και *Ρωμ* 1,3).

Η αποτυχία της βασιλείας σε ιστορικό επίπεδο δε θα οδηγήσει στην εξαφάνιση του ιδανικού ενός βασιλιά που, πιστός στον Γιαχβέ, θα κυβερνά με σοφία και θα είναι δίκαιος. Αυτή η ελπίδα επανεμφανίζεται συχνά στους Ψαλμούς (πρβλ. *Ψλ* 2· 18· 20· 21· 72). Στις μεσσιανικές προφητείες αναμένεται, σε εσχατολογικό χρόνο, η μορφή ενός βασιλιά όπου θα κατοικεί το Πνεύμα του Κυρίου, γεμάτου σοφία και ικανού να απονεμίει δικαιοσύνη στους φτωχούς (πρβλ. *Ησ* 11,2-5· *Ιερ* 23,5-6). Αληθινός ποιμένας του λαού του Ισραήλ (πρβλ. *Ιεζ* 34,23-24· 37,24), θα φέρει την ειρήνη στον κόσμο (πρβλ. *Ζαχ* 9,9-10). Στην Παλαιά Διαθήκη ο βασιλιάς παρουσιάζεται όπως εκείνος που εκφέρει σωστές κρίσεις και απεχθάνεται την ανισότητα (πρβλ. *Πρμ* 29,14), κρίνει τους φτωχούς δίκαια και είναι φίλος του ανθρώπου με αγνή καρδιά (πρβλ. *Πρμ* 22,11). Σιγά σιγά γίνεται πιο ξεκάθαρη η αναγγελία όσων τα Ευαγγέλια και τα άλλα κείμενα της Καινής Διαθήκης βλέπουν να πραγματοποιούνται στον Ιησού της Ναζαρέτ, οριστική ενσάρκωση της μορφής του βασιλιά που περιγράφεται στην Παλαιά διαθήκη.

β) Ο Ιησούς και η πολιτική εξουσία

379 *Ο Ιησούς αρνείται την καταπιεστική και δεσποτική εξουσία των αρχηγών επί των εθνών* (πρβλ. *Μκ* 10,42) *και την αξίωσή τους να αποκαλούνται ευεργέτες* (πρβλ. *Λκ* 22,25), *αλλά δεν αμφισβητεί ποτέ απευθείας τις αρχές της εποχής Του.* Στην κριτική για το τι πρέπει να δοθεί στον Καίσαρα (πρβλ. *Μκ* 12,13-17· *Μτ* 22,15-22· *Λκ* 20,20-26), Εκείνος δηλώνει ότι οφείλουμε να δίνουμε στον Θεό αυτό που είναι του Θεού, καταδικάζοντας ανεπιφύλακτα κάθε προσπάθεια θεοποίησης και δεσποτισμού της κοσμικής εξουσίας: *μόνον ο Θεός μπορεί να απαιτεί τα πάντα από τον άνθρωπο.* Συγχρόνως, η κοσμική εξουσία έχει δικαίωμα σ' αυτό που της πρέπει: ο Ιησούς δε θεωρεί άδικη την εισφορά στον Καίσαρα.

Ο Ιησούς, ο υπεσχημένος Μεσσίας, πολέμησε και νίκησε τον πειρασμό ενός πολιτικού μεσσιανισμού, που χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία επί των εθνών (πρβλ. *Μτ* 4, 8-11· *Λκ* 4, 5-8). Είναι ο Υίός του ανθρώπου που ήρθε «διακονῆσαι, καὶ δοῦναι τὴν ψυχὴν αὐτοῦ» (*Μκ* 10,45· πρβλ. *Μτ* 20,24-28· *Λκ* 22, 24-27). Στους μαθητές Του που συζητούν ποιος είναι πιο μεγάλος, ο Κύριος διδάσκει να γίνουν οι τελευταίοι και να υπηρετούν όλους (πρβλ. *Μκ* 9, 33-35), δείχνοντας στα παιδιά του Ζεβεδαίου, Ιακώβ και Ιωάννη, που φιλοδοξούν να καθίσουν στα δεξιά Του, το δρόμο του σταυρού (πρβλ. *Μκ* 10, 35-40· *Μτ* 20, 20-23).

γ) Οι πρώτες χριστιανικές κοινότητες

380 Η όχι παθητική αλλά για λόγους συνείδησης υποταγή (πρβλ. *Ρωμ* 13,5) στην εξουσία ανταποκρίνεται στην τάξη που καθόρισε ο Θεός. Ο απόστολος Παύλος ορίζει τις σχέσεις και τα καθήκοντα των χριστιανών προς τις Αρχές (πρβλ. *Ρωμ* 13,1-7). Εμμένει στο αστικό καθήκον για πληρωμή εισφορών: «ἀπόδοτε οὖν πᾶσι τὰς ὀφειλάς, τῷ τὸν φόρον τὸν φόρον, τῷ τὸ τέλος τὸ τέλος, τῷ τὸν φόβον τὸν φόβον, τῷ τὴν τιμὴν τὴν τιμὴν» (*Ρωμ* 13,7). Ο απόστολος δε σκοπεύει βέβαια να νομιμοποιήσει κάθε εξουσία, αλλά μάλλον να βοηθήσει τους χριστιανούς να προνοήσουν για ό,τι είναι καλό για όλους [*μηδενί κακὸν ἀντὶ κακοῦ ἀποδίδοντες προνοούμενοι κατὰ ἐνώπιον πάντων ἀνθρώπων*] (*Ρωμ* 12,17)] και στις σχέσεις με τις Αρχές, εφόσον αυτές είναι στην υπηρεσία του Θεού για το καλό του ατόμου (πρβλ. *Ρωμ* 13,4· *Α΄ Τιμ* 2,1-2· *Τιτ* 3,1) και «ἔκδικος τῷ τὸ κακὸν πρᾶσσοντι» (*Ρωμ* 13,4).

Ο απόστολος Πέτρος παροτρύνει τους χριστιανούς «ὑποτάγητε οὖν πάσῃ ἀνθρωπίνῃ κτίσει διὰ τὸν Κύριον, εἴτε βασιλεῖ, ὡς ὑπερέχοντι» (*Α Πε* 2,13). Ο βασιλιάς και οι κυβερνήτες του ἔχουν το καθήκον «εἰς ἐκδίκησιν μὲν κακοποιῶν, ἔπαινον δὲ ἀγαθοποιῶν» (*Α΄ Πε* 2,14). Η εξουσία τους πρέπει να είναι «τιμημένη» (πρβλ. *Α Πε* 2,17), δηλαδή αναγνωρισμένη, καθώς ο Θεός απαιτεῖ μια ορθή συμπεριφορά που θα κλείνει «τὴν τῶν ἀφρόνων ἀνθρώπων ἀγνωσίαν» (*Α Πε* 2,15). Η ελευθερία δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεῖ για να καλύψει τη δολιότητα, αλλά για να υπηρετεῖ τον Θεό (πρβλ. *ίδιο*). Πρόκειται λοιπόν για μια υπακοή ελεύθερη και υπεύθυνη προς μια εξουσία που σέβεται τη δικαιοσύνη, εξασφαλίζοντας το κοινό καλό.

381 Η προσευχή για τους κυβερνώντες, την οποία συστήνει ο απόστολος Παύλος στη διάρκεια των διωγμών, δείχνει ξεκάθαρα αυτό που οι πολιτικές αρχές πρέπει να εγγυώνται: μια ζωή ήρεμη και ήσυχη, που διαγεται με ευλάβεια και αξιοπρέπεια (πρβλ. Α΄ Τιμ 2,1-2). Οι χριστιανοί οφείλουν «πρὸς πᾶν ἔργον ἀγαθὸν ἐτοίμους εἶναι» (Τιτ 3,1), «πᾶσαν ἐνδεικνυμένους πρῶτητα πρὸς πάντας ἀνθρώπους» (Τιτ 3,2), γνωρίζοντας ότι σώθηκαν όχι για τα έργα τους αλλά χάρι στην ευσπλαχνία του Θεού. Δίχως «λουτροῦ παλιγγενεσίας καὶ ἀνακαινώσεως Πνεύματος Ἁγίου, οὗ ἐξέχεεν ἐφ' ἡμᾶς πλουσίως διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ σωτῆρος ἡμῶν» (Τιτ 3,5-6), ὅλοι οι ἄνθρωποι εἶναι «ἀνόητοι, ἀπειθεῖς, πλανώμενοι, δουλεύοντες ἐπιθυμίαις καὶ ἡδοναῖς ποικίλαις, ἐν κακίᾳ καὶ φθόνῳ διάγοντες, στυγητοί, μισοῦντες ἀλλήλους» (Τιτ 3,3). Δεν πρέπει να ξεχνάμε τη δυστυχία της ἀνθρώπινης κατάστασης, η οποία σημαδεύεται ἀπὸ το ἀμάρτημα και λυτρώνεται ἀπὸ την ἀγάπη του Θεού.

382 Ὄταν η ἀνθρώπινη ἐξουσία βγαίνει ἀπὸ τα ὅρια της τάξης που θέλησε ο Θεός, αυτο-θεοποιεῖται και ζητά την ἀπόλυτη υποταγή: γίνεται τότε το Θηρίο της Αποκάλυψης, εικόνα της αυτοκρατορικής διωκτικῆς ἐξουσίας, που μεθάει «ἐκ τοῦ αἵματος τῶν ἁγίων καὶ ἐκ τοῦ αἵματος τῶν μαρτύρων Ἰησοῦ» (Απ 17,6). Το Θηρίον ἔχει στην υπηρεσία του τον «ψευδοπροφήτη» (Απ 19,20), που ωθεῖ τους ἀνθρώπους να το λατρέψουν με οἰωνούς που γοητεύουν. Αυτό το ὄραμα υποδεικνύει προφητικά κάθε δέλεαρ που χρησιμοποιεῖ ο Σατανάς για να κυβερνήσει τους ἀνθρώπους, διεισδύοντας στο πνεῦμα τους με το ψεῦδος. Ο Χριστός ὁμως εἶναι ο Ἀμνός Νικητῆς κάθε ἐξουσίας που γίνεται ἀπόλυτη στην πορεία της ἀνθρώπινης ιστορίας. Ἀπέναντι σ' αὐτή την ἐξουσία, ο ευαγγελιστῆς Ἰωάννης συμβουλεύει την ἀντίσταση των μαρτύρων: με αὐτό τον τρόπο οι πιστοὶ δηλώνουν ὅτι η διεφθαρμένη και σατανική ἐξουσία ἔχει νικηθεῖ, ἐπειδὴ δεν ἔχει πια καμία ἐξουσία πάνω τους.

383 Η Ἐκκλησία ἀναγγέλλει ὅτι ο Χριστός, νικητῆς του θανάτου, βασιλεύει στο σύμπαν που ο Ἰδιος λύτρωσε. Το βασιλεῖό Του ἐκτείνεται και στο παρόν και θα τελειώσει μόνον ὅταν ὅλα θα ἔχουν παραδοθεῖ στον Πατέρα και η ἀνθρώπινη ιστορία θα ολοκληρωθεῖ με την τελική κρίση (πρβλ. Α΄ Κορ 15,20-28). Ο Χριστός ἀποκαλύπτει στην ἀνθρώπινη ἐξουσία, η οποία

πάντα δοκιμάζεται από την κυριαρχία, την πραγματική και πλήρη σημασία της ως υπηρεσία. Ο Θεός είναι ο μοναδικός Πατέρας και ο Χριστός ο μοναδικός διδάσκαλος για όλους τους ανθρώπους, που είναι αδέρφια. Η ηγεμονία ανήκει στον Θεό. Πάντως, ο Κύριος «δε θέλησε να κρατήσει μόνο για τον εαυτό του την άσκηση όλων των εξουσιών. Αναθέτει σε κάθε πλάσμα τη λειτουργία που είναι σε θέση να ασκήσει, σύμφωνα με τις δυνατότητες της φύσης του. Αυτό τον τρόπο του διοικείν πρέπει να μιμηθούμε στην κοινωνική ζωή. Ο τρόπος του Θεού στη διακυβέρνηση του κόσμου, που μαρτυρεί βαθύτατο σεβασμό για την ανθρώπινη ελευθερία, θα έπρεπε να εμπνέει τη φρόνηση εκείνων που κυβερνούν τις ανθρώπινες κοινότητες. Αυτοί οφείλουν να συμπεριφέρονται ως λειτουργοί της Θείας Πρόνοιας»⁷⁷³.

Το βιβλικό μήνυμα εμπνέει αδιάκοπα τη χριστιανική σκέψη για την πολιτική εξουσία, υπενθυμίζοντας ότι προέρχεται από τον Θεό και ότι είναι συμπληρωματικό τμήμα της τάξης που Εκείνος δημιούργησε. Αυτή η τάξη γίνεται αντιληπτή από τις συνειδήσεις και υλοποιείται στην κοινωνική ζωή μέσα από την αλήθεια, τη δικαιοσύνη, την ελευθερία και την αλληλεγγύη που εξασφαλίζουν την ειρήνη⁷⁷⁴.

II. ΤΟ ΘΕΜΕΛΙΟ ΚΑΙ Ο ΣΚΟΠΟΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ

α) Πολιτική κοινότητα, άνθρωπος και λαός

384 Ο άνθρωπος είναι το θεμέλιο και ο σκοπός της πολιτικής συμβίωσης⁷⁷⁵. Προικισμένος με ορθολογισμό, είναι υπεύθυνος για τις επιλογές του και

⁷⁷³ Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 1.884.

⁷⁷⁴ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ΄, Εγκ. επ. *Pacem in terris*: AAS 55 (1963) 266-267, 281-291, 301-302· ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Sollicitudo rei socialis*, 39: AAS 80 (1988) 566-568.

⁷⁷⁵ Πρβλ. Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 25: AAS 58 (1966) 1.045-1.046· Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 1.881· ΣΥΝΟΔΟΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΠΙΣΤΗΣ, *Nota Dottrinale circa alcune questioni riguardanti l'impegno e il comportamento dei cattolici nella vita politica* (Διδακτική διακοίνωση για μερικά θέματα που αφορούν τη δέσμευση και τη συμπεριφορά των καθολικών

ικανός για σχέδια που δίνουν νόημα στη ζωή του σε ατομικό και κοινωνικό επίπεδο. Το άνοιγμα προς την Υπερβατικότητα και προς τους άλλους είναι το γνώρισμα που τον χαρακτηρίζει και τον διακρίνει: μόνο σε σχέση με την Υπερβατικότητα και με τους άλλους ο άνθρωπος επιτυγχάνει την πλήρη πραγματοποίηση του εαυτού του. Αυτό σημαίνει ότι για τον άνθρωπο, πλάσμα εκ φύσεως κοινωνικό και πολιτικό, «η κοινωνική ζωή δεν είναι κάτι δευτερεύον»⁷⁷⁶ αλλά μια ουσιώδης και αναφαίρετη διάσταση.

Η πολιτική κοινότητα ξεπηδάει από τη φύση των ανθρώπων, η συνείδηση των οποίων «αποκαλύπτει και επιτάσσει να ακολουθήσουν»⁷⁷⁷ την τάξη που χάραξε ο Θεός σε όλα τα πλάσματά Του. «μια ηθική-θρησκευτική τάξη, η οποία επιδρά περισσότερο από κάθε άλλη υλική αξία στις κατευθύνσεις και στις λύσεις που δίνονται στα προβλήματα της ατομικής και συλλογικής ζωής στο εσωτερικό των εθνικών κοινοτήτων και των μεταξύ τους σχέσεων»⁷⁷⁸. Αυτή η τάξη πρέπει να αποκαλυφθεί βαθμιαία και να αναπτυχθεί από την ανθρωπότητα. Η πολιτική κοινότητα, πραγματικότητα έμφυτη στους ανθρώπους, υπάρχει για να επιτευχθεί ένας στόχος διαφορετικά ακατόρθωτος: η πληρέστερη ανάπτυξη των μελών της, που καλούνται να συνεργαστούν για να πραγματοποιηθεί το κοινό καλό⁷⁷⁹, κάτω από την ώθηση της φυσικής τους τάσης προς την αλήθεια και το καλό.

385 *Η πολιτική κοινότητα βρίσκεται σε σχέση με το λαό την πραγματική της διάσταση.* «είναι και πρέπει να είναι η οργανική και οργανωτική μονάδα ενός αληθινού λαού»⁷⁸⁰. Ο λαός δεν είναι ένα άμορφο πλήθος, μια αδρανής μάζα που γίνεται αντικείμενο χειραγώγησης και εκμετάλλευσης, αλλά ένα σύνολο προσώπων, καθένα από τα οποία —«στη θέση του και

στην πολιτική ζωή), (24 Νοεμβρίου 2002), 3, Libreria Editrice Vaticana, Πόλις του Βατικανού 2002, σ. 8.

⁷⁷⁶ Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Πομ. διάτ. *Gaudium et spes*, 25: AAS 58 (1966) 1.045.

⁷⁷⁷ ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ', Εγκ. επ. *Pacem in terris*: AAS 55 (1963) 258.

⁷⁷⁸ ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ', Εγκ. επ. *Mater et magistra*: AAS 53 (1961) 450.

⁷⁷⁹ Πρβλ. Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Πομ. διάτ. *Gaudium et spes*, 74: AAS 58 (1966) 1.095-1.097.

⁷⁸⁰ ΠΙΟΣ ΙΒ', *Χριστουγεννιάτικο ραδιοφωνικό μήνυμα* (24 Δεκεμβρίου 1944): AAS 37 (1945) 13.

με τον τρόπο του»⁷⁸¹ — έχει τη δυνατότητα να διαμορφώνει τη γνώμη του για τα δημόσια πράγματα και την ελευθερία να εκφράζει την πολιτική του ευαισθησία, αξιοποιώντας τη με τρόπο που να αρμόζει στο κοινό καλό. Ο λαός «ζει από την πληρότητα της ζωής των ανθρώπων που τον συνθέτουν, καθένας από τους οποίους... έχει συνείδηση των ευθυνών και των πεποιθήσεών του»⁷⁸². Όσοι ανήκουν σε μια πολιτική κοινότητα, μολονότι είναι οργανικά ενωμένοι μεταξύ τους σαν λαός, διατηρούν μιαν ακατάλυτη αυτονομία σε επίπεδο ατομικής ύπαρξης και για τους σκοπούς που επιδιώκουν.

386 Αυτό που χαρακτηρίζει κατά κύριο λόγο ένα λαό είναι η συμμετοχή στη ζωή και στις αξίες που είναι πηγή κοινωνίας σε πνευματικό και ηθικό επίπεδο: «Η ανθρώπινη συμβίωση[...] πρέπει να θεωρηθεί κυρίως ως ένα πνευματικό γεγονός: επικοινωνία αντιλήψεων υπό το φως της αλήθειας: άσκηση δικαιωμάτων και εκπλήρωση των υποχρεώσεων· προτροπή και κάλεσμα για το ηθικό καλό· και ως ευγενής κοινή απόλαυση του ωραίου σε όλες τις νόμιμες εκφράσεις του· διαρκής διάθεση να μεταδώσουν οι μεν στους δε το καλύτερο του εαυτού τους· λαχτάρα για μια αμοιβαία και ολοένα πιο άρτια αφομοίωση των πνευματικών αξιών: αξίες στις οποίες βρίσκουν την αέναη εμπύχωσή τους και τον βαθύ προσανατολισμό τους οι πολιτιστικές εκφράσεις, ο οικονομικός κόσμος, οι κοινωνικοί θεσμοί, τα κινήματα και τα πολιτικά καθεστώτα, οι νομικές διατάξεις και όλα τα άλλα εξωτερικά στοιχεία, στα οποία διαρθρώνεται και εκφράζεται η συμβίωση στην αδιάκοπη εξέλιξή της»⁷⁸³.

387 Σε κάθε λαό αντιστοιχεί συνήθως ένα έθνος, αλλά για διάφορους λόγους δε συμπίπτουν πάντα τα κρατικά σύνορα με τα εθνικά⁷⁸⁴. Προβάλλει έτσι το πρόβλημα των μειονοτήτων, που ιστορικά προκάλεσε αρκετές συγκρούσεις. Το Διδακτικό Σώμα της Εκκλησίας υποστηρίζει ότι οι μειο-

⁷⁸¹ ΠΙΟΣ ΙΒ΄, Χριστουγεννιάτικο ραδιοφωνικό μήνυμα (24 Δεκεμβρίου 1944): AAS 37 (1945) 13.

⁷⁸² ΠΙΟΣ ΙΒ΄, Χριστουγεννιάτικο ραδιοφωνικό μήνυμα (24 Δεκεμβρίου 1944): AAS 37 (1945) 13.

⁷⁸³ ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ΄, Εγκ. επ. *Pacem in terris*: AAS 55 (1963) 283.

⁷⁸⁴ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ΄, Εγκ. επ. *Pacem in terris*: AAS 55 (1963) 283.

νόητες αποτελούν ομάδες με ιδιαίτερα δικαιώματα και υποχρεώσεις. Κατ' αρχάς, μια μειονοτική ομάδα έχει δικαίωμα στην ύπαρξή της: «Αυτό το δικαίωμα μπορεί να παραβλεφθεί με διάφορους τρόπους, έως τις ακραίες περιπτώσεις όπου το αρνούνται μέσα από εκδηλωμένες ή έμμεσες μορφές γενοκτονίας»⁷⁸⁵. Εξάλλου, οι μειονότητες έχουν δικαίωμα να διατηρούν τον πολιτισμό και τη γλώσσα τους, όπως και τις θρησκευτικές ποιότητές τους, στις οποίες περιλαμβάνονται οι λατρευτικές τελετές. Για τη νόμιμη διεκδίκηση των δικαιωμάτων τους, οι μειονότητες ενδέχεται να αναζητήσουν μεγαλύτερη αυτονομία ή ακόμη την ανεξαρτησία: σ' αυτά τα ευαίσθητα γεγονότα, ο διάλογος και οι διαπραγματεύσεις είναι ο δρόμος για να φτάσουμε στην ειρήνη. Σε κάθε περίπτωση, η προσφυγή στην τρομοκρατία είναι αδικαιολόγητη και βλάπτει την υπόθεση που θέλουν να υπερασπιστούν. Οι μειονότητες έχουν και υποχρεώσεις, κυρίως τη συνεργασία για το κοινό καλό του κράτους όπου έχουν ενταχθεί. Ιδιαίτερα, «μια μειονοτική ομάδα έχει το καθήκον να προωθή την ελευθερία και την αξιοπρέπεια καθενός από τα μέλη της και να σέβεται τις επιλογές κάθε μέλους της, ακόμη κι όταν κάποιος αποφασίζει να περάσει στον πολιτισμό της πλειονότητας»⁷⁸⁶.

β) Προστασία και προώθηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων

388 Θεωρώντας τον άνθρωπο θεμέλιο και σκοπό της πολιτικής κοινότητας, πρέπει να ασχοληθούμε κυρίως με την αναγνώριση και το σεβασμό της αξιοπρέπειάς του προστατεύοντας τα θεμελιώδη και αναφαίρετα δικαιώματά του. «Στη σύγχρονη εποχή, η υλοποίηση του κοινού καλού βρίσκει τη βαθύτερη ένδειξή της στα δικαιώματα και στα καθήκοντα του προσώπου»⁷⁸⁷. Στα ανθρωπίνια δικαιώματα συμπεκνώνονται οι πρωταρ-

⁷⁸⁵ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη* 1989, 5: AAS 81 (1989) 98.

⁷⁸⁶ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη* 1989, 11: AAS 81 (1989) 101.

⁷⁸⁷ ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ΄, *Εγκ. επ. Pacem in terris*: AAS 55 (1963) 273· πρβλ. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2.237· ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Μήνυμα στην Παγκό-*

χικές ηθικές και νομικές αξιώσεις που πρέπει να δεσπόζουν στη δόμηση της πολιτικής κοινότητας. Αυτές συνιστούν έναν αντικειμενικό κανόνα που είναι το θεμέλιο του συγκεκριμένου δικαιώματος και που δεν πρέπει να αγνοείται από την πολιτική κοινότητα, επειδή το άτομο προηγείται οντολογικά και τελεολογικά: το συγκεκριμένο δικαίωμα πρέπει να εγγυάται την ικανοποίηση των ανθρωπίνων θεμελιωδών αναγκών.

389 Η πολιτική κοινότητα επιδιώκει το κοινό καλό προσπαθώντας για τη δημιουργία ενός ανθρώπινου περιβάλλοντος όπου οι πολίτες θα μπορούν να ασκήσουν πραγματικά τα ανθρώπινα δικαιώματα και να εκπληρώσουν πλήρως τις σχετικές υποχρεώσεις τους: «η εμπειρία βεβαιώνει ότι όποτε λείπουν οι κατάλληλες ενέργειες της δημόσιας εξουσίας, οι οικονομικές, κοινωνικές και πολιτιστικές ανισότητες ανάμεσα στους ανθρώπους τείνουν, κυρίως στην εποχή μας, να οξύνονται· κατά συνέπεια, τα θεμελιώδη δικαιώματα του ανθρώπου κινδυνεύουν να παραμείνουν χωρίς περιεχόμενο· και κινδυνεύει η εκπλήρωση των αντίστοιχων υποχρεώσεων»⁷⁸⁸.

Η πλήρης πραγματοποίηση του κοινού καλού απαιτεί από την πολιτική κοινότητα να αναπτύσσει, στο πλαίσιο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, μια διπλή και συμπληρωματική ενέργεια, προστασίας και προώθησης: «Πρέπει λοιπόν να αποφύγουμε, μέσα από την προτίμηση που επιδεικνύεται για την προστασία των δικαιωμάτων ορισμένων ατόμων ή κοινωνικών ομάδων, να δημιουργηθούν προνομιούχες θέσεις· και οφείλουμε να αποφύγουμε, σκοπεύοντας στην προώθηση των δικαιωμάτων που προαναφέραμε, να καταλήξουμε στο παράλογο αποτέλεσμα να περιορίσουμε υπερβολικά ή να καταστήσουμε αδύνατη τη γνήσια άσκηση των δικαιωμάτων αυτών»⁷⁸⁹.

σημα *Ημέρα για την Ειρήνη 2000*, 6: AAS 92 (2000) 362· ιδίου, *Ομιλία στη Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών για τον εορτασμό της 50ής επετείου από την ίδρυσή του* (5 Οκτωβρίου 1995), 3: *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, XVIII, 2 (1995) 732-733.

⁷⁸⁸ ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ', Εγκ. επ. *Pacem in terris*: AAS 55 (1963) 274.

⁷⁸⁹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ', Εγκ. επ. *Pacem in terris*: AAS 55 (1963) 275.

γ) Η συμβίωση που βασίζεται στην αστική φιλία

390 Η βαθιά σημασία της αστικής και πολιτικής συμβίωσης δεν προβάλλει αμέσως από τον κατάλογο των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων του ανθρώπου. Αυτή η συμβίωση αποκτά όλη τη σημασία της όταν στηρίζεται στην αστική φιλία και στην αδελφосύνη⁷⁹⁰. Πράγματι, το πεδίο των δικαιωμάτων είναι εκείνο του συμφέροντος που προστατεύεται και του εξωτερικού σεβασμού, της προστασίας των υλικών αγαθών και της αναδιανομής τους σύμφωνα με προσδιορισμένους κανόνες· αντίθετα, το πεδίο της φιλίας είναι εκείνο της ανυστεροβουλίας, της απομάκρυνσης από τα υλικά αγαθά, της εισφοράς τους, της εσωτερικής διαθεσιμότητας στις ανάγκες του άλλου⁷⁹¹. Η αστική φιλία⁷⁹², εννοούμενη έτσι, είναι η πιο αυθεντική υλοποίηση της αρχής της αδελφосύνης, που είναι αδιαχώριστη από εκείνη της ελευθερίας και της ισότητας⁷⁹³. Πρόκειται για μια αρχή

⁷⁹⁰ Πρβλ. ΑΓΙΟΣ ΘΩΜΑΣ ΑΚΙΝΑΤΗΣ, *Sententiae Octavi Libri Ethicorum* (Απόψεις για το όγδοο βιβλίο ηθικής), αν. 1: Ed. Leon. 47, 443: «Est enim naturalis amicitia inter eos qui sunt unius gentis ad invicem, in quantum communicant in moribus et convictu. Quartam rationem ponit ibi: Videtur autem et civitates continere amicitia. Et dicit quod per amicitiam videntur conservari civitates. Unde legislatores magis student ad amicitiam conservandam inter cives quam etiam ad iustitiam, quam quandoque intermittunt, puta in poenis inferendis, ne dissensio oriatur. Et hoc patet per hoc quod concordia assimilatur amicitiae, quam quidem, scilicet concordiam, legislatores maxime appetunt, contentionem autem civium maxime expellunt, quasi inimicam salutis civitatis. Et quia tota moralis philosophia videtur ordinari ad bonum civile, ut in principio dictum est, pertinent ad moralem considerare de amicitia».

⁷⁹¹ Πρβλ. Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 2.212-2.213.

⁷⁹² Πρβλ. ΑΓΙΟΣ ΘΩΜΑΣ ΑΚΙΝΑΤΗΣ, *De regno. Ad regem Cypri* (Περί βασιλείας. Στον βασιλέα της Κύπρου), I, 10: Ed. Leon. 42, 461: «Omnis autem amicitia super aliqua communionem firmatur: eos enim qui conveniunt vel per nature originem vel per morum similitudinem vel per cuiuscumque communionem, videmus amicitia coniungi... Non enim conservatur amore, cum parva vel nulla sit amicitia subiecte multitudinis ad tyrannum, ut prehabitis patet».

⁷⁹³ «Ελευθερία, ισότητα, αδελφосύνης» υπήρξε το μότο της Γαλλικής Επανάστασης. «Κατά βάθος είναι χριστιανικές ιδέες», δήλωσε ο Ιωάννης Παύλος Β΄ στη διάρκεια του πρώτου ταξιδιού του στη Γαλλία: Ομιλία στη Λε Μπουρξέ (1^η Ιουνίου 1980), 5: AAS 72 (1980) 720.

που παρέμεινε σε μεγάλο βαθμό απραγματοποίητη στις μοντέρνες πολιτικές κοινωνίες, κυρίως εξαιτίας της επιρροής που άσκησαν οι ιντιβι-ντουαλιστικές και κολεκτιβιστικές ιδεολογίες.

391 Μια κοινότητα είναι στέρεα θεμελιωμένη όταν τείνει στην ολοκληρωτική προώθηση του ανθρώπου και του κοινού καλού· σ' αυτή την περίπτωση, το δικαίωμα προσδιορίζεται, γίνεται σεβαστό και βιώνεται και με όρους αλληλεγγύης και αφοσίωσης στον πλησίον. Η δικαιοσύνη απαιτεί ότι ο καθένας μπορεί να χαρεί τα αγαθά και τα δικαιώματά του και μπορεί να θεωρηθεί το ελάχιστο μέτρο της αγάπης⁷⁹⁴. Η συμβίωση γίνεται τόσο πιο ανθρώπινη όσο περισσότερο χαρακτηρίζεται από την προσπάθεια για μια ώριμη συνειδητοποίηση του ιδανικού προς το οποίο πρέπει να τείνουμε, που είναι ο «πολιτισμός της Αγάπης»⁷⁹⁵.

Ο άνθρωπος είναι πρόσωπο και όχι απλώς ένα άτομο⁷⁹⁶. Με τον όρο «πρόσωπο» εννοούμε «μια φύση προικισμένη με νοημοσύνη και ελεύθερη βούληση»⁷⁹⁷: είναι μια πραγματικότητα πολύ ανώτερη από εκείνη ενός υποκειμένου που εκφράζεται με τις ανάγκες οι οποίες προέρχονται από την καθαρά υλική διάσταση. Πράγματι, ο άνθρωπος μολονότι συμμετέχει δραστήρια στο έργο που αποσκοπεί στην ικανοποίηση των αναγκών μέσα στην οικογενειακή, αστική και πολιτική κοινωνία, δε βρίσκει την πλήρη αυτοπραγμάτωσή του αν δεν υπερβεί τη λογική της ανάγκης καταλήγοντας σ' εκείνη της δωρεάς και του δώρου, που αποκρίνονται πλήρως στην ουσία του και στην κοινωνική του κλήση.

392 Η ευαγγελική εντολή για αγάπη φωτίζει τους χριστιανούς όσον αφορά την πιο βαθιά έννοια της πολιτικής συμβίωσης. Για να την καταστήσει πραγματικά ανθρώπινη «δεν υπάρχει τίποτα καλύτερο από το να ευνοήσει την εσωτερική αίσθηση της δικαιοσύνης, της φιλανθρωπίας και της

⁷⁹⁴ Πρβλ. ΑΓΙΟΣ ΘΩΜΑΣ ΑΚΙΝΑΤΗΣ, *Summa theologiae*, I-II, ε. 99: Ed. Leon. 7, 199-205· ε. 23, α. 3, ad lum: Ed Leon. 8, 168.

⁷⁹⁵ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 1977*, 5: AAS 68 (1976) 709.

⁷⁹⁶ Πρβλ. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2.212.

⁷⁹⁷ ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ΄, *Εγκ. επ. Pacem in terris*: AAS 55 (1963) 259.

φροντίδας για το κοινό καλό, αλλά και να ενισχύσει τις βασικές πεποιθήσεις για την πραγματική φύση της πολιτικής κοινότητας και για το σκοπό, τη νόμιμη άσκηση και τα όρια της δημόσιας αρχής»⁷⁹⁸. Ο στόχος που οι πιστοί πρέπει να θέσουν είναι η υλοποίηση των κοινωνικών σχέσεων ανάμεσα στα πρόσωπα. Το χριστιανικό όραμα της πολιτικής κοινωνίας δίνει την ύψιστη έμφαση στην αξία της κοινότητας και ως οργανωτικού μοντέλου συμβίωσης και ως τρόπου καθημερινής ζωής.

III. Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΞΟΥΣΙΑ

α) Το θεμέλιο της πολιτικής εξουσίας

393 Η Εκκλησία αντιπαρατέθηκε με διάφορες έννοιες της εξουσίας, έχοντας πάντα την έγνοια να προστατέψει και να προτείνει ένα μοντέλο που θα στηρίζεται στην κοινωνική φύση των προσώπων. «Πράγματι, ο Θεός έπλασε τον άνθρωπο κοινωνικό εκ φύσεως· και καθώς δεν μπορεί να υπάρξει “κοινωνία που θα διατηρηθεί αν δεν υπάρχει κάποιος που να δεσπόζει στους άλλους, ωθώντας τον καθένα με ικανότητα και ενότητα των μέσων προς έναν κοινό σκοπό, στην αστική συμβίωση είναι απαραίτητη η εξουσία που θα την κυβερνά· η οποία, όπως και η κοινωνία, είναι φυσική και γι’ αυτό προέρχεται από τον Θεό”»⁷⁹⁹. Η πολιτική εξουσία είναι ωστόσο αναγκαία⁸⁰⁰ εξαιτίας των καθηκόντων

⁷⁹⁸ Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Πομ. διάτ. *Gaudium et spes*, 73: AAS 58 (1966) 1.095.

⁷⁹⁹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ΄, Εγκ. επ. *Pacem in terris*: AAS 55 (1963) 269· πρβλ. ΛΕΩΝ ΙΓ΄, Εγκ. επ. *Immortale Dei* (Αθάνατος Θεός): *Acta Leonis XIII*, 5 (1885) 120.

⁸⁰⁰ Πρβλ. Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 1.898· ΑΓΙΟΣ ΘΩΜΑΣ ΑΚΙΝΑΤΗΣ, *De regno. Ad regem Cypri*, I, 1: Ed. Leon. 42, 450: «Si igitur naturale est homini quod in societate multorum uiuat, necesse est in omnibus esse aliquid per quod multitudo regatur. Multis enim existentibus hominibus et unoquoque id quod est sibi congruum prouidente, moltitudo in diuersa dispergetur nisi etiam esset aliquid de eo quod ad bonum multitudinis pertinet curam habens, sicut et corpus hominis et cuiuslibet animalis deflueret nisi esset aliqua uis regitiua comm-

που της ανατέθηκαν και πρέπει να είναι ένας θετικός και αναντικατάστατος παράγοντας της αστικής συμβίωσης⁸⁰¹.

394 Η πολιτική εξουσία, δίχως να υποκαθιστά την ελεύθερη δραστηριότητα των ατόμων και των ομάδων, οφείλει να εγγυάται την ορθή και διατεταγμένη ζωή της κοινότητας διαπαιδαγωγώντας την και κατευθύνοντάς τη με σεβασμό και προστασία των ατομικών και κοινωνικών υποκειμένων στην υλοποίηση του κοινού καλού. Η πολιτική αρχή είναι το συντονιστικό και κατευθυντήριο όργανο, μέσα από το οποίο τα άτομα και τα ενδιαμέσα κοινωνικά σώματα πρέπει να προσανατολίζονται προς μία τάξη, όπου οι σχέσεις, οι θεσμοί και οι διαδικασίες θα είναι στην υπηρεσία της ολοκληρωτικής ανθρώπινης ανάπτυξης. Πράγματι, η άσκηση της πολιτικής εξουσίας «και στην κοινωνία και στους οργανισμούς που αντιπροσωπεύουν το κράτος πρέπει πάντα να εφαρμόζεται μέσα στα όρια της ηθικής τάξης ώστε να προωθηθεί το κοινό καλό —εννοούμενο όμως δυναμικά—, σύμφωνα με νομικές διατάξεις που ορίστηκαν ή θα οριστούν νόμιμα. Τότε οι πολίτες είναι υποχρεωμένοι να υπακούσουν συνειδητά»⁸⁰².

395 Το υποκείμενο της πολιτικής εξουσίας είναι ο λαός, εννοούμενος στο σύνολό του ως κάτοχος της κυριαρχίας. Ο λαός, με διάφορες μορφές, μεταβιβάζει την άσκηση της κυριαρχίας του σ' εκείνους που ελεύθερα εκλέγει ως αντιπροσώπους του, αλλά διατηρεί τη δυνατότητα να τους αξιολογήσει ελέγχοντας τα πεπραγμένα τους, όπως και να τους αντικαταστήσει εάν δεν εκπληρώνουν ικανοποιητικά το έργο τους. Μολονότι τούτο είναι ένα ισχυρό δικαίωμα σε κάθε κράτος και σε κάθε πολιτικό καθεστώς, το δημοκρατικό σύστημα, χάρη στην ελεγκτική του διαδικασία, επιτρέπει και εγγυάται την καλύτερη εφαρμογή του⁸⁰³. Η λαϊκή συναίνεση όμως δεν αρκεί για να θεωρήσουμε σωστούς τους τρόπους άσκησης της πολιτικής εξουσίας.

unis in corpora, quae ad bonum commune omnium membrorum intenderet. Quod considerans Salomon dixit: “Ubi non est gubernator, dissipabitur populus”».

⁸⁰¹ Πρβλ. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 1.897· ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ', Εγκ. επ. *Pacem in terris*: AAS 55 (1963) 279.

⁸⁰² Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Πομ. διάτ. *Gaudium et spes*, 74: AAS 58 (1966) 1.096.

⁸⁰³ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 46: AAS 83 (1991) 850-851· ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ', Εγκ. επ. *Pacem in terris*: AAS 55 (1963) 271.

β) Η εξουσία ως ηθική δύναμη

396 Η εξουσία οφείλει να καθοδηγείται από τον ηθικό νόμο: όλη της η αξιοπρέπεια προέρχεται από την άσκησή της στα πλαίσια της ηθικής τάξης⁸⁰⁴, «η οποία θεμελιώνεται στον Θεό, που είναι η πρώτη αρχή και ο ύστατος σκοπός»⁸⁰⁵. Λόγω της αναγκαίας αναφοράς σ' αυτή την τάξη που προηγείται και τη θεμελιώνει, στους σκοπούς της και στους παραλήπτες, η εξουσία δεν μπορεί να εννοηθεί ως μια δύναμη που καθορίζεται από κριτήρια καθαρά κοινωνιολογικού και ιστορικού χαρακτήρα: «Σε ορισμένες[...] αντιλήψεις, δυστυχώς, δεν αναγνωρίζεται η ύπαρξη της ηθικής τάξης: τάξης υπερβατικής, οικουμενικής, απόλυτης, ίσης και ισχύουσας για όλους. Μειώνονται έτσι οι πιθανότητες να συναντηθούμε και να συνεννοηθούμε πλήρως και με ασφάλεια υπό το φως του ίδιου δίκαιου νόμου που θα είναι αποδεκτός και θα τον εφαρμόζουν όλοι»⁸⁰⁶. Αυτή η τάξη «δε στηρίζεται παρά στον Θεό: διαχωρισμένη από τον Θεό, διαλύεται»⁸⁰⁷. Ακριβώς από ετούτη την τάξη η εξουσία έλκει τη δύναμη να υποχρεώνει⁸⁰⁸ και την ηθική της νομοποίηση⁸⁰⁹, όχι από τη βούληση ή από την επιθυμία για εξουσία⁸¹⁰, και οφείλει να μεταφράζει αυτή την τάξη σε συγκεκριμένες πράξεις για να επιτευχθεί το κοινό καλό⁸¹¹.

397 Η εξουσία πρέπει να αναγνωρίζει, να σέβεται και να προωθεί τις ανθρωπίνες και ουσιώδεις ηθικές αξίες. Είναι έμφυτες, «ξεπηδούν από την ίδια την αλήθεια του ανθρώπου, ενώ εκφράζουν και προστατεύουν την αξιοπρέπεια του προσώπου: αξίες, ωστόσο, που κανένα άτομο, καμία

⁸⁰⁴ Πρβλ. Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 74: AAS 58 (1966) 1.095-1.097.

⁸⁰⁵ ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ', Εγκ. επ. *Pacem in terris*: AAS 55 (1963) 270· πρβλ. ΠΙΟΣ ΙΒ', Χριστουγεννιάτικο ραδιοφωνικό μήνυμα (24 Δεκεμβρίου 1944): AAS 37 (1945) 15· *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2.235.

⁸⁰⁶ ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ', Εγκ. επ. *Mater et magistra*: AAS 53 (1961) 449-450.

⁸⁰⁷ ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ', Εγκ. επ. *Mater et magistra*: AAS 53 (1961) 450.

⁸⁰⁸ ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ', Εγκ. επ. *Pacem in terris*: AAS 55 (1963) 269-270.

⁸⁰⁹ *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 1.902.

⁸¹⁰ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ', Εγκ. επ. *Pacem in terris*: AAS 55 (1963) 258-259.

⁸¹¹ ΠΙΟΣ ΙΒ', Εγκ. επ. *Summi Pontificatus*: AAS 31 (1939) 432-433.

ομάδα και κανένα κράτος δε θα μπορέσουν ποτέ να δημιουργήσουν, να τροποποιήσουν ή να καταστρέψουν»⁸¹². Δε θεμελιώνονται σε πρόσκαιρες ή μεταβλητές «πλειοψηφίες» γνώμης, αλλά πρέπει απλώς να αναγνωριστούν, να γίνουν σεβαστές και να προωθηθούν ως στοιχεία ενός αμερόληπτου ηθικού νόμου, ενός φυσικού νόμου χαραγμένου στην καρδιά του ανθρώπου (πρβλ. *Ρωμ* 2,15) και ρυθμιστικού σημείου αναφοράς του ίδιου του αστικού νόμου⁸¹³. Όταν, εξαιτίας μιας τραγικής σύγχυσης της συλλογικής συνείδησης, ο σκεπτικισμός φτάνει να θέσει υπό αμφισβήτηση ακόμη και τις θεμελιώδεις αρχές του ηθικού νόμου⁸¹⁴, το ίδιο το κρατικό σύστημα ενδέχεται να κλονιστεί εκ θεμελίων και να περιοριστεί σε έναν απλό ρυθμιστικό μηχανισμό των διαφοροετικών και αντιτιθέμενων συμφερόντων⁸¹⁵.

398 Η εξουσία πρέπει να ψηφίζει δίκαιους νόμους, δηλαδή ανάλογους με την αξιοπρέπεια του ανθρώπου και τις υπαγορεύσεις της ορθής λογικής: «Ο ανθρώπινος νόμος όσο και εφόσον συμφωνεί με την ορθή λογική προέρχεται από τον αιώνιο νόμο. Αντίθετα, όταν ένας νόμος έρχεται σε αντίθεση με τη λογική, αποκαλείται άδικος· στην προκειμένη περίπτωση σταματά να είναι νόμος και γίνεται μάλλον μια πράξη βίας»⁸¹⁶. Η εξουσία που άρχει σύμφωνα με τη λογική τοποθετεί τον πολίτη όχι τόσο σε μια σχέση υποταγής σ' έναν άλλο άνθρωπο, όσο σε μια σχέση υπακοής στην

⁸¹² ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β' Εγκ. επ. *Evangelium vitae*, 71: AAS 87 (1995) 483.

⁸¹³ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β' Εγκ. επ. *Evangelium vitae*, 70: AAS 87 (1995) 481-483· ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ', Εγκ. επ. *Pacem in terris*: AAS 55 (1963) 258-259, 279-280.

⁸¹⁴ Πρβλ. ΠΙΟΣ ΙΒ', Εγκ. επ. *Summi Pontificatus*: AAS 31 (1939) 423.

⁸¹⁵ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β' Εγκ. επ. *Evangelium vitae*, 70: AAS 87 (1995) 481-483· ιδίου, Εγκ. επ., *Veritatis splendor*, 97 και 99: AAS 85 (1993) 1.209-1.211· ΣΥΝΟΔΟΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΠΙΣΤΗΣ, *Nota Dottrinale circa alcune questioni riguardanti l'impegno e il comportamento dei cattolici nella vita politica* (24 Νοεμβρίου 2002), 5-6, Libreria Editrice Vaticana, Πόλις του Βατικανού 2002, σσ. 11-14.

⁸¹⁶ ΑΓΙΟΣ ΘΩΜΑΣ ΑΚΙΝΑΤΗΣ, *Summa theologiae*, I-II, ε. 93, α. 3, ad 2um: Ed. Leon. 7, 164: «Lex humana intantum habet rationem legis, inquantum est secundum rationem rectam: et secundum hoc manifestum est quod a lege aeterna derivatur. Inquantum vero a ratione recedit, sic dicitur lex iniqua: et sic non habet rationem legis, sed magis violentiae cuiusdam».

ηθική τάξη και άρα στον ίδιο τον Θεό που είναι η ύστατη πηγή⁸¹⁷. Όποιος αρνείται την υπακοή στην εξουσία που δρα σύμφωνα με την ηθική τάξη «τῆ ἐξουσία τῆ τοῦ Θεοῦ διαταγῆ ἀνθέστηκεν» (Ρωμ 13,2)⁸¹⁸. Αντίστοιχα, η δημόσια εξουσία που έχει τα θεμέλιά της στην ανθρωπίνη φύση και ανήκει στην τάξη που όρισε ο Θεός⁸¹⁹ όποτε δεν ενεργεί για να πραγματοποιήσει το κοινό καλό, παραβλέπει τον πρωταρχικό σκοπό της κι έτσι χάνει τη νομιμότητά της.

γ) Το δικαίωμα στην αντίρρηση συνείδησης

399 Ο πολίτης δεν είναι υποχρεωμένος να ακολουθεί εκ συνειδήσεως τις εντολές των αστικών αρχών αν έρχονται σε αντίθεση με τις απαιτήσεις της ηθικής τάξης, με τα θεμελιώδη δικαιώματα του ανθρώπου ή με τη διδασκαλία του Ευαγγελίου⁸²⁰. Οι άδικοι νόμοι θέτουν τους ηθικά σωστούς ανθρώπους απέναντι σε δραματικά προβλήματα συνείδησης: όταν καλούνται να συνεργαστούν σε πράξεις ηθικά κακές, έχουν την υποχρέωση να αρνηθούν⁸²¹. Εκτός του ότι είναι ηθικό καθήκον, αυτή η άρνηση αποτελεί επίσης κι ένα βασικό ανθρωπινό δικαίωμα που ακριβώς γι' αυτόν το λόγο ο ίδιος ο αστικός νόμος οφείλει να αναγνωρίσει και να προστατέψει: «Όποιος καταφεύγει στην αντίρρηση συνείδησης πρέπει να διαφυλάσσεται όχι μόνο από τις ποινικές κυρώσεις, αλλά και από οποιαδήποτε ζημία σε νομικό, πειθαρχικό, οικονομικό και επαγγελματικό επίπεδο»⁸²².

Είναι μια σοβαρή υποχρέωση της συνείδησης να μη συνεργάζεται ούτε τυπικά με πρακτικές που, μολονότι είναι αποδεκτές από την αστική νομοθεσία, έρχονται σε αντίθεση με το Νόμο του Θεού. Πράγματι, αυτή η συνεργασία δεν μπορεί να δικαιολογηθεί, ούτε αν επικαλείται το σεβα-

⁸¹⁷ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ', Εγκ. επ. *Pacem in terris*: AAS 55 (1963) 270.

⁸¹⁸ Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 1.899-1.900.

⁸¹⁹ Πρβλ. Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 74: AAS 58 (1966) 1.095-1.097· Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 1.901.

⁸²⁰ Πρβλ. Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 2.242.

⁸²¹ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β' Εγκ. επ. *Evangelium vitae*, 74: AAS 87 (1995) 488.

⁸²² ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Evangelium vitae*, 74: AAS 87 (1995) 488.

σμό στην ελευθερία του άλλου, ούτε αν στηρίζεται στο γεγονός ότι ο αστικός νόμος την προβλέπει και την απαιτεί. Την ηθική ευθύνη των πράξεων που τελέστηκαν κανείς δεν μπορεί να την αποφύγει και γι' αυτή την ευθύνη ο καθένας θα κριθεί από τον ίδιο τον Θεό (πρβλ. *Ρωμ* 2,6' 14,12).

δ) Το δικαίωμα της αντίστασης

400 Αναγνωρίζοντας ότι το φυσικό δίκαιο θεμελιώνει και ρυθίζει το θετικό δίκαιο, παραδεχόμαστε πως είναι νόμιμο να αντιστεκόμαστε στην εξουσία οποτεδήποτε παραβιάζει σοβαρά και επανειλημμένα τις αρχές του φυσικού δικαίου. Ο άγιος Θωμάς ο Ακινάτης γράφει πως «υποχρεωνόμαστε να υπακούμε [...] όσο το απαιτεί η τάξη της δικαιοσύνης»⁸²³. Το θεμέλιο του δικαιώματος της αντίστασης είναι λοιπόν φυσικό δικαίωμα.

Οι συγκεκριμένες εκδηλώσεις που ενδέχεται να προσλάβει η πραγματοποίηση αυτού του δικαιώματος μπορεί να είναι διάφορες. Η αντίσταση κατά της αρχής στοχεύει να ενισχύσει την αξία μιας διαφορετικής οπτικής των πραγμάτων είτε όταν προσπαθούμε να πετύχουμε μια μερική αλλαγή, για παράδειγμα τροποποιώντας κάποιους νόμους, είτε όταν αγωνιζόμαστε για τη ριζική αλλαγή της κατάστασης.

401 Η κοινωνική διδασκαλία υποδεικνύει τα κριτήρια για την άσκηση του δικαιώματος της αντίστασης: «Η αντίσταση στην καταπίεση της πολιτικής εξουσίας δεν καταφεύγει νόμιμα στα όπλα, εκτός κι αν υπάρχουν όλες μαζί οι ακόλουθες προϋποθέσεις: 1. στην περίπτωση που παραβιάζονται σοβαρά και επί μακρόν θεμελιώδη δικαιώματα· 2. αφού έχουν δοκιμαστεί όλες οι άλλες οδοί· 3. δίχως να προκαλούνται χειρότερες ταραχές· 4. όποτε υπάρχουν βάσιμες ελπίδες επιτυχίας· 5. αν δε διαφαίνονται λογικά καλύτερες λύσεις»⁸²⁴. Ο ένοπλος αγώνας κρίνεται ως ακραίο μέσο για να τεθεί τέλος σε μια «τυραννία προφανή και μακρόχρονη που υπονομεύει

⁸²³ ΑΓΙΟΣ ΘΩΜΑΣ ΑΚΙΝΑΤΗΣ, *Summa theologiae*, II-II, ε. 104, α. 6, ad 3um: Ed. Leon. 9, 392: «Principibus saecularibus intantum homo oboedire tenetur, inquantum ordo iustitiae requirit».

⁸²⁴ Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 2.243.

σοβαρά τα θεμελιώδη δικαιώματα του ανθρώπου και βλάπτει επικίνδυνα το κοινό καλό μας χώρας»⁸²⁵. Η σοβαρότητα των κινδύνων που συνεπάγεται σήμερα η προσφυγή στα όπλα μάς ωθεί να προτιμούμε την *παθητική αντίσταση*, «που συμφωνεί περισσότερο με τις ηθικές αρχές και υποσχεται παρόμοια επιτυχία»⁸²⁶.

ε) Η επιβολή ποινών

402 Για να διαφυλαχθεί το κοινό καλό, η νόμιμη δημόσια αρχή έχει το δικαίωμα και την υποχρέωση να επιβάλλει ποινές ανάλογες με τη σοβαρότητα των εγκλημάτων⁸²⁷. Το κράτος έχει τη διπλή υποχρέωση να καταστέλλει τις συμπεριφορές που βλάπτουν τα δικαιώματα του ανθρώπου και τους θεμελιώδεις κανόνες της αστικής συμβίωσης, αλλά και να επανορθώνει με το ποινικό σύστημα την ταραχή που προκλήθηκε από την εγκληματική δράση. Στο κράτος δικαίου, η εξουσία επιβολής ποινών έχει ανατεθεί ορθώς στη δικαστική αρχή: «Τα συντάγματα των σύγχρονων κρατών, προσδιορίζοντας τις σχέσεις που πρέπει να υπάρχουν ανάμεσα στη νομοθετική, στην εκτελεστική και στη δικαστική εξουσία, εγγυώνται στην τελευταία την αναγκαία ανεξαρτησία στα πλαίσια του νόμου»⁸²⁸.

403 Η ποινή δε χρησιμεύει μόνο για να προασπίσει τη δημόσια τάξη και να εγγυηθεί την ασφάλεια των προσώπων: γίνεται εξίσου ένα όργανο για το σωφρονισμό του ενόχου, σωφρονισμό που προσλαμβάνει και την ηθική αξία της εξιλέωσης, όταν ο ένοχος δέχεται εκούσια την ποινή του⁸²⁹. Ο σκοπός προς τον οποίο τείνει είναι διπλός: αφενός, να ευνοήσει την επανένταξη των καταδικασμένων αφετέρου, να προωθήσει μια συμ-

⁸²⁵ ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ', Εγκ. επ. *Populorum progressio*, 31: AAS 59 (1967) 272.

⁸²⁶ ΣΥΝΟΔΟΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΠΙΣΤΗΣ, Διδ. *Libertatis conscientia*, 79: AAS 79 (1987) 590.

⁸²⁷ Πρβλ. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2.266.

⁸²⁸ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', *Ομιλία στην Ιταλική Ένωση Δικαστικών* (31 Μαρτίου 2000), 4: AAS 92 (2000) 633.

⁸²⁹ Πρβλ. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2.266.

φιλιωτική δικαιοσύνη, ικανή να αποκαταστήσει τις σχέσεις αρμονικής συνυπαρξης που διαταράχθηκαν από την εγκληματική πράξη.

Σχετικά με αυτό, είναι σημαντικό το έργο που καλούνται να φέρουν σε πέρας οι ιερείς των φυλακών, όχι μόνο χάρη στο θρησκευτικό κυρίως χαρακτηριστικό του, αλλά και για την προστασία της αξιοπρέπειας των φυλακισμένων. Δυστυχώς, οι συνθήκες όπου εκτίουν την ποινή τους δεν ευνοούν πάντα το σεβασμό της αξιοπρέπειάς τους: συχνά οι φυλακές γίνονται θέατρο νέων εγκλημάτων. Το περιβάλλον αυτών των ιδρυμάτων προσφέρει όμως ένα προνομιούχο έδαφος όπου μπορούμε να καταγράψουμε για άλλη μια φορά τη χριστιανική καλοσύνη σε κοινωνικό επίπεδο: «έν φυλακή ἤμην, καὶ ἤλθετε πρὸς με» (Μτ 25, 35-36).

404 *Η δραστηριότητα των θεσμών που έχουν δημιουργηθεί για την εκτίμηση των ποινικών ευθυνών, που είναι πάντα προσωπικού χαρακτήρα, πρέπει να τείνει προς την αυστηρή αναζήτηση της αλήθειας και να ασκείται με πλήρη σεβασμό της αξιοπρέπειας και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων: να διασφαλίσουμε τα δικαιώματα του ενόχου όπως εκείνα του αθώου. Πρέπει πάντα να έχουμε υπόψη τη γενική νομική αρχή, χάρη στην οποία δεν μπορούμε να επιβάλουμε μια ποινή αν δεν έχει αποδειχθεί το έγκλημα.*

Κατά τη διενέργεια των ερευνών πρέπει να τηρείται σχολαστικά ο κανόνας που απαγορεύει την πρακτική των βασανιστηρίων, ακόμη και για τα πιο σοβαρά εγκλήματα: «Ο μαθητής του Ιησού αρνείται κάθε προσφυγή σε παρόμοια μέσα, που τίποτε δε θα μπορούσε να δικαιολογήσει και όπου η ανθρωπίνη αξιοπρέπεια τόσο του θύτη όσο και του θύματος καταρρακώνεται»⁸³⁰. Οι διεθνείς νομικοί οργανισμοί για τα δικαιώματα του ανθρώπου υποδεικνύουν ορθά την απαγόρευση των βασανιστηρίων ως μια αρχή από την οποία δεν πρέπει να παρεκκλίνουμε σε καμία περίπτωση.

Πρέπει επίσης να αποκλειστεί «η προσφυγή σε φυλάκιση με την αιτιολογία να αποσπαστούν σημαντικές πληροφορίες για τη δίκη»⁸³¹. Επίσης, πρέπει να εξασφαλίζεται «η ταχύτητα της δίκης: η υπερβολική επιμήκυν-

⁸³⁰ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Ομιλία στη Διεθνή Επιτροπή του Ερυθρού Σταυρού*, Γενεύη (15 Ιουνίου 1982), 5: *L'Osservatore Romano*, 17 Ιουνίου 1982, σ. 2.

⁸³¹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Ομιλία στο συνέδριο της Ιταλικής Ένωσης Δικαστικών* (31 Μαρτίου 2000), 4: AAS 92 (2000) 633.

σή τους γίνεται ανυπόφορη για τους πολίτες και καταλήγει να ερμηνεύεται ως πραγματική αδικία»⁸³².

Οι δικαστικοί οφείλουν να τηρούν την οφειλόμενη μυστικότητα στην εξέλιξη των ερευνών τους ώστε να μην παραβιάζεται το δικαίωμα των υπό έρευνα ατόμων για διακριτικότητα και για να μην αποδυναμωθεί η αρχή αθωότητας. Επειδή και ο δικαστής μπορεί να κάνει λάθος, είναι σωστό η νομοθεσία να προβλέπει αποζημίωση για το θύμα ενός δικαστικού λάθους.

405 Η Εκκλησία βλέπει ως σημάδι ελπίδας «την όλο και πιο διαδεδομένη αποστροφή της κοινής γνώμης απέναντι στη θανατική ποινή ακόμη και σαν όργανο κοινωνικής “νόμιμης άμυνας”, εκτιμώντας τη δυνατότητα της σύγχρονης κοινωνίας να καταστείλει επαρκώς το έγκλημα με τρόπους που, ενώ καθιστούν ακίνδυνο εκείνον που το διέπραξε, δεν του αφαιρούν οριστικά τη δυνατότητα να λυτρωθεί»⁸³³. Μολονότι η παραδοσιακή διδαχή της Εκκλησίας δεν αποκλείει —με προϋπόθεση την πλήρη επιβεβαίωση της ταυτότητας και της ευθύνης του ενόχου— την ποινή θανάτου, «όταν είναι η μοναδική εφαρμόσιμη οδός για να προστατέψουμε επαρκώς τη ζωή ανθρώπων από τον άδικο επιτιθέμενο»⁸³⁴, οι αναίμακτες μέθοδοι καταστολής και τιμωρίας προτιμούνται επειδή «ανταποκρίνονται καλύτερα στις πραγματικές συνθήκες του κοινού καλού και ταιριάζουν περισσότερο στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια»⁸³⁵. Ο αυξανόμενος αριθμός χωρών που υιοθετούν μέτρα για την κατάργηση της θανατικής ποινής ή για να διακοπεί η εφαρμογή της είναι επίσης μια απόδειξη του γεγονότος ότι οι περιπτώσεις όπου είναι απολύτως αναγκαίο να θανατωθεί ο ένοχος «είναι πλέον πολύ σπάνιες, εάν όχι πρακτικά ανύπαρκτες»⁸³⁶.

⁸³² ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Ομιλία στο συνέδριο της Ιταλικής Ένωσης Δικαστικών* (31 Μαρτίου 2000), 4: AAS 92 (2000) 633.

⁸³³ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄ *Εγκ. επ. Evangelium vitae*, 27: AAS 87 (1995) 432.

⁸³⁴ *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2,267.

⁸³⁵ *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2,267.

⁸³⁶ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄ *Εγκ. επ. Evangelium vitae*, 56: AAS 87 (1995) 464· *πρβλ. ίδιου, Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 2001*, 19: AAS 93 (2001) 244, όπου η προσφυγή στη θανατική ποινή ορίζεται «κάθε άλλο παρά αναγκαία».

IV. ΤΟ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ

406 Μια ρητή και εμπειριστατωμένη κρίση για τη δημοκρατία περιέχεται στην εγκύκλιο «*Centesimus annus*»: «Η Εκκλησία εκτιμά το δημοκρατικό σύστημα επειδή εξασφαλίζει τη συμμετοχή του πολίτη στις πολιτικές επιλογές και εγγυάται στους κυβερνώμενους και να εκλέγουν και να ελέγχουν τους κυβερνώντες, αλλά και να τους αντικαθιστούν ειρηνικά όπου κρίνεται αναγκαίο. Ως εκ τούτου, δεν μπορεί να ευνοήσει το σχηματισμό κλειστών διευθυντικών ομάδων, οι οποίες για ίδιο συμφέρον ή για ιδεολογικούς σκοπούς σφετερίζονται την εξουσία του κράτους. Η αληθινή δημοκρατία είναι δυνατή μόνο σε ένα κράτος δικαίου και στη βάση της ορθής αντίληψης του ανθρώπου. Απαιτεί να υπάρχουν οι αναγκαίες προϋποθέσεις για την προώθηση των μεμονωμένων προσώπων μέσα από τη διαπαιδαγώγηση και την καλλιέργειά τους στα αληθινά ιδανικά, αλλά και από την “υποκειμενικότητα” της κοινωνίας χάρη στη δημιουργία δομών συμμετοχής και συνυπευθυνότητας»⁸³⁷.

α) Οι αξίες και η δημοκρατία

407 Η αληθινή δημοκρατία δεν είναι μόνο το αποτέλεσμα ενός τυπικού σεβασμού κανόνων, αλλά ο καρπός της σταθερής αποδοχής αξιών που διαπνέουν τις δημοκρατικές διαδικασίες: η αξιοπρέπεια κάθε ανθρώπου, ο σεβασμός των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, η παραδοχή του «κοινού καλού» ως σκοπού και ρυθμιστικού κριτηρίου της πολιτικής ζωής. Αν δεν υπάρχει η γενική αποδοχή αυτών των αξιών, χάνεται η σημασία της δημοκρατίας και διακυβεύεται η σταθερότητά της.

Η κοινωνική διδασκαλία εντοπίζει στον ηθικό σχετικισμό έναν από τους μεγαλύτερους κινδύνους για τις σύγχρονες δημοκρατίες, που θεωρεί ότι δεν υπάρχει ένα αντικειμενικό και οικουμενικό κριτήριο για να καθοριστεί η βάση και η ορθή ιεράρχηση αξιών. «Σήμερα τείνουμε να δηλώσουμε ότι ο αγνωστικισμός και ο σκεπτικιστικός σχετικισμός είναι η φιλοσοφία και η θεμελιώδης συμπεριφορά που αποκρίνονται στις δημοκρατι-

⁸³⁷ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 46: AAS 83 (1991) 850.

κές πολιτικές μορφές, κι ότι δεν πρέπει να εμπιστευόμαστε από δημοκρατική άποψη όσους έχουν πειστεί πως γνωρίζουν την αλήθεια και συμμετέχουν σταθερά σε αυτήν, καθώς δε δέχονται ότι η αλήθεια καθορίζεται από την πλειονότητα ή ότι μεταβάλλεται ανάλογα με τις διαφορετικές πολιτικές ισορροπίες. Επί τη ευκαιρία, πρέπει να παρατηρήσουμε ότι αν δεν υπάρχει καμία ύστατη αλήθεια που να οδηγεί και να κατευθύνει την πολιτική δράση, τότε οι ιδέες και οι πεποιθήσεις μπορούν εύκολα να χρησιμοποιηθούν για εξουσιαστικούς σκοπούς. Μια δημοκρατία χωρίς αξίες μεταστρέφεται εύκολα σε ανοιχτό ή κρύφιο απολυταρχισμό, όπως αποδεικνύει η Ιστορία»⁸³⁸. Η δημοκρατία είναι ουσιαστικά «ένας “κανόνας”, άρα όργανο και όχι σκοπός. Ο “ηθικός” χαρακτήρας της δεν είναι αυτόματος, αλλά εξαρτάται από την αντιστοιχία με τον ηθικό νόμο στον οποίο, όπως κάθε άλλη ανθρώπινη συμπεριφορά, πρέπει να υποταγεί: εξαρτάται δηλαδή από την ηθική των σκοπών που επιδιώκει και από τα μέσα που χρησιμοποιεί»⁸³⁹.

β) Θεσμοί και δημοκρατία

408 Το Διδακτικό Σώμα της Εκκλησίας αναγνωρίζει την αξία της αρχής που αφορά στον καταμερισμό των εξουσιών σ' ένα κράτος. «Είναι προτιμότερο κάθε εξουσία να ισορροπείται από άλλες εξουσίες και από διαφορετικές σφαίρες αρμοδιότητας, που θα τη διατηρούν στα σωστά όριά της. Αυτή είναι η αρχή του “κράτους δικαίου”, όπου δεσπάζει ο νόμος και όχι η αυθαίρετη βούληση των ανθρώπων»⁸⁴⁰.

Στο δημοκρατικό σύστημα, η πολιτική εξουσία είναι υπεύθυνη απέναντι στο λαό. Οι αντιπροσωπευτικοί οργανισμοί πρέπει να υποβάλλονται σε πραγματικό έλεγχο από το κοινωνικό σώμα. Αυτός ο έλεγχος είναι δυνατός πρωτίστως με ελεύθερες εκλογές, οι οποίες επιτρέπουν την επιλογή αλλά και την αντικατάσταση των αντιπροσώπων. Η υποχρέωση εκ μέρους των εκλεγέντων να απολογούνται για τα πεπραγμένα τους, εγ-

⁸³⁸ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 46: AAS 83 (1991) 850.

⁸³⁹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β' Εγκ. επ. *Evangelium vitae*, 70: AAS 87 (1995) 482.

⁸⁴⁰ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 44: AAS 83 (1991) 848.

γυημένη από το σεβασμό στις εκλογικές διορίες, είναι συστατικό στοιχείο της δημοκρατικής αντιπροσώπευσης.

409 Στο ιδιαίτερο πεδίο τους (επεξεργασία νόμων, αρμοδιότητα της κυβέρνησης και έλεγχός της) οι εκλεγέντες οφείλουν να ασχοληθούν με την υλοποίηση όσων ευνοούν την καλή πορεία της αστικής συνύπαρξης στο σύνολό της⁸⁴¹. Η υποχρέωση των κυβερνώντων να απαντούν στους κυβερνώμενους δε συνεπάγεται καθόλου ότι οι αντιπρόσωποι είναι απλοί παθητικοί παράγοντες των εκλογέων. Πράγματι, ο έλεγχος που ασκούν οι πολίτες δεν αποκλείει την αναγκαία ελευθερία την οποία πρέπει να απολαμβάνουν οι εκλεγέντες στην ενασχόλησή τους με τους στόχους που πρέπει να επιτευχθούν: δεν εξαρτώνται αποκλειστικά από κομματικά συμφέροντα, αλλά σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό από τη λειτουργία σύνθεσης και παρέμβασης ενόψει του κοινού καλού, που αποτελεί έναν από τους βασικούς και αναφαίρετους σκοπούς της πολιτικής αρχής.

γ) Οι ηθικές συνιστώσες της πολιτικής αντιπροσώπευσης

410 Όσοι έχουν πολιτικές ευθύνες δεν πρέπει να ξεχνούν ή να υποτιμούν την ηθική διάσταση της αντιπροσώπευσης, που συνίσταται στη δέσμευση να συμμεριστούν το πεπρωμένο του λαού και να αναζητήσουν τη λύση των κοινωνικών προβλημάτων. Σε αυτή την προοπτική, υπεύθυνη αρχή σημαίνει εκείνη που ασκείται με την εφαρμογή των αρετών που ευνοούν την άσκηση της εξουσίας με πνεύμα χρέους⁸⁴² (υπομονή, μετριοφροσύνη, ταπεινότητα, ευσπλαχνία, προσπάθεια συμμετοχής)· η αρχή που ασκείται από πρόσωπα που δέχονται πραγματικά ως σκοπό των πράξεών τους το κοινό καλό και όχι το κύρος ή τα προσωπικά πλεονεκτήματα.

411 Ανάμεσα στις διαστρεβλώσεις του δημοκρατικού συστήματος, η πολιτική διαφθορά είναι από τις σοβαρότερες⁸⁴³ επειδή προδίδει και τις α-

⁸⁴¹ Πρβλ. Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 2.236.

⁸⁴² ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Απ. διάτ. *Christifideles laici*, 42: AAS 81 (1989) 472-476.

⁸⁴³ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Sollicitudo rei socialis*, 44: AAS 80 (1988)

χές της ηθικής και τους κανόνες της κοινωνικής δικαιοσύνης· θέτει σε κίνδυνο την ορθή λειτουργία του κράτους, επιδρώντας αρνητικά στη σχέση ανάμεσα σε κυβερνώντες και κυβερνώμενους· εισάγει μίαν αυξανόμενη δυσπιστία όσον αφορά τους δημόσιους θεσμούς, προκαλώντας την προοδευτική αποξένωση των πολιτών απέναντι στην πολιτική και στους αντιπροσώπους τους, με την επακόλουθη αποδυνάμωση των θεσμών. Η διαφθορά διαστρεβλώνει ριζικά το ρόλο των αντιπροσωπευτικών θεσμών επειδή τους χρησιμοποιεί σαν πεδίο ανταλλαγών ανάμεσα σε πελατειακά αιτήματα και παροχές των κυβερνώντων. Με αυτό τον τρόπο οι πολιτικές επιλογές ευνοούν τους περιορισμένους στόχους όσων κατέχουν τα μέσα για να τις επηρεάσουν και εμποδίζουν την πραγματοποίηση του κοινού καλού όλων των πολιτών.

412 Η δημόσια διοίκηση σε οποιοδήποτε επίπεδο —εθνικό, νομαρχιακό, δημοτικό— ως όργανο του κράτους έχει σκοπό να υπηρετεί τους πολίτες: «Καθώς τίθεται στην υπηρεσία των πολιτών, το κράτος είναι ο διαχειριστής των συμφερόντων του λαού, τον οποίο πρέπει να διοικεί ενόψει του κοινού καλού»⁸⁴⁴. Αντίθετη με αυτή την προοπτική είναι η *υπερβολική γραφειοκρατία*, που αποδεικνύεται όταν «οι θεσμοί, όντας σύνθετοι στην οργάνωσή τους και απαιτώντας να διαχειριστούν κάθε διαθέσιμο χώρο, καταλήγουν να καταστρέφονται από τον απρόσωπο λειτουργισμό, από την υπερβολική γραφειοκρατία, από τα άδικα προσωπικά συμφέροντα, από την εύκολη και γενικευμένη αδιαφορία»⁸⁴⁵. Ο ρόλος όσων εργάζονται στη δημόσια διοίκηση δεν πρέπει να εννοείται σαν κάτι το απρόσωπο και το γραφειοκρατικό, αλλά ως πρόθυμη βοήθεια για τους πολίτες που ασκείται με πνεύμα χρέους.

575-577· ιδίου, *Εγκ. επ. Centesimus annus*, 48: AAS 83 (1991) 852-854· ιδίου, *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 1999*, 6: AAS 91 (1999) 381-382.

⁸⁴⁴ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 1998*, 5: AAS 90 (1998) 152.

⁸⁴⁵ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Απ. διάτ. Christifideles laici*, 41: AAS 81 (1989) 471-472.

δ) Όργανα πολιτικής συμμετοχής

413 Τα πολιτικά κόμματα έχουν το καθήκον να ευνοούν την εκτεταμένη συμμετοχή και την πρόσβαση όλων στις δημόσιες ευθύνες. Τα κόμματα καλούνται να ερμηνεύσουν τις επιθυμίες της αστικής κοινωνίας κατευθύνοντας τις προς το κοινό καλό⁸⁴⁶, προσφέροντας στους πολίτες την πραγματική δυνατότητα να συμβάλλουν στη διαμόρφωση των πολιτικών επιλογών. Τα κόμματα πρέπει να είναι δημοκρατικά στο εσωτερικό τους, ικανά για πολιτική σύνθεση και σχεδιασμό.

Όργανο πολιτικής συμμετοχής είναι και το δημοψήφισμα, όπου πραγματοποιείται μια άμεση μορφή πρόσβασης στις πολιτικές επιλογές. Πράγματι, ο θεσμός της αντιπροσώπευσης δεν αποκλείει οι πολίτες να μπορούν να ερωτώνται άμεσα για επιλογές μεγάλης σπουδαιότητας στην κοινωνική ζωή.

ε) Πληροφόρηση και δημοκρατία

414 Η πληροφόρηση είναι ανάμεσα στα σημαντικότερα όργανα της δημοκρατικής συμμετοχής. Είναι αδιανόητη κάθε συμμετοχή χωρίς τη γνώση των προβλημάτων της πολιτικής κοινότητας, των πραγματικών γεγονότων και των διαφόρων προτάσεων για τη λύση τους. Πρέπει να εξασφαλιστεί ένας αληθινός πλουραλισμός σ' αυτό τον ευαίσθητο τομέα της κοινωνικής ζωής, που να διαβεβαιώνει για την ποικιλία των μορφών και των οργάνων στο χώρο της πληροφορίας και της επικοινωνίας και να διευκολύνει συνθήκες ισότητας στην κατοχή και στη χρήση αυτών των οργάνων με τη βοήθεια των κατάλληλων νόμων. Ανάμεσα στα εμπόδια που τίθενται για την πλήρη πραγματοποίηση του δικαιώματος στην αντικειμενικότητα της πληροφόρησης⁸⁴⁷, αξίζει ιδιαίτερη προσοχή το φαινόμενο της συγκέντρωσης εκδοτικών και τηλεοπτικών μέσων, με επικίνδυνα αποτελέσματα για ολόκληρο το δημοκρατικό σύστημα όταν σ' αυτό το φαινόμενο αντιστοιχούν δεσμοί ολοένα και πιο στενοί ανάμεσα στην

⁸⁴⁶ Πρβλ. Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 75: AAS 58 (1966) 1.097-1.099.

⁸⁴⁷ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ', Εγκ. επ. *Pacem in terris*: AAS 55 (1963) 260.

κυβερνητική δραστηριότητα, στις οικονομικές δυνάμεις και στην πληροφόρηση.

415 Τα μέσα της κοινωνικής επικοινωνίας πρέπει να χρησιμοποιούνται για να οικοδομούν και να υποστηρίζουν την ανθρώπινη κοινότητα σε διάφορους τομείς, οικονομικούς, πολιτικούς, πολιτιστικούς, παιδαγωγικούς, θρησκευτικούς⁸⁴⁸: «Η πληροφόρηση διαμέσου των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας είναι στην υπηρεσία του κοινού καλού. Η κοινωνία έχει το δικαίωμα σε μια πληροφορία που θεμελιώνεται στην αλήθεια, στην ελευθερία, στη δικαιοσύνη και στην αλληλεγγύη»⁸⁴⁹.

Το βασικό πρόβλημα με το σημερινό σύστημα πληροφόρησης είναι αν συνεισφέρει για να γίνει ο άνθρωπος πραγματικά καλύτερος, δηλαδή πιο ώριμος πνευματικά, πιο συνειδητός για την αξιοπρέπεια της ανθρωπιάς του, πιο υπεύθυνος, πιο ανοιχτός στους άλλους, κυρίως προς εκείνους που έχουν μεγαλύτερη ανάγκη και τους πιο αδύναμους. Μια άλλη σημαντική πλευρά είναι η αναγκαιότητα να σέβονται οι νέες τεχνολογίες τις νόμιμες πολιτιστικές διαφορές.

416 Στον κόσμο των μέσων κοινωνικής επικοινωνίας οι έμφυτες δυσκολίες της επικοινωνίας συχνά μεγεθύνονται από την ιδεολογία, από την επιθυμία κέρδους και πολιτικού ελέγχου, από τον ανταγωνισμό και τις συγκρούσεις ανάμεσα σε ομάδες και από άλλα κοινωνικά κακά. Οι ηθικές αξίες και αρχές ισχύουν και για τον τομέα της κοινωνικής επικοινωνίας: «Η ηθική διάσταση αγγίζει όχι μόνο το περιεχόμενο της επικοινωνίας (το μήνυμα) και τη διαδικασία της επικοινωνίας (πώς γίνεται η επικοινωνία),

⁸⁴⁸ Πρβλ. Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Διάτ. *Inter mirifica* (Μεταξύ του υπέρρου), 3: AAS 56 (1964) 146· ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ', Απ. παραίνηση. *Evangelii nuntiandi*, 45: AAS 68 (1976) 35-36· ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Redemptoris missio*, 37: AAS 83 (1991) 282-286· ΠΟΝΤΙΦΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΓΙΑ ΤΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΕΣ, *Communio et progressio* (Επικοινωνία και πρόοδος), 126-134: AAS 63 (1971) 638-640· ίδιο, *Aetatis novae* (Μια νέα εποχή), 11: AAS 84 (1992) 455-456· ίδιο, *Etica nella pubblicità* (Η ηθική στις διαφημίσεις) (22 Φεβρουαρίου 1997), 4-8, Libreria Editrice Vaticana, Πόλις του Βατικανού 1997, σσ. 10-15.

⁸⁴⁹ Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 2.494· πρβλ. Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Διάτ. *Inter mirifica*, 11: AAS 56 (1964) 148-149.

αλλά και θεμελιώδη δομικά και συστημικά ζητήματα, που συχνά εμπλέκουν κι εκείνα που σχετίζονται με την πολιτική καταμερισμού της τεχνολογίας και των εξεζητημένων προϊόντων — ποιος θα είναι πλούσιος και ποιος φτωχός σε πληροφορίες;»⁸⁵⁰

Και στις τρεις περιοχές —του μηνύματος, της διαδικασίας, των δομικών ζητημάτων— ισχύει πάντα η θεμελιώδης ηθική αρχή: το πρόσωπο και η ανθρωπίνη κοινότητα είναι ο σκοπός και το μέτρο για τη χρήση των μέσων κοινωνικής επικοινωνίας. Μια δεύτερη αρχή είναι συμπληρωματική της πρώτης: το καλό των προσώπων δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί ανεξάρτητα από το κοινό καλό της κοινότητας στην οποία ανήκουν⁸⁵¹. Είναι αναγκαία η συμμετοχή στη διαδικασία αποφάσεων που αφορούν την πολιτική των επικοινωνιών. Αυτή η δημόσια μορφή συμμετοχή πρέπει να είναι πραγματικά αντιπροσωπευτική και όχι να ευνοεί ειδικές ομάδες, όταν τα μέσα κοινωνικής επικοινωνίας επιδιώκουν το κέρδος⁸⁵².

V. Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

α) Η αξία της αστικής κοινωνίας

417 Η πολιτική κοινότητα συστάθηκε για να είναι στην υπηρεσία της αστικής κοινωνίας, απ' όπου προέρχεται. Στη διάκριση ανάμεσα σε πολιτική κοινότητα και αστική κοινωνία η Εκκλησία συνεισέφερε με τη θεώρησή της για τον άνθρωπο, εννοούμενο ως ένα πλάσμα αυτόνομο, που δημιουργεί σχέσεις, ανοιχτό στην Υπερβατικότητα, την οποία αμφισβήτη-

⁸⁵⁰ ΠΟΝΤΙΦΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΓΙΑ ΤΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΕΣ, *Etica nelle comunicazioni sociali* (Η ηθική στις κοινωνικές επικοινωνίες), (4 Ιουνίου 2000), 20, Libreria Editrice Vaticana, Πόλις του Βατικανού 2000, σ. 24.

⁸⁵¹ ΠΟΝΤΙΦΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΓΙΑ ΤΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΕΣ, *Etica nelle comunicazioni sociali*, (4 Ιουνίου 2000), 22, Libreria Editrice Vaticana, Πόλις του Βατικανού 2000, σσ. 26-27.

⁸⁵² ΠΟΝΤΙΦΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΓΙΑ ΤΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΕΣ, *Etica nelle comunicazioni sociali*, (4 Ιουνίου 2000), 24, Libreria Editrice Vaticana, Πόλις του Βατικανού 2000, σσ. 29-30.

σαν και πολιτικές ιδεολογίες ατομικιστικού χαρακτήρα και απολυταρχικές ιδεολογίες που τείνουν να αφομοιώσουν την αστική κοινωνία στη σφαίρα του κράτους. Η δέσμευση της Εκκλησίας υπέρ του κοινωνικού πλουραλισμού στοχεύει στην επιδίωξη μιας πιο πλήρους πραγματοποίησης του κοινού καλού και της ίδιας της δημοκρατίας, σύμφωνα με τις αρχές της αλληλεγγύης, της επικουρικότητας και της δικαιοσύνης.

Η αστική κοινωνία είναι ένα σύνολο από σχέσεις και πολιτιστικά και συνεταιριστικά κεφάλαια, σχετικά αυτόνομα και στο πολιτικό και στο οικονομικό πεδίο: «Ο σκοπός της αστικής κοινωνίας είναι οικουμενικός, επειδή αφορά το κοινό καλό, στο οποίο όλοι οι πολίτες έχουν το δικαίωμα που νόμιμα τους αναλογεί»⁸⁵³. Χαρακτηρίζεται από την ικανότητά της για προγραμματισμό, προσανατολισμένη να ευνοήσει μια κοινωνική συμβίωση πιο ελεύθερη και πιο δίκαιη, όπου διάφορες ομάδες πολιτών συνεταιρίζονται για να επεξεργαστούν και να εκφράσουν τους προσανατολισμούς τους, για να αντιμετωπίσουν τις θεμελιώδεις ανάγκες τους και να προασπίσουν τα θεμιτά συμφέροντά τους.

β) Η υπεροχή της αστικής κοινωνίας

418 *Η πολιτική κοινότητα και η αστική κοινωνία, μολονότι συνδέονται αμοιβαία και αλληλεπιδρούν, δεν είναι ίδιες στην ιεράρχηση των σκοπών. Η πολιτική κοινότητα είναι ουσιαστικά στην υπηρεσία της αστικής κοινότητας και, σε τελευταία ανάλυση, των προσώπων και των ομάδων που την αποτελούν⁸⁵⁴. Η αστική κοινωνία δεν μπορεί να θεωρηθεί παράρτημα ή εκδοχή της πολιτικής κοινότητας: αντιθέτως, έχει εξέχουσα θέση επειδή η πολιτική κοινότητα αιτιολογεί την ύπαρξή της στην ίδια την αστική κοινωνία.*

Το κράτος πρέπει να προνοεί για το κατάλληλο νομικό πλαίσιο ώστε να ασκούν ελεύθερα τις δραστηριότητές τους τα κοινωνικά υποκείμενα και να είναι έτοιμο να επέμβει όταν είναι αναγκαίο, σεβόμενο την αρχή της επικουρικότητας, ώστε να κατευθύνει προς το κοινό καλό τη διαλε-

⁸⁵³ Πρβλ. ΛΕΩΝ ΙΓ', Εγκ. επ. *Rerum novarum: Acta Leonis XII*, 11 (1892) 134.

⁸⁵⁴ Πρβλ. Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 1.910.

κτική ανάμεσα στις ενεργές ενώσεις της δημοκρατικής ζωής. Η αστική κοινωνία είναι σύνθετη και τραχιά, γεμάτη ασάφειες και αντιφάσεις: είναι επίσης χώρος σύγκρουσης ανάμεσα σε διαφορετικά συμφέροντα, με κίνδυνο ο πιο ισχυρός να υπερισχύσει του πιο αδύναμου.

γ) Εφαρμόζοντας την αρχή της επικουρικότητας

419 Η πολιτική κοινότητα οφείλει να ρυθμίζει τις σχέσεις της απέναντι στην αστική κοινωνία σύμφωνα με την αρχή της επικουρικότητας⁸⁵⁵: είναι ουσιώδες η ανάπτυξη της δημοκρατικής ζωής να ξεκινά από τον κοινωνικό ιστό. Οι δραστηριότητες της αστικής κοινωνίας —κυρίως εθελοντισμός και συνεργασία στο πλαίσιο του ιδιωτικού-κοινωνικού, που συνοπτικά αποκαλείται «*τρίτος τομέας*» για να τον διακρίνουμε από τα πλαίσια του κράτους και της αγοράς— αποτελούν τον καταλληλότερο τρόπο για να αναπτύξουμε την κοινωνική διάσταση του ατόμου, που σε αυτές τις δραστηριότητες μπορεί να βρει χώρο για να εκφραστεί πλήρως. Η προοδευτική επέκταση των κοινωνικών πρωτοβουλιών πέρα από την κρατική σφαίρα δημιουργεί νέους χώρους για τη δραστήρια παρουσία και για την άμεση δράση των πολιτών, ολοκληρώνοντας τις λειτουργίες που έχει αναλάβει το κράτος. Ετούτο το σημαντικό φαινόμενο συχνά πραγματοποιείται μέσω ανεπίσημων μεθόδων και οργάνων, δίνοντας ζωή σε νέους και συγκεκριμένους τρόπους για την άσκηση των δικαιωμάτων του ατόμου που εμπλουτίζουν ποιοτικά τη δημοκρατική ζωή.

420 Η συνεργασία, ακόμη και στις λιγότερο δομημένες μορφές της, διαγράφεται ως μία από τις πιο ισχυρές απαντήσεις στη λογική της σύγκρουσης και του ανταγωνισμού δίχως όρια, που σήμερα φαίνεται να υπερισχύει. Οι σχέσεις που δημιουργούνται σ' ένα συνεργατικό και αλληλέγγυο κλίμα ξεπερνούν τους ιδεολογικούς διαχωρισμούς, ωθώντας στην επιδίωξη αυτού που μας ενώνει αντί εκείνου μας χωρίζει.

Πολλές εθελοντικές πρακτικές αποτελούν ένα επιπλέον παράδειγμα

⁸⁵⁵ Πρβλ. ΠιοΣ ΙΑ', Εγκ. επ. *Quadragesimo anno*: AAS 23 (1931) 203· Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 1.883-1.885.

μεγάλης αξίας, που ωθεί να θεωρήσουμε την αστική κοινωνία ως ένα χώρο όπου είναι πάντα πιθανή η ανασύνθεση μιας δημόσιας ηθικής επικεντρωμένης στην αλληλεγγύη, στην αληθινή συνεργασία, στον αδελφικό διάλογο. Στις δυνατότητες που εμφανίζονται μ' αυτό τον τρόπο, καλούνται όλοι να κοιτάξουν με εμπιστοσύνη και να προσφέρουν το προσωπικό τους έργο για το καλό της κοινότητας γενικά και για το καλό των πιο αδύναμων και των πιο φτωχών ειδικά. Κι έτσι επιβεβαιώνεται η αρχή της «υποκειμενικότητας της κοινωνίας»⁸⁵⁶.

VI. ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΕΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ

Α) Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ, ΕΝΑ ΘΕΜΕΛΙΩΔΕΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ

421 Η Β' Σύνοδος του Βατικανού δέσμευσε την Καθολική Εκκλησία για την προώθηση της θρησκευτικής ελευθερίας. Η Διακήρυξη «*Dignitatis humanae*» επισημαίνει στον υπότιτλο ότι σκοπεύει να διακηρύξει «το δικαίωμα της κοινωνικής και αστικής ελευθερίας του προσώπου και της κοινότητας στο θρησκευτικό πεδίο». Για να μπορέσει να ασκηθεί αυτή η ελευθερία που θέλησε ο Θεός και είναι εγγεγραμμένη στην ανθρώπινη φύση, δεν πρέπει να παρεμποδίζεται, δεδομένου ότι «η αλήθεια δεν επιβάλλεται παρά μόνο με τη δύναμη της ίδιας της αλήθειας»⁸⁵⁷. Η αξιοπρέπεια του ανθρώπου και η ίδια η φύση της αναζήτησης του Θεού απαιτούν την απαλλαγή όλων από κάθε εξαναγκασμό στο θρησκευτικό πεδίο⁸⁵⁸. Η κοινωνία και το κράτος δεν πρέπει να εξαναγκάζουν κάποιον να δρα εναντίον της συνείδησής του, ούτε να τον εμποδίζουν να ενεργεί σύμφωνα μ' αυτήν⁸⁵⁹. Η θρη-

⁸⁵⁶ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 49: AAS 83 (1991) 855.

⁸⁵⁷ Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Διακ. *Dignitatis humanae*, 1: AAS 58 (1966) 929.

⁸⁵⁸ Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Διακ. *Dignitatis humanae*, 2: AAS 58 (1966) 930-931· Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 2.106.

⁸⁵⁹ Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Διακ. *Dignitatis humanae*, 3: AAS 58 (1966) 931-932.

σκευτική ελευθερία δεν είναι ηθική άδεια να συναινείς στην πλάνη, ούτε ένα επακόλουθο δικαίωμα στην πλάνη⁸⁶⁰.

422 Η ελευθερία της συνείδησης και της θρησκείας «αφορά τον άνθρωπο ατομικά και κοινωνικά»⁸⁶¹: το δικαίωμα στη θρησκευτική ελευθερία πρέπει να αναγνωρίζεται από τις νομικές διατάξεις και να επικυρώνεται ως αστικό δικαίωμα,⁸⁶² χωρίς να είναι από μόνο του ένα απεριοριστο δικαίωμα. Τα σωστά όρια για την άσκηση της θρησκευτικής ελευθερίας πρέπει να καθορίζονται για κάθε κοινωνική περίπτωση με πολιτική σύνεση, σύμφωνα με τις απαιτήσεις του κοινού καλού, και να εγκρίνονται από τις αστικές αρχές μέσα από νομικούς κανόνες σύμφωνους με την αντικειμενική ηθική τάξη: αυτοί οι κανόνες απαιτούνται «για να προασπίζονται επαρκώς τα δικαιώματα όλων των πολιτών και η ειρηνική συνύπαρξή τους, για την επαρκή φροντίδα της δημόσιας ειρήνης που είναι οργανωμένη συμβίωση εν δικαίω και για την επιβεβλημένη διαφύλαξη της δημόσιας ηθικής»⁸⁶³.

423 Χάρη στους ιστορικούς και πολιτιστικούς δεσμούς της με ένα έθνος, μια θρησκευτική κοινότητα μπορεί να γίνει αποδέκτης μιας ιδιαίτερης αναγνώρισης εκ μέρους του κράτους: αυτή η αναγνώριση δεν πρέπει με κανέναν τρόπο να δημιουργεί διαχωρισμούς αστικής ή κοινωνικής τάξεως για τις άλλες θρησκευτικές ομάδες⁸⁶⁴. Το όραμα των σχέσεων ανάμεσα σε κράτη και θρησκευτικές οργανώσεις, που προωθεί η Β΄ Σύνοδος του Βατικανού, ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις του κράτους δικαίου και στους κανόνες του διεθνούς δικαίου⁸⁶⁵. Η Εκκλησία γνωρίζει ότι δε συμμερίζονται όλοι αυτό το όραμα: το δικαίωμα στη θρησκευτική ελευθερία, δυ-

⁸⁶⁰ Πρβλ. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2.105.

⁸⁶¹ *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2.105.

⁸⁶² Πρβλ. Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Διακ. *Dignitatis humanae*, 2: AAS 58 (1966) 930-931· *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2.108.

⁸⁶³ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 1999*, 5: AAS 91 (1999) 380-381.

⁸⁶⁴ Πρβλ. Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Διακ. *Dignitatis humanae*, 6: AAS 58 (1966) 933-934· *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2.107.

⁸⁶⁵ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 1999*, 5: AAS 91 (1999) 380-381.

στυχώς, «παραβιάζεται από πολλά κράτη, μέχρι του σημείου να κάνεις ή να επιθυμείς να σου κάνουν ή να δέχεται κατήχηση να αποτελεί έγκλημα που επισύρει κυρώσεις»⁸⁶⁶.

Β) ΚΑΘΟΛΙΚΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ

α) Αυτονομία και ανεξαρτησία

424 Η Εκκλησία και η πολιτική κοινότητα, μολονότι εκφράζονται και οι δύο με εμφανείς οργανωτικές δομές, είναι διαφορετικής φύσεως και ως προς τη διαμόρφωσή τους και ως προς τους σκοπούς που επιδιώκουν. Η Β΄ Σύνοδος του Βατικανού επαναβεβαίωσε επίσημα: «Στο πεδίο τους, η πολιτική κοινότητα και η Εκκλησία είναι ανεξάρτητες και αυτόνομες η μία από την άλλη»⁸⁶⁷. Η Εκκλησία οργανώνεται με μορφές ικανές να ικανοποιήσουν τις πνευματικές ανάγκες των πιστών της, ενώ οι διάφορες πολιτικές κοινότητες δημιουργούν σχέσεις και θεσμούς στην υπηρεσία όσων υπεισέρχονται στο κοσμικό κοινό καλό. Η αυτονομία και η ανεξαρτησία τους αποδεικνύονται ξεκάθαρα κυρίως στο χαρακτήρα των στόχων.

Η υποχρέωση του σεβασμού της θρησκευτικής ελευθερίας υποχρεώνει την πολιτική κοινότητα να εγγυάται στην Εκκλησία τον αναγκαίο χώρο δράσης. Η Εκκλησία, από την άλλη, δεν έχει ένα ιδιαίτερο πεδίο αρμοδιότητας όσον αφορά τη δομή της πολιτικής κοινότητας: «Η Εκκλησία σέβεται τη νόμιμη αυτονομία της δημοκρατικής τάξης και δεν έχει πρόθεση να εκφράσει προτιμήσεις για τη μία ή την άλλη θεσμική ή συνταγματική λύση»⁸⁶⁸ ούτε το καθήκον να εκφραστεί για τα πολιτικά προγράμματα, παρά μόνο για τις θρησκευτικές και ηθικές συνεπαγωγές τους.

⁸⁶⁶ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Απ. διάτ. *Catechesi tradendae* (Κατήχηση στην εποχή μας), 14: AAS 71 (1979) 1.289.

⁸⁶⁷ Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 76: AAS 58 (1966) 1.099· πρβλ. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2.245.

⁸⁶⁸ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγγ. επ. *Centesimus annus*, 47: AAS 83 (1991) 852.

β) Συνεργασία

425 Η αμοιβαία αυτονομία της Εκκλησίας και της πολιτικής κοινότητας δεν προκαλεί ένα διαχωρισμό που να αποκλείει τη συνεργασία τους: και οι δύο, έστω και με διαφορετικό σκοπό, είναι στην υπηρεσία της προσωπικής και κοινωνικής κλήσης των ίδιων ανθρώπων. Πράγματι, η Εκκλησία και η πολιτική κοινότητα εκφράζονται με οργανωτικές μορφές που στοχεύουν όχι στη δική τους αλλά στην υπηρεσία του ανθρώπου, ώστε να του επιτρέπουν την πλήρη άσκηση των δικαιωμάτων του, σύμφωνα με την ιδιότητα του πολίτη και του χριστιανού, και τη σωστή εκπλήρωση των αντίστοιχων υποχρεώσεων. Η Εκκλησία και η πολιτική κοινότητα μπορούν να φέρουν σε πέρας την υπηρεσία τους «υπέρ όλων με τρόπο τόσο πιο επαρκή όσο καλύτερα συνδέονται μεταξύ τους σε μια υγιή συνεργασία, λαμβάνοντας υπόψη τις συνθήκες του χώρου και του χρόνου»⁸⁶⁹.

426 Η Εκκλησία έχει δικαίωμα στη νομική αναγνώριση της ταυτότητάς της. Ακριβώς επειδή η αποστολή της αγκαλιάζει όλη την ανθρώπινη πραγματικότητα, η Εκκλησία, νιώθοντας «αληθινά και εσωτερικά αλληλέγγυα με το ανθρώπινο γένος και την Ιστορία του»⁸⁷⁰, διεκδικεί την ελευθερία να εκφράζει την ηθική της κρίση γι' αυτή την πραγματικότητα οποτεδήποτε απαιτείται για την προάσπιση των θεμελιωδών δικαιωμάτων του ανθρώπου ή της σωτηρίας των ψυχών⁸⁷¹.

Έτσι, η Εκκλησία ζητά: ελευθερία στην έκφραση, στη διδασκαλία, στην κήρυξη του Ευαγγελίου· ελευθερία να εκφράζει δημόσια τη λατρεία· ελευθερία να οργανώνεται και να έχει τους δικούς της εσωτερικούς κανόνες· ελευθερία να οικοδομεί θρησκευτικά κτίρια· ελευθερία να αποκτά και να κατέχει αγαθά κατάλληλα για τις δραστηριότητές της· ελευθερία

⁸⁶⁹ Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 76: AAS 58 (1966) 1.099.

⁸⁷⁰ Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 1: AAS 58 (1966) 1.026.

⁸⁷¹ Πρβλ. CIC, κανόνας 747, § 2· Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 2.246.

να συνεταιρίζεται όχι μόνο για θρησκευτικούς αλλά και για παιδαγωγικούς, πολιτιστικούς, υγειονομικούς και φιλανθρωπικούς σκοπούς⁸⁷².

427 Με σκοπό την αποτροπή ή την άμβλυνση πιθανών συγκρούσεων ανάμεσα στην Εκκλησία και στην πολιτική κοινότητα, η νομική εμπειρία της Εκκλησίας και του κράτους έχει περιγράψει σταθερές μορφές σχέσεων και οργάνων που μπορούν να εγγυηθούν την αρμονική τους σχέση. Αυτή η εμπειρία είναι ένα ουσιαστικό σημείο αναφοράς για όλες τις περιπτώσεις όπου το κράτος έχει την απαίτηση να εισβάλει στο πεδίο δράσης της Εκκλησίας, εμποδίζοντας την ελεύθερη δραστηριότητά της ακόμη και καταδιώκοντάς την ανοιχτά ή, το αντίθετο, στις περιπτώσεις όπου οι εκκλησιαστικές οργανώσεις δεν ενεργούν ορθά απέναντι στο κράτος.

⁸⁷² ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', *Επιστολή προς τους αρχηγούς κρατών που υπέγραψαν την τελική Πράξη του Ελσίνκι* (1η Σεπτεμβρίου 1980), 4: AAS 72 (1980) 1.256-1.258.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΑΤΟ

Η ΔΙΕΘΝΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ

Ι. ΒΙΒΛΙΚΕΣ ΑΠΟΨΕΙΣ

α) Η ενότητα της ανθρώπινης οικογένειας

428 Οι βιβλικές αφηγήσεις της Γένεσης αποδεικνύουν την ενότητα του ανθρώπινου γένους και διδάσκουν ότι ο Θεός του Ισραήλ είναι ο κύριος της Ιστορίας και του κόσμου. η δράση Του αγκαλιάζει όλο τον κόσμο και ολόκληρη την ανθρώπινη οικογένεια, για την οποία προορίζεται το έργο της δημιουργίας. Η απόφαση του Θεού να πλάσει τον άνθρωπο κατ' εικόνα και καθ' ομοίωση (πρβλ. Γεν 1,26-27) του προσδίδει μια μοναδική αξιοπρέπεια, που εκτείνεται σε όλες τις γενεές (πρβλ. Γεν 5) και σε όλη τη γη (πρβλ. Γεν 10). Εξάλλου, το Βιβλίο της Γένεσης αποδεικνύει ότι ο άνθρωπος δε δημιουργήθηκε απομονωμένος, αλλά στο εσωτερικό ενός πλαισίου όπου συστατικό του μέρους είναι ο ζωτικός χώρος που του εξασφαλίζει την ελευθερία (ο Κήπος), η διαθεσιμότητα τροφίμων (τα δέντρα του Κήπου), η εργασία (η εντολή να καλλιεργήσει) και κυρίως η κοινότητα (το δώρο της βοήθειας ίδιας με αυτόν) (πρβλ. Γεν 2,8-24). Οι συνθήκες που εξασφαλίζουν πληρότητα στην ανθρώπινη ζωή είναι, σε όλη την Παλαιά Διαθήκη, αντικείμενο της Θείας ευλογίας. Ο Θεός θέλει να εγγυηθεί στον άνθρωπο τα αναγκαία αγαθά για την ανάπτυξή του, τη δυνατότητα να εκφράζεται ελεύθερα, το θετικό αποτέλεσμα της εργασίας, τον πλούτο των σχέσεων ανάμεσα στους ομοίους του.

429 Η συνθήκη του Θεού με τον Νώε (πρβλ. Γεν 9,1-17) και μέσω αυτού με όλη την ανθρωπότητα, μετά την καταστροφή που προκάλεσε ο κατακλυσμός, αποδεικνύει ότι ο Θεός θέλει να διαφυλάξει για την ανθρώπινη κοι-

νότητα την ευλογία της γονιμότητας, την εντολή να κυριαρχήσει στη δημιουργία και την απόλυτη αξιοπρέπεια και την ακεραιότητα της ανθρωπίνης ζωής που χαρακτήριζαν την πρώτη δημιουργία, μολοντί σε αυτήν παρεμβλήθηκε με το αμάρτημα ο εκφυλισμός στη βία και στην αδικία, που τιμωρήθηκε με τον κατακλυσμό. Το Βιβλίο της Γένεσης παρουσιάζει με θαυμασμό την πολυμορφία των λαών, αποτέλεσμα του δημιουργικού έργου του Θεού (πρβλ. Γεν 10,1-32) και συγχρόνως με το επεισόδιο του πύργου της Βαβέλ στιγματίζει τη μη αποδοχή εκ μέρους του ανθρώπου της κατάστασής του ως δημιουργήματος (πρβλ. Γεν 11,1-9). Όλοι οι λαοί στο θεϊκό σχέδιο είχαν «γῆ χεῖλος ἔν, καὶ φωνὴ μία πᾶσι» (Γεν 11,1), αλλά οι άνθρωποι διαχωρίζονται, στρέφοντας την πλάτη στον Δημιουργό (πρβλ. Γεν 11,4).

430 Η συνθήκη του Θεού με τον Αβραάμ, που εκλέχτηκε για να γίνει «πατήρ πλήθους ἐθνῶν» (Γεν 17,4), ανοίγει το δρόμο για την επανένωση της ανθρωπίνης οικογένειας με τον Δημιουργό της. Η ιστορία της σωτηρίας οδηγεί το λαό του Ισραήλ να συλλογιστεί ότι η θεϊκή δράση περιορίζεται μόνο στη γη του, παρ' όλα αυτά παγιώνεται σιγά σιγά η πεποίθηση ότι ο Θεός ασχολείται και με τα άλλα έθνη (πρβλ. Ησ 2,2-5· 66,18-23). Οι Προφήτες θα αναγγεΐλουν, για τους έσχατους χρόνους, το προσκύνημα των λαών στο Ναό του Κυρίου και μια εποχή ειρήνης ανάμεσα στα Έθνη (βλ. Ησ. 2,2-5, 66, 18-23). Το Ισραήλ, διασκορπισμένο στην εξορία, θα αποκτήσει οριστικά συνείδηση του ρόλου του ότι είναι μάρτυρας του μοναδικού Θεού (πρβλ. Ησ 44,6-8), Κυρίου του κόσμου και της ιστορίας των λαών (πρβλ. Ησ 44,24-28).

β) Ο Ιησούς Χριστός πρότυπο και θεμέλιο της νέας ανθρωπότητας

431 Ο Ιησούς Χριστός είναι το πρότυπο και το θεμέλιο της νέας ανθρωπότητας. Σε Αυτόν, που είναι η πραγματική «εἰκὼν τοῦ Θεοῦ» (Β' Κορ 4,4), βρίσκει την εκπλήρωσή του ο άνθρωπος που ο Θεός τον έπλασε κατ' εικόνα Του. Στην ύστατη μαρτυρία αγάπης που ο Θεός φανέρωσε στη σταύρωση του Χριστού, όλα τα εχθρικά προσκόμματα έχουν ήδη καταπέσει (πρβλ. Εφ 2,12-18), και για όσους ζουν τη νέα ζωή εν Χριστώ οι φυλετικές και πολιτιστικές διαφορές δεν αποτελούν πια αιτία διαχωρισμού (πρβλ. Ρωμ 10,12· Γαλ 3,26-28· Κολ 3,11).

Χάρη στο Άγιο Πνεύμα, η Εκκλησία γνωρίζει το θεϊκό σχέδιο που αγκαλιάζει ολόκληρο το ανθρώπινο γένος (πρβλ. Πραξ 17,26) και έχει στόχο να επανενώσει, στο μυστήριο της σωτηρίας που πραγματοποιείται εν Χριστώ (πρβλ. Εφ 1,8-10), όλη την πραγματικότητα της δημιουργίας που έχει διασπαστεί και σκορπιστεί. Από την ημέρα της Πεντηκοστής, όταν αναγγέλθηκε η Ανάσταση στους διάφορους λαούς και έγινε κατανοητή από τον καθένα στη γλώσσα του (πρβλ. Πραξ 2,6), η Εκκλησία εκπληρώνει το καθήκον να αποκαταστήσει και να βεβαιώσει την ενότητα που χάθηκε στη Βαβέλ: χάρη σ' αυτό το εκκλησιολογικό μυστήριο, η ανθρώπινη οικογένεια καλείται να ανακαλύψει εκ νέου την ενότητά της και να αναγνωρίσει τον πλούτο των διαφορών της, ώστε να φτάσει στην «πλήρη ένωση εν Χριστώ»⁸⁷³.

γ) Η οικουμενική κλήση του χριστιανισμού

432 Το χριστιανικό μήνυμα προσφέρει ένα οικουμενικό όραμα για τη ζωή των ανθρώπων και των λαών στη γη,⁸⁷⁴ που μας κάνει να κατανοούμε την ενότητα της ανθρώπινης οικογένειας⁸⁷⁵. Αυτή η ενότητα δεν οικοδομείται με τη δύναμη των όπλων, του τρόμου ή της βιαιοπραγίας, αλλά είναι το αποτέλεσμα του «υπέρτατου προτύπου ενότητας που αντανάκλαται από την εσωτερική ζωή του Θεού, ένας σε τρία Πρόσωπα, [...] που εμείς οι χριστιανοί προσδιορίζουμε με τη λέξη “κοινωνία”»⁸⁷⁶ και είναι μια κατάκτηση της ηθικής και πολιτιστικής δύναμης της ελευθερίας⁸⁷⁷. Το χριστιανικό μήνυμα στάθηκε καθοριστικό για να κατανοήσει η ανθρωπότητα ότι οι λαοί τείνουν να ενωθούν όχι μόνο λόγω οργανωτικών μορ-

⁸⁷³ Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Δογμ. διάτ. *Lumen gentium*, 1: AAS 57 (1965) 5.

⁸⁷⁴ ΠΙΟΣ ΙΒ', Ομιλία στους καθολικούς νομομαθείς για τις κοινότητες των κρατών και των λαών (6 Δεκεμβρίου 1953), 2: AAS 45 (1953) 795.

⁸⁷⁵ Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 42: AAS 58 (1966) 1.060-1.061.

⁸⁷⁶ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Sollicitudo rei socialis*, 40: AAS 80 (1988) 569.

⁸⁷⁷ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Ομιλία στη Γενική Συνέλευση του Οργανισμού των Ηνωμένων Εθνών για τον εορτασμό της 50ής επετείου από την ίδρυσή του (5 Οκτωβρίου 1995), 12: *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, XVIII, 2 (1995) 739.

φών, οικονομικών σχεδίων ή ενός αφηρημένου και ιδεολογικού διεθνισμού, αλλά επειδή προσανατολίζονται ελεύθερα προς τη συνεργασία, γνωρίζοντας ότι «είναι ζωντανά μέλη μιας παγκόσμιας κοινότητας»⁸⁷⁸. Η παγκόσμια κοινότητα πρέπει να προτείνεται ολοένα και περισσότερο ως η πραγματική μορφή της ενότητας που θέλησε ο Δημιουργός: «Η ενότητα της ανθρώπινης οικογένειας υπήρξε σε κάθε εποχή, καθώς έχει ως μέλη τα ανθρώπινα πλάσματα που είναι όλα ίσα χάρη στη φυσική τους αξιοπρέπεια. Κατά συνέπεια, θα υπάρχει πάντα η αντικειμενική ανάγκη για την επαρκή πραγματοποίηση του *οικουμενικού κοινού καλού*, δηλαδή του κοινού καλού ολόκληρης της ανθρώπινης οικογένειας»⁸⁷⁹.

II. ΟΙ ΘΕΜΕΛΙΩΔΕΙΣ ΚΑΝΟΝΕΣ ΤΗΣ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ

α) Διεθνής κοινότητα και αξίες

433 Η κεντρικότητα του ανθρώπου και η φυσική κλίση των λαών να αναπτύσσουν σχέσεις μεταξύ τους είναι τα θεμελιώδη στοιχεία για να οικοδομηθεί μια πραγματική διεθνής κοινότητα, η οργάνωση της οποίας πρέπει να τείνει προς ένα αποτελεσματικό οικουμενικό κοινό καλό⁸⁸⁰. Μολονότι είναι ευρέως διαδεδομένη η επιθυμία προς μια πραγματική διεθνή κοινότητα, η ενότητα της ανθρώπινης οικογένειας δεν έχει πραγματοποιηθεί ακόμη, καθώς εμποδίζεται από υλιστικές και εθνικιστικές ιδεολογίες που αρνούνται τις αξίες των οποίων φορέας είναι ο άνθρωπος σε όλες του τις διαστάσεις, την υλική και την πνευματική, την ατομική και τη συλλογική. Κάθε θεωρία ή συμπεριφορά στην οποία αποτυπώνονται ο ρατσισμός και οι φυλετικές διακρίσεις είναι απαράδεκτη⁸⁸¹.

Η συνύπαρξη των εθνών θεμελιώνεται στις ίδιες αξίες που πρέπει να

⁸⁷⁸ ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ΄, Εγκ. επ. *Pacem in terris*: AAS 55 (1963) 296.

⁸⁷⁹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ΄, Εγκ. επ. *Pacem in terris*: AAS 55 (1963) 292.

⁸⁸⁰ Πρβλ. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 1.911.

⁸⁸¹ Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Διακ. *Nostra aetate* (Στην εποχή μας), 5: AAS 58 (1966) 743-744· ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ΄, Εγκ. επ. *Pacem in terris*: AAS 55 (1963) 268, 281· ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ΄, Εγκ. επ. *Populorum progressio*, 63: AAS 59 (1967) 288· ιδίου, Απ.

διέπουν τη συνύπαρξη των ανθρώπων: στην αλήθεια, στη δικαιοσύνη, στην αλληλεγγύη και στην ελευθερία⁸⁸². Η διδασκαλία της Εκκλησίας όσον αφορά τις συστατικές αρχές της διεθνούς κοινότητας απαιτεί οι σχέσεις ανάμεσα στους λαούς και στις πολιτικές κοινότητες να βρουν τη σωστή ρύθμισή τους στη λογική, στην ισότητα, στο δίκαιο, στις διαπραγματεύσεις, ενώ αποκλείει την προσφυγή στον πόλεμο και στη βία, σε μορφές διακρίσεων, εκφοβισμού και εξαπάτησης⁸⁸³.

434 Το δικαίωμα τίθεται ως όργανο εγγύησης της διεθνούς τάξης,⁸⁸⁴ δηλαδή της συνύπαρξης πολιτικών κοινοτήτων που επιδιώκουν χωριστά το κοινό καλό των πολιτών τους και συλλογικά πρέπει να τείνουν προς το καλό όλων των λαών⁸⁸⁵, με την πεποίθηση ότι το κοινό καλό ενός έθνους δε διαχωρίζεται από εκείνο ολόκληρης της ανθρωπίνης οικογένειας⁸⁸⁶.

Η διεθνής κοινότητα είναι μια νομική κοινότητα που θεμελιώνεται στην κυριαρχία κάθε κράτους-μέλους, δίχως δεσμεύσεις υποταγής που θα αρνούνται ή θα περιορίζουν την ανεξαρτησία του⁸⁸⁷. Αντιλαμβανόμενοι έτσι τη διεθνή κοινότητα, δε σημαίνει πως σχετικοποιούμε και αποθαρρύνουμε τα διαφοροτικά και ιδιαίτερα χαρακτηριστικά κάθε λαού, αλλά εννοούμε την έκφρασή τους⁸⁸⁸. Η εκτίμηση των διαφοροτικών ταυ-

επ. *Octogesima adveniens*, 16: AAS 63 (1971) 413· ΠΟΝΤΙΦΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΙΡΗΝΗ, *L'Église face au racism. Contribution du Saint-Siège à la Conférence mondiale contre le Racisme, la Discrimination raciale, la Xénophobie et l'Intolérance qui y est associée*, Tipografia Vaticana, Πόλις του Βατικανού 2001.

⁸⁸² Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ', Εγχ. επ. *Pacem in terris*: AAS 55 (1963) 279-280.

⁸⁸³ ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ', *Ομιλία στα Ηνωμένα Έθνη* (4 Οκτωβρίου 1965), 2: AAS 57 (1965) 879-880.

⁸⁸⁴ ΠΙΟΣ ΙΒ', Εγχ. επ. *Summi Pontificatus*: AAS 31 (1939) 438-439.

⁸⁸⁵ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ', Εγχ. επ. *Pacem in terris*: AAS 55 (1963) 292· ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγχ. επ. *Centesimus annus*, 52: AAS 83 (1991) 857-858.

⁸⁸⁶ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ', Εγχ. επ. *Pacem in terris*: AAS 55 (1963) 284.

⁸⁸⁷ Πρβλ. ΠΙΟΣ ΙΒ', *Χριστουγεννιάτικος λόγος* (24 Δεκεμβρίου 1939): AAS 32 (1940) 9-11· ιδίου, *Ομιλία στους καθολικούς νομομαθείς για τις κοινότητες κρατών και λαών* (6 Δεκεμβρίου 1953): AAS 45 (1953) 395-396· ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ', Εγχ. επ. *Pacem in terris*: AAS 55 (1963) 289.

τοτήτων βοηθάει να ξεπερνούμε τις διάφορες μορφές διαχωρισμού που τείνουν να χωρίζουν τους λαούς κάνοντάς τους φορείς ενός εγωισμού με αποσταθεροποιητικά αποτελέσματα.

435 Το Διδακτικό Σώμα της Εκκλησίας αναγνωρίζει τη σπουδαιότητα της εθνικής κυριαρχίας, εννοούμενης κυρίως ως έκφραση ελευθερίας που πρέπει να ρυθμίζει τις σχέσεις μεταξύ των κρατών⁸⁸⁹. Η κυριαρχία αντιπροσωπεύει την υποκειμενικότητα⁸⁹⁰ ενός έθνους από πολιτική, οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική άποψη. Η πολιτιστική διάσταση αποκτά ιδιαίτερη σημασία ως σημείο δύναμης για την αντίσταση σε επιθετικές πράξεις ή σε μορφές κυριαρχίας που θέτουν υπό όρους την ελευθερία μιας χώρας: ο πολιτισμός αποτελεί την εγγύηση για να διατηρηθεί η ταυτότητα ενός λαού, εκφράζει και προωθεί την πνευματική του κυριαρχία⁸⁹¹.

Η εθνική κυριαρχία όμως δεν είναι κάτι απόλυτο. Τα έθνη μπορούν να αρνηθούν ελεύθερα την άσκηση ορισμένων δικαιωμάτων τους ενόψει ενός κοινού στόχου, με τη συνειδητοποίηση ότι σχηματίζουν μια «οικογένεια»⁸⁹², όπου πρέπει να βασιλεύουν η αμοιβαία εμπιστοσύνη, η αλληλοβοήθεια και ο σεβασμός. Με αυτή την προοπτική, αξίζει ιδιαίτερης προσοχής η απουσία μιας διεθνούς συμφωνίας που θα αντιμετωπίζει με τον κατάλληλο τρόπο «τα δικαιώματα των εθνών»⁸⁹³, η προετοιμασία της

⁸⁸⁸ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Ομιλία στη Γενική Συνέλευση του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών για τον εορτασμό της 50ής επετείου από την ίδρυσή του (5 Οκτωβρίου 1995), 9-10: *L'Osservatore Romano*, 23 Ιουν. 1980, σ. 11.

⁸⁸⁹ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ΄, Εγκ. επ. *Pacem in terris*: AAS 55 (1963) 289· ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Ομιλία στη Γενική Συνέλευση του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών για τον εορτασμό της 50ής επετείου από την ίδρυσή του (5 Οκτωβρίου 1995), 15: *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, XVIII, 2 (1995) 741-742.

⁸⁹⁰ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Sollicitudo rei socialis*, 15: AAS 80 (1988) 528-530.

⁸⁹¹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Ομιλία στην UNESCO (2 Ιουνίου 1980), 14: AAS 72 (1980) 744-745.

⁸⁹² ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Ομιλία στη Γενική Συνέλευση του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών για τον εορτασμό της 50ής επετείου από την ίδρυσή του (5 Οκτωβρίου 1995), 14: *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, XVIII, 2 (1995) 741· πρβλ. ιδίου, Ομιλία προς το Διπλωματικό Σώμα (13 Ιανουαρίου 2001), 8: AAS 93 (2001) 319.

οποίας θα μπορούσε να αντιμετωπίσει δεόντως τα ζητήματα που έχουν σχέση με τη δικαιοσύνη και την ελευθερία στον σύγχρονο κόσμο.

β) Σχέσεις που θεμελιώνονται στη σύμπνοια της νομικής με την ηθική τάξη

436 Για να υλοποιηθεί και να παγιωθεί μια διεθνής τάξη που θα εγγυάται επαρκώς την ειρηνική συνύπαρξη των λαών, ο ηθικός νόμος που διέπει τη ζωή των ανθρώπων πρέπει να ρυθμίζει και τις σχέσεις μεταξύ των κρατών: «ηθικός νόμος, η τήρηση του οποίου πρέπει να ενσταλάζεται και να προωθείται από την κοινή γνώμη όλων των εθνών και των κρατών με τέτοια ομοψυχία φωνής και δύναμης, ώστε κανείς να μην τολμήσει να τον αμφισβητήσει ή να χαλαρώσει την υποχρεωτική του δέσμευση»⁸⁹⁴. Είναι αναγκαίο ο *οικουμενικός ηθικός νόμος*, γραμμένος στην καρδιά του ανθρώπου, να θεωρείται αποτελεσματικός και δεσμευτικός ως ζωντανή έκφραση της συνείδησης που η ανθρωπότητα έχει από κοινού, μια «γραμματική»⁸⁹⁵ ικανή να κατευθύνει το διάλογο για το μέλλον του κόσμου.

437 Ο *οικουμενικός σεβασμός των αρχών που εμπνέουν μια «νομική ρύθμιση σε αρμονία με την ηθική τάξη»*⁸⁹⁶ είναι η αναγκαία συνθήκη για τη σταθερότητα της διεθνούς ζωής. Η αναζήτηση μιας παρόμοιας σταθερότητας εννόησε τη βαθμιαία επεξεργασία ενός δικαίου των εθνών⁸⁹⁷ («*ius gentium*»), που μπορεί να θεωρηθεί ως «ο πρόγονος του διεθνούς δικαίου»⁸⁹⁸.

⁸⁹³ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Ομιλία στη Γενική Συνέλευση του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών για τον εορτασμό της 50ής επετείου από την ίδρυσή του (5 Οκτωβρίου 1995), 6: *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, XVIII, 2 (1995) 735.

⁸⁹⁴ ΠΙΟΣ ΙΒ΄, Χριστουγεννιάτικο ραδιοφωνικό μήνυμα (24 Δεκεμβρίου 1941): AAS 34 (1942) 16.

⁸⁹⁵ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Ομιλία στη Γενική Συνέλευση του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών για τον εορτασμό της 50ής επετείου από την ίδρυσή του (5 Οκτωβρίου 1995), 3: *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, XVIII, 2 (1995) 732.

⁸⁹⁶ ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ΄, Εγκ. επ. *Pacem in terris*: AAS 55 (1963) 277.

⁸⁹⁷ Πρβλ. ΠΙΟΣ ΙΒ΄, Εγκ. επ. *Summi Pontificatus*: AAS 31 (1939) 438-439· ιδίου, Χριστουγεννιάτικο ραδιοφωνικό μήνυμα (24 Δεκεμβρίου 1941): AAS 34 (1942) 16-17· ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ΄, Εγκ. επ. *Pacem in terris*: AAS 55 (1963) 290-292.

Ο νομικός και ο θεολογικός στοχασμός, ριζωμένος στο φυσικό δίκαιο, διατύπωσε «οικουμενικές αρχές που είναι προγενέστερες και ανώτερες του εσωτερικού δικαίου των κρατών»⁸⁹⁹, όπως η ενότητα του ανθρώπινου γένους, η ισότητα κάθε λαού στην αξιοπρέπεια, η άρνηση του πολέμου για να ξεπεραστούν οι αντιθέσεις, η υποχρέωση της συνεργασίας για το κοινό καλό, η απαίτηση να τηρούνται οι συμφωνίες που έχουν υπογραφεί («*practa sunt servanda*»). Η τελευταία αρχή πρέπει να υπογραμμιστεί ιδιαίτερα για να αποφευχθεί «ο πειρασμός να γίνεται επίκληση του δικαιώματος της ισχύος αντί της ισχύος του δικαιώματος»⁹⁰⁰.

438 Για να λυθούν οι συγκρούσεις που εμφανίζονται ανάμεσα στις διάφορες πολιτικές κοινότητες και απειλούν τη σταθερότητα των εθνών και τη διεθνή ασφάλεια, είναι απαραίτητο στις συμφωνίες να αναφερόμαστε σε κοινούς κανόνες που τους εμπιστευόμαστε, αρνούμενοι οριστικά την ιδέα να αναζητηθεί η δικαιοσύνη μέσω της προσφυγής στον πόλεμο⁹⁰¹: «ο πόλεμος μπορεί να τελειώσει χωρίς νικητές και ηττημένους, σε μια αυτοχειρία της ανθρωπότητας, και τότε είναι ανάγκη να αποκηρύξουμε τη λογική που οδηγεί σε αυτόν, την ιδέα ότι ο αγώνας για την καταστροφή του αντιπάλου, η αντίθεση και ο ίδιος ο πόλεμος είναι παράγοντες προόδου και προώθησης της Ιστορίας»⁹⁰².

Ο Χάρτης των Ηνωμένων Εθνών απαγορεύει όχι μόνο την προσφυγή στη βία, αλλά και την απειλή να χρησιμοποιηθεί⁹⁰³: αυτή η διάταξη δημιουργήθηκε μετά την τραγική εμπειρία του Δευτέρου Παγκοσμίου Πο-

⁸⁹⁸ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Ομιλία προς το Διπλωματικό Σώμα* (12 Ιανουαρίου 1991), 8: *L'Osservatore Romano*, 13 Ιανουαρίου 1991, σ. 5.

⁸⁹⁹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 2004*, 5: AAS 96 (2004) 116.

⁹⁰⁰ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 2004*, 5: AAS 96 (2004) 117· πρβλ. ιδίου, *Μήνυμα προς τον έξοχο πρύτανη του Ποντιφικού Πανεπιστημίου του Λατερανού* (21 Μαρτίου 2002), 6: *L'Osservatore Romano*, 22 Μαρτίου 2002, σ. 6.

⁹⁰¹ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Εγκ. επ. Centesimus annus*, 23: AAS 83 (1991) 820-821.

⁹⁰² ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Εγκ. επ. Centesimus annus*, 18: AAS 83 (1991) 816.

⁹⁰³ Πρβλ. *Χάρτης των Ηνωμένων Εθνών* (26 Ιουνίου 1945), άρθρο 2,4: ΙΩΑΝ-

λέμου. Το Διδακτικό Σώμα της Εκκλησίας δεν παρέλειψε, στη διάρκεια της σύγκρουσης, να εντοπίσει μερικούς αναγκαίους παράγοντες για να οικοδομηθεί μια νέα διεθνής τάξη: η ελευθερία και η εδαφική ακεραιότητα κάθε έθνους· η προάσπιση των δικαιωμάτων των μειονοτήτων· ο ίσος καταμερισμός των πόρων της γης· η άρνηση του πολέμου και η εφαρμογή του αφοπλισμού· η τήρηση των συμφωνηθέντων όρων· η κατάπαυση του θρησκευτικού διωγμού⁹⁰⁴.

439 Για να σταθεροποιηθεί η υπεροχή του δικαίου, ισχύει πρωτίστως η αρχή της αμοιβαίας εμπιστοσύνης⁹⁰⁵. Σε αυτή την προοπτική, τα ρυθμιστικά όργανα για την ειρηνική λύση των αντιθέσεων πρέπει να επανεξεταστούν, ώστε να ενισχυθεί η έκταση και η επιβολή τους. Οι θεσμοί της διαπραγματεύσεως, της διαμεσολάβησης, της διαιτησίας, που είναι εκφράσεις της διεθνούς νομιμότητας, πρέπει να ενισχυθούν με τη δημιουργία «μιας νομικής αρχής πραγματικά αποτελεσματικής σε έναν συμφιλωμένο κόσμο»⁹⁰⁶. Μια πρόοδος προς αυτή την κατεύθυνση θα επιτρέψει στη διεθνή κοινότητα να προταθεί όχι πλέον ως μια απλή στιγμή συνάθροισης στη ζωή των κρατών, αλλά ως μια δομή όπου οι συγκρούσεις μπορούν να λυθούν ειρηνικά: «Όπως στο εσωτερικό των μεμονωμένων κρατών [...] η τακτική της οικογενειακής εκδίκησης και των αντιποίνων αντικαταστάθηκε από την κυριαρχία του νόμου, έτσι και στη διεθνή κοινότητα επείγει να λάβει χώρα μια τέτοια πρόοδος»⁹⁰⁷. Σε τελευταία ανάλυση, το διεθνές δίκαιο «πρέπει να αποτρέψει από το να υπερισχύει ο νόμος του ισχυρότερου»⁹⁰⁸.

III. Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ

ΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 2004*, 6: AAS 96 (2004) 117.

⁹⁰⁴ ΠΙΟΣ ΙΒ', *Χριστουγεννιάτικο ραδιοφωνικό μήνυμα* (24 Δεκεμβρίου 1941): AAS 34 (1942) 18.

⁹⁰⁵ ΠΙΟΣ ΙΒ', *Χριστουγεννιάτικο ραδιοφωνικό μήνυμα* (24 Δεκεμβρίου 1945): AAS 38 (1946) 22· ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ', *Εγκ. επ. Pacem in terris*: AAS 55 (1963) 287-288.

⁹⁰⁶ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', *Ομιλία στο Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης* (13 Μαΐου 1985), 4: AAS 78 (1986) 520.

⁹⁰⁷ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', *Εγκ. επ. Centesimus annus*, 52: AAS 83 (1991) 858.

⁹⁰⁸ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 2004*, 9: AAS 96 (2004) 120.

ΤΗΣ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ

α) Η αξία των διεθνών οργανώσεων

440 Η πορεία προς την πραγματική διεθνή «κοινότητα», που βρήκε το δρόμο της με την ίδρυση του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών το 1945, συνοδεύεται από την Εκκλησία: αυτός ο Οργανισμός «έχει συνεισφέρει σημαντικά στην προώθηση του σεβασμού της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας, της ελευθερίας των λαών και της ανάγκης για ανάπτυξη, προετοιμάζοντας το πολιτιστικό και θεσμικό έδαφος όπου θα οικοδομηθεί η ειρήνη»⁹⁰⁹. Γενικά η κοινωνική διδασκαλία εκτιμά θετικά το ρόλο των διακυβερνητικών οργανώσεων, ιδιαίτερα εκείνων που δρουν σε ειδικούς τομείς⁹¹⁰, παρά τις επιφυλάξεις όταν αντιμετωπίζουν με αθέμιτο τρόπο τα προβλήματα⁹¹¹. Το Διδακτικό Σώμα της Εκκλησίας συστήνει η δράση των διεθνών οργανισμών να ανταποκρίνεται στις ανθρώπινες ανάγκες της κοινωνικής ζωής και των σημαντικών εκφάνσεών της για ειρηνική και οργανωμένη συνύπαρξη των εθνών και των λαών⁹¹².

441 Η έγνοια για μια οργανωμένη και ειρηνική συμβίωση της ανθρωπίνης οικογένειας ωθεί τη Διδάσκουσα Εκκλησία να τονίσει την ανάγκη

⁹⁰⁹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη* 2004, 7: AAS 96 (2004) 118.

⁹¹⁰ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ΄, *Εγκ. επ. Mater et magistra*: AAS 53 (1961) 426, 439· ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Ομιλία στην 20ή Γενική Συνδιάσκεψη της FAO* (12 Νοεμβρίου 1979): *Insegnamenti di Paolo II*, II (1979) 1.136-1.137· ιδίου, *Λόγος στην UNESCO* (2 Ιουνίου 1980), 5, 8: AAS 72 (1980) 737, 739-740· ιδίου, *Ομιλία στο συμβούλιο υπουργών στη διάσκεψη για την Ασφάλεια και τη Συνεργασία στην Ευρώπη (CSCE)* (30 Νοεμβρίου 1993), 3, 5: AAS 86 (1994) 750-752.

⁹¹¹ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Μήνυμα στην κυρία Ναφίς Σαντίκ, γενική γραμματέα της Διεθνούς Διάσκεψης για τον Πληθυσμό και την Ανάπτυξη* (18 Μαρτίου 1994): AAS 87 (1995) 191-192· ιδίου, *Μήνυμα στην κυρία Γερτρούρδη Μοντζέλα, γενική γραμματέα της Τέταρτης Παγκόσμιας Διάσκεψης των Ηνωμένων Εθνών για τη Γυναίκα* (26 Μαΐου 1995): *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, XVIII, 1 (1985) 1.571-1.577.

⁹¹² Πρβλ. Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Πομ. διάτ. *Gaudium et spes*, 84: AAS 58 (1966) 1.107-1.108.

ίδρυσης «μιας οικουμενικής δημόσιας αρχής ευρέως αποδεκτής, που να διαθέτει πραγματική ισχύ για να εγγυάται σε όλους και την ασφάλεια και την τήρηση του νόμου και το σεβασμό των δικαιωμάτων»⁹¹³. Στη διάρκεια της Ιστορίας, παρά την αλλαγή απόψεων στις διάφορες εποχές, έγινε φανερό η ανάγκη για μία παρόμοια αρχή που θα απαντά στα παγκοσμίων διαστάσεων προβλήματα που τίθενται από την αναζήτηση του κοινού καλού: θεωρούμε σημαντικό αυτή η αρχή να είναι αποτέλεσμα συμφωνίας και όχι επιβολής και να μην εννοείται σαν «ένα παγκόσμιο υπερχράτος»⁹¹⁴.

Η πολιτική αρχή που θα ασκείται στο πλαίσιο της διεθνούς κοινότητας πρέπει να ρυθμίζεται από το δίκαιο, να προσανατολίζεται προς το κοινό καλό και να σέβεται την αρχή της επικουρικότητας: «Οι δημόσιες Αρχές της διεθνούς κοινότητας δεν έχουν σκοπό να περιορίσουν την εξουσία των μεμονωμένων πολιτικών κοινοτήτων κι ακόμη λιγότερο να τις αντικαταστήσει· αντίθετα, οφείλει να συνεισφέρει στη δημιουργία σε παγκόσμιο επίπεδο ενός περιβάλλοντος όπου η δημόσια εξουσία των μεμονωμένων πολιτικών κοινοτήτων, οι πολίτες και τα ενδιάμεσα στρώματα να μπορούν να ανταποκρίνονται στα καθήκοντά τους, να εκπληρώνουν τις υποχρεώσεις τους, να ασκούν τα δικαιώματά τους με μεγαλύτερη ασφάλεια»⁹¹⁵.

442 Μια διεθνής πολιτική που θα έχει στόχο την ειρήνη και την ανάπτυξη με την υιοθέτηση συντονισμένων μέτρων⁹¹⁶ έγινε αναγκαία περισσότερο από ποτέ λόγω της παγκοσμιοποίησης των προβλημάτων. Το Διδακτικό Σώμα της Εκκλησίας θεωρεί ότι η αλληλεξάρτηση ανθρώπων και εθνών αποκτά ηθική διάσταση και καθορίζει τις σχέσεις οικονομικού, πολιτιστικού, πολιτικού και θρησκευτικού χαρακτήρα του σύγχρονου κόσμου. Σε αυτό το πλαίσιο προβλέπεται μια αναθεώρηση των διεθνών

⁹¹³ Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 82: AAS 58 (1966) 1.105· πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ', Εγκ. επ. *Pacem in terris*: AAS 55 (1963) 293 και ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ', Εγκ. επ. *Populorum progressio*, 78: AAS 59 (1967) 295.

⁹¹⁴ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 2003, 6: AAS 95 (2003) 344.

⁹¹⁵ ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ', Εγκ. επ. *Pacem in terris*: AAS 55 (1963) 294-295.

⁹¹⁶ Πρβλ. ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ', Εγκ. επ. *Populorum progressio*, 51-55 και 77-79: AAS 59 (1967) 282-284, 295-296.

οργανισμών, μια διαδικασία που «προϋποθέτει να ξεπεραστούν οι πολιτικές αντιπαλότητες και να απορριφθεί κάθε επιθυμία εκμετάλλευσης αυτών των οργανώσεων, που έχουν μοναδικό λόγο ύπαρξης το κοινό καλό»⁹¹⁷, με σκοπό να επιτύχουμε «έναν ανώτερο βαθμό διεθνούς οργάνωσης»⁹¹⁸.

Οι διακυβερνητικές οργανώσεις πρέπει να ασκούν ικανοποιητικά τις ελεγκτικές και καθοδηγητικές λειτουργίες τους στο χώρο της οικονομίας, καθώς η επίτευξη του κοινού καλού γίνεται ένας εξαιρετικά δύσκολος στόχος για τα μεμονωμένα κράτη, έστω κι αν είναι κυρίαρχα με όρους ισχύος, πλούτου και πολιτικής δύναμης⁹¹⁹. Επίσης, οι διεθνείς οργανισμοί πρέπει να εγγυώνται εκείνη την ισότητα που είναι το θεμέλιο του δικαιώματος όλων να συμμετέχουν στη διαδικασία πλήρους ανάπτυξης, με σεβασμό στις νόμιμες διαφορές⁹²⁰.

443 Το Διδακτικό Σώμα της Εκκλησίας εκτιμά θετικά το ρόλο των ομάδων που σχηματίστηκαν στην αστική κοινωνία αναλαμβάνοντας το σημαντικό έργο της ευαισθητοποίησης της κοινής γνώμης για τις διαφορετικές όψεις της διεθνούς ζωής, με ιδιαίτερη προσοχή στο σεβασμό των δικαιωμάτων του ανθρώπου, όπως αποκαλύπτει «ο αριθμός των ιδιωτικών ενώσεων, μερικές από τις οποίες σε παγκόσμια κλίμακα, που ιδρύθηκαν πρόσφατα και σχεδόν όλες παρακολουθούν με μεγάλο ενδιαφέρον και αξιέπαινη αντικειμενικότητα τα διεθνή γεγονότα σε ένα τόσο ευαίσθητο πεδίο»⁹²¹.

Οι κυβερνήσεις θα έπρεπε να ενθαρρύνονται από παρόμοιες δεσμεύσεις, που σκοπό έχουν να εφαρμόσουν στην πράξη τα ιδανικά τα οποία διαπνέουν τη διεθνή κοινότητα, «ιδιαίτερα μέσα από τις ειρηνευτικές

⁹¹⁷ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Sollicitudo rei socialis*, 43: AAS 80 (1988) 575.

⁹¹⁸ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Sollicitudo rei socialis*, 43: AAS 80 (1988) 575· πρβλ. ιδίου, *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 2004*, 7: AAS 96 (2004) 118.

⁹¹⁹ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 58: AAS 83 (1991) 863-864.

⁹²⁰ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Sollicitudo rei socialis*, 33, 39: AAS 80 (1988) 557-559, 566-568.

⁹²¹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Sollicitudo rei socialis*, 26: AAS 80 (1988) 544-547.

και αλληλέγγυες πράξεις των πολλών ατόμων που εργάζονται και στις μη κυβερνητικές οργανώσεις και στα κινήματα για τα δικαιώματα του ανθρώπου»⁹²².

β) Ο νομικός χαρακτήρας της Αγίας Έδρας

444 Η Αγία Έδρα —ή Αποστολική⁹²³ Έδρα— αναγνωρίζεται διεθνώς ως κυρίαρχη αρχή που υλοποιεί πράξεις νομικά ενδεδειγμένες. Ασκεί εξωτερική ηγεμονία, αναγνωρισμένη στο πλαίσιο της διεθνούς κοινότητας, η οποία αντανακλά εκείνη που ασκείται στο εσωτερικό της Εκκλησίας και χαρακτηρίζεται από την οργανωτική ενότητα και την ανεξαρτησία. Η Εκκλησία ενισχύεται από εκείνες τις νομικές ενέργειες που αποδεικνύονται αναγκαίες ή χρήσιμες για την εκπλήρωση της αποστολής της.

Η διεθνής δραστηριότητα της Αγίας Έδρας εκδηλώνεται με διάφορους τρόπους, μεταξύ των οποίων: το δικαίωμα της ενεργητικής και παθητικής επίσημης αντιπροσωπείας· η άσκηση του «*ius contrahendi*» με τους όρους των συμφωνιών· τη συμμετοχή σε διακυβερνητικές οργανώσεις, όπως για παράδειγμα εκείνες που παίρνουν μέρος στις διαδικασίες των Ηνωμένων Εθνών· με πρωτοβουλίες διαμεσολάβησης σε περιπτώσεις συγκρούσεων. Αυτή η δραστηριότητα έχει ως σκοπό να προσφέρει μια ανυστερόβουλη υπηρεσία στη διεθνή κοινότητα καθώς δεν αναζητά πλεονεκτήματα για τη μια πλευρά ή την άλλη, αλλά προβάλλει το κοινό καλό ολόκληρης της ανθρώπινης οικογένειας. Σε αυτό το πλαίσιο η Αγία Έδρα χρησιμοποιεί κυρίως το δικό της διπλωματικό προσωπικό.

445 Η διπλωματική υπηρεσία της Αγίας Έδρας, καρπός μιας αρχαίας και παγιωμένης πρακτικής, είναι ένα όργανο που ασχολείται όχι μόνο για τη «*libertas Ecclesiae*», αλλά και για την προάσπιση και την προώθηση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, όπως και για μια κοινωνική τάξη που θα βασίζεται στις αξίες της δικαιοσύνης, της αλήθειας, της ελευθερίας και

⁹²² ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 2004, 7: AAS 96 (2004) 118.

⁹²³ Πρβλ. CIC, κανόνας 361.

της αγάπης: «Με το εγγενές δικαίωμα της ίδιας της πνευματικής μας αποστολής, που στηρίζεται από την κοσμική εξέλιξη των ιστορικών γεγονότων, στέλνουμε τους λεγάτους μας στις ανώτατες αρχές των κρατών όπου είναι εδραιωμένη ή κατά κάποιο τρόπο παρούσα η Καθολική Εκκλησία. Είναι γνωστό πως οι σκοποί της Εκκλησίας και του κράτους διαφέρουν και ότι και οι δύο είναι κοινωνίες τέλειες, που διαθέτουν τα δικά τους μέσα και είναι ανεξάρτητες η καθεμία στη δική της σφαίρα, αλλά αληθεύει επίσης ότι και η μία και το άλλο δρουν υπέρ ενός κοινού υποκειμένου, του ανθρώπου, που ο Θεός τον κάλεσε στην αιώνια σωτηρία και τον τοποθέτησε στη γη, επιτρέποντάς του με τη βοήθεια της χάριτος να την επιτύχει με μια εργατική ζωή που του φέρνει ευημερία με ειρηνική συμβίωση»⁹²⁴. Το καλό των ανθρώπων και των κοινοτήτων τους ευνοείται από τον οργανωμένο διάλογο ανάμεσα στην Εκκλησία και στις αστικές αρχές, που εκφράζεται και μέσα από τη συνομολόγηση αμοιβαίων συμφωνιών. Αυτός ο διάλογος τείνει να καθορίσει ή να ενισχύσει τις σχέσεις αμοιβαίας κατανόησης και συνεργασίας, αλλά και να προλάβει ή να επανορθώσει τυχόν αντεγκλήσεις, με σκοπό να συνεισφέρει στην πρόοδο κάθε λαού και όλης της ανθρωπότητας με δικαιοσύνη και ειρήνη.

IV. Η ΔΙΕΘΝΗΣ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

α) Η συνεργασία για να εγγυηθούμε το δικαίωμα στην ανάπτυξη

446 Για να λυθεί το πρόβλημα της ανάπτυξης απαιτείται η συνεργασία των μεμονωμένων πολιτικών κοινοτήτων. «Οι πολιτικές κοινότητες αλληλεξαρτώνται και μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι καθεμία καταφέρει να αναπτύσσεται συνεισφέροντας στην ανάπτυξη των άλλων. Επιβάλλεται λοιπόν ανάμεσά τους η συνεννόηση και η συνεργασία»⁹²⁵. Η υπανάπτυξη φαίνεται μια κατάσταση που είναι αδύνατον να εξαλειφθεί, σχεδόν μια μοιραία κα-

⁹²⁴ ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ', Εγχ. επ. *Sollicitudo omnium ecclesiarum* (Η φροντίδα όλων των εκκλησιών): AAS 61 (1969) 476.

⁹²⁵ ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ', Εγχ. επ. *Mater et magistra*: AAS 53 (1961) 449· πρβλ. ΠΙΟΣ ΙΒ', Χριστουγεννιάτικο ραδιοφωνικό μήνυμα (24 Δεκεμβρίου 1945): AAS 38 (1946) 22.

ταδίκη, αν λάβουμε υπόψη το γεγονός ότι δεν είναι μόνο αποτέλεσμα των λανθασμένων ανθρωπινων επιλογών, αλλά και των «οικονομικών, χρηματοοικονομικών και κοινωνικών μηχανισμών»⁹²⁶ και των «δομών της αμαρτίας»⁹²⁷ που εμποδίζουν την πλήρη ανάπτυξη των ανθρώπων και των λαών.

Πάντως, αυτές οι δυσκολίες πρέπει να αντιμετωπιστούν με σταθερή και επίμονη αποφασιστικότητα, καθώς η ανάπτυξη δεν είναι μόνο επιθυμία αλλά και δικαίωμα⁹²⁸ το οποίο, όπως και όλα, συνεπάγεται μια υποχρέωση. «Πράγματι, η συνεργασία για την ανάπτυξη όλου του ανθρώπου και κάθε ανθρώπου είναι υποχρέωση όλων προς όλους και πρέπει να είναι κοινή και στα τέσσερα σημεία του κόσμου: Ανατολή και Δύση, Βορρά και Νότο»⁹²⁹. Σύμφωνα με το Διδακτικό Σώμα της Εκκλησίας, το δικαίωμα στην ανάπτυξη θεμελιώνεται στις ακόλουθες αρχές: ενότητα προέλευσης και κοινότητα όσον αφορά το πεπρωμένο της ανθρωπίνης οικογένειας: ισότητα προσώπων και κοινοτήτων που βασιζείται στην ανθρωπίνη αξιοπρέπεια: οικουμενικός προορισμός των αγαθών της γης: ολοκληρωμένη έννοια της ανάπτυξης: κεντρικότητα του ανθρώπου: αλληλεγγύη.

447 Η κοινωνική διδασκαλία ενθαρρύνει μορφές συνεργασίας ικανές να προαγάγουν την είσοδο στη διεθνή αγορά χωρών που έχουν σηματοθετεί από τη φτώχεια και την υπανάπτυξη. «Πριν από χρόνια υποστηρίχθηκε ότι η ανάπτυξη εξαρτιόταν από την απομόνωση των πιο φτωχών χωρών από τη διεθνή αγορά και από τη στήριξή τους στις δικές τους μόνο δυνά-

⁹²⁶ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Sollicitudo rei socialis*, 16: AAS 80 (1988) 531.

⁹²⁷ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Sollicitudo rei socialis*, 36-37, 39: AAS 80 (1988) 561-564, 567.

⁹²⁸ ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ΄, Εγκ. επ. *Populorum progressio*, 22: AAS 59 (1967) 268· ιδίου, Απ. επ. *Octogesima adveniens*, 43: AAS 63 (1971) 431-432· ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Sollicitudo rei socialis*, 32-33: AAS 80 (1988) 556-559· ιδίου, Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 35: AAS 83 (1991) 836-838· πρβλ. και ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ΄, Ομιλία στη Διεθνή Οργάνωση Εργασίας (10 Ιουνίου 1969), 22: AAS 61 (1969) 500-501· ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Ομιλία στη διάσκεψη για την κοινωνική διδασκαλία της Εκκλησίας (20 Ιουνίου 1997), 5: *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, XX, 1 (1997) 1.554-1.555· ιδίου, Ομιλία στα στελέχη εργατικών συνδικάτων και μεγάλων εταιρειών (2 Μαΐου 2000), 3: *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, XXIII, 1 (2000) 726.

⁹²⁹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Sollicitudo rei socialis*, 32: AAS 80 (1988) 556.

μεις. Η πρόσφατη εμπειρία απέδειξε ότι οι χώρες που απομονώθηκαν γνώρισαν τη στασιμότητα και την οπισθοδρόμηση, ενώ γνώρισαν την ανάπτυξη οι χώρες που κατάφεραν να εισχωρήσουν στη γενική διασύνδεση των οικονομικών δραστηριοτήτων σε διεθνές επίπεδο. Φαίνεται λοιπόν ότι το μεγαλύτερο πρόβλημα είναι να επιτύχεις την ίση πρόσβαση στη διεθνή αγορά, η οποία θεμελιώνεται όχι στη μονόπλευρη αρχή της εκμετάλλευσης των φυσικών πόρων αλλά στην αξιοποίηση ανθρώπινων δυνατοτήτων»⁹³⁰. Ανάμεσα στις αιτίες που συμβάλλουν περισσότερο στην ερημνεία της υπανάπτυξης και της φτώχειας, εκτός από την αδυναμία πρόσβασης στη διεθνή αγορά⁹³¹, πρέπει να συμπεριλάβουμε τον αναλφαριθμητισμό, τη διατροφική ανασφάλεια, την απουσία δομών και υπηρεσιών, την έλλειψη μέτρων που εγγυώνται τη στοιχειώδη ιατρική φροντίδα, την έλλειψη πόσιμου νερού, τη διαφθορά, την αβεβαιότητα των θεσμών και της ίδιας της πολιτικής ζωής. Σε πολλές χώρες η φτώχεια συνδέεται με την έλλειψη ελευθερίας, την έλλειψη κάθε δυνατότητας οικονομικής πρωτοβουλίας, την έλλειψη κρατικής διοίκησης ικανής να σχεδιάσει ένα σύστημα διαπαιδαγώγησης και πληροφορίας.

448 Το πνεύμα της διεθνούς συνεργασίας απαιτεί πέρα από τη στενή λογική της αγοράς να υπάρχει η συνειδητοποίηση μιας υποχρέωσης αλληλεγγύης, κοινωνικής δικαιοσύνης και οικουμενικής αγάπης⁹³². πράγματι, υπάρχει «κάτι που οφείλεται στον άνθρωπο επειδή είναι άνθρωπος, χάρη στην ξεχωριστή αξιοπρέπειά του»⁹³³. Η συνεργασία είναι ο δρόμος που πρέπει να δεσμευτεί η διεθνής κοινότητα στο σύνολό της ότι θα ακολουθήσει «σύμφωνα με την ανάλογη αντίληψη για το κοινό καλό ολόκληρης της ανθρώπινης οικογένειας»⁹³⁴. Τα αποτελέσματα θα είναι πολύ θετικά όπως, για παράδειγμα, η αυξημένη εμπιστοσύνη στις δυνατότητες των στερημένων προσώπων, άρα και των φτωχών χωρών και η ίση κατανομή των αγαθών.

β) Αγώνας κατά της φτώχειας

⁹³⁰ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 33: AAS 83 (1991) 835.

⁹³¹ Πρβλ. ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ΄, Εγκ. επ. *Populorum progressio*, 56-61: AAS 59 (1967) 285-287.

⁹³² Πρβλ. ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ΄, Εγκ. επ. *Populorum progressio*, 44: AAS 59 (1967) 279.

⁹³³ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 34: AAS 83 (1991) 836.

⁹³⁴ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 58: AAS 83 (1991) 863.

449 Στην αρχή της νέας χιλιετίας, η φτώχεια εκατομμυρίων ανδρών και γυναικών είναι «το ζήτημα που περισσότερο από κάθε άλλο κινητοποιεί την ανθρώπινη και χριστιανική μας συνείδηση»⁹³⁵. Η φτώχεια θέτει ένα δραματικό θέμα δικαιοσύνης: η φτώχεια, στις διαφορετικές μορφές και συνέπειές της, χαρακτηρίζεται από άνιση αύξηση και δεν αναγνωρίζει σε κάθε λαό «το ίσο δικαίωμα “να καθίσει στο τραπέζι του κοινού συμποσίου”»⁹³⁶. Αυτή η φτώχεια καθιστά αδύνατη την πραγματοποίηση εκείνου του απόλυτου ουμανισμού που η Εκκλησία επιθυμεί και επιδιώκει, ώστε τα άτομα και οι λαοί να μπορέσουν «να είναι κάτι περισσότερο»⁹³⁷ και να ζουν σε «συνθήκες πιο ανθρώπινες»⁹³⁸.

Ο αγώνας κατά της φτώχειας βρίσκει ισχυρό κίνητρο στην προτίμηση επιλογής, ή προνομιούχο αγάπη, της Εκκλησίας για τους φτωχούς⁹³⁹. Σε όλες τις κοινωνικές της διδαχές η Εκκλησία δεν κουράζεται να τονίζει και άλλες θεμελιώδεις αρχές: πρώτη απ’ όλες εκείνη για τον οικουμενικό προορισμό των αγαθών⁹⁴⁰. Με τη σταθερή επιβεβαίωση της αρχής της αλληλεγγύης, η κοινωνική διδασκαλία προτρέπει να περάσουμε στη δράση για να προωθήσουμε «το καλό όλων και καθενός, επειδή όλοι είναι πραγματικά υπεύθυνοι για όλους»⁹⁴¹. Η αρχή της αλληλεγγύης, και στον αγώνα κατά της φτώχειας, πρέπει να συνοδεύεται πάντα από την αρχή της επικουρικότητας, χάρη στην οποία είναι δυνατόν να διεγείρουμε το πνεύμα πρωτοβουλίας, θεμελιώδη βάση κάθε κοινωνικής-οικονομικής ανάπτυξης στις ίδιες τις φτωχές χώρες⁹⁴²: τους φτωχούς πρέπει να τους κοιτάμε «όχι σαν

⁹³⁵ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 2000*, 14: AAS 92 (2000) 366· πρβλ. ίδιου, *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 1993*, 1: AAS 85 (1993) 429-430.

⁹³⁶ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Εγκ. επ. Sollicitudo rei socialis*, 33: AAS 80 (1988) 558· ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ΄, *Εγκ. επ. Populorum progressio*, 47: AAS 59 (1967) 280.

⁹³⁷ ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ΄, *Εγκ. επ. Populorum progressio*, 6: AAS 59 (1967) 260· πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Εγκ. επ. Sollicitudo rei socialis*, 28: AAS 80 (1988) 548-550.

⁹³⁸ ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ΄, *Εγκ. επ. Populorum progressio*, 20-21: AAS 59 (1967) 267-268.

⁹³⁹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Ομιλία στην Τρίτη Γενική Διάσκεψη των Λατινοαμερικανών Επισκόπων*, Πουέμπλα (28 Ιανουαρίου 1979), I/8: AAS 71 (1979) 194-195.

⁹⁴⁰ Πρβλ. ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ΄, *Εγκ. επ. Populorum progressio*, 22: AAS 59 (1967) 268.

⁹⁴¹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Εγκ. επ. Sollicitudo rei socialis*, 38: AAS 80 (1988) 566.

πρόβλημα, αλλά σαν εκείνους που μπορούν να γίνουν υποκείμενα και πρωταγωνιστές ενός νέου και πιο ανθρωπίνου μέλλοντος για όλο τον κόσμο»⁹⁴³.

γ) Το εξωτερικό χρέος

450 Το δικαίωμα στην ανάπτυξη πρέπει να προβλέπεται στα ζητήματα που συνδέονται με την κρίση του χρέους πολλών φτωχών χωρών⁹⁴⁴. Αυτή η κρίση προέρχεται από σύνθετες, διαφόρων ειδών αιτίες είτε διεθνούς χαρακτήρα —διακύμανση των ανταλλαγών, χρηματοοικονομικές κερδοσκοπίες, οικονομική νεο-αποικιοκρατία— είτε από αιτίες στο εσωτερικό των χρεωμένων κρατών — διαφθορά, κακή διαχείριση του δημόσιου χρήματος, στρεβλή χρήση των δανείων. Τα μεγαλύτερα δεινά, τα οποία οδηγούν και σε δομικά προβλήματα αλλά και σε προσωπικές συμπεριφορές, βαραινούν τον πληθυσμό των χρεωμένων και φτωχών χωρών, ο οποίος δεν έχει καμία ευθύνη. Η διεθνής κοινότητα δεν μπορεί να αγνοήσει μια τέτοια κατάσταση: μολονότι τονίζουμε ότι το χρέος πρέπει να πληρωθεί, οφείλουμε να βρούμε τον τρόπο ώστε να μη διακινδυνέψει το «θεμελιώδες δικαίωμα των λαών στην ύπαρξη και στην πρόοδο»⁹⁴⁵.

⁹⁴² Πρβλ. ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ΄, Εγκ. επ. *Populorum progressio*, 55: AAS 59 (1967) 284· ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Sollicitudo rei socialis*, 44: AAS 80 (1988) 575-577.

⁹⁴³ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 2000*, 14: AAS 92 (2000) 366.

⁹⁴⁴ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Απ. επ. *Tertio millennio adveniente*, 51: AAS 87 (1995) 36· ιδίου, *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 1998*, 4: AAS 90 (1998) 151-152· ιδίου, *Ομιλία στη Σύνοδο της Διακοινοβουλευτικής Ένωσης* (30 Νοεμβρίου 1998): *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, XXI, 2 (1998) 1.162-1.163· ιδίου, *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 1999*, 9: AAS 91 (1999) 383-384.

⁹⁴⁵ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 35: AAS 83 (1991) 838· πρβλ. και το ντοκουμέντο *Al servizio della comunità umana: un approccio etico al debito internazionale* (Στην υπηρεσία της ανθρωπίνης κοινότητας: μια ηθική προσέγγιση για το διεθνές χρέος), δημοσιεύθηκε από την Ποντιφική Επιτροπή «Δικαιοσύνη και Ειρήνη» (27 Δεκεμβρίου 1986), Πόλις του Βατικανού 1986.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ

Η ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ

I. ΒΙΒΛΙΚΕΣ ΑΠΟΨΕΙΣ

451 Η ζωντανή εμπειρία της θεικής παρουσίας στην Ιστορία είναι το θεμέλιο της πίστης του λαού του Θεού: «οικέται ἡμεν τῷ Φαραῶ ἐν γῆ Αἰγύπτῳ, καὶ ἐξήγαγεν ἡμᾶς Κύριος ἐκεῖθεν ἐν χειρὶ κραταιᾷ καὶ ἐν βραχίονι ὑψηλῷ» (Δτ 6,21). Ο στοχασμός επί της Ιστορίας επιτρέπει να ανακεφαλαιώσουμε το παρελθόν και να ανακαλύψουμε το έργο του Θεού μέχρι τις απαρχές του: «Ένας περιπλανώμενος Αραμαίος ήταν ο προπάτοράς μου» (Δτ 26,5)· ένας Θεός που μπορεί να πει στο λαό Του: «καὶ ἔλαβον τὸν πατέρα ὑμῶν τὸν Ἀβραάμ ἐκ τοῦ πέραν τοῦ ποταμοῦ» (Ιησ 24,3). Είναι ένας συλλογισμός που επιτρέπει να στραφούμε με εμπιστοσύνη στο μέλλον, χάρη στην υπόσχεση και στη συνθήκη που ο Θεός ανανεώνει συνεχώς.

Η πίστη του Ισραήλ ζει στο χρόνο και στο χώρο αυτού του κόσμου, ο οποίος εννοείται όχι σαν ένα περιβάλλον εχθρικό ή σαν ένα κακό από το οποίο πρέπει να ελευθερωθούμε, αλλά μάλλον ως το ίδιο το δώρο του Θεού, ο χώρος και το σχέδιο που Εκείνος εμπιστεύτηκε στην υπεύθυνη καθοδήγηση και στην εργατικότητα του ανθρώπου. Η φύση, έργο της θείας δημιουργίας, δεν είναι μια επικίνδυνη αντίπαλος. Ο Θεός, που έπλασε όλα τα πράγματα, είδε σε καθένα από αυτά «ὅτι καλόν» (Γεν 1,4,10,12,18,21,25). Στην κορυφή της δημιουργίας Του, ως «καλό λίαν» (Γεν 1,31), ο Δημιουργός θέτει τον άνθρωπο. Μόνο τον άνδρα και τη γυναίκα, ανάμεσα σε όλα τα πλάσματα, θέλησε ο Θεός «κατ' εἰκόνα» (Γεν 1,27): σε αυτούς ο Κύριος αναθέτει την ευθύνη όλης της δημιουργίας, το καθήκον να προστατεύουν την αρμονία και την ανάπτυξη (πρβλ. Γεν 1,26-30). Ο ιδιαίτερος δεσμός με τον Θεό εξηγεί την προνομιούχο θέση του ανθρώπινου ζεύγους στην τάξη της δημιουργίας.

452 Η σχέση του ανθρώπου με τον κόσμο είναι ένα συστατικό στοιχείο της ανθρώπινης ταυτότητας. Και γεννιέται ως καρπός της ακόμα πιο βαθιάς σχέσης του ανθρώπου με τον Θεό. Ο Κύριος θέλησε τον άνθρωπο ως συνομιλητή Του: μόνο σε διάλογο με τον Θεό ο άνθρωπος βρίσκει την αλήθεια του, από την οποία έλκει έμπνευση και κανόνες για να σχεδιάσει το μέλλον του κόσμου, έναν Κήπο που ο Θεός του έδωσε για να τον καλλιεργεί και να τον φυλάει (πρβλ. Γεν 2,15). Το αμάρτημα δεν εξαλείφει αυτή την υποχρέωση, την οποία βαραίνει ο πόνος και τα βάσανα της εργασίας (πρβλ. Γεν 3,17-19).

Η δημιουργία υμνείται πάντα στην προσευχή του Ισραήλ: «Ὡς ἔμεγαλύνθη τὰ ἔργα σου, Κύριε, πάντα ἐν σοφίᾳ ἐποίησας» (Ψλ 103, 24). Η σωτηρία γίνεται αντιληπτή ως νέα δημιουργία, που αποκαθιστά την αρμονία και τις δυνατότητες ανάπτυξης που απείλησε το αμάρτημα: «ἔσται γὰρ ὁ οὐρανὸς καινὸς καὶ ἡ γῆ καινὴ» (Ησ 65,17) —λέει ο Κύριος— «καὶ ἔσται ἔρημος ὁ Χέρμελ, καὶ ὁ Χέρμελ εἰς δρυμὸν λογισθήσεται. [...]καὶ δικαιοσύνη ἐν τῷ Καρμήλω κατοικήσει [...]καὶ κατοικήσει ὁ λαὸς αὐτοῦ ἐν πόλει εἰρήνης» (Ησ 32,15-18).

453 Η οριστική σωτηρία, που ο Θεός προσφέρει σε όλη την ανθρωπότητα με τον ίδιο Του τον Υιό, δε γίνεται έξω από τον κόσμο. Μολονότι πληγωμένος από το αμάρτημα, προορίζεται να γνωρίσει ένα ριζικό εξαγνισμό (πρβλ. Β΄ Πε 3,10) από τον οποίο θα εξέλθει ανανεωμένος (πρβλ. Ησ 65,17· 66, 22· Απ 21,1) και θα γίνει τελικά ο χώρος όπου «ἐν οἷς δικαιοσύνη κατοικεῖ» (Β΄ Πε 3,13).

Στο δημόσιο λειτουργημά Του ο Ιησούς δίνει αξία στα φυσικά στοιχεία. Δεν είναι μόνο σοφός ερμηνευτής της φύσης στις εικόνες που Του αρέσει να παρουσιάζει και στις παραβολές, αλλά και κυρίαρχος της (πρβλ. το επεισόδιο με την καταιγίδα που ηρέμησε στο Μτ 14,22-33· Μκ 6,45-52· Λκ 8,22-25· Ιω 6,16-21): ο Κύριος τη θέτει στην υπηρεσία του δικού Του σχεδίου λύτρωσης. Ζητά από τους μαθητές Του να κοιτάξουν τα πράγματα, τις εποχές και τους ανθρώπους με την εμπιστοσύνη τέκνων που ξέρουν ότι δε θα τους εγκαταλείψει ένας τόσο συνετός Πατέρας (πρβλ. Λκ 11,11-13). Μακριά από το να γίνει σκλάβος των πραγμάτων, ο πιστός μαθητής του Χριστού πρέπει να ξέρει να τα χρησιμοποιεί για να τα μοιράζεται και να δημιουργεί αδελφосύνη (πρβλ. Λκ 16,9-13).

454 Η είσοδος του Ιησού Χριστού στην ιστορία του κόσμου κορυφώνεται το Πάσχα, όπου η ίδια η φύση συμμετέχει στο δράμα του Υιού του Θεού και στη νίκη της Ανάστασης (πρβλ. *Μτ* 27,45,51· 28,2). Αντικρουώντας το θάνατο και μπολιάζοντάς τον με το θαυμαστό νέο της Ανάστασης, ο Ιησούς εγκαινιάζει ένα νέο κόσμο όπου όλα υποτάσσονται σε Αυτόν (πρβλ. *Α΄ Κορ* 15,20-28) και αποκαθιστά τις σχέσεις τάξης και αρμονίας που είχε καταστρέψει το αμάρτημα. Η συνειδητοποίηση των ανισορροπιών ανάμεσα στον άνθρωπο και στη φύση πρέπει να συνοδεύεται από τη γνώση ότι εν Χριστώ επήλθε η συμφιλίωση του ανθρώπου και του κόσμου με τον Θεό, έτσι ώστε κάθε ανθρώπινο πλάσμα, γνωρίζοντας τη θεϊκή Αγάπη, να ξαναβρεί τη χαμένη ειρήνη «ὥστε εἴ τις ἐν Χριστῷ καινὴ κτίσις· τὰ ἀρχαῖα παρῆλθεν, ἰδοὺ γέγονε καινὰ τὰ πάντα» (*Β΄ Κορ* 5,17). Η φύση, που δημιουργήθηκε με το Λόγο, διαμέσου του ίδιου Λόγου που γίνεται σάρκα συμφιλιώνεται με τον Θεό και ειρηνεύει (πρβλ. *Κολ* 1,15-20).

455 Δε θεραπεύεται μόνο η εσωτερική φύση του ανθρώπου, αλλά η λυτρωτική δύναμη του Χριστού αγγίζει όλη τη σωματική του υπόσταση· ολόκληρη η δημιουργία συμμετέχει στην ανανέωση που πηγάζει στο Πάσχα του Κυρίου, έστω και με τα βογητά των ωδινών του τοκετού (πρβλ. *Ρωμ* 8,19-23), αναμένοντας να έρθει στο φως «οὐρανὸν καινὸν καὶ γῆν καινήν» (*Απ* 21,1) που είναι το δώρο των έσχατων καιρών, της πλήρους σωτηρίας. Στο μεταξύ, τίποτα δεν είναι ξένο σ' αυτή τη σωτηρία: σε οποιαδήποτε συνθήκη ζωής, ο χριστιανός καλείται να υπηρετήσει τον Χριστό, να ζήσει σύμφωνα με το Πνεύμα Του, αφήνοντας να οδηγηθεί από την αγάπη, αρχή μιας νέας ζωής, που επαναφέρει τον κόσμο και τον άνθρωπο στο σχέδιο της προέλευσής τους: «εἴτε κόσμος εἴτε ζωὴ εἴτε θάνατος εἴτε ἐνεστῶτα εἴτε μέλλοντα, πάντα ὑμῶν ἐστιν, ὑμεῖς δὲ Χριστοῦ, Χριστὸς δὲ Θεοῦ» (*Α΄ Κορ* 3,22-23).

II. Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΣΥΜΠΑΝ ΤΩΝ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ

456 Το βιβλικό όραμα εμπνέει τη στάση των χριστιανών σε σχέση με τη χρήση της γης, αλλά και με την ανάπτυξη των επιστημών και της τεχνικής. Η Β΄ Σύνοδος του Βατικανού αναφέρει ότι ο άνθρωπος «συμμετέχο-

ντας στο φως του θείκου νου χάρη στη διάνοιά του [...] νιώθει δικαίως να υπερβαίνει κάθε πραγματικότητα»⁹⁴⁶. Οι Συνοδικοί Πατέρες αναγνωρίζουν τις προόδους που έγιναν με το πέρασμα των αιώνων στις εμπειρικές επιστήμες, στις τέχνες και στη φιλελεύθερη διδασκαλία χάρη στην άοκνη επιβολή της ανθρώπινης νοημοσύνης⁹⁴⁷. Ο άνθρωπος σήμερα, «ειδικά χάρη στην επιστήμη και στην τεχνολογία, επέκτεινε και συνεχώς επεκτείνει την κυριαρχία του σχεδόν σε όλη τη φύση»⁹⁴⁸.

Επειδή ο άνθρωπος, «που δημιουργήθηκε κατ' εικόνα του Θεού, έλαβε την εντολή να κυβερνήσει τον κόσμο με δικαιοσύνη και αγιότητα, υποτάσσοντας τη γη με ό,τι περιέχεται σε αυτήν και να αναφέρει στον Θεό τον εαυτό του και το σύμπαν ολόκληρο, αναγνωρίζοντάς Τον ως Δημιουργό των πάντων, επειδή στην υποταγή όλων των πραγμάτων στον άνθρωπο μεγαλύνεται το όνομα του Θεού σε όλη τη γη», η Σύνοδος διδάσκει ότι «η ατομική και η συλλογική ανθρώπινη δραστηριότητα, δηλαδή η γιγαντιαία προσπάθεια με την οποία οι άνθρωποι στο πέρασμα των αιώνων προσπαθούν να βελτιώσουν τις συνθήκες της ζωής τους, θεωρούμενη καθεαυτήν αντιστοιχεί στο σχέδιο του Θεού»⁹⁴⁹.

457 Τα αποτελέσματα της επιστήμης και της τεχνολογίας είναι από μόνα τους θετικά: οι χριστιανοί «δε σκέφτονται να αντιτάξουν στην εξουσία του Θεού όσα οι άνθρωποι δημιούργησαν με την ευφροσύνη και τη δύναμή τους, ούτε ότι το έλλογο πλάσμα είναι σχεδόν ανταγωνιστικό του Δημιουργού· αντίθετα, έχουν πειστεί ότι οι νίκες της ανθρωπότητας είναι σημάδι του μεγαλείου του Θεού και καρπός του άφατου σχεδίου Του»⁹⁵⁰. Οι Συνοδικοί Πατέρες τονίζουν και το γεγονός ότι «όσο αυξάνεται η ισχύς των

⁹⁴⁶ Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 15: AAS 58 (1966) 1.036.

⁹⁴⁷ Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 15: AAS 58 (1966) 1.036.

⁹⁴⁸ Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 33: AAS 58 (1966) 1.052.

⁹⁴⁹ Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 34: AAS 58 (1966) 1.052.

⁹⁵⁰ Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 34: AAS 58 (1966) 1.053.

ανθρώπων, τόσο μεγαλώνει η ευθύνη των ατόμων και των κοινοτήτων»⁹⁵¹ και ότι κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα πρέπει να αντιστοιχεί, σύμφωνα με το σχέδιο του Θεού και τη θέλησή Του, στο πραγματικό καλό της ανθρωπότητας⁹⁵². Σε αυτή την προοπτική, το Διδακτικό Σώμα της Εκκλησίας υπογράμμισε επανειλημμένα ότι η Καθολική Εκκλησία δεν αντιτίθεται με κανέναν τρόπο στην πρόοδο⁹⁵³, αντιθέτως θεωρεί «την επιστήμη και την τεχνολογία... υπέροχο προϊόν της ανθρώπινης δημιουργικότητας που είναι δώρο του Θεού, από τη στιγμή που μας προσφέρουν θαυμάσιες δυνατότητες από τις οποίες επωφελούμαστε με ευγνωμοσύνη»⁹⁵⁴. Γι' αυτόν το λόγο, «ως πιστοί του Θεού, που θεώρησε “καλή” τη φύση που Εκείνος δημιούργησε, εμείς επωφελούμαστε από τις τεχνικές και οικονομικές προόδους, τις οποίες καταφέρνει να πραγματοποιήσει ο άνθρωπος με την ευφροσύνη του»⁹⁵⁵.

458 Οι παρατηρήσεις του Διδακτικού Σώματος της Εκκλησίας για την επιστήμη και την τεχνολογία ισχύουν γενικά και στις εφαρμογές τους στο φυσικό περιβάλλον και στη γεωργία. Η Εκκλησία εκτιμά «τα οφέλη που προέρχονται —και μπορούν ακόμη να προέλθουν— από τη μελέτη και τις εφαρμογές της μοριακής βιολογίας, η οποία ολοκληρώνεται από άλλες επιστήμες όπως η γενετική, και την τεχνολογική της εφαρμογή στη γεωργία και στη βιομηχανία»⁹⁵⁶. Πράγματι, «η τεχνολογία θα μπορούσε να αποτελέσει, με την ορθή εφαρμογή της, ένα πολύτιμο όργανο για την

⁹⁵¹ Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 34: AAS 58 (1966) 1.053.

⁹⁵² Πρβλ. Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 35: AAS 58 (1966) 1.053.

⁹⁵³ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Ομιλία κατά τη διάρκεια της επίσκεψής του στο «*Mercy Maternity Hospital*», Μελβούρνη (28 Νοεμβρίου 1986): *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, IX, 2 (1986) 1.732-1.736.

⁹⁵⁴ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Ομιλία κατά τη διάρκεια της συνάντησής του με τους επιστήμονες και τους αντιπροσώπους από τα πανεπιστήμια των Ηνωμένων Εθνών, Χιροσίμα (25 Φεβρουαρίου 1981), 3: AAS 73 (1981) 422.

⁹⁵⁵ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Ομιλία στους εργαζόμενους της Ολιβέτι στην Ιβρέα (19 Μαρτίου 1990), 5: *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, XIII, 1 (1990) 697.

⁹⁵⁶ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Ομιλία στην Ποντιφική Ακαδημία Επιστημών (3 Οκτωβρίου 1981), 3: AAS 73 (1981) 670.

επίλυση σοβαρών προβλημάτων, αρχίζοντας από εκείνα της πείνας και των ασθενειών, μέσω της παραγωγής πιο ανθεκτικών και πιο εξελιγμένων φυτών και πολύτιμων φαρμάκων»⁹⁵⁷. Είναι σημαντικό όμως να τονίσουμε την έννοια της «ορθής εφαρμογής», επειδή «εμείς γνωρίζουμε ότι αυτή η δυναμική δεν είναι ουδέτερη: μπορεί να χρησιμοποιηθεί και για την πρόοδο του ανθρώπου και για τον εκφυλισμό του»⁹⁵⁸. Γι' αυτόν το λόγο «είναι αναγκαίο [...] να συμπεριφερόμαστε με σωφροσύνη και να επαγρυπνούμε για τη φύση, τους σκοπούς και τις μορφές της εφαρμοσμένης τεχνολογίας»⁹⁵⁹. Οι επιστήμονες λοιπόν οφείλουν «να χρησιμοποιούν την έρευνα και τις τεχνικές ικανότητές τους στην υπηρεσία της ανθρωπότητας»⁹⁶⁰, υποτάσσοντάς τες «στις αρχές και στις ηθικές αξίες που σέβονται και πραγματώνουν την αξιοπρέπεια του ανθρώπου»⁹⁶¹.

459 *Κεντρικό σημείο αναφοράς κάθε επιστημονικής και τεχνολογικής εφαρμογής είναι ο σεβασμός του ανθρώπου, που οφείλει να συνοδεύεται από την πρόεπουσα συμπεριφορά σεβασμού απέναντι στα άλλα ζωντανά πλάσματα. Ακόμη και όταν σκεφτόμαστε μία μετάλλαξή τους, «πρέπει να λαμβάνουμε υπόψη τη φύση κάθε πλάσματος και την αμοιβαία σύνδεσή του μ' ένα οργανωμένο σύστημα»*⁹⁶². Με αυτή την έννοια, οι εκπληκτικές δυνατότητες της βιολογικής έρευνας προκαλούν βαθιές ανησυχίες, καθώς «δεν είμαστε ακόμη σε θέση να υπολογίσουμε τις διαταραχές στη φύση από γενετικούς χειρισμούς χωρίς διακρίσεις και από την αλόγιστη ανά-

⁹⁵⁷ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Ομιλία στους συμμετέχοντες στο συνέδριο που οργάνωσε η Εθνική Ακαδημία Επιστημών στη διακοσιοστή επέτειο από την ίδρυσή της* (21 Σεπτεμβρίου 1982), 4: *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, V, 3 (1982) 513.

⁹⁵⁸ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Ομιλία κατά τη διάρκεια της συνάντησής του με τους επιστήμονες και τους αντιπροσώπους από τα πανεπιστήμια των Ηνωμένων Εθνών, Χιροσίμα* (25 Φεβρουαρίου 1981), 3: AAS 73 (1981) 422.

⁹⁵⁹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Ομιλία στους εργαζόμενους της Ολιβέτι στην Ιβρέα* (19 Μαρτίου 1990), 4: *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, XIII, 1 (1990).

⁹⁶⁰ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Ομιλία στον εορτασμό του Victorian Racing Club, Μελβούρνη* (28 Νοεμβρίου 1986): *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, IX, 2 (1986) 1.730.

⁹⁶¹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Ομιλία στην Ποντιφική Ακαδημία Επιστημών* (23 Οκτωβρίου 1982), 6: *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, V, 3 (1982) 898.

⁹⁶² ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Εγχ. επ. Sollicitudo rei socialis*, 34: AAS 80 (1988) 559.

πτυξη νέων φυτών και μορφών ζωής, δίχως να αναφερθούμε στις απαράδεκτες παρεμβάσεις στην προέλευση της ίδιας της ανθρώπινης ζωής»⁹⁶³. Πράγματι, «αποδείχθηκε ότι η εφαρμογή ορισμένων ανακαλύψεων σε βιομηχανικό και αγροτικό πλαίσιο προκαλεί σε βάθος χρόνου αρνητικές συνέπειες. Αυτό επιστά την προσοχή στο γεγονός ότι κάθε επέμβαση σε μια περιοχή του οικοσυστήματος δεν μπορεί να μην εξετάζει τις συνέπειές της σε άλλες περιοχές και γενικά στην ευημερία των μελλοντικών γενεών»⁹⁶⁴.

460 Ο άνθρωπος, λοιπόν, δεν πρέπει να ξεχνά ότι «η ικανότητά του να μετατρέπει και, κατά μία έννοια, να δημιουργεί τον κόσμο με την εργασία του [...] επιτελείται πάντα στη βάση της πρώτης δωρεάς των πραγμάτων εκ μέρους του Θεού»⁹⁶⁵. Δεν πρέπει «να διαθέτει αυθαίρετα τη γη, υποτάσσοντάς την ανεπιφύλακτα στη θέλησή του, σαν να μην έχει τη μορφή της και τον προορισμό που της έδωσε ο Θεός, κάτι που ο άνθρωπος μπορεί να αναπτύξει, αλλά όχι να προδώσει»⁹⁶⁶. Όταν συμπεριφέρεται με αυτό τον τρόπο, «αντί να αναλαμβάνει το ρόλο συνεργάτη του Θεού στο έργο της δημιουργίας, ο άνθρωπος αντικαθιστά τον Θεό κι έτσι καταλήγει να προκαλεί την εξέγερση της φύσης, την οποία περισσότερο καταπιέζει παρά κυβερνά»⁹⁶⁷.

Αν ο άνθρωπος επεμβαίνει στη φύση δίχως να την καταχράται και να τη βλάπτει, μπορούμε να πούμε ότι «επεμβαίνει όχι για να τροποποιήσει τη φύση, αλλά για να τη βοηθήσει να αναπτυχθεί σύμφωνα με την ουσία της, εκείνη της δημιουργίας, εκείνη που θέλησε ο Θεός. Εργαζόμενος σε αυτό το, προφανώς ευαίσθητο, πεδίο ο ερευνητής συμμετέχει στο σχέδιο του Θεού. Ο Θεός θέλησε να είναι ο άνθρωπος ο βασιλιάς της δημιουργίας»⁹⁶⁸. Κατά βάθος, ο ίδιος ο Θεός προσφέρει στον άνθρωπο την τιμή να συνεργαστεί με όλη τη δύναμη της ευφυΐας του στο έργο της δημιουργίας.

⁹⁶³ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 1990*, 7: AAS 82 (1990) 151.

⁹⁶⁴ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 1990*, 6: AAS 82 (1990) 150.

⁹⁶⁵ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Εγκ. επ. Centesimus annus*, 37: AAS 83 (1991) 840.

⁹⁶⁶ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Εγκ. επ. Centesimus annus*, 37: AAS 83 (1991) 840.

⁹⁶⁷ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Εγκ. επ. Centesimus annus*, 37: AAS 83 (1991) 840.

⁹⁶⁸ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Ομιλία στην 35η γενική συνέλευση της Παγκόσμιας Ιατρικής Ένωσης* (29 Οκτωβρίου 1983), 6: AAS 76 (1984) 394.

III. Η ΚΡΙΣΗ ΣΤΗ ΣΧΕΣΗ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΟΝ ΑΝΘΡΩΠΟ ΚΑΙ ΣΤΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

461 Το βιβλικό μήνυμα και το Διδακτικό Σώμα της Εκκλησίας αποτελούν τα ουσιώδη σημεία αναφοράς για να εκτιμήσουμε τα προβλήματα που τίθενται στη σχέση ανάμεσα στον άνθρωπο και στο περιβάλλον⁹⁶⁹. Στις ρίζες αυτών των προβλημάτων αναγνωρίζουμε την απαίτηση να ασκήσει ο άνθρωπος μιαν απεριορίστη κυριαρχία στα πράγματα, αδιαφορώντας για σκέψεις ηθικής τάξεως που θα έπρεπε, αντίθετα, να διέπουν κάθε του δραστηριότητα.

Η τάση για «αλόγιστη»⁹⁷⁰ εκμετάλλευση των πόρων της δημιουργίας είναι το αποτέλεσμα μιας μακράς ιστορικής και πολιτιστικής διαδικασίας: «Η σύγχρονη εποχή καταγράφει την αυξανόμενη ικανότητα τροποποιητικής παρέμβασης εκ μέρους του ανθρώπου. Η παρουσία κατάκτησης και κατάχρησης των πόρων έγινε κυρίαρχη και επιδρομική και έφτασε σήμερα να απειλεί την ίδια την ικανότητα φιλοξενίας του περιβάλλοντος το περιβάλλον ως “πόρος” κινδυνεύει να απειλήσει το περιβάλλον ως “οίκος”. Εξαιτίας των ισχυρών μέσων μετατροπής που προσφέρει ο τεχνολογικός πολιτισμός, φαίνεται ότι η ισορροπία άνθρωπος-περιβάλλον έχει φτάσει σε κρίσιμο σημείο»⁹⁷¹.

462 Η φύση εμφανίζεται σαν ένα όργανο στα χέρια του ανθρώπου, μια πραγματικότητα που πρέπει να χειραγωγεί συνεχώς, ιδιαίτερα διαμέσου της τεχνολογίας. Ξεκινώντας από την αποδεδειγμένα λανθασμένη προϋπόθεση ότι υπάρχει μια απεριορίστη ποσότητα ενέργειας και διαθέσιμων πόρων, ότι η αναδημιουργία τους είναι δυνατή άμεσα και ότι οι αρνητικές συνέπειες από το χειρισμό της φυσικής τάξης μπορούν εύκολα να απορροφηθούν, διαδόθηκε μια μειωτική αντίληψη που διαβάξει τον φυσικό κόσμο με μηχανιστικό κλειδί και την ανάπτυξη με καταναλωτικό· η

⁹⁶⁹ Πρβλ. ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ', Απ. επ. *Octogesima adveniens*, 21: AAS 63 (1971) 416-417.

⁹⁷⁰ ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ', Απ. επ. *Octogesima adveniens*, 21: AAS 63 (1971) 417.

⁹⁷¹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Ομιλία στους συμμετέχοντες σ' ένα συνέδριο για το περιβάλλον και την υγεία (24 Μαρτίου 1997), 2: *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, XX, 1 (1997) 521.

προτεραιότητα που δόθηκε στο κάνω και στο έχω παρά στο είμαι προκαλεί σοβαρές μορφές ανθρωπίνης αλλοτρίωσης⁹⁷².

Αυτή η συμπεριφορά δεν προέρχεται από την επιστημονική και τεχνολογική έρευνα, αλλά από μια ιδεολογία επιστημονισμού και τεχνοκρατίας που τείνει να την καθορίσει. Η επιστήμη και η τεχνική με την πρόοδό τους δεν εξαλείφουν την ανάγκη για υπέρβαση και δεν είναι από μόνες τους η αιτία της πλήρους εκκοσμίκευσης που οδηγεί στο μηδενισμό· ενώ συνεχίζουν την πορεία τους, εγείρουν ερωτήματα γύρω από την ουσία τους και αυξάνουν την ανάγκη σεβασμού της υπερβατικής διάστασης του ανθρώπου και της ίδιας της δημιουργίας.

463 Μια ορθή αντίληψη του περιβάλλοντος ενώ από τη μια δεν μπορεί να υποβιβάζει ωφελιμιστικά τη φύση σε σκέτο αντικείμενο χειρισμού και εκμετάλλευσης, από την άλλη δεν πρέπει να την απολυτοποιεί και να τη θέτει πάνω από την αξιοπρέπεια του ανθρώπου. Σ' αυτή την περίπτωση, φτάνουμε στο σημείο να θεοποιούμε τη φύση ή τη γη, όπως εύκολα μπορούμε να δούμε σε μερικά οικολογικά κινήματα που ζητούν να δοθεί θεσμικός χαρακτήρας με διεθνή επιβεβαίωση στις αντιλήψεις τους⁹⁷³.

Το Διδακτικό Σώμα της Εκκλησίας δικαιώνει την αντίθεσή της σε μιαν αντίληψη του περιβάλλοντος που εμπνέεται από εγωκεντρισμό και βιοκεντρισμό, καθώς «προτείνει να παραλειφθεί η οντολογική και η αξιολογική διαφορά ανάμεσα στον άνθρωπο και στα άλλα ζωντανά πλάσματα, θεωρώντας τη βίωση σαν μια βιοτική μονάδα ουδέτερης αξίας. Έτσι εξαλείφεται η ανώτερη ευθύνη του ανθρώπου υπέρ μιας εξισωτικής θεώρησης όσον αφορά την “αξιοπρέπεια” όλων των έμβιων όντων»⁹⁷⁴.

⁹⁷² Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Sollicitudo rei socialis*, 28: AAS 80 (1988) 548-550.

⁹⁷³ Πρβλ., για παράδειγμα, ΠΟΝΤΙΦΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟ - ΠΟΝΤΙΦΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΓΙΑ ΤΟ ΔΙΑΛΟΓΟ ΜΕΤΑΞΥ ΘΡΗΣΚΕΙΩΝ, *Gesù Cristo portatore dell'acqua viva. Una riflessione cristiana sul «New Age» (Ο Ιησούς Χριστός φορέας του ζώντος ύδατος. Χριστιανικές σκέψεις για το «New Age»)*, Libreria Editrice Vaticana, Πόλις του Βατικανού 2003, σ. 35.

⁹⁷⁴ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Ομιλία στους συμμετέχοντες σ' ένα συνέδριο για το περιβάλλον και την υγεία (24 Μαρτίου 1997), 5: *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, XX, 1 (1997) 522.

464 Μια αντίληψη του ανθρώπου και των πραγμάτων αποσυνδεδεμένη από κάθε αναφορά στην υπερβατικότητα οδήγησε στο να αρνηθούν ορισμένοι την έννοια της δημιουργίας και να αποδώσουν στον άνθρωπο και στη φύση μια ύπαρξη εντελώς αυτόνομη. Έτσι ο δεσμός που ενώνει τον κόσμο στον Θεό διαρρηγνύεται: αυτή η ρήξη κατέληξε να απαγκιστρώσει από τη γη και τον άνθρωπο και, πιο ριζικά, αποδυνάμωσε την ταυτότητά του. Ο άνθρωπος ξαναβρέθηκε να σκέφτεται τον εαυτό του ξένο προς το περιβάλλον όπου ζει. Η συνέπεια είναι φανερή: «η σχέση που έχει ο άνθρωπος με τον Θεό καθορίζει τη σχέση του με τους όμοιούς του και με το περιβάλλον. Ορίστε γιατί ο χριστιανικός πολιτισμός αναγνώριζε ανέκαθεν στα πλάσματα που περιέβαλλαν τον άνθρωπο παρόμοια δώρα του Θεού που οφείλει να καλλιεργήσει και να διαφυλάξει με αίσθημα ευγνωμοσύνης προς τον Δημιουργό. Το πνευματικό περιεχόμενο ιδιαίτερα των βενεδικτίνων και των φραγκισκανών μαρτυρεί αυτού του είδους τη συγγένεια του ανθρώπου με το περιβάλλον της δημιουργίας, καλλιεργώντας του μια συμπεριφορά σεβασμού προς κάθε πραγματικότητα του περιβάλλοντος κόσμου»⁹⁷⁵. Πρέπει να δοθεί ιδιαίτερη έμφαση στη βαθιά σύνδεση που υπάρχει ανάμεσα στην περιβαλλοντική οικολογία και στην «ανθρώπινη οικολογία»⁹⁷⁶.

465 Το Διδακτικό Σώμα της Εκκλησίας υπογραμμίζει την ευθύνη του ανθρώπου για να διατηρηθεί ένα περιβάλλον αμέριστο και υγιές για όλους⁹⁷⁷: «Η ανθρωπότητα σήμερα, αν καταφέρει να συνδέσει τις νέες επιστημονικές δυνατότητες με μια ισχυρή ηθική διάσταση, θα είναι οπωσδήποτε σε θέση να αναβαθμίσει το περιβάλλον ως κατοικία και ως πόρο για τον άνθρωπο και όλους τους ανθρώπους, θα είναι σε θέση να εξαλείψει τους παράγοντες ρύπανσης, να εξασφαλίσει συνθήκες υγείας και ευημερίας κατ'άλληλες τόσο για μικρές ομάδες όσο και για μεγάλες ανθρώπινες εγκα-

⁹⁷⁵ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Ομιλία στους συμμετέχοντες σ' ένα συνέδριο για το περιβάλλον και την υγεία* (24 Μαρτίου 1997), 4: *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, XX, 1 (1997) 521.

⁹⁷⁶ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Εγκ. επ. Centesimus annus*, 38: AAS 83 (1991) 841.

⁹⁷⁷ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Εγκ. επ. Sollicitudo rei socialis*, 34: AAS 80 (1988) 559-560.

ταστάσεις. Η τεχνολογία που ρυπαίνει μπορεί και να μη ρυπαίνει πλέον, η παραγωγή που συσσωρεύει μπορεί να μοιράσει ισομερώς, με την προϋπόθεση ότι θα υπερισχύσει η ηθική του σεβασμού απέναντι στη ζωή και στην αξιοπρέπεια του ανθρώπου, απέναντι στα δικαιώματα των τωρινών γενεών και αυτών που θα έρθουν»⁹⁷⁸.

IV. ΜΙΑ ΚΟΙΝΗ ΕΥΘΥΝΗ

α) Το περιβάλλον, ένα συλλογικό αγαθό

466 Η προστασία του περιβάλλοντος αποτελεί πρόκληση για ολόκληρη την ανθρωπότητα: πρόκειται για την κοινή και οικουμενική υποχρέωση να σεβαστούμε ένα συλλογικό αγαθό⁹⁷⁹ που προορίζεται για όλους, εμποδίζοντας να «χρησιμοποιούνται ατιμωρητί οι διαφορετικές κατηγορίες πλασμάτων, ζωντανών ή άψυχων —ζώα, φυτά, στοιχεία της φύσης— όπως θέλουμε, ανάλογα με τις απαιτήσεις μας»⁹⁸⁰. Είναι μια ευθύνη που οφείλει να ωριμάσει στη βάση της παγκοσμιότητας της σημερινής οικολογικής κρίσης και στην ανάγκη να αντιμετωπιστεί παγκοσμίως, καθώς όλα τα πλάσματα εξαρτώνται τα μεν από τα δε στην οικουμενική τάξη που όρισε ο Δημιουργός: «είναι ανάγκη να λάβουμε υπόψη μας τη φύση κάθε πλάσματος και την αμοιβαία σύνδεσή του με ένα οργανωμένο σύστημα, που είναι ακριβώς ο κόσμος»⁹⁸¹.

Αυτή η προοπτική αποκτά ιδιαίτερη σημασία αν λάβουμε υπόψη, στο πλαίσιο των στενών δεσμών που ενώνουν τα διάφορα οικοσυστήματα, την περιβαλλοντική αξία της βιοδιαφορετικότητας, την οποία πρέπει να αντιμετωπίσουμε με αίσθημα ευθύνης και φροντίδας, καθώς αποτελεί

⁹⁷⁸ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Ομιλία στους συμμετέχοντες σ' ένα συνέδριο για το περιβάλλον και την υγεία* (24 Μαρτίου 1997), 4: *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, XX, 1 (1997) 522.

⁹⁷⁹ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Εγκ. επ. Centesimus annus*, 40: AAS 83 (1991) 843.

⁹⁸⁰ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Εγκ. επ. Sollicitudo rei socialis*, 34: AAS 80 (1988) 559.

⁹⁸¹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Εγκ. επ. Sollicitudo rei socialis*, 34: AAS 80 (1988) 559.

έναν εκπληκτικό πλούτο για ολόκληρη την ανθρωπότητα. Επί τη ευκαιρία, ο καθένας μπορεί εύκολα να αντιληφθεί, για παράδειγμα, τη σημασία της περιοχής του Αμαζονίου, «ενός χώρου πολύτιμου για τη βιοποικιλότητά του, που τον καθιστά ζωτικό για την περιβαλλοντική ισορροπία όλου του πλανήτη»⁹⁸². Τα δάση συνεισφέρουν στο να διατηρούνται ουσιαστικές φυσικές ισορροπίες, απαραίτητες για τη ζωή⁹⁸³. Η καταστροφή τους, και με εμπρησμούς, επιταχύνει τις διαδικασίες ερημοποίησης με επικίνδυνες συνέπειες για τα αποθέματα νερού, απειλώντας και τη ζωή πολλών ιθαγενών λαών και την ευημερία των μελλοντικών γενεών. Όλοι, άτομα και θεσμικοί οργανισμοί, πρέπει να φροντίσουν για την προστασία της δασικής κληρονομιάς και, όπου είναι αναγκαίο, για την προώθηση κατάλληλων προγραμμάτων αναδάσωσης.

467 Η ευθύνη απέναντι στο περιβάλλον, κοινή κληρονομιά του ανθρώπου, εκτείνεται όχι μόνο στις απαιτήσεις του παρόντος αλλά και σ' εκείνες του μέλλοντος. «Κληρονόμοι από τις προηγούμενες γενεές και καρπώτες της εργασίας των συγχρόνων μας, έχουμε υποχρεώσεις προς όλους και δεν μπορούμε να αδιαφορήσουμε για κείνους που θα έρθουν ύστερα από μας για να μεγαλώσουν τον κύκλο της ανθρώπινης οικογένειας. Η οικουμενική αλληλεγγύη, που αποτελεί ένα γεγονός και για μας ευλογία, είναι επίσης και υποχρέωση»⁹⁸⁴. Πρόκειται για μια ευθύνη που οι τωρινές γενεές έχουν απέναντι στις μελλοντικές⁹⁸⁵, μια ευθύνη που ανήκει και στα μεμονωμένα κράτη και στη διεθνή κοινότητα.

468 Η ευθύνη προς το περιβάλλον πρέπει να βρει την κατάλληλη ερμηνεία σε νομικό επίπεδο. Είναι σημαντικό η διεθνής κοινότητα να επεξεργαστεί τους κανόνες που αρμόζουν, ώστε αυτή η ρύθμιση να επιτρέψει στα κράτη να ελέγχουν με μεγαλύτερη επάρκεια τις διάφορες δραστηριό-

⁹⁸² ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Απ. παρ. *Ecclesia in America*, 25: AAS 91 (1999) 760.

⁹⁸³ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Ομιλία στη Βαλ Βιοντέντε στην εορτή του Σαν Τζοβάνι Γκοαλμπέρτο* (12 Ιουλίου 1987): *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, X, 3 (1987) 67.

⁹⁸⁴ ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ΄, Εγκ. επ. *Populorum progressio*, 17: AAS 59 (1967) 266.

⁹⁸⁵ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 37: AAS 83 (1991) 840.

τητες που επηρεάζουν αρνητικά το περιβάλλον και να προφυλάσσουν τα οικοσυστήματα προλαβαίνοντας πιθανά ατυχήματα: «Κάθε κράτος, στα πλαίσια της επικράτειάς του, έχει το καθήκον να προλαμβάνει την υποβάθμιση της ατμόσφαιρας και της βιόσφαιρας, ελέγχοντας προσεκτικά, μεταξύ άλλων, τα αποτελέσματα των νέων τεχνολογικών και επιστημονικών ανακαλύψεων και προσφέροντας στους πολίτες τους την εγγύηση ότι δεν εκτίθενται σε ρυπογόνα στοιχεία ή σε τοξικά απόβλητα»⁹⁸⁶.

Το νομικό περιεχόμενο του «δικαιώματος σ' ένα περιβάλλον υγιές και ασφαλές»⁹⁸⁷ θα είναι ο καρπός μιας βαθμιαίας επεξεργασίας, για την οποία πιέζει η κοινή γνώμη ώστε να ρυθμιστεί η χρήση των αγαθών της δημιουργίας σύμφωνα με τις απαιτήσεις του κοινού καλού και στα πλαίσια της κοινής βούλησης να θεσπιστούν κυρώσεις για όσους ρυπαίνουν. Πάντως, οι νομικοί κανόνες από μόνοι τους δεν αρκούν⁹⁸⁸, δίπλα τους πρέπει να ωρμάσει ένα ισχυρό αίσθημα ευθύνης αλλά και μια πραγματική αλλαγή νοοτροπίας και τρόπου ζωής.

469 Οι αρχές που καλούνται να πάρουν αποφάσεις για να αντιμετωπιστούν οι υγειονομικοί και περιβαλλοντικοί κίνδυνοι βρίσκονται απέναντι σε καταστάσεις όπου τα διαθέσιμα επιστημονικά στοιχεία είναι αντιφατικά ή πολύ περιορισμένα: μπορεί λοιπόν να είναι σωστή μια εκτίμηση που θα εμπνέεται από την «αρχή της προφύλαξης», που δε συνεπάγεται κάποιον κανόνα, αλλά έναν προσανατολισμό στον τρόπο διαχείρισης αμφίβολων καταστάσεων. Δημιουργείται η απαίτηση μιας προσωρινής και τροποποιησής απόφασης με βάση τις νέες γνώσεις που πιθανόν να διαθέτουμε. Η απόφαση πρέπει να είναι ανάλογη των μέτρων που εφαρμόζονται για άλλους κινδύνους. Η πολιτική προστασίας, βασισμένη στην αρχή της πρόληψης, αξιώνει οι αποφάσεις να βασίζονται στη σύγκριση

⁹⁸⁶ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 1990*, 9: AAS 82 (1990) 152.

⁹⁸⁷ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', *Ομιλία στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή για τα δικαιώματα του ανθρώπου*, Στρασβούργο (8 Οκτωβρίου 1988), 5: AAS 81 (1989) 685· ιδίου, *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 1990*, 9: AAS 82 (1990) 152· *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 1999*, 10: AAS 91 (1999) 384-385.

⁹⁸⁸ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 1999*, 10: AAS 91 (1999) 384-385.

ανάμεσα στους κινδύνους και τα πιθανά οφέλη κάθε εναλλακτικής λύσης, συμπεριλαμβανομένης και της απόφασης για μη επέμβαση. Με την πρόληψη συνδέεται η απαίτηση να προωθηθεί κάθε προσπάθεια για να αποκτήσουμε πιο βαθιές γνώσεις, έστω και με τη συνειδητοποίηση ότι η επιστήμη δεν μπορεί να καταλήξει γρήγορα σε συμπεράσματα γύρω από την απουσία κινδύνων. Οι αμφίβολες ή προσωρινές καταστάσεις καθιστούν ιδιαίτερα σημαντική τη διαφάνεια στη διαδικασία αποφάσεων.

470 *Ο προγραμματισμός της οικονομικής ανάπτυξης πρέπει να εξετάσει προσεκτικά «την ανάγκη να σεβαστούμε την ακεραιότητα και τους ρυθμούς της φύσης»⁹⁸⁹, καθώς οι φυσικοί πόροι είναι περιορισμένοι και μερικοί μη ανανεώσιμοι. Ο σημερινός ρυθμός εκμετάλλευσης θέτει σε σοβαρό κίνδυνο την τωρινή και μελλοντική διαθεσιμότητα ορισμένων φυσικών αποθεμάτων⁹⁹⁰. Η λύση του οικολογικού προβλήματος απαιτεί από την οικονομική δραστηριότητα μεγαλύτερο σεβασμό προς το περιβάλλον, συμβιβάζοντας τις ανάγκες της οικονομικής ανάπτυξης με εκείνες της προστασίας του περιβάλλοντος. Κάθε οικονομική δραστηριότητα που ωφελείται από τα φυσικά αποθέματα πρέπει να φροντίζει και για την προστασία του περιβάλλοντος και να προβλέπει το κόστος, που πρέπει να αντιμετωπίζεται σαν «μια στοιχειώδης φωνή για το κόστος της οικονομικής δραστηριότητας»⁹⁹¹. Σ' αυτό το πλαίσιο οφείλουν να εξεταστούν οι σχέσεις της ανθρώπινης δραστηριότητας με τις κλιματικές αλλαγές που, με δεδομένη την περιπλοκότητά τους, πρέπει να παρακολουθούνται κατάλληλα και σταθερά σε εθνικό και διεθνές επιστημονικό, πολιτικό και νομικό επίπεδο. Το κλίμα είναι ένα αγαθό που οφείλουμε να προστατέψουμε και το οποίο απαιτεί στη συμπεριφορά των καταναλωτών και των υπεύθυνων των βιομηχανικών*

⁹⁸⁹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Sollicitudo rei socialis*, 26: AAS 80 (1988) 546.

⁹⁹⁰ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Sollicitudo rei socialis*, 34: AAS 80 (1988) 559-560.

⁹⁹¹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', *Ομιλία στη XXV συνεδρίαση στη Συνδιάσκεψη της FAO* (16 Νοεμβρίου 1989), 8: AAS 82 (1990) 673.

⁹⁹² Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', *Ομιλία σε μια ομάδα μελέτης της Ποντιφικής Ακαδημίας Επιστημών* (6 Νοεμβρίου 1987): *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, X, 3 (1987) 1.018-1.020.

δραστηριοτήτων μεγαλύτερο αίσθημα ευθύνης⁹⁹².

Μια οικονομία που σέβεται το περιβάλλον δε θα επιδιώκει μόνο τη μεγιστοποίηση των κερδών της, επειδή η προστασία του περιβάλλοντος δεν μπορεί να εξασφαλιστεί μόνο στη βάση του χρηματοοικονομικού υπολογισμού του κόστους και του οφέλους. Το περιβάλλον είναι ένα από εκείνα τα αγαθά που οι μηχανισμοί της αγοράς δεν είναι σε θέση να προασπίσουν ή να προωθήσουν κατάλληλα⁹⁹³. Όλες οι χώρες, ιδιαίτερα οι ανεπτυγμένες, οφείλουν να κατανοήσουν ότι είναι επιτακτική η ανάγκη να επανεξεταστούν οι τρόποι χρήσης των φυσικών αγαθών. Θα πρέπει να προωθηθεί η έρευνα για καινοτομίες ικανές να αμβλύνουν την επίδραση της παραγωγής και της κατανάλωσης στο περιβάλλον.

Ιδιαίτερη προσοχή πρέπει να δείξουμε στους σύνθετους προβληματισμούς που αφορούν τα ενεργειακά αποθέματα⁹⁹⁴. Τα μη ανανεώσιμα αποθέματα, τα οποία αντλούν οι εκβιομηχανισμένες χώρες και όσες εκβιομηχανίστηκαν πρόσφατα, πρέπει να τεθούν στην υπηρεσία όλης της ανθρωπότητας. Σε μια ηθική προοπτική που θα χαρακτηρίζεται από την ισότητα και την αλληλεγγύη μεταξύ γενεών, οφείλουμε επίσης να προσπαθήσουμε, χάρη στη συνεισφορά της επιστημονικής κοινότητας, να εντοπίσουμε νέες πηγές ενέργειας, να αναπτύξουμε τις εναλλακτικές πηγές και να αυξήσουμε τα επίπεδα ασφάλειας της πυρηνικής ενέργειας⁹⁹⁵. Η χρήση της ενέργειας, εξαιτίας της στενής της σχέσης με θέματα ανάπτυξης και περιβάλλοντος, φέρνει στο προσκήνιο επί τη ευκαιρία την πολιτική ευθύνη των κρατών, της διεθνούς κοινότητας και του κεφαλαίου· αυτή την ευθύνη πρέπει να τη φωτίζει και να την οδηγεί η συνεχής αναζήτηση του οικουμενικού κοινού καλού.

471 *Ιδιαίτερης προσοχής αξίζει η σχέση που έχουν οι ιθαγενείς λαοί με*

⁹⁹³ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 40: AAS 83 (1991) 843.

⁹⁹⁴ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', *Ομιλία στην ολομέλεια της Ποντιφικής Ακαδημίας Επιστημών* (28 Οκτωβρίου 1994): *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, XV-II, 2 (1994) 567-568.

⁹⁹⁵ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', *Ομιλία στους συμμετέχοντες σ' ένα συμπόσιο για τη φυσική* (18 Δεκεμβρίου 1982): *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, V, 3 (1982) 1.631-1.634.

τη γη τους και τα αποθέματά της: πρόκειται για μια θεμελιώδη έκφραση της ταυτότητάς τους⁹⁹⁶. Πολλοί λαοί έχουν ήδη χάσει ή κινδυνεύουν να χάσουν, υπέρ των ισχυρών αγροτικών-βιομηχανικών προϊόντων ή εξαιτίας της διαδικασίας αφομοίωσης και αστικοποίησης, τα εδάφη όπου ζουν⁹⁹⁷, με τα οποία συνδέεται η ίδια τους η ύπαρξη⁹⁹⁸. Τα δικαιώματα των ιθαγενών λαών πρέπει να προστατευτούν κατάλληλα⁹⁹⁹. Αυτοί οι λαοί προσφέρουν ένα παράδειγμα ζωής εναρμονισμένης με το περιβάλλον, το οποίο έμαθαν να γνωρίζουν και να διαφυλάττουν¹⁰⁰⁰: η εκπληκτική τους εμπειρία, που είναι ένας αναντικατάστατος πλούτος για όλη την ανθρωπότητα, κινδυνεύει να χαθεί μαζί με το περιβάλλον απ' όπου πηγάζει.

β) Η χρήση της βιοτεχνολογίας

472 Τα τελευταία χρόνια τέθηκε έντονα το ζήτημα της χρήσης της νέας βιοτεχνολογίας για σκοπούς που συνδέονται με τη γεωργία, τη ζωοτεχνία, την ιατρική και την προστασία του περιβάλλοντος. Οι νέες δυνατότητες που προσφέρουν οι σύγχρονες τεχνικές της βιολογίας και της

⁹⁹⁶ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Ομιλία σε αυτόχθονες λαούς της Αμαζονίας*, Μανάους (10 Ιουλίου 1980): AAS 72 (1980) 960-961.

⁹⁹⁷ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Ομιλία στη διάρκεια της λειτουργίας του Λόγου για τους αυτόχθονες λαούς της περουνιανής Αμαζονίας* (5 Φεβρουαρίου 1985), 4: AAS 77 (1985) 897-898· πρβλ. και ΠΟΝΤΙΦΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΙΡΗΝΗ, *Per una migliore distribuzione della terra. La sfida della riforma agraria* (23 Νοεμβρίου 1997), 11, Libreria Editrice Vaticana, Πόλις του Βατικανού 1997, σσ. 15-16.

⁹⁹⁸ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Ομιλία στους Αβορίγινες της Αυστραλίας* (29 Νοεμβρίου 1986), 4: AAS 79 (1987) 974-975.

⁹⁹⁹ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Ομιλία στους ιθαγενείς της Γουατεμάλας* (7 Μαρτίου 1983), 4: AAS 75 (1983) 742-743· ιδίου, *Ομιλία στους αυτόχθονες λαούς του Καναδά* (18 Σεπτεμβρίου 1984), 7-8: AAS 77 (1985) 421-422· ιδίου, *Ομιλία στους αυτόχθονες λαούς του Εκουαδόρ* (31 Ιανουαρίου 1985), II,1: AAS 77 (1985) 861· ιδίου, *Ομιλία στους Αβορίγινες της Αυστραλίας* (29 Νοεμβρίου 1986), 10: AAS 79 (1987) 976-977.

¹⁰⁰⁰ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Ομιλία στους Αβορίγινες της Αυστραλίας* (29 Νοεμβρίου 1986), 4: AAS 79 (1987) 974-975· ιδίου, *Ομιλία στους Αμερινδούς* (14 Σεπτεμβρίου 1987), 4: *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, X, 3 (1987) 514-515.

βιογενετικής προκαλούν από τη μια μεριά ελπίδες και ενθουσιασμό και από την άλλη ανησυχία και εχθρότητα. Οι εφαρμογές της βιοτεχνολογίας, η νομιμότητά τους από ηθική άποψη, οι συνέπειές τους για την υγεία του ανθρώπου, η επίδρασή τους στο περιβάλλον και στην οικονομία αποτελούν αντικείμενο μελέτης κα ζωηρού διαλόγου. Πρόκειται για αντιφατικές καταστάσεις που εμπλέκουν επιστήμονες και ερευνητές, πολιτικούς και νομοθέτες, οικονομολόγους και περιβαλλοντολόγους, κεφάλαιο και καταναλωτές. Οι χριστιανοί δεν είναι αδιάφοροι απέναντι σ' αυτούς τους προβληματισμούς, έχοντας επίγνωση της σημασίας των αξιών που διακυβεύονται¹⁰⁰¹.

473 Η χριστιανική άποψη της δημιουργίας συνεπάγεται μια εκτίμηση της νομιμότητας των επεμβάσεων του ανθρώπου στη φύση, όπου περιλαμβάνονται και τα άλλα έμβια όντα, και συγχρόνως ένα ισχυρό κάλεσμα στο αίσθημα ευθύνης¹⁰⁰². Πράγματι, η φύση δεν είναι μια ιερή ή θεϊκή πραγματικότητα, την οποία υπεξαιρεί η ανθρώπινη δραστηριότητα. Είναι μάλλον ένα δώρο που πρόσφερε ο Δημιουργός στην ανθρώπινη κοινότητα, το οποίο εμπιστεύθηκε στην ευφυΐα και στην ηθική ευθύνη του ανθρώπου. Γι' αυτό δε διαπράττει κάτι παράνομο όταν, σεβόμενος την τάξη, την ομορφιά και τη χρησιμότητα των μεμονωμένων έμβιων όντων και τη λειτουργία τους στο οικοσύστημα, επεμβαίνει τροποποιώντας μερικά χαρακτηριστικά και ορισμένες ιδιότητές τους. Είναι κατακριτέες οι επεμβάσεις του ανθρώπου όταν καταστρέφουν τα ζωντανά πλάσματα ή το φυσικό περιβάλλον, ενώ είναι αξιέπαινες όταν μεταφράζονται σε βελτίωσή τους. Οι ηθικοί προβληματισμοί δεν εξαντλούνται στη νομιμότητα της χρήσης των βιολογικών και βιογενετικών τεχνικών: όπως για κάθε ανθρώπινη συμπεριφορά, είναι αναγκαίο να εκτιμήσουμε ενδελεχώς την αληθινή τους χρησιμότητα, όπως και τις πιθανές συνέπειές τους, ακόμη και τα όρια επικινδυνότητας. Στο πλαίσιο των σφοδρών και ευρέων τεχνικών-επιστημονικών επεμβάσεων στους ζωντανούς οργανισμούς, με πι-

¹⁰⁰¹ Πρβλ. ΠΟΝΤΙΦΙΚΗ ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΥΠΕΡ ΖΩΗΣ, *Ζωικές και φυτικές βιοτεχνολογίες. Νέα σύνορα και νέες ευθύνες*, Libreria Editrice Vaticana, Πόλις του Βατικανού 1999.

¹⁰⁰² ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Ομιλία στην Ποντιφική Ακαδημία Επιστημών* (23 Οκτωβρίου 1982), 6: *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, V, 3 (1982) 898.

θανότητα σοβαρού αντίκτυπου σε βάθος χρόνου, δεν επιτρέπεται να ενεργούμε με ελαφρότητα και ανευθυνότητα.

474 Οι σύγχρονες βιοτεχνολογίες έχουν ισχυρή κοινωνική, οικονομική και πολιτική επίδραση σε τοπικό, εθνικό και διεθνές επίπεδο: πρέπει να εκτιμώνται με κριτήρια ηθικά τα οποία οφείλουν να κατευθύνουν πάντα τις δραστηριότητες και τις ανθρώπινες σχέσεις στο κοινωνικο-οικονομικό και πολιτικό πλαίσιο¹⁰⁰³. Είναι ανάγκη να προτείνονται κριτήρια δικαιοσύνης και αλληλεγγύης, με τα οποία οφείλουν κυρίως να συνδέονται τα άτομα και οι ομάδες που ασχολούνται με την έρευνα και την εμπορευματοποίηση στο χώρο της βιοτεχνολογίας. Πάντως, δεν πρέπει να υποπέσουμε στο λάθος και να πιστέψουμε ότι μόνο η διάδοση των πλεονεκτημάτων που συνδέονται με τις νέες βιοτεχνολογίες μπορούν να λύσουν τα επείγοντα προβλήματα της φτώχειας και της υπανάπτυξης που ακόμη ταλαιπωρούν πολλές χώρες του πλανήτη.

475 Με πνεύμα διεθνούς αλληλεγγύης, μπορούν να εφαρμοστούν διάφορα μέτρα σε σχέση με τη χρήση των νέων βιοτεχνολογιών. Κατ' αρχάς, πρέπει να διευκολυνθεί η ίση εμπορική ανταλλαγή, ελεύθερη από άδικες υποχρεώσεις. Η προώθηση όμως της ανάπτυξης των λαών που μειονεκτούν περισσότερο δε θα είναι πραγματική και επαρκής, αν περιοριστεί στην ανταλλαγή προϊόντων. Είναι απαραίτητο να ευνοήσουμε και την αύξηση της αναγκαίας επιστημονικής και τεχνολογικής αυτονομίας των ίδιων των λαών, προωθώντας τις ανταλλαγές επιστημονικών και τεχνολογικών γνώσεων και τη μεταφορά τεχνολογίας προς τις υπό ανάπτυξη χώρες.

476 Η αλληλεγγύη συνεπάγεται και ένα κάλεσμα στις ευθύνες που έχουν οι υπό ανάπτυξη χώρες, και ιδιαίτερα οι πολιτικές αρχές τους, να προωθήσουν μια εμπορική πολιτική που θα ευνοεί τους λαούς τους και την ανταλλαγή τεχνολογιών που θα βελτιώσουν τις διατροφικές και υγειονομικές συνθήκες. Σε αυτές τις χώρες πρέπει να αυξηθούν οι επενδύσεις στην έρευνα, με ιδιαίτερη προσοχή στα χαρακτηριστικά και στις ιδιαίτε-

¹⁰⁰³ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Ομιλία στην Ποντιφική Ακαδημία Επιστημών (3 Οκτωβρίου 1981): AAS 73 (1981) 668-672.

ρες ανάγκες της επικράτειάς τους και του λαού τους, λαμβάνοντας κυρίως υπόψη ότι μερικές έρευνες στο χώρο της βιοτεχνολογίας, δυνάμει ευεργετικές, απαιτούν σχετικά μέτριες επενδύσεις. Γι' αυτόν το σκοπό θα ήταν χρήσιμη η δημιουργία εθνικών οργανισμών που θα προστατεύουν το κοινό καλό χάρη σε μια σωστή διαχείριση των κινδύνων.

477 *Οι επιστήμονες και οι τεχνικοί που ασχολούνται στον τομέα της βιοτεχνολογίας καλούνται να εργαστούν με επιδεξιότητα και επιμονή ώστε να βρουν τις καλύτερες λύσεις για τα σοβαρά και επείγοντα προβλήματα της διατροφής και της υγείας. Δεν πρέπει να ξεχνούν ότι οι δραστηριότητές τους αφορούν έμβια και μη υλικά, που ανήκουν στην ανθρωπότητα ως κληρονομιά η οποία προορίζεται και για τις μελλοντικές γενεές· για τους πιστεύοντες πρόκειται για ένα δώρο που δέχθηκαν από τον Δημιουργό, που το εμπιστεύθηκε στην ανθρώπινη διάνοια και ελευθερία, δώρα κι αυτά του Μεγαλοδύναμου. Οι επιστήμονες οφείλουν να αφοσιώνονται με όλη τους την ενεργητικότητα και όλες τους τις ικανότητες σε μια έρευνα την οποία θα καθοδηγεί μια συνείδηση καθαρή και τίμια¹⁰⁰⁴.*

478 *Οι επιχειρηματίες και οι υπεύθυνοι των δημόσιων οργανισμών που ασχολούνται με την έρευνα, την παραγωγή και το εμπόριο προϊόντων που προέρχονται από τις νέες βιοτεχνολογίες πρέπει να λαμβάνουν υπόψη όχι μόνο το νόμιμο κέρδος αλλά και το κοινό καλό. Αυτή η αρχή, που ισχύει για κάθε οικονομική δραστηριότητα, γίνεται ιδιαίτερα σημαντική όταν πρόκειται για δραστηριότητες που έχουν σχέση με τη διατροφή, την ιατρική, την προστασία της υγείας και του περιβάλλοντος. Με τις αποφάσεις τους, οι επιχειρηματίες και οι υπεύθυνοι των ενδιαφερόμενων δημόσιων οργανισμών μπορούν να κατευθύνουν τις εξελίξεις στον τομέα της βιοτεχνολογίας προς πολλά υποσχόμενους στόχους όσον αφορά τον αγώνα κατά της πείνας, ιδιαίτερα στις πιο φτωχές χώρες, τον αγώνα κατά των*

¹⁰⁰⁴ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Ομιλία στην Ποντιφική Ακαδημία Επιστημών (23 Οκτωβρίου 1982), 6: *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, V, 3 (1982) 895-898· ιδίου, Ομιλία στους συμμετέχοντες στο συνέδριο που οργάνωσε η Εθνική Ακαδημία Επιστημών στη διακοσμοσιτή επέτειο από την ίδρυσή της (21 Σεπτεμβρίου 1982), 4: *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, V, 3 (1982) 511-515.

ασθενειών και τον αγώνα για την προστασία του οικοσυστήματος, το οποίο αποτελεί κληρονομιά όλων.

479 Οι πολιτικοί, οι νομοθέτες και οι δημόσιοι λειτουργοί έχουν την ευθύνη να εκτιμήσουν τις δυνατότητες, τα πλεονεκτήματα και τους ενδεχόμενους κινδύνους που συνδέονται με τη χρήση της βιοτεχνολογίας. Δεν πρέπει οι αποφάσεις τους, σε εθνικό ή διεθνές επίπεδο, να υπαγορεύονται από πιέσεις που προέρχονται από συμφέροντα. Οι δημόσιες αρχές πρέπει να ευνοούν την ορθή πληροφόρηση της κοινής γνώμης και να ξέρουν να παίρνουν τις πιο συμφέρουσες αποφάσεις για το κοινό καλό.

480 Και οι υπεύθυνοι της πληροφόρησης έχουν ένα σημαντικό καθήκον που πρέπει να εκπληρώσουν με προσοχή και αντικειμενικότητα. Η κοινωνία περιμένει από αυτούς πλήρη και αντικειμενική πληροφόρηση, που θα βοηθάει τους πολίτες να διαμορφώνουν σωστή άποψη για τα βιοτεχνολογικά προϊόντα, κυρίως επειδή πρόκειται για κάτι που τους αφορά σε πρώτο πρόσωπο καθώς είναι πιθανοί καταναλωτές. Ωστόσο, δεν πρέπει να υποκύψουμε στον πειρασμό μιας επιφανειακής πληροφόρησης, που θα τροφοδοτείται από εύκολους ενθουσιασμούς ή από αδικαιολόγητες ανησυχίες.

γ) Περιβάλλον και κατανομή των αγαθών

481 Και στο χώρο της οικολογίας η κοινωνική διδασκαλία καλεί να λάβουμε υπόψη ότι τα αγαθά της γης δημιουργήθηκαν από τον Θεό για να τα χρησιμοποιούν σοφά όλοι: αυτά τα αγαθά πρέπει να κατανέμονται ισομερώς, σύμφωνα με τη δικαιοσύνη και την αγάπη. Ουσιαστικά, πρόκειται για πρόληψη της αδικίας να αποθησαυρίζονται τα αποθέματα: η πλεονεξία, είτε ατομική είτε συλλογική, είναι αντίθετη στην τάξη της δημιουργίας¹⁰⁰⁵. Τα σημερινά πλανητικού χαρακτήρα οικολογικά προβλήματα μπορούν να αντιμετωπιστούν επαρκώς μόνο χάρι σε μια διεθνή συ-

¹⁰⁰⁵ Πρβλ. Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 69: AAS 58 (1966) 1.090-1.092· ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ', Εγκ. επ. *Populorum progressio*, 22: AAS 59 (1967) 268.

νεργασία ικανή να εγγυηθεί έναν καλύτερο συντονισμό της χρήσης των αποθεμάτων της γης.

482 Η αρχή του οικουμενικού προορισμού των αγαθών προσφέρει ένα βασικό ηθικό και πολιτιστικό προσανατολισμό για να λυθεί ο σύνθετος δεσμός που συνδέει την περιβαλλοντική κρίση με τη φτώχεια. Η σημερινή περιβαλλοντική κρίση χτυπά ιδιαίτερα τους πιο φτωχούς είτε επειδή ζουν σ' αυτά τα μέρη που είναι ευάλωτα στη διάβρωση και στην ερημοποίηση, είτε επειδή εμπλέκονται σε ένοπλες συγκρούσεις ή αναγκάζονται σε αναγκαστική φυγή, είτε επειδή δε διαθέτουν τα οικονομικά και τεχνολογικά μέσα για να προστατευτούν.

Πάρα πολλοί από αυτούς τους φτωχούς ζουν σε μολυσμένα προάστια των πόλεων, μέσα σε αυτοσχέδια καταλύματα ή σε παράγκες ετομοόροπες και επικίνδυνες (*slums, bidonvilles, barrios, favelas*). Στις συγκεκριμένες περιπτώσεις πρέπει να προωθηθεί η μετακίνησή τους, και για να μην προσθέσουμε δυστυχία στη δυστυχία, είναι ανάγκη να τους δώσουμε την κατάλληλη πληροφόρηση, να τους προσφέρουμε εναλλακτικές και αξιοπρεπείς κατοικίες και να εμπλέξουμε άμεσα τους ενδιαφερόμενους.

Επίσης, ας έχουμε υπόψη την κατάσταση των χωρών που τιμωρούνται από τους κανόνες της άνισης διεθνούς αγοράς, όπου απομένουν ελάχιστα κεφάλαια που συχνά επιβαρύνονται με το εξωτερικό χρέος: σε αυτές τις περιπτώσεις η πείνα και η φτώχεια καθιστούν σχεδόν αναπόφευκτη την έντονη και υπερβολική εκμετάλλευση του περιβάλλοντος.

483 Ο στενός δεσμός που υπάρχει ανάμεσα στην ανάπτυξη των πιο φτωχών χωρών, στις δημογραφικές μεταβολές και σε μια ανεκτή χρήση του περιβάλλοντος δεν πρέπει να χρησιμοποιείται ως δικαιολογία για πολιτικές και οικονομικές επιλογές που δε συμφωνούν με την αξιοπρέπεια του ανθρώπου. Στο Βορρά του πλανήτη παρακολουθούμε μια «μείωση των γεννήσεων, με συνέπεια τη γήρανση του πληθυσμού, ανίκανου ακόμη και να ανανεωθεί βιολογικά»¹⁰⁰⁶, ενώ στο Νότο η κατάσταση είναι διαφορετική. Αν αληθεύει ότι η άνιση κατανομή του πληθυσμού και των

¹⁰⁰⁶ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Sollicitudo rei socialis*, 25: AAS 80 (1988) 543· πρβλ. ιδίου, Εγκ. επ. *Evangelium vitae*, 16: AAS 87 (1995) 418.

διαθέσιμων πόρων προκαλεί εμπόδια στην ανάπτυξη και σε μια ανεκτική χρήση του περιβάλλοντος, πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι η δημογραφική ανάπτυξη είναι πλήρως συμβατή με μια ολοκληρωμένη και αλληλέγγυα ανάπτυξη¹⁰⁰⁷: «Είμαστε όλοι σύμφωνοι ότι η δημογραφική πολιτική είναι μόνο ένα μέρος μιας στρατηγικής για την παγκόσμια ανάπτυξη. Κατά συνέπεια, είναι σημαντικό όλες οι συζητήσεις για τη δημογραφική πολιτική να εξετάσουν τη σημερινή και τη μελλοντική ανάπτυξη των εθνών και των περιοχών. Συγχρόνως, είναι αδύνατο να μη λαμβάνουμε υπόψη την πραγματική φύση της σημασίας που έχει ο όρος “ανάπτυξη”. Οποιαδήποτε ανάπτυξη αξία αυτού του ονόματος πρέπει να είναι πλήρης, δηλαδή να στρέφεται στο πραγματικό καλό των ανθρώπων και του ανθρώπου»¹⁰⁰⁸.

484 Η αρχή του οικουμενικού προορισμού των αγαθών εφαρμόζεται φυσικά και στο νερό, που θεωρείται στην Αγία Γραφή σύμβολο εξαγνισμού (πρβλ. Ψλ 51· Ιω 13,8) και ζωής (πρβλ. Ιω 3,5· Γαλ 3,27): «Ως δώρο του Θεού, το νερό είναι ζωτικό στοιχείο, απαραίτητο για την επιβίωση, άρα δικαίωμα όλων»¹⁰⁰⁹. Η χρήση του νερού και των υπηρεσιών που συνδέονται με αυτό πρέπει να προσανατολίζεται στην ικανοποίηση των αναγκών όλων και κυρίως όσων ζουν στη φτώχεια. Η περιορισμένη πρόσβαση σε πόσιμο νερό επιδρά στην ευημερία ενός τεράστιου αριθμού ανθρώπων και συχνά προκαλεί ασθένειες, δεινά, συγκρούσεις, φτώχεια, ακόμη και το θάνατο: για να λυθεί αυτό το πρόβλημα «πρέπει να τεθεί με τέτοιο τρόπο, ώστε να καθοριστούν ηθικά κριτήρια που θα βασίζονται στην αξία της ζωής και στο σεβασμό των δικαιωμάτων και της αξιοπρέπειας όλων των ανθρώπων»¹⁰¹⁰.

¹⁰⁰⁷ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Εγκ. επ. Sollicitudo rei socialis*, 25: AAS 80 (1988) 543-544.

¹⁰⁰⁸ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Μήνυμα στην κυρία Ναφίς Σαντίκ, γενική γραμματέα της Διεθνούς Διάσκεψης για τον Πληθυσμό και την Ανάπτυξη* (18 Μαρτίου 1994), 3: AAS 87 (1995) 191.

¹⁰⁰⁹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Μήνυμα στον Καρδινάλιο Τζεράλντο Μαϊέλα Ανιέλο επί τη ευκαιρία για την καμπάνια της Αδελφότητας της Συνόδου των Επισκόπων στη Βραζιλία* (19 Ιανουαρίου 2004): *L'Osservatore Romano*, 4 Μαρτίου 2004, σ. 5.

¹⁰¹⁰ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Μήνυμα στον καρδινάλιο Τζεράλντο Μαϊέλα Ανιέλο επί τη ευκαιρία για την καμπάνια της Αδελφότητας της Συνόδου των Επισκόπων στη Βραζιλία* (19 Ιανουαρίου 2004): *L'Osservatore Romano*, 4 Μαρτίου 2004, σ. 5.

485 Το νερό δεν μπορεί από την ίδια του τη φύση να αντιμετωπίζεται σαν ένα εμπόρευμα μεταξύ άλλων και η χρήση του πρέπει να διακρίνεται από λογική και αλληλεγγύη. Η διανομή του ανήκει παραδοσιακά στην ευθύνη των δημόσιων οργανισμών, καθώς το νερό ανέκαθεν εθεωρείτο δημόσιο αγαθό, χαρακτηριστικό που πρέπει να διατηρηθεί αν η διαχείρισή του δοθεί στον ιδιωτικό τομέα. Πράγματι, το δικαίωμα στο νερό¹⁰¹¹, όπως όλα τα δικαιώματα του ανθρώπου, βασίζεται στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια και όχι σε εκτιμήσεις καθαρά ποσοτικές, που αντιλαμβάνονται το νερό μόνο σαν ένα οικονομικό αγαθό. Δίχως νερό η ζωή απειλείται. Άρα το δικαίωμα στο νερό είναι ένα οικονομικό και αναφαίρετο δικαίωμα.

δ) Νέοι τρόποι ζωής

486 Τα σοβαρά οικολογικά προβλήματα απαιτούν μια αποτελεσματική αλλαγή νοοτροπίας που θα οδηγήσει στην υιοθέτηση νέων τρόπων ζωής¹⁰¹², «όπου η αναζήτηση της αλήθειας, του ωραίου και του καλού και η κοινωνία με τους άλλους ανθρώπους για μια κοινή ανάπτυξη είναι τα στοιχεία που καθορίζουν τις επιλογές κατανάλωσης, αποταμίευσης και επενδύσεων»¹⁰¹³. Ο τρόπος ζωής πρέπει να εμπνέεται από νηφαλιότητα, εγκράτεια, αυτοπειθαρχία σε προσωπικό και κοινωνικό επίπεδο. Οφείλουμε να βγούμε από τη λογική της κατανάλωσης και να προωθήσουμε μορφές αγροτικής και βιομηχανικής παραγωγής που θα σέβονται την τάξη της δημιουργίας και θα ικανοποιούν τις πρωταρχικές ανάγκες όλων. Μια πα-

¹⁰¹¹ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 2003*, 5: AAS 95 (2003) 343· ΠΟΝΤΙΦΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΙΡΗΝΗ, *Νερό, ένα ουσιώδες στοιχείο για τη ζωή. Η συνεισφορά της αντιπροσωπείας της Αγίας Έδρας επί τη ευκαιρία του 3ου Παγκόσμιου Φόρουμ για το Νερό*, Κιότο, 16-23 Μαρτίου 2003.

¹⁰¹² Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Εγκ. επ. Centesimus annus*, 36: AAS 83 (1991) 838-840.

¹⁰¹³ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Εγκ. επ. Centesimus annus*, 36: AAS 83 (1991) 839.

ρόμοια συμπεριφορά, που στηρίζεται στην ανανεωμένη συνειδητοποίηση της αλληλεξάρτησης που δένει όλους τους κατοίκους της Γης, προσπαθεί να εξαλείψει τις διάφορες αιτίες οικολογικής καταστροφής και εγγυάται τη γρήγορη και αποτελεσματική ικανότητα αντίδρασης όταν αυτές οι καταστροφές χτυπούν λαούς και εδάφη¹⁰¹⁴. Το οικολογικό πρόβλημα δεν πρέπει να αντιμετωπιστεί μόνο για την τρομακτική προοπτική που διαγράφεται από την οικολογική υποβάθμιση: είναι ανάγκη να ερμηνευθεί κυρίως ως μια ισχυρή αιτιολόγηση της πραγματικής αλληλεγγύης σε διεθνείς διαστάσεις.

487 *Η συμπεριφορά που πρέπει να χαρακτηρίζει τον άνθρωπο απέναντι στη δημιουργία είναι ουσιαστικά η ευγνωμοσύνη και η αναγνώριση: πράγματι, ο κόσμος παραπέμπει στο μυστήριο του Θεού που τον δημιούργησε και τον στηρίζει. Αν βάλουμε σε παρένθεση τη σχέση με τον Θεό, μένει κενή περιεχομένου η φύση της βαθιάς σημασίας της και εξασθενίζει. Αντίθετα, αν καταφέρουμε να ξανανακαλύψουμε τη φύση ως δημιούργημα, μπορούμε να καθορίσουμε μαζί της μια σχέση κοινωνίας, να συλλάβουμε τη συμβολική και συγκαλυμμένη σημασία της, ώστε να διεισδύσουμε στον ορίζοντα του μυστηρίου που ανοίγει στον άνθρωπο το δρόμο προς τον Θεό, Δημιουργό των ουρανών και της γης. Ο κόσμος προσφέρεται στο βλέμμα του ανθρώπου ως ίχνος του Θεού, χώρος όπου αποκαλύπτεται η δημιουργική, προνοητική και λυτρωτική δύναμή Του.*

¹⁰¹⁴ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Ομιλία στο Κέντρο των Ηνωμένων Εθνών, Ναϊρόμπι* (18 Αυγούστου 1985), 5: AAS (1986) 92.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΔΕΚΑΤΟ

Η ΠΡΟΩΘΗΣΗ ΤΗΣ ΕΙΡΗΝΗΣ

Ι. ΒΙΒΛΙΚΕΣ ΑΠΟΨΕΙΣ

488 Προτού θεωρηθεί ένα δώρο του Θεού στον άνθρωπο και ένα ανθρώπινο σχέδιο που συμφωνεί με το θεϊκό, η ειρήνη είναι κυρίως ένα ουσιαστικό χαρακτηριστικό του Θεού. «Ειρήνη Κυρίου» (Κρ 6,24). Η δημιουργία, που είναι μια αντανάκλαση της θεϊκής δόξας, αποβλέπει στην ειρήνη. Ο Θεός δημιουργεί καθετί και όλη η δημιουργία σχηματίζει ένα σύνολο αρμονικό, καλό σε κάθε πλευρά του (πρβλ. Γεν 1,4,10,12,18,21,25,31).

Η ειρήνη στηρίζεται στην πρωταρχική σχέση ανάμεσα σε κάθε άνθρωπο και στον ίδιο τον Θεό, μια σχέση που χαρακτηρίζεται από ευθύτητα (πρβλ. Γεν 17,1). Ως συνέπεια της εκουσίας πράξης με την οποία ο άνθρωπος αλλοιώνει τη θεϊκή τάξη, ο κόσμος γνωρίζει αιματοχυσίες και διαχωρισμούς: η βία εκδηλώνεται στις διαπροσωπικές (πρβλ. Γεν 4,1-16) και στις κοινωνικές σχέσεις (πρβλ. Γεν 11,1-9). Η ειρήνη και η βία δεν μπορούν να κατοικούν στην ίδια οικία, όπου υπάρχει βία δεν μπορεί να υπάρχει ο Θεός (πρβλ. Α΄ Χρ 22,8-9).

489 Στη βιβλική Αποκάλυψη η ειρήνη είναι πολύ περισσότερο από την απλή απουσία πολέμου: αντιπροσωπεύει την πληρότητα της ζωής (πρβλ. Ματ 2,5)· μακράν από του να είναι ένα ανθρώπινο οικοδόμημα, αποτελεί ένα υπέρτατο θεϊκό δώρο που προσφέρεται σε όλους τους ανθρώπους, το οποίο συνεπάγεται υπακοή στο σχέδιο του Θεού. Η ειρήνη είναι το αποτέλεσμα της ευλογίας του Θεού στο λαό Του: «ἐπάραι Κύριος τὸ πρόσωπον αὐτοῦ ἐπὶ σὲ καὶ δώη σοι εἰρήνην» (Αρ 6,26). Αυτή η ειρήνη δημιουργεί γονιμότητα (πρβλ. Ησ 48,19), ευημερία (πρβλ. Ησ 48,18), ευδαιμονία

αγάπης με τον Πατέρα και για την ενωτική δύναμη που αυτή η αγάπη ακτινοβολεί στους μαθητές· είναι μια ομιλία αποχαιρετισμού που δείχνει τη βαθύτερη έννοια της ζωής Του και η οποία μπορεί να θεωρηθεί ως σύνθεση όλης της διδασκαλίας Του. Το δώρο της ειρήνης σφραγίζει την πνευματική διαθήκη Του: «Ειρήνην ἀφήμι ὑμῖν, εἰρήνην τὴν ἐμὴν δίδωμι ὑμῖν οὐ καθὼς ὁ κόσμος δίδωσιν, ἐγὼ δίδωμι ὑμῖν» (Ιω 14,27). Τα λόγια του Αναστάνα δε θα ηγήσουν διαφορετικά· κάθε φορά που θα συναντά τους μαθητές Του, θα δέχονται από Εκείνον το χαιρετισμό και το δώρο της ειρήνης: «εἰρήνη ὑμῖν» (Λκ 24,36· Ιω 20,19,21,26).

492 Η ειρήνη του Χριστού είναι πρωτίστως η συμφιλίωση με τον Πατέρα, η οποία πραγματοποιείται με τον αποστολικό προορισμό που εμπιστεύεται ο Ιησούς στους μαθητές Του· αρχίζει με την αναγγελία της ειρήνης: «εἰς ἣν δ' ἂν οἰκίαν εἰσέρχησθε, πρῶτον λέγετε· εἰρήνη τῷ οἴκῳ τούτῳ» (Λκ 10,5· πρβλ. Ρωμ 1,7). Η ειρήνη είναι κατόπιν συμφιλίωση με τους αδελφούς, αφού ο Ιησούς στην προσευχή που μας δίδαξε, το «Πάτερ ημών», συνδέει τη συγχώρεση που ζητήθηκε από τον Θεό με εκείνη που συμφώνησε με τους αδελφούς «καὶ ἄφες ἡμῖν τὰ ὀφειλήματα ἡμῶν, ὡς καὶ ἡμεῖς ἀφίεμεν τοῖς ὀφειλέταις ἡμῶν» (Μτ 6,12). Με αυτή τη διπλή συμφιλίωση ο χριστιανός μπορεί να γίνει πρωτεργάτης ειρήνης και να συμμετάσχει στο Βασίλειο του Θεού, σύμφωνα με όσα κηρύττει ο ίδιος ο Ιησούς: «μακάριοι οἱ εἰρηνοποιοί, ὅτι αὐτοὶ υἱοὶ Θεοῦ κληθήσονται» (Μτ 5,9).

493 Η δράση για την ειρήνη δε διαχωρίζεται ποτέ από το κήρυγμα του Ευαγγελίου, που είναι ακριβώς «ὁ λόγος ὃν ἀπέστειλεν τοῖς υἱοῖς Ἰσραὴλ εὐαγγελιζόμενος εἰρήνην διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ» (Πραξ 10,36· πρβλ. Εφ 6,15) και απευθύνεται σε όλους τους ανθρώπους. Στο κέντρο του «εὐαγγελίου τῆς εἰρήνης» (Εφ 6,15) παραμένει το μυστήριο του Σταυρού, καθώς η ειρήνη ενυπάρχει στη θυσία του Χριστού (πρβλ. Ησ 53,5: «παιδεία εἰρήνης ἡμῶν ἐπ' αὐτόν. τῷ μῶλωπι αὐτοῦ ἡμεῖς ἰάθημεν»): ο σταυρωθείς Ιησούς ακύρωσε το διαχωρισμό, εγκαθιδρύοντας την ειρήνη και τη συμφιλίωση ακριβώς «διὰ τοῦ σταυροῦ, ἀποκτείνας τὴν ἔχθραν ἐν αὐτῷ» (Εφ 2,16) και δωρίζοντας στους ανθρώπους τη σωτηρία της Ανάστασης.

Π. Η ΕΙΡΗΝΗ: ΚΑΡΙΟΣ ΤΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΓΑΠΗΣ

494 Η ειρήνη είναι αξία¹⁰¹⁵ και οικουμενική υποχρέωση¹⁰¹⁶ και βρίσκει τα θεμέλιά της στη λογική και ηθική τάξη της κοινωνίας που έχει τις ρίζες της στον ίδιο τον Θεό, «πρωταρχική πηγή ύπαρξης, ουσιώδης αλήθεια και υπέρτατο αγαθό»¹⁰¹⁷. Η ειρήνη δεν είναι απλώς απουσία πολέμου ούτε μια σταθερή ισορροπία ανάμεσα σε αντίπαλες δυνάμεις¹⁰¹⁸, αλλά θεμελιώνεται σε μια ορθή αντίληψη του ανθρώπου¹⁰¹⁹ και απαιτεί την οικοδόμηση μιας τάξης σύμφωνα με τη δικαιοσύνη και την αγάπη.

Η ειρήνη είναι καρπός της δικαιοσύνης (πρβλ. Ησ 32,17),¹⁰²⁰ εννοούμενη με την ευρύτερη σημασία της ως σεβασμός στην ισορροπία όλων των διαστάσεων του ανθρώπου. Η ειρήνη κινδυνεύει όταν δεν αναγνωρίζεται στον άνθρωπο αυτό που του οφείλεται ως άνθρωπου, όταν δε γίνεται σεβαστή η αξιοπρέπειά του και όταν η συνύπαρξη δεν προσανατολίζεται προς το κοινό καλό. Για να χτίσουμε μια ειρηνική κοινωνία και για να αναπτυχθούν πλήρως άτομα, λαοί και έθνη, αποδεικνύονται θεμελιώδη η προστασία και η προώθηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων¹⁰²¹.

Η ειρήνη είναι καρπός και της αγάπης: «η αληθινή ειρήνη είναι περισ-

¹⁰¹⁵ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 1986*, 1: AAS 78 (1986) 278-279.

¹⁰¹⁶ Πρβλ. ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ΄, *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 1969*: AAS 60 (1968) 771. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 2004*, 4: AAS 96 (2004) 116.

¹⁰¹⁷ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 1982*, 4: AAS 74 (1982) 328.

¹⁰¹⁸ Πρβλ. Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 78: AAS 58 (1966) 1.101-1.102.

¹⁰¹⁹ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγχ. επ. *Centesimus annus*, 51: AAS 83 (1991) 856-857.

¹⁰²⁰ Πρβλ. ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ΄, *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 1972*: AAS 63 (1971) 868.

¹⁰²¹ Πρβλ. ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ΄, *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 1969*: AAS 60 (1968) 772. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 1999*, 12: AAS 91 (1999) 386-387.

σότερο καρπός της αγάπης παρά της δικαιοσύνης, επειδή η δικαιοσύνη οφείλει να μετακινήσει μόνο τα εμπόδια της ειρήνης: την προσβολή και τη ζημία· η ίδια η ειρήνη όμως είναι μια ιδιαίτερη πράξη αγάπης»¹⁰²².

495 Η ειρήνη χτίζεται μέρα με τη μέρα, αναζητώντας την τάξη που θέλησε ο Θεός¹⁰²³ και μπορεί να ανθίσει μόνον όταν αναγνωρίζουν όλοι τις ευθύνες τους για την προώθησή της¹⁰²⁴. Για να προλάβουμε συγκρούσεις και βιαιότητες, είναι απολύτως αναγκαίο η ειρήνη να αρχίσει να βιώνεται ως βαθιά αξία μέσα σε κάθε άνθρωπο: έτσι μπορεί να επεκταθεί στις οικογένειες και στις διάφορες μορφές κοινωνικής συνένωσης, μέχρι να συμπεριλάβει ολόκληρη την πολιτική κοινότητα¹⁰²⁵. Σ' ένα κλίμα ομόνοιας και σεβασμού της δικαιοσύνης μπορεί να ωριμάσει ένας πραγματικός πολιτισμός ειρήνης¹⁰²⁶, ικανός να διαδοθεί και στη διεθνή κοινότητα. Έτσι η ειρήνη είναι «ο καρπός της τάξης που εισήγαγε στην ανθρώπινη κοινωνία ο Θεμελιωτής της και πρέπει να υλοποιηθεί από τους ανθρώπους που διψούν για την απόλυτη δικαιοσύνη»¹⁰²⁷. Αυτό το ιδανικό της ειρήνης «δεν είναι δυνατόν να επιτευχθεί αν δεν εξασφαλιστεί το καλό των ανθρώπων κι αν δεν ανταλλάξουν οι άνθρωποι αυθόρμητα τον πλούτο της ψυχής και της διάνοιάς τους»¹⁰²⁸.

¹⁰²² ΠΙΟΣ ΙΑ΄, Εγκ. επ. *Ubi arcano* (Για την ειρήνη του Χριστού στο βασίλειο του Χριστού): AAS 14 (1922) 686. Στην Εγκύκλιο γίνεται αναφορά στον ΑΠΟ ΘΩΜΑ ΑΚΙΝΑΤΗ, *Summa theologiae*, II-II, ε. 29 άρθρο 3, ad 3um: Ed. Leon. 8, 238-πρβλ. Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 78: AAS 58 (1966) 1.101-1.102.

¹⁰²³ Πρβλ. ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ΄, Εγκ. επ. *Populorum progressio*, 76: AAS 59 (1967) 294-295.

¹⁰²⁴ Πρβλ. ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ΄, *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη* 1974: AAS 65 (1953) 672.

¹⁰²⁵ Πρβλ. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2.317.

¹⁰²⁶ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Ομιλία στο Διπλωματικό Σώμα* (13 Ιανουαρίου 1997), 3: AAS 89 (1997) 474.

¹⁰²⁷ Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 78: AAS 58 (1966) 1.101· πρβλ. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2.304.

¹⁰²⁸ Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 78: AAS 58 (1966) 1.101.

496 Η βία δεν αποτελεί ποτέ τη σωστή απάντηση. Η Εκκλησία κηρύττει, με την πεποίθηση της πίστης της στον Χριστό και με την επίγνωση της αποστολής της, «ότι η βία είναι κακό, ότι η βία ως λύση στα προβλήματα είναι απαράδεκτη, ότι η βία είναι ανάξια του ανθρώπου. Η βία είναι ψεύδος, επειδή έρχεται σε αντίθεση με την αλήθεια της πίστης μας, την αλήθεια της ανθρωπιάς μας. Η βία καταστρέφει ό,τι υποστηρίζει πως υπερασπίζεται: την αξιοπρέπεια, τη ζωή, την ελευθερία του ανθρώπου»¹⁰²⁹.

Ο σύγχρονος κόσμος έχει ανάγκη τη μαρτυρία των άοπλων προφητών, δυστυχώς αντικείμενο χλεύης σε κάθε εποχή¹⁰³⁰: «Εκείνοι που για την προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου αρνούνται τη βία και ωμή δράση και καταφεύγουν σε μέσα άμυνας που είναι στο χέρι των πιο αδύναμων, πιστοποιούν την ευαγγελική αγάπη, αρκεί να γίνεται χωρίς προκαταλήψεις για τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των άλλων και της κοινωνίας. Επιβεβαιώνουν νόμιμα τη σοβαρότητα των σωματικών και ηθικών κινδύνων όσων καταφεύγουν στη βία που προκαλεί καταστροφές και νεκρούς»¹⁰³¹.

III. Η ΑΠΟΤΥΧΙΑ ΤΗΣ ΕΙΡΗΝΗΣ: Ο ΠΟΛΕΜΟΣ

497 Το Διδακτικό Σώμα της Εκκλησίας καταδικάζει «την αργιότητα του πολέμου»¹⁰³² και ζητά μια εντελώς νέα προσέγγιση¹⁰³³: πράγματι, «μας είναι σχεδόν αδύνατο να σκεφτούμε ότι στην ατομική εποχή ο πόλεμος μπορεί να χρησιμοποιηθεί σαν όργανο δικαιοσύνης»¹⁰³⁴. Ο πόλεμος είναι

¹⁰²⁹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Ομιλία στην Ντρόγκεντα, Ιρλανδία (29 Σεπτεμβρίου 1979), 9: AAS 71 (1979) 1.081· πρβλ. ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ΄, Απ. παρ. *Evangelii nuntiandi*, 37: AAS 68 (1976) 29.

¹⁰³⁰ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Ομιλία στην Ποντιφική Ακαδημία Επιστημών (12 Νοεμβρίου 1983), 5: AAS 76 (1984) 398-399.

¹⁰³¹ Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 2.306.

¹⁰³² Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 77: AAS 58 (1966) 1.100· πρβλ. Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 2.307-2.317.

¹⁰³³ Πρβλ. Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 80: AAS 58 (1966) 1.103-1.104.

¹⁰³⁴ ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ΄, Εγκ. επ. *Pacem in terris*: AAS 55 (1963) 291.

μια «μάστιγα»¹⁰³⁵ και δεν αντιπροσωπεύει ποτέ το ιδανικό μέσο για να λυθούν τα προβλήματα που αναφύονται ανάμεσα στα έθνη: «Δεν υπήρξε ποτέ και ποτέ δε θα είναι»¹⁰³⁶, καθώς προκαλεί νέες και πιο σύνθετες συγκρούσεις¹⁰³⁷. Όταν ξεσπάει, ο πόλεμος γίνεται μια «ανώφελη σφαγή»¹⁰³⁸, μια «περιπέτεια δίχως επιστροφή»¹⁰³⁹, που διακυβεύει το παρόν και θέτει σε κίνδυνο το μέλλον της ανθρωπότητας: «Τίποτα δε χάνεται με την ειρήνη. Τα πάντα μπορούν να χαθούν με τον πόλεμο»¹⁰⁴⁰. Οι καταστροφές που προκαλούνται από μια ένοπλη σύγκρουση δεν είναι μόνο υλικές αλλά και ηθικές¹⁰⁴¹. Ο πόλεμος είναι σε τελευταία ανάλυση «η αποτυχία κάθε αυθεντικού ανθρωπισμού»¹⁰⁴², «είναι πάντα μια ήττα της ανθρωπότητας»¹⁰⁴³: «όχι πια οι μεν εναντίον των δε, όχι πια, ποτέ! [...] όχι πια πόλεμος, όχι πια πόλεμος!»¹⁰⁴⁴

¹⁰³⁵ Πρβλ. ΛΕΩΝ ΙΓ', Αγόρευση στο Κολέγιο Καρδιναλίων, *Acta Leonis XIII*, 19 (1899) 270-272.

¹⁰³⁶ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Συνάντηση με τους λειτουργούς του βικαριάτου της Ρώμης (17 Ιανουαρίου 1991): *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, XIV, 1 (1991) 132. πρβλ. ιδίου, Ομιλία στους επισκόπους λατινικού τελετουργικού της Αραβίας (1η Οκτωβρίου 1990), 4: AAS 83 (1991) 475.

¹⁰³⁷ Πρβλ. ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ', Ομιλία στους Καρδινάλιους (24 Ιουνίου 1965): AAS 57 (1965) 643-644.

¹⁰³⁸ ΒΕΝΕΔΙΚΤΟΣ ΙΕ', Κάλεσμα στους αρχηγούς εμπόλεμων λαών (1^η Αυγούστου 1917): AAS 9 (1917) 423.

¹⁰³⁹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Παράκληση για την ειρήνη στη διάρκεια της γενικής ακρόασης (16 Ιανουαρίου 1991): *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, XIV, 1 (1991) 121.

¹⁰⁴⁰ ΠΙΟΣ ΙΒ', Ραδιοφωνικό μήνυμα (24 Αυγούστου 1939): AAS 31 (1939) 334. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 1993, 4: AAS 85 (1993) 433-434 πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ', Εγκ. επ. *Pacem in terris*: AAS 55 (1963) 288.

¹⁰⁴¹ Πρβλ. Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 79: AAS 58 (1966) 1.102-1.103.

¹⁰⁴² ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 1999, 11: AAS 91 (1999) 385.

¹⁰⁴³ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Ομιλία στο Διπλωματικό Σώμα (13 Ιανουαρίου 2003), 4: AAS 95 (2003) 323.

¹⁰⁴⁴ ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ', Ομιλία στη Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών (4 Οκτωβρίου 1965), 5: AAS 57 (1965) 881.

498 Η αναζήτηση εναλλακτικών λύσεων για να αντιμετωπιστούν οι διεθνείς συγκρούσεις έχει προσλάβει σήμερα ένα χαρακτήρα δραματικά επιτακτικό, καθώς «η τρομακτική ισχύς των μέσων καταστροφής, στα οποία έχουν πρόσβαση μεσαίες και μικρές δυνάμεις, και οι ολοένα πιο στενοί δεσμοί που υπάρχουν ανάμεσα στους λαούς όλης της Γης καθιστούν εξαιρετικά δύσκολο ή στην ουσία αδύνατο να περιοριστούν οι συνέπειες μιας σύγκρουσης»¹⁰⁴⁵. Είναι λοιπόν ουσιαστική η αναζήτηση των αιτιών που προκαλούν μια πολεμική σύγκρουση, κυρίως εκείνων που συνδέονται με δομικές καταστάσεις αδικίας, φτώχειας, εκμετάλλευσης, στις οποίες είναι ανάγκη να επέμβουμε με σκοπό να τις εξαλείψουμε: «Έτσι, το άλλο όνομα της ειρήνης είναι ανάπτυξη. Όπως υπάρχει η συλλογική ευθύνη για να αποφευχθεί ο πόλεμος, έτσι υπάρχει η συλλογική ευθύνη για να προωθήσουμε την ανάπτυξη»¹⁰⁴⁶.

499 Τα κράτη δε διαθέτουν πάντα τα κατάλληλα μέσα για να φροντίσουν επαρκώς την άμυνά τους: από εδώ πηγάζει η ανάγκη και η σπουδαιότητα των διεθνών και περιφερειακών οργανισμών, που οφείλουν να είναι σε θέση να συνεργαστούν για να αντιμετωπίσουν τις συγκρούσεις και να προωθήσουν την ειρήνη, εγκαθιδρύοντας σχέσεις αμοιβαίας εμπιστοσύνης ικανές να καταστήσουν αδιανόητη την προσφυγή στον πόλεμο¹⁰⁴⁷: «Είναι νόμιμο[...] να ελπίζουμε ότι οι άνθρωποι, με τις συναντήσεις και τις διαπραγματεύσεις, θα ανακαλύψουν καλύτερα τους δεσμούς που τους ενώνουν, οι οποίοι προέρχονται από τον κοινό τους ανθρωπισμό, και πρέπει επίσης να ανακαλύψουν ότι μία από τις πιο βαθιές ανάγκες του κοινού τους ανθρωπισμού είναι να βασιλεύει μεταξύ τους και στους λαούς τους όχι ο φόβος αλλά η αγάπη: η οποία τείνει να εκφραστεί σε ειλικρινή και ποικιλόμορφη συνεργασία, φορέας πολλών αγαθών»¹⁰⁴⁸.

¹⁰⁴⁵ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 51: AAS 83 (1991) 857.

¹⁰⁴⁶ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 52: AAS 83 (1991) 858.

¹⁰⁴⁷ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ΄, Εγκ. επ. *Pacem in terris*: AAS 55 (1963) 288-289.

¹⁰⁴⁸ ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ΄, Εγκ. επ. *Pacem in terris*: AAS 55 (1963) 291.

α) Η νόμιμη άμυνα

500 Ο επιθετικός πόλεμος είναι ουσιαστικά ανήθικος. Στην τραγική περίπτωση που ξεσπάσει, οι υπεύθυνοι του κράτους που δέχτηκε την επίθεση έχουν το δικαίωμα και το καθήκον να οργανώσουν την άμυνά τους χρησιμοποιώντας και τη δύναμη των όπλων¹⁰⁴⁹. Η χρήση της δύναμης, για να είναι νόμιμη, πρέπει να απαντά σε μερικές αυστηρές προϋποθέσεις: «—ότι η καταστροφή που προκλήθηκε από τον επιτιθέμενο στο έθνος ή στην κοινότητα των εθνών είναι διαρκής, σοβαρή και βέβαιη· —ότι όλα τα άλλα μέσα για να τεθεί τέλος αποδείχθηκαν ανεφάρμοστα ή ανεπαρκή· —ότι υπάρχουν βάσιμες προϋποθέσεις επιτυχίας· —ότι η προσφυγή στα όπλα δε θα προκαλέσει πιο σοβαρά δεινά και αναστατώσεις από το κακό που θέλει να εξαλείψει. Στην εκτίμηση των συγκεκριμένων προϋποθέσεων έχει μεγάλη βαρύτητα η ισχύς των σύγχρονων μέσων καταστροφής. Αυτά είναι τα παραδοσιακά στοιχεία που απαριθμούνται στη διδασκαλία του επονομαζόμενου “δίκαιου πολέμου”. Η εκτίμηση αυτών των προϋποθέσεων ηθικής νομιμότητας ανήκει στην κρίση εκείνων που έχουν την ευθύνη για το κοινό καλό»¹⁰⁵⁰.

Εάν ετούτη η ευθύνη δικαιολογεί την κατοχή μέσων που αρκούν για να ασκηθεί το δικαίωμα της άμυνας, απομένει για τα κράτη η υποχρέωση να κάνουν ό,τι είναι δυνατόν για να «εγγυηθούν τις συνθήκες ειρήνης όχι μόνο στην επικράτειά τους αλλά και σε όλο τον κόσμο»¹⁰⁵¹. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι «άλλο είναι να καταφεύγεις στα όπλα επειδή οι λαοί αμύνονται νόμιμα και άλλο να θέλεις να υποτάξεις άλλα έθνη. Η πολεμική ισχύς δεν καθιστά νόμιμη κάθε στρατιωτική ή πολιτική της μεταχείριση. Ούτε γίνονται όλα νόμιμα ανάμεσα στους εμπλεκόμενους όταν ο πόλεμος έχει δυστυχώς ξεσπάσει»¹⁰⁵².

¹⁰⁴⁹ Πρβλ. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2.265.

¹⁰⁵⁰ *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2.309.

¹⁰⁵¹ ΠΟΝΤΙΦΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΙΡΗΝΗ, *Il commercio internazionale delle armi (Το διεθνές εμπόριο όπλων)* (1η Μαΐου 1994), I, 6, Libreria Editrice Vaticana, Πόλις του Βατικανού 1994, σ. 12.

¹⁰⁵² Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Πομ. διάτ. *Gaudium et spes*, 79: AAS 58 (1966) 1.103.

501 Ο Χάρτης των Ηνωμένων Εθνών, απόρροια της τραγωδίας του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου και με σκοπό να προφυλάξει τις μελλοντικές γενεές από τη μάστιγα του πολέμου, βασίζεται στη γενικευμένη απαγόρευση της προσφυγής στη δύναμη για να λυθούν οι αντιθέσεις ανάμεσα στα κράτη, εκτός από δύο περιπτώσεις: τη νόμιμη άμυνα και τα μέτρα που πήρε το Συμβούλιο Ασφαλείας στο πλαίσιο των αρμοδιοτήτων του για να διατηρηθεί η ειρήνη. Πάντως, η άσκηση του δικαιώματος άμυνας οφείλει να σέβεται «τα παραδοσιακά όρια της ανάγκης και της αναλογίας»¹⁰⁵³.

Όσο για την προληπτική πολεμική δράση, η οποία γίνεται χωρίς εμφανείς αποδείξεις ότι ετοιμάζεται κάποια επίθεση, δεν μπορεί να μην εγείρει σοβαρά ερωτήματα από ηθική και νομική άποψη. Ωστόσο, μόνο μία απόφαση των αρμοδίων οργανισμών, με βάση αυστηρές εκτιμήσεις και θεμελιωμένες αιτιολογήσεις, μπορεί να προσδώσει διεθνή νομιμότητα στη χρήση της ένοπλης δύναμης, εντοπίζοντας συγκεκριμένες καταστάσεις ως απειλή για την ειρήνη και εξουσιοδοτώντας μια παρέμβαση στη σφαίρα κυριαρχίας ενός κράτους.

β) Προστατεύοντας την ειρήνη

502 Οι απαιτήσεις της νόμιμης άμυνας δικαιολογούν την ύπαρξη ενόπλων δυνάμεων στα κράτη, η δράση των οποίων πρέπει να τίθεται στην υπηρεσία της ειρήνης: εκείνοι που προασπίζονται με τέτοιο πνεύμα την ασφάλεια και την ελευθερία μιας χώρας συνεισφέρουν πραγματικά στην ειρήνη¹⁰⁵⁴. Καθένας που υπηρετεί στις ένοπλες δυνάμεις καλείται πραγματικά να υπερασπιστεί το καλό, την αλήθεια και τη δικαιοσύνη στον κόσμο· δεν είναι λίγοι εκείνοι που σ' αυτό το πλαίσιο θυσιάσαν τη ζωή τους για ετούτες τις αξίες και για να υπερασπιστούν αθώες ζωές. Ο αυξανόμενος αριθμός στρατιωτικών που υπηρετούν σε πολυεθνικές δυνάμεις, στο

¹⁰⁵³ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 2004*, 6: AAS 96 (2004) 117.

¹⁰⁵⁴ Πρβλ. Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 79: AAS 58 (1966) 1.102-1.103· *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2.310.

πλαίσιο «ανθρωπιστικών και ειρηνευτικών αποστολών» που προωθούν τα Ηνωμένα Έθνη, είναι ένα σημαντικό γεγονός¹⁰⁵⁵.

503 Κάθε μέλος των ενόπλων δυνάμεων είναι ηθικά υποχρεωμένο να αντιτίθεται σε διαταγές που το προτρέπουν να διαπράξει εγκλήματα κατά του δικαίου των εθνών και των οικουμενικών αρχών του¹⁰⁵⁶. Οι στρατιωτικοί έχουν την πλήρη ευθύνη για πράξεις που παραβιάζουν τα δικαιώματα των ανθρώπων και των λαών ή τους κανόνες του διεθνούς ανθρωπιστικού δικαίου. Αυτές οι πράξεις δεν μπορούν να δικαιολογηθούν με την υπακοή σε διαταγές ανωτέρων.

Οι αντιρροσίες συνείδησης, οι οποίοι αρνούνται για λόγους αρχής να υπηρετήσουν τη στρατιωτική θητεία στις περιπτώσεις όπου είναι υποχρεωτική, επειδή η συνείδησή τους τους υποχρεώνει να αρνηθούν τη χρήση δύναμης ή τη συμμετοχή σε μια συγκεκριμένη σύγκρουση, πρέπει να είναι διαθέσιμοι για άλλου είδους υπηρεσίες. «Φαίνεται [...] σωστό οι νόμοι να αντιμετωπίζουν με κατανόηση τις περιπτώσεις εκείνων που, για λόγους συνείδησης, αρνούνται να χρησιμοποιήσουν όπλα, ενώ δέχονται να υπηρετήσουν με άλλο τρόπο την ανθρώπινη κοινότητα»¹⁰⁵⁷.

γ) Η υποχρέωση να προστατεύουμε τους αθώους

504 Το δικαίωμα στη χρήση δύναμης για σκοπούς νόμιμης άμυνας συνδέεται με την υποχρέωση να προστατεύουμε και να βοηθάμε τα αθώα θύματα που δεν μπορούν να αμυνθούν απέναντι στον επιτιθέμενο. Στις συγκρούσεις της σύγχρονης εποχής, που είναι συχνά εσωτερικές στο ίδιο κράτος, οι διατάξεις του ανθρωπιστικού διεθνούς δικαίου πρέπει να γίνονται πλήρως σεβαστές. Σε πάρα πολλές περιπτώσεις ο άμαχος πληθυσμός βάλλεται, μερικές φορές και ως πολεμικός στόχος. Σε ορισμένες πε-

¹⁰⁵⁵ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Μήνυμα στην III Διεθνή Συνδιάσκεψη Μόνιμων Στρατιωτικών* (11 Μαρτίου 1994), 4: AAS 87 (1995) 74.

¹⁰⁵⁶ Πρβλ. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2.313.

¹⁰⁵⁷ Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Πομ. διάτ. *Gaudium et spes*, 79: AAS 58 (1966) 1.102-1.103· πρβλ. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2.310.

ριπτώσεις σφαγιάζεται κτηνωδώς ή ξεριζώνεται από τα σπίτια και από τη γη του με τη βία, με τη δικαιολογία μιας απαράδεκτης «εθνικής κάθαρσης»¹⁰⁵⁸. Σε αυτές τις τραγικές περιπτώσεις είναι αναγκαίο η ανθρωπιστική βοήθεια να φτάνει στον άμαχο πληθυσμό και να μη χρησιμοποιείται ποτέ ως μέσον υποταγής των δικαιούχων: το καλό του ανθρώπου πρέπει να προηγείται των διαφορών συμφερόντων μιας σύγκρουσης.

505 Η αρχή του ανθρωπισμού, χαραγμένη στη συνείδηση κάθε ανθρώπου και λαού, δημιουργεί την υποχρέωση να προφυλάσσεται ο άμαχος πληθυσμός από τις συνέπειες του πολέμου. «Εκείνη η ελάχιστη προστασία της αξιοπρέπειας κάθε ανθρώπου, που την εγγυάται το διεθνές ανθρωπιστικό δίκαιο, παραβιάζεται πάρα πολύ συχνά στο όνομα των στρατιωτικών ή πολιτικών αναγκών, που δε θα έπρεπε ποτέ να υπερισχύσουν της αξίας του ανθρώπου. Αντιλαμβανόμαστε σήμερα την ανάγκη μιας νέας συμφωνίας των ανθρωπιστικών αρχών και της ενίσχυσης των θεμελίων της ώστε να προληφθεί η επανάληψη βιαιοτήτων και ακροτήτων»¹⁰⁵⁹.

Μια ιδιαίτερη κατηγορία θυμάτων πολέμου είναι οι πρόσφυγες, αναγκασμένοι από τις μάχες να φύγουν από τον τόπο όπου ζουν, για να βρουν καταφύγιο σε χώρες άλλες από εκείνες όπου γεννήθηκαν. Η Εκκλησία είναι κοντά τους, όχι μόνο με την ποιμαντική παρουσία και με την υλική βοήθεια, αλλά και με τη φροντίδα να υπερασπιστεί την αξιοπρέπειά τους: «Η έγνοια για τους πρόσφυγες πρέπει να τονίζει και να υπογραμμίζει τα ανθρώπινα δικαιώματα, παγκοσμίως αναγνωρισμένα, και ως τέτοια να ζητά την πλήρη εφαρμογή τους»¹⁰⁶⁰.

506 Οι προσπάθειες να εξαλειφθούν ολόκληρες τοπικές, εθνικές, θρησκευτικές ή γλωσσικές ομάδες είναι εγκλήματα κατά του Θεού και της

¹⁰⁵⁸ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Άγγελος Κυρίου (9 Ιουλίου 1995): *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, XVI, 1 (1993) 589· ιδίου, *Ομιλία στο συμβούλιο υπουργών OSCE* (30 Νοεμβρίου 1993), 4: AAS 86 (1994) 751.

¹⁰⁵⁹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Ομιλία στη γενική ακρόαση* (11 Αυγούστου 1999): *L'Osservatore Romano*, 12 Αυγούστου 1999, σ. 5.

¹⁰⁶⁰ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Μήνυμα για τη Σαρακοστή 1990*, 3: AAS 82 (1990) 802.

ίδιας της ανθρωπότητας και οι υπεύθυνοι αυτών των εγκλημάτων πρέπει να κληθούν για να λογοδοτήσουν στη δικαιοσύνη¹⁰⁶¹. Ο 20ός αιώνας ση-μαδεύτηκε τραγικά από διάφορες γενοκτονίες: από εκείνη των Αρμενίων μέχρι τη γενοκτονία των Ουκρανών, από εκείνη των Καμποτζιανών μέχρι εκείνες που διαπράχθηκαν στην Αφρική και στα Βαλκάνια. Δεσπόζει το ολοκαύτωμα του εβραϊκού λαού, η Shoah: «οι μέρες της Shoah χάραξαν μιαν αληθινή νύχτα στην Ιστορία, καταγράφοντας ανήκουστα εγκλήματα εναντίον του Θεού και του ανθρώπου»¹⁰⁶².

Η διεθνής κοινότητα στο σύνολό της έχει την ηθική υποχρέωση να παρέμβει υπέρ αυτών των ομάδων που απειλείται ακόμη και η επιβίωσή τους ή παραβιάζονται μαζικά τα θεμελιώδη τους δικαιώματα. Τα κράτη, ως μέλη της διεθνούς κοινότητας, δεν μπορούν να παραμένουν αδιάφορα: αντιθέτως, αν όλα τα άλλα διαθέσιμα μέσα αποδειχθούν ανεπαρκή, είναι «νόμιμο, ακόμη και υποχρεωτικό να αναλάβουν συγκεκριμένες πρωτοβουλίες για τον αφοπλισμό του επιτιθέμενου»¹⁰⁶³. Η αρχή της εθνικής κυριαρχίας δεν μπορεί να υιοθετηθεί ως δικαιολογία για να εμποδιστεί η παρέμβαση που σκοπό έχει την προστασία των θυμάτων¹⁰⁶⁴. Τα μέτρα που λαμβάνονται πρέπει να υλοποιούνται με πλήρη σεβασμό στο διεθνές δίκαιο και στη θεμελιώδη αρχή της ισότητας ανάμεσα στα κράτη.

Η διεθνής κοινότητα διαθέτει επίσης το *Διεθνές Δικαστήριο* για να τι-

¹⁰⁶¹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 1999*, 7: AAS 91 (1999) 382· ιδίου, ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 2000*, 7: AAS 92 (2000) 362[

¹⁰⁶² ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Βασίλισσα των ουρανών* (18 Απριλίου 1993), 3: *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, XVI, 1 (1993) 922· πρβλ. ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΓΙΑ ΤΙΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΜΕ ΤΟΝ ΕΒΡΑΪΣΜΟ, *Noi ricordiamo: una riflessione sulla Shoah (Εμείς θυμόμαστε: στοχασμοί για τη Shoah)* (16 Μαρτίου 1998), Libreria Editrice Vaticana, Πόλις του Βατικανού 1998.

¹⁰⁶³ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 2000*, 11: AAS 92 (2000) 363.

¹⁰⁶⁴ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Ομιλία στο Διπλωματικό Σώμα* (16 Ιανουαρίου 1993), 13: AAS 85 (1993) 1.247-1.248· ιδίου, *Ομιλία που εκφωνήθηκε επί τη ευκαιρία της Διεθνούς Διάσκεψης για τη Διατροφή που οργάνωσε η FAO και η OMS (Διεθνής Οργάνωση Υγείας)* (5 Δεκεμβρίου 1992), 3: AAS 85 (1993) 922-923· ιδίου, *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 2004*, 9: AAS 96 (2004) 120.

μωρεί τους υπεύθυνους για πράξεις ιδιαίτερα σοβαρές: εγκλήματα γενοκτονίας, εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας, εγκλήματα πολέμου. Το Δι-
δακτικό Σώμα της Εκκλησίας δεν παρέλειψε να ενθαρρύνει επανειλημμέ-
να αυτή την πρωτοβουλία¹⁰⁶⁵.

δ) Μέτρα εναντίον όποιου απειλεί την ειρήνη

507 Οι κυρώσεις, με τις διαδικασίες που προβλέπονται από τις σύγχρο-
νες διεθνείς διατάξεις, στοχεύουν να διορθώσουν τη στάση της κυβέρνη-
σης μιας χώρας που παραβιάζει τους κανόνες της ειρηνικής και οργανω-
μένης διεθνούς συνύπαρξης ή καταπιέζει κατάφωρα τον πληθυσμό. Ο
σκοπός των κυρώσεων πρέπει να διασαφηνιστεί απερίφραστα και τα μέ-
τρα που θα υιοθετηθούν πρέπει να ελέγχονται περιοδικά από αρμόδιους
οργανισμούς της διεθνούς κοινότητας, για μια αντικειμενική εκτίμηση της
επάρκειάς τους και του πραγματικού τους αντίκτυπου στον άμαχο πλη-
θυσμό. Ο αληθινός σκοπός αυτών των μέτρων είναι να ανοίξει το δρόμο
στις διαπραγματεύσεις και στο διάλογο. Οι κυρώσεις δεν πρέπει να απο-
τελούν ποτέ ένα όργανο άμεσης τιμωρίας εναντίον ολόκληρου του πλη-
θυσμού: δεν είναι νόμιμο εξαιτίας των κυρώσεων να υποφέρει ολόκληρος
ο λαός και ιδιαίτερα τα πιο ευάλωτα μέλη του. Ιδιαίτερα οι οικονομικές
κυρώσεις είναι ένα μέσο που πρέπει να χρησιμοποιείται με μεγάλη περι-
σκεψη και να εξετάζεται με αυστηρά νομικά και ηθικά κριτήρια¹⁰⁶⁶. Το οι-
κονομικό εμπάργκο πρέπει να περιοριστεί χρονικά και δε δικαιολογείται
όταν οι συνέπειες που προκαλεί αποδεικνύεται ότι δεν κάνουν διακρίσεις.

¹⁰⁶⁵ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Άγγελος Κυρίου (14 Ιουνίου 1998): *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, XXI, 1 (1998) 1376· ιδίου, *Ομιλία στην παγκόσμια διάσκεψη για την ποιμαντική των ανθρωπίνων δικαιωμάτων* (4 Ιουλίου 1998), 5: *L'Osservatore Romano*, 5 Ιουλίου 1998, σ. 5· ιδίου, *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 1999*, 7: AAS 91 (1999) 382· πρβλ. και ΠΙΟΣ ΙΒ΄, *Ομιλία στο VI Διεθνές Συνέδριο για το Ποινικό Δίκαιο* (3 Οκτωβρίου 1953): AAS 45 (1953) 730-744.

¹⁰⁶⁶ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Ομιλία στο Διπλωματικό Σώμα* (9 Ιανουαρίου 1995), 7: AAS 87 (1995) 849.

ε) Ο αφοπλισμός

508 Η κοινωνική διδασκαλία προτείνει το στόχο ενός «γενικού αφοπλισμού, ισορροπημένου και ελεγχόμενου»¹⁰⁶⁷. Η τεράστια αύξηση των όπλων αντιπροσωπεύει μια σοβαρή απειλή για τη σταθερότητα και την ειρήνη. Η αρχή της επάρκειας, χάρη στην οποία ένα κράτος μπορεί να κατέχει μόνο τα αναγκαία μέσα για τη νόμιμη άμυνά του, πρέπει να εφαρμόζεται και από τα κράτη που αγοράζουν όπλα και από εκείνα που τα παράγουν και τα προμηθεύουν¹⁰⁶⁸. Οποιαδήποτε υπερβολική συσσώρευση όπλων, ή το γενικευμένο εμπόριό τους, δεν μπορεί να δικαιολογηθεί ηθικά· αυτά τα φαινόμενα οφείλουν να εκτιμηθούν και υπό το φως της διεθνούς δεοντολογίας όσον αφορά την αύξηση, την παραγωγή, το εμπόριο και τη χρήση διαφορετικών εξοπλισμών. Τα όπλα δεν πρέπει ποτέ να εκτιμώνται όπως τα άλλα αγαθά που ανταλλάσσονται σε παγκόσμιο επίπεδο ή στις εσωτερικές αγορές¹⁰⁶⁹.

Άλλωστε, το Διδακτικό Σώμα της Εκκλησίας έχει εκφράσει μια ηθική εκτίμηση για το φαινόμενο της αποτροπής: «Η συσσώρευση των όπλων φαίνεται σε πολλούς ένας παράδοξος τρόπος να αποτρέψεις από τον πόλεμο ενδεχόμενους εχθρούς. Αυτοί το θεωρούν ως το πιο επαρκές μέσο για να εξασφαλιστεί η ειρήνη ανάμεσα στα έθνη. Όσον αφορά αυτό το μέσο αποτροπής εγείρονται σοβαρές ηθικές επιφυλάξεις. Ο αγώνας για εξοπλισμούς δεν εξασφαλίζει την ειρήνη. Μακριά από το να εξαλείψει τις αιτίες του πολέμου, κινδυνεύει να τις επιβαρύνει»¹⁰⁷⁰. Η πολιτική πυρηνικής αποτροπής, τυπική της περιόδου που επονομάστηκε Ψυχρός Πόλεμος, πρέπει να αντικατασταθεί με συγκεκριμένα μέτρα αφοπλισμού, που θα βασίζονται στο διάλογο και στις πολύπλευρες διαπραγματεύσεις.

¹⁰⁶⁷ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Μήνυμα για την 40ή επέτειο του ΟΗΕ* (14 Οκτωβρίου 1985), 6: *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, VIII, 2 (1985) 988.

¹⁰⁶⁸ ΠΟΝΤΙΦΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΙΡΗΝΗ, *Il commercio internazionale delle armi (Το διεθνές εμπόριο όπλων)* (1η Μαΐου 1994), I, 9-11, Libreria Editrice Vaticana, Πόλις του Βατικανού 1994, σ. 13.

¹⁰⁶⁹ Πρβλ. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2.316. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Ομιλία στον κόσμο της εργασίας*, Βερόνα (17 Απριλίου 1988), 6: *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, XI, 1 (1988) 940.

¹⁰⁷⁰ *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2.315.

509 Τα όπλα μαζικής καταστροφής —βιολογικά, χημικά και πυρηνικά— αντιπροσωπεύουν μια ιδιαίτερα σοβαρή απειλή όσοι τα κατέχουν έχουν τεράστιες ευθύνες απέναντι στον Θεό και σε ολόκληρη την ανθρωπότητα¹⁰⁷¹. Η αρχή του μη πολλαπλασιασμού των πυρηνικών όπλων, μαζί με τα μέτρα για τον πυρηνικό αποπλισμό, όπως και η απαγόρευση των πυρηνικών δοκιμών είναι στόχοι στενά συνδεδεμένοι μεταξύ τους, που πρέπει να επιτευχθούν όσο το δυνατόν συντομότερα μέσα από επαρκείς ελέγχους σε διεθνές επίπεδο¹⁰⁷². Η απαγόρευση της εξέλιξης, παραγωγής, συσσώρευσης και χρήσης χημικών και βιολογικών όπλων, όπως και τα μέτρα που επιβάλλουν την καταστροφή τους, συμπληρώνουν το διεθνές δεοντολογικό πλαίσιο για τη νόμιμη απαγόρευση αυτών των δυσοίωνων όπλων¹⁰⁷³, η χρήση των οποίων αποδοκιμάζεται ξεκάθαρα από το Διδακτικό Σώμα της Εκκλησίας: «Κάθε πολεμική δράση που στοχεύει αδιακρίτως στην καταστροφή ολόκληρων πόλεων ή μεγάλων κατοικημένων περιοχών είναι ένα έγκλημα κατά του Θεού και του ανθρώπου και πρέπει να καταδικαστεί αποφασιστικά και δίχως δισταγμούς»¹⁰⁷⁴.

510 Ο αποπλισμός πρέπει να επεκταθεί και στην απαγόρευση των όπλων που προκαλούν υπερβολικά τραυματικές συνέπειες ή που χτυπούν αδιακρίτως, όπως και οι νάρκες κατά προσωπικού, ένας τύπος μικρού εκρηκτικού απάνθρωπα επίβουλου, που εξακολουθεί να πλήττει πολύ καιρό μετά το πέρας των εχθροπραξιών. τα κράτη που τις παράγουν, τις εμπορεύονται ή και τις χρησιμοποιούν είναι υπεύθυνα επειδή καθυστερούν την πλήρη καταστροφή τους¹⁰⁷⁵. Η διεθνής κοινότητα πρέπει να συ-

¹⁰⁷¹ Πρβλ. Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 80: AAS 58 (1966) 1.104 Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 2.314 ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 1986*, 2: AAS 78 (1986) 280.

¹⁰⁷² Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Ομιλία στο Διπλωματικό Σώμα* (13 Ιανουαρίου 1996), 7: AAS 88 (1996) 767-768.

¹⁰⁷³ Η Αγία Έδρα θέλησε να γίνει μέλος των νομικών οργάνων για τα πυρηνικά, τα βιολογικά και τα χημικά όπλα, ώστε να υποστηρίξει τις πρωτοβουλίες της διεθνούς κοινότητας προς αυτή την κατεύθυνση.

¹⁰⁷⁴ Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 80: AAS 58 (1966) 1.104.

¹⁰⁷⁵ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 1999*, 11: AAS 91 (1999) 385-386.

νεχίσει το έργο της για την εξουδετέρωσή τους, προωθώντας μια ικανοποιητική συνεργασία που θα περιλαμβάνει και την τεχνική εκπαίδευση με τις χώρες που δε διαθέτουν τα κατάλληλα μέσα για να πραγματοποιήσουν τον επιτακτικό καθαρισμό των εδαφών τους και δεν είναι σε θέση να προσφέρουν την κατάλληλη περίθαλψη στα θύματα των ναρκοπέδιων.

511 Είναι αναγκαία τα κατάλληλα μέτρα για τον έλεγχο της παραγωγής, της πώλησης, της εισαγωγής και εξαγωγής ελαφρών και ατομικών όπλων που διευκολύνουν πολλές εκδηλώσεις βίας. Η πώληση και το εμπόριο αυτών των όπλων αποτελούν μια σοβαρή απειλή για την ειρήνη: είναι εκείνα που σκοτώνουν περισσότερους και χρησιμοποιούνται περισσότερο σε τοπικές συγκρούσεις· η διαθεσιμότητά τους αυξάνει τον κίνδυνο για νέες συγκρούσεις και την ένταση των εν εξελίξει. Η στάση των κρατών που εφαρμόζουν αυστηρούς ελέγχους για τη διεθνή μεταφορά βαρέων όπλων, ενώ δεν προβλέπουν ποτέ ή σε σπάνιες περιπτώσεις περιορισμούς στο εμπόριο των ελαφρών και ατομικών όπλων, αποτελεί μίαν απαράδεκτη αντίφαση. Είναι απαραίτητο και επιτακτικό οι κυβερνήσεις να υιοθετήσουν κατάλληλους κανόνες για να ελέγξουν την παραγωγή, τη συσσώρευση, την πώληση και το εμπόριο αυτών των όπλων¹⁰⁷⁶, ώστε να εμποδίσουν την αυξανόμενη διάδοση ανάμεσα σε ομάδες μαχητών που σε μεγάλο βαθμό δεν ανήκουν στις στρατιωτικές δυνάμεις ενός κράτους.

512 Πρέπει να καταγγελθεί η χρησιμοποίηση παιδιών και εφήβων ως στρατιωτών σε ένοπλες συγκρούσεις — μολονότι η ηλικία τους δεν επιτρέπει τη στράτευσή τους. Αναγκάζονται με τη βία να πολεμήσουν ή το επιλέγουν με δική τους πρωτοβουλία δίχως να έχουν πλήρη επίγνωση των συνεπειών. Πρόκειται για παιδιά τα οποία όχι μόνο στερούνται τη μόρφωση που θα δέχονταν υπό φυσιολογικές καταστάσεις και μια φυσιολογική παιδική ηλικία, αλλά εκπαιδεύονται να σκοτώνουν: όλο αυτό αποτελεί ένα ανυπόφορο έγκλημα. Η χρησιμοποίησή τους στις μάχμες δυνάμεις οποιασδήποτε μορφής πρέπει να σταματήσει· συγχρόνως, είναι ανά-

¹⁰⁷⁶ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 1999*, 11: AAS 91 (1999) 385-386.

γκη να προσφέρουμε κάθε δυνατή βοήθεια για τη φροντίδα, τη διαπαιδαγώγηση και την αναμόρφωση όσων ενεπλάκησαν σε μάχες¹⁰⁷⁷.

στ) Η καταδίκη της τρομοκρατίας

513 Η τρομοκρατία είναι μία από τις πιο κτηνώδεις μορφές βίας που σήμερα διαταράσσει τη διεθνή κοινότητα: σπέρνει μίσος, θάνατο, επιθυμία για εκδίκηση και αντίποινα¹⁰⁷⁸. Από τυπική ανατρεπτική στρατηγική ορισμένων εξτρεμιστικών οργανώσεων, με σκοπό να καταστρέψει πράγματα και να σκοτώσει πρόσωπα, η τρομοκρατία μετατράπηκε σ' ένα σκοτεινό δίκτυο με πολιτική συννεοχή, που χρησιμοποιεί εξεζητημένα τεχνικά μέσα, διαθέτει συχνά τεράστιους οικονομικούς πόρους και επεξεργάζεται στρατηγικές σε ευρεία κλίμακα, χτυπώντας πρόσωπα εντελώς αθώα, θύματα τυχαία της τρομοκρατικής δράσης¹⁰⁷⁹. Στόχοι των τρομοκρατικών επιθέσεων είναι συνήθως οι χώροι της καθημερινής ζωής και όχι στρατιωτικοί στόχοι στο πλαίσιο ενός κηρυγμένου πολέμου. Η τρομοκρατία δρα και χτυπά στο σκοτάδι, πέρα από τους κανόνες με τους οποίους οι άνθρωποι προσπάθησαν να πειθαρχήσουν τις συγκρούσεις τους, για παράδειγμα με το διεθνές ανθρωπιστικό δίκαιο: «Σε πολλές περιπτώσεις η προσφυγή σε τρομοκρατικές μεθόδους θεωρείται ένα νέο σύστημα πολέμου»¹⁰⁸⁰. Δεν πρέπει να αγνοηθούν οι αιτίες που ενδέχεται να ενεργοποιούν αυτή την απαράδεκτη μορφή διεκδίκησης. Ο αγώνας ενάντια στην τρομοκρατία προϋποθέτει το ηθικό καθήκον να δημιουργηθούν οι συνθήκες ώστε να μη γεννάται ή να αναπτύσσεται.

514 Η τρομοκρατία πρέπει να καταδικαστεί με τον πιο απόλυτο τρόπο. Φανερώνει την πλήρη περιφρόνηση για την ανθρώπινη ζωή και τίποτα δεν μπορεί να τη δικαιολογήσει, καθώς ο άνθρωπος είναι ανέκαθεν σκο-

¹⁰⁷⁷ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη* 1999, 11: AAS 91 (1999) 385-386.

¹⁰⁷⁸ Πρβλ. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2.297.

¹⁰⁷⁹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη* 2002, 4: AAS 94 (2002) 134.

¹⁰⁸⁰ Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 79: AAS 58 (1966) 1.102.

πός και όχι μέσο. Οι πράξεις τρομοκρατίας προσβάλλουν βαθιά την ανθρωπινή αξιοπρέπεια και αποτελούν προσβολή για ολόκληρη την ανθρωπότητα: «Υπάρχει έτσι ένα δικαίωμα προστασίας από την τρομοκρατία»¹⁰⁸¹. Αυτό το δικαίωμα δεν μπορεί όμως να ασκηθεί σε κενό ηθικών και νομικών κανόνων, καθώς ο αγώνας κατά των τρομοκρατών πρέπει να σέβεται τα δικαιώματα του ανθρώπου και τις αρχές ενός κράτους δικαίου¹⁰⁸². Ο εντοπισμός των ενόχων πρέπει να αποδεικνύεται, καθώς η ποινική ευθύνη είναι πάντα προσωπική και δεν μπορεί να επεκτείνεται σε θρησκείες, σε έθνη και εθνότητες στις οποίες ανήκουν οι τρομοκράτες. Η διεθνής συνεργασία κατά της τρομοκρατικής δράσης «δεν μπορεί να εξαντλείται μόνο σε κατασταλτικές ή εκδικητικές επιχειρήσεις. Είναι ουσιώδες ακόμη και η αναγκαία προσφυγή στη βία να συνοδεύεται από μια θαρραλέα και ξεκάθαρη ανάλυση των αιτιών που βρίσκονται πίσω από τις τρομοκρατικές επιθέσεις»¹⁰⁸³. Είναι αναγκαία επίσης μια ιδιαίτερη δέσμευση σε «πολιτικό και παιδαγωγικό»¹⁰⁸⁴ επίπεδο για να λύσουμε με θάρρος και αποφασιστικότητα τα προβλήματα που σε ορισμένες δραματικές καταστάσεις μπορούν να τροφοδοτήσουν την τρομοκρατία: «Πράγματι, η στράτευση τρομοκρατών είναι πιο εύκολη στα κοινωνικά πλαίσια στα οποία σπέρνεται το μίσος, τα δικαιώματα καταπατούνται και συνεχίζονται για πολύ καιρό οι καταστάσεις αδικίας»¹⁰⁸⁵.

515 Είναι βεβήλωση και ύβρις να αναγορεύονται τρομοκράτες στο όνομα του Θεού.¹⁰⁸⁶ έτσι γίνεται εκμετάλλευση όχι μόνο του ανθρώπου αλλά

¹⁰⁸¹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 2002*, 5: AAS 94 (2002) 134.

¹⁰⁸² Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 2004*, 8: AAS 96 (2004) 119.

¹⁰⁸³ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 2004*, 8: AAS 96 (2004) 119.

¹⁰⁸⁴ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 2004*, 8: AAS 96 (2004) 119.

¹⁰⁸⁵ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 2002*, 5: AAS 94 (2002) 134.

¹⁰⁸⁶ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Ομιλία στους αντιπροσώπους του κόσμου της παιδείας, της τέχνης και της επιστήμης, Ασάνα, Καζακστάν (24 Σεπτεμβρίου 2001)*, 5: *L'Osservatore Romano*, 24-25 Σεπτεμβρίου 2001, σ. 16.

και του Θεού, καθώς θεωρούν ότι κατέχουν πλήρως την αλήθεια Του αντί να προσπαθούν να κατέχονται από αυτήν. Με το να αποκαλούνται «μάρτυρες» όσοι πεθαίνουν επιχειρώντας τρομοκρατικές πράξεις διαστρέφουν την έννοια του μαρτυρίου, που είναι επικύρωση όποιου πεθαίνει για να μην αρνηθεί τον Θεό και την αγάπη Του και όχι όποιου σκοτώνει στο όνομά Του.

*Καμία θρησκεία δεν μπορεί να ανεχτεί την τρομοκρατία και, ακόμη λιγότερο, να την προεβεί*¹⁰⁸⁷. Οι θρησκείες είναι υποχρεωμένες να συνεργαστούν για να εξαλείψουν τις αιτίες της τρομοκρατίας και να προωθήσουν τη φιλία ανάμεσα στους λαούς¹⁰⁸⁸.

IV. Η ΣΥΝΕΙΣΦΟΡΑ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΙΡΗΝΗ

516 Η προώθηση της ειρήνης στον κόσμο είναι αναπόσπαστο τμήμα της αποστολής με την οποία η Εκκλησία συνεχίζει το λυτρωτικό έργο του Χριστού στη γη. Πράγματι, η Εκκλησία είναι εν Χριστώ «μυστήριο», δηλαδή σημάδι και όργανο ειρήνης στον κόσμο και για τον κόσμο»¹⁰⁸⁹. Η προώθηση της πραγματικής ειρήνης είναι μια έκφραση της χριστιανικής πίστης στην αγάπη του Θεού για κάθε άνθρωπο. Από την απελευθερωτική πίστη στην αγάπη του Θεού προέρχεται ένα νέο όραμα του κόσμου και ένας νέος κόσμος που θα προσεγγίσει τον άλλο, είτε είναι ένα μεμονωμένο άτομο είτε ένας ολόκληρος λαός: είναι μια πίστη που αλλάζει και ανανεώνει τη ζωή, η οποία εμπνέεται από την ειρήνη που ο Χριστός παραχώρησε στους μαθητές Του (πρβλ. *Ιω* 14,27). Κινούμενη αποκλειστικά από αυτή την πίστη, η Εκκλησία έχει σκοπό να προωθήσει την ένωση των χριστιανών και μια γόνιμη συνεργασία με τους πιστούς άλλων θρη-

¹⁰⁸⁷ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 2002*, 7: AAS 94 (2002) 135-136.

¹⁰⁸⁸ Πρβλ. *Ο Δεκάλογος της Ασίζης για την ειρήνη*, ν. 1, περιέχεται στην επιστολή που έστειλε ο Ιωάννης Παύλος Β΄ στους αρχηγούς κρατών και κυβερνήσεων στις 24 Φεβρουαρίου 2002: *L'Observatore Romano*, 4-5 Μαρτίου 2002, σ. 1.

¹⁰⁸⁹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 2000*, 20: AAS 92 (2000) 369.

σκειών. Οι θρησκευτικές διαφορές δεν μπορούν και δεν πρέπει να αποτελούν αιτία σύγκρουσης: η κοινή αναζήτηση της ειρήνης απ' όλους τους πιστούς είναι μάλλον ένας ισχυρός παράγοντας ενότητας ανάμεσα στους λαούς¹⁰⁹⁰. Η Εκκλησία παροτρύνει πρόσωπα, λαούς, κράτη και έθνη να συμμεριστούν την ανησυχία της για την αποκατάσταση και την παγίωση της ειρήνης, υπογραμμίζοντας ιδιαίτερα τη σημαντική λειτουργία του διεθνούς δικαίου¹⁰⁹¹.

517 Η Εκκλησία διδάσκει ότι η αληθινή ειρήνη είναι δυνατή μόνο με τη συγχώρεση και τη συμφιλίωση¹⁰⁹². Δεν είναι εύκολο να συγχωρήσουμε απέναντι στις συνέπειες του πολέμου και των συγκρούσεων, επειδή η βία, ιδιαίτερα όταν οδηγεί «μέχρι τις αβύσσους της απανθρωπιάς και της δυστυχίας»¹⁰⁹³, αφήνει πάντα κληρονομιά ένα βαρύ φορτίο πόνου, το οποίο μπορεί να αμβλυθεί μόνο από ένα βαθύ, ειλικρινή και θαρραλέο στοχασμό, κοινό στους ανταγωνιζόμενους, ικανό να αντιμετωπίσει τις δυσκολίες του παρόντος με μια συμπεριφορά εξαγνισμένη από τη μετάνοια. Το βάρος του παρελθόντος, που δεν είναι δυνατόν να ξεχαστεί, μπορεί να γίνει δεκτό μόνο παρουσία μιας αμοιβαίας συγχώρεσης που προσφέρουμε και αποδεχόμαστε: πρόκειται για μια πορεία μακρόχρονη και δύσκολη αλλά όχι αδύνατη¹⁰⁹⁴.

518 Η αμοιβαία συγχώρεση δεν πρέπει να ακυρώνει την απαίτηση δικαιοσύνης, κι ακόμη λιγότερο να αποκλείει την πορεία που οδηγεί στην αλήθεια: αντίθετα, δικαιοσύνη και αλήθεια αντιπροσωπεύουν τα συγκεκρι-

¹⁰⁹⁰ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 1998*, 2: AAS 80 (1998) 282-284.[

¹⁰⁹¹ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 2004*, 9: AAS 96 (2004) 120.[

¹⁰⁹² Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 2002*, 9: AAS 94 (2002) 136-137· ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 2004*, 10: AAS 96 (2004) 121.[

¹⁰⁹³ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Επ. Για την πεντηκοστή επέτειο από την έναρξη του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου*, 2: AAS 82 (1990) 51.[

¹⁰⁹⁴ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 1997*, 3-4: AAS 89 (1997) 193.

μένα χαρακτηριστικά της συμφιλίωσης. Πρόσφορες αποδεικνύονται οι πρωτοβουλίες που σκοπό έχουν την ίδρυση διεθνών νομικών οργανισμών. Παρόμοιοι οργανισμοί, επωφελούμενοι από την αρχή της οικουμενικής δικαιοδοσίας και στηριζόμενοι σε κατάλληλες διαδικασίες, οι οποίες σέβονται τα δικαιώματα των κατηγορουμένων και των θυμάτων, μπορούν να επιβεβαιώσουν την αλήθεια για τα εγκλήματα που διαπράχθηκαν στη διάρκεια των ένοπλων συγκρούσεων¹⁰⁹⁵. Πάντως, είναι αναγκαίο να πάμε πέρα από τον ορισμό της εγκληματικής συμπεριφοράς, ενεργού και κρυφής, κι εκτός από τις αποφάσεις που ευνοούν τις διαδικασίες επανόρθωσης, να καταλήξουμε στην αποκατάσταση των σχέσεων αμοιβαίας αποδοχής ανάμεσα στους διχασμένους λαούς υπό το έμβλημα της συμφιλίωσης¹⁰⁹⁶. Επίσης, είναι αναγκαίο να προωθήσουμε το σεβασμό του δικαιώματος στην ειρήνη αυτό το δικαίωμα «ευνοεί το χτίσιμο μιας κοινωνίας στο εσωτερικό της οποίας οι σχέσεις δύναμης υποσκελιζονται από τις σχέσεις συνεργασίας, ενόψει του κοινού καλού»¹⁰⁹⁷.

519 Η Εκκλησία αγωνίζεται για την ειρήνη με την προσευχή. Η προσευχή ανοίγει την καρδιά όχι μόνο σε μια βαθιά σχέση με τον Θεό, αλλά και στη σχέση με τον πλησίον υπό το έμβλημα του σεβασμού, της εμπιστοσύνης, της κατανόησης, της εκτίμησης και της αγάπης¹⁰⁹⁸. Η προσευχή εμπνέει θάρρος και δίνει στηριξη σε όλους «τους αληθινούς φίλους της ειρήνης»¹⁰⁹⁹, οι οποίοι προσπαθούν να την προωθήσουν στις διάφορες περι-

¹⁰⁹⁵ Πρβλ. ΠΙΟΣ ΙΒ', *Ομιλία στο VI Διεθνές Συνέδριο για το Ποινικό Δίκαιο* (3 Οκτωβρίου 1953): AAS 65 (1953) 730-744. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', *Ομιλία στο Διπλωματικό Σώμα* (13 Ιανουαρίου 1997), 4: AAS 89 (1997) 474-475. ιδίου, ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 1999*, 7: AAS 91 (1999) 382.

¹⁰⁹⁶ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 1997*, 3, 4, 6: AAS 89 (1997) 193, 196-197.

¹⁰⁹⁷ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 1999*, 11: AAS 91 (1999) 385.

¹⁰⁹⁸ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 1992*, 4: AAS 84 (1992) 323-324.

¹⁰⁹⁹ ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ', *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 1968*: AAS 59 (1967) 1.098.

στάσεις όπου τυχαίνει να ζουν. Η λειτουργική προσευχή είναι «η αποκορύφωση προς την οποία τείνει η δράση της Εκκλησίας και συγχρόνως η πηγή από την οποία αντλεί όλη τη δύναμή της»¹¹⁰⁰. Ιδιαίτερα η τελετουργία της Θείας Ευχαριστίας, «πηγή και κορωνίδα όλης της χριστιανικής ζωής»¹¹⁰¹, είναι ανεξάντλητη πηγή κάθε αυθεντικής χριστιανικής ενασχόλησης για την ειρήνη¹¹⁰².

520 *Οι Παγκόσμιες Ημέρες για την Ειρήνη είναι οι εορτασμοί με ιδιαίτερη ένταση για την επίκληση της ειρήνης και για τη δέσμευση να χτιστεί ένας κόσμος ειρήνης. Ο πάπας Παύλος Στ΄ τις εγκαθίδρυσε με σκοπό να «αφιερωθεί την πρώτη μέρα του πολιτικού έτους ένας ιδιαίτερος εορτασμός της έννοιας και των σκοπών της ειρήνης»¹¹⁰³. Τα ποντιφικά μηνύματα επ' ευκαιρία αυτού του ετήσιου εορτασμού αποτελούν μια πλούσια πηγή ενημέρωσης και ανάπτυξης της κοινωνικής διδασκαλίας και επιδει-*

¹¹⁰⁰ Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Διάτ. *Sacrosanctum Concilium* (Ιερά σύνοδος) 10: AAS 56 (1964) 102.

¹¹⁰¹ Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Δογμ. διάτ. *Lumen gentium*, 11: AAS 57 (1965) 15.

¹¹⁰² Η τελετουργία της Θείας Ευχαριστίας αρχίζει με ένα χαιρετισμό ειρήνης, το χαιρετισμό του Χριστού στους πιστούς. Το Δόξα είναι ένα αίτημα ειρήνης για το λαό του Θεού στη γη. Η προσευχή για την ειρήνη, στις αναφορές της Θείας Λειτουργίας, διαρθρώνεται με ένα κάλεσμα για την ειρήνη και την ενότητα της Εκκλησίας· για την ειρήνη ολόκληρης της οικογένειας του Θεού σ' αυτή τη ζωή· για την πρόοδο της ειρήνης και τη σωτηρία του κόσμου. Στη διάρκεια του τελετουργικού της Θείας Κοινωνίας, η Εκκλησία παρακαλεί τον Κύριο να δώσει «την ειρήνη στις μέρες μας» και υπενθυμίζει το δώρο του Χριστού που συνίσταται στην ειρήνη Του, επικαλούμενη «την ειρήνη και την ενότητα» της βασιλείας Του. Οι πιστοί προσεύχονται ώστε ο Αμνός του Θεού να άρει τις αμαρτίες του κόσμου και «να δώσει την ειρήνη». Πριν από τη Θεία Κοινωνία, το εκκλησίασμα ανταλλάσσει μια ειρηνική χειρονομία: το τελετουργικό της Θείας Ευχαριστίας ολοκληρώνεται με την αποχώρηση των πιστών στην ειρήνη του Χριστού. Πολλές είναι οι προσευχές που, στη διάρκεια της Θείας Λειτουργίας, δέονται για την ειρήνη στον κόσμο· σε αυτές η ειρήνη ενώνεται μερικές φορές με τη δικαιοσύνη, για παράδειγμα στην περίπτωση της εναρκτήριας προσευχής της όγδοης Κυριακής του Ενιαυτού με την οποία η Εκκλησία ζητά από τον Θεό τα γεγονότα αυτού του κόσμου να υλοποιούνται πάντα υπό το έμβλημα της δικαιοσύνης και της ειρήνης, σύμφωνα με τη βούλησή Του.

¹¹⁰³ ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ', *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 1968*: AAS 59 (1967) 1.100.

κνύουν τη σταθερή ποιμαντική δράση της Εκκλησίας υπέρ της ειρήνης: «Η ειρήνη παγιώνεται μόνο με την ειρήνη, εκείνη που δε διαχωρίζεται από τα καθήκοντα της δικαιοσύνης, αλλά τροφοδοτείται από τη θυσία, από το έλεος, από την ευσπλαχνία, από την αγάπη»¹¹⁰⁴.

¹¹⁰⁴ ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ΄, *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 1976*: AAS 67 (1975) 671.

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ

«Για την Εκκλησία το κοινωνικό μήνυμα του Ευαγγελίου
δεν πρέπει να θεωρηθεί μια θεωρία, αλλά κυρίως ένα θεμέλιο
και μια αιτιολόγηση για δράση».

(Centesimus annus)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΩΔΕΚΑΤΟ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΔΡΑΣΗ

Ι. Η ΠΟΙΜΑΝΤΙΚΗ ΔΡΑΣΗ ΣΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

α) Κοινωνική διδασκαλία και πολιτιστική ενσωμάτωση της πίστης

521 Έχοντας επίγνωση της ανανεωτικής δύναμης του χριστιανισμού και απέναντι στον πολιτισμό και στην κοινωνική πραγματικότητα¹¹⁰⁵, η Εκκλησία συνεισφέρει τη διδασχή της για το χτίσιμο της κοινωνίας των ανθρώπων, καταδεικνύοντας την κοινωνική σημασία του Ευαγγελίου¹¹⁰⁶. Στα τέλη του 1700, το Διδακτικό Σώμα της Εκκλησίας αντιμετώπισε οργανικά τα σοβαρά κοινωνικά θέματα της εποχής, καθιερώνοντας «ένα διαρκές παράδειγμα για την Εκκλησία. Πράγματι, έχει λόγο απέναντι σε συγκεκριμένες ανθρώπινες καταστάσεις, ατομικές και συλλογικές, εθνικές και διεθνείς, για τις οποίες διατυπώνει μια αληθινή διδασκαλία, ένα *corpus*, που της επιτρέπει να αναλύει την κοινωνική πραγματικότητα, να παίρνει θέση γι' αυτήν και να κατευθύνει προς τη σωστή λύση τα προβλήματα που προέρχονται απ' αυτήν»¹¹⁰⁷. Η παρέμβαση του Λέοντος ΙΓ' για την κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα της εποχής με την εγκύκλιο «*Rerum novarum*» «έδωσε

¹¹⁰⁵ Πρβλ. ΣΥΝΟΔΟΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΚΛΗΡΟ, *Direttorio generale per la catechesi* (Γενικές κατευθύνσεις για την κατήχηση), 18, Libreria Editrice Vaticana, Πόλις του Βατικανού 1997, σ. 24.

¹¹⁰⁶ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγχ. επ. *Redemptoris missio*, 11: AAS 83 (1991) 259-260.

¹¹⁰⁷ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγχ. επ. *Centesimus annus*, 5: AAS 83 (1991) 799.

στην Εκκλησία σχεδόν ένα “καταστατικό ιθαγένειας” στη μεταβαλλόμενη πραγματικότητα της δημόσιας ζωής, κι αυτό θα επιβεβαιωνόταν ακόμη περισσότερο στη συνέχεια»¹¹⁰⁸.

522 Η Εκκλησία με την κοινωνική της διδασκαλία προσφέρει πάνω απ’ όλα ένα ολοκληρωμένο όραμα και την πλήρη κατανόηση του ανθρώπου στην προσωπική και κοινωνική του διάσταση. Η χριστιανική ανθρωπολογία, αποκαλύπτοντας την απαραβίαστη αξιοπρέπεια κάθε προσώπου, εισάγει τα δεδομένα της εργασίας, της οικονομίας, της πολιτικής σε μια πρωτότυπη προοπτική, που φωτίζει τις αυθεντικές ανθρώπινες αξίες και εμπνέει και υποστηρίζει το καθήκον της χριστιανικής μαρτυρίας στα διάφορα πλαίσια της προσωπικής, πολιτιστικής, και κοινωνικής ζωής. Χάρη στην «ἀπαρχήν τοῦ Πνεύματος» (Ρωμ 8,23), ο χριστιανός «γίνεται ικανός να εκπληρώσει το νέο νόμο της αγάπης (πρβλ. Ρωμ 8,1-11). Από αυτό το Πνεύμα, που είναι “ἀρῶαβὼν τῆς κληρονομίας” (Εφ 1,14), ο άνθρωπος ανανεώνεται εσωτερικά, μέχρι την “ἀπολύτρωσιν τοῦ σώματος” (Ρωμ 8,23)»¹¹⁰⁹. Με αυτή την έννοια, η κοινωνική διδασκαλία αποδεικνύεται το θεμέλιο της ηθικής κάθε κοινωνικής δράσης που αφορά την ανάπτυξη του ανθρώπου και σημειώνει τον κανόνα της κοινωνικής δράσης σε αντιστοιχία με το αληθινό καλό της ανθρωπότητας καθώς και με το καθήκον να δημιουργεί συνθήκες που θα επιτρέπουν σε κάθε άνθρωπο να υλοποιήσει την ολοκληρωμένη του κλήση.

523 Η χριστιανική ανθρωπολογία εμψυχώνει και υποστηρίζει το ποιμαντικό έργο της πολιτιστικής ενσωμάτωση της πίστης, η οποία σκοπό έχει να ανανεώσει εσωτερικά, με τη δύναμη του Ευαγγελίου, τα κριτήρια της κρίσης, τις καθοριστικές αξίες, τις γραμμές της σκέψης και τα πρότυπα της ζωής του σύγχρονου ανθρώπου: «με την πολιτιστική ενσωμάτωση η Εκκλησία γίνεται πιο κατανοητό σύμβολο αυτού που είναι και καταλλη-

¹¹⁰⁸ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 5: AAS 83 (1991) 799.

¹¹⁰⁹ Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 22: AAS 58 (1966) 1.043.

¹¹¹⁰ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Redemptoris missio*, 52: AAS 83 (1991) 300· πρβλ. ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ΄, Απ. παρ. *Evangelii nuntiandi*, 20: AAS 68 (1976) 18-19.]

λότερο όργανο της αποστολής»¹¹¹⁰. Ο σύγχρονος κόσμος σημαδεύεται από τη διάσταση ανάμεσα στο Ευαγγέλιο και στον πολιτισμό· μια εκκοσμιευμένη θεώρηση της σωτηρίας τείνει να περιορίσει και το χριστιανισμό σε «μια σοφία καθαρά ανθρώπινη, σχεδόν επιστήμη της ευημερίας»¹¹¹¹. Η Εκκλησία έχει επίγνωση ότι οφείλει να κάνει «ένα μεγάλο βήμα μπροστά στον ευαγγελισμό της, ότι πρέπει να εισέλθει σε ένα νέο ιστορικό σταθμό του αποστολικού της δυναμισμού»¹¹¹². Σε αυτή την ποιμαντική προοπτική βρίσκεται η κοινωνική διδαχή: «Ο “νέος ευαγγελισμός”, τον οποίο ο σύγχρονος κόσμος έχει επιτακτική ανάγκη [...] πρέπει να περιλαμβάνει ανάμεσα στα ουσιώδη συστατικά του την αναγγελία της κοινωνικής διδασκαλίας της Εκκλησίας»¹¹¹³.

β) Κοινωνική διδασκαλία και κοινωνική ποιμαντική

524 Η ουσιαστική αναφορά στην κοινωνική διδασκαλία αποφασίζει για τη φύση, τη διατύπωση, τη διάρθρωση και τις εξελίξεις της κοινωνικής ποιμαντικής. Είναι έκφραση του λειτουργήματος του κοινωνικού ευαγγελισμού, που σκοπό έχει να φωτίσει, να διεγείρει και να εποπτεύσει την ολοκληρωτική προώθηση του ανθρώπου μέσω της άσκησης της χριστιανικής απελευθέρωσης στην κοσμική και στην υπερβατική προοπτική της. Η Εκκλησία ζει και λειτουργεί στην Ιστορία αλληλεπιδρώντας με την κοινωνία και τον πολιτισμό της εποχής της, ώστε να εκπληρώσει την αποστολή που έχει να μεταδώσει το νέο της χριστιανικής αναγγελίας σε όλους τους ανθρώπους, στο πλαίσιο των δυσκολιών, των αγώνων και των προκλήσεών τους, έτσι ώστε η πίστη να τους φωτίσει να κατανοήσουν την αλήθεια ότι «το να ανοίγεται στην αγάπη του Χριστού είναι αληθινή απελευθέρωση»¹¹¹⁴. Η κοινωνική ποιμαντική είναι ζωντανή και συγκεκριμένη έκφραση μιας Εκκλησίας που έχει πλήρη επίγνωση της αποστολής της να κηρύξει το Ευαγγέλιο στην κοινωνική, οικονομική, πο-

¹¹¹⁰ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Redemptoris missio*, 11: AAS 83 (1991) 259-260.

¹¹¹² ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Απ. παρ. *Christifideles laici*, 35: AAS 81 (1989) 458.

¹¹¹³ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 5: AAS 83 (1991) 800.

¹¹¹⁴ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Redemptoris missio*, 11: AAS 83 (1991) 259.

λιτιστική και πολιτική πραγματικότητα του κόσμου.

525 Το κοινωνικό μήνυμα του Ευαγγελίου πρέπει να προσανατολίζει την Εκκλησία σε ένα διπλό ποιμαντικό καθήκον: να βοηθήσει τους ανθρώπους να ανακαλύψουν την αλήθεια και να επιλέξουν το δρόμο που θα ακολουθήσουν να ενθαρρύνει το καθήκον των χριστιανών να επιμαρτυρήσουν με προθυμία το Ευαγγέλιο σε κοινωνικό πεδίο: «Σήμερα περισσότερο από ποτέ ο λόγος του Θεού δεν μπορεί να αναγγελθεί και να ακουστεί αν δε συνοδεύεται από τη μαρτυρία της δύναμης του Αγίου Πνεύματος, που γίνεται φανερή στις πράξεις των χριστιανών οι οποίες τίθενται στην υπηρεσία των αδελφών, ακριβώς εκεί όπου διακυβεύονται η ύπαρξη και το μέλλον τους»¹¹¹⁵. Η ανάγκη για ένα νέο ευαγγελισμό δίνει στην Εκκλησία να καταλάβει «ότι το κοινωνικό μήνυμά της θα βρει την αξιοπιστία του περισσότερο στη μαρτυρία των έργων απ' ό,τι στη συνέπεια και στην εσωτερική της λογική»¹¹¹⁶.

526 Η κοινωνική διδασκαλία υπαγορεύει τα θεμελιώδη στοιχεία της ποιμαντικής δραστηριότητας σε κοινωνικό επίπεδο: να κηρύξει το Ευαγγέλιο· να συσχετίσει το ευαγγελικό μήνυμα με τα κοινωνικά δεδομένα· να προγραμματίσει δραστηριότητες που θα έχουν σκοπό να ανανεώσουν αυτά τα δεδομένα, συμμορφώνοντάς τα στις απαιτήσεις της χριστιανικής ηθικής. Ο νέος κοινωνικός ευαγγελισμός απαιτεί πρωτίστως το κήρυγμα του Ευαγγελίου: ο Θεός εν Χριστώ σώζει κάθε άνθρωπο και όλο τον άνθρωπο. Αυτό το κήρυγμα αποκαλύπτει τον άνθρωπο στον εαυτό του και πρέπει να αποτελέσει την αρχή της ερμηνείας των κοινωνικών δεδομένων. Στο κήρυγμα του Ευαγγελίου, η κοινωνική διάσταση είναι ουσιώδης και αναπόφευκτη, μολοντί δεν είναι η μοναδική. Πρέπει να επισημάνει την ανεξάντλητη γονιμότητα της χριστιανικής σωτηρίας, έστω κι αν δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί στην Ιστορία η τέλεια και οριστική συμμόρφωση των κοινωνικών δεδομένων με το Ευαγγέλιο: κανένα αποτέλεσμα, ακόμη και το πιο πετυχημένο, δεν μπορεί να ξεφύγει από τα όρια της ανθρώπινης ελευθερίας και

¹¹¹⁵ ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ', Απ. επ. *Octogesima adveniens*, 51: AAS 63 (1971) 440.

¹¹¹⁶ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 57: AAS 83 (1991) 862.

¹¹¹⁷ Προβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Sollicitudo rei socialis*, 48: AAS 80 (1988) 583-584.

από την εσχατολογική τάση κάθε δημιουργημένης πραγματικότητας¹¹¹⁷.

527 Η ποιμαντική δράση της Εκκλησίας στο κοινωνικό πλαίσιο πρέπει πάνω απ' όλα να μαρτυρήσει την αλήθεια στον άνθρωπο. Η χριστιανική ανθρωπολογία επιτρέπει τη βαθιά γνώση των κοινωνικών προβλημάτων, για τα οποία δεν μπορεί να βρεθεί λύση αν δε διαφυλαχθεί ο υπερβατικός χαρακτήρας του ανθρώπου, που αποκαλύπτεται πλήρως στην πίστη¹¹¹⁸. Η κοινωνική δράση των χριστιανών πρέπει να εμπνέεται από τη θεμελιώδη αρχή της κεντρικότητας του ανθρώπου¹¹¹⁹. Από την ανάγκη να προωθηθεί η ολοκληρωμένη ταυτότητα του ανθρώπου προέρχεται η πρόταση εκείνων των μεγάλων αξιών που προϋσίστανται σε μια οργανωμένη και γόνιμη συνύπαρξη: αλήθεια, δικαιοσύνη, αγάπη, ελευθερία¹¹²⁰. Η κοινωνική ποιμαντική χρησιμοποιείται έτσι ώστε η ανανέωση της δημόσιας ζωής να συνδέεται με τον πραγματικό σεβασμό αυτών των αξιών. Έτσι, η Εκκλησία, χάρη στην ποικιλόμορφη ευαγγελική μαρτυρία της, σκοπό έχει να προωθήσει την επίγνωση του καλού όλων και καθενός ως ανεξάντλητου πόρου για την ανάπτυξη ολόκληρης της κοινωνικής ζωής.

γ) Η κοινωνική διδασκαλία και διαπαιδαγώγηση

528 Η κοινωνική διδασκαλία είναι ένα απαραίτητο σημείο αναφοράς για μια ολοκληρωμένη χριστιανική διαπαιδαγώγηση. Η επιμονή του Διδακτικού Σώματος της Εκκλησίας να την προτείνει ως πηγή εμπνεύσεων για το κήρυγμα και για την κοινωνική δράση γεννιέται από την πεποίθηση ότι αποτελεί ένα εκπληκτικό παιδαγωγικό μέσο: «για τους λαϊκούς κυρίως πιστούς που εμπλέκονται ποικιλοτρόπως στο κοινωνικό και πολιτικό πεδίο είναι πάνω απ' όλα αναγκαία η ακριβέστερη γνώση της κοινωνικής διδασκαλίας της Εκκλησίας»¹¹²¹. Η κληρονομηθείσα αυτή διδασκα-

¹¹¹⁸ Πρβλ. Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 76: AAS 58 (1966) 1.099-1.100.

¹¹¹⁹ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ', Εγχ. επ. *Mater et magistra*: AAS 53 (1961) 453· ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγχ. επ. *Centesimus annus*, 54: AAS 83 (1991) 859-860.

¹¹²⁰ ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ', Εγχ. επ. *Pacem in terris*: AAS 55 (1963) 265-266.

¹¹²¹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Απ. παρ. *Christifideles laici*, 60: AAS 81 (1989) 511.

λία ούτε έχει διδαχθεί ούτε είναι γνωστή επαρκώς και γι' αυτόν το λόγο δε μεταφράζεται ορθά σε συγκεκριμένες συμπεριφορές.

529 Η διαπαιδαγωγική αξία της κοινωνικής διδασκαλίας αναγνωρίζεται καλύτερα στην κατήχητική δραστηριότητα¹¹²². Κατήχηση είναι η οργανική και συστηματική διδαχή της χριστιανικής διδασκαλίας, με σκοπό να μυηθούν οι πιστοί στην πληρότητα της ευαγγελικής ζωής¹¹²³. Ύστατος σκοπός της κατήχησης «είναι να φέρει κάποιον όχι μόνο σε επαφή αλλά σε κοινωνία, σε οικειότητα με τον Ιησού Χριστό»¹¹²⁴, έτσι ώστε να μπορεί να αναγνωρίσει την ενέργεια του Αγίου Πνεύματος, από το οποίο προέρχεται το δώρο της νέας εν Χριστώ ζωής¹¹²⁵. Σ' αυτή τη βαθύτερη προοπτική, στο έργο της να διαπαιδαγωγεί στην πίστη, η κατήχηση δεν πρέπει να αποκρύπτει, αλλά «να ξεκαθαρίζει όπως πρέπει [...] μερικά δεδομένα, όπως η δράση του ανθρώπου για την ολοκληρωτική του απελευθέρωση, η αναζήτηση μιας κοινωνίας περισσότερο αλληλέγγυας και αδελφικής, οι αγώνες για τη δικαιοσύνη και για την οικοδόμηση της ειρήνης»¹¹²⁶. Γι' αυτόν το σκοπό είναι αναγκαίο να προνοήσουμε για μια ολοκληρωμένη παρουσίαση του κοινωνικού Διδακτικού Σώματος της Εκκλησίας, της ιστορίας του, του περιεχομένου του και της μεθοδολογίας του. Η απευθείας ανάγνωση των κοινωνικών εγκυκλίων, που πραγματοποιείται σε εκκλησιαστικό πλαίσιο, εμπλουτίζει την αποδοχή και την εφαρμογή, χάρη στη συμβολή των διαφόρων αρμοδιοτήτων και της επαγγελματικότητας που υπάρχουν στην κοινωνία.

530 Κυρίως στο πλαίσιο της κατήχησης είναι σημαντικό η διδαχή της κοινωνικής διδασκαλίας να προσανατολίζεται στην αιτιολόγηση της

¹¹²² Πρβλ. ΣΥΝΕΛΕΥΣΗ ΓΙΑ ΤΟΝ ΚΛΗΡΟ, *Direttorio generale per la catechesi*, 30, Libreria Editrice Vaticana, Πόλις του Βατικανού 1997, σ. 33.

¹¹²³ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Απ. παρ. *Catechesi tradendae*, (Η κατήχηση στην εποχή μας), 18: AAS 71 (1979) 1.291-1.292.

¹¹²⁴ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Απ. παρ. *Catechesi tradendae*, 5: AAS 71 (1979) 1.281.

¹¹²⁵ Πρβλ. ΣΥΝΕΛΕΥΣΗ ΓΙΑ ΤΟΝ ΚΛΗΡΟ, *Direttorio generale per la catechesi*, 54, Libreria Editrice Vaticana, Πόλις του Βατικανού 1997, σ. 56.

¹¹²⁶ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Απ. παρ. *Catechesi tradendae*, 29: AAS 71 (1979) 1.301-1.302· πρβλ. ΣΥΝΕΛΕΥΣΗ ΓΙΑ ΤΟΝ ΚΛΗΡΟ, *Direttorio generale per la catechesi*, 17, Libreria Editrice Vaticana, Πόλις του Βατικανού 1997, σ. 23[

δράσης για τον ευαγγελισμό και τον εξανθρωπισμό της κοσμικής πραγματικότητας. Πράγματι, με αυτή τη διδασκαλία η Εκκλησία εκφράζει μια θεωρητική-πρακτική γνώση που υποστηρίζει το καθήκον της μεταμόρφωσης της κοινωνικής ζωής, ώστε να συμμορφώνεται ολοένα και περισσότερο με το θεϊκό σχέδιο. Η κοινωνική κατήχηση στοχεύει στη διαμόρφωση των ανθρώπων που, σεβόμενοι την ηθική τάξη, είναι εραστές της αγνής ελευθερίας, άνθρωποι οι οποίοι «με προσωπικό κριτήριο κρίνουν τα πράγματα στο φως της αλήθειας, ασχολούνται με τις δραστηριότητές τους με αίσθηση ευθύνης και προσπαθούν να επιδιώξουν καθετί που είναι αληθινό και δίκαιο, συνεργαζόμενοι ευχαρίστως με τους άλλους»¹¹²⁷. Η μαρτυρία που προσφέρεται από το βιωμένο χριστιανισμό αποκτά μια εκπληκτική διαπαιδαγωγική αξία: «είναι η ζωή της αγιότητας, που ακτινοβολεί σε πολλά μέλη του Λαού του Θεού, ταπεινά και συχνά κρυμμένα από τα μάτια των ανθρώπων, αποτελούν το πιο απλό και γοητευτικό μέσο στο οποίο αντιλαμβάνομαστε αμέσως την ομορφιά της αλήθειας, την απελευθερωτική δύναμη της αγάπης του Θεού, την αξία της ανεπιφύλακτης πίστης σε όλες τις απαιτήσεις του νόμου του Κυρίου ακόμη και στις πιο δύσκολες περιστάσεις»¹¹²⁸.

531 Η κοινωνική διδασκαλία πρέπει να τίθεται στη βάση ενός έντονου και σταθερού διαπαιδαγωγικού έργου, κυρίως εκείνου που απευθύνεται στους λαϊκούς χριστιανούς. Αυτή η διαπαιδαγώγηση οφείλει να λαμβάνει υπόψη της τις υποχρεώσεις τους στην κοινωνική ζωή: «είναι καθήκον τους, μέσα από την ελεύθερη πρωτοβουλία τους και δίχως να περιμένουν παθητικά εντολές ή κατευθύνσεις, να εμποτίσουν με το χριστιανικό πνεύμα τη νοοτροπία και τα ήθη, τους νόμους και τις δομές της κοινωνίας όπου ζουν»¹¹²⁹. Το πρώτο επίπεδο του διαπαιδαγωγικού έργου που απευθύνεται σε λαϊκούς χριστιανούς πρέπει να τους καθιστά ικανούς να αντιμετωπίζουν επαρκώς τα καθημερινά καθήκοντα σε πολιτιστικό, κοινωνι-

¹¹²⁷ Πρβλ. Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Διάκ. *Dignitatis humanae*, 8: AAS 58 (1966) 935.

¹¹²⁸ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ., *Veritatis splendor*, 107: AAS 85 (1993) 1.217.

¹¹²⁹ ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ΄, Εγκ. επ. *Populorum progressio*, 81: AAS 59 (1967) 296-297.

¹¹³⁰ Πρβλ. Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 75: AAS 58 (1966) 1.097-1.099.

κό, οικονομικό και πολιτικό πλαίσιο, αναπτύσσοντάς τους την αίσθηση του καθήκοντος στην υπηρεσία του κοινού καλού¹¹³⁰. Ένα δεύτερο επίπεδο αφορά τη διάπλωση της πολιτικής συνείδησης ώστε να προετοιμαστούν οι λαϊκοί χριστιανοί στην άσκηση της πολιτικής εξουσίας: «Όσοι είναι ή μπορούν να αποδειχθούν ιδανικοί για πολιτική καριέρα, δύσκολη αλλά συγχρόνως σπουδαία, να προετοιμαστούν και να προσπαθήσουν να την ακολουθήσουν χωρίς να μερμινούν για το συμφέρον τους ή για υλικά πλεονεκτήματα»¹¹³¹.

532 Τα καθολικά παιδαγωγικά ιδρύματα μπορούν και πρέπει να επιτελούν πολύτιμο διαπαιδαγωγικό έργο, ασχολούμενα με ιδιαίτερη φροντίδα για την πολιτιστική ενσωμάτωση του χριστιανικού μηνύματος, δηλαδή τη γόνιμη συνάντηση του Ευαγγελίου με τις διάφορες γνώσεις. Η κοινωνική διδασκαλία είναι αναγκαίο όργανο για την αποτελεσματική χριστιανική διαπαιδαγώγηση στην αγάπη, στη δικαιοσύνη, στην ειρήνη, αλλά και για να ωρμάσει η συναίσθηση των ηθικών και κοινωνικών υποχρεώσεων στο πλαίσιο των διαφόρων πολιτιστικών και επαγγελματικών αμοδιοτήτων.

Ένα σπουδαίο παράδειγμα παιδαγωγικού θεσμού αντιπροσωπεύουν οι «Κοινωνικές Εβδομάδες» των καθολικών που ενθαρρύνει πάντα το Διδακτικό Σώμα της Εκκλησίας. Αποτελούν έναν ποιοτικό χώρο έκφρασης και ανάπτυξης των πιστών λαϊκών, ώστε να είναι ικανοί να προωθήσουν σε υψηλό επίπεδο την ιδιαίτερη συνεισφορά τους στην ανανέωση της κοσμικής τάξης. Η πρωτοβουλία, που έχει δοκιμαστεί εδώ και πολλά χρόνια σε διάφορες χώρες, είναι ένα πραγματικό πολιτιστικό εργαστήριο όπου αναδεικνύονται και παραβάλλονται συλλογισμοί και εμπειρίες, εξετάζονται τα προβλήματα που αναφύονται και εντοπίζονται νέοι επιχειρησιακοί προσαρμοτισμοί.

533 Δεν είναι λιγότερο σημαντικό το καθήκον να χρησιμοποιηθεί η κοινωνική διδασκαλία στην εκπαίδευση των πρεσβυτέρων και των υποψήφιων κληρικών, οι οποίοι, στον ορίζοντα της λειτουργικής τους προετοιμασίας, πρέπει να αναπτύξουν μια ποιοτική γνώση της διδασκαλίας

¹¹³¹ Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 75: AAS 58 (1966) 1.098.

και του ποιμαντικού έργου της Εκκλησίας σε κοινωνικό πλαίσιο, αλλά και ένα ζωντανό ενδιαφέρον απέναντι στα κοινωνικά θέματα της εποχής μας. Το κείμενο της Συνόδου για την Καθολική Διαπαιδαγώγηση, «Κατευθύνσεις για τη μελέτη και τη διδασκαλία της κοινωνικής διδασκαλίας της Εκκλησίας στην ιερατική εκπαίδευση»¹¹³², προσφέρει ακριβείς ενδείξεις και οδηγίες για τον ορθό και κατάλληλο ορισμό των σπουδών.

δ) Προώθηση του διαλόγου

534 Η κοινωνική διδασκαλία είναι ένα επαρκές όργανο διαλόγου ανάμεσα στις χριστιανικές κοινότητες και στην πολιτική και αστική κοινωνία, ένα όργανο κατάλληλο να προωθεί και να εμπνέει στάσεις ορθής και γόνιμης συνεργασίας, με τον κατάλληλο τρόπο για τις διάφορες περιστάσεις. Το καθήκον των πολιτικών και αστικών αρχών, που καλούνται να υπηρετήσουν την προσωπική και κοινωνική κλήση του ανθρώπου ανάλογα με την ασχολία του και τα μέσα του, μπορεί να βρει στην κοινωνική διδασκαλία της Εκκλησίας ένα σημαντικό στήριγμα και μια πλούσια πηγή έμπνευσης.

535 Η κοινωνική διδασκαλία είναι γόνιμο έδαφος για την καλλιέργεια του διαλόγου και της συνεργασίας σε οικουμενικό πεδίο, που υλοποιούνται σε διάφορα πλαίσια και σε ευρεία κλίμακα: στην προάσπιση της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας· στην προώθηση της ειρήνης· στο συγκεκριμένο και αποτελεσματικό αγώνα κατά των άθλιων καταστάσεων της εποχής μας, όπως η πείνα και η ανέχεια, ο αναλφαβητισμός, η άνιση κατανομή των αγαθών και η έλλειψη κατοικίας. Αυτή η ποικιλόμορφη συνεργασία αυξάνει την επίγνωση της εν Χριστώ αδελφосύνης και διευκολύνει την οικουμενική πορεία.

536 Στην κοινή παράδοση της Παλαιάς Διαθήκης, η Καθολική Εκκλησία ξέρεει ότι μπορεί να συνδιαλέγεται με τους εβραίους αδελφούς και μέσα από την κοινωνική της διδασκαλία, για να οικοδομήσουν μαζί ένα μέλλον δικαιοσύνης και ειρήνης για όλους τους ανθρώπους, τέκνα του μο-

¹¹³² 30 Δεκεμβρίου 1988, Tipografia Poliglotta Vaticana, Ρώμη 1988.

¹¹³³ Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Διακ. *Nostra aetate*, 4: AAS 58 (1966) 742-743.

ναδικού Θεού. Η κοινή πνευματική κληρονομιά ευνοεί την αμοιβαία γνώση και εκτίμηση¹¹³³, στη βάση των οποίων μπορεί να αναπτυχθεί η συμφωνία για το ξεπέρασμα κάθε διάκρισης και την προάσπιση της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας.

537 Η κοινωνική διδασκαλία χαρακτηρίζεται και από ένα διαρκές κάλεσμα σε διάλογο ανάμεσα σε όλους τους πιστούς του κόσμου, ώστε να μάθουν να συμμερίζονται την αναζήτηση των καταλληλότερων μορφών συνεργασίας: οι θρησκείες έχουν σημαντικό ρόλο στην επιδίωξη της ειρήνης, που εξαρτάται από την κοινή δέσμευση για την ολοκληρωμένη ανάπτυξη του ανθρώπου¹¹³⁴. Στο πνεύμα των *Συναντήσεων προσευχής που έλαβαν χώρα στην Ασίζη*¹¹³⁵, η Εκκλησία συνεχίζει να καλεί τους πιστούς των άλλων θρησκειών σε διάλογο και να ευνοεί σε κάθε χώρο την αποτελεσματική μαρτυρία των κοινών αξιών για όλη την ανθρώπινη οικογένεια.

ε) Οι υπεύθυνοι της κοινωνικής ποιμαντικής

538 Η Εκκλησία, εκπληρώνοντας την αποστολή της, δεσμεύει όλο το λαό του Θεού. Με την οργάνωσή της και με κάθε μέλος της, ανάλογα με τα χαρίσματα και τις μορφές της πρακτικής που αντιστοιχούν σε κάθε κλήση, ο λαός του Θεού πρέπει να ανταποκριθεί στην υποχρέωση να αναγγείλει και να μαρτυρήσει το Ευαγγέλιο (πρβλ. Α΄ Κορ 9,16), με τη συναίσθηση ότι «η αποστολή αφορά όλους τους χριστιανούς»¹¹³⁶.

Το ποιμαντικό έργο στο κοινωνικό πλαίσιο προορίζεται για όλους τους χριστιανούς, που καλούνται να γίνουν ενεργοί υπηρέτες στη μαρτυρία της κοινωνικής διδασκαλίας και να εισαχθούν πλήρως στην παγιωμένη παράδοση της «γόνιμης εργατικότητας εκατομμυρίων και εκατομμυρίων ανθρώπων που, παρακινήμενοι από το κοινωνικό Διδακτικό Σώμα

¹¹³⁴ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Sollicitudo rei socialis*, 32: AAS 80 (1988) 556-557.

¹¹³⁵ 27 Οκτωβρίου 1986· 24 Ιανουαρίου 2002.

¹¹³⁶ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Redemptoris missio*, 2: AAS 83 (1991) 250.

¹¹³⁷ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 3: AAS 83 (1991) 795.

της Εκκλησίας, προσπάθησαν να εμπνευστούν από αυτό όσον αφορά την ενασχόλησή τους στον κόσμο»¹¹³⁷. Οι σημερινοί χριστιανοί, ενεργώντας ατομικά ή συντονισμένα σε ομάδες, συνδέσμους και κινήσεις, πρέπει να μάθουν να προτείνονται σαν «ένα μεγάλο κίνημα για την προάσπιση του ανθρώπου και την προστασία της αξιοπρέπειάς του»¹¹³⁸.

539 Στην Εκκλησία ιδιαίτερα, ο πρώτος υπεύθυνος για την ποιμαντική ενασχόληση και τον κοινωνικό ευαγγελισμό είναι ο επίσκοπος, βοηθούμενος από τους ιερείς, τους κληρικούς και τους πιστούς λαϊκούς. Με ιδιαίτερη αναφορά στην τοπική πραγματικότητα, ο επίσκοπος έχει την ευθύνη να προωθή τη διδασχή και τη διάδοση της κοινωνικής διδασκαλίας, για την οποία προνοεί χάρη σε κατάλληλους θεσμούς.

Το ποιμαντικό έργο του επισκόπου πρέπει να υλοποιείται στο λειτουργήμα των πρεσβυτέρων που συμμετέχουν στη διδασκτική αποστολή του, στον καθαγιασμό και στην καθοδήγηση της χριστιανικής κοινότητας. Προγραμματίζοντας κατάλληλες εκπαιδευτικές μεθόδους, ο πρεσβύτερος πρέπει να κάνει γνωστή την κοινωνική διδασκαλία και να προάγει στα μέλη της κοινότητάς του τη συνείδηση του δικαιώματος και της υποχρέωσης να είναι δραστήριοι υπηρέτες αυτής της διδασκαλίας. Μέσα από τα ιερά μυστήρια, ιδιαίτερα της Θείας Ευχαριστίας και της Μετανοίας, ο ιερέας βοηθάει να βιώσουμε το κοινωνικό καθήκον ως καρπό του σωτήριου Μυστηρίου. Πρέπει να εμπυχνώνει την ποιμαντική δράση σε κοινωνικό πλαίσιο, φροντίζοντας με ιδιαίτερη έγνοια τη διαμόρφωση και την πνευματική εκπαίδευση των πιστών που ασχολούνται με την κοινωνική και την πολιτική ζωή. Ο πρεσβύτερος που εκπληρώνει την ποιμαντική διακονία στις διάφορες εκκλησιαστικές συναθροίσεις, ιδιαίτερα σ' εκείνες τις κοινωνικής αποστολής, έχει την υποχρέωση να ενθαρρύνει την ανάπτυξή τους με την κατάλληλη διδασχή της κοινωνικής διδασκαλίας.

540 Η ποιμαντική δράση στο κοινωνικό πλαίσιο επωφελείται και από το έργο των αφιερωμένων προσώπων ανάλογα με το χάρισμά τους· οι φωτεινές μαρτυρίες τους, ιδιαίτερα σε καταστάσεις μεγάλης ένδειας, αποτελούν ένα κάλεσμα για όλους στις αξίες της αγιότητας και της γενναιόδω-

¹¹³⁸ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Έγκ. επ. *Centesimus annus*, 3: AAS 83 (1991) 796.

ρης υπηρεσίας του πλησίον. Το ολοκληρωμένο δώρο του εαυτού των αφιερωμένων προσφέρεται στον κοινό στοχασμό και ως ένα εμβληματικό και προφητικό σημάδι της κοινωνικής διδασκαλίας: καθώς τίθενται ολοκληρωτικά στην υπηρεσία του μυστηρίου της αγάπης του Χριστού προς τον άνθρωπο και προς τον κόσμο, οι μοναχοί προκαταλαμβάνουν και επιδεικνύουν στη ζωή τους μερικά χαρακτηριστικά της νέας ανθρωπότητας που η κοινωνική διδασκαλία θέλει να εξιλιώσει. Οι αφιερωμένοι στην αγνότητα, στην ακημοσύνη και στην υπακοή άνθρωποι τίθενται στην υπηρεσία της ποιμαντικής ευσπλαχνίας κυρίως με την προσευχή, χάρη στην οποία απενιίζουν το σχέδιο του Θεού για τον κόσμο, ικετεύοντας τον Κύριο ώστε να ανοίξει την καρδιά κάθε ανθρώπου για να δεχτεί μέσα της το δώρο της νέας ανθρωπότητας, το τμήμα της θυσίας του Χριστού.

II. Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΚΑΙ Η ΥΠΟΧΡΕΩΣΗ ΤΩΝ ΛΑΪΚΩΝ ΠΙΣΤΩΝ

α) Ο λαϊκός πιστός

541 Το κύριο χαρακτηριστικό των λαϊκών πιστών που εργάζονται στο αμπέλι του Κυρίου (πρβλ. *Μτ* 20,1-16) είναι ο κοσμικός χαρακτήρας της ακολουθίας τους στον Χριστό που πραγματοποιείται ακριβώς στον κόσμο: «επαφίεται στους λαϊκούς να αναζητήσουν το βασίλειο του Θεού αντιμετωπίζοντας και οργανώνοντας τα επίγεια πράγματα σύμφωνα με τον Θεό»¹¹³⁹. Με το Βάπτισμα οι λαϊκοί συνδέονται με τον Χριστό και συμμετέχουν στη ζωή και στην αποστολή Του σύμφωνα με την ιδιαίτερη ταυτότητά τους: «Με την ονομασία λαϊκοί εννοούμε... όλους τους πιστούς, εκτός από τα μέλη του ιερού κλήρου και των μοναχικών ταγμάτων που αναγνωρίζει η Εκκλησία, δηλαδή τους πιστούς που, καθώς έχουν ενωθεί με τον Χριστό μέσω της βάπτισης, αποτελούν το Λαό του Θεού και με τον τρόπο τους συμμετέχουν στο ιερατικό, προφητικό και βασιλικό αξίωμα του Χριστού, εκπληρώνοντας από την πλευρά τους την αποστολή όλου

¹¹³⁹ Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Δογμ. διάτ. *Lumen gentium*, 31: AAS 57 (1965) 37.

¹¹⁴⁰ Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Δογμ. διάτ. *Lumen gentium*, 31: AAS 57 (1965) 37.

του χριστιανικού λαού στην Εκκλησία και στον κόσμο»¹¹⁴⁰.

542 Η ταυτότητα του λαϊκού πιστού γεννιέται και τροφοδοτείται από τα μυστήρια: από το Βάπτισμα, το Χρίσμα και την Ευχαριστία. Το Βάπτισμα συμμορφώνει με τον Χριστό, Υιό του Πατρός, Πρωτότοκο κάθε πλάσματος, που στάλθηκε ως Διδάσκαλος και Λυτρωτής για όλους τους ανθρώπους. Το Χρίσμα διαμορφώνει εν Χριστώ, που στάλθηκε για να αναζωογονήσει τη δημιουργία και κάθε πλάσμα με τη μετάδοση του Πνεύματός Του. Η Ευχαριστία καθιστά τον πιστό συμμετόχο της μοναδικής και τέλειας θυσίας που πρόσφερε ο Χριστός στον Πατέρα, με τη σάρκα Του, για τη σωτηρία του κόσμου.

Ο λαϊκός πιστός γίνεται μαθητής του Χριστού ξεκινώντας από τα μυστήρια και με τη δύναμή τους, χάρη δηλαδή σε ό,τι έπραξε σε αυτόν ο Θεός αποτυπώνοντάς του την ίδια την εικόνα του Υιού Του, του Ιησού Χριστού. Από αυτό το θεϊκό δώρο της χάρης, και όχι από ανθρωπινες παραχωρήσεις, γεννιέται το τριπλό «*munus*» (δώρο και καθήκον), που καθιστά τον λαϊκό προφήτη, ιερέα και βασιλιά, σύμφωνα με τον κοσμικό χαρακτήρα του.

543 Είναι καθήκον του λαϊκού πιστού να κηρύξει το Ευαγγέλιο με μια υποδειγματική μαρτυρία ζωής, ριζωμένη εν Χριστώ και βιωμένη στην επίγεια πραγματικότητα: οικογένεια· επαγγελματικές υποχρεώσεις στο πλαίσιο της εργασίας, του πολιτισμού, της επιστήμης και της έρευνας· ανάληψη κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών ευθυνών. Όλες οι επίγειες ανθρωπινες πραγματικότητες, προσωπικές και κοινωνικές, περιβάλλοντα και ιστορικές καταστάσεις, δομές και θεσμοί είναι ο χώρος ζωής και εργασίας των λαϊκών χριστιανών. Αυτές οι πραγματικότητες είναι οι αποδέκτες της αγάπης του Θεού· η ενασχόληση των λαϊκών πιστών πρέπει να αντιστοιχεί σε αυτό το όραμα και να εκτιμάται ως έκφραση της ευαγγελικής αγάπης: «το είναι και το πράττειν στον κόσμο αποτελούν για τους λαϊκούς πιστούς μια πραγματικότητα όχι μόνο ανθρωπολογική και κοινωνιολογική αλλά επίσης και ιδιαίτερα θεολογική και εκκλησιολογική»¹¹⁴¹.

¹¹⁴¹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Απ. παρ. *Christifideles laici*, 15: AAS 81 (1989) 415.

544 Η μαρτυρία του λαϊκού πιστού γεννιέται από ένα δώρο χάρις, αναγνωρισμένο, καλλιεργημένο και οδηγημένο στην ωριμότητα¹¹⁴². Αυτός είναι ο λόγος που καθιστά σημαντικό το καθήκον του στον κόσμο και το θέτει στον αντίποδα του ακατάληπτου της δράσης, γνώρισμα του άθεου ανθρωπισμού, που στερείται του ύστατου θεμελίου και περιορίζεται σε καθαρά επίγειες προοπτικές. Ο εσχατολογικός ορίζοντας είναι το κλειδί που επιτρέπει να κατανοήσουμε σωστά την ανθρώπινη πραγματικότητα: στην προοπτική των ύστατων αγαθών, ο λαϊκός πιστός είναι σε θέση να σχεδιάσει με αυθεντικότητα την επίγεια δραστηριότητά του. Το επίπεδο ζωής και η μεγαλύτερη οικονομική παραγωγικότητα δεν είναι οι μοναδικοί δείκτες ικανοί να υπολογίσουν την πλήρη πραγματοποίηση του ανθρώπου σε αυτή τη ζωή και αξίζουν ακόμη λιγότερο αν αναφέρονται στη μελλοντική: «Ο άνθρωπος δεν περιορίζεται μόνο στην επίγεια τάξη αλλά, ζώντας στην ανθρώπινη ιστορία, διατηρεί ολοκληρωτικά την αιώνια κλήση του»¹¹⁴³.

β) Η πνευματικότητα του λαϊκού πιστού

545 Οι λαϊκοί πιστοί καλούνται να καλλιεργήσουν μια αυθεντική λαϊκή πνευματικότητα, που θα τους αναγεννήσει ως νέους άνδρες και γυναίκες, βυθισμένους στο μυστήριο του Θεού και ενταγμένους στην κοινωνία, αγίους και ικανούς να καθαγιάσουν. Αυτή η πνευματικότητα οικοδομεί τον κόσμο σύμφωνα με το Πνεύμα του Ιησού: καθιστά ικανούς να κοιτάξουν πέραν της Ιστορίας δίχως να απομακρυνθούν· να καλλιεργήσουν μια αγάπη με πάθος για τον Θεό, χωρίς να αποστρέφουν το βλέμμα από τους αδελφούς, τους οποίους θα καταφέρουν να βλέπουν όπως τους βλέπει ο Κύριος και να τους αγαπούν όπως Εκείνος τους αγαπά. Είναι μια πνευματικότητα που αρνείται και τον κρυφό πνευματισμό και τον κοινωνικό ακτιβισμό και ξέρει να εκφράζεται σε μια ζωτική σύνθεση που

¹¹⁴² Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Απ. παρ. *Christifideles laici*, 24: AAS 81 (1989) 433-435.

¹¹⁴³ Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 76: AAS 58 (1966) 1.099.

χαρίζει ενότητα, ουσία και ελπίδα στη για πολλούς και διάφορους λόγους αντιφατική και αποσπασματική ύπαρξη. Εμπυχωμένοι από αυτή την πνευματικότητα, οι λαϊκοί πιστοί μπορούν να συνεισφέρουν «ως ζύμη στον καθαγιασμό του κόσμου σχεδόν από το εσωτερικό, εκπληρώνοντας τα καθήκοντά τους υπό την καθοδήγηση του ευαγγελικού πνεύματος, κι έτσι[...] να κηρύξουν τον Χριστό στους άλλους κυρίως με τη μαρτυρία της ζωής τους»¹¹⁴⁴.

546 *Οι λαϊκοί πιστοί οφείλουν να ενδυναμώσουν την πνευματική και ηθική τους ζωή, αναπτύσσοντας τις ικανότητες που απαιτούνται για την εκπλήρωση των κοινωνικών υποχρεώσεών τους.* Η εμπάθυνση των εσωτερικών αιτιολογήσεων και η απόκτηση της κατάλληλης διαμόρφωσης για τις υποχρεώσεις σε κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο είναι καρπός μιας σταθερής και δυναμικής διαδρομής με σκοπό να επιτευχθεί μια αρμονία ανάμεσα στη ζωή στο σύνολό της και στην πίστη. Πράγματι, στην καθημερινότητα του πιστού «δεν μπορούν να υπάρχουν δύο παράλληλες ζωές: αφενός, η επονομαζόμενη “πνευματική” ζωή, με τις αξίες και τις ανάγκες της· και αφετέρου, η επονομαζόμενη “κοσμική”, δηλαδή η ζωή της οικογένειας, της εργασίας, των κοινωνικών σχέσεων, της πολιτικής ενασχόλησης και του πολιτισμού»¹¹⁴⁵. *Η σύνθεση ανάμεσα στην πίστη και στη ζωή απαιτεί μια πορεία που θα τονίζεται με σοφία από τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν τη χριστιανική διαδρομή:* η αναφορά στο Λόγο του Θεού· τελετές των Μυστηρίων της χριστιανικής πίστης· η ατομική προσευχή· η γνήσια εκκλησιολογική εμπειρία, που εμπλουτίζεται από την ιδιαίτερη διαπαιδαγωγική υπηρεσία των σοφών πνευματικών οδηγών· η άσκηση της κοινωνικής αρετής και η φιλόπονη ενασχόληση με την επαγγελματική και πολιτιστική εκπαίδευση.

γ) **Ενεργώντας με σύνεση**

547 *Ο λαϊκός πιστός πρέπει να ενεργεί σύμφωνα με τις απαιτήσεις που*

¹¹⁴⁴ Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Δογμ. διάτ. *Lumen gentium*, 31: AAS 57 (1965) 37-38.

¹¹⁴⁵ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Απ. παρ. *Christifideles laici*, 59: AAS 81 (1989) 509.

υπαγορεύονται από τη σύνεση· είναι η αρετή που διαθέτει να αντιλαμβάνεται σε κάθε περίπτωση το πραγματικό καλό και να επιλέγει τα κατάλληλα μέσα για να το εκπληρώσει. Χάρη σ' αυτήν εφαρμόζονται ορθά οι ηθικές αρχές σε ειδικές περιπτώσεις. Η σύνεση εκφράζεται σε τρία στάδια: αποσαφηνίζει την κατάσταση και την εκτιμά, εμπνέει την απόφαση και δίνει ώθηση στη δράση. Το πρώτο στάδιο χαρακτηρίζεται από το στοχασμό και τη συμβουλευτική για να μελετηθεί το θέμα αναζητώντας τις αναγκαίες γνώμες· το δεύτερο είναι το εκτιμητικό στάδιο της ανάλυσης και της κρίσης της πραγματικότητας υπό το φως του σχεδίου του Θεού· το τρίτο στάδιο, εκείνο της απόφασης, βασίζεται στα προηγούμενα στάδια, που καθιστούν δυνατή τη διάκριση ανάμεσα στα έργα τα οποία πρέπει να πραγματοποιηθούν.

548 Η σύνεση μας καθιστά ικανούς να παίρνουμε ορθές αποφάσεις, με ρεαλισμό και αίσθηση ευθύνης απέναντι στις συνέπειες των πράξεών μας. Η αρκετά διαδεδομένη άποψη που ταυτίζει τη σύνεση με την εξυπνάδα, τον ωφελμιστικό υπολογισμό, τη δυσπιστία ή με τη δειλία και την αναποφασιστικότητα είναι αρκετά μακριά από την ορθή αντίληψη αυτής της αρετής, γνώρισμα της πρακτικής λογικής, η οποία βοηθά να αποφασίζουμε με σύνεση και θάρρος τα έργα που πρέπει να φέρουμε σε πέρας, όντας το μέτρο και των άλλων αρετών. Η σύνεση επιβάλλει το καλό ως καθήκον και υποδεικνύει τον τρόπο με τον οποίο ο άνθρωπος αποφασίζει να το εκπληρώσει¹¹⁴⁶. Σε τελευταία ανάλυση, είναι μια αρετή που απαιτεί την ώριμη άσκηση της σκέψης και της ευθύνης, με την αντικειμενική γνώση της κατάστασης και την ορθή βούληση που οδηγεί στην απόφαση¹¹⁴⁷.

¹¹⁴⁶ Πρβλ. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 1.806.

¹¹⁴⁷ Η άσκηση της σύνεσης συνεπάγεται μια διαδρομή διαμόρφωσης για να αποκτήσουμε τις απαραίτητες ιδιότητες: η «μνήμη» ως ικανότητα για να κρίνουμε τις παλιότερες εμπειρίες μας αντικειμενικά, δίχως παραχαράξεις (πρβλ. ΑΓΙΟΣ ΘΩΜΑΣ ΑΚΙΝΑΤΗΣ, *Summa theologiae*, II-II, ε. 49, α. 1: Ed. Leon. 8, 367)· η «docilitas» (πραότητα), που είναι η ικανότητα να αφήνεις να σε διδάσκουν και να κερδίζεις από τις εμπειρίες των άλλων, στη βάση της γνήσιας αγάπης για την αλήθεια (πρβλ. ΑΓΙΟΣ ΘΩΜΑΣ ΑΚΙΝΑΤΗΣ, *Summa theologiae*, II-II, ε. 49, α. 3: Ed. Leon. 8, 368-369)· η «solertia» (φιλοπονία), δηλαδή η ικανότητα να αντιμετωπίζεις τα απρόβλεπτα δρώντας αντικειμενικά, ώστε να στρέφεις κάθε κατάσταση στην υπηρεσία του καλού, υπερνικώντας τους πειρασμούς της υπερβολής, της αδικίας, της δειλίας (πρβλ. ΑΓΙΟΣ ΘΩ-

δ) Κοινωνική διδασκαλία και συλλογική εμπειρία

549 Η κοινωνική διδασκαλία της Εκκλησίας πρέπει να περιληφθεί ως απαραίτητο μέρος της πορείας για τη διαμόρφωση του λαϊκού πιστού. Η εμπειρία αποδεικνύει ότι η εργασία διάπλασης είναι συνήθως δυνατή στο εσωτερικό των λαϊκών εκκλησιαστικών συναθροίσεων, που ανταποκρίνονται στα ακριβή εκκλησιαστικά κριτήρια¹¹⁴⁸: «Οι ομάδες, οι οργανώσεις και τα κινήματα έχουν τη θέση τους στη διάπλαση των λαϊκών πιστών: πράγματι, έχουν τη δυνατότητα, καθένα με τις μεθόδους του, να προσφέρουν μια διαπαιδαγώγηση βαθιά ενταγμένη στην ίδια την εμπειρία της αποστολικής ζωής, όπως έχουν επίσης την ευκαιρία να ενσωματώσουν, να συγκεκριμενοποιήσουν και να εξειδικεύσουν την εξάσκηση που οι οπαδοί τους δέχονται από άλλα πρόσωπα και κοινότητες»¹¹⁴⁹. Η κοινωνική διδασκαλία της Εκκλησίας υποστηρίζει και φωτίζει το ρόλο των οργανώσεων, των κινήματων

ΜΑΣ ΑΚΙΝΑΤΗΣ, *Summa theologiae*, II-II, ε. 49, α. 4: Ed. Leon. 8, 369-370). Αυτές οι συνθήκες γνωστικού τύπου επιτρέπουν να αναπτύξουμε τις απαραίτητες προϋποθέσεις για την αποφασιστική στιγμή: η «*providentia*» (πρόνοια), η ικανότητα να εκτιμάς την επάρκεια μιας συμπεριφοράς εφόσον επιδιώκουμε τον ηθικό σκοπό (πρβλ. ΑΓΙΟΣ ΘΩΜΑΣ ΑΚΙΝΑΤΗΣ, *Summa theologiae*, II-II, ε. 49, α. 6: Ed. Leon. 8, 371), και την «*circumspection*» (περίσκεψη), δηλαδή την ικανότητα να εκτιμούμε τις περιστάσεις που συντρέχουν να οικοδομήσουμε την κατάσταση στην οποία υλοποιείται η δράση (πρβλ. ΑΓΙΟΣ ΘΩΜΑΣ ΑΚΙΝΑΤΗΣ, *Summa theologiae*, II-II, ε. 49, α. 7: Ed. Leon. 8, 372). Η σύνεση εξειδικεύεται, στο πλαίσιο της κοινωνικής ζωής, σε δύο ξεχωριστές μορφές: τη «*δεσπόζουσα*» σύνεση, δηλαδή την ικανότητα να διατάσεις καθετί για το μέγιστο καλό της κοινωνίας (πρβλ. ΑΓΙΟΣ ΘΩΜΑΣ ΑΚΙΝΑΤΗΣ, *Summa theologiae*, II-II, ε. 50, α. 1: Ed. Leon. 8, 374), και την «*πολιτική*» σύνεση που οδηγεί τον πολίτη να υπακούει, ακολουθώντας τις υποδείξεις της αρχής (πρβλ. ΑΓΙΟΣ ΘΩΜΑΣ ΑΚΙΝΑΤΗΣ, *Summa theologiae*, II-II, ε. 50, α. 2: Ed. Leon. 8, 375), δίχως να διακυβεύεται η αξιοπρέπεια του ανθρώπου (πρβλ. ΑΓΙΟΣ ΘΩΜΑΣ ΑΚΙΝΑΤΗΣ, *Summa theologiae*, II-II, ε. 47-56: Ed. Leon. 8, 348-406).

¹¹⁴⁸ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Απ. παρ. *Christifideles laici*, 30: AAS 81 (1989) 446-448.

¹¹⁴⁹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Απ. παρ. *Christifideles laici*, 62: AAS 81 (1989) 516-517.

¹¹⁵⁰ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ΄, Εγκ. επ. *Mater et magistra*: AAS 53 (1961) 455.

και των λαϊκών ομάδων που προσπαθούν να τονώσουν χριστιανικά τους διαφόρους τομείς της επίγειας τάξης¹¹⁵⁰: «Η εκκλησιαστική κοινωνία, ήδη παρούσα και ενεργή στα μεμονωμένα πρόσωπα, βρίσκει μια ιδιαίτερη έκφραση στη συλλογική δράση των λαϊκών πιστών, δηλαδή στην αλληλέγγυα δράση τους καθώς συμμετέχουν υπεύθυνα στη ζωή και στην αποστολή της Εκκλησίας»¹¹⁵¹.

550 Η κοινωνική διδασκαλία της Εκκλησίας είναι σημαντικότατο για τις εκκλησιαστικές συναθροίσεις που έχουν ως καθήκον την ποιμαντική δράση σε κοινωνικό πλαίσιο. Αποτελούν ένα ιδιαίτερο σημείο αναφοράς καθώς ενεργούν στην κοινωνική ζωή σύμφωνα με την εκκλησιαστική φυσιογνωμία τους και αποδεικνύουν έτσι πόσο σημαντική είναι η αξία της προσευχής, του στοχασμού και του διαλόγου για να αντιμετωπιστεί και να βελτιωθεί η κοινωνική πραγματικότητα. Πάντως, αξίζει η διάκριση «ανάμεσα σε αυτά που επιχειρούν οι πιστοί εξ ονόματός τους, μόνοι ή συλλογικά, ως πολίτες που καθοδηγούνται από τη χριστιανική συνείδηση, και σε αυτά που επιτελούν εξ ονόματος της Εκκλησίας μαζί με τους ποιμένες τους»¹¹⁵².

Και οι ειδικοί σύλλογοι, που ενώνουν τα μέλη τους στο όνομα της κλήσης και της χριστιανικής αποστολής στο εσωτερικό ενός συγκεκριμένου επαγγελματικού ή πολιτιστικού περιβάλλοντος, μπορούν να επιτελέσουν πολύτιμο έργο χριστιανικής ωριμότητας. Έτσι —για παράδειγμα— ένα καθολικό σωματείο γιατρών διαμορφώνει τα μέλη του μέσα από την άσκηση της αξιολόγησης απέναντι στα τόσα προβλήματα που η ιατρική επιστήμη, η βιολογία και οι άλλες επιστήμες υποβάλλουν στην επαγγελματική ικανότητα του γιατρού αλλά και στη συνείδηση και στην πίστη του. Το ίδιο μπορούμε να πούμε για τους συλλόγους των καθολικών εκπαιδευτικών, νομικών, επιχειρηματιών, εργαζομένων, όπως και τους αθλητικούς και οικολογικούς συλλόγους... Σε αυτό το πλαίσιο η κοινωνική διδασκαλία αποκαλύπτει τη διαπαιδαγωγική της ικανότητα απέναντι στη συνείδηση κάθε ανθρώπου και στον πολιτισμό κάθε χώρας.

¹¹⁵¹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Απ. παρ. *Christifideles laici*, 29: AAS 81 (1989) 443.

¹¹⁵² Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 76: AAS 58 (1966) 1.099.

ε) Η υπηρεσία στα διάφορα πλαίσια της κοινωνικής ζωής

551 Η παρουσία του λαϊκού πιστού στο κοινωνικό πεδίο χαρακτηρίζεται από την υπηρεσία, σημάδι και έκφραση αγάπης, που εκδηλώνεται στην οικογενειακή, πολιτιστική, εργασιακή, οικονομική και πολιτική ζωή με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά: πειθαρχώντας στις διάφορες απαιτήσεις του ιδιαίτερου πλαισίου ενασχόλησής τους, οι λαϊκοί πιστοί εκφράζουν την αλήθεια της πίστης τους και συγχρόνως την αλήθεια της κοινωνικής διδασκαλίας της Εκκλησίας, που βρίσκει την πλήρη της πραγματοποίηση όταν βιώνεται με συγκεκριμένους όρους στη λύση των κοινωνικών προβλημάτων. Η ίδια η αξιοπιστία της κοινωνικής διδασκαλίας πριν από τη συνέπεια και την εσωτερική λογική του βρίσκεται στη μαρτυρία των έργων¹¹⁵³.

Μπαίνοντας στην τρίτη χιλιετία της χριστιανικής εποχής, οι λαϊκοί πιστοί θα αποκαλυφθούν με τη μαρτυρία τους σε όλους τους ανθρώπους με τους οποίους θα επιφορτιστούν τα πιο επιτακτικά καλέσματα της εποχής μας: «Όσοι από τους θησαυρούς της διδασκαλίας της Εκκλησίας προτείνονται από την Ιερά Σύνοδο σκοπό έχουν να βοηθήσουν όλους τους ανθρώπους της εποχής μας, είτε πιστεύουν στον Θεό είτε δεν Τον αναγνωρίζουν ξεκάθαρα, ώστε, αντιλαμβανόμενοι σαφέστερα την ολοκληρωτική κλήση τους, να καταστήσουν τον κόσμο πιο σύμφωνο με την εξέχουσα αξιοπρέπεια του ανθρώπου, επιδιώκοντας μια οικουμενική αδελφοσύνη που θα αιτιολογείται πληρέστερα και κάτω από την ώθηση της αγάπης, να απαντήσουν με γενναιόδωρη και κοινή προσπάθεια στα πιο επιτακτικά καλέσματα της εποχής μας»¹¹⁵⁴.

1. Η υπηρεσία στον άνθρωπο

¹¹⁵³ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ΄, Εγκ. επ. *Mater et magistra*: AAS 53 (1961) 454· ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 57: AAS 83 (1991) 862-863.

¹¹⁵⁴ Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Πομ. διάτ. *Gaudium et spes*, 91: AAS 58 (1966) 1.113.

552 Στα πλαίσια των κοινωνικών υποχρεώσεων των λαϊκών πιστών προβάλλει κυρίως η υπηρεσία στον άνθρωπο: η προώθηση της αξιοπρέπειας κάθε προσώπου, η οποία είναι το πολυτιμότερο αγαθό κάθε ανθρώπου, αποτελεί το «ουσιώδες και κατά μία έννοια το κύριο και ενωτικό καθήκον της υπηρεσίας που η Εκκλησία και οι λαϊκοί πιστοί καλούνται να προσφέρουν στην οικογένεια των ανθρώπων»¹¹⁵⁵.

Η πρώτη μορφή με την οποία εκπληρώνεται αυτό το χρέος συνίσταται στην υποχρέωση και στην προσπάθεια για εσωτερική ανανέωση, καθώς η ιστορία της ανθρωπότητας δεν κινείται από έναν απρόσωπο ντετερμινισμό, αλλά από ένα γαλαξία υποκειμένων, από τις ελεύθερες πράξεις των οποίων εξαρτάται η κοινωνική τάξη. Οι κοινωνικοί θεσμοί δεν εγγυούνται από μόνοι τους, σχεδόν μηχανικά, το καλό όλων: «η εσωτερική ανανέωση του χριστιανικού πνεύματος»¹¹⁵⁶ πρέπει να προηγείται της φροντίδας να βελτιωθεί η κοινωνία «σύμφωνα με το πνεύμα της Εκκλησίας, εδραιώνοντας τη δικαιοσύνη και την κοινωνική αγάπη»¹¹⁵⁷.

Από τη μεταστροφή της καρδιάς ξεπηδά η έγνοια για τον άνθρωπο που αγαπάμε ως αδελφό. Αυτή η έγνοια μάς κάνει να κατανοούμε ως υποχρέωση το καθήκον να εξυγιανθούν οι θεσμοί, οι δομές και οι συνθήκες ζωής που αντιτίθενται στην ανθρωπινή αξιοπρέπεια. Οι λαϊκοί πιστοί πρέπει να εργάζονται συγχρόνως για τη μεταστροφή της καρδιάς και για τη βελτίωση των δομών, λαμβάνοντας υπόψη την ιστορική κατάσταση και χρησιμοποιώντας νόμιμα μέσα, με σκοπό να έχουμε θεσμούς όπου η αξιοπρέπεια όλων των ανθρώπων θα γίνεται πραγματικά σεβαστή και θα προωθείται.

553 Η προώθηση της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας συνεπάγεται κυρίως την υπογράμμιση του απαραβίαστου δικαιώματος στη ζωή, από τη σύλληψη μέχρι το φυσικό θάνατο, πρώτου ανάμεσα σε όλα και προϋπόθεση για όλα τα άλλα δικαιώματα του ανθρώπου¹¹⁵⁸. Ο σεβασμός της ανθρωπίνης

¹¹⁵⁵ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Απ. παρ. *Christifideles laici*, 37: AAS 81 (1989) 460.

¹¹⁵⁶ ΠΙΟΣ ΙΑ΄, Εγκ. επ. *Quadragesimo anno*: AAS 23 (1931) 218.

¹¹⁵⁷ ΠΙΟΣ ΙΑ΄, Εγκ. επ. *Quadragesimo anno*: AAS 23 (1931) 218.

¹¹⁵⁸ ΣΥΝΟΔΟΣ ΠΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΠΙΣΤΗΣ, Διδ. *Donum vitae* (22 Φεβρουαρίου 1987): AAS 80 (1988) 70-102.

αξιοπρέπειας απαιτεί την αναγνώριση της θρησκευτικής διάστασης του ανθρώπου, που δεν είναι «μια απλή “ομολογιακή” ανάγκη, αλλά μια απαίτηση που βρίσκει τις ρίζες της στην ίδια την πραγματικότητα του ανθρώπου»¹¹⁵⁹. Η ουσιαστική αναγνώριση του δικαιώματος στην ελευθερία συνείδησης και στη θρησκευτική ελευθερία είναι από τα πιο υψηλά αγαθά και από τις πιο σοβαρές υποχρεώσεις κάθε λαού που θέλει πραγματικά να εξασφαλίσει το καλό του ανθρώπου και της κοινωνίας¹¹⁶⁰. Στο σημερινό πολιτιστικό πλαίσιο γίνεται ιδιαίτερα επιτακτικό το καθήκον της προστασίας του γάμου και της οικογένειας, που μπορεί να εκπληρωθεί κατάλληλα μόνο με την αναγνώριση της μοναδικής και αναντικατάστατης αξίας αυτής της πραγματικότητας για την αληθινή ανάπτυξη της ανθρωπίνης συμβίωσης¹¹⁶¹.

2. Η υπηρεσία στον πολιτισμό

554 Ο πολιτισμός πρέπει να αποτελεί προνομιούχο χώρο παρουσίας και ενασχόλησης για την Εκκλησία και τους μεμονωμένους χριστιανούς. Ο διαχωρισμός ανάμεσα στη χριστιανική πίστη και στην καθημερινή ζωή κρίνεται από τη Β΄ Σύνοδο του Βατικανού ως ένα από τα πιο σοβαρά λάθη της εποχής μας¹¹⁶². Η σύγχυση του μεταφυσικού ορίζοντα· η απώλεια της νοσταλγίας του Θεού στον αυτοαναφορικό ναρκισσισμό και στην αφθονία των μέσων ενός καταναλωτικού τρόπου ζωής· η υπεροχή που αποδίδεται στην τεχνολογία και στην επιστημονική έρευνα· η έμφαση στο φαίνεσθαι, στην αναζήτηση της εικόνας, στις τεχνικές επικοινωνίας· όλα αυτά τα φαινόμενα πρέπει να κατανοηθούν στις πολιτιστικές τους όψεις και να τεθούν σε σχέση με το κεντρικό θέμα του ανθρώπου, της ολοκληρωτικής του ανάπτυξης, της ικανότητάς του για επικοινωνία και τη δη-

¹¹⁵⁹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Απ. παρ. *Christifideles laici*, 39: AAS 81 (1989) 466.

¹¹⁶⁰ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Απ. παρ. *Christifideles laici*, 39: AAS 81 (1989) 466.

¹¹⁶¹ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Απ. παρ. *Familiaris consortio*, 42-48: AAS 74 (1982) 134-140.

¹¹⁶² Πρβλ. Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 43: AAS 58 (1966) 1.062.

μιουργία σχέσεων με τους άλλους ανθρώπους, της συνεχούς αμφισβήτησής του για τα μεγάλα θέματα που διαπερνούν την ύπαρξή. Πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι «ο πολιτισμός είναι αυτό για το οποίο ο άνθρωπος γίνεται πιο άνθρωπος, “είναι” περισσότερο, πλησιάζει περισσότερο στο “είναι”»¹¹⁶³.

555 Ένας ιδιαίτερος χώρος ενασχόλησης για τους λαϊκούς πιστούς πρέπει να είναι η καλλιέργεια ενός κοινωνικού και πολιτικού πολιτισμού που θα εμπνέεται από το Ευαγγέλιο. Η πρόσφατη ιστορία απέδειξε την αδυναμία και τη ριζική αποτυχία κυρίως σε κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο των πολιτιστικών προοπτικών τις οποίες επί μακρόν συμμαρύνονταν πολλοί και παρουσιάζονταν σαν νικηφόρες. Σε αυτό το πλαίσιο, ιδιαίτερα τις δεκαετίες μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, οι καθολικοί σε διάφορες χώρες κατάφεραν να εδραιώσουν ένα υψηλό καθήκον που μαρτυρεί με ολοένα και μεγαλύτερη σαφήνεια την εγκυρότητα της έμπνευσής τους και της κληρονομιάς των αξιών τους. Πράγματι, το κοινωνικό και πολιτικό καθήκον των καθολικών δεν περιορίζεται ποτέ μόνο στη μεταμόρφωση των δομών, καθώς διατρέχει τη βάση του ένας πολιτισμός που αποδέχεται και δικαιολογεί τα αιτήματα που προέρχονται από την πίστη και την ηθική, θέτοντάς τα ως θεμέλιο και στόχο συγκεκριμένων σχεδιασμών. Όταν υστερεί αυτή η επίγνωση, οι ίδιοι οι καθολικοί καταδικάζονται σε πολιτιστική διασπορά και καθιστούν ανεπαρκείς και περιορισμένες τις προτάσεις τους. Αποτελεί και σήμερα επιτακτική ανάγκη να παρουσιάσουμε με σύγχρονους πολιτιστικούς όρους την κληρονομιά της καθολικής παράδοσης, τις αξίες της, το περιεχόμενό της, ολόκληρη την πνευματική, διανοητική και ηθική κληρονομιά του καθολικισμού. Η πίστη στον Ιησού Χριστό, που προσδιορίστηκε ως «ή όδός καὶ ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ ζωὴ» (Ιω 14,6), ωθεί τους χριστιανούς να προσπαθήσουν με πάντα ανανεωμένο ενδιαφέρον για την οικοδόμηση ενός κοινωνικού και πολιτικού

¹¹⁶³ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Ομιλία στην UNESCO (2 Ιουνίου 1980), 7: AAS 72 (1980) 738.

¹¹⁶⁴ Πρβλ. Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 25: AAS 58 (1966) 1.045-1.046· Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 1.881· ΣΥΝΟΔΟΣ ΠΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΠΙΣΤΗΣ, *Nota Dottrinale circa alcune questioni riguardanti l'impegno e il comportamento dei cattolici nella vita politica*, (24 Νοεμβρίου 2002), 7, Libreria Editrice Vaticana, Πόλις του Βατικανού 2002, σ. 15.

πολιτισμού που θα εμπνέεται από το Ευαγγέλιο¹¹⁶⁴.

556 Η ολοκληρωμένη τελειότητα του ανθρώπου και το καλό όλης της κοινωνίας είναι οι βασικοί σκοποί του πολιτισμού¹¹⁶⁵: η ηθική διάσταση του πολιτισμού είναι μια προτεραιότητα της πολιτικής και κοινωνικής δράσης των λαϊκών πιστών. Η αδιαφορία γι' αυτή τη διάσταση μετατρέπει εύκολα τον πολιτισμό σε ένα όργανο εξαθλίωσης της ανθρωπότητας. Ένας πολιτισμός μπορεί να γίνει στείρος και να κινηθεί προς την παρακμή όταν «κλείνεται στον εαυτό του και προσπαθεί να διαιωνίσει γερασμένες μορφές ζωής, αρνούμενος κάθε ανταλλαγή και σύγκριση γύρω από την αλήθεια του ανθρώπου»¹¹⁶⁶. Ο σχηματισμός ενός πολιτισμού ικανού να εμπλουτίσει τον άνθρωπο απαιτεί τη συμμετοχή του ανθρώπου, ο οποίος αναπτύσσει τη δημιουργικότητά του, την ευφυΐα του, τη γνώση του για τον κόσμο και τους ανθρώπους και επενδύει την ικανότητά του για αυτοκυριαρχία, για προσωπική θυσία, για αλληλεγγύη και τη διάθεση να προωθήσει το κοινό καλό¹¹⁶⁷.

557 Το κοινωνικό και πολιτικό χρέος του λαϊκού πιστού σε πολιτιστικό πλαίσιο προσλαμβάνει σήμερα μερικές ακριβείς κατευθύνσεις. Η πρώτη είναι εκείνη που προσπαθεί να εγγυηθεί στον καθένα το δικαίωμα όλων σε έναν πολιτισμό «που συμφωνεί με την αξιοπρέπεια του ανθρώπου, δίχως διαχωρισμούς φυλής, φύλου, εθνικότητας, θρησκείας ή κοινωνικής κατάστασης»¹¹⁶⁸. Αυτό το δικαίωμα συνεπάγεται το δικαίωμα των οικογενειών και των ανθρώπων σε ένα σχολείο ελεύθερο και ανοιχτό· ελευθερία πρόσβασης στα μέσα μαζικής επικοινωνίας, για τα οποία πρέπει να αποφευχθεί κάθε μορφή μονοπωλίου και ιδεολογικού ελέγχου· ελευθερία αναζήτησης, διάδοσης της σκέψης, διαλόγου και σύγκρισης. Στη ρίζα της

¹¹⁶⁵ Πρβλ. Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 59: AAS 58 (1966) 1.079-1.080.

¹¹⁶⁶ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 50: AAS 83 (1991) 856.

¹¹⁶⁷ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Ομιλία στην UNESCO (2 Ιουνίου 1980), 11: AAS 72 (1980) 742.

¹¹⁶⁸ Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 60: AAS 58 (1966) 1.081.

φτώχειας πολλών λαών υπάρχουν διάφορες μορφές πολιτιστικής στέρεσης και ελλειπούς αναγνώρισης των *πολιτιστικών δικαιωμάτων*. Το καθήκον της διαπαιδαγώγησης και της διαμόρφωσης του ανθρώπου αποτελεί ανέκαθεν την πρώτη έγνοια της κοινωνικής δράσης των χριστιανών.

558 Η δεύτερη πρόκληση του καθήκοντος του λαϊκού πιστού αφορά το περιεχόμενο του πολιτισμού, δηλαδή την αλήθεια. Το θέμα της αλήθειας είναι ουσιώδες για τον πολιτισμό, επειδή υπολείπεται «η υποχρέωση κάθε ανθρώπου να πιστεύει στην έννοια του ολοκληρωμένου ανθρώπου, στην οποία υπερτερούν οι αξίες της ευφύιας, της βούλησης, της συνείδησης και της αδελφούνης»¹¹⁶⁹. Η σωστή ανθρωπολογία είναι το στοιχείο της διαφώτισης και της επαλήθευσης όλων των ιστορικών πολιτιστικών μορφών. Το καθήκον του χριστιανού στο πολιτιστικό πλαίσιο αντιτίθεται σε κάθε περιοριστική και ιδεολογική άποψη του ανθρώπου και της ζωής. Το δυναμισμό του ανοίγματος προς την αλήθεια εγγυάται κυρίως το γεγονός ότι «οι πολιτισμοί των διαφορετικών εθνών είναι κατά βάθος άλλοι τόσοι τρόποι για να απαντηθεί το ερώτημα γύρω από την έννοια της ατομικής ύπαρξης»¹¹⁷⁰.

559 Οι χριστιανοί πρέπει να αφοσιωθούν ώστε να αξιοποιηθεί πλήρως η θρησκευτική διάσταση του πολιτισμού· αυτό το καθήκον είναι πολύ σημαντικό και επιτακτικό για την ποιότητα της ανθρώπινης ζωής σε ατομικό και κοινωνικό επίπεδο. Στο κέντρο κάθε πολιτισμού βρίσκεται το ερώτημα που προέρχεται από το μυστήριο της ζωής και αναφέρεται στο μεγαλύτερο μυστήριο, εκείνο του Θεού· όταν το εξαλείφουμε, φθείρονται ο πολιτισμός και η ηθική ζωή των εθνών¹¹⁷¹. Η αυθεντική θρησκευτική διάσταση είναι συστατική του ανθρώπου και του επιτρέπει να ανοίγει στις διάφορες δραστηριότητές του τον ορίζοντα όπου βρίσκουν σημασία και κατεύθυνση. Η θρησκευτικότητα ή πνευματικότητα του ανθρώπου

¹¹⁶⁹ Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 61: AAS 58 (1966) 1.082.

¹¹⁷⁰ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 24: AAS 83 (1991) 822.

¹¹⁷¹ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 24: AAS 83 (1991) 821-822.

εκδηλώνεται στις μορφές του πολιτισμού, στις οποίες χαρίζει ζωτικότητα και έμπνευση. Το μαρτυρούν τα πολυάριθμα έργα τέχνης όλων των εποχών. Όταν καταργείται η θρησκευτική διάσταση ενός ανθρώπου ή ενός λαού, νεκρώνεται ο ίδιος ο πολιτισμός· και μερικές φορές φτάνει στο σημείο να εξαφανιστεί.

560 Για την προώθηση ενός αυθεντικού πολιτισμού, οι λαϊκοί πιστοί θα δώσουν μεγάλη σημασία στα μέσα μαζικής επικοινωνίας, εξετάζοντας κυρίως το περιεχόμενο των πολυάριθμων επιλογών που κάνουν οι άνθρωποι: αυτές οι επιλογές, μολοντί διαφέρουν από ομάδα σε ομάδα και από άτομο σε άτομο, έχουν όλες ένα ηθικό βάρος και πρέπει να εκτιμηθούν κάτω από αυτή την οπτική. Για να επιλέξουν ορθά, οφείλουν να γνωρίζουν τους κανόνες ηθικής τάξεως και να τους εφαρμόζουν πιστά¹¹⁷². Η Εκκλησία προσφέρει μια μακρόχρονη παράδοση σοφίας, ριζωμένη στη θείκη Αποκάλυψη και στον ανθρώπινο στοχασμό¹¹⁷³, ο θεολογικός προσανατολισμός των οποίων λειτουργεί ως σπουδαίο διορθωτικό τόσο απέναντι στην «άθρη» λύση, που στερεί τον άνθρωπο από μία θεμελιώδη συνιστώσα του, την πνευματική, όσο και απέναντι στις ανεκτικές και καταναλωτικές λύσεις, οι οποίες με διάφορες δικαιολογίες στοχεύουν να τον πείσουν για την ανεξαρτησία του από κάθε νόμο και από τον Θεό¹¹⁷⁴. Περισσότερο από το να κρίνει τα μέσα κοινωνικής επικοινωνίας, αυτή η παράδοση τίθεται στην υπηρεσία τους: «ο πολιτισμός της σοφίας, χαρακτηριστικός της Εκκλησίας, μπορεί να αποτρέψει τον πολιτισμό της πληροφορίας των μέσων κοινωνικής επικοινωνίας να γίνει μια συσσώρευση γεγονότων χωρίς νόημα»¹¹⁷⁵.

561 Οι λαϊκοί πιστοί θα θεωρούν τα μέσα σαν πιθανά και ισχυρά όργα-

¹¹⁷² Πρβλ. Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Διάτ. *Inter mirifica*, 4: AAS 56 (1964) 146.

¹¹⁷³ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγγ. επ. *Fides et ratio*, 36-48: AAS 91 (1999) 33-34.

¹¹⁷⁴ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγγ. επ. *Centesimus annus*, 55: AAS 83 (1991) 861.

¹¹⁷⁵ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', *Μήνυμα για την τριακοστή τρίτη Παγκόσμια Ημέρα για τις Κοινωνικές Επικοινωνίες 1999*, 3: *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, XXII, 1 (1979) 283.

να αλληλεγγύης: «Η αλληλεγγύη εμφανίζεται ως συνέπεια μιας αληθινής και σωστής επικοινωνίας και μιας ελεύθερης κυκλοφορίας ιδεών, που ευνοούν τη γνώση και το σεβασμό των άλλων»¹¹⁷⁶. Αυτό δε θα συμβεί αν τα μέσα κοινωνικής επικοινωνίας χρησιμοποιούνται για να δημιουργηθούν και να στηριχθούν οικονομικά συστήματα στην υπηρεσία της απληστίας και της πλεονεξίας. Απέναντι σε σοβαρές αδικίες, η απόφαση να αγνοηθούν εντελώς κάποιες όψεις της ανθρώπινης δυστυχίας αντικατοπτρίζει μιαν αδικαιολόγητη επιλογή¹¹⁷⁷. Οι δομές και η πολιτική της επικοινωνίας και η κατανομή της τεχνολογίας είναι παράγοντες που συνεισφέρουν ώστε ορισμένα πρόσωπα να είναι «πλούσια» σε πληροφορίες και άλλα «φτωχά», σε μια εποχή όπου η ευημερία, ακόμη κι η επιβίωση εξαρτώνται από την πληροφορία. Με αυτό τον τρόπο, λοιπόν, τα μέσα κοινωνικής επικοινωνίας συμβάλλουν στις αδικίες και στις ανισορροπίες που προκαλούν εκείνο τον πόνο τον οποίο ύστερα μεταφέρουν ως πληροφορία. Η τεχνολογία της επικοινωνίας και της πληροφορίας, μαζί με την εκπαίδευση στη χρήση τους πρέπει να στοχεύουν στην εξάλειψη αυτών των αδικιών και των ανισορροπιών.

562 Οι επαγγελματίες των μέσων κοινωνικής επικοινωνίας δεν είναι οι μοναδικοί που έχουν ηθικές υποχρεώσεις. Και οι χρήστες έχουν υποχρεώσεις. Οι επιχειρηματίες που επιχειρούν να αναλάβουν ευθύνες αξιίζουν ένα συνειδητοποιημένο κοινό. Η πρώτη υποχρέωση του χρήστη των κοινωνικών επικοινωνιών συνίσταται στη διάκριση και στην επιλογή. Οι γονείς, οι οικογένειες και η Εκκλησία έχουν συγκεκριμένες και αναφαίρετες ευθύνες. Σ' εκείνους που εργάζονται με διάφορους τρόπους στις κοινωνικές επικοινωνίες αντηχεί δυνατά και ξεκάθαρα η προειδοποίηση του απόστολου Παύλου: «Διὸ ἀποθέμενοι τὸ ψεῦδος λαλεῖτε ἀλήθειαν ἕκαστος μετὰ τοῦ πλησίον αὐτοῦ· ὅτι ἔσμεν ἀλλήλων μέλη. [...] πᾶς λόγος σαπρὸς ἐκ τοῦ στόματος ὑμῶν μὴ ἐκπορευέσθω, ἀλλ' εἴ τις ἀγαθὸς πρὸς οἰκοδομὴν τῆς χρείας, ἵνα δῶ χάριν τοῖς ἀκούουσι» (Εφ 4,25,29). Η υπηρε-

¹¹⁷⁶ Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 2.495.

¹¹⁷⁷ Πρβλ. ΠΟΝΤΙΦΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΓΙΑ ΤΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΕΣ, *Etica nelle comunicazioni sociali* (4 Ιουνίου 2000), 14, Libreria Editrice Vaticana, Πόλις του Βατικανού 2000, σσ. 16-17.

σία στον άνθρωπο μέσα από τη δόμηση μιας κοινότητας που θα βασίζεται στην αλληλεγγύη, στη δικαιοσύνη και στην αγάπη και η διάδοση της αλήθειας για την ανθρώπινη ζωή και για την τελική εκπλήρωσή της στον Θεό είναι οι ουσιαστικές απαιτήσεις των μέσων κοινωνικής επικοινωνίας¹¹⁷⁸. Στο φως της πίστης, η ανθρώπινη επικοινωνία πρέπει να θεωρείται μια διαδρομή από τη Βαβέλ στην Πεντηκοστή, δηλαδή η προσωπική και κοινωνική δέσμευση να ξεπεραστεί η κατάρρευση της επικοινωνίας (πρβλ. Γεν 11,4-8) επιχειρώντας ένα άνοιγμα προς το δώρο των γλωσσών (πρβλ. Πραξ 2,5-11), στην ανανεωμένη από τη δύναμη του Αγίου Πνεύματος, που έστειλε ο Υιός, επικοινωνία.

3. Η υπηρέσία στην οικονομία

563 *Μπροστά στην πολυπλοκότητα του σύγχρονου οικονομικού πλαισίου, ο λαϊκός πιστός θα καθοδηγείται στη δράση του από τις αρχές του κοινωνικού Διδακτικού Σώματος.* Είναι αναγκαίο να γνωστοποιούνται και να γίνονται δεκτές στην οικονομική δραστηριότητα: όταν αυτές οι αρχές αγνοούνται, με πρώτη ανάμεσα σε όλες την κεντρικότητα του ανθρώπου, διακυβεύεται η ποιότητα της οικονομικής δραστηριότητας¹¹⁷⁹.

Η ενασχόληση του χριστιανού θα μεταφραστεί και σε μια προσπάθεια πολιτιστικού στοχασμού που θα στοχεύει σε μίαν αντίληψη που θα αφορά τα σημερινά πρότυπα οικονομικής-κοινωνικής ανάπτυξης. Ο περιορισμός του ζητήματος της ανάπτυξης σε πρόβλημα αποκλειστικά τεχνικό θα προκαλούσε ένα κενό στο πραγματικό περιεχόμενό του που αφορά «την αξιοπρέπεια του ανθρώπου και των λαών»¹¹⁸⁰.

¹¹⁷⁸ Πρβλ. ΠΟΝΤΙΦΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΓΙΑ ΤΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΕΣ, *Etica nelle comunicazioni sociali* (4 Ιουνίου 2000), 33, Libreria Editrice Vaticana, Πόλις του Βατικανού 2000, σσ. 43-44.

¹¹⁷⁹ ΣΥΝΟΔΟΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΠΙΣΤΗΣ, *Nota Dottrinale circa alcune questioni riguardanti l'impegno e il comportamento dei cattolici nella vita politica* (24 Νοεμβρίου 2002), 3, Libreria Editrice Vaticana, Πόλις του Βατικανού 2002, σ. 8.

¹¹⁸⁰ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Sollicitudo rei socialis*, 41: AAS 80 (1988) 570.

564 Οι ειδικοί της οικονομικής επιστήμης, οι οικονομικοί παράγοντες και οι υπεύθυνοι πολιτικοί πρέπει να αντιληφθούν ότι είναι επιτακτική μια αναθεώρηση της οικονομίας, λαμβάνοντας υπόψη από τη μια μεριά τη δραματική υλική φτώχεια δισεκατομμυρίων ανθρώπων και από την άλλη το γεγονός ότι «οι σύγχρονες οικονομικές, κοινωνικές και πολιτιστικές δομές πασχίζουν να επιφορτιστούν με τις απαιτήσεις μιας αυθεντικής ανάπτυξης»¹¹⁸¹. Οι νόμιμες απαιτήσεις της οικονομικής δραστηριότητας πρέπει να εναρμονιστούν καλύτερα με εκείνες της πολιτικής συμμετοχής και της κοινωνικής δικαιοσύνης. Συγκεκριμένα, αυτό σημαίνει να υφάνουμε με αλληλεγγύη τα δίκτυα των οικονομικών, πολιτικών και κοινωνικών αλληλεξαρτήσεων, που οι εν εξελίξει διαδικασίες της παγκοσμιοποίησης τείνουν να μεγεθύνουν¹¹⁸². Σε αυτή την προσπάθεια αναθεώρησης, που διαγράφεται διαρθρωμένη και προορίζεται να επηρεάσει τις αντιλήψεις για την οικονομική πραγματικότητα, αποδεικνύονται πολύτιμες οι χριστιανικής έμπνευσης ομάδες που κινούνται στον οικονομικό χώρο: σωματεία εργαζομένων, επιχειρηματιών, οικονομολόγων.

4. Η υπηρεσία στην πολιτική

565 Για τους λαϊκούς πιστούς η πολιτική ενασχόληση είναι μια ποιοτική και απαιτητική έκφραση της χριστιανικής δέσμευσης στην υπηρεσία των άλλων¹¹⁸³. Η επιδίωξη του κοινού καλού σε πνεύμα υπηρεσίας· η ανάπτυξη της δικαιοσύνης με ιδιαίτερη προσοχή απέναντι σε καταστάσεις φτώχειας και δυστυχίας· ο σεβασμός στην αυτονομία της επίγειας πραγματικότητας· η αρχή της επικουρικότητας· η προώθηση του διαλόγου και της ειρήνης στον ορίζοντα της αλληλεγγύης· αυτές είναι οι κατευθύνσεις προς τις οποίες οι λαϊκοί χριστιανοί πρέπει να στρέφουν την πολιτική τους δράση. Όλοι οι πιστοί, ως κάτοχοι των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων

¹¹⁸¹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 2000*, 14: AAS 92 (2000) 366.

¹¹⁸² ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 2000*, 17: AAS 92 (2000) 367-368.

¹¹⁸³ Πρβλ. ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ΄, Απ. επ. *Octogesima adveniens*, 46: AAS 63 (1971) 433-436.

των πολιτών, οφείλουν να σέβονται αυτές τις κατευθύνσεις· ιδιαίτερα πρέπει να τις λάβουν υπόψη όσοι έχουν άμεσα και θεσμικά καθήκοντα στη διαχείριση της σύνθετης προβληματικής των δημοσίων πραγμάτων, στην τοπική αυτοδιοίκηση, στους εθνικούς και διεθνείς θεσμούς.

566 Η υπεύθυνη εργασία στους κοινωνικούς και πολιτικούς θεσμούς απαιτεί αυστηρή και διαρθρωμένη δέσμευση που, συνεισφέροντας στον πολιτικό διάλογο, στο σχεδιασμό και στις επιχειρησιακές επιλογές, θα ξέρει να προβάλλει την απόλυτη αναγκαιότητα για ηθική αναβάθμιση της κοινωνικής και πολιτικής ζωής. Η περιορισμένη προσοχή προς την ηθική διάσταση οδηγεί στην απανθρωπιά της συλλογικής ζωής και των κοινωνικών και πολιτικών θεσμών, παγιώνοντας τις «δομές της αμαρτίας»¹¹⁸⁴: «Αν ζεις και ενεργείς πολιτικά σε συμφωνία με τη συνείδησή σου δε γίνεσαι υποχείριο που υποχωρεί σε θέσεις ξένες προς το πολιτικό χρέος ή σε μια μορφή φονταμενταλισμού, αλλά η έκφραση με την οποία οι χριστιανοί προσφέρουν τη βοήθειά τους, καθώς μέσα από την πολιτική εγκαθιδρύεται μια πιο σωστή και συνεπής προς την αξιοπρέπεια του ανθρώπου τάξη»¹¹⁸⁵.

567 Στο πλαίσιο της πολιτικής ενασχόλησης του λαϊκού πιστού, η προετοιμασία για την άσκηση εξουσίας την οποία πρέπει να αναλάβουν οι χριστιανοί απαιτεί εξαιρετική προσοχή, ιδιαίτερα όταν τους καλεί σε αυτό το αξίωμα η εμπιστοσύνη των συμπολιτών τους, σύμφωνα με τους δημοκρατικούς κανόνες. Οφείλουν να εκτιμήσουν το δημοκρατικό σύστημα «επειδή εξασφαλίζει τη συμμετοχή των πολιτών στις πολιτικές επιλογές και εγγυάται στους κυβερνώμενους τη δυνατότητα να εκλέγουν και να ελέγχουν τους κυβερνώντες και να τους αντικαθιστούν με ειρηνικό τρόπο, όπου αποδεικνύεται ενδεδειγμένο»¹¹⁸⁶ και να απωθούν σκοτεινές

¹¹⁸⁴ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Sollicitudo rei socialis*, 36: AAS 80 (1988) 561-563.

¹¹⁸⁵ ΣΥΝΟΔΟΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΠΙΣΤΗΣ, *Nota Dottrinale circa alcune questioni riguardanti l'impegno e il comportamento dei cattolici nella vita politica*, (24 Νοεμβρίου 2002), 6, Libreria Editrice Vaticana, Πόλις του Βατικανού 2002, σ. 13.

¹¹⁸⁶ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 46: AAS 83 (1991) 850.

ομάδες εξουσίας που σκοπό έχουν να περιορίσουν ή να ανατρέψουν τη λειτουργία των νόμιμων θεσμών. Η άσκηση της εξουσίας οφείλει να προσλάβει το χαρακτήρα υπηρεσίας, που πρέπει να επιτελείται πάντα στο πλαίσιο του ηθικού νόμου για την επιδίωξη του κοινού καλού¹¹⁸⁷: όποιος ασκεί την πολιτική εξουσία πρέπει να προσπαθεί να συγκλίνει τις ενέργειες όλων των πολιτών προς αυτόν το σκοπό, όχι με αυταρχικό τρόπο, αλλά χρησιμοποιώντας την ηθική δύναμη που τροφοδοτείται από την ελευθερία.

568 Ο λαϊκός πιστός καλείται να εντοπίσει στις συγκεκριμένες πολιτικές καταστάσεις τα όντως ρεαλιστικά βήματα για να υλοποιηθούν οι αρχές και οι ηθικές αξίες της κοινωνικής ζωής. Αυτό απαιτεί μια κριτική μέθοδο¹¹⁸⁸, ατομική και συλλογική, διαρθρωμένη γύρω από μερικά κομβικά σημεία: τη γνώση των καταστάσεων, που θα έχουν αναλυθεί με τη βοήθεια των κοινωνικών επιστημών και των κατάλληλων μέσων· τη συστηματική μελέτη της πραγματικότητας υπό το φως του αναλλοίωτου μηνύματος του Ευαγγελίου και της κοινωνικής διδασκαλίας της Εκκλησίας· τον καθορισμό των επιλογών που θα έχουν ως στόχο τη θετική εξέλιξη της παρούσας κατάστασης. Από το βάθος της επαγρύπνησης και της ερμηνείας της πραγματικότητας μπορούν να δημιουργηθούν συγκεκριμένες και αποτελεσματικές επιχειρησιακές επιλογές· πάντως, δεν πρέπει να τους αποδίδουμε απόλυτη αξία, επειδή κανένα πρόβλημα δεν μπορεί να λυθεί οριστικά: «η πίστη δεν απαίτησε ποτέ να συγκρατήσει σ' ένα αυστηρό σχήμα τα κοινωνιολογικά ζητήματα, έχοντας επίγνωση ότι η ιστορική διάσταση στην οποία ζει ο άνθρωπος απαιτεί να ελεγχθεί η παρουσία των καταστάσεων που δεν είναι τέλειες και συχνά μεταβάλλονται ταχύτατα»¹¹⁸⁹.

¹¹⁸⁷ Πρβλ. Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 74: AAS 58 (1966) 1.095-1.097.

¹¹⁸⁸ ΣΥΝΟΔΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΘΟΛΙΚΗ ΔΙΑΠΑΙΔΑΓΩΓΗΣΗ, *Orientamenti per lo studio e l'insegnamento della dottrina sociale della Chiesa nella formazione sacerdotale*, 8, Tipografia Poliglotta Vaticana, Ρώμη 1988, σσ. 13-14.

¹¹⁸⁹ ΣΥΝΟΔΟΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΠΙΣΤΗΣ, *Nota Dottrinale circa alcune questioni riguardanti l'impegno e il comportamento dei cattolici nella vita politica*, (24 Νοεμβρίου 2002), 7, Libreria Editrice Vaticana, Πόλις του Βατικανού 2002, σ. 16.

569 Μια εμβληματική κατάσταση για την άσκηση της διάκρισης αποτελεί η λειτουργία του δημοκρατικού συστήματος, που σήμερα γίνεται αντιληπτή από πολλούς με μιαν αγνωστική και σχετικιστική προοπτική, η οποία οδηγεί στο να θεωρήσουμε την αλήθεια σαν ένα προϊόν καθορισμένο από την πλειονότητα και με τους όρους που θέτουν οι πολιτικές ισορροπίες¹¹⁹⁰. Σ' ένα τέτοιο πλαίσιο, η διάκριση είναι ιδιαίτερα δεσμευτική όταν ασκείται σε πλαίσια όπως η αντικειμενικότητα και η ορθότητα των πληροφοριών, η επιστημονική έρευνα ή οι οικονομικές επιλογές που επιδρούν στη ζωή των πιο φτωχών ή σε πραγματικότητες που παραπέμπουν σε θεμελιώδεις και αναφαίρετες ηθικές απαιτήσεις, όπως η ιερότητα της ζωής, το αδιάλυτο του γάμου, η προώθηση της οικογένειας που θεμελιώνεται στο γάμο ανάμεσα σε άντρα και γυναίκα.

Σ' αυτή την κατάσταση είναι χρήσιμες μερικές θεμελιώδεις αρχές: η μοναδικότητα και συγχρόνως η σύνδεση ανάμεσα στη νόμιμη και στην ηθική τάξη· η πίστη στην ταυτότητά μας και ταυτόχρονα η διάθεση για διάλογο με όλους· η ανάγκη κατά την κρίση και την κοινωνική ενασχόληση ο χριστιανός να αναφέρεται στην τριπλή και αδιαίρετη αλήθεια των φυσικών αξιών, σεβόμενος τη νόμιμη αυτονομία της επίγειας πραγματικότητας, των ηθικών αξιών, προωθώντας την επίγνωση της έμφυτης ηθικής διάστασης κάθε κοινωνικού και πολιτικού προβλήματος, των υπερφυσικών αξιών, εκπληρώνοντας το καθήκον του στο πνεύμα του Ευαγγελίου του Ιησού Χριστού.

570 Όταν σε πλαίσια και πραγματικότητες που παραπέμπουν σε θεμελιώδεις ηθικές απαιτήσεις προτείνονται ή πραγματοποιούνται νομοθετικές και πολιτικές επιλογές αντίθετες στις χριστιανικές αρχές και αξίες, το Διδακτικό Σώμα της Εκκλησίας διδάσκει ότι «η καλά διαμορφωμένη χριστιανική συνείδηση δεν επιτρέπει σε κανέναν να ευνοήσει με την ψήφο του την πραγματοποίηση ενός πολιτικού προγράμματος ή ενός νόμου

¹¹⁹⁰ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 46: AAS 83 (1991) 850-851.

¹¹⁹¹ ΣΥΝΟΔΟΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΠΙΣΤΗΣ, *Nota Dottrinale circa alcune questioni riguardanti l'impegno e il comportamento dei cattolici nella vita politica*, (24 Νοεμβρίου 2002), 4, Libreria Editrice Vaticana, Πόλις του Βατικανού 2002, σ. 9.

όπου το βασικό περιεχόμενο της πίστης και της ηθικής ανατρέπεται από την παρουσίαση εναλλακτικών ή αντίθετων σε αυτό προτάσεων»¹¹⁹¹.

Στην περίπτωση που δε στάθηκε δυνατό να αποτρέψουμε την πραγματοποίηση παρόμοιων πολιτικών προγραμμάτων ή να εμποδίσουμε ή να καταργήσουμε τέτοιους νόμους, το Διδακτικό Σώμα της Εκκλησίας διδάσκει ότι ένας κοινοβουλευτικός, του οποίου η προσωπική και απόλυτη αντίθεση είναι ξεκάθαρη και σε όλους γνωστή, θα μπορούσε να προσφέρει νόμιμα την υποστήριξή του σε προτάσεις που θα στοχεύουν να περιορίσουν τις ζημιές τέτοιων νόμων και προγραμμάτων και να περιορίσουν τα αρνητικά αποτελέσματα στο πολιτιστικό επίπεδο και στο επίπεδο της δημόσιας ηθικής. Από αυτή την άποψη, αποδεικνύεται εμβληματική η περίπτωση ενός νόμου υπέρ των αμβλύσεων¹¹⁹². Η ψήφισή του σε κάθε περίπτωση δεν μπορεί να ερμηνευθεί ως παραδοχή ενός αισχρού νόμου, αλλά μόνον ως συνεισφορά για να μειωθούν οι αρνητικές συνέπειες ενός νομοθετικού μέτρου την ευθύνη του οποίου έχει εξ ολοκλήρου εκείνος που τον θεσμοθέτησε.

Να ληφθεί υπόψη ότι, απέναντι στις πολλαπλές καταστάσεις όπου διακυβεύονται θεμελιώδη και αδιαπραγμάτευτα ηθικά αιτήματα, η χριστιανική μαρτυρία πρέπει να θεωρείται απαραίτητο καθήκον που μπορεί να φτάσει μέχρι τη θυσία της ζωής, το μαρτύριο, στο όνομα της αγάπης και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας¹¹⁹³. Η ιστορία των είκοσι αιώνων, κι αυτή του τελευταίου, είναι πλούσια από μάρτυρες της χριστιανικής αλήθειας, μάρτυρες της ευαγγελικής πίστης, της ελπίδας, της αγάπης. Το μαρτύριο είναι η απόδειξη της προσωπικής συμμόρφωσης με τον εσταυρωμένο Ιησού, που φτάνει κανείς μέχρι το έσχατο σημείο να δώσει ακόμη και το αίμα του, σύμφωνα με τη διδασχή του Ευαγγελίου: «ἐὰν μὴ ὁ κόκκος τοῦ σίτου πεσὼν εἰς τὴν γῆν ἀποθάνῃ, [...] πολὺν καρπὸν φέρει» (Ιω 12,24).

571 Η πολιτική ενασχόληση των καθολικών συσχετίζεται συχνά με τη

¹¹⁹² Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Evangelium vitae*, 73: AAS 87 (1995) 486-487.

¹¹⁹³ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Απ. παρ. *Christifideles laici*, 39: AAS 81 (1989) 466-468.

¹¹⁹⁴ Πρβλ. Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 76: AAS 58 (1966) 1.099-1.100.

«λαϊκότητα», δηλαδή τη διάκριση ανάμεσα στην πολιτική και στη θρησκευτική σφαίρα¹¹⁹⁴. Αυτή η διάκριση «είναι μια αξία που αποκτήθηκε και αναγνωρίστηκε από την Εκκλησία και ανήκει στην κληρονομιά του πολιτισμού»¹¹⁹⁵. Πάντως, η καθολική ηθική διδασκαλία αποκλείει ξεκάθαρα την προοπτική μιας λαϊκότητας εννοούμενης ως αυτονομίας του ηθικού νόμου: «Πράγματι, η “λαϊκότητα” υποδεικνύει κατ’ αρχάς τη στάση εκείνου που σέβεται τις αλήθειες που αναβρύζουν από τη φυσική γνώση του ανθρώπου ο οποίος ζει στην κοινωνία, έστω κι αν αυτές οι αλήθειες διδάχθηκαν από μια ορισμένη θρησκεία, επειδή η αλήθεια είναι μία»¹¹⁹⁶. Το να αναζητάμε ειλικρινά την αλήθεια, να προωθούμε και να προστατεύουμε με νόμιμα μέσα τις ηθικές αλήθειες που αφορούν την κοινωνική ζωή —τη δικαιοσύνη, την ελευθερία, το σεβασμό της ζωής και των άλλων δικαιωμάτων του ανθρώπου— είναι δικαίωμα και υποχρέωση όλων των μελών μιας κοινωνικής και πολιτικής κοινότητας.

Όταν το Διδακτικό Σώμα της Εκκλησίας επεμβαίνει σε θέματα που αφορούν την κοινωνική και πολιτική ζωή, δεν παραβλέπει τις απαιτήσεις για μια ορθή ερμηνεία της λαϊκότητας, καθώς «δε θέλει να ασκήσει πολιτική εξουσία ούτε να περιορίσει την ελευθερία άποψης των καθολικών σε συναφή θέματα. Σκοπό έχει αντίθετα —όπως είναι καθήκον της— να διδάξει και να φωτίσει τη συνείδηση των πιστών, κυρίως όσων ασχολούνται με την πολιτική ζωή, ώστε η δράση τους να είναι πάντα στην υπηρεσία της ολοκληρωμένης προώθησης του ανθρώπου και του κοινού καλού. Η κοινωνική διδασχία της Εκκλησίας δεν αναμειγνύεται στη διακυβέρνηση μεμονωμένων χωρών. Βέβαια, θέτει ένα ηθικό καθήκον συνέπειας στους λαϊκούς πιστούς, στη συνείδησή τους που είναι μία και ακέραιη»¹¹⁹⁷.

¹¹⁹⁵ ΣΥΝΟΔΟΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΠΙΣΤΗΣ, *Nota Dottrinale circa alcune questioni riguardanti l'impegno e il comportamento dei cattolici nella vita politica*, (24 Νοεμβρίου 2002), 6, Libreria Editrice Vaticana, Πόλις του Βατικανού 2002, σ. 11.

¹¹⁹⁶ ΣΥΝΟΔΟΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΠΙΣΤΗΣ, *Nota Dottrinale circa alcune questioni riguardanti l'impegno e il comportamento dei cattolici nella vita politica*, (24 Νοεμβρίου 2002), 6, Libreria Editrice Vaticana, Πόλις του Βατικανού 2002, σ. 12.

¹¹⁹⁷ ΣΥΝΟΔΟΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΠΙΣΤΗΣ, *Nota Dottrinale circa alcune questioni riguardanti l'impegno e il comportamento dei cattolici nella vita politica*, (24 Νοεμβρίου 2002), 6, Libreria Editrice Vaticana, Πόλις του Βατικανού 2002, σ. 12-13.

572 Η αρχή της λαϊκότητας συνεπάγεται το σεβασμό κάθε θρησκευτικής ομολογίας εκ μέρους του κράτους, «που εξασφαλίζει την ελεύθερη άσκηση λατρευτικών, πνευματικών, πολιτιστικών και φιλανθρωπικών δραστηριοτήτων της κοινότητας των πιστών. Σε μια πλουραλιστική κοινωνία η λαϊκότητα είναι ένας τρόπος επικοινωνίας ανάμεσα στις διάφορες πνευματικές παραδόσεις και στο έθνος»¹¹⁹⁸. Δυστυχώς, ακόμη και στις δημοκρατικές κοινωνίες διατηρούνται εκφράσεις μισαλλόδοξου λαϊκισμού, που εχθρεύονται κάθε μορφή πολιτικής και πολιτιστικής σημασίας της πίστης, προσπαθώντας να υποβαθμίσουν την κοινωνική και πολιτική ενασχόληση των χριστιανών επειδή ομολογούν τις αλήθειες που διδάσκει η Εκκλησία και υπακούουν στο ηθικό καθήκον να είναι συνεπείς με τη συνείδησή τους και φθάνουν μέχρι του σημείου να αρνηθούν επίσης και πλήρως την ίδια τη φυσική ηθική. Αυτή η άρνηση, που αποδεικνύει μια κατάσταση ηθικής αναρχίας με προφανή συνέπεια την υπερίσχυση του πιο δυνατού στον πιο αδύναμο, δεν μπορεί να γίνει δεκτή από καμία μορφή νόμιμου πλουραλισμού, καθώς δυναμιτίζει τις βάσεις της ανθρώπινης συνύπαρξης. Στο φως αυτής της κατάστασης των πραγμάτων, «η περιθωριοποίηση του χριστιανισμού... δε θα μπορούσε να ωφελήσει το προγραμματικό μέλλον μιας κοινωνίας και την ομόνοια ανάμεσα στους λαούς, μάλλον θα ναρκοθετούσε τα ίδια τα πνευματικά και πολιτιστικά θεμέλια του πολιτισμού»¹¹⁹⁹.

573 Ένα ιδιαίτερο πλαίσιο διάκρισης για τους λαϊκούς πιστούς αφορά την επιλογή των πολιτικών οργάνων, δηλαδή τη συμμετοχή σε ένα κόμμα και σε άλλες εκφράσεις πολιτικής συμμετοχής. Πρέπει να επιχειρήσουν μια επιλογή συνεπή με τις αξίες, λαμβάνοντας υπόψη τις πραγματικές περιστάσεις. Πάντως, οποιαδήποτε επιλογή πρέπει να έχει τις ρίζες της στην αγάπη και να τείνει στην αναζήτηση του κοινού καλού¹²⁰⁰. Οι προσδοκίες της χριστιανικής πίστης δύσκολα συναντώνται σε μία πολιτική τοποθέ-

¹¹⁹⁸ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Ομιλία προς το Διπλωματικό Σώμα (12 Ιανουαρίου 2004), 3: *L'Osservatore Romano*, 12-13 Ιανουαρίου 2004, σ. 5.

¹¹⁹⁹ ΣΥΝΟΔΟΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΠΙΣΤΗΣ, *Nota Dottrinale circa alcune questioni riguardanti l'impegno e il comportamento dei cattolici nella vita politica*, (24 Νοεμβρίου 2002), 6, Libreria Editrice Vaticana, Πόλις του Βατικανού 2002, σ. 14.

¹²⁰⁰ Πρβλ. ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ΄, Απ. επ. *Octogesima adveniens*, 46: AAS 63 (1971) 433-435.

τηση: η προσδοκία από ένα κόμμα ή από μια πολιτική παράταξη να ανταποκρίνονται πλήρως στις απαιτήσεις της πίστης και της χριστιανικής ζωής δημιουργεί επικίνδυνες παρεξηγήσεις. Ο χριστιανός δεν μπορεί να βρει ένα κόμμα που να ανταποκρίνεται πλήρως στις ηθικές απαιτήσεις που γεννιούνται από την πίστη και από το γεγονός ότι ανήκει στην Εκκλησία: η συμμετοχή του σε μια πολιτική παράταξη δε θα είναι ποτέ ιδεολογική αλλά πάντα κριτική, ώστε το κόμμα και ο πολιτικός του σχεδιασμός να παροτρύνονται στην υλοποίηση σχηματισμών που θα τείνουν να πετύχουν το πραγματικό κοινό καλό, στο οποίο περιλαμβάνεται ο πνευματικός σκοπός του ανθρώπου¹²⁰¹.

574 Η διάκριση από τη μια των προσδοκιών της πίστης και των κοινωνικών-πολιτικών επιλογών και από την άλλη των επιλογών μεμονωμένων χριστιανών και εκείνων της χριστιανικής κοινότητας συνεπάγεται ότι η συμμετοχή σ' ένα κόμμα ή σε μια πολιτική παράταξη πρέπει να θεωρείται μια απόφαση προσωπική, νόμιμη τουλάχιστον στα όρια των κομμάτων και των θέσεων που δεν είναι ασυμβίβαστες με την πίστη και τις χριστιανικές αξίες¹²⁰². Η επιλογή του κόμματος, της παράταξης, των προσώπων στα οποία θα εμπιστευθούμε την πολιτική ζωή, έστω κι αν δεσμεύεται η συνείδηση καθενός, δεν μπορεί ωστόσο να είναι μια επιλογή αποκλειστικά ατομική: «Εναπόκειται στις χριστιανικές κοινότητες να αναλύσουν αντικεμενικά την κατάσταση της χώρας τους, να την ξεκαθαρίσουν στο αναλλοίωτο φως του ευαγγελικού λόγου, να αποκομίσουν αρχές στοχασμού, κριτήρια κρίσης και κατευθύνσεις δράσης από την κοινωνική διδαχή της Εκκλησίας»¹²⁰³. Πάντως, «κανένας δε νομιμοποιείται να διεκδικεί αποκλειστικά υπέρ της άποψής του το κύρος της Εκκλησίας»¹²⁰⁴. Οι πιστοί πρέπει να αναζητήσουν μάλλον «την αμοιβαία κατανόηση με ειλικρινή διάλογο, εξασφαλίζοντας πάντα την αγάπη μεταξύ τους και την

¹²⁰¹ Πρβλ. ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ', Απ. επ. *Octogesima adveniens*, 46: AAS 63 (1971) 433-435.

¹²⁰² Πρβλ. ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ', Απ. επ. *Octogesima adveniens*, 50: AAS 63 (1971) 439-440.

¹²⁰³ ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ', Απ. επ. *Octogesima adveniens*, 4: AAS 63 (1971) 403-404.

¹²⁰⁴ Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Πομ. διάτ. *Gaudium et spes*, 43: AAS 58 (1966)

¹²⁰⁵ Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Πομ. διάτ. *Gaudium et spes*, 43: AAS 58 (1966)

έγνοια πρωτίστως για το κοινό καλό»¹²⁰⁵.

¹²⁰⁶ Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 41: AAS 58 (1966) 1.059.

¹²⁰⁷ ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ΄, Εγκ. επ. *Mater et magistra*: AAS 53 (1961) 451.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

ΓΙΑ ΕΝΑΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟ ΤΗΣ ΑΓΑΠΗΣ

α) Η βοήθεια της Εκκλησίας στον σύγχρονο άνθρωπο

575 Μια νέα ανάγκη νοήματος γίνεται ευρέως αισθητή και βιώνεται στη σύγχρονη κοινωνία: «Ο άνθρωπος θα επιθυμεί πάντα να μάθει, έστω και μερδεμένα, ποιο είναι το νόημα της ζωής του, της εργασίας και του θανάτου του»¹²⁰⁶. Οι προσπάθειες να απαντήσει στην ανάγκη σχεδιασμού του μέλλοντος στο νέο πλαίσιο των ολοένα και πιο σύνθετων και αλληλεξαρτώμενων, αλλά και ολοένα και λιγότερο συντεταγμένων και ειρηνικών διεθνών σχέσεων αποδεικνύονται δύσκολες. Η ζωή και ο θάνατος των ανθρώπων φαίνεται να παραπέμπουν αποκλειστικά στην επιστημονική και τεχνολογική πρόοδο που προχωρά πολύ πιο γρήγορα από την ικανότητα του ανθρώπου να καθορίσει τους σκοπούς και να υπολογίσει το κόστος. Αντίθετα, πολλά φαινόμενα αποδεικνύουν ότι «η αίσθηση της αυξανόμενης δυσαρέσκειας που εξαπλώνεται στις εθνικές κοινότητες με υψηλό επίπεδο ζωής διαλύει την αυταπάτη ενός ονειρεμένου γήινου παραδείσου, αλλά συγχρόνως γίνεται [...] πιο ξεκάθαρη η συνειδητοποίηση των οικουμενικών και αναφαίρετων δικαιωμάτων του ανθρώπου, κι είναι πιο ζωντανή η λαχτάρα για πιο σωστές και πιο ανθρώπινες σχέσεις»¹²⁰⁷.

576 Στα ουσιαστικά ερωτηματικά για το νόημα και το σκοπό της ανθρώπινης περιπέτειας απαντά η Εκκλησία με το κήρυγμα του Ευαγγελίου, που σώζει την αξιοπρέπεια του ανθρώπου από την αμφιταλάντευση των

¹²⁰⁸ Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 41: AAS 58 (1966) 1.059.

¹²⁰⁹ Β' ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 41: AAS 58 (1966) 1.059-1.060.

¹²¹⁰ ΠΙΟΣ ΙΒ', Εγγ. επ. *Summi Pontificatus*: AAS 31 (1939) 425.

¹²¹¹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β', Εγγ. επ. *Centesimus annus*, 55: AAS 83 (1991) 860-861.

απόψεων, εξασφαλίζοντας την ελευθερία του ανθρώπου όπως κανένας άνθρωπος νόμος δεν μπορεί να κάνει. Η Β΄ Σύνοδος του Βατικανού έδειξε ότι η αποστολή της Εκκλησίας στο σύγχρονο κόσμο συνίσταται στο να βοηθήσει κάθε άνθρωπο να ανακαλύψει στον Θεό το ύστατο νόημα της ύπαρξής του: η Εκκλησία γνωρίζει καλά ότι «μόνον ο Θεός, τον οποίο υπηρετεί, απαντά στις πιο βαθιές επιθυμίες της ανθρώπινης καρδιάς, που ποτέ δε θα χορτάσει πλήρως από το γήινο άρτο»¹²⁰⁸. Μόνο ο Θεός, που δημιούργησε τον άνθρωπο κατ' εικόνα Του και τον λύτρωσε από την αμαρτία, μπορεί να προσφέρει στα θεμελιώδη ανθρώπινα ερωτήματα την κατάλληλη απάντηση χάρη στην Αποκάλυψη η οποία συντελέστηκε στον Υιό Του που ενανθρωπίστηκε: Πράγματι, το Ευαγγέλιο «κηρύσσει και αναγγέλλει την ελευθερία των τέκνων του Θεού, απορρίπτει κάθε δουλεία που σε τελική ανάλυση προέρχεται από το αμάρτημα, σέβεται αυστηρά την αξιοπρέπεια της συνείδησης και την ελεύθερη απόφασή της, παροτρύνει ασταμάτητα να διπλασιαστούν όλα τα ανθρώπινα ταλέντα στην υπηρεσία του Θεού και υπέρ των ανθρώπων· τέλος, συμβουλεύει σε όλους την αγάπη για όλους»¹²⁰⁹.

β) Ξεκινώντας ξανά από την πίστη στον Χριστό

577 Η πίστη στον Θεό και στον Ιησού Χριστό φωτίζει τις ηθικές αρχές που είναι «το μοναδικό και αναντικατάστατο θεμέλιο εκείνης της σταθερότητας και της ηρεμίας, εκείνης της εσωτερικής και εξωτερικής τάξης, ιδιωτικής και δημόσιας, που μπορεί να δημιουργήσει και να διαφυλάξει την ευημερία των κρατών»¹²¹⁰. Η κοινωνική ζωή πρέπει να προσδεθεί στο θεϊκό σχέδιο: «Η θεολογική διάσταση αποδεικνύεται αναγκαία και για να ερμηνεύσει και για να λύσει τα σημερινά προβλήματα της ανθρώπινης συνύπαρξης»¹²¹¹. Απέναντι στις σοβαρές μορφές εκμετάλλευσης και κοινωνικής αδικίας «γίνεται ολοένα και πιο έντονη και εξαπλώνεται συνεχώς η ανάγκη για μια ριζική κοινωνική και προσωπική ανανέωση, ικανή να εξασφαλίσει δικαιοσύνη, αλληλεγγύη, τιμιότητα, διαφάνεια. Οπωσδή-

¹²¹² ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ., *Veritatis splendor*, 98: AAS 85 (1993) 1.210· ιδίου, Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 24: AAS 83 (1991) 821-822.

¹²¹³ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Απ. επ. *Novo millennio ineunte*, 29: AAS 93 (2001) 285.

ποτε μακρὺς και κοπιαστικός είναι ο δρόμος που πρέπει να διατρέξουμε· πολυάριθμες και γιγάντιες είναι οι προσπάθειες για να μπορέσει να υλοποιηθεί μια παρόμοια ανανέωση και εξαιτίας της πολλαπλότητας και της σοβαρότητας των αιτιών που προκαλούν και τροφοδοτούν τις καταστάσεις αδικίας που υπάρχουν σήμερα στον κόσμο. Όμως, όπως η Ιστορία και η εμπειρία διδάσκουν, δεν είναι δύσκολο να ξαναβρούμε στη βάση αυτών των καταστάσεων αιτίες καθαρά “πολιτιστικές”, που συνδέονται δηλαδή με συγκεκριμένες θεωρήσεις του ανθρώπου, της κοινωνίας και του κόσμου. Στην πραγματικότητα, στην καρδιά του πολιτιστικού ζητήματος βρίσκεται το ηθικό νόημα, που με τη σειρά του θεμελιώνεται και ολοκληρώνεται στο θρησκευτικό νόημα»¹²¹². Και όσον αφορά το «κοινωνικό ζήτημα», δεν μπορούμε να δεχτούμε «την αθώα προοπτική ότι, απέναντι στις μεγάλες προκλήσεις της εποχής μας, μπορεί να υπάρξει μια μαγική φόρμουλα. Όχι, δε θα μας σώσει μια φόρμουλα αλλά ένα Πρόσωπο και η βεβαιότητα ότι μας εμπνέει: *Είμαι μαζί σας!* Έτσι, δεν πρόκειται να επινοήσουμε ένα “νέο πρόγραμμα”. Το πρόγραμμα υπάρχει ήδη: είναι εκείνο που υπήρχε ανέκαθεν, συγκεντρωμένο στο Ευαγγέλιο και στη ζωντανή παράδοση. Επικεντρώνεται, σε τελευταία ανάλυση, στον ίδιο τον Χριστό, να Τον γνωρίσουμε, να Τον αγαπήσουμε, να Τον μιμηθούμε, για να ζήσουμε σε Αυτόν την τριαδική ζωή και να μεταμορφώσουμε μαζί Του την Ιστορία, μέχρι την ολοκλήρωσή της στην ουράνια Ιερουσαλήμ»¹²¹³.

γ) Μία στέρεη ελπίδα

578 Η Εκκλησία διδάσκει στον άνθρωπο ότι ο Θεός τού προσφέρει την πραγματική δυνατότητα να ξεπεράσει το κακό και να φτάσει το καλό. Ο Κύριος έσωσε τον άνθρωπο, τον λύτρωσε «γὰρ τιμῆς» (Α΄ Κορ 6,20). Το νόημα και το θεμέλιο του χριστιανικού καθήκοντος στον κόσμο προέρχονται από αυτή τη βεβαιότητα, ικανή να φωτίσει την ελπίδα, παρ’ όλο το αμάρτημα που σημαδεύει βαθιά την ανθρώπινη ιστορία: η θεϊκή υπό-

¹²¹⁴ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Εγχ. επ. Sollicitudo rei socialis*, 47: AAS 80 (1988) 580.

¹²¹⁵ ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ΄, *Εγχ. επ. Mater et magistra*: AAS 53 (1961) 451.

¹²¹⁶ Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Δογμ. διάτ. *Lumen gentium*, 31: AAS 57 (1965) 37.

σχεση εγγυάται ότι ο κόσμος δεν παραμένει κλειστός στον εαυτό του, αλλά είναι ανοιχτός στο Βασίλειο του Θεού. Η Εκκλησία γνωρίζει τα αποτελέσματα από το «μυστήριο [...] άνομίας» (Β΄ Θεσ 2,7), αλλά γνωρίζει επίσης ότι «υπάρχουν στον άνθρωπο αρκετά προτερήματα και ενέργεια, υπάρχει μια θεμελιώδης “καλοσύνη” (πρβλ. Γεν 1,31) επειδή είναι εικόνα του Δημιουργού, που τέθηκε υπό την λυτρωτική επίδραση του Χριστού, “ο οποίος ενώθηκε με συγκεκριμένο τρόπο σε κάθε άνθρωπο” και επειδή η αποτελεσματική ενέργεια του Αγίου Πνεύματος “πεπλήρωκε τὴν οἰκουμένην” (Σολ 1,7)»¹²¹⁴.

579 Η χριστιανική ελπίδα δίνει μεγάλη ώθηση στην ενασχόληση στο κοινωνικό πεδίο, εμπνέοντας εμπιστοσύνη στη δυνατότητα να δημιουργηθεί ένας κόσμος καλύτερος, στη συνειδητοποίηση ότι δεν μπορεί να υπάρξει «παράδεισος στη γη»¹²¹⁵. Οι χριστιανοί, ιδιαίτερα οι λαϊκοί πιστοί, προτρέπονται να συμπεριφέρονται έτσι ώστε «η δύναμη του Ευαγγελίου να λάμπει στην καθημερινή, στην οικογενειακή και στην κοινωνική ζωή. Αποδεικνύονται τέκνα της υπόσχησης αν, δυνατοί στην πίστη και στην ελπίδα, επωφελούνται από τον παρόντα χρόνο (πρβλ. Εφ 5,16· Κολ 4,5) και περιμένουν με εγκαρτέρηση τη μελλοντική δόξα (πρβλ. Ρωμ 8,25). Και δεν κρύβουν αυτή την ελπίδα στα βάθη της ψυχής τους, αλλά με τη συνεχή μετατροπή και τον αγώνα “πρὸς τοὺς κοσμοκράτορας τοῦ σκότους τοῦ αἰῶνος τούτου, πρὸς τὰ πνευματικὰ τῆς πονηρίας” (Εφ 6,12) την εκφράζουν και στις δομές της επίγειας ζωής»¹²¹⁶. Τις θρησκευτικές αιτιολογήσεις γι’ αυτή την ενασχόληση μπορεί να μην τις συμμαερίζονται όλοι, αλλά οι ηθικές πεποιθήσεις που συνεπάγονται αποτελούν ένα σημείο συνάντησης ανάμεσα στους χριστιανούς και σε όλους τους ανθρώπους με καλή θέληση.

¹²¹⁷ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 10: AAS 83 (1991) 805-806.

¹²¹⁸ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Sollicitudo rei socialis*, 40: AAS 80 (1988) 568.

¹²¹⁹ Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Ποιμ. διάτ. *Gaudium et spes*, 38: AAS 58 (1966) 1.055-1.056· πρβλ. ιδίου, Δογμ. διάτ. *Lumen gentium*, 42: AAS 57 (1965) 47-48· Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 826.

¹²²⁰ Πρβλ. Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 1.889.

δ) Χτίζοντας τον «πολιτισμό της αγάπης»

580 Άμεσος σκοπός της κοινωνικής διδασκαλίας είναι να προτείνει τις αρχές και τις αξίες που μπορούν να στηρίξουν μια κοινωνία αντάξια του ανθρώπου. Ανάμεσά τους, εκείνη της αλληλεγγύης που σε κάποιο βαθμό περιλαμβάνει όλες τις άλλες αποτελεί «μία από τις βασικές αρχές της χριστιανικής αντίληψης για την κοινωνική και πολιτική οργάνωση»¹²¹⁷.

Αυτή η αρχή φωτίζεται από την υπεροχή της αγάπης «που είναι το διακριτικό σημάδι των μαθητών του Χριστού (πρβλ. *Ιω* 13,35)»¹²¹⁸. Ο Ιησούς «μας διδάσκει ότι ο θεμελιώδης νόμος της ανθρώπινης τελειότητας, άρα και της μεταμόρφωσης του κόσμου, είναι η νέα εντολή της αγάπης»¹²¹⁹ (πρβλ. *Μτ* 22,40· *Ιω* 15,12· *Κολ* 3,14· *Ιακ* 2,8). Η συμπεριφορά καθενός είναι εντελώς ανθρώπινη όταν γεννιέται από την αγάπη, εκδηλώνει την αγάπη και ορίζεται από την αγάπη. Αυτή η αλήθεια ισχύει

¹²²¹ ΛΕΩΝ ΙΓ΄, Εγκ. επ. *Rerum novarum: Acta Leonis XIII*, 11 (1892) 143· πρβλ. ΒΕΝΕΔΙΚΤΟΣ ΙΕ΄, Εγκ. επ. *Racem Dei* (Για την ειρήνη και τη χριστιανική συμφιλίωση): AAS 12 (1920) 215.

¹²²² Πρβλ. ΑΓΙΟΣ ΘΩΜΑΣ ΑΚΙΝΑΤΗΣ, *Περί ενσπλαχνίας*, α. 9, γ. ΑΓΙΟΣ ΘΩΜΑΣ ΑΚΙΝΑΤΗΣ, *Le Questioni Disputate* (Τα αμφισβητούμενα θέματα). Κείμενο λατινικό του αγίου Θωμά και ιταλική μετάφραση, τ. Πέμπτος: 1 – Οι αρετές (*De virtutibus in comuni, De caritate, De correctione fraternal, De spe, De virtutibus cardinalibus*) 2 – Η ένωση του ενσαρκωμένου Λόγου (*De unione Verbi incarnate*), εισαγωγή P. ABELARDO LOBATO, μτφρ. P. PIETRO LIPPINI, (Οι αρετές) και P. ROBERTO COGGI (Η ένωση του ενσαρκωμένου λόγου), Edizioni Studio Domenicano, Μπολόνια 2002, σσ. 368-381· ΠΙΟΣ ΙΑ΄, Εγκ. επ. *Quadragesimo anno*: AAS 23 (1931) 206-207· ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΓ΄, Εγκ. επ. *Mater et magistra*: AAS 53 (1961) 410· ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ΄, *Ομιλία στη FAO* (16 Νοεμβρίου 1970), 11: AAS 62 (1970) 837-838· Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Ομιλία στα μέλη της Ποντιφικής Επιτροπής «Δικαιοσύνη και Ειρήνη»* (9 Φεβρουαρίου 1980), 7: AAS 72 (1980) 187.

¹²²³ Πρβλ. ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ΄, Απ. επ. *Octogesima adveniens*, 46: AAS 63 (1971) 433-435.[

¹²²⁴ Β΄ ΣΥΝΟΔΟΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ, Διάτ. *Apostolicam actuositatem*, 8: AAS 58 (1966) 844-845· ΠΑΥΛΟΣ ΣΤ΄, Εγκ. επ. *Populorum progressio*, 44: AAS 59 (1967) 279· ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Απ. παρ. *Christifideles laici*, 42: AAS 81 (1989) 472-476· *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 1.939.

¹²²⁵ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Redemptor hominis*, 15: AAS 71 (1979) 288.

και στο κοινωνικό πλαίσιο: οι χριστιανοί πρέπει να είναι πεπεισμένοι μάρτυρες και να ξέρουν να δείχνουν με τη ζωή τους ότι η αγάπη είναι η μοναδική δύναμη (πρβλ. Α΄ Κορ 12,31-14,1) που μπορεί να οδηγήσει στην προσωπική και κοινωνική τελειότητα και να ωθήσει την Ιστορία προς το καλό.

581 Η αγάπη πρέπει να είναι παρούσα και να διαπερνά όλες τις κοινωνικές σχέσεις¹²²⁰: ιδιαίτερα εκείνοι που έχουν το καθήκον να προνοούν το καλό των λαών «να τροφοδοτούν μέσα τους και να φωτίζουν στους άλλους, μεγάλους και μικρούς, την αγάπη, κυρία και βασίλισσα όλων των αρετών. Η επιθυμητή σωτηρία πρέπει να είναι κυρίως καρπός της αγάπης· εννοούμε τη χριστιανική αγάπη που συνοψίζει ολόκληρο το Ευαγγέλιο και, έτοιμη πάντα να θυσιαστεί για τον πλησίον, είναι το πιο σίγουρο αντίδοτο ενάντια στην αλαζονεία και στον εγωισμό του αιώνα»¹²²¹. Αυτή η αγάπη μπορεί να ονομαστεί «κοινωνική αγάπη ή «πολιτική αγάπη»¹²²³ και πρέπει να απλώνεται σε όλο το ανθρώπινο γένος¹²²⁴. Η «κοινωνική αγάπη»¹²²⁵ βρίσκεται στον αντίποδα του εγωισμού και του ατομικισμού: δίχως να απολυτοποιούμε την κοινωνική ζωή, όπως συμβαίνει στα επίπεδα οράματα των αποκλειστικά κοινωνιολογικών αναγνωσμάτων, δεν μπορούμε να ξεχνάμε ότι η ολοκληρωμένη πρόοδος του ανθρώπου και η κοινωνική ανάπτυξη αλληλοκαθορίζονται. Ωστόσο, ο εγωισμός είναι ο πιο επιβλαβής εχθρός μιας οργανωμένης κοινωνίας: η Ιστορία αποδεικνύει τι ερήμωση ψυχών προκαλείται όταν ο άνθρωπος δεν είναι ικανός να αναγνωρίσει άλλη αξία και άλλη αποτελεσματική πραγματικότητα εκτός από τα υλικά αγαθά, η εφιαλτική αναζήτηση των οποίων πνίγει και αποκλείει την ικανότητα του να δοθεί.

¹²²⁶ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Dives in misericordia*, 14: AAS 72 (1980) 1.223.

¹²²⁷ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, *Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη 2004*, 10: AAS 96 (2004) 121· πρβλ. ιδίου, Εγκ. επ. *Dives in misericordia*, 14: AAS 72 (1980) 1.224· πρβλ. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, 2.212.

¹²²⁸ ΑΠΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, *Ομιλία περί τέλειαις αγάπης*, 1, 2: PG 56, 281-282.

¹²²⁹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Απ. επ. *Novo millennio ineunte*, 49-51: AAS 93 (2001) 302-304.

¹²³⁰ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΣ Β΄, Εγκ. επ. *Centesimus annus*, 5: AAS 83 (1991) 798-800.

582 Για να κάνουμε την κοινωνία πιο ανθρώπινη, πιο άξια για τον άνθρωπο, χρειάζεται να επανεκτιμήσουμε την αγάπη στην κοινωνική ζωή —σε πολιτικό, οικονομικό, πολιτιστικό επίπεδο—, καθιστώντας την τον σταθερό και υπέρτατο κανόνα της δράσης. Αν η δικαιοσύνη «είναι αφ' εαυτής ιδανική να “διαιτητεύσει” ανάμεσα στους ανθρώπους στην αμοιβαία ανακατανομή των αντικειμενικών αγαθών με ισομέρεια, η αγάπη και μόνο η αγάπη (ακόμη και η σπλαχνική αγάπη που θα αποκαλέσουμε “έλεος”), είναι ικανή να αποδώσει τον άνθρωπο στον εαυτό του»¹²²⁶. Δεν μπορούν να ρυθμιστούν οι ανθρώπινες σχέσεις μόνο με το μέτρο της δικαιοσύνης: «Ο χριστιανός γνωρίζει ότι η αγάπη είναι ο λόγος για τον οποίο ο Θεός έρχεται σε επικοινωνία με τον άνθρωπο. Και την αγάπη περιμένει Εκείνος ως απάντηση από τον άνθρωπο. Οπότε, η αγάπη είναι η πιο υψηλή και πιο ευγενική μορφή σχέσης των ανθρώπων μεταξύ τους. Έτσι, η αγάπη πρέπει να εμψυχώνει κάθε τομέα της ανθρώπινης ζωής, φτάνοντας και στη διεθνή τάξη. Μόνο μια ανθρωπότητα όπου θα βασιλεύει ο “πολιτισμός της αγάπης” θα μπορεί να χαρεί μια πραγματική και μακρόχρονη ειρήνη»¹²²⁷. Με αυτή την προοπτική, το Διδακτικό Σώμα της Εκκλησίας προτείνει την αλληλεγγύη επειδή είναι σε θέση να εγγυηθεί το κοινό καλό, βοηθώντας την ολοκληρωμένη ανάπτυξη του ανθρώπου: η αγάπη «σε κάνει να βλέπεις στον πλησίον έναν άλλο εαυτό»¹²²⁸.

583 Μόνο η αγάπη μπορεί να αλλάξει εντελώς τον άνθρωπο¹²²⁹. Μια παρόμοια αλλαγή δε σημαίνει ότι ακυρώνεται η γήινη διάσταση σε μια απελευθερωμένη από τη σάρκα πνευματικότητα¹²³⁰. Όποιος σκέφτεται να συμμορφωθεί με την υπερφυσική αρετή της αγάπης δίχως να υπολογίζει το αντίστοιχο φυσικό θεμέλιό της, που περιλαμβάνει την υποχρέωση της δικαιοσύνης, εξασπατά τον εαυτό του: «Η αγάπη αντιπροσωπεύει την πιο μεγάλη κοινωνική εντολή. Σέβεται τους άλλους και τα δικαιώματά τους.

¹²³¹ Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 1.889.

¹²³² ΑΓΙΑ ΤΕΡΕΖΑ ΤΟΥ ΒΡΕΦΟΥΣ ΙΗΣΟΥ, *Atto di offerta all'Amore misericordioso: Preghiere: Opere complete* (Πράξη προσφοράς στη σπλαχνική Αγάπη: Προσευχές: Άπαντα), Libreria Editrice Vaticana, Πόλις του Βατικανού 1997, σσ. 942-943, το απόσπασμα αναφέρεται στην Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας, 2.011.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΠΑΡΑΘΕΜΑΤΩΝ

*Η δεύτερη στήλη αναφέρεται στην αρίθμηση των παραγράφων της Σύνοψης.
Ο αστερίσκος που ακολουθεί τους σχετικούς αριθμούς των παραθεμάτων υποδεικνύει ότι βρίσκονται σε υποσημειώσεις.*

ΑΓΙΑ ΓΡΑΦΗ			
Παλαιά Διαθήκη			
Γένεσις			
		2, 7-24	209
		2, 8-24	428
		2, 15	255, 452
		2, 15-16	326
		2, 16-17	136, 326
		2, 17	256
		2, 18	209
		2, 19-20	113
		2, 20	110
		2, 20,23	149
		2, 23	110
		2, 24	209, 217, 219
		3, 1-24	27
		3, 5	256
		3, 6-8	256
		3, 12	116
		3, 17-19	452
		3, 17,19	256
		4, 1-16	488
		4, 2-16	116
		4, 12	256
1, 4.10.12.18.21.25	113, 451		
1, 4.10.12.18.21.25.31	488		
1, 26	149		
1, 26-27	26, 36, 428		
1, 26-28	209		
1, 26.28-30	149		
1, 26-30	64, 326, 451		
1, 27	108, 110, 451		
1, 28	36, 111, 209, 255		
1, 28-29	171		
1, 31	451, 578		
2, 2	255, 284		
2, 5-6	255		
2, 7	108		

5	428
9, 1-17	429
9, 5	112
10	428
10, 1-32	429
11, 1	429
11, 1-9	429, 488
11, 4	429
11, 4-8	562
17, 1	488
17, 4	430

Έξοδος

3, 7-8	21
3, 14	21
12, 25-27	210
13, 8.14-15	210
19-24	22
20, 13	112
23	24*
23, 10-11	258
30, 22-32	378
33, 11	13
34, 28	22

Λευιτικόν

19, 13	302
19, 18	112
19, 33-34	23
25	24*
26, 6	489

Αριθμοί

6, 26	489
-------	-----

Δευτερονόμιον

4, 13	22
5, 17	112
6, 20-25	210
6, 21	451
10, 4	22
13, 7-11	210
15	24*
15, 7-8	23
17, 15	377
24, 14-15	302
26, 5	451

Ιησούς Ναυή

24, 3	451
-------	-----

Κριταί

6, 24	488
-------	-----

Α΄ Σαμουήλ

2, 35	378
3, 13	210
8, 5	377
8, 11-18	377
9, 16	377
10, 1-2	377
10, 18-19	377
16, 1-13	378
16, 12-13	377
24, 7.11	378
26, 9.16	378

Β΄ Σαμουήλ

7, 13-16 378

Α΄ Βασιλειών

21 377

Α΄ Χρονικών

22, 8-9 488

Ιώβ

25, 2 491

38-41 255

Ψαλμοί

2 378

2, 7 377

8, 5-7 255

18 378

20 378

21 378

29, 11 491

37, 11 491

51, 4 484

72 377, 378

72, 3.7 491

72, 7 490

85, 9 490

85, 9.11 491

85, 11 490

89, 2-38 378

92, 15 222

104 255

104, 24 452

119, 165 491

125, 5 491

128, 6 491

132, 11-18 378

139, 14-18 108

147 255

147, 14 491

Παροιμίες

1, 8-9 210

4, 1-4 210

6, 20-21 210

10, 4 257, 323

12, 20 489

15, 16 257

16, 8 257

16, 12 378

22, 2 323

22, 11 378

29, 14 378

Εκκλησιαστής

3, 11 114

Άσμα Ασμάτων

8, 10 491

Σοφία Σολομώντος

1, 7 578

9, 2-3 326

Σοφία Σειράχ

3, 1-16	210
7, 27-28	210
15, 14	135

Ησαΐας

2, 2-5	430, 490
9, 5	490
9, 5 _ζ	491
10, 1-4	377
11, 2-5	378
11, 4	59
11, 6-9	490
19, 18-25	430
26, 3.12	491
32, 15-18	452
32, 17	102, 203, 494
32, 17 _ζ	491
44, 6-8	430
44, 24-28	430
45, 8	123
48, 18	489
48, 19	489
52, 7	491
53, 5	493
54	111, 219*
54, 10	491
54, 13	489
57, 19	491
58, 3-11	323
60, 17	491
61, 1	59
61, 1-2	28
65, 17	452, 453
66, 12	491
66, 18-23	430
66, 22	453

Ιερεμίας

3, 6-13	219*
7, 4-7	323
23, 5-6	378
31, 31-34	324
31, 33	25

Βαρούχ

3, 38	13
-------	----

Ιεζεκιήλ

16, 25	219*
34, 22-31	324
34, 23-24	378
36, 26-27	25
37, 24	378

Ωσηέ

1-3	111
2, 21	219*
3	219*
4, 1-2	323

Αμώς

2, 6-7	323
2, 6-8	377
8, 4-8	377

Μιχαίας

2, 1-2	323
--------	-----

3, 1-4 377
5, 1-4 491

Σοφονίας

3, 13 490

Αγγαίος

2, 9 491

Ζαχαρίας

9, 9-10 378
9, 10 491

Μαλαχίας

2, 5 489
2, 14-15 210

Καινή Διαθήκη

Κατά Ματθαίον

1, 1-17 378
4, 1-11 175
4, 8-11 379
5, 9 492
5, 43-44 40
6, 12 492
6, 19-21 260
6, 24 181, 325
6, 25,31.34 260
6, 33 260
7, 12 20

7, 24 70
9, 37-38 259
10, 8 184
10, 40-42 193
11, 5 183
12, 9-14 261
13, 22 325
13, 52 12
13, 55 259
14, 22-33 453
18, 20 52
19, 3-9 210
19, 5 219
19, 5-6 209
19, 8 217
19, 18 22
19, 21-26 181
20, 1-16 541
20, 20-23 379
20, 24-28 379
20, 25 193
22, 15-22 379
22, 37-40 112
22, 40 580
24, 46 259
25, 14-30 259, 326
25, 31-46 183
25, 34-36.40 57
25, 35-36 265, 403
25, 35-37 58
25, 40.45 183
26, 11 183
27, 45.51 454
28, 2 454
28, 19-20 52

Κατά Μάρκον

1, 12-13 175
1, 15 49

2, 27	261
3, 1-6	261
6, 3	259
6, 45-52	453
8, 36	260
9, 33-35	379
10, 5	217
10, 35-40	379
10, 42	379
10, 42-45	193
10, 45	379
12, 13-17	379
12, 28	40
12, 29-31	40, 112
14, 7	183

Κατά Λουκάν

1, 38	59
1, 50-53	59
2, 51	259
3, 23-38	378
4, 1-13	175
4, 5-8	379
4, 18-19	28
6, 6-11	261
6, 20-24	325
6, 46-47	70
8, 22-25	453
10, 5	492
10, 7	259
10, 27-28	112
10, 40-42	260
11, 11-13	453
12, 15-21	325
12, 21	326
13, 10-17	261
14, 1-6	261
16, 9-13	453
16, 13	181

17, 33	34, 583
19, 12-27	326
20, 20-26	379
22, 24-27	379
22, 25	379
22, 25-27	193
24, 36	491
24, 46-49	52

Κατά Ιωάννην

1, 3	262
1, 4,9	121
3, 5	484
3, 8	50
3, 16	3, 64
5, 17	259
6, 16-21	453
10, 9	1
12, 8	183
12, 24	570
13, 8	484
13, 34	32
13, 35	196*, 580
14, 6	1, 555
14, 9	28
14, 16,26	104
14, 21,23-24	70
14, 27	491, 516
15-17	39
15, 12	580
15, 14-15	13
15, 15	29
16, 13-15	104
16, 15	29
17, 3	122
17, 14-16	18
17, 21-22	34
20, 19,21,26	491

Πράξεις Αποστόλων

1, 8	3, 453
2, 5-11	562
2, 6	431
10, 34	144
10, 36	493
17, 26	431

Προς Ρωμαίους

1, 3	378
1, 7	492
2, 6	399
2, 11	144
2, 14-15	53
2, 15	397
5, 5	31
5, 12	115
5, 12-21	64
5, 14	121
5, 18-21	121
5, 19	115
6, 4	41
8	38
8, 1-11	522
8, 14-17	122
8, 15	31
8, 18-22	123
8, 19-22	64, 262
8, 19-23	455
8, 20	64, 262
8, 23	522
8, 25	579
8, 26	30
8, 29	121
8, 31-32	30
10, 12	144, 431
12, 17	380
13, 17	380

13, 2	398
13, 4	380
13, 5	380
13, 7	380
14, 6-8	325
14, 12	399
14, 15	105

Προς Κορινθίους Α΄

3, 22-23	44, 455
6, 20	1, 578
7, 31	48, 264
8, 6	262
8, 11	105
9, 16	71, 538
12, 13	144
12, 31	204
12, 31-14, 1	580
13, 12	122
15, 20-28	383, 454
15, 47-49	121
15, 56-57	121

Προς Κορινθίους Β΄

1, 22	122
4, 4	121, 431
5, 1-2	56
5, 17	454

Προς Γαλάτας

2, 6	144
3, 26-28	52, 431
3, 27	484
3, 28	144
4, 4-7	122

4, 6 31
4, 6-7 39

Προς Εφεσίους

1, 8-10 431
1, 14 122, 522
1, 22-23 327
2, 10 258
2, 12-18 431
2, 14 491
2, 14-16 491
2, 16 493
3, 8 262
3, 20 122
4, 25,29 562
4, 28 264
5, 16 579
5, 21-33 111
6, 9 144
6, 12 579
6, 15 493

Προς Φιλιππησίους

2, 8 196

Προς Κολοσσαείς

1, 15 121
1, 15-16 327
1, 15-17 262
1, 15-18 327
1, 15-20 454
1, 18 327
1, 20 327
3, 11 144, 431
3, 14 580

4, 5 579

Προς Θεσσαλονικείς Α΄

4, 11-12 264
4, 12 264
5, 21 126

Προς Θεσσαλονικείς Β΄

2, 7 578
3, 6-12 264
3, 7-15 264

Α΄ Προς Τιμόθεον

2, 1-2 380, 381
2, 4-5 121
4, 4 325
6, 10 328

Β΄ Προς Τιμόθεον

4, 2-5 2

Προς Τίτον

3, 1 380, 381
3, 2 381
3, 3 381
3, 5-6 381

Προς Εβραίους

4, 9-10 258

10, 23	39
12, 22-23	285
13, 20	1

Επιστολή Ιακώβου

1, 17	12
1, 22	70
2, 1-9	145
2, 8	580
3, 18	102, 203
5, 1-6	184
5, 4	264, 302

Επιστολή Α΄ Πέτρου

1, 18-19	1
2, 13	380
2, 14	380
2, 15	380
2, 17	380

Επιστολή Β΄ Πέτρου

3, 10	453
3, 13	56, 82, 453

Επιστολή Α΄ Ιωάννου

1, 8	120
3, 16	196
4, 8	54
4, 10	30, 39
4, 11-12	32

Αποκάλυψις

17, 6	382
19, 20	382
21, 1	453, 455
21, 3	60

Οικουμενικές σύνοδοι

(Αναφέρονται σύμφωνα με το DS,
με εξαίρεση τη Β΄ Σύνοδο
του Βατικανού)

Δ΄ Σύνοδος Λατερανού

800	127*
-----	------

Α΄ Σύνοδος Βατικανού

3.002	127*
3.005	141
3.022	127*
3.025	127*

Β΄ Σύνοδος Βατικανού*Sacrosanctum Concilium*

10	519
----	-----

Inter mirifica

3	415*
4	560*
11	415*

Lumen gentium

1	19*, 49, 431
5	49
9	33*

11	519
12	79
31	11, 83*, 220*, 541, 545
35	579
42	580*
48	565

Christus Dominus

12	11
----	----

Gravissimum educationis

1	242
3	238*, 239*
6	240*

Nostra aetate

4	536*
5	433*

Dei Verbum

2	13, 47*
4	31*
5	39

Apostolicam actuositatem

7	45*
8	184, 581*
11	211*

Dignitatis humanae

	97
1	152*, 421
2	155, 421*, 422*
3	421*
5	239*, 241*
6	423*
7	422
8	530
14	70*, 75*

Gaudium et spes

	96*
1	60*, 96, 197*, 426
3	13, 18
4	104
9	281*
10	14*, 31
11	53*
12	37, 109*, 110, 149*, 209
13	27*, 143
14	128
15	129, 456, 456*
16	198*
17	135, 135*, 199*
22	38*, 41, 105, 121, 153*, 522
24	34, 96, 133*
25	81*, 96, 150*, 384, 384*
26	132, 155*, 156*, 164, 166*, 197*, 287*
27	112*, 132, 153*, 155*
28	43
29	144*
30	19, 191, 355*
31	191*
32	61*, 196*
33	456
34	456, 457
35	318*, 457*
36	45, 46, 197*
37	44
38	54, 580
39	55, 56
40	51, 60*, 62*, 96
41	152*, 159, 575, 576
42	68, 82*, 192*, 432*
43	83*, 554*, 574
44	18*
47	213
48	211*, 215, 218*, 219*, 223*
50	111*, 218*, 232*, 234*
51	233*

52	238*, 242*
59	556*
60	557
61	198*, 239*, 558
63	331, 336*
65	185*, 333*
66	290*, 298*
67	250*, 284*, 302
68	301*, 304*, 307
69	171, 177*, 178, 180*, 481*
71	176
73	392
74	168*, 384*, 394, 396*, 398*, 567*
75	189*, 413*, 531, 531*
76	49, 50, 50*, 81*, 150*, 424, 425, 527*, 544, 550, 571*
77	497
78	494*, 495
79	497*, 500, 502*, 503, 513
80	497*, 509, 509*
82	441
83	194*
84	145*, 194*, 440*
85	194*
86	194*
90	99
91	551
92	12*

Ποντιφικά κείμενα

Λέων ΙΓ΄

Εγγ. επ. «*Immortale Dei*»
(1η Νοεμβρίου 1885)
393*

Εγγ. επ. «*Libertas praestantissimum*»
(20 Ιουνίου 1888)
149*

Εγγ. επ. «*Rerum novarum*»
(15 Μαΐου 1891)

87, 87*, 89, 89*, 90, 91,
100, 101, 103, 168*, 176,
176*, 177*, 185*, 249, 250*,
267, 268, 269, 277, 286*,
287*, 293, 296, 301*, 302,
417, 521, 581

Ομιλία στο Κολέγιο των Καρδινάλιων
(1899)

497

Βενέδικτος ΙΕ΄

Κάλεσμα στους αρχηγούς των εμπόλε-
μων λαών
(1η Αυγούστου 1917)

497

Εγγ. επ. «*Pacem Dei*» (23 Μαΐου 1920)
581*

Πίος ΙΑ΄

Εγγ. επ. «*Ubi arcano*»
(23 Δεκεμβρίου 1922)

494

Εγγ. επ. «*Casti connubi*»
(31 Δεκεμβρίου 1930)
233*

Εγγ. επ. «*Quadragesimo anno*»
(15 Μαΐου 1931)

82*, 87*, 89*, 91, 91*, 167,
178*, 185*, 186, 250*, 273,
277, 277*, 301*, 302*, 330,
419*, 552, 581*

Εγγ. επ. «*Non abbiamo bisogno*»
(29 Ιουνίου 1931)
92

Εγγ. επ. «*Divini Redemptoris*»
(19 Μαρτίου 1937)
92, 201*, 355*

Εγγ. επ. «*Mit brennender Sorge*»
(17 Μαρτίου 1937)
92

Αγορεύσεις
6 Σεπτεμβρίου 1938 92

Πίος ΙΒ΄

Εγγ. επ. «*Summi Pontificatus*»
(20 Οκτωβρίου 1939)
125, 194*, 396*, 397*, 434*,
437*, 577

Εγγ. επ. «*Sertum laetitiae*»
(1η Νοεμβρίου 1939)
301*

Εγγ. επ. «*Humani generis*»
(12 Αυγούστου 1950)
141*

Απ. παρ. «*Menti nostrae*»
(23 Σεπτεμβρίου 1950)
87*

Ραδιοφωνικό μήνυμα
(24 Αυγούστου 1939)
497

Χριστουγεννιάτικο ραδιοφωνικό μή-
νυμα (24 Δεκεμβρίου 1939)
93*, 434*

Χριστουγεννιάτικο ραδιοφωνικό μή-
νυμα (24 Δεκεμβρίου 1940)
93*

Ραδιοφωνικό μήνυμα για την 50ή επέ-
τειο της «*Rerum Novarum*»
(1η Ιουνίου 1941)
93*, 436, 437*, 438*

Χριστουγεννιάτικο ραδιοφωνικό μή-
νυμα (24 Δεκεμβρίου 1942)
93*, 149*, 176*

Ραδιοφωνικό μήνυμα
(1η Σεπτεμβρίου 1944)
93*, 176*

Χριστουγεννιάτικο ραδιοφωνικό μή-
νυμα (24 Δεκεμβρίου 1944)
93*, 106, 385, 396*

Χριστουγεννιάτικο ραδιοφωνικό μή-
νυμα (24 Δεκεμβρίου 1945)
439*, 446*

Χριστουγεννιάτικο ραδιοφωνικό μή-
νυμα (24 Δεκεμβρίου 1946)
93*

Χριστουγεννιάτικο ραδιοφωνικό μή-
νυμα (24 Δεκεμβρίου 1947)
93*

Χριστουγεννιάτικο ραδιοφωνικό μή-
νυμα (24 Δεκεμβρίου 1948)
93*

Χριστουγεννιάτικο ραδιοφωνικό μή-
νυμα (24 Δεκεμβρίου 1949)
93*

Χριστουγεννιάτικο ραδιοφωνικό μή-
νυμα (24 Δεκεμβρίου 1950)

93*

Χριστουγεννιάτικο ραδιοφωνικό μή-
νυμα (24 Δεκεμβρίου 1951)

93*

Χριστουγεννιάτικο ραδιοφωνικό μή-
νυμα (24 Δεκεμβρίου 1952)

93*, 191*

Χριστουγεννιάτικο ραδιοφωνικό μή-
νυμα (24 Δεκεμβρίου 1953)

93*

Χριστουγεννιάτικο ραδιοφωνικό μή-
νυμα (24 Δεκεμβρίου 1954)

93*

Χριστουγεννιάτικο ραδιοφωνικό μή-
νυμα (24 Δεκεμβρίου 1955)

93*

Αγορεύσεις

29 Απριλίου 1945 85*

21 Οκτωβρίου 1945 251*

6 Δεκεμβρίου 1953 432*, 434*

3 Οκτωβρίου 1953 506*, 518*

Ιωάννης ΚΓ΄

Εγκ. επ. «*Mater et magistra*»

(15 Μαΐου 1961)

84*, 87*, 94*, 95, 107*, 160*,
164*, 166*, 167*, 176*, 178*,
185*, 189*, 192*, 194*, 336*,
339*, 355*, 384, 396, 440*,
446, 527*, 549*, 551*, 575,
579, 581*

Εγκ. επ. «*Pacem in terris*»

(11 Απριλίου 1963)

84*, 87*, 94, 95, 95*, 145*,
149*, 153, 153*, 155*, 156,
156*, 164*, 165*, 190*, 197*,
198*, 200*, 201*, 205*, 301*,
383*, 384, 386, 387*, 388,
389, 391, 393, 393*, 395*,
396, 396*, 397*, 398*, 414*,
432, 433*, 434*, 435*, 437,
437*, 439*, 441, 441*, 497,
497*, 499, 499*, 527

Παύλος ΣΤ΄

Εγκ. επ. «*Populorum progressio*»

(26 Μαρτίου 1967)

98, 98*, 102

6 449

12 61, 81, 197*

14 373

17 194*, 467

19 318*

20 449

21 98, 449

22 172, 177*, 446*, 449*, 481*

23 158, 177*, 300*

31 401

35 198*

37 234*

40 198*, 373*

41 373*

42 82, 98, 373*

43 145*

44 145*, 448*, 581*

47 449*

48 194*

51 442*

52 442*

53 442*

54 442*

55 442*, 449*

56 447*

57	364, 447*
58	447*
59	366, 447
60	447*
61	364*, 447*
63	433*
76	98, 495*
77	98, 442*
78	98, 372*, 441*, 442*
79	98, 442*
80	98
81	83*, 531

Εγκ. επ. «*Humanae vitae*»
(25 Ιουλίου 1968)

7	233*
10	232
14	233*
16	233*
17	233*

Απ. επ. «*Sollicitudo omnium
ecclesiarum*» (29 Ιουνίου 1969)
445

Απ. επ. «*Octogesima adveniens*»
(14 Μαΐου 1971)

	100, 100*
3	80*
4	11*, 80*, 81*, 574
5	80*
16	145*, 433*
21	461, 461*
22	189*
23	158
26	124*
27	124*, 126
28	124*
29	124*
30	124*
31	124*

32	124*
33	124*
34	124*
35	124*
36	124*
37	53*, 124*
38	124*
39	124*
41	349*
42	86
43	372*, 446*
44	372*
46	164*, 167*, 189*, 565*, 573*, 581*
47	191*
50	574*
51	525

Απ. παρ. «*Evangeli nuntiandi*»
(8 Δεκεμβρίου 1975)

9	64*, 82
20	523*
29	66*
30	64*
31	66
34	71*
37	496*
45	415*

Motu proprio «*Iustitiam et pacem pro-
movere*» (10 Δεκεμβρίου 1976)
159

Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για
την Ειρήνη (1968)
519, 520

Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για
την Ειρήνη (1969)
494*

Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη (1972)	8	64, 262
494*	11	53*
	13	58*
	14	62, 82, 105*, 126
Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη (1974)	15	581
495*	17	155, 158*, 168*
		Απ. παρ. « <i>Catechesi tradendae</i> » (16 Οκτωβρίου 1979)
Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη (1976)	5	529
520	14	423
	18	529*
Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη (1977)	29	529
391		Εγγ. επ. « <i>Dives in misericordia</i> » (30 Νοεμβρίου 1980)
Αγορεύσεις και άλλα μηνύματα	12	206
5 Ιανουαρίου 1964	14	206, 582
210*		Εγγ. επ. « <i>Laborem exercens</i> » (14 Σεπτεμβρίου 1981)
24 Ιουνίου 1965		72, 101*, 269
497*	1	269
4 Οκτωβρίου 1965	2	201*, 269*
145*, 155*, 433*, 497	3	72*, 87*, 269
15 Απριλίου 1968	4	275
153	6	259, 270, 271, 272
10 Ιουνίου 1969	8	193*, 308
292, 446*	9	287*
16 Νοεμβρίου 1970	10	249, 249*, 287*, 294, 294*, 317*
207*, 581*	11	279
26 Οκτωβρίου 1974	12	277, 290*
155*	13	277*
Επιστολή του Καρδ. Μορίς Ρονά επί τη ευκαιρία της 10ης επετείου της εγκυκλίου « <i>Pacem in terris</i> » (11 Απριλίου 1973) 95*	14	177, 189*, 192*, 281, 282, 287*
	15	192*
Ιωάννης Παύλος Β΄	16	274, 287*
Εγγ. επ. « <i>Redemptor hominis</i> » (4 Μαρτίου 1979)	17	288*, 336*
1	18	287, 287*, 301*
262	19	172, 250*, 251*, 284*, 295,

20	301, 301*, 302*, 345 301*, 304, 304*, 305, 306, 307, 318*
21	299
22	148
25	326*
26	326*
27	263*, 326*

Απ. παρ. «*Familiaris consortio*»
(22 Νοεμβρίου 1982)

12	219*
13	217*, 219
18	221*
19	217
20	225
23	251*, 294*
24	295*
26	244
27	222*
32	233*
36	239
37	238*, 243
40	240
42	553*
43	221, 238*, 242*, 553*
44	247, 553*
45	214*, 252, 355*, 553*
46	253*, 553*
47	220, 553*
48	220, 553*
77	226*, 298*
81	229
84	226*

Απ. παρ 4. «*Reconciliatio et paenitentia*»
(2 Δεκεμβρίου 1985)

2	116
10	121
15	116
16	117, 118, 193*

Εγκ. επ. «*Redemptoris Mater*»
(25 Μαρτίου 1987)

37	59
----	----

Εγκ. επ. «*Sollicitudo rei socialis*»
(30 Δεκεμβρίου 1987)

	72, 102, 102*
1	60*, 87*, 104, 162*
3	85, 85*
9	374*
11	192*
12	192*
14	192*, 374
15	185*, 191*, 192*, 336, 336*, 435*
16	192*, 446
17	192*, 194*, 342
18	192*
19	192*
20	192*
21	192*
22	192*
25	483, 483*
26	150*, 443, 470
27	181*
28	181*, 318*, 334, 449*, 462*
29	181*
30	181*
31	181*, 327
32	181*, 333*, 446, 446*, 537*
33	157*, 181*, 442*, 446, 446*, 449
34	181*, 459, 465*, 466, 470*
36	119*, 193, 332, 446, 566
37	119, 181*, 193, 446
38	43*, 193, 194*, 449
39	102, 194*, 203, 383*, 442*, 446
40	33, 194*, 196, 196*, 202*, 332*, 580
41	7, 67*, 68*, 72, 73, 81*,

	82*, 159, 563
42	172, 182
43	364*, 372*, 442
44	189*, 198*, 411*, 449*
45	189*, 194*
47	578
48	526*

Απ. επ. «*Mulieris dignitatem*»
(15 Αυγούστου 1988)

7	33, 34
11	147

Απ. παρ «*Christifideles laici*»
(30 Δεκεμβρίου 1988)

15	10, 83*, 543
24	544*
29	549
30	549*
35	523
37	552
39	553, 553*, 570*
40	209, 212
41	412
42	410*, 581*
50	146
59	546
60	528
62	549

Απ. επ. «*Στην πεντηκοστή επέτειο από την έναρξη του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου*»

(27 Αυγούστου 1989)

2	157
8	517

Εγκ. επ. «*Redemptoris missio*»
(7 Δεκεμβρίου 1990)

2	538
11	1, 521*, 523, 524

20	50
37	415*
52	523

Εγκ. επ. «*Centesimus annus*»
(1η Μαΐου 1991)

	103*
3	538
5	67, 71*, 90, 521, 523, 583*
6	176*
7	301*
9	284*
10	103, 194*, 580
11	107*
13	125, 135*
15	301, 351*, 352
16	293, 336*
17	200*
18	438
21	157*
23	438*
24	558, 559*, 577*
29	373
31	171, 176, 273, 287*
32	179, 278, 283*, 337, 343, 344*
33	344*, 447
34	347, 349*, 448
35	179, 189*, 340, 344, 446*, 450
36	345, 358, 359, 360, 376, 486, 486*
37	360*, 460, 467*
38	340, 464
39	212, 231, 350, 375
40	347, 349, 356*, 466*, 470*
41	47, 170*, 181*, 280, 333, 348*
42	200, 335
43	278, 282, 288, 338, 340*
44	191*, 408

45	191*
46	86*, 190*, 395*, 406, 407, 567, 569*
47	155, 158, 191*, 424
48	185*, 186*, 187, 188*, 291, 336*, 351, 352, 353*, 354*, 411*
49	185*, 355*, 420*
50	556
51	494*, 498
52	434*, 439, 498
53	60*, 81*, 82*
54	60*, 61, 67, 69, 78, 159*, 527*
55	9*, 560, 577
56	90, 90*
57	193*, 525, 551*
58	371, 442*, 448
59	73, 76, 78
60	90

Εγκ. επ. «*Veritatis splendor*»
(6 Αυγούστου 1993)

13	75*
27	70*
34	135*
35	136
44	138*
48	127
50	75*, 140
51	142
61	139
64	70*
79	75*
80	155*
86	138
87	143*
97	22, 397*
98	577
99	138*, 397*
107	530

110	70*
-----	-----

Motu proprio «*Socialium Scientiarum*»
(1η Ιανουαρίου 1994)

	78*
--	-----

Επιστολή στις οικογένειες «*Gratissimam
sane*» (2 Φεβρουαρίου 1994)

6	111*, 230
7	213
8	111*
10	237
11	218*, 221, 230
13	231
14	111*, 227*
16	111*
17	211, 251*
19	111*
20	111*
21	233*

Απ. επ. «*Tertio millennio adveniente*»
(10 Νοεμβρίου 1994)

13	25*
51	182*, 450*

Επιστολή στις γυναίκες
(29 Ιουνίου 1995)

3	295
8	147

Εγκ. επ. «*Evangelium vitae*»
(25 Μαρτίου 1995)

2	155*
7	155*
8	155*
9	155*
10	155*
11	155*
12	155*
13	155*

14	155*
15	155*
16	155*, 483
17	155*
18	155*
19	112*, 142*, 155*
20	142*, 155*
21	155*
22	155*
23	155*
24	155*
25	155*
26	155*
27	155*, 405
28	155*
32	182*
34	109*, 114*
35	109*, 110
56	405
58	233*
59	233*
61	233*
62	233*
70	397*, 407
71	229*, 397
72	233*
73	399*, 570*
74	399
92	231*
93	231
101	233*

Απ. επ. « <i>Dies Domini</i> »	
(31 Μαΐου 1998)	
26	285*

Εγκ. επ. « <i>Fides et Ratio</i> »	
(14 Σεπτεμβρίου 1998)	
	74*

Πρόλογος	113*
----------	------

36-48	560*
-------	------

Απ. παρ. «*Ecclesia in America*»
(22 Ιανουαρίου 1999)

20	362*
25	466
54	7*, 8*

Απ. επ. «*Novo Millennio ineunte*»
(6 Ιανουαρίου 2001)

1	1*
16-28	58*
29	577
49	182*, 583*
50	5, 182*, 583*
51	5, 583*

*Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα
για την Ειρήνη* (1982)

4	494
---	-----

*Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα
για την Ειρήνη* (1986)

1	494*
2	509*

*Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα
για την Ειρήνη* (1988)

3	516*
---	------

*Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα
για την Ειρήνη* (1989)

5	387
11	387

*Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα
για την Ειρήνη* (1990)

6	459
7	459
9	468, 468*

*Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για
την Ειρήνη (1992)*
4 519*

*Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για
την Ειρήνη (1993)*
1 449*
3 298*
4 497*

*Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για
την Ειρήνη (1994)*
5 239*

*Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για
την Ειρήνη (1996)*
2-6 245*
5 296

*Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για
την Ειρήνη (1997)*
3 517*, 518*
4 517*, 518*
6 518*

*Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για
την Ειρήνη (1998)*
2 154
3 363
4 450*
5 412
6 296

*Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για
την Ειρήνη (1999)*
3 153, 154
5 423*
6 411*
7 506*, 518*
8 287*
9 450*

10 468*
11 497, 510*, 511*, 512*, 518
12 494*

*Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για
την Ειρήνη (2000)*
6 388*
7 506*
11 506
13 373*
14 373*, 449, 564
15-16 333*
17 564*
20 516

*Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για
την Ειρήνη (2001)*
13 298*
19 405*

*Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για
την Ειρήνη (2002)*
4 513*
5 514
7 515*
9 517*

*Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για
την Ειρήνη (2003)*
5 365, 485*
6 441

*Μήνυμα στην Παγκόσμια Ημέρα για
την Ειρήνη (2004)*
4 494*
5 437
6 438*, 501
7 440, 442*, 443
8 514, 514*
9 439, 506*, 516*

10	203, 206, 517*, 582	18 Αυγούστου 1985	486*
		14 Οκτωβρίου 1985	508
<i>Μήνυμα για τη Σαρακοστή</i> (1990)		28 Νοεμβρίου 1986	457*, 458
3	505	29 Νοεμβρίου 1986	471*
		12 Ιουλίου 1987	466*
<i>Μήνυμα για τη ΛΓ Παγκόσμια Ημέρα των Κοινωνικών Επικοινωνιών</i> (1999)		14 Σεπτεμβρίου 1987	471*
3	560	6 Νοεμβρίου 1987	470*
		9 Ιανουαρίου 1988	157*
<i>Αγορεύσεις, επιστολές και άλλα μηνύματα</i>		17 Απριλίου 1988	508*
2 Δεκεμβρίου 1978	71	8 Οκτωβρίου 1988	468
13 Ιανουαρίου 1979	244	16 Νοεμβρίου 1989	470
28 Ιανουαρίου 1979	64*, 82*, 178*, 182*, 449*	19 Μαρτίου 1990	457, 458, 505
17 Φεβρουαρίου 1979	159*	22 Σεπτεμβρίου 1990	244*, 296
14 Σεπτεμβρίου 1979	266	1η Οκτωβρίου 1990	497*
29 Σεπτεμβρίου 1979	496	12 Ιανουαρίου 1991	437
2 Οκτωβρίου 1979	152, 155*, 244	16 Ιανουαρίου 1991	497
12 Νοεμβρίου 1979	440*	17 Ιανουαρίου 1991	497
9 Φεβρουαρίου 1980	581*	1η Μαΐου 1991	374
1η Ιουνίου 1980	435*, 440*, 554, 556*	19 Μαΐου 1991	63*
10 Ιουλίου 1980	471*	5 Δεκεμβρίου 1992	506*
1η Σεπτεμβρίου 1980	426*	16 Ιανουαρίου 1993	506*
25 Φεβρουαρίου 1981	457, 458	7 Μαρτίου 1993	504
3 Οκτωβρίου 1981	458, 474*	18 Απριλίου 1993	506
3 Απριλίου 1982	85*	30 Νοεμβρίου 1993	440*, 504*
15 Ιουνίου 1982	292*, 404	11 Μαρτίου 1994	502*
21 Σεπτεμβρίου 1982	458, 477*	18 Μαρτίου 1994	440*, 483
23 Οκτωβρίου 1982	458, 473*, 477*	28 Οκτωβρίου 1994	470*
18 Δεκεμβρίου 1982	470*	9 Ιανουαρίου 1995	507*
7 Μαρτίου 1983	471*	26 Μαΐου 1995	440*
19 Οκτωβρίου 1983	15	9 Ιουλίου 1995	147
29 Οκτωβρίου 1983	460	5 Οκτωβρίου 1995	145*, 152*, 157, 388*, 432*, 434*, 435, 435*, 436
12 Νοεμβρίου 1983	496*	13 Ιανουαρίου 1996	509*
22 Μαρτίου 1984	92	2 Δεκεμβρίου 1996	308*
18 Σεπτεμβρίου 1984	471*	13 Ιανουαρίου 1997	495*, 518*
31 Ιανουαρίου 1985	471*	24 Μαρτίου 1997	461, 463, 464, \ 465
5 Φεβρουαρίου 1985	471*	25 Απριλίου 1997	287*, 369*
13 Μαΐου 1985	439	20 Ιουνίου 1997	446*
		19 Φεβρουαρίου 1998	228*

9 Μαΐου 1998	363*	369	110*
14 Ιουνίου 1998	506*	371	111*
4 Ιουλίου 1998	506*	373	113*
30 Νοεμβρίου 1998	450*	404	115
21 Ιανουαρίου 1999	228	826	580*
6 Μαρτίου 1999	279*	1.033	183
11 Αυγούστου 1999	505	1.603	215*, 216*
31 Μαρτίου 2000	402, 404	1.605	209*
1 ^η Μαΐου 2000	321	1.639	215*
2 Μαΐου 2000	446*	1.644	223*
29 Αυγούστου 2000	236*	1.645	223*
13 Ιανουαρίου 2001	435*	1.646	223*
27 Απριλίου 2001	310*, 366	1.647	223*
14 Σεπτεμβρίου 2001	309, 320*	1.648	223*
24 Σεπτεμβρίου 2001	515*	1.649	223*
24 Φεβρουαρίου 2002	515*	1.650	223*, 225*
21 Μαρτίου 2002	437*	1.651	223*, 225*
3 Απριλίου 2002	222	1.652	230*
11 Απριλίου 2002	367	1.653	238*
27 Απριλίου 2002	367*	1.656	220*
13 Ιανουαρίου 2003	497	1.657	220*
5 Ιανουαρίου 2004	148	1.703	128*
7 Ιανουαρίου 2004	484	1.705	135*, 199*
12 Ιανουαρίου 2004	572	1.706	134, 136*
4 Φεβρουαρίου 2004	341	1.721	109*
21 Φεβρουαρίου 2004	236*	1.730	135*, 199*

Εκκλησιαστικά κείμενα

Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας

Τίτλος Ιου Κεφ., Μέρος Ιο 109

24	8*	1.750	138*
27	133*	1.751	138*
356	109*, 133*	1.752	138*
357	108	1.753	138*
358	109*, 133*	1.754	138*
363	128*	1.755	138*
364	128*	1.756	138*
365	129	1.789	20*

1.806	548*	1.934	144*, 201*
1.807	201	1.935	201*
1.827	207*	1.936	201*
1.849	116*	1.937	201*
1.850	115*	1.938	201*
1.869	119*	1.939	193*, 201*, 581*
1.879	149*	1.940	193, 201*
1.880	149	1.941	193*, 194*, 201*
1.881	384*	1.942	193*, 201*
1.882	151, 185*	1.955	140*
1.883	185*, 186*, 419*	1.956	140*
1.884	185*, 383, 419*	1.957	141*
1.885	185*, 419*	1.958	141*
1.886	197*	1.959	142*
1.888	42	1.960	141*
1.889	43*, 581*, 583	1.970	20*
1.897	393*	2.011	583*
1.898	393*	2.034	79*
1.899	398*	2.037	80*
1.900	398*	2.039	83*
1.901	398*	2.062	22
1.902	396*	2.070	22
1.905	164*	2.105	422
1.906	164*	2.106	421*
1.907	164*, 166*	2.107	423*
1.908	164*, 169*	2.108	421*, 422*
1.909	164*	2.109	422*
1.910	164*, 168*, 418*	2.184	284*
1.911	164*, 433*	2.185	284
1.912	164*, 165*	2.186	285
1.913	167*, 189*	2.187	285*, 286
1.914	189*	2.188	286
1.915	189*	2.204	220*
1.916	189*	2.206	213*
1.917	189*, 191*	2.209	214*
1.928	201*	2.210	213*
1.929	201*, 202*	2.211	252*
1.930	153*, 201*	2.212	206*, 390*, 391*, 582*
1.931	105*, 201*	2.213	390*
1.932	201*	2.221	239*
1.933	201*	2.223	239*

2.224	213*	2.359	228*
2.228	238*	2.366	230*
2.229	240*	2.367	232*
2.235	132*, 396*	2.368	234*
2.236	409*	2.370	233*
2.237	388*	2.372	234*
2.241	298*	2.375	235*
2.242	399*	2.376	235*
2.243	401	2.377	235*
2.244	47*, 51*	2.378	235*
2.245	50*, 424*	2.379	218
2.246	426*	2.384	225*
2.258	112*	2.385	225
2.259	112*	2.390	227*
2.260	112*	2.402	177*
2.261	112*	2.403	177*
2.265	500*	2.404	177*
2.266	402*, 403*	2.405	177*
2.267	405	2.406	177*
2.269	341	2.411	201*
2.271	233*	2.419	3, 63
2.272	233*	2.420	68*
2.273	233*	2.421	87*
2.297	513*	2.422	104*
2.304	495*	2.423	81*
2.306	496	2.424	340*
2.307	497*	2.425	201*, 349*
2.308	497*	2.426	201*, 331*
2.309	497*, 500	2.427	201*, 263*, 317
2.310	497*, 502*	2.428	201*, 272*
2.311	497*, 503*	2.429	201*, 336, 336*
2.312	497*	2.430	201*, 304*, 306*
2.313	497*, 503*	2.431	201*, 351*, 352*
2.314	497*, 509*	2.432	201*, 344*
2.315	497*, 508	2.433	201*, 288*
2.316	497*, 508*	2.434	201*, 302
2.317	495*, 497*	2.435	201*, 304
2.333	224	2.436	201*, 289*
2.334	111*	2.437	201*, 373*
2.357	228*	2.438	194*, 201*, 341, 373*
2.358	228*	2.439	201*

2.440 201*, 372*
 2.441 201*, 375
 2.442 83*, 201*
 2.443 183, 201*
 2.444 184*, 201*
 2.445 184, 201*
 2.446 184*, 201*
 2.447 184, 201*
 2.448 183*, 184, 201*
 2.449 201*
 2.464 198*
 2.465 198*
 2.466 198*
 2.467 198*
 2.468 198*
 2.469 198*
 2.470 198*
 2.471 198*
 2.472 198*
 2.473 198*
 2.474 198*
 2.475 198*
 2.476 198*
 2.477 198*
 2.478 198*
 2.479 198*
 2.480 198*
 2.481 198*
 2.482 198*
 2.483 198*
 2.484 198*
 2.485 198*
 2.486 198*
 2.487 198*
 2.494 415
 2.495 561
 2.510 20*
 2.832 201*

Σύνοδοι**Σύνοδος για τον κλήρο**

Γενικές κατευθύνσεις για την κατήχηση
 (15 Αυγούστου 1997)

17	529*
18	521*
30	529*
54	529*

Σύνοδος για τη διδασκαλία της πίστης

Διάτ. «Persona humana»
 (29 Δεκεμβρίου 1975)

8	228*
---	------

Διδ. «Libertatis conscientia»
 (22 Μαρτίου 1986)

26	199
28	199*
32	149
63	64*
64	64*
72	81*, 82*, 85*, 160
73	185*, 194*
75	137
79	401
80	64*
85	185*
86	185*
90	175
94	241
97	59
99	198*

Επ. Η ποιμαντική έγνοια
για τους ομοφυλόφιλους
 (1η Οκτωβρίου 1986)

1-2	228*
-----	------

Διδ. «*Donum vitae*»
(22 Φεβρουαρίου 1987)

553*
II/2.3.5 235*
II/7 235*

Διδ. «*Donum veritatis*»
(24 Μαΐου 1990)

16 80*
17 80*
23 80*

Ορισμένες παρατηρήσεις όσον αφορά
την απάντηση σε προτάσεις νόμου
ώστε να μην υπάρχουν διακρίσεις για
τους ομοφυλόφιλους
(23 Ιουλίου 1992)
228*

Διδακτικό μήνυμα σχετικά με ορισμέ-
να θέματα που αφορούν την ενασχό-
ληση και τη συμπεριφορά των καθο-
λικών στην πολιτική ζωή
(24 Νοεμβρίου 2002)

3 384*, 563*
4 570
5 397*
6 397*, 566, 571, 572
7 555*, 568

Παρατηρήσεις όσον αφορά τα σχέδια
για νόμιμη αναγνώριση της ένωσης
μεταξύ ομοφυλόφιλων
(3 Ιουνίου 2003)

8 228
228*

Επιστολή στους επισκόπους της Κα-
θολικής Εκκλησίας όσον αφορά τη
συνεργασία του άνδρα και της γυναί-
κας στην Εκκλησία και στον κόσμο

(30 Δεκεμβρίου 1988)

8 568*
20 89
21 91
22 93
23 94
24 96
25 98
26 102
27 104
29 160*
30 160*
31 160*
32 152*, 160*
33 160*
34 160*
35 106, 160*
36 160*
37 160*
38 160*, 194*
39 160*
40 160*, 189
41 160*
42 160*
43 197
47 162*

Ποντιφικό Συμβούλιο

**Ποντιφικό Συμβούλιο για τις κοινωνι-
κές επικοινωνίες**

Communio et Progressio

(23 Μαΐου 1971)
126-134 415*

Aetatis novae

(22 Φεβρουαρίου 1992)
11 415*

Η ηθική στη διαφήμιση
(22 Φεβρουαρίου 1997)
4-8 415*

Η ηθική στις κοινωνικές επικοινωνίες
(4 Ιουνίου 2000)
14 561
20 416
22 416*
24 416*
33 562*

**Ποντιφικό Συμβούλιο Cor Unum -
Ποντιφικό Συμβούλιο
της Ποιμαντικής για τους
Απόδημους και τους Ταξιδιώτες**

*Οι πρόσφυγες. Μια πρόκληση για την
αλληλεγγύη* (2 Οκτωβρίου 1992)
6 298*

**Ποντιφικό Συμβούλιο για τον
Πολιτισμό - Ποντιφικό Συμβούλιο
για το Διάλογο μεταξύ Θρησκειών**

*Ο Ιησούς Χριστός φορέας του ζώντος
ύδατος. Ο χριστιανικός στοχασμός
για το «New Age»* (2003)
463*

**Ποντιφικό Συμβούλιο
για τη Δικαιοσύνη και την Ειρήνη**

*Η Εκκλησία και τα δικαιώματα του
ανθρώπου* (10 Δεκεμβρίου 1974)
70-90 159*

*Στην υπηρεσία της χριστιανικής κοι-
νότητας: μια ηθική προσέγγιση του
διεθνούς χρέους*
(27 Δεκεμβρίου 1986)

450*
I, 1 194*

Το διεθνές εμπόριο όπλων
(1η Μαΐου 1994)
6 500
9-11 508*

*Για μια καλύτερη αναδιανομή της γης.
Η πρόκληση της αγροτικής
μεταρρύθμισης* (23 Νοεμβρίου 1997)
11 471*
13 300
27-31 180*
35 300*

*L'Eglise face au racisme. Contribution
du Saint-Siège à la Conférence mondia-
le contre le Racisme, la Discrimination
raciale, la Xénophobie et l'intolérance
qui y est associée* (29 Αυγούστου 2001)
21 236*
433*

*Water, an Essential Element for Life. A
Contribution of the Delegation of the
Holy See on the occasion of the 3rd
World Water Forum*
(Κιότο, 16-23 Μαρτίου 2003)
485*

**Επιτροπή για τις Θρησκευτικές
Σχέσεις με τον Εβραϊσμό**

Εμείς θυμόμαστε: σκέψεις για το Shoah
(16 Μαρτίου 1998)
506*

Ποντιφική Ακαδημία Pro Vita

Σκέψεις για την κλωνοποίηση

(25 Ιουνίου 1997)
236*

*Ζωικές και φυτικές βιοτεχνολογίες:
νέα σύνορα και νέες ευθύνες* (1999)
472*

Αγία Έδρα

*Χάρτης των δικαιωμάτων της οικογένει-
νειας* (24 Νοεμβρίου 1983)

Προοίμιο, D-E	214*
Προοίμιο E	229, 238
Άρθρο 3, c	237
Άρθρο 5	239*
Άρθρο 5, b	241
Άρθρο 8, a-b	247
Άρθρο 9	247*
Άρθρο 10	294*
Άρθρο 10, a	250*
Άρθρο 10, b	251*
Άρθρο 12	298*

Κανονικό Δίκαιο

Κώδικας του κανονικού δικαίου

208-223	159*
361	444*
747, 2	71, 426*
793-799	239*
1.136	239*

Εκκλησιαστικοί συγγραφείς

Αθανάσιος Αλεξανδρείας (άγιος)

Βίος Αγίου Αντωνίου
Κ. 3: PG 26, 846 265*

Αμβρόσιος (άγιος)

De obitu Valentiniani consolatio
62: PL 16, 1.438 265*

Αυγουστίνος (άγιος)

Confessiones
1, 1: PL 32, 661 114
2, 4, 9: PL 32, 678 142*

Βασίλειος ο Μέγας (άγιος)

Προς πλουτούντας
5: PG 31, 271 329, 329*

Όροι κατά πλάτος
42: PG 31, 1.023-1.027 265*

Γρηγόριος ο Μέγας (άγιος)

Regula pastoralis
3, 21: PL 77, 87-89 184, 329*

Γρηγόριος Νύσσης (άγιος)

Εις τον βίον προφήτου Μωυσέως
2, 2-3: PG 44, 327B-328B 135*

Ειρηναίος της Λυών (άγιος)

Κατά των αιρέσεων
5, 32, 2: PG 7, 1.210 266*

Ερμά

Ποιμήν, Βιβλίο τρίτο, *Ομοιότης*
I: PG 2, 954 329*

Θεοδώρητος ο Κύρου

Περί προνοίας λόγοι
5-7: PG 83, 625-686 266*

Θωμάς Ακινάτης (άγιος)

Commentum in tertium librum Sententiarum
d. 27, q. 1, a. 4 130

De Caritate
a. 9 581*

De regno. Ad regem Cypri
I, 1 393
I, 10 390*

In duo praecepta caritatis et in decem Legis praecepta expositio
c. 1 140

Sententiae Octavi Libri Ethicorum
lect. 1 390*

Summa theologiae
I, q. 75, a. 5 130*
I-II, q. 6 201*
I-II, q. 91, a. 2, c 140*
I-II, q. 93, a. 3, ad 2um 398
I-II, q. 94, a. 2 167*
I-II, q. 96, a. 2 229*
I-II, q. 99 391*
II-II, q. 23, a. 3, ad 1um 391*

II-II, q. 23, a. 8 207
II-II, q. 29, a. 3, ad 3um 494*
II-II, qq. 47-56 548*
II-II, q. 49, a. 1 548*
II-II, q. 49, a. 3 548*
II-II, q. 49, a. 4 548*
II-II, q. 49, a. 6 548*
II-II, q. 49, a. 7 548*
II-II, q. 50, a. 1 548*
II-II, q. 50, a. 2 548*
II-II, q. 58, a. 1 201*
II-II, q. 104, a. 6, ad 3um 400

Ιωάννης Χρυσόστομος

Ομιλίες περί της αρχής των πράξεων
35, 3: PG 60, 258 265*

Ομιλία 21 προς Αντιοχείς
2, 6-8: PG 49, 41-46 329*

Ομιλία περί τελείας ευσπλαχνίας
1, 2: PG 56, 281-282 582

Κλήμης ο Αλεξανδρεύς

Τις ο σωζόμενος πλούσιος
I: PG 9, 61 329

Τερέζα του Βρέφους Ιησού (αγία)

Atto di offerta all' Amore Misericordioso
583

Αναφορές από το Διεθνές Δίκαιο

Χάρτης των Ηνωμένων Εθνών
(26 Ιουνίου 1945)

άρθρο 2.4 438*

Παγκόσμια διακήρυξη των ανθρωπίνων δικαιωμάτων (1948)

16.3 237*

Συνθήκη για τα δικαιώματα του παιδιού (1990)

245*

ΑΝΑΛΥΤΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

A

ΑΓΑΘΑ

Ο Θεός, συνθήκες ζωής και αναγκαία αγαθά, 20, 428
Σαββατικό έτος και ελεύθερα αγαθά, 24
Άνδρας και γυναίκα και αγαθά της πλάσης, 26
Αγαθά, Ιησούς Χριστός και Βασίλειο του Θεού, 57
Μεγαλυνάριο και αγαθά στους πεινασμένους, 59
Πραγματική ανάπτυξη και πολλαπλασιασμός των αγαθών, 102
Αγαθά του ανθρώπου και άδικοι περιορισμοί, 133
Δικαίωμα στην εργασία και αγαθά, 155
Ευνοημένοι και αγαθά στην υπηρεσία των άλλων, 158
Κοινό καλό και ιδιαίτερα αγαθά, 164
Διανομή των αγαθών της πλάσης και δικαιοσύνη, 167
Πολιτικοί θεσμοί και αναγκαία αγαθά, 168
Αρχή του οικουμενικού προορισμού των αγαθών, 171, 173-175, 177, 328, 346*, 364, 449
Οικουμενικό δίκαιο της χρήσης των αγαθών, 172, 173

Ιδιωτική ιδιοκτησία και κατοχή των αγαθών, 176, 177, 282, 346*
Αγαθά, περιορισμοί στη χρήση τους και ιδιοκτήτες, 178
Νέα αγαθά και ο οικουμενικός προορισμός τους, 179, 283
Χώρες υπό ανάπτυξη, γη και αγαθά, 180
Κάτοχος και ειδωλολατρία των αγαθών, 181
Ευχέρεια άσκησης προνομίων για τους φτωχούς και αγαθά, 182
Αλληλεγγύη και προορισμός των αγαθών, 194
Άνθρωποι και υλικά και άυλα αγαθά, 195
Δικαιοσύνη και αναδιανομή των αγαθών, 206, 582
Ζευγάρια και τα αγαθά του αδιάλυτου του γάμου και της σταθερότητας, 225
Οικονομική ζωή, οικογένεια και αγαθά, 248
Άνθρωπος και διαφύλαξη των αγαθών που έπλασε ο Θεός, 255
Συσώρευση και αφαίρεση αγαθών, 258
Ιδιοκτησία, εργασία και αγαθά, 282
Τριτογενής τομέας και σχετικότητα των αγαθών, 293
Μισθός και πρόσβαση στα αγαθά της γης, 302
Οικονομική ευημερία και παραγόμενα αγαθά, 303

* Οι αριθμοί παραπέμπουν σε παραγράφους.

Παλαιά Διαθήκη και οικονομικά αγαθά, 323

Θεός και σχετικότητα των οικονομικών αγαθών, 324

Ιησούς και οικονομικά αγαθά, 325

Διαχείριση των αγαθών, 328, 329

Καθήκον της οικονομίας και υλικά αγαθά, 331, 333

Επάρκεια και παραγωγή των αγαθών, 332

Πλούτος και διάθεση των αγαθών, 332

Ανάπτυξη και συσσώρευση των αγαθών, 334

Επιχείρηση και παραγωγή αγαθών, 338, 340

Οικονομικά αποθέματα, αγαθά και υπηρεσίες, 346

Ελεύθερη αγορά και αγαθά, 347, 349, 353, 356

Άνθρωπος, παραγωγός και καταναλωτής αγαθών, 350

Παγκοσμιοποίηση και αγορά αγαθών, 361

Αλληλεγγύη μεταξύ των γενεών και αγαθά, 367

Πλούσιες χώρες και υλικά αγαθά, 374

Κοινωνικό-πολιτιστικό σύστημα και αγαθά, 375

Δίκαιο, φιλία και υλικά αγαθά, 390

Δικαιοσύνη και απόλαυση των αγαθών, 391

Ελευθερία να αποκτάς και να κατέχεις αγαθά, 426

Προορισμός των αγαθών και δικαίωμα στην ανάπτυξη, 446

Διεθνής συνεργασία και αγαθά, 448

Κοινή γνώμη και αγαθά της πλάσης, 468

Αγορά και περιβάλλον, αγαθό που πρέπει να προστατεύσουμε, 470

Οικολογία και μερισμός των αγαθών, 481

Προορισμός των αγαθών, περιβάλλον και φτώχεια, 482

Προορισμός των αγαθών και νερό, 484

Αγάπη, συνεργασία και πολλά αγαθά, 499

Όπλα σαν ανταλλάξιμα αγαθά στην αγορά, 508

Αγαθά και οικουμενικός διάλογος, 535

Επίγεια δραστηριότητα του λαϊκού και οριστικά αγαθά, 544

Θρησκευτική ελευθερία, ένα από τα πιο υψηλά αγαθά, 553

Καρδιά και υλικά αγαθά, 581

ΑΓΑΠΗ

Κοινωνική διδασκαλία και ο νέος νόμος της αγάπης, 3

Αγάπη και ανθρώπινες σχέσεις, 4, 5, 205, 527

Χριστιανική ανθρωπολογία και η αγάπη του Θεού, 9, 46, 65

Β' Σύνοδος Βατικανού και η αγάπη για την ανθρώπινη οικογένεια, 18

Ουμανισμός και το σχέδιο αγάπης του Θεού, 19

Ιστορικές πράξεις και η αγάπη του Θεού για τον άνθρωπο, 21

Ηθική ύπαρξη και απάντηση στην αγάπη, 22

Ανυπακοή στον Θεό και το βλέμμα Του αγάπης, 27

Ιησούς και αγάπη του Θεού Πατρός, 29, 491

Πάσχα του Ιησού και τριαδική Αγάπη, 30, 34, 121, 431

Αγία Τριάδα, άπειρη κοινωνία αγάπης, 31, 34, 54

Η εντολή της αμοιβαίας αγάπης, 32, 33, 160, 196

- Η εντολή της αγάπης και το ανθρώπινο ήθος, 33, 580
- Η κλήση του ανθρώπου προς την αγάπη, 34, 35
- Το ανθρώπινο ζευγάρι και η Τριαδική Αγάπη, 36
- Πίστη, Αγάπη του Θεού και αγάπη προς τους αδελφούς, 39, 516
- Ο Ιησούς Χριστός και η αγάπη προς τους αδελφούς, 40, 60, 65
- Αγάπη και όσοι ενεργούν διαφορετικά, 43
- Άκρατη αγάπη του εαυτού, 44, 143
- Οικουμενικό όραμα της αγάπης του Θεού, 46
- Τριαδική αγάπη και η έννοια του προσώπου, 54
- Αγάπη, όργανο αλλαγής, 55
- Αμοιβαία αγάπη, σκοπός της ανθρωπότητας, 55
- Αγαθά και Βασίλειο της αγάπης, 57
- Το «Γέναιο» της Μαρίας της Παρθένου και το σχέδιο αγάπης του Θεού, 59
- Εκκλησία, θείο μυστήριο της αγάπης του Θεού, 60
- Κοινωνική διδασκαλία και σχέδια αγάπης, 63
- Ο κόσμος και η θείκη πηγή της Αγάπης, 64, 262
- Κοινωνία συμφιλωμένη με την αγάπη, 82
- Συνεργασία με τους ανθρώπους εν αγάπη, 94
- Σχέσεις συμβίωσης και αγάπης, 95
- Ο Παύλος ΣΤ΄ και ο πολιτισμός της αγάπης, 103
- Απάντηση στην αγάπη του Δημιουργού, 108
- Άνθρωπος και κανόνες της αγάπης, 149
- Άνθρωποι και αγάπη για το καλό το δικό μας και των άλλων, 150
- Προνομαϊκή αγάπη για τους φτωχούς, 182, 184, 449
- Αγάπα τον πλησίον, έστω κι αν είναι εχθρός, 196
- Αγάπη, κοινωνική αξία και αξιοπρέπεια του ανθρώπου, 197
- Δικαιοσύνη και ορίζοντας της αγάπης, 203
- Φιλεύσπλαχνη αγάπη και δικαιοσύνη, 206, 582
- Οικογένεια και συζυγική αγάπη, 209-212, 215
- Ο Κύριος εγγυητής της συζυγικής αγάπης, 210
- Συζυγική αγάπη, οριστική δέσμευση, 215
- Γάμος και ολοκληρωτική αγάπη των συζύγων, 217
- Γαμήλια συμφωνία και αγάπη ανάμεσα στον Θεό και στους ανθρώπους, 219
- Το μυστήριο του γάμου και η αγάπη, 220
- Οικογένεια και δυναμισμός της αγάπης, 221
- Αγάπη και προσοχή προς τους ηλικιωμένους, 222
- Η αλήθεια της αγάπης και σχετικισμός, 223
- Οικογένεια, κοινότητα αγάπης, 229, 230, 238
- Συζυγική αγάπη και υποδοχή της ζωής, 230
- Κλωνοποίηση και απουσία της αναπαραγωγικής αγάπης, 236
- Η αγάπη των γονιών και το διαπαιδαγωγικό καθήκον, 239
- Αλληλεγγύη και οικογένεια που στηρίζεται στην αγάπη, 246
- Οικογένεια, κοινωνικά φαινόμενα και η αγάπη της αλήθειας, 320

Αγάπη, οικονομία και πρόοδος, 326
 Θεοσμός και η αγάπη του Κυρίου, 380
 Ανθρώπινη κατάσταση και η αγάπη του Θεού, 381
 Δικαιοσύνη, ελάχιστο μέτρο της αγάπης, 391
 Πολιτισμός της αγάπης και ανθρώπινη συνύπαρξη, 391
 Αγία Έδρα, κοινωνική τάξη και αγάπη, 445
 Άνθρωπος, θείκη αγάπη και ειρήνη, 454
 Αγάπη, αρχή της νέας ζωής, 455
 Ειρήνη, καρπός και της αγάπης, 494
 Διεθνείς οργανώσεις, ειρήνη και αγάπη, 499
 Αγάπη και συνεργασία, 499
 Μαρτύριο και αγάπη του Θεού, 515
 Προσευχή και συνάντηση υπό το έμβλημα της αγάπης, 519
 Νόμος της αγάπης και Άγιο Πνεύμα, 522
 Απελευθέρωση και η αγάπη του Ιησού, 524
 Αγιότητα και η απελευθερωτική δύναμη της αγάπης του Θεού, 530
 Κοινωνική διδασκαλία και διαπαιδαγώγηση στην αγάπη, 532
 Κοσμική πραγματικότητα, αποδέκτης της αγάπης του Θεού, 545
 Λαϊκή πνευματικότητα και αγάπη για τον Θεό, 545
 Η Εκκλησία, η αγάπη και η εποχή μας, 551
 Δημιουργία μιας κοινότητας και αγάπη, 562
 Η αγάπη ως κοινωνική αγάπη ή πολιτική αγάπη, 581
 Αγάπη και κοινωνική ζωή, 582
 Η υπερφυσική αρετή της αγάπης, 583
 Πνεύμα του Θεού και αισθήματα ελέους, 25
 Ιησούς, έλεος και δράση του Θεού, 28, 29

Ιησούς και λυτρωτικό έλεος του Θεού, 29
 Θεός και έλεος, 59
 Υλικά και πνευματικά έργα ελέους, 184
 Έλεος, γλυκιά αγάπη, 206, 582
 Έργο αγάπης, πράξη ευσπλαχνίας, 208
 Πράξη των έργων ελέους, 284
 Χριστιανοί και έλεος του Θεού, 381
 Έλεος και αλήθεια, 490
 Ειρήνη και έλεος, 520

ΑΓΙΑ ΕΔΡΑ

Αγία Έδρα και Συνθήκη για τα δικαιώματα του παιδιού, 245*
 Αγία Έδρα και διεθνής κοινότητα, 444
 Διπλωματική υπηρεσία της Αγίας Έδρας, 445
 Αγία Έδρα και νόμιμη απαγόρευση των όπλων, 509*

ΑΓΙΟΤΗΤΑ - ΑΓΙΟΠΟΙΗΣΗ - ΚΑΘΑΓΙΑΣΜΕΝΟ

Ιησούς και καθαγιασμένη ζωή και θάνατος, 41
 Αγαθά και Βασίλειο της αγιότητας, 57
 Προπατορικό αμάρτημα, Αδάμ και αγιότητα, 115
 Χριστιανοί σύζυγοι και καθαγιασμός, 220
 Εργασία, μέσο καθαγιασμού, 263
 Κυριακή, ημέρα που καθαγιάζεται, 285
 Οικονομία, πρόοδος και καθαγιασμός, 326
 Άνθρωπος και κυβέρνηση του κόσμου με αγιότητα, 456
 Βιωμένος χριστιανισμός και ζωή αγιότητας, 530
 Πρεσβύτεροι και αποστολή καθαγιασμού, 539

Αφιερωμένα πρόσωπα και αξία της αγιότητας, 540

Λαϊκοί, άγιοι και αγιοποίηση, 545

ΑΓΟΡΑ

Διανομή της γης και αγορές, 180

Δομές αλληλεγγύης και νόμοι της αγοράς, 193

Οικογένεια και λογική της αγοράς, 248

Εργασία, κεφάλαιο και χρηματιστηριακές αγορές, 276

Εργασία, κεφάλαιο και αγορές, 279

Προοπτικές εργασίας και αγορά εργασίας, 289

Διεθνής συνεργασία και αγορά εργασίας, 292

Αγορά και πρωτοβουλίες του τριτογενούς τομέα, 293

Γη και πιστωτική αγορά, 300

Εργαζόμενοι και αγορά της εργασίας, 308

Παγκοσμιοποίηση και καταναλωτικές αγορές, 310

Παγκοσμιοποίηση, φιλελευθεροποίηση και αγορές, 312

Ανάπτυξη, ηθική και οικονομία της αγοράς, 335

Συνεταιριστικές επιχειρήσεις και πρόοδος της αγοράς, 339

Αποτελεσματικότητα του οικονομικού συστήματος και αγορά, 346

Ελεύθερη αγορά, 347

Ελεύθερη αγορά, σκοποί και αξίες, 348

Αγορά και ηθικοί σκοποί, 349

Αγορά στις σύγχρονες κοινωνίες, 350

Κράτος, νομικό πλαίσιο και αγορά, 352

Αγορά, κράτος και η συμπληρωματικότητά τους, 353

Οικονομική δημοκρατία και αγορά, 356

Παγκοσμιοποίηση και χρηματοπιστωτικές αγορές, 361

Χρηματοπιστωτικές αγορές και παραγωγική δραστηριότητα, 368

Πραγματική οικονομία και χρηματοδοτικές αγορές, 369

Κυβερνήσεις χωρών και διεθνείς αγορές, 370

Διεθνείς οργανώσεις και διεθνής αγορά, 371

Πολιτική κοινότητα και αγορά, 419

Διεθνής συνεργασία και διεθνής αγορά, 447, 448

Προστασία του περιβάλλοντος και αγορά, 470

Αφοπλισμός, εμπόριο όπλων και αγορές, 508

ΑΓΡΟΤΙΚΟ - ΓΕΩΡΓΙΚΟ

Ιωάννης ΚΓ', γεωργία και σημάδια της εποχής, 94

Χώρες υπό ανάπτυξη και πρόσβαση στη γη, 180

Εκκλησία και κοινωνία αγροτικού τύπου, 267

Renouveau και δημιουργία αγροτικών τραπεζών, 268

Αλλαγές στη γεωργία και αγροτική εργασία, 268

Αναδιανομή της γης και αγροτική μεταρρύθμιση, 300

Οικογενειακές αγροτικές επιχειρήσεις, 339

Επιστήμη, τεχνολογία και γεωργία, 458

Βιοτεχνολογίες και γεωργία, 472

Αγροτική παραγωγή και οι πρωταρχικές ανάγκες όλων, 486

ΑΓΩΝΑΣ

Rerum novarum και αγώνας των τάξεων, 89

Quadragesimo anno και αγώνας των τάξεων, 91

Απεργία, ειρηνική μέθοδος αγώνα, 304
Συνδικάτα και αγώνας των εργαζομένων, 305

Κόσμος της εργασίας, συνεργασία και αγώνας, 306

Συνδικάτο και όργανα αγώνα, 306

Συνδικάτα και κόμματα που αγωνίζονται για την εξουσία, 307

Δικαίωμα στην αντίσταση και ένοπλος αγώνας, 401

Βασανιστήρια και αγώνας κατά της τρομοκρατίας, 404

Αγώνας ως παράγοντας προόδου, 438

Προνομιακή μεταχείριση των φτωχών και αγώνας κατά της φτώχειας, 449

Βιοτεχνολογία και αγώνας κατά της πείνας, 478

Αγώνας κατά της τρομοκρατίας, 513, 514

Εκκλησία, αγώνας για την ειρήνη και προσευχή, 519

Οικουμενισμός, και αγώνας κατά της ένδειας, 535

ΑΔΕΛΦΟΣΥΝΗ

Άνθρωποι, αγάπη του Θεού και αδελφικές σχέσεις, 4

Οικουμενική συνεργασία και αδελφότητα, 12, 535

Σχέδιο αδελφότητας του Θεού, 17

Εκκλησία, αδελφική κοινωνία και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 51

Αγάπη και παγκόσμια αδελφότητα, 54

Αδελφосύνη και Βασιλείο της αλήθειας, 57

Άνθρωπος, ηθικός νόμος και αδελφότητα, 137

Ισότητα και αδελφосύνη ανάμεσα στους ανθρώπους, 144

Ελεημοσύνη στους φτωχούς και αδελφική ευσπλαχνία, 184

Κάλεσμα ευσπλαχνίας και αδελφότητα, 207

Αδελφосύνη και σημασία της εργασίας, 261

Συμμετοχή και αδελφική κοινότητα, 264

Οικονομικά αγαθά, συνύπαρξη και αδελφосύνη, 325

Αστική συμβίωση και αδελφосύνη, 390

Αρχή της αδελφосύνη και αστική φιλία, 390

Γαλλική Επανάσταση και αδελφосύνη, 390*

Δημόσια ηθική και αδελφικός διάλογος, 420

Μαθητής, χρήση των πραγμάτων και αδελφосύνη, 453

Κοινωνική διδασκαλία και αδελφική κοινωνία, 529

Λαϊκοί, πολιτισμός και αξία της αδελφосύνης, 558

ΑΔΙΚΙΑ

Σαββατικό έτος και κοινωνικές αδικίες, 24

Ευαγγελισμός, πρόοδος και αδικία, 66

Δημόσια σπουδαιότητα του Ευαγγελίου και αδικία, 71

Κοινωνική διδασκαλία και αμαρτία της αδικίας, 81

Προσωπική ελευθερία και καταστάσεις αδικίας, 137

Η προσωρινότητα του κράτους και κοινωνική αδικία, 188
 Αλληλεξάρτηση και πλανητική αδικία, 192
 Αδικία και υποστήριξη των ιδιωτικών σχολείων, 241
Laborem exercens και αδικία, 269
 Μισθός και αδικία, 302
 Οικονομικά αγαθά και αδικία, 323
 Διεθνής δημόσια αρχή και αδικία, 365
 Επιμήκυνση των διαδικασιών και αδικία, 404
 Δημιουργία, αμαρτία και αδικία, 429
 Αγαθά και αδικία της πλεονεξίας, 481
 Συγκρούσεις και καταστάσεις αδικίας, 498
 Τρομοκρατία και καταστάσεις αδικίας, 514
 Προσοχή, φιλοπονία και τάσεις αδικίας, 548*

Μέσα επικοινωνίας και αδικίες, 561
 Ανανέωση και μορφές κοινωνικής αδικίας, 577

ΑΛΗΘΕΙΑ

Ιησούς, οδός, αλήθεια και ζωή, 1, 555
 Παύλος και Τιμόθεος και αναγγελία της αλήθειας, 2
 Αγάπη και ανάπτυξη του ανθρώπου στην αλήθεια, 4
 Εκκλησία και μαρτυρία για την αλήθεια, 13
 Σύνοψη και συνεισφορά της αλήθειας για τον άνθρωπο, 14
 Ανθρώπινη ύπαρξη και ελεύθερη αναζήτηση της αλήθειας, 15
 Πρώτη πρόκληση, αλήθεια του ανθρώπινου πλάσματος, 16
 Μαθητές του Χριστού και αναζήτηση της αλήθειας, 17

Θείκα πρόσωπα και τέκνα του Θεού εν αληθεία, 34
 Σωτηρία και οικουμενική αναζήτηση της αλήθειας, 40
 Ιησούς Χριστός και πλήρης αλήθεια για τον άνθρωπο, 45
 Κράτος και αλήθεια για τον άνθρωπο, 48
 Χριστιανική κοινότητα και σπέρματα της αλήθειας, 53
 Πατέρες, διαφορετικές θρησκείες και σπέρματα του Λόγου, 53*

Αγαθά και Βασίλειο της αλήθειας, 57
 Βασίλειο και ανθρώπινη δράση εν αληθεία, 58
Μεγάλυνον, αλήθεια για τον Θεό και φτωχοί, 59
 Κοινωνική διδασκαλία και αλήθεια του Πνεύματος, 63
 Εκκλησία, διδασκάλισσα της αλήθειας της πίστης, 70
 Πίστη, λογική και αλήθεια του ανθρώπου, 75
 Κοινωνική διδασκαλία και μοναδική αλήθεια για τον άνθρωπο, 76, 82, 126
 Κοινωνική διδασκαλία, φιλοσοφία και αλήθεια, 77
 Κοινωνική διδασκαλία, επιστήμες και αλήθεια, 78
 Κοινωνική διδασκαλία, φως της αλήθειας, 83
 Κοινωνική διδασκαλία, αλήθεια και καινοτομία, 86
 Εκκλησία και συνεργασία εν αληθεία, 94
Pacem in terris και συνύπαρξη εν αληθεία, 95
 Άνθρωπος και προσήλωση στην αλήθεια, 113
 Λόγος και αλήθεια του αγίου Αυγουστίνου, 114

- Προπατορικό αμάρτημα και αλήθεια, 120
- Μειωτικές αντιλήψεις για την αλήθεια του ανθρώπου, 125
- Ο άνθρωπος ανοιχτός σε μια πιο βαθιά αλήθεια, 129
- Άνθρωπος, υπερβατικότητα και απόλυτη αλήθεια, 130
- Άνθρωπος, ελευθερία και υπακοή στην αλήθεια, 138
- Αλήθεια σχετικά με το καλό και το κακό και συνείδηση, 139
- Θρησκευτικές και ηθικές αλήθειες και βοήθεια της χάριτος, 141
- Οικουμενικότητα του φυσικού νόμου και αλήθεια, 142
- Ελευθερία και άνοιγμα στην αλήθεια, 143
- Ανθρώπινη κοινωνικότητα και αλήθεια της κοινωνίας, 150
- Ευφυΐα και γνώση της αλήθειας, 155
- Αρχές και αλήθεια για τον άνθρωπο, 160
- Αρχές και αλήθεια για την κοινωνία, 163
- Άνθρωπος και αλήθεια των μορφών κοινωνικής ζωής, 165
- Αλήθεια για τον Θεό και ζωή στην κοινωνία, 167*
- Άνθρωπος, κοινωνικές αξίες και αλήθεια, 197, 198
- Παιδαγωγική δραστηριότητα και αναζήτηση της αλήθειας, 198
- Ελευθερία και δεσμοί που ρυθμίζονται με αλήθεια, 199, 200
- Αλήθεια για τον άνθρωπο και δικαιοσύνη, 203
- Αξία της αλήθειας και αγάπη, 205
- Ανθρώπινη οικολογία, οικογένεια και αλήθεια, 212
- Αναπαραγωγή και αλήθεια για το γάμο, 218
- Χριστός και πρωταρχική αλήθεια του γάμου, 219
- Αλήθεια της αγάπης και της σεξουαλικότητας, 223
- Διαξυγμένοι που ξαναπαντρεύτηκαν και η αλήθεια του Χριστού, 226
- Ένωση ομοφυλοφίλων και αλήθεια για τον άνθρωπο, 228
- Αλήθεια της υποκειμενικής διάστασης της εργασίας, 271
- Αλήθεια της προτεραιότητας της εργασίας επί του κεφαλαίου, 277
- Άνθρωποι του πολιτισμού, κοινωνικά φαινόμενα και αλήθεια, 320
- Πολιτική εξουσία, τάξη που δημιουργήσε ο Θεός και αλήθεια, 383
- Αρχές, αξίες και αλήθεια του ανθρώπινου πλάσματος, 397
- Ποινική ευθύνη και αναζήτηση της αλήθειας, 404
- Δημοκρατία, ηθικός σχετικισμός και αλήθεια, 407, 569
- Κοινωνία, πληροφορία και αλήθεια, 415
- Θρησκευτική ελευθερία και αλήθεια, 421
- Συμβίωση μεταξύ των εθνών και αλήθεια, 433
- Αγία Έδρα, κοινωνική τάξη και αλήθεια, 445
- Αλήθεια του πλάσματος και μέλλον του κόσμου, 452
- Ειρήνη, ευσπλαχνία και αλήθεια, 490
- Ειρήνη, τάξη και αλήθεια, 494
- Βία αντίθετη στην αλήθεια, 496
- Ένοπλες δυνάμεις και προστασία της αλήθειας, 502
- Τρομοκράτες και ο ισχυρισμός ότι κατέχουν την αλήθεια, 515
- Συγχώρηση, συμφιλίωση και αλήθεια, 518

Κοινωνική ποιμαντική, αλήθεια και απελευθέρωση, 524
 Ποιμαντικό καθήκον της Εκκλησίας και αλήθεια, 525
 Κοινωνική ποιμαντική και αλήθεια για τον άνθρωπο, 527
 Κοινωνική κατήχηση, διαμόρφωση και αλήθεια, 530
 Σύνεση, πραότητα και αγάπη για την αλήθεια, 548
 Λαϊκοί και αλήθεια της κοινωνικής διδασκαλίας, 551
 Πολιτισμός και αλήθεια για τον άνθρωπο, 556
 Περιεχόμενο του πολιτισμού και αλήθεια, 558
 Μέσα επικοινωνίας και αλήθεια, 562
 Μάρτυρες της χριστιανικής αλήθειας, 570
 Λαϊκότητα και αλήθεια, 571
 Λαϊκισμός και η αλήθεια που διδάσκει η Εκκλησία, 572
 Αλήθεια, συμπεριφορά και αγάπη, 580

ΑΛΛΗΛΕΞΑΡΤΗΣΗ

Αλληλεξάρτηση, μοντέλο ενότητας και ανθρωπιάς, 33
 Εκκλησία και αλληλεξάρτηση, 65
 Αλληλεξάρτηση και ανισότητες, 192
 Αλληλεξάρτηση και αλληλεγγύη, 193
 Οικογένεια και εργασία, αλληλεξαρτώμενα, 294
 Αλληλεξάρτηση των ανθρώπων της εργασίας, 319
 Οικονομία και αλληλεξάρτηση, 373
 Πολιτική κοινότητα, αστική κοινωνία, αλληλοεξαρτώμενες, 418
 Αλληλεξάρτηση και ηθική διάσταση, 442

Αλληλεξάρτηση και οικολογικά προβλήματα, 486
 Αλληλεξαρτήσεις και διαδικασίες παραγωγομοποίησης, 564
 Διεθνείς σχέσεις, αλληλεξαρτώμενες, 575

ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ

Κοινωνική διδασκαλία, φιλοσοφία και αλληλεγγύη, 77
Quadragesimo anno και αρχή της αλληλεγγύης, 91
Gaudium et spes και αλληλέγγυα Εκκλησία, 96
Populorum progressio και αλληλέγγυα ανάπτυξη, 98
Sollicitudo rei socialis, ειρήνη και αλληλεγγύη, 102
Centesimus annus και αρχή της αλληλεγγύης, 103
 Κοινωνική αμαρτία και ανθρωπίνη αλληλεγγύη, 117
 Άνδρας και γυναίκα και η λογική της αλληλεγγύης, 147
 Ανθρώπινη κοινωνικότητα και σχέσεις αλληλεγγύης, 150
 Διεθνές πλαίσιο, έθνη και αλληλεγγύη, 157
 Κοινωνική διδασκαλία και αρχή της αλληλεγγύης, 160
 Προορισμός των αγαθών και αλληλέγγυος κόσμος, 174
 Συμμετοχή και αλληλέγγυα διεθνής κοινότητα, 189
 Έργο διαπαιδαγώγησης και αλληλέγγυα συμμετοχή, 191
 Αλληλεγγύη, αρχή και ηθική αρετή, 193
 Αλληλεγγύη και κοινή ανάπτυξη του ανθρώπου, 194

- Αλληλεγγύη και ευθύνη μεταξύ των γενεών, 195
- Ιησούς της Ναζαρέτ αλληλέγγυος με την ανθρωπότητα, 196
- Όραμα της δικαιοσύνης και αλληλεγγύης, 203
- Οικογένεια, ηθικές αξίες και αλληλεγγύη, 213
- Αγάπη, οικογένεια και αλληλεγγύη, 221
- Οικογένεια, κοινότητα αλληλεγγύης, 229, 238
- Αναπαγωγική και αλληλεγγύη ανάμεσα στις γενεές, 230
- Δημογραφική ανάπτυξη και αλληλεγγύη, 234
- Οικογένεια, διαπαιδαγώγηση των παιδιών και αλληλεγγύη, 242
- Υποκειμενικότητα της οικογένειας και αλληλεγγύη, 246
- Οικογένεια, οικονομική ζωή και αλληλεγγύη, 248
- Οικογένεια, εργασία και αλληλεγγύη, 249
- Χριστιανοί και αλληλέγγυα κοινότητα, 264
- Αλλοτρίωση στην εργασία και αλληλέγγυα κοινότητα, 280
- Μέσα παραγωγής και αλληλεγγύη, 282
- Τριτογενής τομέας, αλληλέγγυες ενέργειες και εργασία, 293
- Συνδικάτα, εποικοδομητικός παράγοντας αλληλεγγύης, 305
- Συνδικάτο, όργανο αλληλεγγύης, 306
- Εργασία και κινήματα αλληλεγγύης, 308
- Ενώσεις εργαζομένων και αλληλεγγύη, 309
- Δικαιώματα του εργαζόμενου και μορφές αλληλεγγύης, 319
- Ας παγκοσμιοποιήσουμε την αλληλεγγύη, 321
- Ουμανισμός της εργασίας και αλληλεγγύη, 322
- Ιησούς, οικονομικά αγαθά και αλληλεγγύη, 325
- Οικονομία και πρόοδος, περιβάλλοντα αλληλεγγύης, 326
- Ιησούς Χριστός και αλληλέγγυος ουμανισμός, 327
- Οικονομία, αποτελεσματικότητα και αλληλέγγυα ανάπτυξη, 332
- Συμμετοχή, οικονομική ζωή και αλληλεγγύη, 333
- Πλούτος και αλληλέγγυα ανάπτυξη, 334
- Αλληλέγγυα ανάπτυξη και οικονομία της αγοράς, 335
- Κέρδη και επιχείρηση ως αλληλέγγυα κοινότητα, 340
- Αλληλέγγυα ανάπτυξη, κοινή σε όλο τον κόσμο, 342
- Ανταγωνιστικότητα και αλληλέγγυα κοινότητα, 343
- Οικονομική δραστηριότητα, κράτος και αλληλεγγύη, 351
- Δημόσια χρηματοδότηση, όργανο αλληλεγγύης, 355
- Ενδιάμεσα στρώματα, κράτος και αλληλεγγύη, 356
- Οργανώσεις, αποτελεσματικότητα και αλληλεγγύη, 357
- Καταναλωτές και αλληλεγγύη, 359
- Πλούτος, παγκοσμιοποίηση και αλληλεγγύη, 363
- Παγκοσμιοποίηση και αλληλεγγύη μεταξύ των γενεών, 367
- Διεθνής οικονομία και αλληλέγγυα ανάπτυξη, 373
- Πλούσιες χώρες και αλληλέγγυα ανάπτυξη, 374
- Πολιτική εξουσία, τάξη και αλληλεγγύη, 384
- Κοινότητα, δίκαιο και αλληλεγγύη, 391

Κοινωνία, πληροφορία και αλληλεγγύη, 415

Αστική κοινωνία, πλουραλισμός και αλληλεγγύη, 417

Εθελοντισμός, δημόσια ηθική και αλληλεγγύη, 420

Εκκλησία αλληλέγγυα με το ανθρώπινο γένος, 426

Συνύπαρξη ανάμεσα στα έθνη και αλληλεγγύη, 433

Μη κυβερνητικές οργανώσεις και αλληλεγγύη, 443

Συνεργασία, ανάπτυξη και αλληλεγγύη, 446

Διεθνής συνεργασία, καθήκον αλληλεγγύης, 448

Αγónας κατά της φτώχειας και αρχή της αλληλεγγύης, 449

Περιβάλλον, μελλοντικές γενεές και αλληλεγγύη, 467

Βιοτεχνολογίες και κριτήριο αλληλεγγύης, 474, 478

Βιοτεχνολογίες, διεθνής αλληλεγγύη και εμπόριο, 475

Χρήση του περιβάλλοντος και αλληλέγγυα ανάπτυξη, 483

Νερό και αλληλέγγυα χρήση, 485

Τρόπος ζωής, οικολογία και παγκόσμια αλληλεγγύη, 486

Κοινωνική διδασκαλία, κατήχηση και αλληλέγγυα κοινωνία, 529

Συνεταιριστικό έργο των λαϊκών και αλληλέγγυα δράση, 549

Ηθική διάσταση του πολιτισμού και αλληλεγγύη, 556

Λαϊκοί και μέσα ως όργανα αλληλεγγύης, 561

Μέσα επικοινωνίας, κοινωνία και αλληλεγγύη, 562

Οπαδοί της οικονομίας και αλληλεγγύη, 564

Λαϊκοί, πολιτική ενασχόληση και αλληλεγγύη, 565

Εκμετάλλευση, ανανέωση και αλληλεγγύη, 577

Αρχή της αλληλεγγύης και προτεραιότητα της αγάπης, 580

Πολιτισμός της αγάπης, δικαιοσύνη και αλληλεγγύη, 582

ΑΛΛΟΤΡΙΩΣΗ

Αλλοτριωμένος άνθρωπος και υπερβατικότητα, 47

Αλλοτρίωση και αμαρτία, 116

Αλλοτρίωση και εργασία, 280

Η αγορά ως αλλοτριωτικός θεσμός, 348

Οικονομική ελευθερία, αλλοτρίωση και άνθρωπος, 350

Πλούσιες χώρες και αλλοτρίωση, 374

Υπεροχή του κáνω και του έχω και αλλοτρίωση, 462

ΑΜΑΡΤΗΜΑ - ΑΜΑΡΤΙΑ

Με τον Ιησού Χριστό, ο Θεός μάς ελευθέρωσε από την αμαρτία, 17

Δέκα Εντολές και σκλαβιά στην αμαρτία, 22

Δημιουργία και προπατορικό αμάρτημα, 27, 115

Ιησούς, ευσπλαχνία του Θεού και αμαρτωλοί, 29

Υίός, θύμα για την εξιλέωση των αμαρτιών, 30

Ανθρώπινη δράση και αμαρτία, 41, 42

Υπερφυσικό, φυσικό και αμαρτία, 64

Δημόσια σπουδαιότητα του Ευαγγελίου και αμαρτία, 71

Κοινωνική διδασκαλία, καταγγελία και αμαρτία, 81

Αμαρτία και αλλοτρίωση, 116

Προσωπική αμαρτία και κοινωνική, 117, 117*

Κοινωνικές αμαρτίες, επίθεση στον πλησίον, 118

Αμαρτία και δομές της αμαρτίας, 119

Προπατορικό αμάρτημα και παγκοσμιότητα της αμαρτίας, 120

Άβυσσοι της αμαρτίας και ελπίδα, 121

Υλική διάσταση του σώματος, πληγή της αμαρτίας, 128

Δικαιώματα και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, πληγή της αμαρτίας, 128

Δομές της αμαρτίας και αλληλεγγύη, 193

Συζυγική αγάπη και αμαρτία, 219*

Εργασία, τιμωρία και αιτία της αμαρτίας, 256

Ιησούς Χριστός, ορατός κόσμος και αμαρτία, 262

Εργασία και η κακή εντύπωση της αμαρτίας, 263

Καλοσύνη της δημιουργίας, αμαρτία και Βασίλειο του Θεού, 325

Ανάπτυξη, αμαρτία και συμφιλίωση, 327

Οικονομία και δομές της αμαρτίας, 332

Βασιλική παράδοση και η αμαρτία του Δαβίδ, 378

Προσευχή για τους κυβερνώντες και αμαρτία, 381

Συνθήκη, πρώτη δημιουργία και αμαρτία, 429

Ανάπτυξη και δομές της αμαρτίας, 446

Διαφύλαξη της δημιουργίας και αμαρτία, 452

Κόσμος, αμαρτία και εξαγνισμός, 453

Ιησούς, νέος κόσμος και αμαρτία, 454

Τελετουργία της Θείας Ευχαριστίας και αμαρτίες του κόσμου, 519*

Θεομοί και δομές της αμαρτίας, 566

Θεός και άνθρωπος, λυτρωμένος από την αμαρτία, 576

Χριστιανική ενασχόληση, ελπίδα και αμαρτία, 578

ΑΜΒΛΩΣΗ

Ανομία της επιδιωκόμενης άμβλωσης, 155, 233

Άμβλωση, ειδεχθές έγκλημα, 233

Χριστιανοί βουλευτές και νόμος υπέρ της άμβλωσης, 570

ΑΜΝΗΣΤΙΑ

Σαββατικό έτος και αμνηστία χρεών, 24

ΑΜΟΙΒΗ

Αμοιβή της οικιακής εργασίας, 250

Εργαζόμενοι και δίκαιη αμοιβή, 301

Συμβόλαιο, δικαιοσύνη και αμοιβή, 302

ΑΝΑΓΓΕΛΙΑ

Εκκλησία και αναγγελία του Ευαγγελίου, 2, 3, 49, 50, 62, 63, 383, 431, 524, 576

Προφήτες και αναγγελία, 25, 430

Ιησούς και αναγγελία, 28, 29

Άνθρωπος και ευαγγελική αναγγελία, 62

Κοινωνική διδασκαλία και αναγγελία, 63, 67, 81, 83

Αρμοδιότητα της Εκκλησίας και αναγγελία, 68

Εκκλησία και αναγγελία των ηθικών αρχών, 71

Αγία Γραφή, αναγγελία και άνθρωπος, 108

Ποιμαντική, έργο και αναγγελία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, 159

Χριστιανοί σύζυγοι, αναγγελία και γάμος, 220
 Αναγγελία και η αλήθεια της αγάπης, 223
 Αναγγελία και Ευαγγέλιο της ζωής, 231
 Βιομηχανική επανάσταση και αναγγελία, 267
 Αναγγελία, Παλαιά Διαθήκη και Ευαγγέλιο, 378
 Θεός, αναγγελία και ειρήνη, 490
 Μαθητές και αναγγελία της ειρήνης, 492
 Ειρήνη και μήνυμα του Ευαγγελίου, 493
 Μήνυμα της κοινωνικής διδασκαλίας της Εκκλησίας, 523
 Μήνυμα του Ευαγγελίου και κοινωνική πομπαντική, 526
 Ο λαός του Θεού και το μήνυμα του Ευαγγελίου, 538
 Λαϊκός και το μήνυμα του Ευαγγελίου, 543
 Ευαγγέλιο, αναγγελία και ελευθερία των τέκνων του Θεού, 576

ΑΝΑΛΦΑΒΗΤΙΣΜΟΣ

Αναλφαβητισμός, φτώχεια και Εκκλησία, 5
 Αναλφαβητισμός, υπανάπτυξη και φτώχεια, 447
 Αναλφαβητισμός και οικουμενική συνεργασία, 535

ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ

Ένωση των δύο και αναπαραγωγή, 147, 209
 Κράτος, οικογένεια και αναπαραγωγική λειτουργία, 214
 Γάμος και αναπαραγωγή, 218
 Ελεύθερη συμβίωση, γάμος και τεκνοποίηση, 227

Υποδοχή της ζωής και καθήκον τεκνοποίησης, 230
 Μέσα για υπεύθυνη τεκνοποίηση, 233
 Τεχνικές αναπαραγωγής και πράξη αναπαραγωγής, 235
 Κλωνοποίηση και αξιοπρέπεια της αναπαραγωγής, 236
 Πνευματική διάσταση της τεκνοποίησης, 237

ΑΝΑΠΑΥΣΗ

Σαββατικό έτος, ιωβηλαίο και αγροανάπαυση, 24
 Εργασία και εντολή για την ανάπαυση του Σαββάτου, 258
 Ιησούς, Σάββατο και σημασία της ανάπαυσης, 261
 Εορταστική ανάπαυση είναι δικαίωμα, 284
 Αδέλφια που δεν μπορούν να αναπαυθούν εξαιτίας της φτώχειας, 285
 Δημόσια αρχή και χρόνος ανάπαυσης, 286
 Αξιοπρέπεια των εργαζομένων και δικαίωμα στην ανάπαυση, 301

ΑΝΑΠΤΥΞΗ

Αγάπη, σχέσεις και ανθρώπινη ανάπτυξη, 4
 Πλουραλισμός και φιλοσοφία της ανάπτυξης, 16
 Δεκάλογος και ανάπτυξη της ισραηλίτικης κοινωνίας, 23
 Βασίλειο του Θεού και ανάπτυξη της κοινωνικότητας, 51
 Γήινη πρόοδος και ανάπτυξη του Βασιλείου, 55
 Κοινωνική διδασκαλία, ευαγγελισμός και ανάπτυξη, 66

- Κοινωνική διδασκαλία και ανάπτυξη, 82
- Ιωάννης ΚΓ΄ και περιοχές υπό ανάπτυξη, 94
- Gaudium et spes* και ανάπτυξη της κοινωνίας, 96
- Sollicitudo rei socialis* και ανάπτυξη, 102
- Centesimus annus* και ανθρώπινη ανάπτυξη, 103
- Δομές της αμαρτίας και ανάπτυξη, 119
- Άνθρωπος και ολοκληρωμένη ανάπτυξη, 131, 133
- Ανθρώπινα δικαιώματα και ανάπτυξη της προσωπικότητας, 155
- Αρχές της κοινωνικής διδασκαλίας και ανάπτυξη, 163
- Κοινό καλό, συνεργασία και η ανάπτυξη της, 167
- Κοινό καλό, πολιτική αρχή και ανάπτυξη, 168
- Χρήση των αγαθών και ανάπτυξη του ανθρώπου, 172, 175
- Ιδιωτική ιδιοκτησία, αγαθά και ανάπτυξη του ανθρώπου, 177
- Νέες γνώσεις και ανάπτυξη, 179
- Διανομή της γης και ανάπτυξη, 180
- Επικουρικότητα και ανάπτυξη των μικρότερων κοινωνιών, 186
- Κοινωνικές αξίες και ανάπτυξη του ανθρώπου, 197
- Χριστιανική κοινότητα, οικογένεια και ανάπτυξη, 229
- Αντισυλληπτικές μέθοδοι και ανάπτυξη των λαών, 233
- Υποδοχή της ζωής και ανάπτυξη της κοινωνίας, 237
- Παιδαγωγικό έργο της οικογένειας και ανάπτυξη, 238
- Παιδιά στον κόσμο και ολοκληρωμένη ανάπτυξη, 245
- Οικογένεια, εργασία και ανάπτυξη του ανθρώπου, 249
- Laborem exercens*, εργασία και ανάπτυξη, 269
- Εργασία και ανάπτυξη του ουμανισμού, 274
- Εργασία, κεφάλαιο και ανάπτυξη του ανθρώπου, 278
- Σύγκρουση ανάμεσα στην εργασία και στο κεφάλαιο και ανάπτυξη, 279
- Εργασία, ιδιωτική ιδιοκτησία και ανάπτυξη, 282
- Τριτογενής τομέας και ανάπτυξη της εργασίας, 293
- Μετανάστευση, πόρος για την ανάπτυξη, 297
- Γεωργία και ανάπτυξη της κοινωνικής κοινότητας, 299
- Διανομή της γης και ανάπτυξη, 300
- Διανομή των κεδών και ανάπτυξη, 303
- Συνδικάτο και οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη, 307
- Οργάνωση της εργασίας και ανάπτυξη, 311
- Ανεπίσημη οικονομία και ανάπτυξη, 316
- Περιβαλλοντική συμβατότητα της ανάπτυξης, 319
- Εργασία, επιστήμονες και ανάπτυξη, 320
- Εργασία και ολοκληρωμένη και αλληλέγγυα ανάπτυξη, 321
- Πίστη στον Ιησού Χριστό και κοινωνική ανάπτυξη, 327
- Οικονομία, αποτελεσματικότητα και αλληλέγγυα ανάπτυξη, 332
- Συμμετοχή στην οικονομία και ανάπτυξη, 333
- Πλούτος και αλληλέγγυα και ολοκληρωμένη ανάπτυξη, 334
- Επιχείρηση και ανάπτυξη της κοινωνίας, 338

- Επιχείρηση και ανάπτυξη του κόσμου, 342
- Επιχειρηματικός ανταγωνισμός και ανάπτυξη, 343
- Εργασιακή δραστηριότητα, οικογένεια και ανάπτυξη, 345
- Ελεύθερη αγορά και οικονομική ανάπτυξη, 347
- Ελεύθερη αγορά και ανάπτυξη του ανθρώπου, 348
- Κράτος στην οικονομία και εμπόδια στην ανάπτυξη, 351
- Αγορά, κράτος και οικονομική ανάπτυξη, 353
- Ατομική ελευθερία, δημόσια δράση και ανάπτυξη, 354
- Δημόσια χρηματοδότηση, όργανο ανάπτυξης, 355
- Ανάπτυξη της οικονομικής δημοκρατίας, 356
- Ανάπτυξη των τηλεπικοινωνιών, 362
- Παγκοσμιοποίηση, ανισότητες και ανάπτυξη, 363
- Διεθνές εμπόριο και ανάπτυξη, 364
- Χρηματοδοτικές αγορές και ανάπτυξη, 368
- Χρηματοδοτική οικονομία, πραγματική οικονομία και ανάπτυξη, 369
- Διεθνείς χρηματοδοτικοί θεσμοί και ανάπτυξη, 371
- Πολιτική και οικονομική ανάπτυξη, 372
- Διεθνής οικονομία και ανάπτυξη για την ανθρωπότητα, 373
- Πλούσιες χώρες και πιο ανθρώπινη και αλληλέγγυα ανάπτυξη, 374
- Αγαθά, ανάπτυξη της κοινωνίας και έννοια του Θεού, 375
- Ηνωμένα Έθνη και ανάγκη για ανάπτυξη, 440
- Διεθνής πολιτική και στόχος της ανάπτυξης, 442
- Διεθνής συνεργασία και ανάπτυξη, 446
- Δικαίωμα στην ανάπτυξη, 446
- Διεθνής αγορά και ανάπτυξη, 447
- Φτώχεια και κοινωνική-οικονομική ανάπτυξη, 449
- Ανάπτυξη και υπερχρέωση των φτωχών χωρών, 450
- Φύση και προστασία της ανάπτυξης της, 451
- Φύση και ανάπτυξη της επιστήμης και της τεχνολογίας, 456
- Βιολογική έρευνα και απερισκεπτη ανάπτυξη, 459
- Φύση και ανάπτυξη με καταναλωτική κατεύθυνση, 462
- Οικονομική ανάπτυξη και ρυθμός της φύσης, 470
- Βιοτεχνολογίες, εμπόριο και ανάπτυξη, 475
- Υπεύθυνοι και ανάπτυξη της βιοτεχνολογίας, 478
- Ανάπτυξη και λελογισμένη χρήση του περιβάλλοντος, 483
- Δημογραφική πολιτική και ολοκληρωμένη ανάπτυξη, 483
- Ειρήνη, δικαιοσύνη και ολοκληρωμένη ανάπτυξη, 494
- Ειρήνη και ανάπτυξη, 498
- Χριστιανική ανθρωπολογία και ανθρώπινη ανάπτυξη, 522
- Κοινωνική ποιμαντική και ανάπτυξη της κοινωνικής ζωής, 527
- Διάλογος μεταξύ θρησκειών και ανάπτυξη του ανθρώπου, 537
- Οικογένεια και οικονομική-κοινωνική ανάπτυξη, 563
- Οικονομία και αυθεντική ανάπτυξη, 564
- Κοινωνική αγάπη και ανάπτυξη του ανθρώπου, 581
- Πολιτισμός της αγάπης και ανάπτυξη του ανθρώπου, 582

ΑΝΕΡΓΙΑ

- Πολλοί άνεργοι περιμένουν εργασία, 5
Octogesima adveniens και ανεργία, 100
 Οικογένεια εργασία και ανεργία, 249
 Νέες γνώσεις και κίνδυνος ανεργίας, 283
 Ανεργία, πραγματική κοινωνική συμφορά, 287, 289
 Διάπλαση του ανθρώπου, τεχνική και ανεργία, 290
 Ανεργία και αντίκτυπος στην οικογένεια, 294
 Επιχορηγήσεις και άνεργοι εργαζόμενοι, 301
 Μετάβαση και δομική ανεργία, 314

ΑΝΕΧΕΙΑ

- Έξοδος και ανέχεια του λαού στην Αίγυπτο, 21
Rerum novarum και ανέχεια των εργαζομένων, 89
 Ανθρώπινη ανέχεια και αδυναμία του ανθρώπου, 183
 Αγάπη και κατάσταση ανέχειας του πλησίον, 208
 Κυριακή, αγάπη και αδελφοί σε ανέχεια, 285
 Βασίλειο του Θεού και λύτρωση από την ανέχεια, 325
 Πλούσιες χώρες, ανισότητες και ανέχεια, 374
 Πνεύμα και ανέχεια της ανθρώπινης κατάστασης, 381
 Ένοπλη σύγκρουση και καταστάσεις ανέχειας, 498
 Οικουμενική συνεργασία και ανέχεια, 535

ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΑΞΙΟΠΡΕΠΕΙΑ

- Εκκλησία, άνθρωπος και η αξιοπρέπεία του, 3, 51, 63, 551, 552
 Θεός, άνθρωπος και η υπερβατική του αξιοπρέπεια, 4
 Νέα κοινωνική τάξη, αξιοπρέπεια και άνθρωπος, 19
 Οικονομική ζωή και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 19
 Τριαδική αγάπη και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 34
 Ανθρώπινη δράση και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 35
 Ανθρωπολογία και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 37
 Αγαθά, ανθρώπινη αξιοπρέπεια και Βασίλειο, 57
 Λογική και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 75
 Ανθρώπινη αξιοπρέπεια και κοινωνική διδασκαλία, 84
Rerum novarum και η αξιοπρέπεια των φτωχών, 89
 Οικονομική ανάπτυξη και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 94
Pacem in terris και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 95
 Θρησκευτική ελευθερία και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 97
 Ανάπτυξη και σεβασμός της αξιοπρέπειας των άλλων, 98
 Αξιοπρέπεια της εργασίας και άνθρωπος, 101
 Μεταβολές και αξιοπρέπεια των ανθρώπων, 104
 Ο Θεός και η αναφαίρετη αξιοπρέπεια του ανθρώπου, 105
 Κοινωνική διδασκαλία και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 107, 124, 160

- Η εικόνα του Θεού και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 108
- Άνδρας και γυναίκα, ίδια αξιοπρέπεια, 111
- Δεινά και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 116
- Κοινωνική αμαρτία και η αξιοπρέπεια του πλησίον, 118
- Ανώτερος άνθρωπος στον κόσμο και μοναδική αξιοπρέπεια, 128
- Δίκαιη κοινωνία και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 132
- Ανθρώπινη αξιοπρέπεια και σεβασμός του πλησίον, 132
- Αρχές, ελευθερία και προσωπική αξιοπρέπεια, 133
- Ηθική ζωή και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 134
- Ανθρώπινη αξιοπρέπεια και ελεύθερη επιλογή, 135
- Απέλευθέρωση, αδικίες και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 137
- Φυσικός νόμος και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 140
- Όλοι οι άνθρωποι έχουν την ίδια αξιοπρέπεια, 144
- Ενανθρώπιση, ισότητα και αξιοπρέπεια, 144
- Ανθρώπινη αξιοπρέπεια και κοινή ανάπτυξη, 145
- Αρσενικό, θηλυκό και ίση αξιοπρέπεια, 146
- Άτομα με ειδικές ανάγκες και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 148
- Ανθρώπινη αξιοπρέπεια και δικαιώματα του ανθρώπου, 152-154
- Θρησκευτική ελευθερία και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 155
- Ανθρώπινη αξιοπρέπεια και κοινό καλό, 164
- Ανθρώπινη αξιοπρέπεια και συναθροίσεις, 185
- Αλληλεγγύη, ισότητα και αξιοπρέπεια, 192
- Κοινωνικές αξίες και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 197
- Συνύπαρξη, αλήθεια και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 198, 205
- Ελευθερία και η αξιοπρέπεια κάθε ανθρώπου, 199, 205
- Ανθρώπινη αξιοπρέπεια και κριτήριο της χρησιμότητας, 202
- Ιησούς και αξιοπρέπεια στο θεσμό του γάμου, 210
- Γάμος, παιδί και αξιοπρέπεια, 212
- Πολιτισμοί και αξιοπρέπεια του γάμου, 216
- Αγάπη, άνθρωπος και αξιοπρέπεια, 221
- Ομοφυλόφιλοι και αξιοπρέπεια, 228
- Δημόσιες αρχές και αξιοπρέπεια των πολιτών, 229
- Αναπαραγωγή και αξιοπρέπεια του ανθρώπινου πλάσματος, 230
- Στείρωση και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 234
- Δικαιοσύνη, αλληλεγγύη και αξιοπρέπεια της ζωής, 234
- Τεχνητή γονιμοποίηση και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 235
- Κλωνοποίηση και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 236
- Οικογένεια, διαπαιδαγώγηση και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 238
- Αξιοπρέπεια των παιδιών, 244
- Βιασμός της αξιοπρέπειας των παιδιών, 245
- Ιστορία και προσβολές της αξιοπρέπειας των εργαζομένων, 267
- Resum novatum* και η αξιοπρέπεια των εργαζομένων, 268
- Εργασία και η αξιοπρέπεια της ζωής του ανθρώπου, 269

- Υποκειμενική εργασία και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 270, 271
- Εργασία και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 287
- Εργασία και αξιοπρέπεια της γυναίκας, 295
- Εργασία ανηλίκων και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 296
- Μεταναστευτικά ρεύματα και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 298
- Δικαιώματα των εργαζομένων και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 301
- Διανομή του εισοδήματος και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 303
- Δικαίωμα στην εργασία και αξιοπρέπεια των εργαζομένων, 309
- Κανόνες και αξιοπρέπεια του εργαζόμενου, 316
- Αλλαγές και αξιοπρέπεια της εργασίας, 319
- Ανισοροπίες και αξιοπρέπεια εκείνου που εργάζεται, 321
- Οικονομική ζωή και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 331
- Εταιρεία, κέρδος και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 340
- Επιχειρηματίες και αξιοπρέπεια των εργαζομένων, 344
- Επικουρικότητα και αξιοπρέπεια του ανθρώπου, 357
- Διαδικασίες εν εξελίξει και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 372
- Μοντέλα ανάπτυξης και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 373
- Πλούσιες χώρες και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 374
- Μειονοτική ομάδα και αξιοπρέπεια των μελών της, 387
- Πολιτική κοινότητα και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 388
- Αξιοπρέπεια των αρχών και ηθική τάξη, 396
- Αξίες και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 397
- Δίκαιοι νόμοι και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 398
- Ιερείς και αξιοπρέπεια των κρατουμένων, 403
- Ποινική ευθύνη και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 404
- Τιμωρία και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 405
- Δημοκρατία και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 407
- Σύστημα πληροφοριών και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 415
- Θρησκευτικός πειθαναγκασμός και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 421
- Άνθρωπος κατ' εικόνα του Θεού και μοναδική αξιοπρέπεια, 428
- Συνθήκη με τον Θεό και αξιοπρέπεια της ανθρώπινης ζωής, 429
- Ανθρώπινα πλάσματα ίσα χάρη στη φυσική αξιοπρέπεια, 432
- Ισότητα στην αξιοπρέπεια κάθε λαού, 437
- Ηνωμένα Έθνη και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 440
- Αγία Έδρα και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 445
- Δικαίωμα στην ανάπτυξη και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 446
- Αξιοπρέπεια του ανθρώπου επειδή είναι άνθρωπος, 448
- Επιστήμονες και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 458
- Φύση και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 463
- Τεχνολογία, ηθική και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 465
- Δημογραφία, περιβάλλον και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 483

Νερό και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 484, 485

Ειρήνη και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 494

Βία και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 496

Ανθρωπιστικό δίκαιο και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 505

Πρόσφυγες και η ανθρώπινη αξιοπρέπεια τους, 505

Τρομοκρατία και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 514

Ανθρωπολογία και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 522

Οικουμενισμός και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 535

Εβραίοι και προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, 536

Χριστιανοί και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 538

Λαϊκοί και ιερατική, προφητική και βασιλική αξιοπρέπεια, 541

Προσοχή και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 548*

Ανθρώπινη αξιοπρέπεια και δικαίωμα στη ζωή, 553

Αξιοπρέπεια και θρησκευτική διάσταση του ανθρώπου, 553

Δικαίωμα στον πολιτισμό και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 557

Ανάπτυξη και αξιοπρέπεια του ανθρώπου και των λαών, 563

Πολιτική και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 566

Χριστιανικό μαρτύριο και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 570

Ευαγγέλιο του Χριστού και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 576

ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ

Κοινωνική διδασκαλία και χριστιανική ανθρωπολογία, 9

Γένεσις και χριστιανική ανθρωπολογία, 37

Ευαγγελισμός και ανθρωπολογική τάξη, 66

Gaudium et spes και ανθρωπολογικό όραμα, 96

Αρσενική και θηλυκή ανθρωπολογία, 146

Κοινωνικό σύμβολο και ψευδής ανθρωπολογία, 149*

Δικαιοσύνη και χριστιανική ανθρωπολογία, 202

Ανθρωπολογία και ένωση ομοφυλοφίλων, 228

Ανθρωπολογική τάξη και θηλυκή γονιμότητα, 233

Εργασία και ανθρωπολογικό θεμέλιο, 322

Χριστιανική ανθρωπολογία και εργασία, 522

Χριστιανική ανθρωπολογία και πολιτιστική ενσωμάτωση της πίστης, 523

Χριστιανική ανθρωπολογία και άνθρωπος, 527

Χριστιανική ανθρωπολογία και αντίληψη, 527

Δράση των λαϊκών και ανθρωπολογική πραγματικότητα, 543

Ανθρωπολογία και ιστορικές πολιτιστικές μορφές, 558

ΑΝΘΡΩΠΟΣ - ΑΤΟΜΟ - ΠΡΟΣΩΠΟ

Ολοκληρωτική σωτηρία, άνθρωπος και όλοι οι άνθρωποι, 1

Άνθρωποι, Εκκλησία και κοινωνική διδασκαλία, 3

Εκκλησία, άνθρωπος και η κλήση του στην κοινωνία, 3, 63

Εκκλησία, άνθρωπος, δικαιοσύνη και ειρήνη, 3, 63

- Αγάπη του Θεού και άνθρωποι ειρήνης, 4
 Αγάπη του Θεού, άνθρωπος και υπερβατική αξιοπρέπεια, 4
 Άνθρωποι, αγάπη του Θεού και κοινωνικές δομές, 4
 Περιφρόνηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και άνθρωπος, 5
 Κοινωνική διδασκαλία, άνθρωπος και άνθρωποι, 5
 Άνθρωποι και πρόοδος της ανθρωπότητας, 6
 Άνθρωποι, κοινωνική διδασκαλία και σημερινή πραγματικότητα, 7
 Συνάντηση ανάμεσα στο Ευαγγέλιο και στα προβλήματα του ανθρώπου, 8
 Χριστιανική ανθρωπολογία και άνθρωπος, 9
 Εκκλησία, Σύνοψη και καλό του ανθρώπου, 10
 Θρησκείες, πολιτισμοί και άνθρωπος, 12
 Σύνοψη, υπηρεσία της Εκκλησίας στους ανθρώπους, 13
 Σύνοψη και άνθρωπος, θεμέλιο της ερμηνείας, 13-17
 Θρησκευτικότητα και άνθρωπος, 15
 Προκλήσεις και αλήθεια του ανθρώπινου πλάσματος, 16
 Εκκλησία και σωτηρία του ανθρώπου, 18
 Νέα τάξη και άνθρωπος, 19
 Δώρο, δωρεά και εμπειρία του ανθρώπου, 20
 Θεός και άνθρωποι, κοινωνικά οργανωμένοι, 20
 Αγάπη του Θεού για τον άνθρωπο και ιστορικές κινήσεις, 21
 Δέκα Εντολές και άνθρωπος, 22
 Σαββατικό έτος και απελευθέρωση του ανθρώπου, 24
 Πνεύμα του Θεού, άνθρωπος, δικαιοσύνη και ευσπλαχνία, 25
 Άνδρας, γυναίκα, δημιουργία και δράση του Κυρίου, 26, 326
 Σχέση με τον Θεό και άνθρωπος, 27
 Ρήξη με τον Θεό και ρήξη ανάμεσα σε άνδρα και γυναίκα, 27
 Ρήξη με τον Θεό και ανάμεσα στους ανθρώπους και στα πλάσματα, 27
 Ιησούς και ιστορία του Θεού με τους ανθρώπους, 28
 Τριαδική Αγάπη και κοινωνικότητα του ανθρώπου,
 Άνθρωπος, μοναδικό πλάσμα που θέλησε ο Θεός, 34, 133
 Τριαδική Αγάπη και άνθρωπος, 34, 54
 Χριστιανική αποκάλυψη και ταυτότητα του ανθρώπου, 35
 Γένεσις και ταυτότητα του ανθρώπου, 36
 Δημιουργία του ανθρώπου κατ' εικόνα του Θεού, 36
 Ανθρώπινη αξιοπρέπεια και χριστιανική ανθρωπολογία, 37
 Κοινωνικότητα και σχέση ανάμεσα στον άνδρα και στη γυναίκα, 37
 Σωτηρία για όλους τους ανθρώπους και για τον άνθρωπο, 38
 Λάθος και απαιτήσεις του ανθρώπου να λυτρωθεί από μόνος του, 38
 Πίστη, άνθρωπος και εγκατάλειψη στον Θεό, 39
 Πίστη, άνθρωπος, Αγάπη του Θεού και αγάπη για τους αδελφούς, 39, 40
 Άνθρωπος, κοινωνική ζωή και σχέδιο του Θεού, 40
 Σωτηρία και άνθρωπος, Άνθρωπος, Θεός και πλησίον, 40
 Μαθητής του Χριστού, χάρις και νέα ζωή, 41
 Άνθρωπος και κοινωνικές μεταβολές, 42
 Άνθρωπος και πραγματικές σχέσεις με τους ομοίους του, 43

- Άνθρωπος και σχέση με το σύμπαν της δημιουργίας, 44
 Άνθρωπος και ανθρώπινο και φως του σχεδίου του Θεού, 45
 Άνθρωπος και νόμοι και οι αξίες της δημιουργίας, 45
 Θεός, άνθρωπος, συγκρούσεις και αγάπη, 46
 Άνθρωπος και Θεός ως ύστατος σκοπός, 47
 Άνθρωπος και εκμετάλλευση, 48, 133
 Εκκλησία και υπερβατικότητα του ανθρώπου, 49
 Εκκλησία και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 51
 Εκκλησία και ανθρώπινη οικογένεια, 51
 Εκκλησία και ολοκληρωτική κλήση του ανθρώπου, 51
 Χριστός και κοινωνικότητα του ανθρώπου, 52
 Θεός και κοινωνικές σχέσεις ανάμεσα στους ανθρώπους, 52
 Χριστιανική κοινότητα και άνθρωπος, 53
 Ανάσταση, άνθρωποι και αιώνια διαμονή, 56
 Άνθρωπος και δημιουργία απελευθερωμένη από τη σκλαβιά, 56
 Αγαθά, αξιοπρέπεια του ανθρώπου και Βασίλειο, 57
 Άνθρωπος και σχέσεις με τους άλλους, 58
 Άνθρωπος, πλάσμα που θέλησε ο Θεός και το επέλεξε, 58
 Εκκλησία, άνθρωπος και άνθρωποι, 60
 Άνθρωπος και λυτρωτική αγάπη του Χριστού, 60
 Εκκλησία, άνθρωπος και κοινωνικές σχέσεις, 61
 Εκκλησία, άνθρωπος, κοινωνική διδασκαλία και κοινωνία, 62
 Άνθρωποι, πρώτη θεμελιώδης οδός της Εκκλησίας, 62
 Κοινωνική διδασκαλία, Ευαγγέλιο στο σήμερα του ανθρώπου, 63
 Άνθρωπος, υπερφυσικό και φυσικό, 64
 Άνθρωπος, άνθρωπος-Αδάμ και άνθρωπος-Χριστός, 64
 Ευαγγέλιο, άνθρωπος και κοινωνία των ανθρώπων, 65
 Πληρότητα του ανθρώπου και οικονομία του Ευαγγελίου, 65
 Άνθρωπος και κάλεσμα ανάμεσα σε Ευαγγέλιο και πραγματική ζωή, 66
 Κοινωνική διδασκαλία, σωτηρία και άνθρωπος, 67, 69, 81
 Θρησκευτική αποστολή της Εκκλησίας και άνθρωποι, 68
 Εκκλησία, διδασκάλισσα της αλήθειας της πίστης για τον άνθρωπο, 70
 Εκκλησία, κρίση και δικαιώματα του ανθρώπου, 71, 426
 Κοινωνική διδασκαλία και ύπαρξη του ανθρώπου, 72
 Κοινωνική διδασκαλία και συμπεριφορά του ανθρώπου, 73
 Κοινωνική διδασκαλία, σχέδιο του Θεού και άνθρωπος, 74
 Πίστη, λογική και αλήθεια του ανθρώπου, 75
 Γνώση της πίστης και βίωμα του ανθρώπου, 75
 Μυστήριο του Χριστού και μυστήριο του ανθρώπου, 75
 Κοινωνική διδασκαλία, επιστήμες και αλήθεια για τον άνθρωπο, 76
 Φιλοσοφία και κατανόηση του ανθρώπου, 77
 Επιστήμες και άνθρωπος, 78
 Εκκλησία, άνθρωπος, κοινωνικές επιστήμες και επιστήμες του ανθρώπου, 78, 78*

- Κοινωνική διδασκαλία και ειδικευμένοι άνθρωποι, 79
- Κοινωνική διδασκαλία, καταγγελία και άνθρωποι, 81
- Εκκλησία και συνολική άποψη για τον άνθρωπο, 81, 82
- Εκκλησία και ανάπτυξη του ανθρώπου, 82
- Κοινωνική διδασκαλία, άνθρωποι και θρησκευτική ομάδα, 84
- Κοινωνική διδασκαλία και άνθρωποι καλής θέλησης, 84
- Εκκλησία και πεπρωμένο της σωτηρίας του ανθρώπου, 86
- Εκκλησία, κληρονομιά και άνθρωπος στην κοινωνία, 87
- Αποπροσωποποίηση του ανθρώπου, 93*
- Gaudium et spes* και άνθρωπος, 96
- Dignitatis humanae* και άνθρωπος, 97
- Populorum progressio* και άνθρωπος, 98
- Populorum progressio* και ανάπτυξη του ανθρώπου, 98
- Laborem exercens* και άνθρωπος, 101
- Sollicitudo rei socialis* και ανάπτυξη του ανθρώπου, 102
- Centesimus annus* και ανάπτυξη του ανθρώπου, 103
- Εκκλησία και αξιοπρέπεια του ανθρώπου, 105
- Κοινωνική ζωή και άνθρωπος, 106
- Εκκλησία και κεντρικότητα του ανθρώπου, 106
- Άνθρωπος, υποκείμενο, θεμέλιο και κοινωνική ζωή, 106
- Κοινωνική διδασκαλία και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 107
- Άνθρωπος, ψυχή και κοινωνική διδασκαλία, 107
- Άνθρωπος, δημιούργημα κατ' εικόνα του Θεού, 108
- Ζωή του ανθρώπου και αναζήτηση του Θεού, 109
- Homo est Dei capax*, 109
- Θεός, οριστικός σκοπός κάθε ανθρώπου, 110
- Άνθρωπος, κοινωνική διάσταση και ανθρώπινη φύση, 110
- Άνδρας και γυναίκα, 111
- Κοινωνία, άνδρας και γυναίκα ως άνθρωποι, 111
- Άνδρας, γυναίκα και σχέση με τους άλλους, 112
- Ζωή του ανθρώπου ιερή και απαραβίαστη, 112
- Άνδρας, γυναίκα και όλα τα άλλα πλάσματα, 113
- Άνθρωπος και αξία της δημιουργίας, 113
- Άνθρωπος και σχέση με τον εαυτό του, 114
- Δημιουργία του ανθρώπου και προπατορικό αμάρτημα, 115
- Οδύνη και αξιοπρέπεια του ανθρώπου, 116
- Άνθρωπος, αμαρτία και προσωπική και κοινωνική οδύνη, 116
- Αμαρτία, πράξη του ανθρώπου, 117
- Αμαρτία, πράξη ελευθερίας ενός μεμονωμένου ανθρώπου, 117
- Κοινωνική αμαρτία, σχέσεις και άνθρωπος, 118
- Δομές της αμαρτίας και πράξεις των ανθρώπων, 119, 193
- Προπατορικό αμάρτημα και πραγματώσεις του ανθρώπου, 120
- Άνθρωπος, αμαρτία και χριστιανική επίδα, 121
- Κοινωνική διδασκαλία και άνθρωπος, 124
- Μειωτική αντίληψη για τον άνθρωπο, 124

- Αλήθεια για τον άνθρωπο και παρότρυνση της Εκκλησίας, 125, 126
- Ενότητα της ψυχής και του σώματος και άνθρωπος, 127
- Άνθρωπος, υλική διάστασή του και υλικός κόσμος, 128
- Άνθρωπος και πνευματική και αθάνατη ψυχή, 128
- Άνθρωπος, υλικό και πνευματικό ον, 129
- Άνθρωπος και άνοιγμα στην υπερβατικότητα, 130
- Άνθρωπος, άνοιγμα, άπειρο και πλάσματα, 130
- Άνθρωπος, πλάσμα ευφρές και συνειδητό, 131
- Άνθρωπος, πλάσμα μοναδικό και ανεπανάληπτο, 131
- Άνθρωπος ως ένα «εγώ», 131
- Δίκαιη κοινωνία και άνθρωπος, 132
- Άνθρωπος και οικονομικά σχέδια, 133
- Άνθρωπος, εσωτερικότητα και σύμπαν, 133
- Όραμα του ανθρώπου ως πρόσωπο, 133
- Ηθικοποίηση, κοινωνική ζωή και άνθρωποι, 134
- Ευθύνη και συνύπαρξη αξία του ανθρώπου, 134
- Ελευθερία και ανάπτυξη του ανθρώπου, 135
- Άνθρωπος και ελευθερία, 135, 199
- Ελευθερία και ανεξαρτησία του ανθρώπου από τον Θεό, 136
- Ελευθερία, ηθικός νόμος και άνθρωπος, 136, 137
- Ικανότητα του ανθρώπου και αλλαγές, 137
- Εποικοδομητικές πράξεις του ανθρώπου και αλήθεια, 138
- Άνθρωπος, πράξεις ηθικά καλές και αλήθεια, 138, 139
- Πρακτική κρίση της συνείδησης και άνθρωπος, 139
- Φυσικός νόμος και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 140
- Φυσικός νόμος, άνθρωποι και κοινές αρχές, 141
- Φυσικός νόμος και καρδιά του ανθρώπου, 141
- Αλήθεια, καλό και κοινωνία των ανθρώπων, 142
- Άνθρωπος, ελευθερία και άρνηση του Θεού, 143
- Ιησούς, άνθρωπος και κοινωνία με τον Θεό, 143
- Ισότητα, άνθρωποι και αξιοπρέπεια, 144
- Ισότητα και αδελφοσύνη ανάμεσα στους ανθρώπους, 144
- Ύψος ευκαιρίες ανάμεσα σε άνδρα και γυναίκα, 145
- Ισότητα και αξιοπρέπεια κάθε ανθρώπου, 145
- Άνθρωποι και οικογενειακή αδελφοσύνη, 145
- Γυναίκα, άνδρας και συμπληρωματικότητα, 146, 147
- Συνάντηση άνδρα και γυναίκας και άνθρωπος, 147
- Άτομα με ειδικές ανάγκες, 148
- Άτομα με ειδικές ανάγκες και μεγαλείο του ανθρώπου, 148
- Άνθρωπος, κοινωνικό ον, 149, 149*
- Κοινωνικότητα και κοινωνία ανθρώπων, 150
- Άνθρωπος και σπέρματα αντικοινωνικότητας, 150
- Κοινωνία, σχέσεις και υπηρεσία του ανθρώπου, 150
- Ενώσεις και συμμετοχή ανθρώπων, 151
- Κοινωνικοποίηση και άνθρωπος, 151
- Κοινωνία και φύση του ανθρώπου

- Ανθρώπινα δικαιώματα και άνθρωπος, 153
- Θρησκευτική ελευθερία και ανάπτυξη του ανθρώπου, 155
- Δικαιώματα, υποχρεώσεις του ανθρώπου, 156
- Αδιαχώριστα δικαιώματα από τις υποχρεώσεις του ανθρώπου, 156
- Αληθινό για τον άνθρωπο και αληθινό για τους λαούς, 157
- Αρχή της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας και αρχές, 160
- Σταθερές αρχές και αλήθεια για τον άνθρωπο, 160
- Κοινωνία και ελευθερία του ανθρώπου, 163
- Άνθρωπος και νόημα του κοινωνικού ζην, 163
- Αρχή του κοινού καλού και άνθρωπος, 164-166, 170
- Κοινό καλό, καλό για όλους τους ανθρώπους, 165
- Κοινό καλό και ουσιώδεις υπηρεσίες στον άνθρωπο, 166
- Κοινό καλό και κλήση του ανθρώπου, 167, 167*
- Πολιτικοί θεσμοί, αγαθά και άνθρωποι, 168
- Μειονομένος άνθρωπος και ανάπτυξη, 168
- Άνθρωπος και υλικά αγαθά, 171
- Θεός, γη και χρήση απ' όλους τους ανθρώπους, 171
- Δικαίωμα στην κοινή χρήση των αγαθών και άνθρωπος, 172
- Άνθρωπος, ευημερία και ανάπτυξη, 172
- Κοινή χρήση των αγαθών και φύση του ανθρώπου, 172
- Οικουμενικός προσορισμός των αγαθών και άνθρωπος, 175, 182
- Εργασία, άνθρωπος και γη, 176
- Αγαθά της δημιουργίας και ανάπτυξη του ανθρώπου, 177
- Άνθρωπος και χρήση των πόρων του, 178
- Άνθρωπος και εξωτερικά κοινά πράγματα, 178
- Νέες γνώσεις και ανάγκες του ανθρώπου, 179
- Άνθρωπος, ιδιότητες και σκλαβιά, 181
- Φτώχεια και αδυναμία του ανθρώπου, 183
- Άνθρωπος και ενδιάμεσες κοινωνίες, 185
- Αρχή της επικουρικότητας και άνθρωπος, 187, 188
- Αλληλεγγύη και άνθρωπος, 192, 193, 582
- Ιησούς της Ναζαρέτ, νέος άνθρωπος, 196
- Ιησούς της Ναζαρέτ, άνθρωποι, αλληλεγγύη και αγάπη, 196
- Κοινωνική διδασκαλία και κοινωνία άξια του ανθρώπου, 197
- Κοινωνικές αξίες και άνθρωπος, 197, 397
- Ανθρώπινη αξιοπρέπεια και αλήθεια, 198
- Ελευθερία και αξιοπρέπεια κάθε ανθρώπου, 199, 200
- Δικαιοσύνη και άνθρωπος, 201
- Άξια του ανθρώπου και κριτήριο της χρησιμότητας, 202
- Άνθρωπος, όραμα συμβολαίου και δικαιοσύνη, 203
- Συνύπαρξη, αξιοπρέπεια του ανθρώπου και αξίες, 205
- Δικαιοσύνη, άνθρωποι και αντιζεμινικά αγαθά, 206, 582
- Αγάπη και άνθρωπος, 206, 582
- Κοινωνική αγάπη και πολιτική και άνθρωποι, 207, 208
- Δημιουργία του ανθρώπου, 209

- Οικογένεια και άνθρωπος, 209, 211, 212, 221
- Γάμος ανάμεσα σε άνδρα και σε γυναίκα, 211
- Οικογένεια και άνθρωπος, 212
- Οικογένεια, ανθρώπινη κοινότητα, 213, 244
- Κοινωνικό μοντέλο, καλό του ανθρώπου και οικογένεια, 214
- Συζυγική αγάπη, δώρο από άνθρωπο σε άνθρωπο, 215
- Γάμος, άνθρωπος και Θεός, 215
- Σύζυγοι και συστατικά του ανθρώπου, 217
- Πολυγαμία και αξιοπρέπεια του άνδρα και της γυναίκας, 217
- Γάμος, συνθήκη ανθρώπων εν αγάπη, 219
- Συνθήκη και κοινωνία ανάμεσα στον Θεό και στους ανθρώπους, 219, 219*
- Ιησούς Χριστός, Νυμφίος και άνθρωπος, 219
- Αγάπη, άνθρωπος και ειλικρινές δώρο του εαυτού, 221
- Ηλικιωμένοι, άνθρωποι και υπεύθυνοι συνεργάτες, 222
- Συζυγική σεξουαλικότητα και δώρο του ανθρώπου, 223
- Άνδρας, γυναίκα και σεξουαλική ταυτότητα, 224
- Αδιάλυτο του γάμου και άνθρωπος, 225
- Θεός και Ιησούς Χριστός και αγάπη για τους ανθρώπους, 225
- Διαζευγμένοι που ξαναπαντρεύτηκαν και εκκλησιαστική ζωή, 226
- Οικογένεια, διαπαιδαγώγηση των παιδιών και άνθρωπος, 227
- Γάμος, συμφωνία ανάμεσα σε άνδρα και γυναίκα, 227
- Οικογένεια και άτομα του ίδιου φύλου, 228
- Αλήθεια για τον άνθρωπο και ένωση ομοφυλοφίλων, 228
- Οικογένεια, κοινότητα ανθρώπων και αγάπη, 230
- Αντισυλληπτικές μέθοδοι και άνθρωπος, 233
- Μέτρα σε δημογραφικό πεδίο και άνθρωπος, 234
- Τεχνητή γονιμοποίηση και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 235
- Κλωνοποίηση και άνθρωπος, 236
- Πατρότητα και γενεαλογία του ανθρώπου, 237
- Οικογένεια, άνθρωποι, ελευθερία και ευθύνη, 238
- Έργο διαπαιδαγώγησης και άνθρωπος, 238, 240, 242
- Διαπαιδαγώγηση του ανθρώπου, 242
- Σεξουαλική διάσταση, άνθρωπος και ηθικές αξίες, 243
- Παιδιά και άτομα εμπλεκόμενα με την παιδοφιλία, 245
- Οικονομική ζωή και πρωτοβουλία του ανθρώπου, 248
- Οικογένεια, εργασία και άνθρωπος, 249, 294
- Οικογενειακό επίδομα και προστατευόμενα άτομα, 250
- Άνθρωπος και εργασία φροντίδας, 251
- Κράτος, προτεραιότητα της οικογένειας και άνθρωπος, 254
- Θεός, εργασία και ο σκοπός του ανθρώπου, 257
- Άνθρωπος, εργασία και ανάπαυση, 258
- Ιησούς, άνθρωποι και εργασία, 260
- Άνθρωπος και τάξη του σύμπαντος, 262
- Άνθρωπος, εργασία και αγιότητα, 263
- Πατέρες, άνθρωπος και εργασία, 265, 266

- Οικουμενικές αρχές και άνθρωπος που εργάζεται, 267
- Εργασία και ανάπτυξη του ανθρώπου, 269
- Διάσταση της εργασίας και ζωή του ανθρώπου, 269
- Εργασία και άνθρωπος, 270-272
- Εργασία με την αντικειμενική έννοια και άνθρωπος, 270, 272
- Εργασία με την υποκειμενική έννοια και άνθρωπος, 270-272
- Σκοπός της εργασίας και άνθρωπος, 272
- Εργασία ενός ανθρώπου και εκείνη των άλλων, 273
- Εργασία ως υποχρέωση και καθήκον του ανθρώπου, 274
- Εργασία και ταυτότητα του ανθρώπου, 275
- Εργασία, κεφάλαιο και άνθρωπος, 277, 278
- Ανάπτυξη του ανθρώπου και επαρκής εργασία, 278
- Εργασία-καριέρα και άνθρωπος, 280
- Εργασία, αλλοτριώση και άνθρωπος, 280
- Εργασία, ενδιάμεσοι φορείς και άνθρωπος, 281
- Οικονομία και υπηρεσία του ανθρώπου, 283
- Εργασία, δικαίωμα και καλό για τον άνθρωπο, 287
- Έμμεσος εργοδότης και άνθρωπος, 288
- Εργασία, σύστημα διαμόρφωσης και άνθρωπος, 290
- Οικογενειακή ζωή, δικαίωμα και κλήση του ανθρώπου, 294
- Μεταναστεύσεις και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 298
- Δικαιώματα των εργαζομένων και άνθρωπος, 301
- Αμειβόμενη εργασία και άνθρωπος, 302
- Εισόδημα και ανάπτυξη του ανθρώπου, 303
- Παγκοσμιοποίηση και μεταφορά ανθρώπων, 310
- Παγκοσμιοποίηση και χρήση του ανθρώπου, 310
- Νέα εργασία και εκατομμύρια ανθρώπων, 311
- Εργασιακή δραστηριότητα και υπηρεσίες για τον άνθρωπο, 313
- Άτυπες ή κρυφές δραστηριότητες και άνθρωπος, 316
- Εργασία, αλλαγές και άνθρωπος, 317, 318
- Εργασία, καινοτομίες και άνθρωπος, 317, 318, 321
- Αλληλεξάρτηση και άνθρωποι της εργασίας, 319
- Παγκοσμιοποίηση και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 321
- Εργασία, οικουμενικότητα και άνθρωπος, 322
- Ουμανισμός της εργασίας και άνθρωπος, 322
- Αποκάλυψη, οικονομικά αγαθά και άνθρωπος, 323-326, 328, 329
- Ηθική, οικονομία και άνθρωπος, 330-334
- Οικονομική ζωή και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 331
- Άνθρωπος, επίκεντρο και σκοπός της οικονομικής ζωής, 331
- Ελευθερία του ανθρώπου σε οικονομικό επίπεδο, 336
- Πρωτοβουλία σε οικονομικό επίπεδο και άνθρωπος, 336, 337, 343
- Επιχείρηση, κοινωνία ανθρώπων, 338
- Επιχείρηση, οικονομία και υπηρεσία του ανθρώπου, 339

- Επιχείρηση, κέρδος και άνθρωποι, 340
 Τοκογλυφία και η ζωή πολλών ανθρώπων, 341
 Εταιρεία, άνθρωπος και απαίτηση ποιότητας, 345
 Ελεύθερη αγορά και βούληση του ανθρώπου, 347
 Αγορά και ολοκληρωμένη ανάπτυξη του ανθρώπου, 348
 Αγορά, αγαθά και όραμα του ανθρώπου, 349
 Οικονομική ελευθερία και άνθρωπος, 350
 Άνθρωπος, παραγωγός ή καταναλωτής αγαθών, 350
 Κράτος σε οικονομία, μηχανισμοί και άνθρωπος, 354
 Ανάπτυξη του ανθρώπου και οικονομία, 369
 Πολιτική και σεβασμός στην αξιοπρέπεια του ανθρώπου, 372
 Μοντέλα ανάπτυξης και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 373
 Διεθνής οικονομία και προώθηση του ανθρώπου, 373
 Πλούσιες χώρες, αλλοτρίωση και άνθρωπος, 374
 Πλούσιες χώρες και αξιοπρέπεια του ανθρώπου, 374
 Πλούσιες χώρες, ευημερία και άνθρωπος, 374
 Ζωή του ανθρώπου και υλική διάσταση, 375
 Νέες ανάγκες και ολοκληρωμένη εικόνα του ανθρώπου, 376
 Βασιλιάς, φίλος του ανθρώπου, 378
 Ιησούς, επίγεια εξουσία και άνθρωπος, 379
 Αρχές και καλό του ανθρώπου, 380
 Πολιτική συνύπαρξη και άνθρωπος, 384
 Άνθρωπος, πλάσμα εκ φύσεως κοινωνικό και πολιτικό, 384
 Λαός, σύνολο ανθρώπων, 385
 Πολιτική κοινότητα και άνθρωπος, 388, 418
 Συνύπαρξη, δικαιώματα και υποχρεώσεις του ανθρώπου, 388-390
 Πολιτική κοινωνία, ανάγκες και άνθρωπος, 391
 Άνθρωπος, πρόσωπο και άτομο, 391
 Σχέσεις συλλογικότητας και άνθρωποι, 392
 Αρχές και κοινωνική φύση του ανθρώπου, 393
 Φυσικός νόμος και καρδιά του ανθρώπου, 397, 436
 Δίκαιοι νόμοι και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 398
 Αρχές, πολίτης και άνθρωπος, 398
 Αρχές και δικαιώματα του ανθρώπου, 399
 Τυραννία και θεμελιώδη δικαιώματα του ανθρώπου, 401
 Ποινή, ασφάλεια, επανένταξη του ανθρώπου, 403
 Ιερείς των φυλακών και κρατούμενοι, 403
 Κρατούμενοι και σεβασμός της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, 403
 Ποινική ευθύνη και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 404
 Αναίμακτες μέθοδοι καταστολής και άνθρωπος, 405
 Δημοκρατία και άνθρωπος, 406, 407
 Αρχές, άνθρωποι και κοινό καλό, 410
 Σύστημα πληροφόρησης και άνθρωπος, 415
 Εκκλησία, όραμα για τον άνθρωπο και ιδεολογίες, 417
 Αστική κοινωνία και ανθρώπινα δικαιώματα, 419

- Άνθρωπος και θρησκευτική ελευθερία, 421
 Ελευθερία συνειδήσεως και θρησκείας και άνθρωπος, 422
 Εκκλησία, πολιτική κοινότητα και υπηρέσια του ανθρώπου, 425, 445
 Θεός και άνθρωπος κατ' εικόνα Του, 428, 576
 Θεός, άνθρωπος και αγαθά αναγκαία για την ανάπτυξή του, 428
 Άνθρωπος και κατάσταση του πλάσματος, 429
 Ιησούς και εκπλήρωση του ανθρώπου, 431
 Διεθνής κοινότητα και άνθρωπος, 433
 Ιδεολογίες και ολοκληρωμένοι άνθρωπος, 433
 Ηθικός νόμος και ζωή των ανθρώπων, 436
 Άνθρωπος και μη κυβερνητικές οργανώσεις, 443
 Άνθρωπος και διάλογος ανάμεσα στην Εκκλησία και στις αστικές αρχές, 445
 Άνθρωπος και δικαίωμα στην ανάπτυξη, 446
 Συνεργασία και ανάπτυξη των ανθρώπων, 446, 448
 Συνεργασία και φτωχοί, 448
 Απόλυτος ουμανισμός και άνθρωπος, 449
 Δημιουργός, δημιουργία και άνθρωπος, 451
 Κύριος και άνθρωπος ως συνομιλητής, 452
 Άνθρωπος, κόσμος και ανθρώπινη ταυτότητα, 452
 Ανισοροπίες ανάμεσα στον άνθρωπο και στη φύση, 454
 Χριστός και εσωτερικότητα του ανθρώπου, 455
 Αγάπη, άνθρωπος και πρωταρχικό σχέδιο, 455
 Άνθρωπος και σύμπαν των πραγμάτων, 456
 Άνθρωπος και βοήθεια της επιστήμης και της τεχνολογίας, 456
 Άνθρωπος και η εντολή να κυριαρχήσει στη γη, 456
 Ευφύια του ανθρώπου και δύναμη του Θεού, 457
 Εξουσία των ανθρώπων και ευθύνη, 457
 Επιστήμονες, ηθικές αξίες και αξιοπρέπεια του ανθρώπου, 458
 Τεχνολογία και πρόοδος του ανθρώπου, 458, 459
 Σεβασμός του ανθρώπου και έμβια όντα, 459
 Θεός, άνθρωπος και φύση, 460, 473
 Άνθρωπος και περιβάλλον, 461-463, 465
 Επιστήμη, τεχνική και άνθρωπος, 462
 Απολυτοποίηση της φύσης και άνθρωπος, 463
 Δημιουργία, άνθρωπος και υπερβατικότητα, 464
 Βιοτεχνολογίες και άνθρωπος, 472
 Επεμβάσεις του ανθρώπου και φύση, 473
 Βιοτεχνολογικά προϊόντα και άνθρωπος, 480
 Δημογραφικές αλλαγές, περιβάλλον και άνθρωπος, 483
 Νερό και φτωχοί, 484
 Άνθρωπος, πλάση και ευγνωμοσύνη, 487
 Ειρήνη, δώρο του Θεού στον άνθρωπο, 488
 Ειρήνη, άνθρωπος και θεϊκή τάξη, 488
 Ειρήνη και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 494
 Ειρήνη και άνθρωπος, 494, 495
 Βία, ανάξια του ανθρώπου, 496

- Άνθρωπος στις ένοπλες δυνάμεις, 502
 Στρατιωτικοί και ανθρώπινα δικαιώματα, 503
 Συγκρούσεις και καλό του ανθρώπου, 504
 Αρχή της ανθρωπότητας και αξία του ανθρώπου, 505
 Shoah και εγκλήματα κατά του Θεού και του ανθρώπου, 506
 Ένοπλη δράση και έγκλημα κατά του ανθρώπου, 509
 Τρομοκρατία και άνθρωπος, 513
 Τρομοκρατία και άνθρωπος ως σκοπός, 514
 Τρομοκράτες εν ονόματι του Θεού και άνθρωπος, 515
 Εκκλησία, άνθρωπος και ειρήνη, 516
 Ανθρωπολογία και αξιοπρέπεια κάθε ανθρώπου, 522
 Κοινωνική διδασκαλία και ολοκληρωμένο όραμα για τον άνθρωπο, 522
 Πολιτιστική ενσωμάτωση της πίστης και πρότυπα ζωής του ανθρώπου, 523
 Κοινωνικός ευαγγελισμός και άνθρωπος, 524, 526, 527
 Κοινωνικά προβλήματα και άνθρωπος, 527
 Κατήχηση και δράση του ανθρώπου, 529
 Αρχές και κλήση του ανθρώπου, 534
 Οικουμενική συνεργασία και άνθρωπος, 535
 Ειρήνη και ολοκληρωμένη ανάπτυξη του ανθρώπου, 537
 Χριστιανοί και προστασία του ανθρώπου, 538
 Κοινωνική πομπαντική και αφιερωμένα πρόσωπα, 540
 Μοναχοί, αγάπη του Χριστού και άνθρωπος, 540
 Επίπεδο ζωής και πραγμάτωση του ανθρώπου, 544
 Άνθρωπος, επίγεια τάξη και αιώνια κλήση, 544
 Σύνεση και άνθρωπος, 548, 548*
 Εκκλησιαστική κοινωνία, ενώσεις και άνθρωπος, 549
 Λαϊκοί και άνθρωποι της εποχής μας, 551
 Λαϊκοί και υπηρεσία για τον άνθρωπο, 552
 Λαϊκοί, μεταστροφή της καρδιάς και άνθρωπος, 552
 Δικαίωμα στη ζωή και ανθρώπινα δικαιώματα, 553
 Καλό του ανθρώπου και θρησκευτική ελευθερία, 553
 Θρησκευτική διάσταση του ανθρώπου, 553
 Πίστη, καθημερινή ζωή και άνθρωπος, 554
 Πολιτισμός και άνθρωπος, 554, 556, 558, 559
 Άνθρωπος και πολιτισμός, 556-559
 Ανθρώπινα δικαιώματα και ελεύθερο και ανοιχτό σχολείο, 557
 Μέσα επικοινωνίας και άνθρωπος, 560
 Λαϊκοί, άνθρωπος και μέσα επικοινωνίας, 560-562
 Διδακτικό Σώμα της Εκκλησίας, άνθρωπος και οικονομία, 563
 Το ζήτημα της ανάπτυξης και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 563
 Οικονομία και φτώχεια, 564
 Χριστιανοί, πολιτική και άνθρωπος, 566
 Πίστη και ιστορική διάσταση του ανθρώπου, 568
 Γάμος και άνθρωποι διαφορετικού φύλου, 569
 Σεβασμός στη ζωή και ανθρώπινα δικαιώματα, 571

Λαϊκότητα και φυσική γνώση για τον άνθρωπο, 571
 Χριστιανός, πολιτικό σχέδιο και σκοπός του ανθρώπου, 573
 Επιλογή των ανθρώπων και δημόσια ζωή, 574
 Ζωή και θάνατος του ανθρώπου και πρόοδος, 575
 Άνθρωπος και νόημα της ζωής, 575
 Ευαγγέλιο, ανθρώπινα ταλέντα και άνθρωποι, 576
 Καταστάσεις αδικίας και οράματα του ανθρώπου, 577
 Εκκλησία, άνθρωπος και θεμελιώδης καλοσύνη, 578
 Εκκλησία, άνθρωπος, κακό και καλό, 578
 Συμπεριφορά του ανθρώπου και αγάπη, 580
 Κοινωνική διδασκαλία και κοινωνία άξια του ανθρώπου, 580
 Ανάπτυξη του ανθρώπου και κοινωνική εξέλιξη, 581
 Άνθρωπος, υλικά αγαθά και η ικανότητα να δίνεσαι, 581
 Κοινωνία, άνθρωπος και αγάπη στην κοινωνική ζωή, 582
 Θεός, αγάπη και άνθρωπος, 582, 583

ΑΝΘΡΩΠΟΤΗΤΑ

Νέος νόμος της αγάπης και ανθρωπότητα, 3
 Ανθρωπότητα δεμένη από ένα μοναδικό πεπρωμένο, 6
 Εκκλησία και μοίρα της ανθρωπότητας, 8, 18
 Σοφία της ανθρωπότητας, πολιτισμός και παιδεία, 14
 Μεγάλες προκλήσεις και ανθρωπότητα σήμερα, 16

Ανθρωπότητα και σχέδιο σωτηρίας, 17
 Ηθικές και κοινωνικές αρετές και νέα ανθρωπότητα, 19
 Δέκα Εντολές και ανθρωπότητα, 22
 Αρχή της δημιουργίας και ανθρωπότητα, 26
 Πτώση των πρωτόπλαστων και ανθρωπότητα, 27
 Αγάπη του Θεού για την ανθρωπότητα, 31, 54
 Ανθρωπότητα και διαπροσωπική κοινωνία, 33
 Φυσικός νόμος και ανθρωπότητα, 37
 Πεπρωμένο της ανθρωπότητας και δώρο του Θεού, 48
 Βασίλειο, Εκκλησία και ολόκληρη η ανθρωπότητα, 50, 53
 Αμοιβαία αγάπη, σκοπός της ανθρωπότητας, 55
Γένοιτο της Παρθένου Μαρίας και ανθρωπότητα, 59
 Παρθένος Μαρία, εικόνα της ελευθερίας της ανθρωπότητας, 59
 Εκκλησία και ανθρωπότητα, 60, 96
 Εκκλησία, έμπειρη με την ανθρωπότητα, 61
 Εκκλησία και ολοκληρωμένο όραμα της ανθρωπότητας, 81
 Κοινωνική διδασκαλία και φορτίο της ανθρωπότητας, 84
Populorum progressio, ανάπτυξη και ανθρωπότητα, 98
 Προπατορικό αμάρτημα και ανθρωπότητα, 115
 Δημιουργία, Λυτρωτής και ανθρωπότητα, 123
 Ανθρώπινη αξιοπρέπεια και ολόκληρη ανθρωπότητα, 145
 Άρνηση της κοινής ανθρωπότητας, 148
Διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου και ανθρωπότητα, 152

- Διεθνές δίκαιο και καλό της ανθρωπότητας, 157
- Διεθνής συνεργασία και καλό της ανθρωπότητας, 166
- Πάσχα του Χριστού και πραγματικό καλό της ανθρωπότητας, 170
- Οικουμενικός προορισμός των αγαθών και ανθρωπότητα, 177
- Νέες γνώσεις, κληρονομιά της ανθρωπότητας, 179
- Ιστορία της ανθρωπότητας και σχέσεις, 192
- Ιησούς της Ναζαρέτ και ανθρωπότητα, 196, 219, 453
- Κύριος και ευαγγελισμός της ανθρωπότητας, 259
- Εργασία και ανθρωπότητα, 261, 263, 274
- Οικονομία και νέα ανθρωπότητα, 326
- Οικονομία και αλληλέγγυα ανάπτυξη της ανθρωπότητας, 332, 333, 336, 373
- Τοκογλυφική πρακτική και αδελφια στην ανθρωπότητα, 341
- Επιχειρήσεις και ανάπτυξη της ανθρωπότητας, 342
- Παγκοσμιοποίηση και ανθρωπότητα, 362
- Πλούσιες χώρες και απώλεια της ανθρωπιάς, 374
- Ηθική-θρησκευτική τάξη και ανθρωπότητα, 384
- Πληροφοριακό σύστημα και ανθρωπότητα, 415
- Συνθήκη του Θεού με τον Νώε και ανθρωπότητα, 429
- Κύριος Ιησούς Χριστός, πρότυπο της νέας ανθρωπότητας, 431
- Ανθρωπότητα και παγκόσμια κοινότητα, 432
- Οικουμενικός ηθικός νόμος και ανθρωπότητα, 436
- Πόλεμος και ανθρωπότητα, 438
- Εκκλησία, αστικές αρχές και ανθρωπότητα, 445
- Νίκες της ανθρωπότητας και μεγαλείο του Θεού, 457
- Επιστήμονες στην υπηρεσία της ανθρωπότητας, 458
- Ανθρωπότητα του σήμερα και περιβάλλον, 465, 466
- Ιθαγενείς λαοί, πλούτος για την ανθρωπότητα, 471
- Βιοτεχνολογίες και υλικά της ανθρωπότητας, 477
- Βία και αλήθεια της ανθρωπότητας, 496
- Πόλεμος, ήττα της ανθρωπότητας, 497
- Άνθρωποι και κοινή ανθρωπότητα, 499
- Αρχή της ανθρωπότητας και συνέπειες του πολέμου, 505
- Εξάλειψη ομάδων, έγκλημα κατά της ανθρωπότητας, 506
- Διεθνές Δικαστήριο και εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας, 506
- Όπλα καταστροφής και ανθρωπότητα, 509
- Τρομοκρατία, προσβολή ολόκληρης της ανθρωπότητας, 514
- Ηθική της κοινωνικής δράσης και καλό της ανθρωπότητας, 522
- Μοναχί και νέα ανθρωπότητα, 540
- Ιστορία της ανθρωπότητας και ελεύθερες πράξεις, 552
- Ηθική διάσταση του πολιτισμού και ανθρωπότητα, 556
- Ανθρωπότητα και πολιτισμός της αγάπης, 582
- ΑΝΙΣΟΡΡΟΠΙΑ**
- Κοινωνική διδασκαλία, καταγγελία και ανισορροπίες, 81

Κοινό καλό και ανισορροπίες, 167
 Προσωρινότητα του κράτους και βαριές
 ανισορροπίες, 188
 Μεταναστεύσεις και ανισορροπία ανά-
 μεσα στις χώρες, 297
 Ανισορροπίες στον κόσμο της εργασίας,
 321
 Δημόσια εξουσία και ανισορροπίες, 389
 Ανισορροπίες ανάμεσα στον άνθρωπο
 και στη φύση, 454
 Μέσα κοινωνικής επικοινωνίας και ανι-
 σορροπίες, 561

ΑΝΙΣΟΤΗΤΑ

Κοινωνικό πρόβλημα και ανισότητες,
 94
 Σχέσεις ανάμεσα στους λαούς, ισότητα
 και ανισότητες, 145
 Αλληλεξάρτηση και ανισότητες ανάμε-
 σα στις χώρες, 192
 Παγκοσμιοποίηση και ανισότητες, 362
 Πρόσβαση στη γνώση και ανισότητες,
 363
 Πλούσιες χώρες και κοινωνικές ανισό-
 τητες, 374

ΑΝΤΑΛΛΑΓΗ

Κοινωνικότητα του ανθρώπου και σχέ-
 σεις ανταλλαγής, 61
 Αλληλεξάρτηση και εμπορικές ανταλ-
 λαγές, 192
 Οικογένεια, ανταλλαγή αγαθών και
 υπηρεσίες, 248
 Εργασία, ευκαιρία ανταλλαγών, 273
 Εργασία και οργάνωση ανταλλαγών,
 313
 Ελεύθερη αγορά και ανταλλαγή προϊό-
 ντων, 347
 Αγορά και ανταλλαγή ισοδύναμων, 349

Παγκοσμιοποίηση και ανταλλαγές, 361,
 362, 366
 Διεθνές εμπόριο και όροι ανταλλαγής, 364
 Δημοκρατία, διαφθορά και πολιτικές
 ανταλλαγές, 411
 Βιοτεχνολογίες και εμπορικές ανταλλα-
 γές, 475, 476
 Άνθρωποι και ανταλλαγή πλούτου, 495
 Όπλα που θεωρούνται αγαθά για
 ανταλλαγή, 508
 Πολιτισμός και ανταλλαγή για την αλή-
 θεια του ανθρώπου, 556

ΑΝΤΙΛΗΨΗ

Αντίληψη και κοινωνική διδασκαλία, 9,
 161
 Σύνοψη και ποιμαντική αντίληψη, 10
 Αντίληψη και Βιομηχανική Επανάστα-
 ση, 88
 Αντίληψη του καλού και του κακού, 114
 Κοινό καλό, κριτήριο αντίληψης, 188
 Ανθρωπολογία και αντίληψη των προ-
 βλημάτων, 527
 Προσοχή, αρετή της αντίληψης, 547
 Ενώσεις και άσκηση της αντίληψης,
 550
 Αντίληψη και χρήστες των επικοινωνω-
 νιών, 562
 Αντίληψη και μοντέλα ανάπτυξης, 563
 Μέθοδος αντίληψης, 568
 Δημοκρατικό σύστημα και αντίληψη,
 569
 Πολιτικά όργανα και αντίληψη, 573

ΑΝΤΙΡΡΗΣΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ

Δικαίωμα στην αντίρρηση συνείδησης,
 399
 Αντιρροήσεις συνείδησης, 503

ΑΝΤΙΣΥΛΛΗΨΗ

Άρνηση προσφυγής σε μεθόδους αντισύλληψης, 233
 Οικονομική βοήθεια και καμπάνιες αντισύλληψης, 234

ΑΞΙΑ

Αρχές, αξία της επανόρθωσης, 25
 Αυτονομία της γήινης πραγματικότητας και οι αξίες της, 45
 Εκκλησία, Βασίλειο και ευαγγελικές αξίες, 50
 Τριαδική Αγάπη και αξία του ανθρώπου, 54
 Κοινωνική διδασκαλία, αξία ενός οργάνου, 67
 Διάλογος μεταξύ διαφορετικών αρχών και αξίες, 78
 Κοινωνική διδασκαλία και αξίες, 81, 84, 197, 580
 Κοινωνική διδασκαλία και οικουμενικές αξίες, 85
Quadragesimo anno και αξία της ιδιοκτησίας, 91
 Απόλυτος ουμανισμός και πνευματικές αξίες, 98
 Άνδρας και γυναίκα, ίσης αξίας, 111
 Πέμπτη Εντολή και η αξία της, 112
 Άνθρωπος και αξία της δημιουργίας, 113
 Πληγές και αξία του ανθρώπου, 116
 Αξία του δικαιώματος στη θρησκευτική ελευθερία, 155
 Κοινό καλό, αξία και σκοποί του ανθρώπου, 170
 Οικονομία και ηθικές αξίες, 174
 Αλληλεγγύη, αξία της κοινωνικής αρεχής, 193, 194*
 Σχέση ανάμεσα σε αρχές και αξίες, 197

Οι κοινωνικές αξίες, 197
 Αξία της ελευθερίας, 200
 Αξία της δικαιοσύνης, 201
 Αξία του ανθρώπου και κριτήρια χρησιμότητας, 202
 Αξία της αλληλεγγύης, 203
 Δεσμός ανάμεσα σε αρετή, κοινωνικές αξίες και αγάπη, 204
 Αξίες και εσωτερική πηγή της αγάπης, 205
 Οικογένεια και ηθικές αξίες, 213, 229, 238
 Γάμος και αξίες αυτού του θεσμού, 215
 Αξία της οικογένειας και κράτος, 214, 553
 Αξία της κοινωνίας του γάμου και παιδιά, 218
 Αγάπη και προσωπική αξιοπρέπεια, τίτλος αξίας, 221
 Ηλικιωμένοι και αξίες, 222
 Αξίες και οικονομικοί όροι ή λειτουργικότητας, 222
 Αγάπη, σεξουαλικότητα και αξίες της ζωής, 223
 Κοινωνική αξία κάθε νέου ανθρώπινου πλάσματος, 230
 Ευαγγέλιο της ζωής και αξία της προφητείας, 231
 Υπεύθυνη πατρότητα και ιεράρχηση αξιών, 232
 Αντισυλληπτικά και αξία της ηθικής υποχρέωσης, 233
 Διαπαιδαγώγηση και θεμελιώδεις αξίες, 238, 239
 Παιδιά και ανθρώπινες και ηθικές αξίες της σεξουαλικότητας, 243
 Αναγνώριση της αξίας της παιδικής ηλικίας, 244
 Νέες γενεές και κληρονομιά αξιών, 244
 Πολιτική δράση και αξίες της οικογένειας, 252, 254

- Αξία πάντων, Βασίλειο του Θεού και η δικαιοσύνη Του, 260
- Αξία της εργασίας, 270, 271, 303
- Αξία του ανθρώπινου κεφαλαίου, 278
- Εκκλησία και αξία της εργασίας, 287
- Αλλαγές και αξία της γεωργίας, 299
- Υποκειμενική αξία της εργασίας και αλληλεγγύη, 308
- Αξίες και νέα οργάνωση της εργασίας, 311
- Οικονομικές ανισοροπίες και ιεράρχηση αξιών, 321
- Φτώχεια, ηθική αξία, 324
- Ελευθερία στην οικονομία, θεμελιώδης αξία, 336
- Επιχείρηση και αξίες, 338, 339
- Πόροι, αξία της χρήσης τους, 346
- Ελεύθερη αγορά και αξίες, 348
- Κρίση αξίας και σχέδια επένδυσης, 358
- Αξία χαρτοφυλακίου και χρηματοδοτικοί θεσμοί, 369
- Κατανάλωση εμπορευμάτων, μοναδική αξία, 375, 581
- Ηθική-θρησκευτική τάξη και υλική αξία, 384
- Λαός και συμμετοχή στη ζωή και στις αξίες, 386
- Πολιτική κοινωνία και αξία της κοινότητας, 392
- Αρχές και θεμελιώδεις ανθρώπινες και ηθικές αξίες, 397
- Ποινή, ηθική αξία και εξιλέωση, 403
- Δημοκρατία και αξίες, 407
- Κοινωνικές επικοινωνίες και αξίες, 416
- Εθελοντισμός, παράδειγμα μεγάλης αξίας, 420
- Ιδεολογίες και αξίες του ανθρώπου, 433
- Διπλωματική υπηρεσία της Αγίας Έδρας και αξίες, 445
- Επιστήμονες και ηθικές αξίες, 458
- Βιοκεντρισμός, βίοςφαιρα και αξία δίχως διακρίσεις, 463
- Βιοτεχνολογίες και αξίες που διακυβεύονται, 472
- Νερό και αξία της ζωής, 484
- Η ειρήνη είναι αξία, 494, 495
- Ένοπλες δυνάμεις και αξίες του καλού, 502
- Στρατιωτικές ανάγκες και αξία του ανθρώπου, 505
- Χριστιανική ανθρωπολογία και ανθρώπινες αξίες, 522, 527
- Πολιτιστική ενσωμάτωση της πίστης και αξίες, 523
- Κοινωνική ποιμαντική και αξίες, 527
- Διαπαιδαγωγική αξία της κοινωνικής διδασκαλίας, 529
- Διαπαιδαγωγική αξία του βιωμένου χριστιανισμού, 530
- Συναντήσεις της Ασιζης και ανθρώπινες αξίες, 537
- Αφιερωμένα πρόσωπα και αξίες της αγιότητας, 540
- Πνευματική ζωή, αξίες και επίγεια ζωή, 546
- Εκκλησιαστικές συναθροίσεις και αξία του διαλόγου, 550
- Καθολικοί και κληρονομιά αξιών, 555
- Αξίες της καθολικής παράδοσης, 555
- Άνθρωπος και αξίες, 558
- Λαϊκοί και ηθικές αξίες της κοινωνικής ζωής, 568
- Λαϊκοί και αξίες, 569
- Νομοθετικές επιλογές και χριστιανικές αξίες, 570
- Λαϊκότητα, αξία αναγνωρισμένη από την Εκκλησία, 571
- Πολιτικά όργανα και αξίες, 573
- Συμμετοχή σε ένα κόμμα και χριστιανικές αξίες, 574

ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ

- Έξοδος και απελευθέρωση από τη σκλαβιά, 21
 Απελευθέρωση και ισραηλιτική κοινωνία, 23
 Σαββατικό έτος, ιωβηλαίο και απελευθέρωση, 24
 Ιησούς και απελευθέρωση των φυλακισμένων, 28
 Ιησούς και απελευθέρωση των καταπιεσμένων, 28
 Παρθένος Μαρία, εικόνα απελευθέρωσης, 59
 Εκκλησία και ενασχόληση με την ανθρώπινη απελευθέρωση, 60, 86
 Κοινωνική διδασκαλία και μήνυμα απελευθέρωσης, 63, 82
 Απελευθέρωση και ευαγγελισμός, 63, 66
 Αρμοδιότητες της Εκκλησίας και απελευθέρωση, 68
 Απελευθέρωση, ελευθερία και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 137
 Αλήθεια, καλό και κακό, απελευθέρωση και συνείδηση, 139
 Σάββατο, ημέρα απελευθέρωσης, 261
 Κυριακή, ημέρα απελευθέρωσης, 285
 Αγαθά και ολοκληρωτική απελευθέρωση του ανθρώπου, 328
 Κοινωνική ποιμαντική και χριστιανική απελευθέρωση, 524
 Κατήχηση και απελευθέρωση του ανθρώπου, 529

ΑΠΕΡΓΙΑ

- Δικαίωμα της απεργίας: νομιμότητα και όρια, 304

ΑΠΙΣΤΙΑ

- Εκκλησία, φτωχοί και απιστία των μελών, 184
 Απιστία του λαού προς τον Θεό, 219*
 Μεσσιανική παράδοση και απιστία του Δαβίδ, 378

ΑΠΟΔΟΧΗ

- Γάμος και αμοιβαία αποδοχή, 215
 Πολιτικές αρχές και λαϊκή αποδοχή, 395
 Δημοκρατία και γενική αποδοχή των αξιών, 407
 Πόλεμος και αποδοχή των ανθρωπιστικών αρχών, 505

ΑΠΟΙΚΙΟΚΡΑΤΙΑ

- Παγκοσμιοποίηση και νέα αποικιοκρατία, 366
 Εξωτερικό χρέος και νέα οικονομική αποικιοκρατία, 450

ΑΠΟΛΥΤΑΡΧΙΣΜΟΣ

- Απολυταρχική άποψη, κοινωνία και κράτος, 48
 Εκκλησία και απολυταρχικός πειρασμός, 51
Quadragesimo anno και απολυταρχικά καθεστώτα, 91
 Πίος ΙΑ΄ και απολυταρχικά καθεστώτα, 92
 Συμμετοχή και χώρες με απολυταρχικό καθεστώς, 191
 Κράτος, αγορά και απολυταρχικοί εξαναγκασμοί, 352
 Δημοκρατία δίχως αξίες και απολυταρχισμός, 407
 Πολιτική κοινότητα και απολυταρχικές ιδεολογίες, 417

ΑΠΟΣΤΟΛΗ

Κοινωνική διδασκαλία, Εκκλησία και αποστολή, 3, 7, 64, 65, 67

Ενότητα του Υιού με τον Πατέρα και αποστολή, 29

Τριαδική Αγάπη και η αποστολή του Ιησού, 30

Αποστολή της Εκκλησίας και Βασίλειο του Χριστού, 49

Αποστολή της Εκκλησίας και εσχατολογικός σκοπός, 51

Εκκλησιαστικές κοινότητες, χώροι αποστολής, 52

Τάξη της αποστολής της Εκκλησίας, 68

Αποστολή της Εκκλησίας και κοινωνική διδασκαλία, 69, 82

Κοινωνική διδασκαλία και αποστολή των χριστιανών, 83

Gaudium et spes και αποστολή της Εκκλησίας, 96

Διαδικτικότητα ως δώρο και αποστολή, 147

Δικαιώματα και θρησκευτική αποστολή της Εκκλησίας, 159

Οικογένεια, αποστολή και Ευαγγέλιο της ζωής, 231

Παιδαγωγική αποστολή της οικογένειας, 238

Ιησούς και η αποστολή Του ως εργάζεσθαι, 259

Εκκλησία, αποστολή και νομική αναγνώριση, 426

Εκκλησία, νομικές μορφές και αποστολή, 444

Αγία Έδρα και πνευματική αποστολή του Πάπα, 445

Ιησούς και αποστολή ειρήνης των χριστιανών, 491

Ειρήνη του Ιησού και αποστολή των μαθητών, 492

Βία και αποστολή της Εκκλησίας, 496

Ένοπλες δυνάμεις και ανθρωπιστικές αποστολές, 502

Ειρήνη και αποστολή της Εκκλησίας, 516

Κοινωνική διδασκαλία και αποστολικός δυναμισμός, 523

Κοινωνία, πολιτισμός και αποστολή της Εκκλησίας, 524

Αποστολή και ενασχόληση των χριστιανών, 538

Κοινωνική διδασκαλία, πρεσβύτεροι και αποστολή, 539

Λαϊκοί και αποστολή του Ιησού, 541

Λαϊκοί και αποστολή της Εκκλησίας, 549

Ενώσεις κατηγορίας και αποστολή, 550

Αποστολή της Εκκλησίας και έννοια της ύπαρξης, 576

ΑΠΟΤΑΜΙΕΥΣΗ

Οικογενειακός μισθός και αποταμίευση, 250

Αγορά και αποταμίευση των πόρων, 347

Καταναλωτές ανάμεσα σε κατανάλωση και αποταμίευση, 358

Τρόπος ζωής και επιλογές των αποταμιευτών, 360, 486,

Χρηματοδοτικές αγορές και αποταμίευση, 368

ΑΡΕΤΗ

Ουμανισμός και καλλιέργεια της αρετής, 19

Αλληλεγγύη ως ηθική και κοινωνική αρετή, 193, 194*

Αλληλεγγύη ως χριστιανική αρετή, 196*

Κοινωνικές αρχές και άσκηση της αρετής, 197
 Δικαιοσύνη και αντίστοιχη θεμελιώδης αρετή, 201
 Ειρήνη, δικαιοσύνη και πρακτική της αρετής, 203
 Δεσμοί ανάμεσα στην αρετή, στις κοινωνικές αξίες και στην αγάπη, 204
 Παιδιά στην οικογένεια και αρετή, 210
 Οικογένεια, πρώτο σχολείο κοινωνικής αρετής, 238
 Διαπαιδαγώγηση και καλλιέργεια της αρετής, 242
 Πλούτος και αρετή της αλληλεγγύης, 332
 Οικονομική πρωτοβουλία ως αρετή, 343
 Ηθική τάξη, αρχές και αρετή της υποχρέωσης, 396
 Αρχές, αρετή και εξουσία ως υπηρεσία, 410
 Λαϊκοί και άσκηση της κοινωνικής αρετής, 546
 Λαϊκοί και σύνεση ως αρετή, 547, 548
 Αγάπη, κυρία και βασίλισσα απ' όλες τις αρετές, 581
 Υπερφυσική αρετή της αγάπης και δικαιοσύνη, 583

ΑΡΧΕΣ - ΚΥΡΟΣ

Διδακτικό Σώμα της Εκκλησίας και το κύρος που δέχτηκε από τον Χριστό, 79
 Το ηθικό κύρος του Πίου ΙΒ', 93
 Άνθρωπος και σχέδια που επιβάλλονται από τις αρχές, 133
 Κοινό καλό και πολιτικές αρχές, 168
 Επικουρικότητα, αρχές και οικογένεια, 214
 Αρχές και σπουδαιότητα του γάμου, 229

Αρχές, γονείς και όργανα διάπλασης, 240
 Αρχές, αρωγή και παιδαγωγικοί θεσμοί, 241
 Γονείς και άσκηση του κύρους, 242
 Αρχές και αξιοπρέπεια των παιδιών, 245
 Αρχές, ανάπαυση και θείκη λατρεία, 286
 Αρχές και επιχειρηματικές δυνάμεις, 354
 Διδακτικό Σώμα της Εκκλησίας και διεθνής δημόσια αρχή, 365
 Αρχές και παιδαγωγικό, πολιτιστικό έργο, 376
 Ιησούς και οι αρχές της εποχής Του, 379
 Απόστολος Παύλος, καθήκοντα των χριστιανών και αρχές, 380
 Αρχές, υπηρεσία του Θεού και καλό του ανθρώπου, 380
 Αρχές και ήρεμη, ήσυχη ζωή, 381, 394
 Ανθρώπινες αρχές, εξουσία και υπηρεσία, 383
 Όρια της πολιτικής αρχής, 392
 Αρχές και κοινωνική φύση του ανθρώπου, 393
 Πολιτικές αρχές και αστική συνύπαρξη, 393
 Αρχές και ελεύθερη δραστηριότητα των ατόμων, 394
 Πολιτικές αρχές και λαός, 395
 Αρχές και ηθικός νόμος, 396
 Αρχές και ανθρώπινες και ηθικές αξίες, 397
 Αρχές και δίκαιοι νόμοι, 398
 Συνείδηση και προγραφές των αρχών, 399
 Αντίσταση στις αρχές, 400
 Δημόσιες αρχές και ποινές, 402
 Δημοκρατία, πολιτικές αρχές και λαός, 408
 Πολιτικές αρχές και λειτουργία της σύνθεσης, 409
 Αρχές και προσφυγή στις αρετές, 410

Όρια της θρησκευτικής ελευθερίας και αρχές, 422
 Νομικές αρχές και διεθνής νομιμότητα, 439
 Διδακτικό Σώμα της Εκκλησίας και παγκόσμιο κύρος, 441
 Αγία Έδρα, ανώτατη αρχή, 444
 Κρατικές αρχές και οι λεγάτοι του Πάπα, 445
 Διάλογος ανάμεσα στην Εκκλησία και στις αστικές αρχές, 445
 Αρχές και αρχή της περίσκεψης, 469
 Δημόσιες αρχές και βιοτεχνολογίες, 479
 Αρχές και κοινωνική διδασκαλία, 534
 Άσκηση της αρχής και υπηρεσία, 567
 Διεκδίκηση του κύρους της Εκκλησίας, 574

ΑΡΧΕΣ ΣΤΟΧΑΣΜΟΥ

Κοινωνική διδασκαλία και αρχές στοχασμού, 7
 Σύνοψη και αρχές στοχασμού, 11
 Κοινωνική διδασκαλία, σταθερή στις αρχές, 85
 Πολιτικές επιλογές και αρχές στοχασμού, 574

ΑΡΧΗ

Αρχές και λύσεις των προβλημάτων, 9
 Σαββατικό έτος και ιωβηλαίο, αρχή, 24
 Αρχές της δικαιοσύνης και της αλληλεγγύης, 25
 Αρχή της δημιουργίας, 26
 Αρχή της θρησκευτικής ελευθερίας, 50
 Αμετάβλητες αρχές του φυσικού νόμου, 53
 Εκκλησία, ηθικές αρχές και κοινωνική τάξη, 71

Σταθερότητα στις αρχές και κοινωνική διδασκαλία, 85
 Εργατικό πρόβλημα και διδακτικές αρχές, 89
 Αρχή της συνεργασίας και ταξικός αγώνας, 89, 268
Resum novarum, αρχές και κοινωνικές εγκύκλιοι, 90
Quadragesimo anno και αρχές, 91
 Αρχή της αλληλεγγύης, 103, 194*, 580
 Χριστιανική κοινότητα και θεμελιώδεις αρχές, 104
 Αρχή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, 107
 Ψυχή, αρχή της ενότητας του ανθρώπινου πλάσματος, 127
 Ανθρώπινη αξιοπρέπεια, αρχή και πλησίον, 132
 Φυσικός νόμος και κοινές αρχές, 141
 Αστικός νόμος και αρχές του φυσικού νόμου, 142
 Άνθρωπος και Θεός ως αρχή του, 143
 Κοινωνία, άνθρωπος και αρχή της ενότητας, 149
 Οικουμενικότητα και αδιαίρετο των δικαιομάτων, αρχές, 154
 Διεθνές δίκαιο, αρχή του σεβασμού και κράτη, 157
 Σταθερές αρχές της κοινωνικής διδασκαλίας, 160
 Γενικός και θεμελιώδης χαρακτήρας των αρχών, 161
 Ενότητα, δεσμοί των αρχών, 162
 Αρχές και αλήθεια της κοινωνίας, 163
 Ηθικές ανάγκες και αρχές, 163
 Αρχές του κοινού καλού, 164
 Αρχή του οικουμενικού προορισμού των αγαθών, 171-175, 177, 179, 182, 449
 Αρχή της επικουρικότητας, 186-188, 449

- Αρχή της αλληλεγγύης, 193, 194*, 195, 449
- Σχέσεις ανάμεσα σε αρχές και αξίες, 197
- Κράτος, οικογένεια και αρχή της επικουρικότητας, 214, 252
- Θεμελιώδης αρχή της Σοφίας, 257
- Εργάτες, γενική αρχή και αμοιβή, 259
- Σύμπαν και αρχή του αδημιούργητου Λόγου, 262
- Βιομηχανική Επανάσταση και αρχές, 267
- Αρχή της ανωτερότητας, εργασία και παραγωγή, 276
- Αρχή της προτεραιότητας, εργασία και κεφάλαιο, 277
- Αρχή, εργασία και επαρκής πρωταρχική αιτία, 277
- Αρχή του μέγιστου κέρδους, 279
- Ιδιοκτησία και αρχή του προορισμού των αγαθών, 282, 283
- Αρχή του οικονομισμού, 346
- Αγορά και αρχή της νομιμοποίησης, 348
- Κράτος και αρχές της επικουρικότητας και της αλληλεγγύης, 351
- Κράτος και αρχή της αναδιανομής, 353
- Αρχή της επικουρικότητας και πρωτοβουλία, 354, 418
- Αρχές, δημόσια χρηματοδότηση και κοινό καλό, 355
- Αρχή της επικουρικότητας και οργανώσεις, 357
- Σχεδιασμός και αρχή του προορισμού των αγαθών, 367
- Αρχή του προορισμού των αγαθών και γενεές, 367
- Αρχή της αδελφότητας και αστική φιλία, 390
- Σκεπτικισμός και αρχές του ηθικού νόμου, 397
- Αντίσταση στην εξουσία και αρχές του δικαίου, 400
- Παθητική αντίσταση και ηθικές αρχές, 401
- Αρχή τεμνηρίου της αθωότητας, 404
- Αρχή της διαίρεσης των εξουσιών και κράτος, 408
- Αρχή του κράτους και δίκαιο, 408
- Πολιτική διαφθορά και αρχές της ηθικής, 411
- Ηθικές αρχές και κοινωνικές επικοινωνίες, 416
- Κοινό καλό, δημοκρατία και αρχές, 417
- Αστική κοινωνία και αρχή της επικουρικότητας, 419
- Αρχή της υποκειμενικότητας της κοινωνίας, 420
- Αρχές και διεθνής κοινότητα, 433
- Αρχές και νομική διάταξη, 437
- Οικουμενικές αρχές και δικαιώματα των κρατών, 437
- Αρχή της ενότητας του ανθρώπινου γένους, 437
- Αρχή της ισότητας κάθε λαού, 437
- Αρχή της άρνησης στον πόλεμο, 437
- Αρχή της συνεργασίας για το κοινό καλό, 437
- Αρχή να τηρούμε τις δεσμεύσεις, 437
- Δικαίωμα και αρχή της αμοιβαίας εμπιστοσύνης, 439
- Διεθνείς αρχές και αρχή της επικουρικότητας, 441
- Αρχές και δικαίωμα στην ανάπτυξη, 446
- Αρχή της εκμετάλλευσης των πόρων, 447
- Αρχή της αποπληρωμής χρεών, 450
- Αγάπη, αρχή μιας νέας ζωής, 455
- Επιστημονική έρευνα και αρχές, 458
- Αρχή της σύνεσης, 469
- Κέρδος, κοινό καλό και αρχή, 478
- Αρχή του προορισμού των αγαθών και περιβάλλον, 482

Αρχή του προορισμού των αγαθών και νερό, 484

Ένοπλες δυνάμεις, διαταγές και οικονομικές αρχές, 503

Αντιρρησίες συνείδησης, αρχή και στρατιωτική υπηρεσία, 503

Αρχή της ανθρωπότητας και ανθρωπιστικές αρχές, 505

Αρχή της εθνικής κυριαρχίας και θύματα, 506

Αρχή της ισότητας των κρατών και θύματα, 506

Αρχή της αποτελεσματικότητας και όπλα, 508

Αρχή του μη πολλαπλασιασμού των πυρηνικών όπλων, 509

Τρομοκράτες και αρχές ενός κράτους δικαίου, 514

Αρχή της οικουμενικής δικαιοδοσίας, 518

Ευαγγέλιο και αρχή της ερμηνείας της πραγματικότητας, 526

Δράση και αρχή της κεντρικότητας του ανθρώπου, 527

Σύνεση και ηθικές αρχές, 547

Λαϊκοί, αρχές του Διδακτικού Σώματος της Εκκλησίας και οικονομία, 563

Οικονομία και αρχή της κεντρικότητας του ανθρώπου, 563

Αρχή της επικουρικότητας και λαϊκοί, 565

Λαϊκοί και αρχές της κοινωνικής ζωής, 568

Νομοθετικές επιλογές και πολιτικές και χριστιανικές αρχές, 570

Αρχή της λαϊκότητας, 572

Ηθικές αρχές και ευμάρεια των κρατών, 577

Αρχή της αλληλεγγύης και ευσπλαχνία, 580

ΑΣΘΕΝΕΙΑ

Νέα φτώχεια και ασθένεια, 5

Χριστός «ήσθθησα, και έπεσεκέψασθήμε», 57

Άτομα με ειδικές ανάγκες και ασθενείς, 148

Προσοχή στο παιδί που ασθενεί, 244

Οικογένεια και προσοχή στους ασθενείς, 246

Ιησούς και έργα για απαλλαγή από την ασθένεια, 261

Κυριακή και προσοχή στους ασθενείς, 285

Εργαζόμενοι και ασφάλεια απέναντι στις ασθένειες, 301

Τεχνική και προβλήματα των ασθενειών, 458

Βιοτεχνολογίες και αγώνας κατά των ασθενειών, 478

Πρόσβαση στο πόσιμο νερό και ασθένειες, 484

ΑΣΤΕΓΟΙ

Προνομιακή μεταχείριση προς τους φτωχούς και άστεγοι, 182

ΑΣΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Κράτος και αστική κοινωνία, 168, 188

Αστική κοινωνία, σύνολο σχέσεων, 185, 417

Ιδιωτικά σχολεία, υπηρεσία στην αστική κοινωνία, 241

Αστική κοινωνία, κράτος και αγορά, 356

Αστική κοινωνία και οικονομική δημοκρατία, 356

Πολιτικά κόμματα και αστική κοινωνία, 413

Πολιτική κοινότητα και αστική κοινωνία, 417, 418

Αστική κοινωνία και δημόσια ηθική, 420

Αστική κοινωνία και κοινή γνώμη, 443

ΑΣΦΑΛΕΙΑ

Πρόσβαση στη γη και κοινωνική ασφάλεια, 180

Ιδιοκτησία και ασφάλεια για το μέλλον, 181

Διάλυση του γάμου και ασφάλεια, 229

Rerum novarum, πρωτοβουλίες και ασφάλεια, 268

Ασφάλεια γήρατος, ασθένειας και ατυχημάτων, 301

Συστήματα κοινωνικής ασφάλειας, 309, 314

Οικονομική δραστηριότητα και ασφάλεια, 352

Ποινή και ασφάλεια του ανθρώπου, 403

Διεθνής ασφάλεια και κοινοί κανόνες, 438

Παγκόσμια αρχή και ασφάλεια, 441

Ένοπλες δυνάμεις και ασφάλεια μιας χώρας, 502

ΑΥΤΟΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ

Πρωτοβουλίες και μορφές αυτοδιαχείρισης, 293

ΑΥΤΟΝΟΜΙΑ

Αυτονομία της γήινης πραγματικότητας, 45, 46

Πολιτική κοινότητα και Εκκλησία, αυτόνομες, 50, 424

Συνείδηση και υποτιθέμενη αυτονομία, 139

Πολλαπλές κοινωνίες και αυτονομία, 151, 188

Ιδιωτική ιδιοκτησία και προσωπική αυτονομία, 176

Αυτονομία της επίγειας πραγματικότητας και Εκκλησία, 197

Ελευθερία και προσωπική αυτονομία, 199

Συμμετοχή των εργαζομένων και αυτονομία, 281

Νέοι, εργασία και αυτόνομη δράση, 290

Αγορά και ο χώρος της αυτονομίας, 349

Αυτόνομη οικονομική ελευθερία και άνθρωπος, 350

Κράτος και αυτονομία οιασδήποτε πλευράς, 351

Αρχές και αυτονομία των πολιτών, 354

Επικουρικότητα και αυτονομία του υποκειμένου, 357

Μέλη μιας κοινότητας και αυτονομία, 385

Μειονότητες και αυτονομία, 387

Αστική κοινωνία και αυτόνομες σχέσεις, 417

Εκκλησία, αυτονομία και δημοκρατική τάξη, 424

Εκκλησία, αυτονομία και πολιτική κοινότητα, 425

Άνθρωπος, αυτόνομη ύπαρξη και υπεραβιατικότητα, 464

Επιστημονική αυτονομία των κρατών, 475

Αυτονομία της γήινης πραγματικότητας και λαϊκοί, 565, 569

Λαϊκότητα και αυτονομία του ηθικού νόμου, 571

ΑΦΟΠΛΙΣΜΟΣ

- Αφοπλισμός και διεθνές δίκαιο, 438
 Νόμιμος και πρέπων ο αφοπλισμός του επιτιθέμενου, 506
 Γενικός αφοπλισμός, ισορροπημένος και ελεγχόμενος, 508
 Αφοπλισμός και πολιτική πυρηνικής αποτροπής, 508
 Πυρηνικός αφοπλισμός, 509
 Αφοπλισμός και όπλα με τραυματικά αποτελέσματα, 510
 Αφοπλισμός και νάρκες κατά προσώπου, 510

B**ΒΑΣΑΝΙΣΤΗΡΙΑ**

- Έρευνες και απαγόρευση των βασανιστηρίων, 404
 Διεθνή νομικά όργανα και βασανιστήρια, 404

ΒΑΣΙΛΕΙΟ ΤΟΥ ΘΕΟΥ

- Λαϊκοί πιστοί και Βασίλειο του Θεού, 11
 Σωτηρία και Βασίλειο του Θεού, 49
 Εκκλησία και Βασίλειο του Χριστού και του Θεού, 49, 50
 Κοσμική διάσταση και Βασίλειο του Χριστού, 50
 Βασίλειο του Θεού και οριστική οργάνωση, 51
 Βασίλειο του Θεού και ανθρώπινη κοινωνικότητα, 51
 Κοινωνικές σχέσεις και Βασίλειο του Θεού, 53
 Γήινη πρόοδος και Βασίλειο, 55

- Αγαθά και Βασίλειο της αλήθειας και της ζωής, 57
 Ανθρώπινη δράση και εγκαθίδρυση του Βασιλείου, 58
 Βασίλειο, δώρο του Θεού, 58
 Εκκλησία και χαρμόσυνη είδηση για το Βασίλειο του Θεού, 60
 Κοινωνική διδασκαλία και Ευαγγέλιο του Βασιλείου, 63
 Βασίλειο του Θεού, λαϊκοί και επίγεια πράγματα, 220, 541
 Χριστιανική οικογένεια και Βασίλειο του Θεού, 220
 Κόσμος και Βασίλειο του Χριστού, 220
 Άνθρωπος, Βασίλειο του Θεού και η δικαιοσύνη Του, 260
 Βασίλειο, παρών χρόνος και τελική κρίση, 383
 Βασίλειο του Μεσσία και βασίλειο της ειρήνης, 491
 Χριστιανός, πρωταίτιος της ειρήνης και Βασίλειο του Θεού, 492
 Τελετουργία της Θείας Ευχαριστίας και Βασίλειο του Χριστού, 519*
 Θεϊκή υπόσχεση, κόσμος και Βασίλειο του Θεού, 578

ΒΙΑ

- Θεός και εξέλιξη της βίας, 43
 Κοινωνική διδασκαλία και το αμάχημα της βίας, 81
 Στέρηση ανθρωπίνων δικαιωμάτων και βία, 153
 Μορφές εργασίας ανηλίκων και βία, 296
 Άδικος νόμος, πράξη βίας, 398
 Προσφυγή στη βία και παθητική αντίσταση, 401
 Δημιουργία, αμαρτία και βία, 429
 Διεθνής κοινότητα και προσφυγή στη βία, 433

Βία, διαπροσωπικές και κοινωνικές σχέσεις, 488
 Θεός, ειρήνη και βία, 488
 Η βία, 496
 Προσφυγή στη βία, καταστροφές και θάνατοι, 496
 Ελαφρά όπλα και εκδηλώσεις βίας, 511
 Τρομοκρατία, κτηνώδης μορφή βίας, 513
 Βία, απανθρωπιά και φορτίο πόνου, 517

ΒΙΟΚΕΝΤΡΙΣΜΟΣ

Αντίληψη του περιβάλλοντος και βιοκεντρισμός, 463

ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ

Βιομηχανική Επανάσταση και εργατικό πρόβλημα, 88
Renim novarum και εργάτες στη βιομηχανία, 89
Quadragesimo anno και βιομηχανοποίηση, 91
 Ιωάννης ΚΓ' και βιομηχανική επανάσταση, 94
Octogesima adveniens και μετα-βιομηχανική κοινωνία, 100
 Νέα μέσα και βιομηχανοποιημένα έθνη, 179
 Εκκλησία και Βιομηχανική Επανάσταση, 267
 Συνδικάτα και αγώνας των βιομηχανικών εργατών, 305
 Νέα εργασία και πρώτη Βιομηχανική Επανάσταση, 311
 Μετάβαση των απασχολούμενων από τη βιομηχανία στις υπηρεσίες, 313
 Ανισότητες στις βιομηχανοποιημένες χώρες, 362

Εμπορικό σύστημα και βιομηχανική δραστηριότητα, 364
 Πυρηνική βιολογία και βιομηχανία, 458, 459
 Ιθαγενείς λαοί και αγροτικά-βιομηχανικά συμφέροντα, 471
 Βιομηχανική παραγωγή και τάξη της δημιουργίας, 486

ΒΙΟΤΕΧΝΗΣ

Βιοτεχνία και βιοτεχνική εργασία, 315
 Βιοτεχνικές επιχειρήσεις, 339
 Κοινωνική διδασκαλία και βιοτεχνικές επιχειρήσεις, 339

ΒΙΟΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ

Βιοτεχνολογίες, ελπίδες και εχθρότητα, 472
 Τεχνικές βιολογικές και βιογενετικές και ηθική, 473
 Βιοτεχνολογίες, δικαιοσύνη και αλληλεγγύη, 474
 Διεθνής αλληλεγγύη και βιοτεχνολογίες, 475
 Χώρες υπό ανάπτυξη και βιοτεχνολογίες, 476
 Επιστήμονες, τεχνικοί και βιοτεχνολογίες, 476
 Αγορά της βιοτεχνολογίας, 478
 Πολιτικοί, νομοθέτες και βιοτεχνολογίες, 479
 Πληροφορία και βιοτεχνολογίες, 480

ΒΟΗΘΕΙΑ - ΦΡΟΝΤΙΔΑ

Εκκλησία και βοήθεια του Αγίου Πνεύματος, 104
 Πλειονότητες δίχως ιατρική βοήθεια, 182

Συζυγικός δεσμός και βοήθεια, 216
 Ηλικιωμένοι και ανάγκη για βοήθεια, 222
 Οικογένεια και δικαίωμα στη φροντίδα, 237
Rerum novarum και έργα βοήθειας, 268
 Ο κόσμος της εργασίας και κοινωνική βοήθεια, 314
 Ιατρική βοήθεια, υπανάπτυξη και φτώχεια, 447
 Βοήθεια στα θύματα από νάρκες, 510

Γ

ΓΑΜΟΣ

Gaudium et spes και θέματα του γάμου, 96
 Ιησούς και αξιοπρέπεια του γαμήλιου θεσμού, 210
 Οικογένεια θεμελιωμένη στο γάμο, 211
 Οικογένεια, άνθρωπος και γάμος, 212
 Γάμος και ελεύθερη βούληση των συζύγων, 215
 Γάμος και θεϊκή διευθέτηση, 215
 Φυσικό δικαίωμα και γάμος, 216
 Χαρακτηριστικά του γάμου, 216, 217
 Πολυγαμία και γάμος, 217
 Γάμος και παιδιά, 218
 Γάμος, θείο μυστήριο χάριτος, 219
 Γάμος και η ανθρώπινη πραγματικότητα της αγάπης, 220
 Αγάπη και γάμος, 221
 Σεξουαλική ταυτότητα και το καλό του γάμου, 224
 Το αδιάλυτο του γάμου, 225
 Διαζευγμένοι που ξαναπαντρεύτηκαν και γάμος, 226, 226*
 Ελεύθερη συμβίωση και γάμος, 227

Ομοφυλόφιλοι και γάμος, 228
 Νομοθεσία και γάμος, 229
 Οικογένεια, γάμος και ζωή, 231
 Το παιδί που πρόκειται να γεννηθεί, οικογένεια και γάμος, 235
 Γάμος μικρών κοριτσιών, 245
 Πολιτική για την οικογένεια, οικογένεια και γάμος, 253
 Προστασία του γάμου και ανάπτυξη, 553
 Κρίση, οικογένεια και γάμος, 569

ΓΕΝΕΑ

Σημερινές γενεές και καθοριστικές επιλογές, 16
 Γενεές του Ισραήλ και σαββατικό έτος, 25
 Έθνος, μέλλον και νεότερες γενεές, 157, 244
 Διεθνής συνεργασία και μελλοντικές γενεές, 166
 Άνθρωποι και σημερινές και μελλοντικές γενεές, 195
 Ηλικιωμένοι και σύνδεση ανάμεσα στις γενεές, 222
 Αναπαραγωγή και γενεές, 230
 Οικογένεια και κοινωνία των γενεών, 237
 Οικογένεια και αλληλεγγύη ανάμεσα στις γενεές, 248
 Κληρονόμοι και εργασία των γενεών, 274
 Ανεργία και νέες γενεές, 287
 Καταναλωτισμός και μελλοντικές γενεές, 360
 Παγκοσμιοποίηση, αλληλεγγύη και γενεές, 367
 Γενεές και ατομικιστικός πολιτισμός, 373
 Αξιοπρέπεια του ανθρώπου και γενεές, 428

Οικοσύστημα και μελλοντικές γενεές, 459
 Ηθική του σεβασμού και ανθρωπίνες γενεές, 465
 Ευθύνη, σημερινές γενεές και μελλοντικές, 467
 Βιοτεχνολογίες, κληρονομιά και μελλοντικές γενεές, 477
 Ηνωμένα Έθνη, μελλοντικές γενεές και πόλεμος, 501

ΓΕΝΝΗΣΕΙΣ

Φυσική μέθοδος και ρύθμιση των γεννήσεων, 233
 Βόρεια του πλανήτη και ποσοστό γεννήσεων, 483

ΓΕΝΟΚΤΟΝΙΑ

Δικαιώματα του ανθρώπου και γενοκτονίες, 158
 Μειονότητες και μορφές γενοκτονίας, 387
 20ός αιώνας και γενοκτονίες, 506

ΓΗ

Αναγγελία, σωτηρία και σύνορα της γης, 3
 Λαός του Κυρίου και απόκτηση γης, 21
 Γη της Επαγγελίας και πράξη δικαιοσύνης, 23
 Άνθρωπος, πλάσμα στη γη που το θέλησε για ό,τι είναι, 34
 Εκκλησία στη γη και Βασίλειο του Χριστού και του Θεού, 49
 Άνθρωποι, γη και δικαιοσύνη, 56
 Καρποί της φύσης, γη και Πνεύμα του Κυρίου, 57

Χριστιανικό μήνυμα και παρουσία στη γη, 71
 Κοινωνία, νέοι ουρανοί και νέα γη, 82, 452
 Εγκύκλιος *Pacem in terris*, 95
 Εκκλησία, κόσμος και γήινο πεπρωμένο, 96
 Ο άνθρωπος πλάστηκε από γη, 108
 Ο Θεός είπε: «πληθύνεσθε [...] ἐπὶ τῆς γῆς», 111, 209
 Οικουμενικότητα της χριστιανικής ελπίδας και γη, 123
 Σεβασμός στον άνθρωπο αυτής της γης, 131
 Άνθρωπος και κυριαρχία επί της γης, 149
 Δικαίωμα στη συμμετοχή, εργασία και αγαθά της γης, 155
 Θεός, γη και χρήση απ' όλους τους ανθρώπους και τους λαούς, 171
 Οικουμενικός προορισμός των αγαθών της γης, 171, 172, 179, 367
 Εργασία, άνθρωπος και γη, 176
 Δίκαιη διανομή της γης, 180
 Παλαιά Διαθήκη, άνθρωπος και γη, 255
 Ανάπαυση του Σαββάτου και καρποί της γης, 258
 Ιησούς, ζωή στη γη και χειρωνακτική εργασία, 259-261
 Αντικειμενική εργασία και κυριαρχία επί της γης, 270, 317
 Κατοχή νέων τεχνολογιών και γη, 283
 Μεταναστεύσεις και περιοχές λιγότερο ευνοημένες της γης, 297
 Αναδιανομή της γης, 300
 Τίτλοι ιδιοκτησίας γης, 300
 Μισθός και αγαθά της γης, 302
 Βασίλειο του Θεού παρόν σ' αυτή τη γη, 325
 Πόροι του ανθρώπου και γη, 337
 Αξιοπρέπεια του ανθρώπου και γη, 428
 Θεϊκή δράση και γη, 430

Οικουμενικό όραμα των λαών στη γη, 432

Ίση κατανομή των πόρων της γης, 438, 481

Άνθρωπος, γη και αιώνια σωτηρία, 445

Αγαθά της γης και δικαίωμα στην ανάπτυξη, 446

Μαθητής του Χριστού και σύνορα της γης, 453

Νέα γη και εκπληρωμένη σωτηρία, 455

Βιβλικό όραμα, χριστιανοί και χρήση της γης, 456

Το όνομα του Θεού δοξασιμένο σε όλη τη γη, 456

Άνθρωπος και η άποψή του για τη γη, 460

Θεοποίηση της γης, 463

Ρήξη ανάμεσα στον κόσμο και στον Θεό και γη, 464

Ιθαγενείς λαοί και γη, 471

Πόροι της γης και διεθνής συνεργασία, 481

Αλληλεξάρτηση και κάτοικοι της γης, 486

Θεός, Δημιουργός των ουρανών και της γης, 487

Δεσμός ανάμεσα στους λαούς όλης της γης, 498

Αστικός πληθυσμός, ξεριζωμένος από τη γη, 504

Εκκλησία και λυτρωτικό έργο του Χριστού στη γη, 516

Δόξα σοι, ειρήνη, λαός του Θεού και γη, 519*

Σπυρί από στάρι που έπεσε στη γη και καρπός, 570

Έλλειψη ικανοποίησης και παράδεισος στη γη, 575, 579

Ενέργεια του Αγίου Πνεύματος και γη, 578

ΓΗΡΑΤΕΙΑ (πρβλ. ΗΛΙΚΙΩΜΕΝΟΣ)

Γηρατιά και καρποί, 222

Δικαιώματα στην ασφάλεια για τα γηρατεία, 301

Βορράς και γήρανση του πληθυσμού, 483

ΓΙΟΡΤΗ

Αιώνιο Σάββατο, γιορτή και άνθρωπος, 261

Η εορταστική ανάπαυση είναι δικαίωμα, 284

Κυριακή και εορταστική συνάθροιση, 285

Αναγνώριση και Κυριακές, ημέρες γιορτής, 286

ΓΟΝΕΙΣ

Παιδιά, δώρο για τους γονείς, 218, 230

Χριστιανοί γονείς και κλήση των λαϊκών, 220

Τεχνητή γονιμοποίηση και γονείς, 235

Γονείς και αναπαραγωγή, 237

Γονείς και διαπαιδαγώγηση των παιδιών, 239

Γονείς και αστικοί και εκκλησιαστικοί οργανισμοί, 240

Γονείς και δικαίωμα στους παιδαγωγικούς θεσμούς, 241

Γονείς και συγγενικό έργο στη διαπαιδαγώγηση, 242

Γονείς και σεξουαλική διαπαιδαγώγηση των παιδιών, 243

Νέες γενεές και κληρονομιά των γονιών, 244

Αμοιβή, οικιακή εργασία και γονείς, 250

Μέσα επικοινωνίας και γονείς, 562

ΓΡΑΦΕΙΟΚΡΑΤΙΑ

Επικουρικότητα και γραφειοκρατία, 187

Συμμετοχή και γραφειοκρατικός μηχανισμός, 191

Δημόσιοι μηχανισμοί και γραφειοκρατική λογική, 354

Διαχείριση και γραφειοκρατία, 412

ΓΥΝΑΙΚΑ

Κοινωνική διδασκαλία και γυναίκες της εποχής μας, 3

Σύνοψη και γυναίκες καλής θέλησης, 12

Σύνοψη, Εκκλησία και γυναίκες, 13

Ουμανισμός, γυναίκες, ηθικές και κοινωνικές αξίες, 19

Άνδρας και γυναίκα, φύλακες της πλάσης, 26

Προπατορικό αμάρτημα, γυναίκα και άνδρας, 27, 116

Τριαδική αγάπη και η αξιοπρέπεια της γυναίκας, 34

Δημιουργία της γυναίκας κατ' εικόνα του Θεού, 36

Ανθρωπολογία και σχέση ανάμεσα σε άνδρα και γυναίκα, 37

Δεν υπάρχει πια ούτε άνδρας ούτε γυναίκα, 52

Η Εκκλησία αλληλέγγυα με κάθε άνδρα και γυναίκα, 60

Συμβίωση, ποιότητα της ζωής και γυναίκα, 62

Εργατικό πρόβλημα και γυναίκες, 88

Octogesima adveniēns και γυναίκες, 100

Κοινωνική διδασκαλία, αλλαγές και γυναίκες, 104

Ο άνθρωπος που δημιουργήθηκε ως άνδρας και γυναίκα, 110

Άνδρας και γυναίκα, ίδια αξιοπρέπεια και ίση αξία, 111

Άνδρας και γυναίκα, αρωγοί της ζωής των άλλων, 112

Άνδρας, γυναίκα και τα άλλα πλάσματα, 113

Χριστιανική ελπίδα και γυναίκες, 123

Ισότητα των ανθρώπων, άνδρα και γυναίκας, 144

Ανθρώπινη αξιοπρέπεια, γυναίκα και ίσες ευκαιρίες, 145

Η γυναίκα στην Εκκλησία και στην κοινωνία, 146

Γυναίκα, συμπλήρωμα του άνδρα, 147

Οικογένεια, γυναίκα και γάμος, 211, 212

Πολυγαμία και αξιοπρέπεια της γυναίκας, 217

Αγάπη του Θεού, γυναίκα και συζυγικός δεσμός, 219

Οικογένεια, υποδοχή, άνδρας και γυναίκα, 221

Άνδρας και γυναίκα και σεξουαλική ταυτότητα, 224

Ελεύθερη συμβίωση, γυναίκα και γάμος, 227

Οικογένεια και οικιακή εργασία της γυναίκας, 251

Renū novarum και προστασία των γυναικών, 268

Ανεργία, κοινωνικός αποκλεισμός και γυναίκες, 289

Διεθνείς οργανώσεις και εργασία των γυναικών, 292

Η παρουσία των γυναικών σε εργασιακό περιβάλλον, 295

Τα δικαιώματα των γυναικών στην εργασία, 295

Εργασία και γυναίκες στις υπό ανάπτυξη χώρες, 301

Φτώχεια, γυναίκες και χριστιανική συνείδηση, 449
 Άνδρας, γυναίκα και πλάση, 451
 Λαϊκή πνευματικότητα και γυναίκες, 545

Δ

ΔΕΚΑΛΟΓΟΣ - ΕΝΤΟΛΕΣ

Δέκα εντολές, υποχρεώσεις και δικαιώματα, 22
 Δέκα εντολές και κοινωνική ζωή, 22
 Δέκα εντολές και εξέλιξη της κοινωνίας, 23
 Δέκα εντολές και βούληση του Θεού, 25
 Πρώτη και δεύτερη εντολή του Ιησού, 40
 Θεϊκός, φυσικός νόμος και Δέκα εντολές, 22, 140
 Ο Δεκάλογος της Ασίζης για την ειρήνη, 515*

ΔΗΜΙΟΥΡΓΗΜΑ - ΠΛΑΣΜΑ

Άνθρωπος και άλλα πλάσματα, 14
 Προπατορικό αμάρτημα, άνθρωποι και πλάσματα, 27
 Άνθρωπος, πλάσμα που το θέλησε ο Θεός, 34, 96, 133, 451
 Κάθε άνθρωπος δημιουργήθηκε από τον Θεό, 35
 Άνδρας και γυναίκα, το Εσύ που έπλασε ο Θεός, 36
 Σχέδιο λύτρωσης και ανθρώπινο πλάσμα, 39
 Μαθητής του Χριστού, νέο πλάσμα, 41
 Άνθρωπος, νέο πλάσμα και τα πράγματα που δημιουργήθηκαν, 44
 Αυτονομία της γήινης πραγματικότητας και πλάσματα, 45

Πλάστης και πλάσμα, 46
 Φυσικός νόμος και πλάσμα, 53
 Χριστός, άνθρωπος και πλάσμα, 58
 Ορατός κόσμος, δημιουργήθηκε από τον Θεό, 64
 Αλήθεια του ανθρώπου και άλλα πλάσματα, 75
 Άνθρωπος, πλάσμα του Θεού, 108
 Άνθρωπος, αποκορύφωμα της δημιουργίας, 108
 Πλάσματα και άνθρωπος, ικανός Θεού, 109
 Άνδρας, γυναίκα και άλλα πλάσματα, 113
 Η καρδιά του ανθρώπου και άλλα πλάσματα, 114
 Προπατορικό αμάρτημα και όρια της δημιουργίας, 115, 429
 Άνθρωποι και δημιουργική ομοιότητα με τον Θεό, 122
 Ο άνθρωπος δημιουργήθηκε από τον Θεό, ψυχή τε και σώματι, 127, 128
 Άνοιγμα στον άνθρωπο και στα πλάσματα που δημιουργήθηκαν, 130
 Ελευθερία και δημιουργική εξάρτηση από τον Θεό, 136
 Όρια της ελευθερίας και πλάσμα, 138, 143, 199
 Άνθρωποι και αξιοπρέπεια των πλασμάτων, 144
 Συλλογική ζωή, άνθρωπος και γήινα πλάσματα, 149
 Ανθρώπινη αξιοπρέπεια, Δημιουργός και πλάσμα, 152
 Κοινό καλό και αγαθά της δημιουργίας, 167
 Κοινό καλό, Θεός και σκοπός των πλασμάτων, 170
 Εύα, δημιουργήθηκε όμοια με τον Αδάμ, 209

- Άνθρωπος και αγαθά που δημιούργησε ο Θεός, 255, 256
- Σύμπαν, δημιουργήθηκε εν Χριστώ, 262, 327
- Εργασία και ο άνθρωπος που δημιουργήθηκε κατ' εικόνα του Θεού, 275, 317, 456
- Άνθρωποι, δημιουργήθηκαν κατ' εικόνα του Θεού, και ανάπαυση, 284
- Οικονομική δραστηριότητα και άνθρωπος που δημιουργήθηκε από τον Θεό, 333
- Πολιτική εξουσία και τάξη που δημιούργησε ο Θεός, 383, 384
- Άνθρωπος, πλάσμα κοινωνικό και πολιτικό, 384
- Ανθρώπινο πλάσμα, δημιουργήθηκε στο εσωτερικό ενός πλαισίου, 428
- Χριστός και ολοκλήρωση του ανθρώπου, 431
- Διάλογος με τον Θεό και ανθρώπινο πλάσμα, 452
- Άνθρωπος εν Χριστώ, νέο πλάσμα, 454
- Επιστημονική εφαρμογή και έμβια πλάσματα, 459
- Άνθρωπος και πλάσματα, δώρα του Θεού, 464
- Αγαθά της γης, δημιουργήθηκαν από τον Θεό, 481
- Διάσταση του πλάσματος της φύσης, 487
- Εσχατολογική τάση και πραγματικότητες που δημιουργήθηκε, 526
- ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ - ΠΛΑΣΗ**
- Αρχή της δημιουργίας, 26
- Η δράση του Θεού και η έννοια της δημιουργίας, 27
- Δημιουργία και ταυτότητα του ανθρώπου, 36
- Φυσικός νόμος και σύμπαν που δημιουργήθηκε, 37, 140
- Σωτηρία, ανάσταση, δημιουργία, 38, 44, 56
- Άνθρωπος και σύμπαν που δημιουργήθηκε, 47, 130
- Θεολογική σχετικότητα και δημιουργία, 48
- Τάξη, δημιουργία και υπερφυσικό, 64
- Σχέδιο της δημιουργίας και της Λύτρωσης, 66
- Κοινωνική διδασκαλία, σχέδιο του Θεού και πλάση, 74
- Πίστη, λογική, θεϊκό σχέδιο και δημιουργία, 75
- Ανθρώπινο πλάσμα, αποκορύφωμα της δημιουργίας, 108, 251
- Δημιουργία, αξία του καλού πράγματος, 113
- Δημιουργία του ανθρώπου και προπατορικό αμάρτημα, 115
- Δημιουργία και αναμονή του Αυρωτή, 123
- Χριστιανική πίστη και δημιουργία του ανθρώπου, 126
- Οικουμενικό κοινό καλό και δημιουργία, 170
- Ιδιωτική ιδιοκτησία και αγαθά της δημιουργίας, 177
- Οικογένεια και δημιουργία του ανθρώπου, 209
- Γάμος, δημιουργία και συμβάσεις, 215
- Άνθρωπος, καλλιεργητής και φύλακας της δημιουργίας, 256
- Η ανάπαυση του Σαββάτου και η Δημιουργία, 258
- Αιώνιο Σάββατο και νέα δημιουργία, 261
- Τριαδική διάσταση και δημιουργία, 262
- Εργασία, πλούτος του Χριστού και δημιουργία, 262

- Εργασία, συμμετοχή και δημιουργία, 263, 266, 317
- Φτώχεια και τάξη της δημιουργίας, 324
- Βασίλειο και αυθεντική καλοσύνη της Πλάσης, 325
- Αλληλεγγύη και προστασία της πλάσης, 367
- Ανθρώπινη οικογένεια και έργο της δημιουργίας, 428
- Συνθήκες, ανθρώπινη κοινότητα και Πλάση, 429
- Θεϊκό σχέδιο και πραγματικότητα της δημιουργίας, 431
- Δημιουργία και προσευχή του Ισραήλ, 452
- Πάσχα του Χριστού και δημιουργία, 455
- Άνθρωπος, Θεός και έργο της δημιουργίας, 460
- Περιβάλλον και πόροι της Πλάσης, 461
- Υπερβατική διάσταση της δημιουργίας, 462
- Περιβάλλον και έννοια της δημιουργίας, 464
- Υγιές περιβάλλον και αγαθά της Πλάσης, 478, 481
- Δημιουργία και επεμβάσεις στη φύση, 473
- Οικολογικά προβλήματα, τρόπος ζωής και δημιουργία, 486
- Πλάση και συμπεριφορά ευγνωμοσύνης, 487
- Ειρήνη και δημιουργία, 488
- Λαϊκοί, Χριστός, Πνεύμα και δημιουργία, 542
- ΔΗΜΙΟΥΡΓΟΣ**
- Σχέδιο του Θεού Δημιουργού και γήινη πραγματικότητα, 11
- Θεός Δημιουργός και η χαριστική δράση του Κυρίου, 26
- Θεός Δημιουργός και η έννοια της δημιουργίας, 27
- Δημιουργός και δημιουργία του ανθρώπου, 36
- Δημιουργικό σχέδιο του Θεού και άνθρωπος, 37
- Δημιουργός και κατάσταση του ανθρώπου, 39
- Καρδιά, Δημιουργός και άνοιγμα προς τον άνθρωπο, 40
- Γήινη πραγματικότητα και βούληση του Δημιουργού, 45, 46
- Φυσικός νόμος και Θεός Δημιουργός, 53
- Ενανθρώπιση και θεϊκή δημιουργική σοφία, 65
- Θεός Δημιουργός και ύστατος σκοπός του ανθρώπου, 84
- Άτομο και συνθήκη με τον Δημιουργό, 108
- Γυναίκα και πνεύμα του Θεού Δημιουργού, 110
- Καρδιά του ανθρώπου και Δημιουργός, 114
- Χριστιανική πίστη, ιδεολογία και Θεός Δημιουργός, 126
- Υλική διάσταση του ανθρώπου και Δημιουργός, 128
- Ελευθερία του ανθρώπου και Δημιουργός, 135
- Άνθρώπινα δικαιώματα και Θεός Δημιουργός, 152, 153
- Αγαθά και δημιουργική πράξη του Θεού, 171, 328
- Υλικά αγαθά και Θεός Δημιουργός, 181
- Καθήκον αναπαραγωγής και Δημιουργός, 209
- Οικογένεια και Δημιουργός, 215

Ένωση ομοφυλοφίλων και Δημιουργός, 228

Πατρότητα και δημιουργικό έργο του Θεού, 232

Θεός Δημιουργός, άνθρωπος και εργασία της γης, 255

Σχέδιο του Δημιουργού, άνθρωπος και πλάση, 255

Προπατορικό αμάρτημα και βούληση του Δημιουργού, 256

Εργασία, άνθρωπος και Δημιουργός, 263, 265, 274, 275

Οικονομική δραστηριότητα και Δημιουργός, 326

Ο Θεός δημιούργησε κοινωνικό τον άνθρωπο, 393

Ποικιλομορφία των λαών και Δημιουργός, 429

Συνθήκη, ανθρώπινη οικογένεια και Δημιουργός, 430

Παγκόσμια κοινότητα και Δημιουργός, 432

Δημιουργός, αποκορύφωμα της δημιουργίας και άνθρωπος, 451

Άνθρωπος και Θεός, Δημιουργός όλων των πραγμάτων, 456

Επιστήμη και τεχνική, δημιούργημα και Δημιουργός, 457

Πλάσματα, δώρα να προστατέψει και Δημιουργός, 464

Περιβάλλον, παγκόσμια τάξη και Δημιουργός, 466

Φύση, δώρο του Δημιουργού, 473

Έμβια υλικά, δώρο του Δημιουργού, 477

Φύση και Θεός Δημιουργός, 487

Ειρήνη και Θεός που δημιουργεί ένα αρμονικό σύνολο, 488

Καλοσύνη του ανθρώπου, εικόνα του Δημιουργού, 578

ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΑ

Ιωάννης ΚΓ' και δημογραφική αύξηση, 94

Octogesima adveniens και δημογραφική αύξηση, 100

Δημόσια εξουσία σε δημογραφικό επίπεδο, 234

Δημογραφική και ηθική ανάπτυξη, 234

Δημογραφική αύξηση και περιβάλλον, 483

ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Centesimus annus και δημοκρατία, 103, 406

Ανθρώπινα δικαιώματα και δημοκρατική κυβέρνηση, 158

Δημοκρατικό κράτος, πλειοψηφία και μειονότητες, 169

Ιδιοκτησία και δημοκρατική οικονομική πολιτική, 176

Επικουρικότητα και απαίτηση δημοκρατικοποίησης, 187

Συμμετοχή και δημοκρατία, 190

Αμβλωση και κοινωνική δημοκρατική συνύπαρξη, 233

Παγκοσμιοποίηση και δημοκρατία των λαών, 321

Δημοκρατική ζωή και συνεταιριστικές επιχειρήσεις, 339

Οικονομική δημοκρατία και αστική κοινωνία, 356

Δημοκρατία και κυριαρχία του λαού, 395

Εκκλησία και δημοκρατία, 406

Η δημοκρατία, 406

Δημοκρατία, κανόνες και αξίες, 407

Δημοκρατικό σύστημα και πολιτικές αρχές, 408

Δημοκρατικό σύστημα και πολιτική διαφθορά, 411
 Κόμματα, δημοκρατικά στο εσωτερικό τους, 413
 Πληροφορία και δημοκρατική συμμετοχή, 414
 Δημοκρατία και εκδοτικός συγκεντρωτισμός, 414
 Δημοκρατία και κοινωνικός πλουραλισμός, 417
 Δημοκρατική ζωή και ελεύθερες ενώσεις, 418
 Τριτογενής τομέας και δημοκρατική ζωή, 419
 Εκκλησία, αυτονομία και δημοκρατική τάξη, 424
 Πιστοί και το σύστημα της δημοκρατίας, 567
 Αντίληψη και δημοκρατικό σύστημα, 569
 Δημοκρατικές κοινωνίες και λαϊκισμός, 572

ΔΙΑΖΥΓΙΟ

Διαζύγιο και σχετικισμός στο συζυγικό δεσμό, 225
 Εκκλησία και φροντίδα των διαζευγμένων που ξαναπαντρεύτηκαν, 226, 226*

ΔΙΑΚΡΙΣΗ

Νέα φτώχεια και κοινωνικές διακρίσεις, 5
 Σαββατικό έτος και διακρίσεις, 24
Octogesima adveniens και διακρίσεις, 100
 Διακρίσεις, εργασία και λειτουργικά μέλη, 148
 Πολύαριθμη οικογένεια και διακρίσεις, 237

Διακρίσεις, γυναίκα και εργασία, 295
 Δικαιώματα των εργαζομένων και διακρίσεις, 298
 Διεθνές εμπόριο και διακρίσεις, 364
 Ανθρώπινα δικαιώματα και μορφές διακρίσεων, 365
 Κράτος, θρησκευτική κοινότητα και διακρίσεις, 423
 Φυλετικές διακρίσεις, 433
 Διακρίσεις στις σχέσεις ανάμεσα στους λαούς, 433
 Εβραίοι και υπέρβαση κάθε διάκρισης, 536
 Ανθρώπινος και αστικός πολιτισμός και διακρίσεις, 557

ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗ

Διακυβέρνηση και έργο δικαιοσύνης, 326, 355
 Διακυβέρνηση και υπηρεσία στους κατοίκους, 412
 Διακυβέρνηση και διαπαιδαγώγηση, 447
 Πιστοί και αυτοδιοίκηση, 565

ΔΙΑΛΟΓΟΣ

Σύνοψη, αφορητή διάλογου με όλους, 10
 Θρησκείες, πολιτισμός και διάλογος, 12
 Τρόπος διαλόγου με τον Θεό, 13
 Θεός και διάλογος με την ανθρωπότητα, 17
 Β' Σύνοδος Βατικανού, διάλογος και ανθρώπινη οικογένεια, 18, 96
 Διάλογος με όποιον σκέφτεται διαφορετικά, 43
 Ανθρωπότητα, κοινότητα των χριστιανών και διάλογος, 53
 Κοινωνική διδασκαλία και διάλογος με τις επιστήμες, 76

Διαπροσωπικός διάλογος και ύπαρξη, 110

Άνθρωπος και διάλογος με τον άλλο, 130

Ανθρώπινα δικαιώματα, διάλογος και θρησκείες, 159

Οικογένεια, σχέσεις και διάλογος, 221

Ηλικιωμένοι, σχέδια αποδεκτά και διάλογος, 222

Παιδιά και διαπαιδαγώγηση στο διάλογο, 242

Δικαιώματα των μειονοτήτων και διάλογος, 387

Δημόσια ηθική και αδελφικός διάλογος, 420

Οικουμενικός ηθικός νόμος, διάλογος και μέλλον, 436

Εκκλησία, αρχές και διαρθρωμένοι διάλογος, 445

Η αλήθεια του δημιουργήματος και διάλογος με τον Θεό, 452

Κυρώσεις και οδός του διαλόγου, 507

Πυρηνική αποτροπή, αφοπλισμός και διάλογος, 508

Κοινωνική διδασκαλία, όργανο διαλόγου, 534

Κοινωνική διδασκαλία και οικουμενικός διάλογος, 535

Καθολική Εκκλησία και διάλογος με τους εβραίους, 536

Εκκλησία και διάλογος με τους πιστούς άλλων θρησκειών, 537

Αξία του διαλόγου και κοινωνική πραγματικότητα, 550

Πολιτική δράση, λαϊκοί και διάλογος, 569

Πιστοί και ειλικρινής διάλογος, 574

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ - ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Σύνοψη και ενασχόληση των παιδαγωγών, 11

Κοινωνική διδασκαλία και διαμόρφωση συνειδήσεων, 81, 83

Γονείς και ηθική διαμόρφωση των παιδιών, 239

Γονείς και επιλογή των οργάνων διάπλασης, 240

Οικογένεια και ολοκληρωτική διαμόρφωση, 242

Παιδιά και σχολική εκπαίδευση, 245

Rerum novarum και παρότρυνση για μόρφωση, 268

Προοπτικές εργασίας και εκπαίδευση, 289

Εργασία και απαρχαιωμένα συστήματα εκπαίδευσης, 289

Απασχόληση, ευκαιρίες εκπαίδευσης και ενήλικοι, 290

Απασχόληση και σύστημα εκπαίδευσης, 290

Δικαίωμα στην εργασία, τριτογενής τομέας και εκπαίδευση, 293

Γυναίκες, εργασία και επαγγελματική εκπαίδευση, 295

Αγροτική μεταρρύθμιση και εκπαίδευση στη γεωργία, 300

Αλλαγές στην εργασία και εκπαιδευτικά βοηθήματα, 314

Καταναλωτισμός και διαμόρφωση του ανθρώπου, 360

Πρόοδος και διαμόρφωση των παραγωγών, 376

Κόμματα και διαμόρφωση των πολιτικών επιλογών, 413

Ναρκαλιεία και τεχνική εκπαίδευση, 510

Παιδιά στρατιώτες που στερήθηκαν τη μόρφωση, 512

- Κοινωνική διδασκαλία και διαμόρφωση, 528-530
- Η διαπαιδαγωγική αξία του βιωμένου χριστιανισμού, 530
- Κοινωνική διδασκαλία και διαμόρφωση των λαϊκών, 531
- Παιδαγωγικοί θεσμοί και υπηρεσίες εκπαίδευσης, 532
- Κοινωνική διδασκαλία και διαμόρφωση των προεσβυτέρων, 533
- Κοινωνική διδασκαλία, προεσβύτεροι και κατευθύνσεις διαμόρφωσης, 539
- Λαϊκοί και υπηρεσίες διαμόρφωσης των πνευματικών οδηγών, 546
- Σύνεση και ικανότητα να αφεθείς να σε εκπαιδεύσουν, 548*
- Εκκλησιαστικές λαϊκές συναθροίσεις και διαμόρφωση, 549
- Διαμόρφωση ενός πολιτισμού και του ανθρώπου, 556
- Κοινωνική δράση και διαμόρφωση του ανθρώπου, 557
- Εκπαίδευση και τεχνολογία της πληροφορίας, 561
- Άνισοι νόμοι και διαμορφωμένη χριστιανική συνείδηση, 570
- Λαϊκότητα και Διδακτικό Σώμα της Εκκλησίας για τη διαμόρφωση της συνείδησης, 571
- ΔΙΑΠΑΙΔΑΓΩΓΗΣΗ**
- Ανθρώπινα δικαιώματα και το δικαίωμα της διαπαιδαγωγικής των παιδιών, 155
- Δικαιώματα των εθνών και διαπαιδαγωγική, 157
- Κοινό καλό και δικαίωμα της διαπαιδαγωγικής, 166
- Συμμετοχή και έργο διαπαιδαγωγικής, 191
- Αναζήτηση της αλήθειας και παιδαγωγική δραστηριότητα, 198
- Μεταρρύθμιση της κοινωνίας και καθήκον διαπαιδαγωγικής, 198*
- Ιερή Οικογένεια και διαπαιδαγωγική στην οικογένεια, 210*
- Γάμος και διαπαιδαγωγική των παιδιών, 218, 237
- Διαξυγμένοι που ξαναπαντρεύτηκαν και διαπαιδαγωγική των παιδιών, 226
- Ελεύθερη συμβίωση και διαπαιδαγωγική των παιδιών, 227
- Οικογένεια και κοινωνικό έργο διαπαιδαγωγικής, 238, 239
- Γονείς και παιδαγωγικοί θεσμοί, 240, 241
- Οικογένεια και ολοκληρωμένη διαπαιδαγωγική, 242
- Γονείς και σεξουαλική διαπαιδαγωγική, 243
- Γονείς και διαπαιδαγωγική στην εργασία, 249, 294
- Πολιτική δράση, οικογένεια και διαπαιδαγωγική, 252
- Απασχόληση και σύστημα διαπαιδαγωγικής, 290
- Εργασία ανηλίκων και διαπαιδαγωγική, 296
- Συνδικάτο και διαπαιδαγωγική των εργαζομένων, 307
- Πρόοδος και σπουδαίο έργο διαπαιδαγωγικής, 376
- Δημοκρατία και διαπαιδαγωγική στις αξίες, 406
- Μέσα επικοινωνίας και τομέας διαπαιδαγωγικής, 415
- Εκκλησία, αναγνώριση και διαπαιδαγωγική, 426
- Φτώχεια και σύστημα διαπαιδαγωγικής, 447

Παιδιά στρατιώτες και η εκ νέου δια-
παιδαγώγησή τους, 512
Κοινωνική διδασκαλία και διαπαιδα-
γώγηση στην πίστη, 529
Κοινωνική διδασκαλία και θεσμοί δια-
παιδαγώγησης, 532
Κοινωνική δράση και ενασχόληση με τη
διαπαιδαγώγηση, 557

ΔΙΑΠΡΑΓΜΑΤΕΥΣΕΙΣ

Μειονότητες, αναζήτηση της αυτονομί-
ας και διαπραγματεύση, 387
Αντιθέσεις και θεσμοί διαπραγματεύ-
σης, 439
Μέτρα αποδοχής και πολύπλευρες δια-
πραγματεύσεις, 508

ΔΙΑΤΑΞΗ

Rem novatum και κοινωνικές-πολιτι-
κές διατάξεις, 89
Δίκαιο και εθνική και διεθνής διάταξη,
93
Θρησκευτική ελευθερία και νομική διά-
ταξη, 97, 422
Κοινό καλό και νομική διάταξη, 166
Χρήση των αγαθών και ηθική-κοινωνι-
κή διάταξη, 172, 173
Κοινοτική ζωή και δημοκρατικές διατά-
ξεις, 190
Δομές, αμαρτία, αλληλεγγύη και διατά-
ξεις, 193
Αγάπη, ανανέωση και νομικές διατά-
ξεις, 207
Οικογένεια και κοινωνική διάταξη, 211
Γαμήλιος θεσμός και θεϊκή διάταξη, 215
Δικαιώματα των παιδιών και νομικές
διατάξεις, 244
Απασχόληση και οικονομική διάταξη,
288

Δικαιώματα των εργαζομένων και νομι-
κές διατάξεις, 301
Ανθρώπινη συνύπαρξη και νομικές δια-
τάξεις, 386
Πολιτικές αρχές και νομική διάταξη, 394
Ηθικός νόμος και κρατική διάταξη, 397
Δημοκρατία, μια διάταξη, 407
Κυρώσεις και διεθνείς διατάξεις, 507
Χριστιανοί και πιο ορθή διάταξη, 566

ΔΙΑΤΡΟΦΗ

Δικαίωμα στη διατροφή, 166
Έλλειψη κατάλληλης διατροφής, 245
Επιστήμονες, βιοτεχνολογίες και δια-
τροφή, 477
Το κοινό καλό και η διατροφή, 478

ΔΙΑΦΘΟΡΑ

Δημιουργία και απελευθέρωση από τη
διαφθορά, 123
Μορφές διαφθοράς και αρνητική επί-
δραση, 192
Δημοκρατικό σύστημα και πολιτική
διαφθορά, 411
Διαφθορά, υπανάπτυξη και φτώχεια,
447
Διαφθορά και υπερχρέωση, 450

ΔΙΕΘΝΕΣ ΔΙΚΑΙΟ

Διεθνές δίκαιο και σεβασμός των κρα-
τών, 157
Βάσεις του διεθνούς δικαίου, 157
Κράτη, θρησκευτικές οργανώσεις και
διεθνές δίκαιο, 423
Διεθνές δίκαιο και ο νόμος του ισχυρό-
τερου, 439
Στρατιωτικοί και διεθνές ανθρωπιστικό
δίκαιο, 503

Χρήση της δύναμης και διεθνές ανθρωπιστικό δίκαιο, 504
 Λαοί και διεθνές ανθρωπιστικό δίκαιο, 505
 Αφοπλισμός του επιτιθέμενου και διεθνές δίκαιο, 506
 Τρομοκρατία και διεθνές ανθρωπιστικό δίκαιο, 513
 Εκκλησία και λειτουργία του διεθνούς δικαίου, 516

ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ

Εκκλησία και απαιτήσεις της δικαιοσύνης, 3, 63
 Νέοι άνθρωποι, δικαιοσύνη και εκμετάλλευση, 4
 Καταπιεσμένοι και δικαιοσύνη, 5
 Θρησκείες, πολιτισμοί και δικαιοσύνη, 12
 Εκκλησίες, εκκλησιαστικές κοινότητες και δικαιοσύνη, 12
 Θεός και σχέδιο της δικαιοσύνης, 17
 Νέα κοινωνική τάξη και δικαιοσύνη, 19
 Συνθήκη του Σινά, Δεκάλογος και δικαιοσύνη, 23
 Έκφραση δωρεάς και αποδοχής στη δικαιοσύνη, 24
 Αρχή της δικαιοσύνης και Ισραήλ, 25
 Δικαιοσύνη στην οικονομική ζωή και αμαρτία, 27
 Άνθρωπος και σχέσεις δικαιοσύνης, 35
 Άνθρωπος και δέσμευση για δικαιοσύνη, 40
 Θεσμοί και κανόνες της δικαιοσύνης, 42
 Ανθρώπινη κοινωνικότητα και η ζύμη της δικαιοσύνης, 51
 Νέα και αιώνια διαμονή και δικαιοσύνη, 56
 Αγαθά και Βασίλειο της δικαιοσύνης, 57

Άνθρωπος, η δράση του και δικαιοσύνη, 58
 Πνεύμα του Θεού και σχέδια δικαιοσύνης, 63
 Δικαιοσύνη και ευαγγελισμός, 66, 67
 Δικαιοσύνη, κοινωνική διδασκαλία και φιλοσοφία, 77
 Κοινωνική διδαχή και κοινωνική δικαιοσύνη, 81, 82
 Υποχρεώσεις της δικαιοσύνης και κοινωνική ζωή, 83
 Αλήθεια, οδοί της δικαιοσύνης και νεωτερισμοί, 86
 Ευαγγέλιο, μήνυμα δικαιοσύνης, 86
 Βιομηχανική Επανάσταση και προβλήματα δικαιοσύνης, 88
Reum novatum, δικαιοσύνη και αγάπη, 89
 Κακά του κομμουνισμού και καθήκοντα της δικαιοσύνης, 92
 Εκκλησία, δικαιοσύνη και συνεργασία, 94
 Σχέσεις συνύπαρξης και δικαιοσύνη, 95
 Ανάπτυξη, ειρήνη και δικαιοσύνη σε παγκόσμια κλίμακα, 98
 Δικαιοσύνη και απόλυτος ουμανισμός, 98
 Καθολικοί και κοινωνική δικαιοσύνη μεταξύ των εθνών, 99
 Ειρήνη, καρπός της δικαιοσύνης, 102, 203, 494
 Αδάμ, εντολή του Θεού και δικαιοσύνη, 115
 Προπατορικό αμάρτημα, ανθρώπινη φύση και δικαιοσύνη, 115
 Κοινωνική αμαρτία και δικαιοσύνη, 118
 Λύτρωση, γη και δικαιοσύνη, 123
 Δικαιοσύνη, ηθική στάση, 134
 Ελευθερία, άνθρωπος και δικαιοσύνη, 143

- Εκκλησία, ανθρώπινα δικαιώματα και δικαιοσύνη, 159
- Αρχές, εντολή της αγάπης και δικαιοσύνης, 160
- Αγαθά και κανόνες της κοινωνικής δικαιοσύνης, 167, 171
- Κοινό καλό, δικαιοσύνη και παραταξιακά συμφέροντα, 169
- Ελεημοσύνη, πράξη δικαιοσύνης, 184
- Φτωχοί, ελεημοσύνη και δικαιοσύνη
- Αδικία, δημόσια παρέμβαση και δικαιοσύνη, 188
- Αλληλεγγύη, δικαιοσύνη και κοινό καλό, 193
- Δικαιοσύνη, κοινωνική αξία, 197
- Ελευθερία, αμοιβαίοι δεσμοί και δικαιοσύνη, 199
- Δικαιοσύνη, πρωταρχική αξία και ηθική αρετή, 201
- Μεταβατική, επιμεριστική και νομική δικαιοσύνη, 201
- Δικαιοσύνη και σημερινό πλαίσιο, 202
- Δικαιοσύνη και χριστιανική ανθρωπολογία, 202, 203
- Δικαιοσύνη, αγάπη και αλληλεγγύη, 203
- Ειρήνη και κοινωνική και διεθνής δικαιοσύνη, 203
- Δικαιοσύνη και αγάπη, 205, 206, 391, 582, 583
- Οικογένεια και έννοια της δικαιοσύνης, 215
- Οικογένεια, κοινές σχέσεις και δικαιοσύνη, 221
- Διαξυγμένοι που ξαναπαντρεύτηκαν, πρωτοβουλίες και δικαιοσύνη, 226
- Δημογραφική ανάπτυξη και δικαιοσύνη, 234
- Κράτος, σχολικό μονοπώλιο και δικαιοσύνη, 241
- Δικαιοσύνη και ολοκληρωμένη διαπαιδαγώγηση, 242
- Εργασία και απαιτήσεις της δικαιοσύνης, 257
- Άνθρωπος, Βασίλειο του Θεού και η δικαιοσύνη Του, 260
- Νέες τεχνολογίες και κριτήρια δικαιοσύνης, 283
- Απασχόληση και δικαιοσύνη, 288
- Άνθρώπινη εργασία και κοινωνική δικαιοσύνη, 292
- Εισόδημα, μεταβατική και κοινωνική δικαιοσύνη, 303
- Συνδικάτα και κοινωνική δικαιοσύνη, 306
- Νέος Δαβίδ, θεμελιωτής της δικαιοσύνης, 324
- Ιησούς και συνύπαρξη εν δικαιοσύνη, 325
- Ιησούς και απόδοση δικαιοσύνης στους φτωχούς, 325
- Διαχείριση των δώρων, έργο δικαιοσύνης, 326
- Ηθική εμπνευσμένη από τη δικαιοσύνη και οικονομία, 332
- Πνεύμα δικαιοσύνης και δομές της αμαρτίας, 332
- Οικονομική ανάπτυξη και καθήκον της δικαιοσύνης, 333
- Πολιτιστικά συστήματα και κοινωνική δικαιοσύνη, 340
- Ανταγωνιστική αγορά και δικαιοσύνη, 347
- Αγοραστική δύναμη και δικαιοσύνη, 359
- Ελευθερία ανταλλαγών και κοινωνική δικαιοσύνη, 366
- Ο βασιλιάς που επέλεξε ο Γιαχβέ και δικαιοσύνη, 377, 378
- Υπακοή στις αρχές και δικαιοσύνη, 380
- Τάξη πλασμένη από τον Θεό και δικαιοσύνη, 383

- Δικαιοσύνη, αγαθά και δικαιώματα, 391
- Εσώτερη έννοια της δικαιοσύνης και συνύπαρξη, 392
- Ηθική τάξη και ο νόμος της δικαιοσύνης, 396
- Υπακοή και τάξη της δικαιοσύνης, 400
- Ποινή και συμφιλωτική δικαιοσύνη, 403
- Πολιτική διαφθορά και κοινωνική δικαιοσύνη, 411
- Κοινωνία, πληροφορία και δικαιοσύνη, 415
- Δημοκρατία και αρχή της δικαιοσύνης, 417
- Δημόσια ειρήνη και αληθινή δικαιοσύνη, 422
- Δικαιοσύνη, έθνη και άνθρωποι, 433
- Δικαιώματα των εθνών και δικαιοσύνη, 435
- Δικαιοσύνη και προσφυγή στον πόλεμο, 438
- Παγκόσμια αρχή και δικαιοσύνη, 441
- Αγία Έδρα, κοινωνική τάξη και δικαιοσύνη, 445
- Συνεργασία και παγκόσμια κοινωνική δικαιοσύνη, 448
- Φτώχεια, πρόβλημα δικαιοσύνης, 449
- Έρημος, κήπος και δικαιοσύνη, 452
- Κόσμος και δικαιοσύνη, 453
- Άνθρωπος και διακυβέρνηση του κόσμου εν δικαιοσύνη, 456
- Κριτήριο δικαιοσύνης και βιοτεχνολογίες, 474
- Αγαθά της γης, δικαιοσύνη και αγάπη, 481
- Δικαιοσύνη και ειρήνη, 490
- Δικαιοσύνη, πολιτισμός της ειρήνης και τάξη, 495
- Ο πόλεμος σαν όργανο δικαιοσύνης, 497
- Ένοπλες δυνάμεις και δικαιοσύνη στον κόσμο, 502
- Υπεύθυνοι εγκλημάτων και δικαιοσύνη, 506
- Συγχώρηση και απαιτήσεις της δικαιοσύνης, 518
- Ειρήνη και καθήκοντα της δικαιοσύνης, 520
- Δικαιοσύνη και οργανωμένη συνύπαρξη, 527
- Κατήχηση και αγώνες για δικαιοσύνη, 529
- Κοινωνική διδασκαλία και διαπαιδαγώγηση στη δικαιοσύνη, 532
- Εκκλησία, αδελφοί εβραίοι και το μέλλον της δικαιοσύνης, 536
- Κοινωνία, Εκκλησία και δικαιοσύνη, 552
- Δικαιοσύνη και μέσα επικοινωνίας, 562
- Οικονομική δραστηριότητα και κοινωνική δικαιοσύνη, 564
- Ανάπτυξη της δικαιοσύνης και πολιτική δράση, 565
- Δικαιοσύνη, ηθικές αλήθειες και κοινωνική ζωή, 571
- Προσωπική και κοινωνική ανανέωση και δικαιοσύνη, 577

ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ

- Εκκλησία και περιφρόνηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, 5
- Δέκα εντολές και δικαιώματα, 22
- Κοινωνική διδασκαλία, άνθρωπος και τα δικαιώματά του, 61, 81
- Εκκλησία, ηθικές αρχές και δικαιώματα, 71
- Παραγνωρισμένα δικαιώματα φτωχών και αδυνάτων, 81
- Pacem in terries*, Εκκλησία και δικαιώματα, 95

- Κοινωνική αμαρτία και δικαιώματα, 118
- Υπερβατικότητα του ανθρώπου και δικαιώματα, 133
- Φυσικός ηθικός νόμος και δικαιώματα, 140
- Άτομα με ειδικές ανάγκες, κάτοχοι δικαιωμάτων, 148
- Κοινωνικοποίηση και δικαιώματα του ανθρώπου, 151
- Ανθρώπινη αξιοπρέπεια και διακήρυξη δικαιωμάτων, 152
- Ρίζα των δικαιωμάτων και άνθρωπος, 153
- Δικαιώματα: οικουμενικά, απαραβίαστα και αναφαίρετα, 153
- Δικαιώματα του ανθρώπου, προστατευμένα στο σύνολό τους, 154
- Διδακτικό Σώμα της Εκκλησίας και προσδιορισμός των δικαιωμάτων, 155
- Συμπληρωματικότητα ανάμεσα σε δικαιώματα και υποχρεώσεις, 156
- Δικαιώματα των λαών και των εθνών, 157
- Δικαιώματα του ανθρώπου και καταστρατηγήσεις, 158
- Αποστολή της Εκκλησίας και δικαιώματα του ανθρώπου, 159
- Κοινό καλό και θεμελιώδη δικαιώματα, 166
- Προορισμός των αγαθών και δικαιώματα, 172
- Ιδιωτική ιδιοκτησία, ελευθερία και δικαιώματα, 176
- Επικουρικότητα και ισότητα στα δικαιώματα, 192
- Πίστη, χριστιανική αλληλεγγύη και δικαιώματα, 196
- Δικαιοσύνη και δικαιώματα του ανθρώπου, 202
- Ευσπλαχνία, δικαιοσύνη και σεβασμός των δικαιωμάτων, 205
- Οικογένεια, κάτοχος των δικαιωμάτων της, 211, 214
- Μέλη της οικογένειας και αμοιβαία δικαιώματα, 215
- Μητρότητα και δικαιώματα του παιδιού που πρόκειται να γεννηθεί, 235
- Κράτος, σχολικό μονοπώλιο και δικαιώματα, 241
- Δικαιώματα των παιδιών και των βρεφών, 244, 245
- Κράτος και δικαιώματα της οικογένειας, 247
- Κοινωνία και δικαιώματα της οικογένειας, 253
- Οικογένεια και δικαιώματα του ατόμου, 254
- Ανάπαυση του Σαββάτου και δικαιώματα της ιδιοκτησίας, 258
- Προστασία των δικαιωμάτων των εργαζομένων, 264
- Επανάσταση, Εκκλησία και δικαιώματα του ανθρώπου, 267
- Resum novarum* και δικαιώματα των φτωχών, 268
- Εργασία και δικαιώματα του ανθρώπου, 270
- Νέες τεχνολογίες και σεβασμός των δικαιωμάτων, 283
- Κυριακή και δικαιώματα των άπορων αδελφών, 285
- Δικαιώματα των γυναικών σε εργασιακό πλαίσιο, 295
- Ξένα εργατικά χέρια και δικαιώματα, 298
- Δικαιώματα των εργαζομένων, 301
- Απεργία, ειρηνικός αγώνας για τα δικαιώματα, 304
- Συνδικάτα και ορθά δικαιώματα της εργασίας, 305, 306

- Συνδικάτα, δύναμη και δικαιώματα των εργαζομένων, 307
- Κοινωνική ασφάλεια και δικαιώματα των εργαζομένων, 309
- Εργασία και παγκοσμιοποίηση των ελάχιστων δικαιωμάτων, 310
- Νεωτερισμοί και δικαιώματα των εργαζομένων, 314
- Ιστορικές μορφές και δικαιώματα των εργαζομένων, 319
- Διεθνείς οργανώσεις και δικαιώματα του ανθρώπου, 336, 443
- Επιχείρηση, κέρδος και δικαιώματα των εργαζομένων, 340
- Εμπορική πολιτική και δικαιώματα, 364
- Παγκοσμιοποίηση και προστασία των ανθρώπινων δικαιωμάτων, 365
- Νέα δικαιώματα και στοιχειώδη δικαιώματα, 365
- Μειονότητες, ομάδες με ιδιαίτερα δικαιώματα, 387
- Πολιτική κοινότητα και δικαιώματα του ανθρώπου, 388, 389
- Πολιτική συνύπαρξη, φιλία και δικαιώματα, 390, 391
- Αντίρρηση συνείδησης και ανθρώπινα δικαιώματα, 399
- Δικαίωμα στην αντίσταση και θεμελιώδη δικαιώματα, 401
- Κράτος, καταπίεση και δικαιώματα του ανθρώπου, 402
- Ποινική ευθύνη και δικαιώματα του ανθρώπου, 404
- Δημοκρατία και σεβασμός των δικαιωμάτων του ανθρώπου, 407
- Τριτογενής τομέας και δικαιώματα του ανθρώπου, 419
- Θρησκευτική ελευθερία και δικαιώματα των πολιτών, 422
- Εκκλησία, πολιτική κοινότητα και δικαιώματα, 425
- Εκκλησία και προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου, 426
- Έθνη και άρνηση ορισμένων δικαιωμάτων, 435
- Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος και δικαιώματα των μειονοτήτων, 438
- Παγκόσμιες αρχές και σεβασμός των δικαιωμάτων, 441
- Δικαιώματα των σημερινών και των μελλοντικών γενεών, 465
- Δικαιώματα των ιθαγενών, 471
- Νερό και δικαιώματα των ανθρώπων, 484, 485
- Ειρήνη και προώθηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, 494
- Άοπλοι προφήτες και δικαιώματα του ανθρώπου, 496
- Στρατιωτικοί και καταστρατήγηση δικαιωμάτων, 503
- Αρχή του ουμανισμού, πρόσφυγες και δικαιώματα, 505
- Δικαιώματα των απειλούμενων ομάδων, 506
- Αγώνας κατά των τρομοκρατών και δικαιώματα του ανθρώπου, 514
- Διεθνείς νομικοί οργανισμοί και δικαιώματα, 518
- Δικαίωμα στη ζωή, πρώτο ανάμεσα σε όλα, 553
- Ανθρώπινος πολιτισμός και πολιτιστικά δικαιώματα, 557
- Πιστοί και δικαιώματα της ιθαγένειας, 565
- Πολιτική κοινότητα, ηθικές αλήθειες και δικαιώματα, 571
- Η ανάγκη της γνώσης και συνείδηση των δικαιωμάτων, 575
- Αγάπη και σεβασμός των δικαιωμάτων των άλλων, 583

ΔΙΚΑΙΟ - ΔΙΚΑΙΩΜΑ

Ο λαός της Συνθήκης και το δίκαιο του φτωχού, 23

Δίκαιο και οικονομία της λύτρωσης, 62

Δίκαιο της Εκκλησίας και κοινωνική διδασκαλία, 69

Δίκαιο της Εκκλησίας, διαφωτίστρια της αλήθειας, 70

Δικαίωμα της Εκκλησίας ο ευαγγελισμός της κοινωνίας, 70

Δικαίωμα και καθήκον της Εκκλησίας ο ευαγγελισμός, 71

Κοινωνική διδασκαλία, φιλοσοφία και δίκαιο, 77

Rerum novarum και δικαίωμα στην ιδιοκτησία, 89, 268

Νέα κοινωνική τάξη και δίκαιο, 93

Ο Πίος ΙΒ΄ και η σχέση ανάμεσα στην ηθική και στο δίκαιο, 93

Dignitatis humanae και δικαίωμα στη θρησκευτική ελευθερία, 97

Κοινωνική αμαρτία και δικαίωμα στη ζωή, 118

Ανθρώπινα δικαιώματα και σεβασμός σε κάθε δικαίωμα, 154

Δικαίωμα στη ζωή, 155, 553

Το δικαίωμα να ζούμε σε μια ενωμένη οικογένεια, 155

Το δικαίωμα για την ωρίμανση της ευφυΐας και της ελευθερίας, 155

Δικαίωμα συμμετοχής στην εργασία, 155

Δικαίωμα να δημιουργείς οικογένεια, 155

Δικαίωμα να υποδέχεσαι και να διαπαιδαγωγείς τα παιδιά, 155

Δικαίωμα στη θρησκευτική ελευθερία, 155, 156, 553

Δικαίωμα στο αυτεξούσιο, 157

Δικαίωμα στην ανεξαρτησία, 157

Δικαίωμα στην ύπαρξη ενός έθνους, 157

Δικαίωμα ενός έθνους στη γλώσσα και στον πολιτισμό του, 157

Δικαίωμα ενός έθνους στις παραδόσεις, 157

Δικαίωμα ενός έθνους στο μέλλον του, 157

Αρχές και σχέσεις που πρεσβεύει το δίκαιο, 161

Δικαίωμα στην κατοικία, 166

Δικαίωμα στη διαπαιδαγώγηση, 166

Κοινό καλό, δικαίωμα και κοινωνική ζωή, 167

Οικουμενικό δικαίωμα η χρήση των αγαθών, 172

Δικαίωμα στη χρήση των αγαθών και η άσκησή του, 173

Δικαίωμα στην ιδιωτική ιδιοκτησία, 177

Δικαίωμα συμμετοχής στη δημόσια ζωή, 191

Δικαίωμα στην άσκηση της ελευθερίας, 199

Σεξουαλική ταυτότητα και θετικό δικαίωμα, 224

Ομοφυλόφιλοι και δικαίωμα στο γάμο, 228

Χριστιανικές οικογένειες, κράτος και δικαίωμα στη ζωή, 231

Η άμβλωση δεν είναι δικαίωμα, 233

Δικαίωμα των παντρεμένων, γεννήσεις και αριθμός παιδιών, 234

Επιθυμία μητρότητας και δικαίωμα στην τεκνοποίηση, 235

Οικογένεια και δικαίωμα στη φροντίδα, 237

Δικαίωμα των γονιών να διαπαιδαγωγούν τα παιδιά τους, 239

Δικαίωμα των γονιών και παιδαγωγικοί θεσμοί, 241

- Δικαίωμα του παιδιού να γεννηθεί σε μια οικογένεια, 244
- Δικαίωμα της οικογένειας να ιδρύει ενώσεις, 247
- Το δικαίωμα να κατέχουμε τους καρπούς της εργασίας μας, 249
- Εργασία, οικογένεια και δικαίωμα ιδιοκτησίας, 250
- Δικαίωμα στην ιδιωτική ιδιοκτησία, 282
- Η εορταστική ανάπαυση είναι δικαίωμα, 284
- Η εργασία είναι θεμελιώδες δικαίωμα, 287
- Δικαίωμα στην εργασία και πλήρης απασχόληση, 288
- Υποχρέωση του κράτους και δικαίωμα στην εργασία, 291
- Δικαίωμα στην εργασία και συνεργασία ανάμεσα στα κράτη, 292
- Δικαίωμα στην εργασία και αστική κοινωνία, 293
- Οικογένεια, φυσικό δικαίωμα, 294
- Δικαίωμα στην εργασία και γυναίκες, 295
- Δικαίωμα στην οικογενειακή επανένωση, 298
- Δικαίωμα σε σωστή αμοιβή, 301
- Δικαίωμα σε υγιή περιβάλλοντα εργασίας, 301
- Δικαίωμα στη διαφύλαξη της προσωπικότητας, 301
- Δικαίωμα στις επιδοτήσεις για τους άνεργους, 301
- Δικαίωμα στη σύνταξη, 301
- Δικαίωμα στην ασφάλεια, 301
- Δικαίωμα στα μέτρα για τη μητρότητα, 301
- Το δικαίωμα για συνελεύσεις και ενώσεις, 301
- Το δικαίωμα στην ίδρυση ενώσεων, 305
- Ενώσεις και δικαίωμα στην εργασία, 309
- Δικαίωμα συμμετοχής στην οικονομική ζωή, 333
- Δικαίωμα στην οικονομική πρωτοβουλία, 336
- Κράτος, δικαίωμα και καταστάσεις μονοπωλίου, 351
- Δικαίωμα στην ελευθερία της οικονομικής πρωτοβουλίας, 354
- Δικαίωμα στην τροφή, 365
- Δικαίωμα στο πόσιμο νερό, 365
- Δικαίωμα, αυτο-προσδιορισμός και ανεξαρτησία, 365
- Κοσμική εξουσία και δίκαιο, 379
- Μειονότητες και δικαίωμα στην ύπαρξη, 387
- Μειονότητες και δικαίωμα στον πολιτισμό, 387
- Ανθρώπινα δικαιώματα και θετικό δικαίωμα, 388
- Φιλία και πεδίο του δικαιώματος, 390, 391
- Δικαίωμα του λαού να ελέγχει τους κυβερνώντες, 395
- Αντίρρηση συνείδησης, ανθρώπινο δικαίωμα, 399
- Φυσικό δικαίωμα και θετικό δικαίωμα, 400
- Δικαίωμα στην αντίσταση, 400, 401
- Αρχές και το δικαίωμα επιβολής ποινών, 402
- Το δικαίωμα των ανακρινομένων στη διακριτικότητα, 404
- Δημοκρατία και κράτος δικαίου, 406, 408
- Δικαίωμα στην αντικεμενικότητα, πληροφορία και αξίες, 414, 415
- Κοινό καλό και δικαίωμα των πολιτών, 417

Δικαίωμα στην ελευθερία σε θρησκευτικό επίπεδο, 421

Εκκλησία και δικαίωμα στη νομική αναγνώριση, 426

Σχέσεις ανάμεσα σε λαούς και ρύθμιση εν δικαίω, 433

Δικαίωμα και εγγύηση στη διεθνή τάξη, 434

Δικαίωμα των λαών και διεθνές δίκαιο, 437

Φυσικό δικαίωμα και εσωτερικό δίκαιο των κρατών, 437

Πόλεμος, δίκαιο της ισχύος και ισχύς του δικαίου, 437

Προτεραιότητα του δικαιώματος και αμοιβαία εμπιστοσύνη, 439

Αρχές της διεθνούς κοινότητας και δίκαιο, 441

Οργανώσεις και δικαίωμα στη συμμετοχή, 442

Αγία Έδρα και δικαίωμα σε επίσημη αντιπροσωπεία, 444

Ποντιφικός λεγάτος και δικαίωμα του Πάπα, 445

Δικαίωμα στην ανάπτυξη, 446

Φτωχές χώρες και δικαίωμα στην ανάπτυξη, 450

Δικαίωμα των λαών, ύπαρξη και πρόοδος, 450

Δικαίωμα σ' ένα υγιές και ασφαλές περιβάλλον, 468

Δικαίωμα στο νερό, 484, 485

Δικαίωμα στην άμυνα του κράτους που δέχεται επίθεση, 500, 501

Στρατιωτικοί και εγκλήματα κατά του δικαιώματος των λαών, 503

Δικαίωμα στη χρήση δύναμης και ουμανιστικό δίκαιο, 504

Δικαίωμα στην προστασία από την τρομοκρατία, 514

Δικαίωμα στην ειρήνη, 518

Κοινωνική διδασκαλία, δικαίωμα και δραστήρια υποκείμενα, 539

Δικαίωμα σε έναν αστικό και ανθρώπινο πολιτισμό, 557

Ηθικές αλήθειες και το δικαίωμα μιας κοινότητας, 571

ΔΙΩΞΗ

Προσευχή για τους κυβερνώντες και διώξεις, 381

Το Θηρίον της Αποκάλυψης και διωκτική εξουσία, 382

Θρησκευτικές διώξεις και διεθνής τάξη, 438

ΔΡΑΣΗ

Κοινωνική διδασκαλία και τρόποι δράσης, 7

Σύνοψη, εκκλησιαστικές κοινότητες και δράση, 11

Εγγύτητα του Θεού και ιστορική δράση, 21

Ηθική ύπαρξη και πράξη χάριτος, 22

Πατήρ, Ιησούς και το έργο Του, 29

Εκκλησία, ανθρωπότητα και ενέργεια του Πνεύματος, 50

Δράση, κοινωνική διδασκαλία και Εκκλησία, 65, 67

Δίκαιη κοινωνική τάξη και γραμμές δράσης, 89

Populorum progressio και πράξη αλληλεγγύης, 98

Αρμονική δράση και οικουμενική αλληλεγγύη, 145

Πλησίον και ενέργεια του Αγίου Πνεύματος, 196

Αξίες και ποιότητα κάθε κοινωνικής πράξης, 205

Αγάπη και ατομική πράξη, 207

- Γονείς και παιδαγωγική πράξη, 239
- Δράση των αρχών και παιδιά, 245
- Οικογένεια και πολιτική πράξη, 247, 252
- Ελεύθερη δράση, άνθρωπος και Δημιουργός, 263
- Σχέδια κοινής δράσης και δικαίωμα στην εργασία, 292
- Συνδικάτα και πράξη αλληλεγγύης, 308
- Επιστήμονες και γραμμή δράσης, 320
- Δράση του κράτους και επικουρία, 351
- Δράση του κράτους και αλληλεγγύη, 351
- Ιδιωτική ελευθερία και δημόσια δράση, 354, 356
- Δράση της αστικής κοινωνίας και οικονομία, 366
- Κυβερνήσεις, δράση και διεθνείς αγορές, 370
- Οικονομικοί θεσμοί και στρατηγική δράσης, 371
- Πολιτική, δράση και εθνικά σύνορα, 372
- Δράση της δημόσιας εξουσίας και ανισοροπίες, 389
- Πολιτική κοινότητα, ανθρώπινα δικαιώματα και δράση, 389
- Κράτος, ποινές και εγκληματική πράξη, 402
- Ύστατη αλήθεια και πολιτική δράση, 407
- Επικουρικότητα και άμεση δράση των κατοίκων, 419
- Θρησκευτική ελευθερία, Εκκλησία και χώρος δράσης, 424
- Κράτος και χώρος δράσης της Εκκλησίας, 427
- Επενέργεια του Θεού του Ισραήλ και ανθρώπινη οικογένεια, 428
- Ποικιλομορφία λαών και επενέργεια του Θεού, 429
- Ο λαός του Ισραήλ και θεϊκή δράση, 430
- Δράση των διεθνών οργανισμών και ανάγκη, 440
- Δημόσια εξουσία και σφαίρα δράσης, 441
- Εκκλησία, κράτος και σφαίρα δράσης, 445
- Αλληλεγγύη και δράση για το καλό, 449
- Φύση και θεϊκή δημιουργική δράση, 451
- Φύση και ανθρώπινη δράση, 473
- Δράση για την ειρήνη και Ευαγγέλιο, 493
- Βίαση δράση και ευαγγελική αγάπη, 496
- Προληπτική πολεμική δράση, 501
- Δράση των ενόπλων δυνάμεων και ειρήνη, 502
- Πολεμική δράση και έγκλημα, 509
- Λειτουργική προσευχή και έργο της Εκκλησίας, 519
- Ποιμαντικό έργο της Εκκλησίας και ειρήνη, 520
- Κοινωνική διδασκαλία, κανόνες και κοινωνική δράση, 522
- Άγιο Πνεύμα και δράση των χριστιανών, 525
- Κοινωνική διδασκαλία και ποιμαντικό έργο, 526
- Ποιμαντική δράση και αλήθεια για τον άνθρωπο, 527
- Κοινωνική δράση και κεντρικότητα του ανθρώπου, 527
- Κοινωνική διδασκαλία και κοινωνική δράση, 528
- Κατήχηση και ενέργεια του Αγίου Πνεύματος, 529
- Κοινωνική διδασκαλία, δράση και εξανθρωπισμός, 530
- Πρεσβύτεροι και ποιμαντική δράση, 533, 539
- Ποιμαντική δράση του επισκόπου και πρεσβυτέρων, 539

Ποιμαντική δράση και αφιερωμένα πρόσωπα, 540
 Λαϊκοί και το μυστηριακό της δράσης, 544
 Προσοχή, απόφαση και δράση, 547
 Εκκλησιαστικές συναθροίσεις και ποιμαντική δράση, 550
 Πολιτισμός, κοινωνική δράση και πολιτική των λαϊκών, 556
 Άνθρωπος και κοινωνική δράση των χριστιανών, 557
 Λαϊκοί, δράση και κοινωνικό Διδακτικό Σώμα της Εκκλησίας, 563
 Πολιτική δράση των λαϊκών και προσανατολισμοί, 565
 Ενέργεια του Αγίου Πνεύματος και άνθρωπος, 578

ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ

Άνθρωπος και η ποικιλόμορφη δραστηριότητά του, 35, 44
 Δραστηριότητα και μεταμόρφωση της πλάσης, 44, 262
 Δραστηριότητα που μεταμορφώνει και πραγματοποιήσεις, 48
Rerum novarum και χριστιανική δραστηριότητα, 89
 Εργασία και οικονομική δραστηριότητα, 101
 Εργασία, δραστηριότητα και άνθρωπος, 101
 Κατοχή αγαθών και παραγωγική δραστηριότητα, 178
 Συμμετοχή, δραστηριότητα και αστική κοινότητα, 178
 Η εποχή μας και παιδαγωγική δραστηριότητα, 198
 Οικογένεια και πολιτική δραστηριότητα, 247

Η οικιακή εργασία ως αναγνωρισμένη δραστηριότητα, 251
 Μαθητές του Χριστού και δραστηριότητα, 263
 Δραστηριότητα, σώμα και πνεύμα του ανθρώπου, 265
 Εργασία, δοκιμασία και ανταμοιβή της δραστηριότητας, 266
 Αντικειμενική έννοια της εργασίας και δραστηριότητα, 270
 Η κοινωνική φύση της ανθρώπινης δραστηριότητας, 273
 Δραστηριότητα και ο άνθρωπος που δημιουργήθηκε κατ' εικόνα του Θεού, 275
 Κυριακή και αποχή από δραστηριότητα, 284
 Κράτος και δραστηριότητα των επιχειρήσεων, 291, 351
 Δραστηριότητα και κοινωνική αυτοργάνωση, 293
 Νέες εργασιακές δραστηριότητες, 313-316
 Εργασία, δημιουργική δραστηριότητα και άνθρωπος, 318
 Η πρωταρχική καλοσύνη της ανθρώπινης δραστηριότητας, 325
 Η οικονομική δραστηριότητα στην υπηρεσία του ανθρώπου, 326, 328
 Οικονομική δραστηριότητα και ηθική, 331
 Παραγωγική δραστηριότητα και αποτελεσματικότητα, 332
 Οικονομική δραστηριότητα, άνθρωποι και λαοί, 333
 Ηθική ποιότητα της οικονομικής δραστηριότητας, 335, 474
 Οικονομική δραστηριότητα και κοινό καλό, 336, 478
 Κεφάλαιο και επιχειρηματική δραστηριότητα, 338

- Επιχειρηματική δραστηριότητα, 339, 344
 Κέρδη και οικονομική δραστηριότητα, 340
 Οικονομική δραστηριότητα και προσφυγή στην τοκογλυφία, 341
 Εργασιακή δραστηριότητα και οικογένεια, 345
 Κράτος και οικονομική δραστηριότητα, 351
 Οικονομική δραστηριότητα και ελεύθερη αγορά, 352
 Κράτος, συμμετοχή και παραγωγική δραστηριότητα, 354
 Χρηματοδότηση και επιχειρηματικές δραστηριότητες, 355
 Διεθνές εμπόριο και βιομηχανική δραστηριότητα, 364
 Χρηματοδοτική αγορά και παραγωγική δραστηριότητα, 368
 Οικονομία και ανθρώπινη δραστηριότητα, 375
 Πολιτικές αρχές και ελεύθερη δραστηριότητα, 394
 Η δραστηριότητα των ιερών στις φυλακές, 403
 Δραστηριότητα των υπηρεσιών και ποιτική ευθύνη, 404
 Κυβερνητική δραστηριότητα και αστική συνύπαρξη, 409
 Κυβερνητική δραστηριότητα και πληροφοροφία, 414
 Νομικό πλαίσιο και δραστηριότητα των κοινωνικών υποκειμένων, 418
 Δραστηριότητα της αστικής κοινωνίας, 419
 Εκκλησία, ελευθερία και προσωπική δραστηριότητα, 426, 427
 Διεθνής δραστηριότητα της Αγίας Έδρας, 444
 Αλληλοσύνδεση των οικονομικών δραστηριοτήτων, 447
- Ανθρώπινη δραστηριότητα και η βούληση του Θεού, 456
 Ανθρώπινη δραστηριότητα και το καλό την ανθρωπότητας, 457
 Ηθική τάξη και ανθρώπινη δραστηριότητα, 461
 Οικονομική δραστηριότητα και περιβάλλον, 468, 470
 Δραστηριότητα των επιστημόνων και βιοτεχνολογίες, 477
 Καταστροφές και ανεξέλεγκτη ανθρώπινη δραστηριότητα, 482
 Δραστηριότητα ναρκωτικών, 510
 Τρομοκρατική δραστηριότητα, 514
 Κοινωνική διδασκαλία και κατηχητική δραστηριότητα, 529
 Κοινωνική κατήχηση, δραστηριότητα και ευθύνη, 530
 Οριστικά αγαθά, λαϊκοί και κοσμική δραστηριότητα, 544
 Θρησκευτική διάσταση και δραστηριότητα, 559
 Διδακτικό Σώμα της Εκκλησίας και οικονομική δραστηριότητα, 563
 Κράτος και δραστηριότητα των κοινότητων των πιστών, 572
- ΔΩΡΕΑ**
- Δωρεά και θρησκευτική εμπειρία, 20
 Δωρεά του θείκου έργου, 22, 27
 Ο τρόπος δωρεάς που ενέπνευσε ο Θεός, 24
 Η δωρεά του γεγονότος της σωτηρίας, 25
 Η πράξη δωρεάς του Κυρίου και ο άνθρωπος, 26
 Άνδρας και γυναίκα και θείκη δωρεά, 26
 Αποστολή του Ιησού και δωρεά του Θεού, 29

Η δωρεά αγάπης του Θεού και η ανθρωπότητα, 31
 Πατήρ και η δωρεά του θείκου δώρου του Υιού, 32
 Δημιουργία του ανθρώπου, έργο δωρεάς του Θεού, 36
 Αλληλεγγύη και διάσταση της δωρεάς, 196
 Αγάπη και σχέσεις δωρεάς, 221
 Άνθρωπος και λογική της δωρεάς, 391

ΔΩΡΟ

Τέλειο δώρο και Θεός, 12
 Επιβεβαίωση για το δώρο που δεχθήκαμε από τον Θεό, 17
 Διάσταση του δώρου και ανθρωπινή ύπαρξη, 20
 Συμποσιακή διαχείριση και δώρο που δεχθήκαμε από τον Θεό, 20
 Ελευθερία και γη, δώρα του Θεού στο λαό Του, 21, 23
 Ιησούς, άνθρωποι και δώρο του Θεού, 29
 Δώρο του Αγίου Πνεύματος, 29, 45
 Δώρο του Υιού εκ μέρους του Πατρός, 32, 219
 Πραγμάτωση του ανθρώπου και δώρο του εαυτού, 34, 47, 221, 391
 Δώρο η λύτρωση εν Ιησού Χριστώ, 40, 219
 Αμοιβαίο δώρο ανάμεσα στον Πατέρα και στα τέκνα, 46
 Άνθρωπος και υποδοχή των πάντων ως δώρο από τον Θεό, 46
 Δώρο του Θεού, δυνατότητες και προσμονή του ανθρώπου, 48
 Πραγμάτωση του ανθρώπου και δώρο του Πνεύματος, 58
 Δώρο η λυτρωτική Αγάπη του Υιού του Θεού, 65

Θεός, άνθρωπος και δώρο σωτηρίας, 70
 Άνδρας και γυναίκα και δώρο του εαυτού, 111, 212, 218
 Ελευθερία και δώρο του εαυτού, 143
 Διαπροσωπική σχέση στο ζευγάρι και δώρο, 147
 Ανθρώπινη κοινωνικότητα και δώρο του εαυτού, 150
 Γη, δώρο του Θεού και διατροφή, 171
 Δικαιοσύνη και δώρο της αγάπης, 184
 Γενεές και μερισμός του ίδιου δώρου, 195
 Βρέφος, δώρο στους γονείς, οικογένεια, κοινωνία, 212, 230
 Συζυγική αγάπη, ολοκληρωτικό δώρο δύο ατόμων, 215, 223
 Ζωή, δώρο του Θεού, 231
 Αγαθά της πλάσης, δώρο του Δημιουργού στον άνθρωπο, 255, 256, 323
 Βασιλική εξουσία ως δώρο του Γιαχβέ, 377
 Δώρο στον άνθρωπο η βοήθεια όμοια με αυτόν, 428
 Κόσμος, δώρο του Θεού, 451
 Νέος ουρανός και νέα γη, δώρο και τέλος του χρόνου, 455
 Ανθρώπινη δημιουργικότητα, δώρο του Θεού, 457
 Φύση, δώρο του Δημιουργού στην κοινωνότητα, 473
 Διάνοια και ελευθερία, δώρο του Μεγαλοδύναμου, 477
 Νερό, δώρο του Θεού, 484
 Ειρήνη, δώρο του Θεού και του Ιησού Χριστού, 488, 489, 491, 519*
 Νέα ζωή εν Χριστώ, δώρο του Πνεύματος, 529
 Πιστοί και ολοκληρωτικό δώρο του εαυτού, 540
 Λαϊκοί και θεία μυστήρια, θεϊκό δώρο χάρις, 542

Μαρτυρία του λαϊκού και δώρο χάρις, 544

Δώρο της γλώσσας, 562

Αγάπη και ζωή που δωρίζεται, 583

Ε

ΕΓΚΛΗΜΑ

Δικαιοσύνη, ποινή και εγκληματική πράξη, 403

Θανατική ποινή και καταστολή του εγκλήματος, 405

Ένοπλες δυνάμεις και εγκλήματα, 503

Εξάλειψη ομάδων και εγκλήματα, 506

Shoah και εγκλήματα κατά του Θεού και του ανθρώπου, 506

Πολεμική δράση χωρίς διακρίσεις, έγκλημα, 509

Παιδιά στρατιώτες, αβάσταχτο έγκλημα, 512

Διεθνείς νομικοί οργανισμοί και εγκλήματα, 518

ΕΓΩΚΕΝΤΡΙΣΜΟΣ

Αντίληψη του περιβάλλοντος και εγωκεντρισμός, 463

ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ

Διεθνής κοινότητα και εθνικιστικές ιδεολογίες, 433

ΕΘΙΜΟ

Έννοια του ανθρώπου και έθος, 124

Φυσικός νόμος και ανάπτυξη των εθνών, 141

Κοινωνικές αρχές και κανόνες εθνών, 163

Λαϊκοί και χριστιανικό πνεύμα των εθνών, 531

ΕΘΝΟΣ

Εκκλησία, έθνος και σωτηρία, 1

Δεκάλογος, λαός της Συνθήκης και έθνος, 25

Ανθρώπινη δράση και αλληλεγγύη των εθνών, 35

Πίος ΙΒ΄ και εσωτερική τάξη των εθνών, 93*

Ιωάννης ΚΓ΄, ανισότητες και έθνη, 94

Iustitia et Pax και δικαιοσύνη ανάμεσα στα έθνη, 99

Ανθρώπινη αξιοπρέπεια, άνθρωποι και έθνη, 144

Δικαιώματα των εθνών, 157

Αρχές και σχέσεις ανάμεσα στα έθνη, 161

Κοινωνικότητα, έθνη και κοινό καλό, 165

Έθνος και διεθνής συνεργασία, 166

Πλούτος των εθνών και νέα αγαθά, 179

Οικογένεια και περιουσία του έθνους, 213

Περιουσία του έθνους και γενεές, 244

Εργασία και κοινωνική ζωή των εθνών, 269, 274

Αυθεντική ανάπτυξη και έθνη του κόσμου, 342

Παγκοσμιοποίηση και κράτος-έθνος, 370

Ιησούς και εξουσία των αρχηγών των εθνών, 379

Ιησούς, πολιτικός μεσσιανισμός και έθνη, 379

Λαός και έθνος, 387

Έθνος και θρησκευτική κοινότητα, 423

Προφήτες και ειρήνη ανάμεσα στα έθνη, 430

Συνύπαρξη μεταξύ των εθνών και αρχές, 433

Κοινό καλό, έθνος και ανθρώπινη οικογένεια, 434
 Κυριαρχία και υποκειμενικότητα ενός έθνους, 435
 Έθνη και άρνηση ορισμένων δικαιωμάτων, 435
 Διεθνής συμφωνία και δικαιώματα των εθνών, 435
 Ηθικός νόμος, κοινή γνώμη και έθνη, 436
 Συγκρούσεις και σταθερότητα των εθνών, 438
 Ελευθερία, ακεραιότητα, έθνος και διεθνής τάξη, 438
 Διεθνείς οργανισμοί και συνύπαρξη των εθνών, 440
 Αλληλεξάρτηση και έθνη, 442
 Δημογραφική πολιτική και μέλλον των εθνών, 483
 Ανάπτυξη των εθνών και ανθρώπινα δικαιώματα, 494
 Πόλεμος και προβλήματα μεταξύ των εθνών, 497
 Χρήση της δύναμης και έθνη, 500
 Όπλα και ειρήνη ανάμεσα στα έθνη, 508
 Ένοχοι τρομοκρατικών ενεργειών και έθνη, 514
 Εκκλησία, έθνη και ειρήνη, 516
 Λαϊκοί, πολιτισμός και διακρίσεις εθνών, 557
 Πολιτισμοί, έθνη και έννοια της ύπαρξης, 558
 Πολιτισμός των εθνών και μυστήριο της ζωής, 559
 Λαϊκότητα, πνευματικές παραδόσεις και έθνος, 572

ΕΙΔΙΚΕΣ ΑΝΑΓΚΕΣ

Άνθρωπος με ειδικές ανάγκες και δικαιώματα, 148

Αξιοπρέπεια του παιδιού με ειδικές ανάγκες, 244
 Οικογένεια και υποκείμενα με ειδικές ανάγκες, 246

ΕΙΡΗΝΗ

Εκκλησία, άνθρωπος και απαιτήσεις της ειρήνης, 3, 63
 Άνθρωποι, αγάπη του Θεού και ειρήνη, 4, 5
 Θρησκείες, πολιτισμοί και ειρήνη, 12
 Εκκλησία, Εκκλησίες, εκκλησιαστικές κοινότητες και ειρήνη, 12
 Νέα κοινωνική τάξη και ειρήνη, 19
 Χριστός, Βασίλειο της ειρήνης και αγάθης του ανθρώπου, 57
 Σχέσεις, ανθρώπινη δράση και ειρήνη, 58
 Πνεύμα, σκέψεις και σχέδια για την ειρήνη, 63
 Ειρήνη και ευαγγελισμός, 66
 Ευαγγέλιο, μήνυμα ειρήνης, Εκκλησία και άνθρωπος, 86
 Ράιχ και ειρήνη ανάμεσα στην Εκκλησία και στο Κράτος, 92
 Πίος ΙΒ΄ και κοινωνική τάξη επικεντρωμένη στην ειρήνη, 93
Pacem in terris και θέμα της ειρήνης, 95
Gaudium et spes και θέματα της ειρήνης, 96
Populorum progressio, ανάπτυξη και ειρήνη, 94, 498
 Πίος ΙΒ΄ και ειρήνη, καρπός της δικαιοσύνης, 102, 103
Sollicitudo rei socialis και ειρήνη, 102, 203
 Θεός, ειρήνη και συντονισμός με το σχέδιό Του, 118
 Ειρήνη, δικαιώματα του ανθρώπου και δικαιώματα των λαών, 157

- Πνεύμα του Κυρίου, καρδιά, Εκκλησία και ειρήνη, 159
- Κοινό καλό και ενασχόληση για την ειρήνη, 166
- Κοινωνική αδικία και συνθήκες ειρήνης, 188
- Δεσμοί ανάμεσα σε αλληλεγγύη και ειρήνη, 194, 194*, 203
- Ειρήνη και πραγματοποίηση της δικαιοσύνης, 203
- Αγάπη, κοινωνική δράση και ειρήνη, 207
- Οικογένεια, κόσμος και ειρήνη εν Χριστώ, 220
- Διαξυγμένοι που ξαναπαντρεύτηκαν και πρωτοβουλίες για την ειρήνη, 226
- Διαπαιδαγώγηση των παιδιών εν ειρήνη, 242
- Δικαίωμα στην εργασία και κοινωνική ειρήνη, 288
- Ανθρώπινη εργασία και αστική ειρήνη, 292
- Δημόσια διεθνής αρχή και ειρήνη, 365
- Βασιλιάς, μεσσιανικές προφητείες και ειρήνη στον κόσμο, 378
- Αλήθεια, δικαιοσύνη, ελευθερία, αλληλεγγύη και ειρήνη, 383
- Διάλογος, διαπραγμάτευση και ειρήνη, 387
- Δημόσια ειρήνη και συνύπαρξη εν δικαιοσύνη, 422
- Προφήτες και ειρήνη μεταξύ των εθνών, 430
- Ηνωμένα Έθνη και ειρήνη, 440
- Διεθνής πολιτική, ειρήνη και παγκοσμιοποίηση, 442
- Ειρήνη και μη κυβερνητικές οργανώσεις, 443
- Ειρήνη και διάλογος ανάμεσα στην Εκκλησία και στις αστικές αρχές, 445
- Λαός και διαμονή της ειρήνης, 452
- Άνθρωπος, θεϊκή Αγάπη και ειρήνη, 454
- Βιβλική αποκάλυψη και ειρήνη, 488-493
- Ειρήνη, αξία και υποχρέωση, 494
- Ειρήνη, ορθολογική και ηθική τάξη της κοινωνίας, 494
- Ειρήνη και απουσία πολέμου, 494
- Ειρήνη και έννοια του ανθρώπου, 494
- Ειρήνη και τάξη σύμφωνα με τη δικαιοσύνη και την αγάπη, 494
- Ειρήνη, τάξη του Θεού κι ευθύνη, 495
- Πολιτισμός της ειρήνης και ιδανικό της ειρήνης, 495
- Τίποτα δε χάνεται με την ειρήνη, 497
- Διεθνείς οργανώσεις και ειρήνη, 499
- Υποχρέωση των κρατών και ειρήνη, 500
- Ηνωμένα Έθνη, Συμβούλιο Ασφαλείας και ειρήνη, 501
- Ένοπλες δυνάμεις και ειρήνη, 502
- Στρατιωτικοί, ανθρωπιστικές αποστολές και ειρήνης, 502
- Όπλα, αγώνας για εξοπλισμούς και ειρήνη, 508, 511
- Ειρήνη στον κόσμο και αποστολή της Εκκλησίας, 516
- Ειρήνη, συγχώρεση και συμφιλίωση, 517
- Δικαίωμα στην ειρήνη, 518
- Εκκλησία και προσευχή για την ειρήνη, 519
- Τελετή της θείας Ευχαριστίας και ειρήνη, 519, 519*
- Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη*, 520
- Κατήχηση και οικοδόμηση της ειρήνης, 529
- Κοινωνική διδασκαλία και διαπαιδαγώγηση στην ειρήνη, 535
- Καθολική Εκκλησία, αδελφοί εβραίοι και ειρήνη, 536
- Θρησκείες και επιδίωξη της ειρήνης, 537
- Ειρήνη, χριστιανοί και πολιτική δράση, 565

Πολιτισμός της αγάπης και ειρήνη διαρκείας, 582

ΕΚΚΛΗΣΙΑ

Εκκλησία, περιπλανώμενος λαός και Χριστός, 1

Εκκλησία, Ευαγγέλιο και Τρίτη χιλιετία, 2

Εκκλησία, Ευαγγέλιο και κοινωνική διδασκαλία, 3, 7, 13

Εκκλησία, κοινωνική διδασκαλία και αγάπη, 5

Κοινωνική διδαχή και Εκκλησία, 8, 61

Η ενασχόληση της Εκκλησίας και η μόρα της ανθρωπότητας, 8

Εκκλησία και επίγεια διάσταση, 10

Σύνοψη και αδελφοί των άλλων Εκκλησιών, 12

Σύνοψη, πράξη υπηρεσίας της Εκκλησίας, 13, 14

Εκκλησία, ανθρωπότητα και Ιστορία, 18

Εκκλησία, ολοκληρωμένος και αλληλέγγυος ουμανισμός, 19

Εκκλησία, Κύριος και κέντρο της Ιστορίας, 31

Τριαδική ζωή στην Εκκλησία, 32, 327

Εκκλησία και υπερβατικότητα του ανθρώπου, 49

Εκκλησία, και ενότητα του ανθρώπινου γένους, 49

Εκκλησία, σωτηρία και Ιησούς Χριστός, 49

Εκκλησία και αρχή της Βασιλείας του Χριστού, 49

Εκκλησία και νέες χριστιανικές κοινότητες, 50

Εκκλησία, Βασίλειο και ευαγγελικές αξίες, 50

Εκκλησία και πολιτική κοινότητα, 50, 424, 425, 427, 445

Εκκλησία, σωστικός και εσχατολογικός σκοπός, 51

Εκκλησία και απολυταρχικός πειρασμός, 51

Αλληλέγγυα Εκκλησία, 60

Εκκλησία, μυστήριο της αγάπης του Θεού, 60

Εκκλησία, έμπειρη σε ουμανισμό, 61, 62

Εκκλησία και άνθρωποι, πρώτη θεμελιώδης οδός, 62, 65

Κοινωνική διδασκαλία, Εκκλησία και αναγγελία, 63

Εκκλησία, κοινωνική διδασκαλία και αποστολή, 64, 65

Κοινωνική διδασκαλία, ευαγγελισμός και Εκκλησία, 66

Κοινωνική διδασκαλία, προφητική λειτουργία και Εκκλησία, 67

Εκκλησία και σχετική αμμοδιότητα περί του Ευαγγελίου, 68, 81

Εκκλησία, δικαίωμα-υποχρέωση και κοινωνική διδασκαλία, 69

Το δικαίωμα της Εκκλησίας στον ευαγγελισμό, 70

Υποχρέωση της Εκκλησίας και κοινωνικές υποθέσεις, 71

Εκκλησία και κρίση της ανθρώπινης πραγματικότητας, 71

Παράδοση της Εκκλησίας και κοινωνική διδασκαλία, 74

Εκκλησία, γνώση του ανθρώπου και επιστήμη, 78

Η κοινωνική διδασκαλία είναι της Εκκλησίας, 79

Διδακτικό Σώμα, Εκκλησία και κοινωνική διδασκαλία, 79

Ηθική διδαχή και Εκκλησία, 80

Εκκλησία και παγκόσμιο όραμα του ανθρώπου, 81, 82, 522

Λαϊκοί και επίγεια αποστολή της Εκκλησίας, 83

- Κοινωνική διδασκαλία και τα τέκνα της Εκκλησίας, 84
- Κοινωνική διδασκαλία και άλλες Εκκλησίες, 84
- Εκκλησία, Μητέρα και Διδασκάλισσα και άνθρωπος, 86
- Κοινωνική διδασκαλία, *corpus* και Εκκλησία, 87, 162
- Εκκλησία και Βιομηχανική Επανάσταση, 88, 267
- Καταστατικό ιθαγένειας στην Εκκλησία, 90, 521
- Καθολική Εκκλησία και γερμανικό Ράιχ, 92
- Εκκλησία και συνεργασία με τους ανθρώπους, 94
- Gaudium et spes*, Εκκλησία και κόσμος, 96
- Οργανισμός της Εκκλησίας και κοινωνική δικαιοσύνη, 99
- Εκκλησία και Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη, 99, 520
- Εκκλησία, Κοινωνική διδασκαλία και ποιμαντικές προθέσεις, 104
- Εκκλησία και άνθρωπος, ζώσα εικόνα του Θεού, 105
- Εκκλησία, κοινωνικότητα και άνθρωπος, 106
- Εκκλησία και αξιοπρέπεια του ανθρώπου, 107
- Εκκλησία και μειωτικές αντιλήψεις για τον άνθρωπο, 125
- Εκκλησία και ένωση της ψυχής και του σώματος, 129
- Η παρουσία της γυναίκας στην Εκκλησία, 146
- Εκκλησία και δικαιώματα του ανθρώπου, 152, 159
- Εκκλησία και αρχές της κοινωνικής διδασκαλίας, 160, 161
- Εκκλησία και αρχές της κοινής χρήσης των αγαθών, 172
- Εκκλησία και προνομιακή μεταχείριση των φτωχών, 182, 184, 449
- Εκκλησία και έργα ευσπλαχνίας, 184
- Εκκλησία και σχέση ανάμεσα σε ευσπλαχνία και δικαιοσύνη, 184
- Εκκλησία και εκφράσεις της κοινωνικότητας, 186
- Εκκλησία και αυτονομία της γήινης πραγματικότητας, 197
- Εκκλησία και οικογένεια, 211
- Εκκλησία και γαμήλια αγάπη του Χριστού, 219
- Οικογένεια, κατ' οίκον Εκκλησία ή μικρή, 220
- Εκκλησία και διδαχή γύρω από τη σεξουαλικότητα, 224
- Εκκλησία και διαζευγμένοι που ξαναπαντρεύτηκαν, 226
- Requiem novarum*, Εκκλησία και εργασία, 269
- Εκκλησία, κεφάλαιο και εργασία, 277
- Εκκλησία, ανεργία και εργασία, 287
- Εκκλησία και ανάγκες του ανθρώπου, 318
- Εκκλησία, Χριστός και σύμπαν, 383
- Εκκλησία και αντιλήψεις για τις αρχές, 393
- Εκκλησία και θανατική ποινή, 405
- Εκκλησία και το δημοκρατικό σύστημα, 406
- Εκκλησία, πολιτική κοινότητα και αστική κοινωνία, 417
- Εκκλησία και κοινωνικός πλουραλισμός, 417
- Καθολική Εκκλησία και θρησκευτική ελευθερία, 421
- Εκκλησία, κράτη και θρησκευτικές οργανώσεις, 423
- Εκκλησία και νομική αναγνώριση, 426

Εκκλησία και ανθρώπινο γένος, 431
 Εκκλησία και σχέσεις ανάμεσα στους λαούς, 433
 Εκκλησία και διεθνής κοινότητα, 440
 Εκκλησία και ύψιστη αρχή της Αγίας Έδρας, 444
 Λεγάτοι της Εκκλησίας και κρατικές αρχές, 445
 Εκκλησία και φτώχεια δισεκατομμυρίων ανθρώπων, 449
 Εκκλησία, πρόοδος, επιστήμη και τεχνολογία, 457, 458
 Εκκλησία και βία, 496
 Εκκλησία και πρόσφυγες, 505
 Εκκλησία και ειρήνη στον κόσμο και για τον κόσμο, 516
 Εκκλησία, ειρήνη, συγχώρεση και συμφιλίωση, 517
 Εκκλησία και προσευχή για την ειρήνη, 519
 Εκκλησία και η ανανεωτική δύναμη του χριστιανισμού, 521
 Εκκλησία και πολιτιστική ενσωμάτωση της πίστης, 523
 Εκκλησία, κοινωνική διδασκαλία και κοινωνική πομπαντική, 524, 525, 527, 530, 533
 Εκκλησία και διάλογος με τους αδελφούς εβραίους, 536
 Εκκλησία και διάλογος με τις άλλες θρησκείες, 537
 Εκκλησία και δέσμευση του λαού του Θεού, 538
 Εκκλησία και ενασχόληση του επισκόπου, 539
 Εκκλησία και ενασχόληση των λαϊκών, 541, 549, 550
 Εκκλησία και προώθηση του ανθρώπου, 552
 Εκκλησία και πολιτισμός, 554, 560

Εκκλησία και κοινωνικές επικοινωνίες, 562
 Εκκλησία και λαϊκότητα, 571
 Εκκλησία και πολιτική δέσμευση των χριστιανών, 572-574
 Εκκλησία και ύστατη έννοια της ύπαρξης, 576
 Εκκλησία, το κακό και το καλό, 578

ΕΚΛΟΓΗ

Συμμετοχή και εκλογική επιλογή, 191
 Δημοκρατία και δυνατότητα του εκλέγεσθαι, 406, 408, 567
 Σχέσεις ανάμεσα σε εκλογείς και εκλεγέντες, 409

ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗ

Εκμετάλλευση του ανθρώπου από άνθρωπο, 4
 Πλάσματα και αυθαίρετη εκμετάλλευση, 113
 Δικαιώματα και εκμετάλλευση των εργαζομένων, 158
 Πλούτος, ευημερία και εκμετάλλευση, 174
 Αλληλεξάρτηση και μορφές εκμετάλλευσης, 192
 Αλληλεγγύη, πλησίον και εκμετάλλευση, 193
 Παιδιά και σεξουαλική εκμετάλλευση, 245
 Ανάπαυση του Σαββάτου και εκμετάλλευση της εργασίας, 258
 Βιομηχανική Επανάσταση και εκμετάλλευση, 267
 Εργασία, κεφάλαιο και εργαζόμενοι που τους εκμεταλλεύονται, 279
 Αλλοτρίωση και θύλακες εργασίας υπό συνθήκες εκμετάλλευσης, 280

Μέσα παραγωγής και παράνομη εκμετάλλευση, 282
 Γυναίκα, εργασία και εκμετάλλευση, 295
 Εργασία ανηλίκων και εκμετάλλευση, 296
 Μετανάστες και εκμετάλλευση, 298
 Οικονομικά αγαθά και εκμετάλλευση, 323
 Επιχείρηση και εκμετάλλευση του ανθρώπου, 340
 Φτωχές χώρες και εκμετάλλευση των πόρων, 447
 Πολιτιστική διαδικασία, εκμετάλλευση και πόροι, 461
 Περιβάλλον και εκμετάλλευση, 463
 Ανάπτυξη και εκμετάλλευση των πόρων, 470
 Εμπόριο και εκμετάλλευση του περιβάλλοντος, 482
 Διεθνείς συγκρούσεις και καταστάσεις εκμετάλλευσης, 498
 Ανανέωση και μορφές εκμετάλλευσης, 577

ΕΛΕΓΧΟΣ

Ελευθερία και έλεγχος της αυτονομίας, 199
 Σεξουαλική διαπαιδαγώγηση, γονείς και έλεγχος, 243
 Λαός, έλεγχος και κυβερνώντες, 395, 406, 567
 Δημοκρατία και έλεγχος του κοινωνικού σώματος, 408, 409
 Μέσα επικοινωνίας και πολιτικός έλεγχος, 409
 Διακυβερνητικές δομές και έλεγχος, 442
 Περιβάλλον και έλεγχος των κρατών, 468
 Ελεγχόμενος αφοπλισμός, 508

Πυρηνικός αφοπλισμός και διεθνής έλεγχος, 509
 Έλεγχος στην παραγωγή ελαφρών όπλων, 511
 Μέσα επικοινωνίας και ιδεολογικός έλεγχος, 557

ΕΛΕΗΜΟΣΥΝΗ

Ελεημοσύνη στους φτωχούς και αδελφική αγάπη, 184

ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΣΥΜΒΙΩΣΗ

Ελεύθερη συμβίωση και γάμος, 227
 Νομοθετική εξίσωση και ελεύθερη συμβίωση, 227
 Ελεύθερη συμβίωση και ένωση ομοφυλοφίλων, 228

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ

Ευαγγέλιο και αληθινή ελευθερία, 2
 Ολοκληρωτικός ουμανισμός και ελευθερία, 19
 Έξοδος και κατάκτηση της ελευθερίας, 21
 Τριαδική Αγάπη και ελευθερία του ανθρώπου, 34
 Πράγματα που δημιουργήθηκαν και ελευθερία του πνεύματος, 44
 Σχέδιο του Θεού και ελευθερία του ανθρώπου, 45
 Άνθρωπος, το παν ως δώρο του Θεού και ελευθερία, 46
 Άνθρωπος, ύστατος σκοπός και ελευθερία, 48
 Θρησκευτική ελευθερία και ιστορική και πολιτιστική αποτύπωση, 50
 Χριστιανική κοινότητα, χώρος ελευθερίας, 53

- Αγαθά, ελευθερία και Βασίλειο του Θεού, 57
- Παρθένος Μαρία, τέλεια εικόνα της ελευθερίας, 59
- Κοινωνική διδασκαλία και σχέδια ελευθερίας, 63
- Κοινωνική διδασκαλία, φιλοσοφία και ελευθερία, 77
- Quadragesimo anno* και ελευθερία των ενώσεων, 91
- Pacem in terris* και συνύπαρξη εν ελευθερία, 95
- Dignitatis humanae* και θρησκευτική ελευθερία, 97
- Κυριαρχία στον κόσμο, ελευθερία και εκμετάλλευση, 113
- Αμαρτία και ελευθερία, 116, 117
- Κοινωνική αμαρτία και η ελευθερία των άλλων, 128
- Άνθρωπος, ελευθερία και πράξεις ελευθερίας, 131
- Άνθρωπος και περιορισμοί της ελευθερίας, 133
- Άνθρωπος και αξία της ελευθερίας, 135
- Ελευθερία και εξάρτηση πλάσματος από τον Θεό, 136
- Ελευθερία και συνθήκες οικονομικής τάξεως, 137
- Ελευθερία και υπακοή στην αλήθεια, 138, 139, 155
- Ελευθερία και φυσικός ηθικός νόμος, 140, 142, 143
- Δικαίωμα στη θρησκευτική ελευθερία, 155, 553
- Αρχές της κοινωνικής διδασκαλίας και ελευθερία, 163
- Κοινό καλό, δικαίωμα και θρησκευτική ελευθερία, 166
- Ιδιωτική ιδιοκτησία και ανθρώπινη ελευθερία, 176
- Επικουρικότητα και ελευθερία, 186, 187
- Αλληλεγγύη και ανθρώπινη ελευθερία, 194
- Κοινωνικές αξίες, ανάπτυξη και ελευθερία, 197
- Ελευθερία και αξιοπρέπεια του ανθρώπου, 199, 200
- Αγάπη και αξία της ελευθερίας, 205
- Ελευθέρη συμβίωση και ελευθερία, 227
- Αριθμός παιδιών και ελευθερία του ζευγαριού, 234
- Παιδαγωγικό έργο της οικογένειας και ελευθερία, 238, 252
- Γονείς, εκπαιδευτικοί θεσμοί και ελευθερία, 241
- Οικογενειακός μισθός, εγγύηση ελευθερίας, 250
- Ανάπαυση του Σαββάτου και ελευθερία, 258
- Θρησκευτική ελευθερία και γιορτές, 286
- Μισθός, δικαιοσύνη και ελευθερία συμβολαίου, 302
- Οικονομικές ανισοροπίες και ελευθερία των λαών, 321
- Οικονομία και πληρότητα της ελευθερίας, 326
- Καπιταλισμός και δημιουργική ελευθερία, 335, 336
- Αγορά, νομικό πλαίσιο και ελευθερία, 350, 352
- Οικονομία, ιδιωτική ελευθερία και δημόσια δράση, 354
- Παγκοσμιοποίηση και ελευθερία ανταλλαγών, 366
- Χριστιανική σκέψη για την εξουσία και ελευθερία, 380, 383
- Πολιτική κοινότητα, λαός και ελευθερία, 385
- Μειονότητες και καθήκον προώθησης της ελευθερίας, 387
- Αστική φιλία και αρχή της ελευθερίας, 390

Αδικοι νόμοι, συνεργασία και ελευθερία, 399

Έλεγχος των πολιτών και ελευθερία των εκλεγέντων, 409

Πληροφορία και ελευθερία, 415

Δικαίωμα στην κοινωνική και αστική ελευθερία, 421-424

Εκκλησία, αναγνώριση και ελευθερία, 426

Δημιουργία του ανθρώπου και ελευθερία, 428

Ενότητα της ανθρώπινης οικογένειας και ελευθερία, 432

Συνύπαρξη μεταξύ των εθνών και ελευθερία, 433

Εθνική κυριαρχία και ελευθερία, 435

Διεθνής τάξη και ελευθερία κάθε έθνους, 438

Ηνωμένα Έθνη και ελευθερία των λαών, 440

Αγία Έδρα και ελευθερία, 445

Φτώχεια και έλλειψη ελευθερίας, 447

Επιστήμονες, βιοτεχνολογίες και ελευθερία, 477

Βία και ελευθερία των ανθρώπων, 496

Άμυνα, ένοπλες δυνάμεις και ελευθερία μιας χώρας, 502

Σωτηρία και όρια της ανθρώπινης ελευθερίας, 526

Οργανωμένη συνύπαρξη και ελευθερία, 530

Πολιτισμός, ελευθερία και μέσα επικοινωνίας, 557

Πολιτική εξουσία και η δύναμη της ελευθερίας, 567

Λαϊκότητα, ένωση και ελευθερία, 571

Ευαγγέλιο του Χριστού και ελευθερία του ανθρώπου, 576

ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΧΡΟΝΟΣ

Άνθρωποι, αρκετή ανάπαυση και ελεύθερος χρόνος, 284

Ελεύθερος χρόνος και φροντίδα της ζωής, 284

ΕΛΛΕΙΨΗ ΤΑΞΗΣ - ΠΑΡΕΚΤΡΟΠΗ

Προπατορικό αμάρτημα και έλλειψη τάξης, 27

Άνθρωπος και άκρατη αγάπη για τον εαυτό, 44

Χριστός και άκρατη αγάπη για τον εαυτό, 143

Άμβλωση, ηθική έλλειψη τάξης, 233

Φυσικό περιβάλλον και παρεκτροπή στην κατανάλωση, 360

Δικαίωμα στην αντίσταση και χειρότερες παρεκτροπές, 401

Κράτος, έλλειψη τάξης και εγκληματική δράση, 402

Χρήση της δύναμης και πιο σοβαρές παρεκτροπές, 500

ΕΛΠΙΔΑ

Ελπίδα στον Χριστό, στόχος της Ιστορίας, 1

Κοινωνική διδασκαλία, ελπίδα και πλήρης δικαιοσύνη, 3

Ελπίδα και απήχηση στις καταστάσεις, 9

Σύνοψη και κοιτάζω στο μέλλον με ελπίδα, 10

Ελπίδα και διάλογος των θρησκειών, 12

Πίστη και σταθερή ελπίδα στον Θεό, 39

Ελπίδα και εργασία στην παρούσα πραγματικότητα, 56

Παρθένος Μαρία, κληρονόμος της ελπίδας των δικαίων, 59

Εκκλησία και ελπίδα των ανθρώπων, 60
 Χριστιανικός ρεαλισμός και φως της ελπίδας, 121
 Δημιουργία και ελπίδα, 123
 Φτωχοί δίχως ελπίδα και καλύτερο μέλλον, 182
 Ιησούς και κοινωνική ζωή ως τόπος ελπίδας, 196
 Αλήθεια της αγάπης, πηγή ελπίδας, 223
 Διαζευγμένοι που ξαναπαντρεύτηκαν και υποστήριξη στην ελπίδα, 226
 Υποχρεώσεις της εργασίας και νέες ελπίδες, 269
 Οικονομική δραστηριότητα, ελπίδα και νέα ανθρωπότητα, 326
 Παγκοσμιοποίηση και νέες ελπίδες, 362
 Ψάλμοι και ελπίδα στο ιδανικό ενός βασιλιά, 378
 Ένοπλος αγώνας και βάσιμη ελπίδα επιτυχίας, 401
 Σημάδι ελπίδας και θανατική ποινή, 405
 Βιολογικές και βιογενετικές τεχνικές και ελπίδα, 472
 Λαϊκή πνευματικότητα και ελπίδα στην ύπαρξη, 545
 Μάρτυρες της αλήθειας, μάρτυρες της ελπίδας, 570
 Χριστιανική ενασχόληση στον κόσμο και ελπίδα, 578, 579

ΕΜΠΙΣΤΟΣΥΝΗ

Αλληλεγγύη της οικογένειας και εμπιστοσύνη, 246

ΕΜΠΟΡΙΟ

Δικαίωμα ευαγγελισμού και εμπόριο, 70
 Προορισμός των αγαθών και ελεύθερο εμπόριο, 172

Αλληλεξάρτηση και εμπορικές συναλλαγές, 192
 Εμπόριο πορνογραφικού υλικού, 245
 Αξίες και παγκοσμιοποίηση του εμπορίου, 321
 Εμπόριο, τοκογλυφικές πρακτικές, πείνα και θάνατος, 341
 Επιχείρηση και εμπορικοί δεσμοί, 344
 Παγκοσμιοποίηση και εμπόριο των αγαθών, 361, 362
 Διεθνές εμπόριο και ανάπτυξη, 364
 Εμπόριο της βιοτεχνολογίας, 474, 475, 478
 Χώρες υπό ανάπτυξη και εμπορική πολιτική, 476
 Εμπόριο και εκμετάλλευση του περιβάλλοντος, 482
 Εμπόριο όπλων, 508, 510, 511

ΕΝΔΕΙΑ - ΦΤΩΧΕΙΑ

Αγάπη, παλιά και νέα φτώχεια, 5
 Λαός της Συνθήκης και δικαιώματα του φτωχού, 23
 Σαββατικό έτος και οικονομική φτώχεια, 24
 Ιησούς και το χαριμόσυνο μήνυμα στους φτωχούς, 28
 Λυτρωτικό έλεος του Θεού και φτωχοί, 29
 Η απόλαυση των πραγμάτων της δημιουργίας και φτώχεια του πνεύματος, 44
 Παρθένος Μαρία και αγάπη προτίμησης για τους φτωχούς, 59
 Κοινωνική διδασκαλία, καταγγελία και δικαιώματα των φτωχών, 81
Resum novarum και αξιοπρέπεια των φτωχών, 89
 Εκκλησία και ο φτωχός ως αδελφός, 105, 184

- Κοινωνική διδασκαλία και προνόμιο των φτωχών, 158
- Οικουμενικός προορισμός των αγαθών και φτωχοί, 182
- Προνομούχος αγάπη για τους φτωχούς, 182, 449
- Ιησούς, φτωχοί και χριστιανική ευθύνη, 183
- Έργα ευσπλαχνίας και ελεημοσύνη στους φτωχούς, 184
- Οικογένεια και αλληλεγγύη στους φτωχούς, 246
- Εργασία, όργανο κατά της φτώχειας, 257
- Ανάπαυση του Σαββάτου και προστασία του φτωχού, 258
- Εργασία και έγνοια για το φτωχό, 265
- Resum novarum* και δικαιώματα των φτωχών, 268
- Κυριακή και αδελφία στη φτώχεια, 285
- Μετανάστευση, πλούσιες χώρες και φτωχές, 297
- Παλαιά Διαθήκη, αγαθά και φτώχεια, 323
- Ένδεια απέναντι στον Θεό, ηθική αξία, 324
- Ιησούς, οικονομικά αγαθά και φτώχεια, 329
- Πλούτη, αλληλεγγύη και φτώχεια, 332
- Αγοραστική δύναμη, αλληλεγγύη και φτωχοί, 359
- Παγκοσμιοποίηση και αύξηση της φτώχειας, 362
- Διεθνές εμπορικό σύστημα και φτωχές χώρες, 366
- Πλούσιες χώρες και σύνορα της φτώχειας, 374
- Βασιλεία και δικαιοσύνη στους φτωχούς, 378
- Επικοινωνία και φτωχοί πληροφοριών, 416, 561
- Διεθνής Αγορά και χώρες που τις σημαδεύει η φτώχεια, 447
- Αιτίες της φτώχειας, 447
- Διεθνής συνεργασία και φτωχές χώρες, 448
- Νέα χιλιετία και φτώχεια, 449
- Ανάπτυξη και υπερχρέωση των φτωχών χωρών, 450
- Βιοτεχνολογίες και προβλήματα της φτώχειας, 474
- Προορισμός των αγαθών, περιβάλλον και φτώχεια, 482
- Φτωχές χώρες και δημογραφικές αλλαγές, 483
- Νερό και άτομα που ζουν στη φτώχεια, 484
- Αφιερωμένα πρόσωπα και φτώχεια, 540
- Πολιτισμός και ένδεια της ανθρωπότητας, 556
- Φτώχεια και πολιτιστική στέρηση, 557
- Αναθεώρηση της οικονομίας και φτώχεια, 564
- Λαϊκοί, πολιτική ενασχόληση και φτώχεια, 565
- Δημοκρατικό σύστημα, αντίληψη και φτωχοί, 569

ΕΝΔΙΑΜΕΣΟ ΣΤΡΩΜΑ

- Κοινό καλό, κράτος και ενδιάμεσα στρώματα, 168
- Επικουρικότητα και ενδιάμεσα κοινωνικά στρώματα, 186, 187
- Συμμετοχή, εργαζόμενοι και ενδιάμεσα στρώματα, 281
- Οικονομία και ενδιάμεσα κοινωνικά στρώματα, 346
- Κράτος, αγορά και ενδιάμεσα στρώματα, 356
- Πολιτικές αρχές και ενδιάμεσα στρώματα, 394

Παγκόσμια κοινότητα και ενδιάμεσα στρώματα, 441

ΕΝΤΟΛΕΣ - ΚΑΤΕΥΘΥΝΤΗΡΙΕΣ ΟΔΗΓΙΕΣ

Κοινωνική διδασκαλία και κατευθυντήριες οδηγίες δράσης, 7, 81

Επικουρικότητα, κατευθυντήριες οδηγίες και κοινωνική διδασκαλία, 185

Ενασχόληση των λαϊκών χριστιανών και κατευθυντήριες οδηγίες, 531

Πολιτικές επιλογές και κατευθυντήριες οδηγίες, 574

ΕΝΩΣΗ - ΣΥΝΕΤΑΙΡΙΣΜΟΣ

Rerum novarum και επαγγελματικές ενώσεις, 89, 268

Quadragesimo anno και ενώσεις, 91

Ενώσεις και συμμετοχή, 151, 189

Ενώσεις, εκφραστική μορφή της κοινωνικότητας, 165

Ενώσεις και αξιοπρέπεια του ανθρώπου, 185

Ενώσεις και αρχή της επικουρικότητας, 187

Οικογένειες και ενώσεις, 231

Οικογενειακός συνεταιρισμός, 247

Απεργία και συνδικαλισμός, 304

Συνδικάτα και δικαίωμα στο σχηματισμό ενώσεων, 305

Μορφές συνεταιρισμού των εργαζομένων, 307

Ενώσεις εργαζομένων και αλληλεγγύη, 309

Ενώσεις εργαζομένων και ευθύνη, 309

Κράτος, ελεύθερες ενώσεις και δημοκρατική ζωή, 418

Εκκλησία και ελευθερία συνεταιρισμού, 426

Ιδιωτικές ενώσεις παγκοσμίου επιπέδου, 443

Σημερινοί χριστιανοί και ενώσεις, 538

Ενώσεις και διάπλαση λαϊκών, 549

Δράση των πιστών και μόνοι και συνεταιρισμένοι, 550

Ενώσεις κατηγορίας και χριστιανική αποστολή, 550

Ενώσεις χριστιανικής πνοής, 564

ΕΞΟΥΣΙΑ

Octogesima adveniens και χρηματοδοτική εξουσία, 91

Pacem in terris και δημόσια εξουσία, 95

Δομές της αμαρτίας και δίψα για εξουσία, 119

Άνθρωπος, σταθερότητα και συστήματα εξουσίας, 131

Άνθρωπος, εξουσία, καλό και κακό, 136

Πηγή των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και δημόσια εξουσία, 153

Κοινό καλό και εξουσία του κράτους, 166

Ιδιαίτερα αγαθά και λειτουργία της δημόσιας εξουσίας, 169

Δημοκρατική κυβέρνηση, λαός και εξουσία, 190

Εξουσία και φυσικό δικαίωμα στο γάμο, 216

Δημόσια εξουσία στο δημογραφικό πεδίο, 234

Θεός και εξουσία που έδωσε στον άνθρωπο, 255

Ενδιάμεσα στρώματα και δημόσια εξουσία, 281

Νέες γνώσεις και κλειστές ομάδες εξουσίας, 283

Συνδικαλιστικές οργανώσεις και δημόσια εξουσία, 307

Συνδικάτα και εξουσία, 307
 Οικονομικοί νόμοι και εξουσία του ανθρώπου, 330
 Δημόσια εξουσία, επικουρικότητα και αλληλεγγύη, 351
 Βασιλική εξουσία, δώρο του Γιαχβέ, 377
 Ιησούς και εξουσία, 379
 Χριστιανοί και εξουσία, 380, 382
 Ηγεμονία του Θεού και άσκηση εξουσίας, 383
 Δημόσια εξουσία και δικαιώματα του ανθρώπου, 389
 Αντίσταση στην καταπίεση της εξουσίας, 401
 Κράτος δικαίου και εξουσία να επιβάλει ποινές, 402
 Νομοθετική εξουσία, εκτελεστική και δικαστική, 402
 Δικαστική εξουσία και ανεξαρτησία, 402
 Δημοκρατία και εξουσία του κράτους, 406, 407
 Αρχή της διαίρεσης της εξουσίας και κράτος, 408
 Πρακτική της εξουσίας και πνεύμα υπηρεσίας, 410
 Χρηματοδοτική εξουσία και πληροφορία, 414
 Παγκόσμια αρχή με πραγματική εξουσία, 441
 Λαϊκοί και άσκηση της πολιτικής εξουσίας, 531, 567
 Κρυφές ομάδες εξουσίας, 567
 Κοινωνικό διδακτικό σώμα της Εκκλησίας και δημόσια εξουσία, 571

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ

Resum novarum και επαγγελματικές ενώσεις, 89

Divini Redemptoris και επαγγελματικά σώματα, 92
 Πίος ΙΒ΄ και επαγγελματικές κατηγορίες, 93
 Κοινωνική ζωή και επαγγελματική ευθύνη, 134
 Κοινωνικός πλουραλισμός και επαγγελματικοί θεσμοί, 151
 Συναθροίσεις επαγγελματικού τύπου, 185
 Οικογένεια, εργασία και επαγγελματικές επιλογές, 249
 Επαγγελματική ολοκλήρωση των νέων, 289
 Απασχόληση και επαγγελματικές ικανότητες, 290

Οικογένεια και επαγγελματικές οργανώσεις, 294
 Γυναίκες και επαγγελματική εκπαίδευση, 295
 Συνδικάτα, εργαζόμενοι και επαγγέλματα, 306
 Εργαζόμενοι και επαγγελματική ενημέρωση, 308
 Εργασία, άνθρωποι και επάγγελμα, 311
 Τεχνολογικοί νεωτερισμοί και επαγγέλματα, 313
 Αντιρροστές συνείδησης και επαγγελματική ζημία, 537
 Λαϊκοί και επαγγελματική ενασχόληση, 543
 Λαϊκοί και επαγγελματική συγκρότηση, 546
 Αποστολή και επαγγελματικό περιβάλλον, 550

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΟ ΣΩΜΑ

Επαγγελματικά και δι-επαγγελματικά σώματα, 92

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ - ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΕΣ

- Πρόοδος και ευθύνη των επαγγελματιών, 376
 Επαγγελματικότητα της χριστιανικής κοινότητας, 529
 Επαγγελματίες των μέσων επικοινωνίας, 562

ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

- Βιομηχανική Επανάσταση και εργατικό πρόβλημα, 88
 Κοινωνικό πρόβλημα και Βιομηχανική Επανάσταση, 94
 Βιομηχανική Επανάσταση, πρόκληση για την Εκκλησία, 267
 Βιομηχανική Επανάσταση και νέα εργασία, 311
 Γαλλική Επανάσταση και χριστιανικές ιδέες, 390*

ΕΠΑΡΚΕΙΑ - ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ - ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΤΗΤΑ

- Οικογένεια, κοινωνία και κριτήρια λειτουργικά, 221
 Οργάνωση της εργασίας και παραγωγικότητα, 311
 Οικονομική επάρκεια και αλληλέγγυα ανάπτυξη, 332
 Επιχειρήσεις και λογική της αποτελεσματικότητας, 338
 Επιχειρηματίες και κριτήρια οικονομικής δραστηριότητας, 344
 Οικονομικότητα και επάρκεια του συστήματος, 346
 Αγορά και επαρκή αποτελέσματα, 347
 Οικονομία και επαρκείς δημόσιες υπηρεσίες, 352

- Κράτος, αγορά και παραγωγικά αποτελέσματα, 353
 Δημόσια παρέμβαση και κριτήρια παραγωγικότητας, 354
 Ανάπτυξη, αλληλεγγύη και επαρκής χρηματοδότηση, 355
 Οικονομικά ιδρύματα και παραγωγικότητα, 369
 Αμφισβητήσεις και επαρκής νομική αρχή, 439
 Αναθεώρηση της οικονομίας και ανάπτυξη, 564

ΕΠΙΚΟΥΡΙΚΟΤΗΤΑ

- Επικουρικότητα και κοινωνική διδασκαλία, 77, 160, 185
 Κράτος, επικουρικότητα και ιδιωτικός τομέας, 91
Quadragesimo anno και αρχή της επικουρικότητας, 91, 186
 Αρχή της επικουρικότητας, 186-188
 Συμμετοχή και επικουρικότητα, 189
 Κράτος, οικογένεια και επικουρικότητα, 214, 252
 Κράτος, επικουρικότητα και αλληλεγγύη, 351
 Επικουρικότητα, δημόσια αρχή και πρωτοβουλία, 354, 449
 Αλληλεγγύη και επικουρικότητα, 356
 Κράτος, επικουρικότητα και ιδιωτικές οργανώσεις, 357, 418
 Δημοκρατία και αρχή της επικουρικότητας, 417
 Πολιτική κοινότητα, αστική κοινωνία και επικουρικότητα, 419
 Διεθνής πολιτική αρχή και επικουρικότητα, 441
 Αλληλεγγύη, φτώχεια και επικουρικότητα, 449

Επικουρικότητα, λαϊκοί και πολιτική δράση, 565

ΕΠΙΣΚΟΠΙΚΕΣ ΔΙΑΣΚΕΨΕΙΣ

Επισκοπικές Σύνοδοι και Σύνοψη, 7, 8

ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ

Σύνοψη, επίσκοποι και Επισκοπικές Σύνοδοι, 7

Επίσκοποι, πρώτοι παραλήπτες της Σύνοψης, 11

Κοινωνική διδασκαλία και Διδακτικό Σώμα των επισκόπων, 79

Κοινωνική διδασκαλία, επίσκοποι και Πάπας, 80, 87

Mit brennender Sorge και Γερμανοί επίσκοποι, 92

Επίσκοπος και ευαγγελισμός της κοινωνίας, 539

Επίσκοπος και διάδοση της κοινωνικής διδασκαλίας, 539

ΕΠΙΣΤΗΜΗ

Αυτονομία της γήινης πραγματικότητας και επιστήμες, 45

Κοινωνική διδασκαλία και ανθρωπιστικές επιστήμες, 76, 78

Άνθρωπος και επιστημονικά προγράμματα, 132

Επιστημονικές γνώσεις και άνθρωπος, 179

Αλληλεγγύη και επιστημονική γνώση, 195

Εργασία, κεφάλαιο και επιστημονική πρόοδος, 279

Εργασία και επιστημονική ανάλυση, 279

Εργασία και συνεισφορά των επιστημόνων, 318

Ηθική, οικονομία και επιστημονικό περιβάλλον, 331

Κοινωνία και λάτρες των οικονομικών επιστημών, 333

Επιστημονικές γνώσεις και ανεργία, 363

Χριστιανοί και εξέλιξη της επιστήμης, 456

Θετικά αποτελέσματα της επιστήμης, 457

Επιστήμη και εφαρμογές στο περιβάλλον, 458

Επιστημονική εφαρμογή και άνθρωπος, 459

Επιστημονική έρευνα και επιστημολογική ιδεολογία, 462

Περιβάλλον και νέες επιστημονικές δυνατότητες, 465, 468

Κίνδυνοι και αντιφατικά επιστημονικά δεδομένα, 469

Νέες βιοτεχνολογίες και επιστήμονες, 472

Ευθύνη και επιστημονικές επεμβάσεις, 473

Επιστήμονες και διατροφή, 477

Χριστιανισμός και επιστήμη του ευ ζην, 523

Ενασχόληση του λαϊκού και περιβάλλον της επιστήμης, 543

Καθολική ένωση και ιατρική επιστήμη, 550

Πολιτισμός και επιστημονική έρευνα, 554

Οικονομική επιστήμη και οικονομία, 564

Λαϊκοί, αντίληψη και κοινωνικές επιστήμες, 568

Αντίληψη και επιστημονική έρευνα, 569

Νόημα της ζωής και επιστημονική πρόοδος, 575

ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΑΣ

- Σχέσεις ανάμεσα σε εργαζόμενους και επιχειρηματίες, 279
- Συνδικάτα και επιχειρηματίες, 305
- Ρόλος του επιχειρηματία και του διοικητικού στελέχους, 344
- Επιχειρηματίας, εργασιακή δραστηριότητα και οικογένεια, 345
- Επιχειρηματίες, βιοτεχνολογία και κοινό καλό, 478
- Εκκλησιαστικές συναθροίσεις και επιχειρηματίες, 550
- Οικονομία και ενώσεις επιχειρηματιών, 564

ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ

- Εκκλησία και κόσμος της επιχειρηματικότητας, 70
- Πίος ΙΒ΄ και επιχειρηματικές κατηγορίες, 93
- Εργασία, ανθρώπινο κεφάλαιο και επιχειρηματικότητα, 278
- Ελεύθερη εργασία και επιχειρηματικότητα, 315
- Ανθρώπινη εργασία και επιχειρηματικότητα, 337
- Δημιουργικότητα και επιχειρηματικός ανταγωνισμός, 343
- Επιχειρηματικές δραστηριότητες και ευθύνη, 344
- Αγορά και επιχειρηματικές προσπάθειες, 347
- Κράτος και επιχειρηματικές δυνάμεις, 354
- Δημόσια χρηματοδότηση και επιχειρηματικές δυνάμεις, 355

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ

- Κοινό καλό και επιχειρήσεις οικονομικού χαρακτήρα, 165
- Κεφάλαιο και μέσα παραγωγής της επιχείρησης, 276
- Απασχόληση, κράτος και δραστηριότητα των επιχειρήσεων, 291
- Επιχειρήσεις, πολιτική της εργασίας και οικογένεια, 294
- Συνδικάτα, εργαζόμενοι και συγχωνεύσεις επιχειρήσεων, 308
- Μοντέλο μεγάλης επιχείρησης, 309
- Επιχειρήσεις και ελαστικότητα των αγορών εργασίας, 312
- Παραγωγική αποκέντρωση και επιχειρήσεις, 315
- Οικονομία της αγοράς και ρόλος των επιχειρήσεων, 335
- Επιχειρήσεις, κοινό καλό και κοινωνική λειτουργία, 338
- Επιχείρηση, κοινωνία του κεφαλαίου και άνθρωποι, 338
- Παράγοντες της επιχείρησης, 339
- Συνεταιριστικές επιχειρήσεις, 339
- Μικρές και μεγάλες επιχειρήσεις, 339
- Βιοτεχνικές και γεωργικές επιχειρήσεις, 339
- Επιχείρηση, κέρδος και προστασία του ανθρώπου, 340, 347
- Επιχείρηση και κοινωνική οικολογία της εργασίας, 340
- Επιχείρηση του σήμερα και νέες ευθύνες, 342, 344
- Κράτος, οικονομική δραστηριότητα και επιχειρήσεις, 351
- Κράτος, επιχειρήσεις και κοινό καλό, 354
- Καταναλωτές και προϊόντα επιχειρήσεων, 359

ΕΡΓΑ ΑΓΑΠΗΣ

Εκκλησία και έργα αγάπης, 184
Εορταστική ανάπαυση και έργα αγάπης, 284

ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΟΣ

Rerum novarum και μισθωτοί εργαζόμενοι, 89
Quadragesimo anno, μισθός και εργαζόμενος, 91
Δικαιώματα και εκμετάλλευση των εργαζομένων, 158
Προστασία των δικαιωμάτων των εργαζομένων, 264
Εργαζόμενος, χέρι του Χριστού, 265
Κατακτήσεις και εκμετάλλευση των εργαζομένων, 267
Rerum novarum και αξιοπρέπεια των εργαζομένων, 268
Ο εργαζόμενος ως δύναμη-εργασίας, 271
Ανθρώπινο κεφάλαιο και εργαζόμενοι, 278
Εργασία, κεφάλαιο και εργαζόμενοι, 279
Συμμετοχή των εργαζομένων στην ιδιοκτησία, 281
Πολιτική οικονομία και εργαζόμενοι, 288
Ανεργία και εργαζόμενοι, 289
Ξένα εργατικά χέρια και ντόπιοι εργαζόμενοι, 298
Τα δικαιώματα των εργαζομένων, 301
Σωστός μισθός και εργαζόμενος, 302, 303
Απεργία και εργαζόμενοι, 304
Συνδικάτα των εργαζομένων, 305
Συνδικάτο και κοινωνική συνείδηση των εργαζομένων, 307
Συνδικάτα, νέες μορφές δράσης και εργαζόμενοι, 308

Ενώσεις των εργαζομένων και ευθύνη, 309
Ανταγωνισμός και προστασία του εργαζόμενου, 314
Ανεπίσημη οικονομία και εργαζόμενος, 316
Ιστορικές μορφές και δικαιώματα του ανθρώπου που εργάζεται, 319
Ανισορροπίες και αξιοπρέπεια του ανθρώπου που εργάζεται, 321
Παγκοσμιοποιημένη εργασία και άνθρωπος που εργάζεται, 322
Επιχείρηση, κέρδος και άνθρωπος που εργάζεται, 340
Ο ρόλος εκείνου που εργάζεται και διαχείριση, 412
Κοινωνική διδασκαλία και ενώσεις εργαζομένων, 550
Χριστιανικές συναθροίσεις και εργαζόμενοι, 564

ΕΡΓΑΣΙΑ

Χριστιανική σωτηρία και πραγματικότητα της εργασίας, 1
Αγάπη, άνεργοι και εργασία, 5
Εκκλησία και σημασία της καθημερινής εργασίας, 51
Χριστιανική ελπίδα, εργασία και παρουσία πραγματικότητα, 56
Εργασία και οικονομία της σωτηρίας, 62
Κοινωνική διδασκαλία, ευαγγελισμός και εργασία, 67
Εκκλησία, ευαγγελισμός της κοινωνίας και εργασία, 70
19ος αιώνας και σύγκρουση ανάμεσα σε εργασία και κεφάλαιο, 88
Rerum novarum και διδασκαλία της εργασίας, 89, 267
Quadragesimo anno, κεφάλαιο και εργασία, 91

- Laborem exercens* και εργασία, 101
- Άτομο με ειδικές ανάγκες και συνθήκες εργασίας, 148
- Ανθρώπινα δικαιώματα και δικαίωμα συμμετοχής στην εργασία, 155
- Κοινό καλό και δικαίωμα στην εργασία, 166
- Προορισμός των αγαθών, γη και εργασία, 171
- Πλούτη και εργασία των ανθρώπων,, 174
- Ιδιοκτησία, εργασία και κυριαρχία στη γη, 176
- Διανομή της γης και αγορά εργασίας, 180
- Συμμετοχή και κόσμος της εργασίας, 189
- Ελευθερία και το να αποφασίζεις για την εργασία σου, 200
- Αγία Οικογένεια και μάθημα εργασίας, 210*
- Ηλικιωμένοι και συνεισφορά στο εργασιακό πλαίσιο, 222
- Παιδιά και εργασία ανηλίκων, 245
- Οικογένεια, εργασία και οικογενειακός μισθός, 250
- Εργασία της γυναίκας στην οικογένεια, 251
- Θεός, άνθρωπος και κάλεσμα να δουλέψει τη γη, 255
- Εργασία και πρωταρχική κατάσταση του ανθρώπου, 256
- Εργασία τιμημένη, αλλά όχι μέχρι σημείου λατρείας, 257
- Σάββατο και σκλαβιά της εργασίας, 258
- Ιησούς και εκτίμηση της εργασίας, 259
- Ιησούς και σκλαβιά της εργασίας, 260
- Ιησούς, Σάββατο και σημασία της εργασίας, 261
- Εργασία, υπηρεσία και η μεγαλοσύνη του Θεού, 262
- Εργασία και καθαγιασμός, 263
- Η προσωρινότητα του κόσμου και εργασία, 264
- Πατέρες και εργασία ως *opus humanum*, 265
- Εργασία, άνθρωπος και θεική σοφία, 266
- Εργασία, προσήλωση και προσευχή, 266
- Πορεία της Ιστορίας και κατακτήσεις της εργασίας, 267
- Rerum novarum* και νομοθεσία της εργασίας, 268
- Laborem exercens* και όραμα της εργασίας, 269
- Αντικειμενική και υποκειμενική διάσταση της εργασίας, 270, 271
- Η εργασία είναι για τον άνθρωπο, 272
- Κοινωνική διάσταση της εργασίας, 273
- Εργασία και υποχρέωση του ανθρώπου, 274
- Εργασία και ταυτότητα του ανθρώπου, 275
- Εργασία και συντελεστής παραγωγής, 276
- Σχέσεις ανάμεσα σε εργασία και κεφάλαιο, 277
- Εργασία και ανθρώπινο κεφάλαιο, 278
- Σύγκρουση ανάμεσα σε εργασία και κεφάλαιο, 279
- Αλλοτρίωση στην εργασία και της εργασίας, 280
- Εργασία και συμμετοχή των εργαζομένων, 281
- Εργασία και ιδιωτική ιδιοκτησία, 282, 283
- Εορταστική ανάπαυση και εργασία, 284
- Εργασία, θεμελιώδες δικαίωμα, 287
- Η εργασία είναι αναγκαία, 287
- Εργασία, πλήρης απασχόληση και προοπτικές, 288, 289

- Εργασιακή πορεία και σύστημα εκπαίδευσης, 290
- Κράτος και ενεργή πολιτική της εργασίας, 291
- Συνεργασία μεταξύ των κρατών και εργασία, 292
- Τριτογενής τομέας και προώθηση της εργασίας, 293
- Εργασία και οικογενειακή ζωή, 294
- Εργασία και γυναίκες, 295
- Δικαιώματα των γυναικών στην εργασία, 295
- Εργασία ανηλίκων, 296
- Μετανάστες και ζήτηση εργασίας, 297
- Μετανάστες και εργασία στις χώρες προέλευσης, 298
- Αγροτική εργασία και αλλαγές στη γεωργία, 299
- Δικαιώματα των εργαζομένων, 301
- Αμοιβή και σχέσεις εργασίας, 302
- Απεργία και συνθήκες εργασίας, 304
- Συνδικάτα και κόσμος της εργασίας, 305
- Κόσμος της εργασίας και συνεργασία, 306
- Συνδικάτα, πολιτική εξουσία και εργασία, 307
- Νέες μορφές συνδικαλιστικής δράσης και εργασία, 308
- Ενώσεις των εργαζομένων και δικαιώματα στην εργασία, 309
- Παγκοσμιοποίηση και εργασία, 310-314
- Εργασία στις βιοτεχνίες και ανεξάρτητη εργασία, 315
- Ανεπίσημη οικονομία, εργασία και κανόνες, 315
- Res novae* της εργασίας και ρόλος του ανθρώπου, 317
- Μηχανιστικές ερμηνείες και εργασία, 318
- Αλλαγές, εργασία και σταθερές ανάγκες, 319
- Επιστήμονες, άνθρωποι του πολιτισμού και εργασία, 320
- Εργασία και αλληλέγγυα ανάπτυξη, 321
- Νέα εργασία και φυσική ροπή των ανθρώπων να δημιουργούν σχέσεις, 322
- Επιχειρηματικότητα και ρόλος της ανθρώπινης εργασίας, 337
- Επιχείρηση, κοινωνία ανθρώπων και εργασία, 338
- Συνεταιριστικές και βιοτεχνικές επιχειρήσεις και εργασία, 339
- Επιχείρηση, άνθρωποι και παραγωγικότητα της εργασίας, 340
- Επιχειρηματικός ανταγωνισμός και εργασία, 343
- Εργασιακή δραστηριότητα στην επιχείρηση και οικογένεια, 345
- Κράτος, οικονομία και ευκαιρίες εργασίας, 351
- Καταναλωτές και εργασία στις επιχειρήσεις, 359
- Διεθνής οικονομία και αλληλέγγυα εργασία, 373
- Γένεσις*, άνθρωπος και εργασία, 428
- Εκκλησία, Κράτος, άνθρωπος και ζωή εργασίας, 445
- Προπατορικό αμάρτημα και ευγένεια στην εργασία, 452
- Άνθρωπος και δημιουργία του κόσμου με την εργασία, 460
- Περιβάλλον, ευθύνη και εργασία, 467
- Χριστιανική ανθρωπολογία και εργασία, 522
- Λαϊκοί και περιβάλλον της εργασίας, 543, 551
- Λαϊκοί και αρμονία ανάμεσα σε ζωή, πίστη και εργασία, 546
- Συναθροίσεις και εργασία διάπλασης, 549

Άνθρωπος και σημασία της εργασίας, 575

ΕΡΓΑΤΗΣ

Εκκλησία και εργατικό πρόβλημα, 88, 267

Rerum novarum και βιομηχανικοί εργάτες, 89

Rerum novarum και εργατικό πρόβλημα, 90

Ιωάννης ΚΓ΄ και εργατικό πρόβλημα, 94
Ιησούς και μαθητές ως εργάτες, 259

Rerum novarum και και εργατική κοινωνία, 268

Συγκρούσεις ανάμεσα σε εργασία, κεφάλαιο και εργάτες, 279

Κόσμος της εργασίας και ομοιογενής εργατική τάξη, 313

ΕΡΓΟΔΟΤΗΣ

Έμμεσος εργοδότης, 288

Εργοδότης και αμοιβή, 302

ΕΣΟΔΑ

Διανομή των εσόδων και δικαιοσύνη, 303

Ανεπίσημες οικονομικές δραστηριότητες και χαμηλό εισόδημα, 316

ΕΤΑΙΡΕΙΑ

Αμειβόμενη εργασία και εταιρεία, 302

Αποκέντρωση παραγωγής και εταιρείες, 315

Εταιρεία, κοινωνία προσώπων, 338

Βιοτεχνικές, γεωργικές και οικογενειακές εταιρείες, 339

Κέρδος και εταιρεία, 340

Δύσκολες αποφάσεις και εταιρεία, 343, 344

Εργαζόμενοι, περιουσία της εταιρείας, 344

Εταιρείες και οικογένεια, 345

ΕΥΑΓΓΕΛΙΟ

Τρίτη χιλιετία και αναγγελία του Ευαγγελίου, 2

Εκκλησία, Ευαγγέλιο και ανθρωπινή αξιοπρέπεια, 3, 51

Σύνοψη, Ευαγγέλιο και προβλήματα του ανθρώπου, 8

Χριστιανικές κοινότητες, καταστάσεις και Ευαγγέλιο, 11, 574

Αλληλεγγύη ανάμεσα στην Εκκλησία και στον κόσμο και Ευαγγέλιο, 18

Δέκα Εντολές και ο πλούσιος του Ευαγγελίου, 22

Εκκλησία, Βασίλειο του Θεού και Ευαγγέλιο, 50

Ευαγγέλιο του Ιησού και πρόβλεψη του μέλλοντος, 52

Κοινωνικές σχέσεις, πράξη και Ευαγγέλιο, 53

Κοινωνική διδασκαλία, Ευαγγέλιο και σχέσεις, 62

Γονιμοποιώντας την κοινωνία με το Ευαγγέλιο, 62

Κοινωνική διδασκαλία και Ευαγγέλιο του Βασιλείου, 63

Άνθρωπος και λυτρωτική οικονομία του Ευαγγελίου, 65

Κοινωνική διδασκαλία, Ευαγγέλιο και πραγματική ζωή, 66

Εκκλησία, αριμοδιότητα και Ευαγγέλιο, 68

Εκκλησία, διδασκάλισσα της αλήθειας και Ευαγγέλιο, 70

- Ευαγγελισμός της κοινωνίας και Ευαγγέλιο, 70, 71
- Δημόσια σπουδαιότητα του Ευαγγελίου, 71
- Εριμνεΐα και Ευαγγέλιο για τον άνθρωπο, 72
- Φιλοσοφία και Ευαγγέλιο για την κοινωνία, 77
- Ευαγγέλιο και κοινωνική διδασκαλία, 85-87
- Ανθρώπινα δικαιώματα και Ευαγγέλιο στους φτωχούς, 158
- Προορισμός των αγαθών και Ευαγγέλιο, 175
- Εκκλησία, φτωχοί και Ευαγγέλιο των μακαρισμών, 184
- Δικαιοσύνη, ευσπλαχνική αγάπη και Ευαγγέλιο, 206
- Συζυγική αγάπη, κοινωνικότητα και Ευαγγέλιο, 220
- Χριστιανικές οικογένειες και Ευαγγέλιο της ζωής, 231
- Βιομηχανική Επανάσταση και Ευαγγέλιο, 267
- Ιδανικό του βασιλιά, Ευαγγέλια και Ιησούς της Ναζαρέτ, 378
- Αντίρρηση συνείδησης και Ευαγγέλιο, 399
- Δημιουργία, μαθητής και Ευαγγέλιο, 453
- Ειρήνη και αναγγελία του Ευαγγελίου, 493
- Κοινωνική σημασία του Ευαγγελίου, 521
- Ανθρωπολογία, πολιτιστική ενσωμάτωση της πίστης και Ευαγγέλιο, 523
- Ευαγγέλιο και κοινωνική διάσταση, 526
- Παιδαγωγικοί θεσμοί, Ευαγγέλιο και γνώσεις, 532
- Ενασχόληση του λαού του Θεού και Ευαγγέλιο, 538
- Λαϊκοί, Ευαγγέλιο και επίγεια πραγματικότητα, 543
- Κοινωνική παιδεία και πολιτική και Ευαγγέλιο, 555
- Λαϊκοί, αντίληψη και Ευαγγέλιο, 568
- Ηθική διάσταση, αξίες και Ευαγγέλιο, 576
- Κοινωνικό πρόβλημα, Χριστός και Ευαγγέλιο, 577
- Ελπίδα, κοινωνική ενασχόληση και Ευαγγέλιο, 579
- Κοινωνικές σχέσεις, χριστιανική αγάπη και Ευαγγέλιο, 581
- ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΜΟΣ**
- Κοινωνική διδασκαλία, ευαγγελισμός και κοινωνία, 7, 10, 82
- Ευαγγελισμός και ανθρώπινη κοινωνία, 63
- Ευαγγελισμός και προώθηση του ανθρώπου, 66
- Κοινωνική διδασκαλία, μέσο ευαγγελισμού, 67
- Εκκλησία και δικαίωμα του ευαγγελισμού της κοινωνίας, 70, 71
- Εκκλησιαστική κοινότητα και ευαγγελισμός, 83
- Ιησούς και ο ευαγγελισμός της ανθρωπότητας, 259
- Εκκλησία και ελευθερία ευαγγελισμού, 426
- Κοινωνική διδασκαλία και νέος ευαγγελισμός, 523
- Κοινωνική ποιμαντική, ευαγγελισμός και κοινωνία, 524, 526
- Νέος ευαγγελισμός και έργα, 525
- Κοινωνική διδασκαλία, κατήχηση και ευαγγελισμός, 530
- Επίσκοπος και ευαγγελισμός της κοινωνίας, 539

ΕΥΗΜΕΡΙΑ

Κοινό καλό και κοινωνικο-οικονομική ευημερία, 170
 Άνθρωπος, αναγκαία ευημερία και ανάπτυξη, 172
 Πλούτη και ευημερία των ανθρώπων, 174
 Ιδιοκτησία, ιθαγενείς λαοί και ευημερία, 180
 Ηλικιωμένοι και ευημερία της οικογένειας, 222
 Αρχές και ευημερία των πολιτών, 229
 Οικογένεια και ευημερία των μελών της, 229, 238
 Μετανάστες, ευημερία των αναπτυγμένων χωρών, 297
 Οικονομική ευημερία και εισόδημα, 303
 Πλούσιες χώρες, ευημερία και πιο αδύναμες περιοχές, 374
 Άνθρωπος, ζωή εργασίας και ευημερία, 445
 Οικοσύστημα, ευημερία και μελλοντικές γενεές, 459
 Πρόσβαση στο νερό ευημερία των ανθρώπων, 484
 Βιβλική αποκάλυψη, ειρήνη και ευημερία, 489

ΕΥΘΑΝΑΣΙΑ

Δικαίωμα στη ζωή και ανομία της ευθανασίας, 155

ΕΥΘΥΝΗ - ΣΥΝΥΠΕΥΘΥΝΟΤΗΤΑ

Μοναδικό πεπρωμένο, ανθρωπότητα και συνυπευθυνότητα, 6
 Ευθύνη του Ποντιφικού Συμβουλίου για τη Δικαιοσύνη και την Ειρήνη, 7

Ευθύνη των Επισκοπικών Συνόδων, 8
 Αλήθεια του ανθρώπου και ευθύνη, 16
 Χριστιανική σωτηρία και ευθύνη, 40
 Κοινωνική διδασκαλία, Εκκλησία και ευθύνη, 69
 Ευαγγέλιο, πιστοί και ευθύνη, 70
 Άνθρωπος, κοινωνική διδασκαλία και ευθύνη, 81
 Εκκλησιαστική κοινότητα και ευθύνη, 83
 Κοινωνική διδασκαλία, λαϊκοί και ευθύνη, 83
Quadragesimo anno και ευθύνη, 91
 Άνδρας και γυναίκα, πλάσματα και ευθύνη, 113
 Αμαρτία και κοινωνική ευθύνη, 117
 Πολιτική ευθύνη και συμπεριφορά, 134
 Άνθρωπος, ελευθερία και ευθύνη, 135, 138, 200
 Ευθύνη του καλού και του κακού, 139
 Κοινωνικός πλουραλισμός και αίσθηση ευθύνης, 151
 Δικαιώματα και σχετική ευθύνη, 156
 Δικαιώματα και ευθύνη για το κοινό καλό, 158
 Αρχές της συνυπευθυνότητας, 163
 Κοινό καλό και ευθύνη, 167-169
 Προνομιακή μεταχείριση για τους φτωχούς και ευθύνη, 182, 183
 Αρχή της επικουρικότητας και ευθύνη, 186
 Συμμετοχή και άσκηση ευθύνης, 189
 Δημόσια ζωή και συνυπευθυνότητα, 189
 Αξίες και ευθύνη για τις πράξεις μας, 205
 Οικογένεια και κοινωνική ευθύνη, 213, 214, 258
 Ηλικιωμένοι και ευθύνη, 222
 Ευθύνη για την προστασία της οικογένειας, 225

- Υπεύθυνη πατρότητα και μητρότητα, 232
- Γονείς παιδαγωγοί και αίσθηση ευθύνης, 240
- Οικογένεια, ευθύνη και διαπαιδαγώγηση, 242
- Ευθύνη και σεξουαλική διαπαιδαγώγηση, 243
- Οικογένεια, οικογενειακή πολιτική και ευθύνη, 247
- Ευθύνη του συζύγου και του πατέρα, 251
- Άνθρωπος, έμβια όντα και ευθύνη, 255
- Ευθύνη του έμμεσου εργοδότη, 288
- Απασχόληση και ευθύνη του κράτους, 291
- Ενώσεις εργαζομένων και ευθύνη, 309
- Ελεύθερη εργασία και ευθύνη, 315
- Εργασία και ευθύνη των ανθρώπων του πολιτισμού, 320
- Καπιταλισμός και ευθύνη, 335
- Εταιρεία και ειδικές ευθύνες, 338
- Συνεταιριστικές επιχειρήσεις και ευθύνη, 339
- Οικονομικά σενάρια, επιχείρηση και ευθύνη, 342
- Επιχειρηματικός ανταγωνισμός και ευθύνη, 343
- Επιχειρηματικές ευθύνες, 344
- Αρχή του οικονομισμού και ευθύνη, 346
- Αγορά και δημόσια ευθύνη, 348
- Οικονομική πολιτική και ευθύνη, 354
- Κράτος, ιδιωτικές οργανώσεις και ευθύνη, 357
- Αγοραστική δύναμη και κοινωνική ευθύνη, 359
- Αλληλεγγύη ανάμεσα στις γενεές και ευθύνη, 367
- Παγκοσμιοποίηση, πολιτική και ευθύνη, 372
- Τεχνολογική πρόοδος και νέες ευθύνες, 376
- Λαός, άνθρωπος και ευθύνη, 385
- Αντίρρηση συνείδησης και ευθύνη, 399
- Βεβαίωση της ποινικής ευθύνης, 404
- Δημοκρατία και δομές της ευθύνης, 406
- Πολιτική ευθύνη και αντιπροσώπευση, 410
- Πολιτικά κόμματα και δημόσια ευθύνη, 413
- Εξωτερικό χρέος και ευθύνη, 450
- Κόσμος και υπεύθυνος οδηγός του ανθρώπου, 451
- Επιστήμη, τεχνολογία και ευθύνη, 457
- Εγωκεντρισμός και ευθύνη του ανθρώπου, 463
- Ανθρώπινη ευθύνη και περιβάλλον, 465, 466
- Ευθύνη, περιβάλλον και μελλοντικές γενεές, 467
- Ευθύνη, περιβάλλον και νομικό επίπεδο, 468
- Επεμβάσεις στη γη και ευθύνη, 473
- Βιοτεχνολογίες και ευθύνη, 476
- Βιοτεχνολογίες και ευθύνη των πολιτικών, 479
- Νερό και ευθύνη των δημόσιων οργανισμών, 485
- Ειρήνη και ευθύνη για την προώθησή της, 495
- Συλλογική ευθύνη για να αποφευχθεί ο πόλεμος, 498
- Ευθύνη του κράτους που δέχεται επίθεση και άμυνα, 500
- Συμβούλιο Ασφαλείας, ευθύνη και ειρήνη, 501
- Όπλα καταστροφής και ευθύνη, 509
- Αφοπλισμός, κράτη και ευθύνη, 510
- Τρομοκρατία, ένοχοι και ποινική ευθύνη, 514

Επίσκοπος, υπεύθυνος ευαγγελισμού, 539

Λαϊκοί και κοινωνικές ευθύνες, 543

Σύνεση και αίσθηση ευθύνης, 548

Μέσα επικοινωνίας και ευθύνη, 562

Πολιτική ζωή και καθήκοντα ευθύνης, 566

ΕΥΣΠΛΑΧΝΙΑ - ΕΛΕΟΣ - ΑΓΑΠΗ

Ενότητα της κοινωνικής διδασκαλίας και αγάπη, 3

Αγάπη και άνθρωποι αδελφοί εν Χριστώ, 3

Ένωση των τέκνων του Θεού εν αγάπη, 34

Αγάπη για όποιον δρα διαφορετικά, 43

Εντολή της αγάπης, 54, 580

Νόμος της αγάπης και ανθρώπινες σχέσεις, 54

Η αγάπη και τα έργα της, 56

Ανθρώπινη δράση και αγάπη, 58

Ο δεσμός της αγάπης και ευαγγελική τάξη, 66

Καθήκοντα αγάπης στην κοινωνική ζωή, 83

Τελειοποίηση της δικαιοσύνης και αγάπη, 89

Νέα κοινωνική τάξη και αγάπη, 91

Ευαγγελική αγάπη και τα κακά του κομμουνισμού, 92

Κοινωνική αλληλεγγύη, 103, 194*

Αδικίες και αμαρτία εναντίον της αγάπης, 137

Αγάπη και μερισμός των αγαθών της πλάσης, 171

Προνομιακή μεταχείριση για τους φτωχούς και αγάπη, 182

Αδελφική αγάπη και ελεημοσύνη στους φτωχούς, 184

Η σχέση ανάμεσα στην αγάπη και στη δικαιοσύνη, 184, 206

Αλληλεγγύη και αγάπη, 196, 196*

Δεσμοί ανάμεσα στην αρετή, στις κοινωνικές αξίες και στην αγάπη, 204

Αγάπη και αξίες, 205

Αγάπη, *forma virtutum*, 207

Κοινωνική αγάπη και πολιτική, 207, 208

Διαζευγμένοι που ξαναπαντρεύτηκαν και έργα ευσπλαχνίας, 226

Ολοκληρωμένη διαπαιδαγώγηση και η αρετή της αγάπης, 242

Ανθρώπινη εργασία και αγάπη, 266

Κυριακή και πράξεις ευσπλαχνίας, 285

Οικονομική δραστηριότητα και αγάπη, 326

Δομές της αμαρτίας και το πνεύμα της αγάπης, 332

Η υποχρέωση της ευσπλαχνίας και αγοραστική δύναμη, 359

Αγάπη και πολιτική συνύπαρξη, 392

Ευσπλαχνία, εξουσία και πνεύμα υπηρεσίας, 410

Οικουμενική αγάπη και διεθνής συνεργασία, 448

Μερισμός των αγαθών της γης και αγάπη, 481

Ειρήνη και αγάπη, 494, 520

Άσπλοι προφήτες και ευαγγελική αγάπη, 496

Αφιερωμένα πρόσωπα και ποιμαντική αγάπη, 540

Ενασχόληση των λαϊκών και ευαγγελική αγάπη, 543, 551

Κοινωνία και κοινωνική αγάπη, 552

Αγάπη, χριστιανική μαρτυρία και μαρτύριο, 570

Μάρτυρες, απόδειξη της ευαγγελικής αγάπης, 570

Πολιτική επιλογή και αγάπη, 573

Πιστοί και αμοιβαία αγάπη, 574

Ευαγγέλιο και αγάπη όλων, 576
 Αλληλεγγύη και υπεροχή της αγάπης, 580
 Αγάπη και μαθητές του Χριστού, 580
 Αγάπη, κυρία και βασίλισσα όλων των αρετών, 581
 Αγάπη και ο πλησίον ως άλλος εαυτός, 582
 Αγάπη και κοινωνική εντολή, 583

ΕΦΗΒΟΣ

Έφηβοι στρατιώτες και επανεκπαίδευση, 512

Z

ZΩΗ

Ιησούς Χριστός, Οδός, Αλήθεια και Ζωή, 1, 555
 Χριστιανική σωτηρία και νέα ζωή, 1
 Μέλλουσα ζωή, αίτημα και ανθρώπινο ζην, 14
 Αναζήτηση της αλήθειας και πληρότητα στη ζωή, 15
 Θεός, πολιτιστικές παραδόσεις και συνθήκες ζωής, 20
 Δέκα Εντολές και κοινωνική ζωή, 22
 Σαββατικό έτος και ζωή του λαού του Ισραήλ, 24
 Συνθήκη και ζωή του Ισραήλ, 24
 Ο Θεός δίνει ζωή σε καθετί που υπάρχει, 26
 Ρήξη στη σχέση με τον Θεό και ζωή, 27
 Θεϊκή ζωή και αγάπη του Θεού, 29
 Ευσπλαχνία του Θεού και νέα ζωή, 29
 Άγιο Πνεύμα και τρόπος ζωής του Χριστού, 29
 Ιησούς και το δώρο της ζωής Του, 32, 40

Ζωή εν Χριστώ και τριαδική ζωή στην Εκκλησία, 32
 Αγάπη, νόμος ζωής του λαού του Θεού, 33
 Κοινωνία, αντανάκλαση της ενδότερης ζωής του Θεού, 33
 Άνδρας, γυναίκα, προσωπική και κοινωνική ζωή και Θεός, 36
 Μέλλον και αιώνια κοινωνία ζωής, 38
 Άνθρωπος και χτίσιμο της κοινωνικής ζωής, 40
 Προσωπική και κοινωνική ζωή και αμαρτία, 41
 Μαθητής του Χριστού και νέα ζωή, 41
 Συνθήκες ζωής και κατάλληλη εξυγιάνση, 42
 Συμμετοχή στην υική ζωή του Χριστού, 45
 Θεός, Πατέρας και δωρητής ζωής, 46
 Ζωή εν Χριστώ και κοινωνικότητα του ανθρώπου, 52
 Χριστός, Πατέρας και Βασίλειο της ζωής, 57
 Εκκλησία, άνθρωπος και λόγος ζωής, 61
 Κοινωνική συνύπαρξη και ποιότητα της ζωής, 62
 Εκκλησία και ηθική ποιότητα της κοινωνικής ζωής, 62
 Ευαγγέλιο και πραγματική ζωή του ανθρώπου, 66
 Κοινωνική διδασκαλία και ζωή στην κοινωνία, 67
 Εκκλησία, ζωή στην κοινωνία και αμοδιότητα, 68
 Άνθρωπος, δώρο της σωτηρίας και ζωή, 70
 Κοινωνική διδασκαλία, ζωή και καταστάσεις του κόσμου, 73
 Σχέδιο του Θεού και ζωή του ανθρώπου, 74

- Καθήκοντα της δικαιοσύνης, αγάπη και κοινωνική ζωή, 83
- Λαϊκοί και κατάσταση ζωής, 83
- Ζωή των ανθρώπων και ροή των γεγονότων, 85
- Λέων ΙΓ', Εκκλησία και πραγματικότητα της δημόσιας ζωής, 90
- Χριστιανική ζωή και άθεος κομμουνισμός, 92
- Ζωή των χριστιανών και η παρουσία του Θεού στον κόσμο, 96
- Gaudium et spes* και οικονομικο-κοινωνική ζωή, 96
- Gaudium et spes* και χριστιανική ζωή, 96
- Populorum progressio* και οικονομική ζωή, 98
- Εργασία, παράδειγμα κοινωνικής ζωής, 101
- Κοινωνική ζωή και άνθρωπος, 106
- Θεός, άνθρωπος και πνοή της ζωής, 108
- Ζωή του ανθρώπου και αναζήτηση του Θεού, 109
- Ζωή του ανθρώπου στην Εδέμ και έλλειψη ικανοποίησης, 110
- Ένωση ανάμεσα σε άντρα και γυναίκα και υπηρεσία στη ζωή, 111
- Άνδρας και γυναίκα προστάτες της ζωής, 112
- Κάλεσμα στη ζωή και άλλα πλάσματα, 113
- Άνθρωπος, απαγόρευση του Θεού και δέντρο της ζωής, 115
- Θεός, πηγή ζωής, 115
- Αδελφός, εχθρικός στον αδελφό, και ζωή, 116
- Άνθρωπος και δικαίωμα στη ζωή, 118
- Δομές της αμαρτίας και ζωή ενός ατόμου, 119
- Ζωή, αμαρτία και σωτηρία εν Ιησού Χριστώ, 120
- Λόγος που έγινε άνθρωπος και ζωή του ανθρώπου, 121
- Άνθρωποι και αιώνια ζωή, 122
- Μειωτικές παρατηρήσεις και ζωή του ανθρώπου, 124
- Υλική ζωή και γήινη άποψη της ζωής, 128
- Εσωτερική ζωή και σωματίδιο της φύσης, 128
- Διατήρηση της ζωής και κοινωνία, 130
- Πλησίον και η ζωή του, 132
- Ζωή του ανθρώπου και περιορισμοί, 133
- Ηθικοποίηση της κοινωνικής ζωής και άνθρωποι, 134
- Ηθική ζωή και αξιοπρέπεια του ανθρώπου, 134
- Άνθρωπος, ελεύθερη πρωτοβουλία και κοινωνική ζωή, 135
- Αδικία και ηθική ζωή, 137
- Θεϊκός νόμος και φυσικός και ηθική ζωή, 140
- Φυσικός νόμος και συνθήκες ζωής, 141
- Ένωση των δύο και ζωή της οικογένειας, 147
- Άτομα με ειδικές ανάγκες και οικογενειακή ζωή, 148
- Κοινωνική ζωή, κοινωνικό ον και άνθρωπος, 149
- Συμμετοχή και κοινωνική ζωή, 151, 189
- Αξιοπρέπεια του ανθρώπου και ανθρωπινή ζωή, 153
- Ανθρώπινα δικαιώματα και στάδια της ζωής, 154
- Δικαίωμα στη ζωή, 155
- Δικαιώματα των εθνών και κοινοτική ζωή, 157
- Αρχές και ζωή της κοινωνίας, 160, 162, 163
- Κοινωνική ζωή και κοινό καλό, 164, 165, 167, 168

- Αναγκαία αγαθά και πραγματικά ανθρώπινη ζωή, 168
- Γη και συντήρηση της ανθρώπινης ζωής, 171
- Κοινοτική ιδιοκτησία και ζωή των ιθαγενών, 180
- Καλύτερες συνθήκες ζωής και ιδιοκτησία, 181
- Φτωχοί και συνθήκες ζωής, 182
- Συμμετοχή και δημόσια ζωή, 189
- Κοινοτική ζωή και δημοκρατία, 190
- Δημόσια ζωή και απολυταρχικά ή δικτατορικά καθεστώτα, 191
- Γραφειοκρατικός μηχανισμός και κοινωνική, πολιτική ζωή, 191
- Εκμετάλλευση και εσωτερική και διεθνής ζωή, 192
- Ιησούς της Ναζαρέτ, Χάρη και κοινωνική ζωή, 196
- Κοινωνικές αξίες και κοινωνική ζωή, 197
- Ελευθερία και κατάσταση της ζωής, 200
- Πλησίον σε κοινωνικό επίπεδο και η ζωή του, 208
- Οικογένεια, λίκνο της ζωής και της αγάπης, 209, 212
- Εκκλησία, οικογένεια και κοινωνική ζωή, 211
- Οικογένεια, περιβάλλον ζωής και παιδί, 212
- Οικογένεια, πρώτα χρόνια της ζωής και ηθικές αξίες, 213
- Γάμος, συζυγική κοινωνία και ζωή, 215
- Παιδιά και συζυγική ζωή, 218
- Ζωή, σύζυγοι και σημασία του γάμου, 220
- Ηλικιωμένοι και σχολείο της ζωής, 222
- Σεξουαλικότητα και ζωή, 223
- Αλήθεια της συζυγικής αγάπης και ζωή, 223
- Συμπληρωματικότητα και οικογενειακή ζωή, 224
- Διαξυγμένοι που ξαναπαντρεύτηκαν και εκκλησιαστική ζωή, 226
- Οικογένεια και εισαγωγή στην κοινωνική ζωή, 227
- Μετάδοση της ζωής και άτομα του ίδιου φύλου, 228
- Συζυγική αγάπη και υποδοχή της ζωής, 230
- Οικογένεια, βωμός της ζωής, 231
- Η ζωή είναι δώρο του Θεού, 231
- Οικογένεια και πολιτισμός της ζωής, 231
- Χριστιανικές οικογένειες και Ευαγγέλιο της ζωής, 231
- Ευαγγέλιο της ζωής και δικαίωμα στη ζωή, 231
- Υπεύθυνη πατρότητα και υποδοχή της ζωής, 232
- Άμβλωση και νοοτροπία κατά της ζωής, 233
- Αξιοπρέπεια της ζωής και συνθήκες, 234
- Γονείς, λειτουργοί της ζωής, 237
- Γενεές και ανθρώπινη ζωή, 237
- Μετάδοση της ζωής και διαπαιδαγώγηση, 239
- Μαρτυρία της ζωής και διαπαιδαγώγηση, 242
- Πολιτική και υποκειμενική ζωή της οικογένειας, 246
- Ενώσεις και ζωή της οικογένειας, 247
- Οικογένεια και οικονομική ζωή, 248
- Σπίτι, κέντρο της ζωής, 248
- Εργασία φροντίδας και ποιότητα της ζωής, 251
- Κρατικοί θεσμοί και ταυτότητα της οικογενειακής ζωής, 252
- Πολιτική και νομοθετική δράση και ζωή που γεννιέται, 252
- Εργασία και αξιοπρεπείς συνθήκες ζωής, 257

- Εργασία και νόημα της ζωής, 257, 264
 Ανάπαυση και ευχαριστία στον Θεό για τη ζωή μας, 258
 Θεός, Δημιουργός της ζωής, 258
 Ιησούς, ζωή στη γη και χειρωνακτική εργασία, 259
 Κυριαρχία στον κόσμο και ανθρώπινη ζωή, 260
 Εργασία και ευδαίμων ζωή του Θεού, 261
Resum novarum, εμπύχωση και κοινωνική ζωή, 268
 Ζωή του ανθρώπου και εργασία, 269
 Ελαστικότητα της εργασίας και οικογενειακή ζωή, 280
 Μέλη των ενδιάμεσων κοινωνικών στρωμάτων και ζωή, 281
 Ελεύθερος χρόνος και ζωή, 284
 Ανάγκες κοινωνικής χρησιμότητας και οικογενειακή ζωή, 284
 Στοχασμός και εσωτερική, χριστιανική ζωή, 285
 Παραδόσεις και πνευματική ζωή της κοινωνίας, 286
 Εργασία και ηθικές περιπλοκές στην κοινωνική ζωή, 287
 Αλλαγή απασχόλησης και όριο της ζωής, 290
 Κράτος και οικονομική ζωή, 291
 Εργασία και οικογενειακή ζωή, 294
 Θηλυκή ευφυΐα και κοινωνική ζωή, 295
 Μεταναστεύσεις και συνθήκες ζωής, 297
 Μετανάστες και κοινωνική ζωή, 298
 Σύγχρονη γεωργία και οικονομική ζωή, 299
 Αμειβόμενη εργασία και υλική ζωή, 302
 Συνδικαλιστικές οργανώσεις και κοινωνική ζωή, 305
 Ταξικός αγώνας και κοινωνική ζωή, 306
 Παραγωγικός κύκλος και ζωή των κοινοτήτων, 311
 Ανεπίσημη οικονομία και ρυθμός ζωής, 316
 Υλικά αγαθά και ζωή, 323
 Οικονομία και ποιότητα της ανθρώπινης ζωής, 326
 Οικονομική-κοινωνική ζωή και άνθρωπος, 331
 Ηθική και κοινωνική ζωή, 332
 Δικαίωμα στη συμμετοχή και οικονομική ζωή, 333
 Δημοκρατική ζωή και συνεταιριστικές επιχειρήσεις, 339
 Τοκογλυφία και ζωή πολλών ανθρώπων, 341
 Εταιρεία και ποιότητα ζωής, 345
 Περιττό, αναγκαίο και ζωή του φτωχού, 359
 Καταναλωτισμός και τρόπος ζωής, 360
 Πολιτισμοί και ερμηνευτικά κλειδιά της ζωής, 366
 Μοντέλα ανάπτυξης και πιο αντάξια ζωή, 373
 Πλούσιες χώρες και νόημα της ζωής, 374
 Κατανάλωση εμπορευμάτων και κοινωνική ζωή, 375
 Ζωή του ανθρώπου και υλική διάσταση, 375
 Υλικά αγαθά και ρυθμός ζωής, 375
 Ιησούς, υπηρεσία και προσφορά ζωής, 379
 Πολιτική αρχή και ήρεμη και γαλήνια ζωή, 381, 394
 Τάξη που δημιουργήσε ο Θεός και κοινωνική ζωή, 383
 Άνθρωπος, νόημα της ζωής και κοινωνική ζωή, 384
 Λαός και πληρότητα της ανθρώπινης ζωής, 385
 Λαός και συμμετοχή στη ζωή και στις αξίες, 386

- Αξία της κοινότητας και καθημερινή ζωή, 392
- Κοινό καλό και πολιτική ζωή, 407
- Συμμετοχή, δημοψηφισμα και κοινωνική ζωή, 413
- Πληροφορία και κοινωνική ζωή, 414
- Ελεύθερες ενώσεις και δημοκρατική ζωή, 418, 419
- Πληρότητα της ανθρώπινης ζωής και θεϊκή ευλογία, 428
- Νώε, Θεός και το απαράβιαστο της ανθρώπινης ζωής, 429
- Νέα ζωή εν Χριστώ και φυλετικές διακρίσεις, 431
- Μήνυμα και οικουμενικό όραμα της ζωής, 432
- Ηθικός νόμος και ζωή των ανθρώπων, 436
- Διεθνής ζωή, διάταξη και ηθική τάξη, 437
- Διεθνής κοινότητα και ζωή των κρατών, 439
- Διεθνείς οργανισμοί και κοινωνική ζωή, 440
- Κοινή γνώμη και διεθνής ζωή, 443
- Αιώνια σωτηρία και ζωή εργασίας, 445
- Πολιτική ζωή, υπανάπτυξη και φτώχεια, 447
- Συνθήκες ζωής, χριστιανοί και Χριστός, 455
- Αγάπη, αρχή νέας ζωής, 455
- Ανθρώπινη δραστηριότητα και συνθήκες ζωής, 456
- Ανάπτυξη και νέες μορφές ζωής, 459
- Επεμβάσεις και προέλευση της ανθρώπινης ζωής, 459
- Περιβάλλον και ηθική του σεβασμού για τη ζωή, 465
- Περιβάλλον υγιές και ασφαλές και τρόπος ζωής, 468, 486
- Ιθαγενείς, ζωή και περιβάλλον, 471
- Νερό, ηθικά κριτήρια και αξία της ζωής, 484, 485
- Ειρήνη και πληρότητα της ζωής, 489
- Ιησούς, χριστιανοί και ζωή εν ειρήνη, 491
- Βία και καταστροφή της ζωής, 496
- Ένοπλες δυνάμεις και θυσία της ζωής, 502
- Τρομοκρατικές επιθέσεις και καθημερινή ζωή, 513
- Τρομοκρατία και περιφρόνηση της ανθρώπινης ζωής, 514
- Χριστιανική πίστη και ζωή, 515
- Τελετουργία της Θείας Ευχαριστίας και χριστιανική ζωή, 519
- Reput novarum*, Εκκλησία και δημόσια ζωή, 521
- Χριστιανική μαρτυρία και περιβάλλοντα ζωής, 522
- Ποιμαντική δράση και τρόποι ζωής, 523
- Κοινωνική ποιμαντική και δημόσια ζωή, 527
- Κατήχηση και ευαγγελική ζωή, 529
- Κοινωνική διδασκαλία, ζωή αγιότητας και κοινωνική ζωή, 530
- Διάπλαση των λαϊκών και κοινωνική ζωή, 531
- Πρεσβύτερος και κοινωνική και πολιτική ζωή, 539
- Μοναχοί, ζωή και νέα ανθρωπότητα, 540
- Βάπτισμα, λαϊκοί και ζωή του Χριστού, 541
- Λαϊκοί, Ευαγγέλιο και μαρτυρία της ζωής, 543, 545, 579
- Επίπεδο της ζωής και άνθρωπος, 544
- Λαϊκοί και σύνθεση ανάμεσα στην πίστη και στη ζωή, 546, 554
- Λαϊκές συναθροίσεις και αποστολική ζωή, 549

Εκκλησιαστικές συναθροίσεις και κοινωνική ζωή, 550
 Λαϊκοί και υπηρεσία στην οικογενειακή ζωή, 551
 Λαϊκοί, συνθήκες ζωής και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, 552
 Λαϊκοί και δικαίωμα στη ζωή, 553
 Πολιτισμός και μορφές γερασμένης ζωής, 556
 Μειωτικές και ιδεολογικές απόψεις της ζωής, 558
 Πολιτισμός και ποιότητα της ζωής, 559
 Μυστήριο της ζωής και μυστήριο του Θεού, 559
 Αλήθεια, ανθρώπινη ζωή και μέσα επικοινωνίας, 562
 Ηθική, κοινωνική ζωή και πολιτική, 566, 568
 Αντίληψη, φτωχοί και ιερότητα της ζωής, 569
 Χριστιανική μαρτυρία και θυσία της ζωής, 570
 Λαϊκότητα, ηθικές αλήθειες και κοινωνική ζωή, 571
 Κόμμα και ανάγκες της χριστιανικής ζωής, 573
 Χριστιανική κοινότητα και δημόσια ζωή, 574
 Άνθρωπος και νόημα της ζωής του, 575
 Κοινωνική ζωή και θεϊκό σχέδιο, 577
 Χριστιανοί και κοινωνική ζωή, 579
 Χριστιανοί, ζωή και αγάπη, 580
 Κοινωνική ζωή και κοινωνιολογικά αναγνώσματα, 581
 Πιο ανθρώπινη κοινωνία και αγάπη στην κοινωνική ζωή, 582, 583

Η**ΗΘΙΚΗ**

Κοινωνική διδασκαλία, φιλοσοφία και ηθική, 77
Laborem exercens και ηθική της εργασίας, 101
 Ελευθερία και ηθικοί κανόνες, 138
 Χρήση των αγαθών και ηθικοκοινωνική διευθέτηση, 172
 Αλληλεξάρτηση και ηθικοκοινωνική δέσμευση, 192, 193
 Αγάπη, κριτήριο ολόκληρης της κοινωνικής ηθικής, 204
 Χριστιανική κοινότητα, οικογένεια και ηθικές αξίες, 229
 Διαπαιδαγωγικό έργο της οικογένειας και ηθικές αξίες, 238
 Γονείς, σεξουαλική διαπαιδαγώγηση και ηθικές αξίες, 243
 Οικογένεια και ηθικοκοινωνική τάξη της εργασίας, 249
 Υποκειμενική διάσταση της οικογένειας και ηθική αξία, 271
 Απασχόληση, κοινωνία και ηθική νομιμοποίηση, 288
 Χρόνος, εργασία και πρόκληση σε ηθικό επίπεδο, 311
 Πληροφορική οικονομία και ηθικά προβλήματα, 316
 Ανισορροπίες και αναγκαία ηθική εγγύηση, 321
 Καπιταλισμός, ελευθερία και ηθικό επίκεντρο, 355
 Διεθνείς οικονομικές σχέσεις και ηθικά κριτήρια, 364
 Χρηματοδοτικό σύστημα και ηθικές ανησυχίες, 369
 Οικονομία, κοινωνικό-πολιτιστικό σύστημα και ηθική, 375

Πολιτική κοινότητα και ηθική-θρησκευτική τάξη, 384
 Δημοκρατία και ηθικός σχετικισμός, 407
 Μέσα επικοινωνίας και ηθική διάσταση, 416
 Συνεργασία, εθελοντισμός και δημόσια ηθική, 420
 Ακέραιο περιβάλλον και ηθική διάσταση, 465
 Βιολογικές τεχνικές και ηθικά κριτήρια, 474
 Οικονομικές κυρώσεις και ηθικά κριτήρια, 507
 Λαϊκοί και ηθική διάσταση του πολιτισμού, 556
 Μέσα επικοινωνίας και ηθικές απαιτήσεις, 562
 Ηθική διάσταση κάθε προβλήματος, 569
 Νομοθετικές επιλογές και ηθικές απαιτήσεις, 570
 Λαϊκότητα, λαϊκισμός και φυσική ηθική, 572
 Λαϊκοί, πολιτικά όργανα και ηθικές απαιτήσεις, 573

ΗΘΙΚΟ - ΑΝΗΘΙΚΟ

Ανθρωπότητα και ηθική συνειδητοποίηση, 6
 Ηθικές όψεις των κοινωνικών υποθέσεων, 8
 Σύνοψη και ηθική αντίληψη, 10
 Σχέση ανάμεσα σε φύση, τεχνική και ηθική, 16
 Ουμανισμός και ηθικές αξίες, 19
 Δέκα Εντολές και οικουμενική ηθική, 22, 140
 Ηθικές ικανότητες και κοινωνικές αλλαγές, 42
 Εκκλησία και ηθική ποιότητα του κοι-

νωνικού ζην, 62
 Εκκλησία, διδασκαλία της αλήθειας της ηθικής, 70
 Εκκλησία, ηθικές αρχές και κοινωνική τάξη, 71
 Κοινωνική διδασκαλία και ηθική θεολογία, 72, 73
 Ανθρώπινη αξιοπρέπεια και ηθικές ανάγκες, 75
 Διδακτικό Σώμα της Εκκλησίας, λειτουργήματα και ηθική, 79
 Κοινωνική διδασκαλία και ηθική διδασχή, 80
 Κοινωνική διδασκαλία και ηθική τάξη, 82
 Κοινωνική διδασχή και ηθική αλήθεια, 83
Renim novarum και φυσική ηθική, 89
Quadragesimo anno και ηθικός νόμος, 91
Ραδιοφωνικά μηνύματα και ηθική, 93
 Πίος ΙΒ΄ και σχέση ανάμεσα σε ηθική και δίκαιο, 93
Gaudium et spes και ηθικές αλλαγές, 96
Sollicitudo rei socialis, ηθική και ανάπτυξη, 102
 Άνθρωπος, υποκείμενο των δικών του ηθικών πράξεων, 127
 Ηθικοποίηση της κοινωνικής ζωής, 134
 Ανθρώπινη ελευθερία και ηθικός νόμος, 136, 137
 Ελευθερία και ηθικά καλές πράξεις, 138
 Ελευθερία και φυσικός ηθικός νόμος, 140
 Ηθικές αλήθειες και βοήθεια της χάριτος, 141
 Φυσικός νόμος, ηθική και αστικός νόμος, 142
Διακήρυξη των δικαιωμάτων και ηθική πρόοδος, 152
 Ηθικό περιβάλλον και προσωπικότητα, 155

- Αρχές και ηθική έννοια, 163
 Κοινωνική διάσταση του ηθικού καλού, 164
 Κοινό καλό και δημόσια ηθική, 166
 Πολιτικοί θεσμοί και ηθικά αγαθά, 168
 Οικονομία και ηθικές αξίες, 174
 Δημόσια ζωή και ηθική ένταση, 189
 Αλληλεγγύη, ηθική αρετή, 193
 Διεθνής αλληλεγγύη και ηθική τάξη, 194
 Αρχές, αξίες και ηθικό αγαθό, 197
 Κοινωνικά προβλήματα και ηθική, 198
 Ελευθερία και το ηθικά αρνητικό, 200
 Δικαιοσύνη, θεμελιώδης ηθική αρετή, 201
 Οικογένεια και ηθικές αξίες, 213
 Ηλικιωμένοι και ηθικές αξίες, 222
 Γένος και ηθική συμπληρωματικότητα, 224
 Ανεργία και ηθικές εμπλοκές, 287
 Εργασία ανηλίκων, ηθικό πρόβλημα, 296
 Αγροτική μεταρρύθμιση και ηθική ακεραιότητα, 301
 Απεργία, βία, ηθικά απαράδεκτη, 304
 Ηθική σύνεση και νέα εργασία, 312
 Φτώχεια, ηθική αξία, 324
 Ανηθικότητα και συσσώρευση αγαθών, 328
 Ηθική και οικονομία, 330-335
 Οικονομική πρωτοβουλία και ηθική υποχρέωση, 336
 Επιχείρηση και ηθικά δικαιώματα, 338
 Τοκογλυφία, ηθικά καταδικαστέα, 341
 Επιχειρηματίες και ηθικές αιτιολογήσεις, 344
 Αγορά και ηθικοί στόχοι, 349
 Επένδυση, ηθική και πολιτιστική επιλογή, 358
 Αγοραστική δύναμη και ηθικές απαιτήσεις, 359
 Ηθικά αθέμιτο και μελλοντικές γενεές, 367
 Παγκοσμιοποίηση και ηθικές παράμετροι, 372
 Λαός, κοινωνία και ηθικό επίπεδο, 386
 Ανθρώπινα δικαιώματα και ηθικές απαιτήσεις, 388
 Πολιτική αρχή και ηθική τάξη, 394
 Αρχές, ηθικός νόμος και ηθική τάξη, 396
 Αρχές και ουσιώδεις ηθικές αξίες, 397
 Αρχές και υπακοή στην ηθική τάξη, 398
 Δικαίωμα στην αντίσταση και ηθικές αρχές, 401
 Ποινή και ηθική αξία της εξιλέωσης, 403
 Θανατική ποινή και ηθική ευαισθησία, 405
 Δημοκρατία και ηθικός νόμος, 407
 Ηθική διάσταση της αντιπροσωπείας, 410
 Πολιτική και ηθική διαφθορά, 411
 Κοινωνικές επικοινωνίες και ηθικές αρχές, 416
 Θρησκευτική ελευθερία και ηθική άδεια, 421
 Θρησκευτική ελευθερία και δημόσια ηθική, 422
 Δημοκρατική τάξη και ηθικές εμπλοκές, 424
 Εκκλησία και ηθική κρίση, 426
 Ανθρώπινη οικογένεια και η ηθική δύναμη της ελευθερίας, 432
 Ρατσισμός, ηθικά απαράδεκτος, 433
 Διεθνής τάξη και ηθικός νόμος, 436, 437
 Οικουμενικός ηθικός νόμος, 436
 Ηθική διάσταση της αλληλεξάρτησης, 442
 Τεχνολογία, αρχές και ηθικές αξίες, 458
 Περιβάλλον και ηθική τάξη, 461
 Βιοτεχνολογίες και ηθική νομιμότητα, 472

Φύση και ηθική ευθύνη του ανθρώπου, 473

Περιβάλλον, φτώχεια και ηθικός προσανατολισμός, 482

Πρόσβαση στο νερό και ηθικά κριτήρια, 484

Ειρήνη και ηθική τάξη της κοινωνίας, 494

Ηθικοί κίνδυνοι της προσφυγής στη βία, 496

Ηθικές ζημίες και ένοπλη σύγκρουση, 497

Επιθετικός πόλεμος, ανήθικος, 500

Ηθική νομιμοποίηση και ένοπλη δύναμη, 500

Προληπτική ένοπλη δράση και ηθική, 501

Στρατιωτικός ηθικά υποχρεωμένος και έγκλημα, 503

Ηθική υποχρέωση και εξάλειψη των ομάδων, 506

Συσσώρευση όπλων, ηθικά αδικαιολόγητη, 508

Τρομοκρατία κι ηθικοί κανόνες, 514

Ηθικότητα της κοινωνικής δράσης και άνθρωπος, 522

Κοινωνική ποιμαντική και χριστιανική ηθική, 526

Κατήχηση, διαμόρφωση και ηθική τάξη, 530

Κοινωνική διδασκαλία και ηθικές υποχρεώσεις, 532

Λαϊκοί, ηθική ζωή και αρμοδιότητες, 546

Λαϊκοί, σύνεση και ηθικές αρχές, 547

Σύνεση, πρόνοια και ηθικός σκοπός, 548*

Πολιτική ενασχόληση και προσδοκίες της ηθικής, 555

Ηθική κληρονομιά του καθολικισμού, 555

Πολιτισμός και ηθική ζωή των εθνών, 559

Μέσα επικοινωνίας και ηθική, 560

Ηθική αναβάθμιση της πολιτικής ζωής, 566

Αρχές, ηθικός νόμος και ελευθερία, 567

Λαϊκοί, αντίληψη και ηθικές αξίες, 568

Έννομη τάξη και ηθική τάξη, 569

Πολιτικό πρόγραμμα και ηθική, 570

Μαρτυρία και ηθικές ανάγκες, 570

Ηθική καθολική διδασκαλία και λαϊκότητα, 571

Λαϊκισμός και ηθική υποχρέωση, 572

Πίστη στον Θεό και ηθικές αρχές, 577

Πολιτιστική υπόθεση και ηθική έννοια, 577

Ηθικές πεποιθήσεις σημείο συνάντησης, 579

ΗΛΙΚΙΩΜΕΝΟΣ (πρβλ. ΓΗΡΑΤΕΙΑ)

Η συνεισφορά των ηλικιωμένων, 222

Ηλικιωμένοι σε κατάσταση δυστυχίας, 222

Οικογένεια και προσοχή στους ηλικιωμένους, 246

Κυριακή και προσοχή στους ηλικιωμένους, 285

ΗΝΩΜΕΝΑ ΕΘΝΗ

Διακήρυξη δικαιωμάτων και Ηνωμένα Έθνη, 152

Χάρτης των Ηνωμένων Εθνών και προσφυγή στη δύναμη, 438, 501

Οργανισμός των Ηνωμένων Εθνών, 440

Αγία Έδρα και σύστημα των Ηνωμένων Εθνών, 444

Ανθρωπιστικές αποστολές και των Ηνωμένα Έθνη, 502

Θ

ΘΑΝΑΤΙΚΗ ΠΟΙΝΗ

Κοινή γνώμη και θανατική ποινή, 405
Χώρες, μέτρα και θανατική ποινή, 405

ΘΕΙΑ ΠΡΟΝΟΙΑ

Πρόνοια του Θεού απέναντι στα τέκνα Του, 35
Ανθρώπινη δράση και πρόνοια του Θεού, 266
Κυβερνώντες, λειτουργοί της πρόνοιας του Θεού, 383

ΘΕΟΣ

Κοινωνική διδασκαλία και η αγάπη του Θεού, 3
Άνθρωπος αγαπημένος του Θεού, σχέσεις και δομές, 4
Ανθρωπολογία, αποκάλυψη και αγάπη του Θεού, 9
Θεός Δημιουργός και γήινη πραγματικότητα, 11
Σύνοψη και παρουσία του Πνεύματος του Θεού, 12
Κοινωνική διδασκαλία και τρόπος διαλόγου του Θεού, 13
Μαθητές και σχέδιο λύτρωσης του Θεού, 17
Εκκλησία, ουμανισμός και σχέδιο αγάπης του Θεού, 19
Θρησκευτική εμπειρία και αποκάλυψη του Θεού, 21
Αποκάλυψη του Θεού και ιστορικές πράξεις, 21
Συνθήκη, Θεός και Ισραήλ, 22
Δεκάλογος του Θεού και Ισραήλ, 22, 23
Ο Θεός εμπνέει τη δικαιοσύνη, 24

Σαββατικό έτος, Θεός και Ισραήλ, 24, 25
Σχέδιο του Θεού και αρχή της δημιουργίας, 26, 27
Ρήξη με τον Θεό και διάρρηξη των σχέσεων, 27
Θεός Πατέρας, Ιησούς και άνθρωποι, 28, 29
Ιησούς και σχέδιο αγάπης του Θεού, 29
Θεός και αποκάλυψη της τριαδικής Αγάπης, 30, 31
Θεός και εντολή της αμοιβαίας αγάπης, 32, 33
Τριαδικός Θεός και ανθρώπινο ήθος, 33
Ενότητα του ανθρώπινου γένους και η ενδότερη ζωή του Θεού, 33
Μυστήριο του Θεού, τριαδική Αγάπη και άνθρωπος, 34-37
Θεός, σωτηρία και άνθρωπος, 38-40
Θεός, πασχάλινο μυστήριο και νέα ζωή, 41
Θεός, χάρη και άνθρωπος, 43
Άνθρωπος και πράγματα που έπλασε ο Θεός, 44
Εγγύτητα του Θεού και ταυτότητα του ανθρώπινου, 45
Θεός, άνθρωπος, σύγκρουση και αγάπη, 46
Ύστατος σκοπός του ανθρώπου και Θεός, 47
Δώρο του Θεού και προορισμός της ανθρωπότητας, 48
Θεός και απολυταρχικό όραμα του κράτους, 48
Θεός, εγκόσμια ιδεολογία και πρόοδος, 48
Εκκλησία, ένωση με τον Θεό και ανθρώπινο γένος, 49
Εκκλησία, Βασιλείο του Θεού και σωτηρία, 49, 50, 51

- Θεός, λύτρωση, άνθρωπος και κοινωνικές σχέσεις, 52-55
- Φυσικός νόμος και Θεός Δημιουργός, 53
- Υπόσχεση του Θεού, άνθρωπος και αιώνια διαμονή, 56, 58
- Παρθένος Μαρία και σχέδιο αγάπης του Θεού, 59
- Η αλήθεια για τον Θεό που σώζει και αγάπη για τους φτωχούς, 59
- Άνδρας, γυναίκα, Εκκλησία και Βασίλειο του Θεού, 60
- Εκκλησία, θείο μυστήριο της αγάπης του Θεού, 60
- Εκκλησία, σκηνή για τη συντροφιά του Θεού, 60
- Εκκλησία, διαμονή του Θεού με τους ανθρώπους, 60
- Άνθρωπος, αγάπη του Θεού και Ιστορία, 60
- Κοινωνική διδασκαλία και Πνεύμα του Θεού, 63
- Κόσμος, πλασμένος από τον Θεό, και πρωταρχικός δεσμός, 64
- Κοινωνική διδασκαλία και άγγελμα του Θεού, 67
- Θεός, άνθρωπος και σωστικό δώρο, 70
- Κοινωνική διδασκαλία και το σχέδιο του Θεού για την πλάση, 74
- Πίστη, προσφορά του Θεού εν Χριστώ και άνθρωπος, 75
- Κοινωνική διδασκαλία και Λόγος του Θεού, 78
- Θεός και παραλήπτες της κοινωνικής διδασκαλίας, 84
- Διδακτικό Σώμα του Πίου ΙΒ΄ και Λόγος του Θεού, 93,
- Gaudium et spes* και λαός του Θεού, 96
- Μαρτυρία χριστιανών και παρουσία του Θεού, 96
- Εκκλησία, ανθρώπινη κοινωνία και οικογένεια του Θεού, 96
- Άνθρωπος, πλάσμα που θέλησε ο Θεός, 96
- Ανάπτυξη και αναγνώριση του Θεού, 98
- Κοινωνική διδαχή, αμοιβαιότητα, Θεός και άνθρωπος, 103
- Άνθρωπος, εικόνα του Θεού και αξιοπρέπεια, 105, 108
- Χριστός, τέλεια Εικόνα του Θεού, 105
- Άνθρωπος, πλάσμα του Θεού, 108
- Θεός, άνθρωπος, και αποκορύφωμα της δημιουργίας, 108
- Άνθρωπος και ουσιώδης σχέση με τον Θεό, 109
- Θεός, κοινωνική διάσταση και ανθρωπινή φύση, 110
- Ανθρώπινο ζευγάρι και εικόνα του Θεού, 111
- Ανθρώπινο ζευγάρι και δημιουργικότητα του Θεού, 111
- Θεός και ιερή, απαραβίαστη ζωή του ανθρώπου, 112
- Θεός, Κύριος της ζωής και του θανάτου, 112
- Θεός, Πρωταίτιος όλης της δημιουργίας, 113
- Θεός και καρδιά του ανθρώπου (πρβλ. *Εκ* 3, 11), 114
- Θεός, άνθρωπος και προπατορικό αμάρτημα, 115
- Αμαρτία, απομάκρυνση από τον Θεό και αλλοτρίωση, 116
- Κοινωνική αμαρτία και Θεός, 118
- Βούληση του Θεού, κέρδος και ισχύς, 119
- Θεός, αμαρτία και χριστιανική συμφιλίωση, 121, 122
- Πίστη, ιδεολογίες και Θεός, 126
- Άνθρωπος πλασμένος από τον Θεό και ενότητα ψυχής και σώματος, 127, 128
- Άνθρωπος, υπερβατικότητα και Θεός, 130

- Άνθρωπος και εκπλήρωση στον Θεό, 133
 Θεός, άνθρωπος και ελευθερία, 135, 136, 143, 199
 Θεός, θεϊκός και φυσικός νόμος, 140-142
 Θεός και ισότητα των ανθρώπων, 144
 Θεός και ένωση των δύο, άνδρα και γυναίκας, 147
 Θεός και άνθρωπος ως κοινωνικό ον, 149
 Ανθρώπινα δικαιώματα και Θεός Δημιουργός, 152, 153
 Αρχές και εντολή της αγάπης του Θεού, 160
 Η αλήθεια για τον Θεό και η κλήση του ανθρώπου, 167*
 Κοινό καλό και Θεός ως ύστατος σκοπός, 170
 Θεός, άνθρωποι και προορισμός των αγαθών, 171, 177, 181, 328, 481
 Ελεημοσύνη, πρακτική δικαιοσύνης και Θεός, 184
 Ιησούς, ο Θεός-μαζί-μας και αλληλεγγύη, 196
 Θεός, πλησίον και δικαιοσύνη, 201
 Σχέδιο του Θεού και ανθρώπινο ζευγάρι, 209
 Θεσμός του γάμου και Θεός, 215, 217
 Πολυγαμία και πρωταρχικό σχέδιο του Θεού, 217
 Γαμήλια συνθήκη, Θεός και άνθρωποι, 219, 219*
 Οικογένεια, Βασίλειο του Θεού και επίγεια πράγματα, 220
 Συζυγική αγάπη και πίστη στον Θεό, 225
 Διαζευγμένοι που ξαναπαντρεύτηκαν και Θεός, 226
 Ομοφυλόφιλοι και το σχέδιο του Θεού, 228
 Αναπαραγωγικό καθήκον και Θεός, 230-232, 234, 237
 Θεός Δημιουργός, άνθρωπος και γη, 255
 Η αμαρτία του Αδάμ και της Εύας και Θεός, 256
 Θεός, εργασία και σκοπός του ανθρώπου, 257
 Η ανάπαυση του Σαββάτου και Θεός, 258
 Άνθρωπος, πράγματα και Βασίλειο του Θεού, 260
 Εργασία, Σάββατο και Θεός, 261
 Ορατός κόσμος, δημιουργήθηκε από τον Θεό για τον άνθρωπο, 262
 Εργασία, κόσμος, άνθρωπος και Θεός, 265
 Ανθρώπινη δράση και δράση του Θεού, 266
 Άνθρωπος, εικόνα του Θεού και εργασία, 270, 275, 317
 Πιστοί, Κυριακή και λατρεία του Θεού, 284
 Υλικά αγαθά, φτώχεια και Θεός, 323-327
 Πλούτη, οικονομική δραστηριότητα και Θεός, 328, 329
 Ηθική, οικονομία και Θεός Δημιουργός, 330, 333
 Ανάπτυξη, άνθρωπος και κάλεσμα του Θεού, 373, 374
 Γνώση του Θεού και ανάπτυξη της ανθρώπινης κοινωνίας, 375
 Θεός, Ιστορία και χαρισματικοί άνθρωποι, 377
 Ιησούς, εξουσία και Θεός, 379
 Χριστιανοί, εξουσία και τάξη που καθορίστηκε από τον Θεό, 380-384
 Αρχές, κοινωνικά ανθρώπινα πλάσματα και Θεός, 393
 Θεός, αρχές και ηθική τάξη, 396

- Υπακοή στην εξουσία του Θεού, 398
 Υπακοή και συνείδηση και Νόμος του Θεού, 399
 Θρησκευτική ελευθερία και Θεός, 421
 Ένωση του ανθρώπινου γένους και Θεός, 428-432
 Άνθρωπος, Θεός και αιώνια σωτηρία, 445
 Πίστη του Ισραήλ και κόσμος ως δώρο του Θεού, 451-455
 Κόσμος, Θεός και εργατικότητα του ανθρώπου, 451, 452, 460
 Άνθρωπος, γη, δραστηριότητα και Θεός, 456, 457
 Δέσμευση του ανθρώπου και δύναμη του Θεού, 457
 Άνθρωπος, κόσμος, υπερβατικότητα και Θεός, 464
 Νερό, δώρο του Θεού, 484
 Άνθρωπος, κόσμος και μυστήριο του Θεού, 487
 Ειρήνη, Θεός και άνθρωπος, 488-492
 Ειρήνη, τάξη της κοινωνίας και Θεός, 494, 495
 Εξάλειψη ομάδων και εγκλήματα κατά του Θεού, 506
 Όπλα μαζικής καταστροφής και Θεός, 509
 Τρομοκράτες, μαρτύριο και Θεός, 515
 Ειρήνη, Εκκλησία και Θεός, 516
 Προσευχή για την ειρήνη και Θεός, 519, 519*
- Λόγος του Θεού και δράση των χριστιανών, 525
 Ευαγγελισμός, Θεός και άνθρωπος, 526
 Οδός της αγιοποίησης και αγάπη του Θεού, 530
 Εκκλησία, οι αδελφοί εβραίοι και ο μοναδικός Θεός, 538
 Αφιερωμένα πρόσωπα και σχέδιο του Θεού, 540
- Λαϊκοί, Βασίλειο του Θεού και επίγεια πράγματα, 541, 543
 Λαϊκοί, μαθητές του Χριστού και Θεός, 542
 Λαϊκή πνευματικότητα και μυστήριο του Θεού, 545
 Λόγος του Θεού και χριστιανική πορεία, 546
 Σύνεση, πραγματικότητα και σχέδιο του Θεού, 547
 Διδασκαλία της Εκκλησίας, άνθρωποι του Θεού, 551
 Πολιτισμός και νοσταλγία του Θεού, 554
 Το μυστήριο του Θεού στο κέντρο κάθε πολιτισμού, 559
 Άνθρωπος και ανεξαρτησία από τον Θεό, 560
 Θεός και εκπλήρωση της ζωής του ανθρώπου, 562
 Ανθρώπινο πλάσμα, Θεός και νόημα της ύπαρξης, 576
 Πίστη στον Θεό και ηθικές αρχές, 577
 Θεός, άνθρωπος, κακό και καλό, 578
 Αγάπη, Θεός και άνθρωπος, 582
 Αγάπη και αναφορά στον Θεό, 583
- ΘΕΣΜΟΙ**
- Σχέδιο του Θεού Δημιουργού και θεσμοί του ανθρώπου, 11
 Θεσμοί, εξυγίανση, δικαιοσύνη και καλό, 42
 Εκκλησία και δημόσιοι θεσμοί, 71
 Θεσμοθέτηση επαγγελματιών σωματιών, 92
 Άνθρωπος, θεσμοί και ενοχές, 120
 Θεσμοί και ανάπτυξη του ανθρώπου, 131
 Ανθρώπινη συνύπαρξη και θεσμοί, 134

- Θεσμοί και συμμετοχή στην κοινωνική ζωή, 151
 Αρχές της κοινωνικής διδασκαλίας και θεσμοί, 163
 Πολιτικοί θεσμοί και αναγκαία αγαθά, 168
 Επίδραση της ιδιοκτησίας και θεσμοί, 181
 Επικουρικότητα, θεσμική βοήθεια, 186
 Θεσμική αναπλήρωση, 188
 Σχέσεις ανάμεσα σε πολίτη και θεσμούς, 191
 Αλληλεγγύη και θεσμοί, 193
 Υπεύθυνοι και αλλαγές στους θεσμούς, 197
 Αξίες και κοινωνικοί θεσμοί, 205
 Οικογένεια, θεϊκός θεσμός, 211
 Θεσμός της οικογένειας και άνθρωποι, 211
 Θεσμός της οικογένειας και κοινωνική διευθέτηση, 211
 Θεσμός του Χριστού και γάμος, 219
 Οικογένεια, φυσικός θεσμός, 225
 Θεσμικός χαρακτήρας του γάμου, 225, 229
 Θεσμοί του κράτους και δικαίωμα στη ζωή, 231
 Οικογένεια και σχολικοί θεσμοί, 240
 Γονείς και παιδαγωγικοί θεσμοί, 241, 243
 Οικογένεια, ανέχεια και θεσμοί, 246
 Θεσμοί του κράτους και οικογένεια, 247
 Κρατικός θεσμοί και η προτεραιότητα της οικογένειας, 252
 Αστικοί θεσμοί και προτεραιότητα της οικογένειας, 254
 Θεσμός της ημέρας του Κυρίου, 284
 Έμμεσος εργοδότης ως θεσμός, 288
 Θεσμοί και ξένα εργατικά χέρια, 298
 Δικαιώματα της εργασίας και θεσμικές διαδικασίες, 305
 Θεσμοί και αξιοπρέπεια στην εργασία, 319
 Ελεύθερη αγορά, σημαντικός θεσμός, 347
 Ελεύθερη αγορά, απάνθρωπος θεσμός, 348
 Οικονομική δραστηριότητα και θεσμικό κενό, 352
 Αξία τίτλων χαρτοφυλακίου και χρηματοδοτικοί θεσμοί, 369
 Θεσμικές λύσεις και οικονομικό σύστημα, 369
 Διεθνείς οικονομικοί και χρηματοδοτικοί θεσμοί, 371
 Διεθνείς πολιτικοί θεσμοί, 372
 Χριστιανοί και ανθρωπίνι θεσμοί, 380
 Πνευματικές αξίες και κοινωνικοί θεσμοί, 386
 Ενδιάμεσοι σχηματισμοί και θεσμοί, 394
 Πολιτική διαφθορά και δημόσιοι θεσμοί, 411
 Γραφειοκρατία και θεσμοί, 412
 Πολιτικές κοινότητες και θεσμοί, 424
 Εκκλησία και θεσμική λύση, 424
 Ηνωμένα Έθνη, θεσμικός χώρος και ειρήνη, 440, 441
 Ενώσεις, θεσμοί, ανθρώπινα δικαιώματα, 443
 Αββαιότητα των θεσμών και φτώχεια, 447
 Οικολογικά κινήματα και θεσμικά χαρακτηριστικά, 463
 Παιδαγωγικοί καθολικοί θεσμοί, 532
 Κοινωνικές Εβδομάδες, εποικοδομητικός θεσμός, 532
 Επίσκοπος, θεσμοί και κοινωνική διδασκαλία, 539
 Θεσμοί και δράση των λαϊκών, 543
 Κοινωνικοί θεσμοί και το καλό όλων, 552
 Πιστοί και θεσμικά καθήκοντα, 565, 566

Ηθική και αναληγσία των θεσμών, 566
 Δημοκρατία και νόμιμοι θεσμοί, 567

ΘΕΣΜΟΣ - ΙΔΡΥΜΑ

ΓΑΜΗΛΙΟΣ:

Ιησούς και αξιοπρέπεια του γαμήλιου θεσμού, 210
 Γαμήλιος θεσμός και θεϊκή διάταξη, 215
 Γαμήλιος θεσμός και συζυγική αγάπη, 215
 Θεμέλιο του γαμήλιου θεσμού, 220

ΙΔΙΩΤΙΚΗΣ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑΣ:

Εργασία, κεφάλαιο και θεσμός της ιδιοκτησίας, 282

ΠΟΙΝΗΣ:

Σωφρονιστικά ιδρύματα και χριστιανικό ενδιαφέρον, 403

ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΕΥΣΗΣ:

Θεσμός της αντιπροσώπευσης και πολίτες, 413

ΔΙΑΜΕΣΟΛΑΒΗΣΗΣ:

Θεσμοί διαμεσολάβησης και διεθνής νομιμότητα, 439
 Θεσμοί διαμεσολάβησης και νομική αρχή, 439

ΘΡΗΣΚΕΙΑ

Σύνοψη και άλλες θρησκείες, 12
 Θρησκείες και διάθεση για διάλογο, Πολιτισμός, παιδεία και μορφές της θρησκείας, 14
 Θρησκεία, πολιτική και χριστιανισμός, 50

Πατέρες της Εκκλησίας και διαφορετικές θρησκείες, 53*
 Κοινωνική διδασκαλία και θρησκευτικές παραδόσεις, 84
 Ποιμαντική ενασχόληση, ανθρώπινα δικαιώματα και θρησκείες, 159
 Ελευθερία και προεβέω τις θρησκευτικές μου ιδέες, 200
 Οικογένεια, κληρονομιά και θρησκευτική κοινότητα, 213
 Συγγένεια ανάμεσα σε εργασία και θρησκεία, 266
 Ανάπαυση, ελεύθερος χρόνος και θρησκευτική ζωή, 284
 Ανάγκες κοινωνικής χρησιμότητας και θρησκεία, 284
 Παγκοσμιοποίηση, φτωχοί και θρησκευτικά πιστεύω, 366
 Μειονότητες και θρησκευτικές πεποιθήσεις, 387
 Ελευθερία της θρησκείας και αστικό δικαίο, 422
 Έθνος και θρησκευτική κοινότητα, 423
 Κράτος και θρησκευτικές οργανώσεις, 423
 Εκκλησία, ελευθερία δημιουργίας ενώσεων και σκοπών, 426
 Θρησκευτική δίωξη και διεθνής τάξη, 438
 Εξάλειψη θρησκευτικών ομάδων και εγκλήματα, 506
 Ποινική ευθύνη, θρησκείες και τρομοκράτες, 514
 Θρησκείες και τρομοκρατία, 516
 Εκκλησία, συνεργασία και θρησκείες, 516
 Κοινωνική διδασκαλία, διάλογος και θρησκείες, 537
 Πολιτισμός και διακρίσεις θρησκείας, 557

Λαϊκότητα, αλήθεια και ιδιαίτερη θρησκεία, 571

Λαϊκότητα και θρησκευτική ομολογία, 572

I

ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ

Ενδοκοσμική ιδεολογία της προόδου, 48

Κοινωνική διδασκαλία και πεδίο της ιδεολογίας, 72

Κοινωνική διδασκαλία και ιδεολογικό σύστημα, 72

Κοινωνική διδασκαλία και διαφορετικές ιδεολογίες, 85

Ιδεολογική αμφισβήτηση και δεκαετία του '70, 100

Ανεπάρκεια των ιδεολογιών, 100

Μειωτικές αντιλήψεις ιδεολογικού χαρακτήρα, 124

Χριστιανική πίστη και ιδεολογίες, 126

Ιδεολογίες του κοινωνικού συμβολαίου, 149*

Ατομικιστικές και κολεκτιβιστικές ιδεολογίες, 390

Επικοινωνία και ιδεολογία, 416

Άνθρωπος και πολιτικές ιδεολογίες, 417

Ιδεολογικός διεθνισμός, 432

Ενότητα της ανθρώπινης οικογένειας και ιδεολογίες, 433

Ιδεολογία του επιστημονισμού και τεχνοκρατία, 462

Ιδεολογικός έλεγχος και κοινωνική επικοινωνία, 557

Χριστιανικό καθήκον και ιδεολογικά οράματα, 558

ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ

Σαββατικό έτος και προβλήματα ιδιοκτησίας, 24

Rerum novarum και δικαίωμα στην ιδιοκτησία, 89, 268

Quadragesimo anno και αξία της ιδιοκτησίας, 91

Προορισμός των αγαθών και δικαιώματα της ιδιοκτησίας, 172, 177, 282, 347*

Εργασία και ατομική ιδιοκτησία, 176, 287

Ιδιοκτησία αγαθών, προσβάσιμων σε όλους, 176

Δικαίωμα στην ιδιωτική ιδιοκτησία, 177

Ιδιοκτησία και κοινωνική λειτουργία της κατοχής, 178

Προορισμός των αγαθών και ιδιοκτησία νέων αγαθών, 179

Ατομική ιδιοκτησία και κοινοτική ιδιοκτησία, 180

Ιδιοκτησία, πλεονεκτήματα και υποσχέσεις πειρασμού, 181

Προνομιούχος στάση απέναντι στους φτωχούς και ιδιοκτησία, 182

Οικογενειακός μισθός και οικογενειακή ιδιοκτησία, 250

Ανάπαυση του Σαββάτου και δικαιώματα της ιδιοκτησίας, 258

Συμμετοχή των εργαζομένων στην ιδιοκτησία, 281

Θεσμός της ιδιωτικής ιδιοκτησίας, 282

Ιδιωτική ιδιοκτησία και δημόσια, 283

Ιδιοκτησία των νέων τεχνολογιών, 283

Αγροτική μεταρρύθμιση και ιδιοκτησία της γης, 300

Αγροτική μεταρρύθμιση και τίτλοι ιδιοκτησίας, 300

Εργασία, παγκοσμιοποίηση και ιδιοκτησία, 310

Σχετικότητα των αγαθών και πρωταρχική ιδιοκτησία, 324
 Οικονομία της αγοράς, καπιταλισμός και ιδιοκτησία, 335
 Κράτος και εγγυήσεις της ιδιοκτησίας, 352

ΙΕΡΕΑΣ - ΠΡΕΣΒΥΤΕΡΟΣ

Σύνοψη και ποιμαντική υπηρεσία των ιερέων, 11
 Κοινωνική διδασκαλία, κοινότητα και ιερείς, 79
 Κοινωνική διδασκαλία, λαϊκοί και ιερείς, 83
Mit brennender Sorge, ιερείς και αντίσταση, 92
 Κοινωνική διδασκαλία και ιερατική εκπαίδευση των πρεσβυτέρων, 533
 Κοινωνική διδασκαλία και λειτουργία των πρεσβυτέρων, 539
 Λαϊκοί και ιερατική αξιοπρέπεια του Χριστού, 541
 Λαϊκοί, ιερέας ξεκινώντας από τα θεία μυστήρια, 542

ΙΗΣΟΥΣ ΧΡΙΣΤΟΣ - ΥΙΟΣ ΘΕΟΥ

Εκκλησία, Χριστός, άνθρωπος και σωτηρία, 1, 3, 63, 64
 Σύνοψη, Εκκλησία και η σωτηρία από τον Χριστό, 8
 Επίσκοποι, γήινη πραγματικότητα και Σώμα του Χριστού, 11
 Σύνοψη, Υιός μονογενής και άνθρωποι, 13
 Εκκλησία και έργο του Χριστού, 13
 Μαθητές του Χριστού και ερωτηματικά του ανθρώπου, 17
 Ιησούς Χριστός, αμαρτία, οδός και σκοπός, 17

Ιησούς, Δέκα Εντολές και ο πλούσιος νεαρός, 22
 Ιησούς και η ιστορία του Θεού με τους ανθρώπους, 28
 Αγάπη, διακονία του Ιησού, άνθρωποι και Πατήρ, 29
 Τριαδική Αγάπη και Ιησούς Χριστός, 30
 Όψη του Θεού και Όψη του Ιησού Χριστού, 31
 Ο Θεός είναι Αγία Τριάδα: Πατήρ, Υιός, Άγιο Πνεύμα, 31, 34
 Ιησούς Χριστός, Θεός Πατέρας, παιδιά και αδελφοί, 31, 32
 Εντολή της αγάπης, Χριστός και Εκκλησία, 32, 112
 Χριστός, τριαδική Αγάπη και άνθρωπος, 34
 Ιησούς, ένωση, Πρόσωπα θείκά και τέκνα του Θεού, 34
 Ιησούς Χριστός και ταυτότητα του ανθρώπου, 35
 Ιησούς Χριστός και σωτηρία του ανθρώπου, 38-40
 Ιησούς Χριστός και η ανθρώπινη δράση στον κόσμο, 41
 Μαθητής του Χριστού και θείκη κλήση, 41
 Άνθρωπος, συμμόρφωση με τον Χριστό και σχέσεις, 42
 Άνθρωπος, πλάση και Χριστός, 44
 Ιησούς Χριστός και αυτονομία της γήινης πραγματικότητας, 45, 46
 Αναστημένος Χριστός και υπερβατικότητα του ανθρώπου, 49
 Εκκλησία και σχέδιο του Θεού που πραγματοποιήθηκε εν Χριστώ, 51
 Χριστός, σωτηρία και κοινωνικές σχέσεις, 52, 53, 144
 Ο Ιησούς Χριστός αποκαλύπτει ότι ο Θεός είναι αγάπη, 54

- Ιησούς Χριστός, μεταμόρφωση του κόσμου και αγάπη, 54, 55, 580
 Ιησούς Χριστός, άνθρωποι και νέα και αιώνια κατοικία, 56
 Χριστός και Βασίλειο της αλήθειας και της ζωής, 57
 Πραγμάτωση του ανθρώπου και Χριστός, 58
 Παρθένος Μαρία, πρώτη ανάμεσα στους μαθητές του Ιησού Χριστού, 59
 Μαθητές του Χριστού, Θεός και αγάπη για τους φτωχούς, 59
 Εκκλησία, άνθρωπος, Βασίλειο του Θεού και Ιησούς Χριστός, 60
 Εκκλησία και μήνυμα απελευθέρωσης του Χριστού, 63, 65
 Κοινωνική διδασκαλία και κοινωνία στα μέτρα του Χριστού, 63
 Χριστός, Εκκλησία και υπερφυσική τάξη, 64
 Ιησούς Χριστός και ορατός κόσμος, 64, 262
 Άνθρωπος-Χριστός και άνθρωπος-Αδάμ, 64, 65
 Κοινωνική διδασκαλία και Σωτήρας Χριστός, 67
 Αρμοδιότητα της Εκκλησίας και Σωτήρας Χριστός, 68
 Εκκλησία, ευαγγελισμός της κοινωνίας και Χριστός, 71
 Κοινωνική διδασκαλία, μυστήριο του Χριστού και λογική, 75
 Μυστήριο του Χριστού και μυστήριο του ανθρώπου, 75
 Διδακτικό Σώμα της Εκκλησίας και εξουσία του Χριστού, 79
 Χριστός, άνθρωπος και ευθύνη της Εκκλησίας, 81
 Εκκλησία, ανθρώπινη κοινωνία και Χριστός, 96
 Εκκλησία, Ιησούς Χριστός και Ιστορία, 104
 Χριστός, αποκαλύπτει τον Θεό στον άνθρωπο και τον άνθρωπο στον εαυτό του, 105
 Χριστός, ενανθρώπιση, ένωση και άνθρωπος, 105, 578
 Χριστός Κύριος, Εκκλησία και οδός του ανθρώπου, 105
 Παγκοσμιότητα, αμαρτία και σωτηρία εν Χριστώ, 120-122
 Ανθρώπινη ελευθερία και Ιησούς Χριστός, 143
 Υιός του Θεού και ισότητα των ανθρώπων, 144
 Ανθρώπινα δικαιώματα, ανθρώπινη αξιοπρέπεια και Ιησούς Χριστός, 153
 Πάσχα του Χριστού και κοινό καλό της ανθρωπότητας, 170
 Αγαθά, Ιησούς και λαχτάρα για κατοχή, 175
 Προνομιακή μεταχείριση για τους φτωχούς και ο βίος του Χριστού, 182-184
 Ιησούς, αλληλεγγύη και αγάπη, 196
 Αγάπη και μαθητές του Χριστού, 196*, 580
 Ιησούς, οικογένεια και θεσμός του γάμου, 210
 Χριστός και θείο μυστήριο του γάμου, 219, 220
 Συζυγική αγάπη, αγάπη του Χριστού και κοινωνικότητα, 220
 Το αδιάλυτο του γάμου και Χριστός, 225
 Εκκλησία, διαζευγμένοι που ξαναπαντρεύτηκαν και Χριστός, 226
 Ιησούς και εργασία, 259, 260
 Ιησούς και έργα ικανά για να ελευθερώσουν τον άνθρωπο, 261

- Ιησούς και Σάββατο, 261
 Υιός-Λόγος, Λόγος και δημιουργία, 262
 Κούραση της εργασίας στην ένωση με τον Ιησού, 263
 Εργασία, καθαγιασμός και Πνεύμα του Χριστού, 263
 Χριστιανοί, εργασία και το υπόδειγμα του Χριστού, 264
 Εργαζόμενος, χέρι του Χριστού, 265
 Ιησούς, οικονομικά αγαθά, πλούτη και φτώχεια, 325
 Μαθητές του Χριστού, οικονομία και καθαγιασμός, 326
 Πίστη στον Ιησού Χριστό και κοινωνική ανάπτυξη, 327
 Ιησούς Χριστός, χρισμένος από τον Γιαχβέ και υιός του Δαβίδ, 378
 Ιησούς της Ναζαρέτ, ενανθρώπιση του βασιλέα, 378
 Ιησούς, εξουσία και αρχή, 379
 Ιησούς και πολιτικός μεσσιανισμός, 379
 Προσευχή, χριστιανοί και Ιησούς Χριστός, 381
 Αυτοκρατορική εξουσία και μάρτυρες του Ιησού, 382
 Χριστός και εξουσία που γίνεται απόλυτη, 382
 Εκκλησία, Χριστός που βασιλεύει στο σύμπαν, 383
 Βασίλειο του Χριστού, χρόνος και τελική κρίση, 383
 Χριστός, ανθρώπινες αρχές και υπηρεσία, 383
 Εκκλησία, Χριστός και ενότητα του ανθρώπινου γένους, 431
 Ιησούς και φύση, 453-455
 Ιησούς και ειρήνη, 491-493
 Εκκλησία, πίστη στον Χριστό και βία, 496
 Εκκλησία εν Χριστώ και ειρήνη στον και για τον κόσμο, 516
 Ευχαριστία, χαιρετισμός ειρήνης και Χριστός, 519
 Κοινωνική ποιμαντική, Χριστός και αληθινή απελευθέρωση, 524
 Κοινωνική ποιμαντική, ευαγγελισμός και Χριστός, 526
 Κατήχηση και κοινωνία με τον Ιησού Χριστό, 529
 Οικουμενική συνεργασία και αδελφότητα εν Χριστώ, 535
 Μοναχοί και μυστήριο της αγάπης του Χριστού, 540
 Λαϊκοί, κοσμικός χαρακτήρας και ακολουθία του Χριστού, 541
 Λαϊκοί, ιερά μυστήρια και Χριστός, 542
 Λαϊκοί, Ευαγγέλιο και Χριστός, 543
 Λαϊκή πνευματικότητα και Πνεύμα του Ιησού, 545
 Ιησούς Χριστός, πολιτικός πολιτισμός και Ευαγγέλιο, 555
 Προσωπική και κοινωνική ενασχόληση, Πνεύμα και Υιός, 562
 Χριστιανοί, υπερφυσικές αξίες και Χριστός, 569
 Εκκλησία, Ευαγγέλιο του Χριστού και η ανθρώπινη περιπέτεια, 569
 Πίστη στον Ιησού Χριστό και ηθικές αρχές, 577
 Μεγάλες προκλήσεις της εποχής μας και Χριστός, 577
 Άνθρωπος και η λυτρωτική επίδραση του Χριστού, 578
- ΙΣΟΣ - ΙΣΟΤΗΤΑ**
- Άνδρας και γυναίκα, ίση αξία, 111
 Φυσικός νόμος και ο άλλος ως ίσος, 140
 Ενσάρκωση και ισότητα των ανθρώπων, 144
 Κοινή ανάπτυξη και ισότητα ανάμεσα στις τάξεις, 145

Ισότητα και σχέσεις ανάμεσα σε λαούς και κράτη, 145, 433
 Αρσενικό θηλυκό και ίση αξιοπρέπεια, 146
 Δικαιώματα και ίση αξιοπρέπεια των ανθρώπων, 153
 Διεθνή δικαιώματα και ίσος σεβασμός των κρατών, 157, 158
 Κοινό καλό και ισότητα των ανθρώπων, 164
 Επικουρικότητα και υποτιθέμενη ισότητα, 187
 Αναπλήρωση, κράτος και μεγαλύτερη ισότητα, 188
 Αλληλεγγύη και ισότητα όλων 192, 194
 Αλληλεγγύη του Ιησού και ισότητα, 196
 Χρήση των αποθεμάτων και κριτήρια ισότητας, 283
 Μεταναστευτικά ρεύματα και κριτήρια ισότητας, 298
 Ισότητα και διανομή των εσόδων, 303
 Παγκοσμιοποίηση της ισότητας, 310
 Οικονομική πρωτοβουλία και απαίτηση ισότητας, 336
 Κράτος σε οικονομία και ισότητα των μερών, 352
 Οικονομία, δημόσια παρέμβαση και ισότητα, 354
 Ισότητα και επιβολή των φόρων, 355
 Χρηματοδότηση και αρχή της ισότητας, 355
 Ισότητα και εμπορικές σχέσεις, 364
 Βασιλεύς, φτωχοί και ισότητα, 378
 Αστική φιλία και αρχή της ισότητας, 390
 Ισότητα και Γαλλική Επανάσταση, 390*
 Αρχές και ίση ηθική τάξη για όλους, 396
 Πληροφορία και συνθήκες ισότητας, 414

Δίκαιο του κόσμου και ισότητα στην αξιοπρέπεια, 437
 Διεθνείς οργανισμοί και ισότητα, 442
 Δικαίωμα στην ανάπτυξη και ισότητα, 446
 Φτώχεια και ίσα δικαιώματα, 449
 Βιοκεντρισμός και παρατηρήσεις ισότητας, 463
 Διεθνές δίκαιο και ισότητα μεταξύ των κρατών, 506

ΙΩΒΗΛΑΙΟ

Χριστός και Μεγάλο Ιωβηλαίο του 2000, 1
 Ιησούς και η προφητική σημασία του ιωβηλαίου, 28

Κ

ΚΑΘΕΣΤΩΣ

Quadragesimo anno και απολυταρχικά καθεστώτα, 91
 Πίος ΙΑ΄ και απολυταρχικά καθεστώτα, 92
 Θρησκευτική ελευθερία, πρόοδος και καθεστώσ, 155
 Ιδιωτική ιδιοκτησία και πραγματικές μορφές καθεστώτων, 177
 Χώρες με απολυταρχικό ή δικτατορικό καθεστώσ, 191
 Αξίες και πολιτικά καθεστώτα, 386
 Λαός, κυβερνώντες και πολιτικό καθεστώσ, 395

ΚΑΘΗΚΟΝ - ΥΠΟΧΡΕΩΣΗ

Οι Δέκα Εντολές και οι υποχρεώσεις του ανθρώπου, 22

- Υποχρεώσεις της Εκκλησίας και κοινωνική διδασκαλία, 69, 71
- Κοινωνική διδασκαλία και υποχρεώσεις, 75
- Κοινωνική διδασκαλία και καθήκοντα της δικαιοσύνης και της αγάπης, 83
- Divini Redemptoris* και υποχρεώσεις της δικαιοσύνης, 92
- Κοινωνική αμαρτία και υποχρεώσεις των πολιτών, 118
- Ελευθερία, φυσικός νόμος και υποχρεώσεις του ανθρώπου, 140
- Άτομα με ειδικές ανάγκες, έχουν υποχρεώσεις, 148
- Διασύνδεση ανάμεσα στα δικαιώματα και στις υποχρεώσεις του ανθρώπου, 156
- Έθνη και υποχρεώσεις να ζουν ειρηνικά, 157
- Προορισμός των αγαθών και κοινωνικές υποχρεώσεις, 172
- Ιδιωτική ιδιοκτησία και τήρηση των υποχρεώσεων, 176
- Υποχρεώσεις ιδιοκτητών και κατεχόντων αγαθά, 178
- Δώρα στους φτωχούς, υποχρέωση της δικαιοσύνης, 184
- Συμμετοχή, υποχρέωση που οφείλουμε να τηρήσουμε, 189
- Κοινωνική διδαχή και αλληλεγγύη ως καθήκον, 194*
- Υποχρέωση ο σεβασμός για την ελευθερία του ανθρώπου, 199
- Ανθρώπινη συνύπαρξη, δικαιοσύνη και καθήκοντα, 205
- Αρχές και το καθήκον συντήρησης της οικογένειας, 214
- Μέλη της οικογένειας και αμοιβαία καθήκοντα, 215
- Υπεύθυνη πατρότητα και υποχρεώσεις προς τον Θεό, 232
- Σύζυγοι, αριθμός παιδιών και υποχρεώσεις, 234
- Υποχρέωση των γονιών να διαπαιδαγωγούν τα παιδιά τους, 239, 239*
- Όργανα διάπλωσης και καθήκον των αρχών, 240
- Κράτος και προστασία των υποχρεώσεων της οικογένειας, 247
- Εργασία είναι υποχρέωση του ανθρώπου, 274
- Αρχές, καθήκον επαγρύπνησης, ανάπαυση και λατρεία, 286
- Απασχόληση, ορθός στόχος, 288
- Κράτος και καθήκον προώθησης της εργασίας, 291
- Συνδικάτα και υποχρέωση να επηρεάζει την εξουσία, 307
- Καθήκον και οικονομική επάρκεια, 332
- Καθήκον να συνεισφέρουμε στην πρόοδο, 333
- Επιχειρηματίες και υποχρέωση του σεβασμού, 344
- Κράτος και καθήκον να διευκολύνει τις επιχειρήσεις, 351
- Η πληρωμή των φόρων ως καθήκον, 355
- Αγοραστική δύναμη και η υποχρέωση της αγάπης, 359
- Διεθνείς αρχές και η υποχρέωση σεβασμού των δικαιωμάτων, 365
- Αλληλεγγύη ανάμεσα στις γενεές, υποχρέωση, 367
- Υποχρεώσεις των χριστιανών προς τις αρχές, 380
- Ανθρώπινη συνύπαρξη και εκπλήρωση υποχρεώσεων, 386
- Υποχρεώσεις των μειονοτήτων και κοινό καλό, 387
- Κοινό καλό και υποχρεώσεις του ανθρώπου, 388, 389
- Συνύπαρξη και υποχρεώσεις του ανθρώπου, 390

Άδικοι νόμοι και υποχρέωση στην αντίρρηση, 399
 Υποχρέωση να σεβόμαστε τη θρησκευτική ελευθερία, 424
 Εκκλησία, πολιτική κοινότητα και υποχρεώσεις, 425
 Εξουσία της παγκόσμιας κοινότητας και καθήκοντα, 441
 Ανάπτυξη, υποχρέωση όλων προς άλλους, 446
 Διεθνής συνεργασία, υποχρέωση αλληλεγγύης, 448
 Περιβάλλον και η υποχρέωση να σεβαστούμε ένα αγαθό, 466
 Η υποχρέωση της αλληλεγγύης μεταξύ των γενεών, 467
 Η ειρήνη είναι οικουμενική υποχρέωση, 494
 Άοπλοι προφήτες και υποχρεώσεις των ανθρώπων, 496
 Κράτος που δέχεται επίθεση και η υποχρέωση να αμυνθεί, 500
 Η υποχρέωση να προστατεύουμε αθώα θύματα, 504
 Ειρήνη και καθήκοντα της δικαιοσύνης, 520
 Λαϊκοί, αίσθηση του καθήκοντος και κοινό καλό, 531
 Κοινωνική διδασκαλία, ηθικές και κοινωνικές υποχρεώσεις, 532
 Λαϊκοί και η υποχρέωση να είναι δραστήρια υποκειμένα, 539
 Λαϊκοί, πνευματική ζωή και κοινωνικές υποχρεώσεις, 546
 Προσοχή και καλό ως υποχρέωση, 548
 Θρησκευτική ελευθερία, μία από τις πιο σοβαρές υποχρεώσεις, 553
 Λαϊκοί, υποχρέωση και έννοια του ανθρώπου, 558
 Επαγγελματίες της επικοινωνίας και υποχρεώσεις, 562

Πιστοί και οι υποχρεώσεις των πολιτών, 565
 Ηθικές απαιτήσεις και το καθήκον της μαρτυρίας, 570
 Οι υποχρεώσεις μιας κοινότητας και ηθικές αλήθειες, 571
 Διδάχη και το ηθικό καθήκον της συνέπειας, 571
 Λαϊκισμός και οι υποχρεώσεις των χριστιανών, 572
 Αγάπη και η υποχρέωση να διασφαλίζεις το καλό, 581
 Αγάπη και καθήκοντα της δικαιοσύνης, 583

ΚΑΚΟ

Ερωτήσεις βάθους και παρουσία του κακού, 14
 Προπατορικό αμάρτημα, ρίζα όλων των κακών, 27
Reum novarum, λάθη και κοινωνικό κακό, 89
Divini Redemptoris και βάλσαμο για το κακό, 92
 Διάκριση του καλού και του κακού, 114, 136
 Αμαρτία και ελπίδα, πιο μεγάλη από κάθε κακό, 121
 Αλήθεια γύρω από το κακό και κρίση συνειδήσεων, 139
 Ελευθερία και κακό, 143
 Αλληλεγγύη και κακά πολλών ανθρώπων, 193
 Δέντρο της γνώσης του καλού και του κακού, 256
 Εργασία και απελευθέρωση από το κακό, 261
 Είναι κακό η φτώχεια των καταπιεσμένων, 323

Οικονομικά αγαθά και άνθρωπος ελευθερωμένος από το κακό, 325
 Προσκόλληση στο χρέμα, ρίζα όλων των κακών, 328
 Αρχές και καταδίκη όποιου απεργάζεται το κακό, 380
 Δυσκολία επικοινωνίας και κοινωνικά κακά, 416
 Ο κόσμος εννοούμενος όχι ως κακό, 451
 Η βία είναι κακό, 496
 Προσφυγή στα όπλα και πιο σοβαρά κακά, 500
 Θεός και δυνατότητα να ξεπερνάς το κακό, 578
 Χριστιανική ελπίδα και πνεύματα του κακού, 579

ΚΑΛΟ

Άνθρωπος και ανθρώπινη ανάπτυξη προς το καλό, 4
 Άνθρωποι και το πραγματικό καλό της ανθρωπότητας, 6
 Σύνοψη και το καλό του ανθρώπου, 10
 Θεομοί, εξυγίανση και καλό, 42
 Αποφασιστικότητα και το καλό όλων, 43
 Καλό και κοινωνική κοινότητα, 61
 Εργασία, καλό για τον άνθρωπο, 101
 Διάκριση του καλού και του κακού, 114
 Δράσεις αντίθετες στο καλό, κέρδος και εξουσία, 119
 Άνθρωπος και το απόλυτο καλό, 130
 Κοινωνική τάξη και το καλό των ανθρώπων, 132
 Άνθρωπος, καλό και ελευθερία, 135, 136
 Αλήθεια, καλό και κρίση της συνείδησης, 139
 Θεός, πηγή και κριτής κάθε καλού, 140
 Ελευθερία, αλήθεια και ανθρώπινο καλό, 142, 143, 165, 200

Αρμονική δράση και το καλό όλων, 145
 Αγάπη για το καλό και σταθερές ομάδες, 150
 Ανθρώπινα δικαιώματα και το καλό του ανθρώπου, 154
 Ηθική δράση του ατόμου και καλό, 164
 Κοινό καλό, καλό όλων και του ανθρώπου, 165
 Κοινό καλό, δύσκολος στόχος να επιτευχθεί, 167
 Ευθύνη και καλό της αστικής κοινότητας, 169
 Ιησούς και το υπέρτατο Καλό, 170
 Αλληλεγγύη, καλό όλων και καθενός, 193, 194
 Ανθρώπινη συνύπαρξη, καλό και αλήθεια, 205
 Κοινωνική αγάπη και καλό των ανθρώπων, 207, 208
 Καλό και άνθρωπος μόνος, 209
 Οικογένεια και έννοιες γύρω από το καλό, 212
 Οικογένεια και το καλό της κοινωνίας, 213, 214, 229
 Γάμος, το καλό των συζύγων και των παιδιών, 215
 Ηλικιωμένοι, νέοι και το καλό τους, 222
 Συμπληρωματικότητα και το καλό του γάμου, 224
 Υπεύθυνη πατρότητα και κοινωνικό καλό, 232
 Διαπαιδαγώγηση και το καλό της κοινωνίας, 242
 Κύρος των γονιών και το καλό των παιδιών, 242
 Ενώσεις και το καλό της οικογένειας, 247
 Το δένδρο της γνώσης του καλού, 256
 Εργαζόμενος, το χέρι του Χριστού και το καλό, 265

Εργασία, ένα καλό για όλους, 288
 Αγώνας για δικαιοσύνη και καλό, 306
 Ο Θεός και το καλό ως δώρο προς δια-
 χείριση, 323
 Πλούτη, ένα αγαθό που προέρχεται
 από τον Θεό, 329
 Οικονομική ζωή και το καλό όλης της
 κοινωνίας, 331
 Επιχείρηση, καλό για όλους, 339
 Αρχές και το καλό του ανθρώπου, 380
 Φυσική τάση, άνθρωποι και καλό, 384
 Ανθρώπινη συνύπαρξη και ηθικό καλό,
 386
 Κράτος, διαχειριστής του λαϊκού κα-
 λού, 412
 Το καλό των ανθρώπων και το καλό
 της κοινότητας, 416, 420, 445
 Κοινωνική διδασκαλία και το καλό
 όλων και καθενός, 449
 Ανθρώπινη δραστηριότητα και το κα-
 λό της ανθρωπότητας, 457, 522
 Περιβάλλον, ένα συλλογικό καλό, 466
 Ανάπτυξη, το καλό κάθε ανθρώπου
 και της ανθρωπότητας, 483
 Νερό, ένα δημόσιο αγαθό, 485
 Ειρήνη, μεσσιανικό καλό, 491
 Θεός, υπέρτατο αγαθό, 494
 Ειρήνη και το καλό των ανθρώπων,
 495
 Ένοπλες δυνάμεις και το καλό του κό-
 σμου, 502
 Το καλό του ανθρώπου και εμπόλεμα
 μέρη, 504
 Εκκλησία και το καλό όλων και καθε-
 νός, 527
 Σύνεση και διάκριση του πραγματικού
 καλού, 547, 548
 Αξιοπρέπεια του ανθρώπου, πολύτιμο
 καλό, 552
 Θρησκευτική ελευθερία, ένα από τα πιο
 υψηλά αγαθά, 553

Το καλό όλης της κοινωνίας και σκοπός
 του πολιτισμού, 556
 Θεός και η πιθανότητα να επιτευχθεί το
 καλό, 578
 Αγάπη, δύναμη στην Ιστορία προς το
 καλό, 580, 581

ΚΑΝΟΝΑΣ - ΔΕΟΝΤΟΛΟΓΙΑ

Σαββατικό έτος και ρυθμιστική αναφο-
 ρά, 25
 Θεσμοί και κανόνες δικαιοσύνης, 42
 Κοινωνική διδασκαλία και κανόνες της
 κοινωνικής ζωής, 73
 Συνειδήσεις, κανόνες και κοινωνικές κα-
 ταστάσεις, 73
 Κοινωνική διδασκαλία και κανόνες
 δράσης, 81, 84
 Ελευθερία, αλήθεια και ηθικοί κανόνες,
 138
 Φυσικός νόμος, Δεκάλογος και κανόνες,
 140
 Αρχές, θεσμοί και κανόνες έθους, 163
 Αγαθά της δημιουργίας και κανόνες του
 κοινού καλού, 167
 Ιδιωτική ιδιοκτησία και νομικοί κανό-
 νες, 177
 Τεχνικές αναπαραγωγής και κανόνες,
 235
 Παιδαγωγική δράση και η αγάπη ως
 κανόνας, 239
 Σεξουαλική διαπαιδαγώγηση και ηθι-
 κοί κανόνες, 243
 Προτεραιότητα της οικογένειας και
 δεοντολογικά κριτήρια, 254
 Νέες τεχνολογίες και νομικοί κανόνες,
 283
 Κανόνες κοινωνικής ασφάλειας, 309
 Χρηματοδοτικό σύστημα και δεοντολο-
 γικό πλαίσιο, 369

Οικονομική ανάπτυξη και πλαίσιο κανόνων, 372
 Αντικειμενικός κανόνας και θετικό δικαίωμα, 388
 Φυσικός νόμος, δεοντολογική αναφορά, 397
 Πολιτική διαφθορά και κανόνες της δικαιοσύνης, 411
 Θρησκευτική ελευθερία και νομικοί κανόνες, 422
 Θρησκευτικές οργανώσεις και κανόνες δικαίου, 423
 Αντιθέσεις και δεοντολογικά όργανα, 439
 Διάλογος του πλάσματος και κανόνες, 452
 Υγιές περιβάλλον και νομικοί κανόνες, 468
 Στρατιωτικοί και κανόνες του ανθρωπιστικού δικαίου, 503
 Χημικά όπλα και διεθνές πλαίσιο κανόνων, 509
 Κανόνας της δράσης και καλό της ανθρωπότητας, 522
 Μέσα επικοινωνίας και κανόνες, 560
 Αγάπη, υπέρτατος κανόνας δράσης, 582

ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΣ

Εργασία και καπιταλιστική μήτρα, 267
 Κοινωνική διδασκαλία και καπιταλισμός, 335

ΚΑΡΔΙΑ

Ολοκληρωμένος άνθρωπος, με την καρδιά, 13
 Οδηγώντας στην καρδιά τα αποφασιστικά ερωτήματα, 17
 Καρδιά και αδελφός που έχει ανάγκη, 23

Πνεύμα του Θεού και καρδιά του ανθρώπου, 25, 31, 63
 Ιησούς και καρδιά της θείκης εμπειρίας, 29
 Να αγαπάμε τον Κύριο με όλη την καρδιά, 40
 Καρδιά των ανθρώπων και χάρη, 41
 Κοινωνική διδασκαλία, καρδιά και λειτουργήματα, 67
 Άνθρωπος, καρδιά της κοινωνικής διδασχής, 107
 Καρδιά και πνευματική εσωτερικότητα του ανθρώπου, 114
 Διάσταση και προδιάθεση της καρδιάς, 128
 Φυσικός νόμος και καρδιά του ανθρώπου, 141
 Δικαίωμα στην ανάπτυξη και η καρδιά της μητέρας, 155
 Γάμος και σκληρότητα της καρδιάς, 217
 Ιησούς Χριστός και σκληρότητα της καρδιάς, 219
 Καρδιά και θησαυροί του ουρανού, 260
 Δαβίδ, νέος νόμος και η καρδιά των πιστών, 324
 Επιχειρηματίας και η καρδιά της επιχείρησης, 344
 Βασιλεύς, φίλος του ανθρώπου και της αγνής καρδιάς, 378
 Ειρήνη, Θεός και καρδιά, 490
 Προσευχή, καρδιά, Θεός και πλησίον, 519
 Καρδιά και δώρο της νέας ανθρωπότητας, 540
 Μεταστροφή της καρδιάς και άνθρωπος, 552
 Θεός και επιθυμίες της ανθρώπινης καρδιάς, 576
 Ηθική και καρδιά της πολιτιστικής υπόθεσης, 577

ΚΑΤΑΛΥΜΑ

Φτώχεια, στέγη και καταλύματα, 482

ΚΑΤΑΜΕΡΙΣΜΟΣ - ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ - ΑΠΟΔΟΧΗ

- Θεός και τρόπος συμμετοχής, 24
 Κοινωνική διδασκαλία και συμμετοχή, 75
 Κοινωνική ζωή και μορφές συμμετοχής, 196
 Οικογένεια και εκδηλώσεις συμμετοχής, 246
 Οικογένεια και λογική της συμμετοχής, 248
 Συμμετοχή και εργασία, 261
 Ιησούς και συνύπαρξη στην αποδοχή, 325
 Λαός και αποδοχή ζωής και αξιών, 386
 Συμμετοχή, πρακτική της εξουσίας και υπηρεσία, 410
 Καταμερισμός των πόρων και διεθνής τάξη, 438
 Μαθητής του Χριστού και συμμετοχή, 453
 Καταμερισμός των αγαθών και οικολογία, 481-485

ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΗ - ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΕΣ

- Κοινωνική αλλοτρίωση και μορφές κατανάλωσης, 47
 Οι θησαυροί της γης καταναλώνονται, 260
 Παραγωγικές εγκαταστάσεις και καταναλωτικές αγορές, 310
 Οικονομία και κατανάλωση των υλικών αγαθών, 331
 Ποιότητα των εμπορευμάτων προς κατανάλωση, 345

- Ιδιωτικοί και δημόσιοι καταναλωτές, 346
 Απαιτήσεις των καταναλωτών και δικαιοσύνη, 347
 Ο άνθρωπος ως καταναλωτής, 350
 Καταναλωτές και αγοραστική δύναμη, 358
 Καταναλωτές και παραγωγοί, 359
 Τρόποι ζωής και επιλογές κατανάλωσης, 360, 486
 Μελλοντικές γενεές και υπερβολική κατανάλωση, 360
 Πρόσωπα και μηχανισμός κατανάλωσης, 374, 375
 Κατανάλωση και έργο παιδαγωγικό και πολιτιστικό, 376, 486
 Περιβάλλον και κατανάλωση, 470
 Βιοτεχνολογικά προϊόντα και καταναλωτές, 480

ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΙΣΜΟΣ

- Πλούτη, ανάπτυξη και καταναλωτισμός, 334
 Το φαινόμενο του καταναλωτισμού, 360
 Ανάπτυξη με καταναλωτικά πρότυπα, 462
 Χριστιανοί και καταναλωτικός τρόπος ζωής, 554
 Μέσα επικοινωνίας και καταναλωτικές επιλογές, 560

ΚΑΤΟΙΚΙΑ

- Κατοικία, υπηρεσία και δικαίωμα του ανθρώπου, 166

ΚΕΡΔΟΣ

- Δομές του αμαρτήματος και κέρδος, 119

Επιχείρηση και αρχή του μέγιστου κέρδους, 279
 Οργάνωση της εργασίας και κέρδος, 311
 Εταιρεία και σωστή λειτουργία του κέρδους, 340
 Κέρδος και αξιοπρέπεια του ανθρώπου, 340
 Αναζήτηση ενός σωστού κέρδους και τοκογλυφία, 341
 Ανταγωνιστική αγορά και κέρδος, 347
 Παγκοσμιοποίηση και ευκαιρίες κέρδους, 361
 Μέσα επικοινωνίας και κέρδος, 416
 Οικονομία, περιβάλλον και κέρδος, 470
 Βιοτεχνολογίες και νόμιμο κέρδος, 478

ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Εργατικό πρόβλημα, κεφάλαιο και εργασία, 88
 Κεφάλαιο, εργασία και συνεταιρισμός, 91
 Κεφάλαιο και ανθρώπινη δραστηριότητα, 273
 Κεφάλαιο, μέσα παραγωγής και επιχείρηση, 276
 Ανθρώπινο κεφάλαιο, 276
 Κοινωνικό κεφάλαιο, 276
 Σχέσεις ανάμεσα σε εργασία και κεφάλαιο, 277
 Εργασία, κεφάλαιο και άνθρωπος, 278
 Συγκρούσεις ανάμεσα σε εργασία και κεφάλαιο, 279
 Εργαζόμενοι και ιδιοκτησία του κεφαλαίου, 281
 Εργασία, κεφάλαιο και ιδιωτική ιδιοκτησία, 282
 Ιδιότητες του κεφαλαίου και νέες τεχνολογίες, 283
 Διαδικασία παραγωγής, εργασία και κεφάλαιο, 306

Η επιχείρηση ως κοινωνία των κεφαλαίων, 338
 Επιχείρηση, κεφάλαιο και εργασία, 338
 Επιχειρηματίες και φροντίδα του κεφαλαίου, 344
 Παγκοσμιοποιημένη κοινωνία και κυκλοφορία των κεφαλαίων, 361
 Κεφάλαιο και προσέγγιση των χωρών, 363
 Παγκοσμιοποιημένη αγορά των κεφαλαίων, 368
 Κινητικότητα των κεφαλαίων και πόροι, 368
 Διεθνείς αγορές των κεφαλαίων και κυβερνήσεις, 370
 Κεφάλαια, εξωτερικό χρέος και εμπόριο, 482

ΚΙΝΗΜΑ

Κινήματα αλληλεγγύης των εργαζομένων, 308
 Συνύπαρξη, πνευματικές δυνάμεις και κινήματα, 386
 Κυβερνήσεις και κινήματα για τα δικαιώματα του ανθρώπου, 443
 Περιβάλλον και οικολογικά κινήματα, 463
 Χριστιανοί, κίνημα και προστασία του ανθρώπου, 538
 Κινήματα και διάπλαση των λαϊκών πιστών, 549
 Κοινωνική διδασκαλία και ο ρόλος των κινήματων, 549

ΚΛΗΣΗ

Εκκλησία, κλήση του ανθρώπου και κοινωνία, 3, 63
 Σύνοψη και κλήση των εκκλησιαστικών χαρισμάτων, 10

Εκκλησία, κόσμος και η κλήση του, 18
 Κλήση του ανθρώπινου γένους στην ενότητα, 19
 Τριαδική Αγάπη και κλήση, 34
 Χριστιανική αποκάλυψη και κλήση, 35, 36
 Ύστατη κλήση του ανθρώπου, η θείκη, 41
 Άνθρωπος, κλήση και σύμπαν, 47
 Εκκλησία, πολιτική κοινότητα και κλήση, 50, 425
 Εκκλησία και οριστική κλήση του ανθρώπου, 51
 Άνθρωπος, κλήση και θεϊκό σχέδιο, 60
 Κοινωνική διδασκαλία και κλήση του ανθρώπου, 61
 Κοινωνική συνύπαρξη και κλήση, 62
 Κοινωνική διδασκαλία και γήινη κλήση, 72
 Διεπιστημονικός διάλογος και κλήση, 83
 Λαϊκοί, εγκόσμιος χαρακτήρας και κλήση, 83
Laborem exercens, εργασία και κλήση, 101
 Χριστός και κλήση του ανθρώπου, 105, 121
 Άνδρας και γυναίκα και κλήση στη ζωή, 113
 Κοινωνική διάσταση του ανθρώπου και κλήση, 149
 Ελευθερία και κλήση κάθε ανθρώπου, 200
 Γάμος, σύζυγοι και κλήση, 220
 Εργασία και κλήση του ανθρώπου, 270
 Εργασία, οικογένεια και κλήση του ανθρώπου, 294
 Εργασία και κλήση της γυναίκας, 295
 Συνδικάτο και κλήση, 306
 Ανάγκες και κλήση προς το υπερβατικό, 318

Ανθρωπιά στην εργασία και κλήση, 322
 Οικονομική δραστηριότητα και κλήση, 326
 Οικονομική-κοινωνική ζωή και κλήση, 331
 Οικονομία και κλήση του ανθρώπου, 333
 Μοντέλα ανάπτυξης και κλήση, 373
 Καλό της ανθρωπότητας και κλήση, 522
 Αρχές και κλήση του ανθρώπου, 534
 Λαός του Θεού και άσκηση κάθε κλήσης, 538
 Εγκόσμια τάξη και αιώνια κλήση, 544
 Ενώσεις, κλήση και αποστολή, 550
 Άνθρωποι της εποχής μας και κλήση, 551

ΚΛΩΝΟΠΟΙΗΣΗ

Κλωνοποίηση, κοινωνική και πολιτιστική σπουδαιότητα, 277
 Ανθρώπινη κλωνοποίηση και Διδακτικό Σώμα της Εκκλησίας, 236

ΚΟΙΝΟ ΚΑΛΟ

Σύννοψη και κοινό καλό, 12
 Κοινό καλό, εγγύηση για το προσωπικό καλό, 61
 Κοινό καλό και κοινωνική διδασκαλία, 77
 Καθήκοντα της δικαιοσύνης και κοινό καλό, 92
 Επαγγελματικές κατηγορίες και κοινό καλό, 93
 Δημόσια εξουσία και οικουμενικό κοινό καλό, 95
 Κοινωνική αμαρτία και κοινό καλό, 118
 Σταθερές ομάδες και κοινό καλό, 150

- Κοινό καλό και κοινωνικός πλουραλισμός, 151
- Διεθνές δίκαιο, κοινό καλό της ανθρωπότητας, 157
- Υπερβολική ισότητα και κοινό καλό, 158
- Η αρχή του κοινού καλού, 160, 164, 165
- Οι απαιτήσεις του κοινού καλού, 166
- Κοινό καλό και δέσμευση της κοινωνίας, 167
- Κράτος και κοινό καλό, 168, 169
- Κοινό καλό και ύστατος σκοπός του ανθρώπου, 170
- Κοινό καλό και προορισμός των αγαθών, 171
- Κοινωνική λειτουργία της ιδιοκτησίας και κοινό καλό, 178
- Υλικά αγαθά και κοινό καλό, 181
- Ιδιωτική πρωτοβουλία και κοινό καλό, 187
- Κοινό καλό και η αρχή της επικουρικότητας, 188
- Συμμετοχή και κοινό καλό, 189
- Αλληλεγγύη και κοινό καλό, 193, 194, 582
- Δικαιοσύνη και κοινό καλό, 193
- Ελευθερία και κοινό καλό, 266, 287
- Κοινωνική αγάπη και κοινό καλό, 207
- Παιδί, *σωματίδιο* του κοινού καλού, 230
- Οικογένεια και κοινό καλό, 238
- Εργασία και κοινό καλό, 266, 287
- Ενδιάμεσα στρώματα και κοινό καλό, 281
- Κοινό καλό όλων και γιορτές, 286
- Πλήρης απασχόληση και κοινό καλό, 288, 289
- Αμειβόμενη εργασία και κοινό καλό, 302
- Απεργία και κοινό καλό, 304
- Συνδικάτα και κοινό καλό, 305-307
- Επιχείρηση και κοινό καλό, 338
- Επιχείρηση, κοινό καλό και περιβάλλον, 340
- Ελευθερη αγορά και κοινό καλό, 348
- Πολιτική οικονομία και κοινό καλό, 354
- Δημόσια χρηματοδότηση και κοινό καλό, 355
- Αστική κοινωνία και κοινό καλό, 356
- Κοινό καλό και διανομή του πλούτου, 363
- Κοινό καλό και διεθνείς οικονομικές σχέσεις, 364
- Παγκόσμιο χρηματοδοτικό σύστημα και κοινό καλό, 371
- Πολιτική και ορίζοντες και κοινού καλού, 372
- Αρχές και κοινό καλό, 380, 394, 396, 398, 409, 410, 567
- Μέλη της πολιτικής κοινότητας και κοινό καλό, 384
- Λαός και κοινό καλό, 385
- Μειονότητες και κοινό καλό του κράτους, 387
- Κοινό καλό, δικαιώματα και υποχρεώσεις του ανθρώπου, 388, 389
- Πολιτική κοινότητα και κοινό καλό, 391, 392
- Ένοπλος αγώνας και κοινό καλό μιας χώρας, 401
- Κοινό καλό, εγκλήματα και ποινές, 402
- Θανατική ποινή και κοινό καλό, 405
- Δημοκρατικές διαδικασίες και κοινό καλό, 407
- Πολιτικές επιλογές και κοινό καλό, 411
- Κράτος και κοινό καλό, 412
- Κόμματα και κοινό καλό, 413
- Πληροφορία και κοινό καλό, 415
- Καλό των ανθρώπων και κοινό καλό, 417, 418

Θρησκευτική ελευθερία και κοινό καλό, 422
 Πολιτικές κοινότητες και κοσμικό κοινό καλό, 424
 Οικουμενικό κοινό καλό, 432
 Διεθνής κοινότητα και οικουμενικό κοινό καλό, 433
 Κοινό καλό, έθνος και ανθρωπότητα, 434
 Κράτη, οικουμενικές αρχές και κοινό καλό, 437
 Παγκόσμια πολιτική αρχή και κοινό καλό, 441
 Διεθνείς οργανώσεις και κοινό καλό, 442
 Αγία Έδρα, κοινό καλό και ανθρωπίνη οικογένεια, 444
 Διεθνής συνεργασία και κοινό καλό, 448
 Αγαθά της δημιουργίας και κοινό καλό, 468
 Βιοτεχνολογίες και κοινό καλό, 476, 478, 479
 Ειρήνη και κοινό καλό, 494, 518
 Χρήση της δύναμης και κοινό καλό, 494, 518
 Λαϊκοί και υπηρεσία του κοινού καλού, 531
 Πολιτισμός και κοινό καλό, 556
 Λαϊκοί, πολιτική δράση και κοινό καλό, 565, 571, 573
 Κοινό καλό και πνευματικός σκοπός του ανθρώπου, 573
 Πιστοί και κοινό καλό, 574

ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ

Ουμανισμός και κοινότητα των ανθρώπων, 19
 Υπερβατικότητα του ανθρώπου και κοινότητα, 47

Κήρυγμα του Ευαγγελίου, ανάπτυξη και κοινότητα, 66
 Εκκλησία και κοινότητα των ανθρώπων, 68, 82
Mater et magistra και κοινότητα, 94
 Θρησκευτική ελευθερία και κοινότητα, 97, 421
 Αμάρτημα, άνθρωπος και κοινότητα, 117
 Κοινωνικό αμάρτημα και κοινότητα, 118
 Άνθρωπος και κοινότητα, 133
 Φυσικός νόμος και κοινότητα των ανθρώπων, 142
 Ανθρώπινη αξιοπρέπεια και κοινοτική μορφή, 145
 Αρχές της κοινωνικής διδασκαλίας και κοινότητα, 161
 Κοινωνική διάσταση του ηθικού καλού, 164
 Ιθαγενείς λαοί και κοινοτικές ιδιοκτησίες, 180
 Ιδιοκτησία, πλεονεκτήματα και κοινότητα, 181
 Ανθρώπινη κοινότητα και έργα αγάπης, 184
 Αστική κοινωνία και κοινότητα των ανθρώπων, 185-187
 Δημοκρατία και κοινοτική ζωή, 190, 191
 Αλήθεια, κοινωνικές σχέσεις και κοινότητα, 198
 Αγάπη και το καλό της κοινότητας, 208
 Οικογένεια και κοινότητα, 213
 Οικογένεια και ανάπτυξη της κοινότητας, 221
 Ταυτότητα του γένους, κοινότητα και άτομο, 224
 Παιδαγωγικό έργο και κοινωνική διάσταση, 240
 Προτεραιότητα της οικογένειας και κοινότητα, 254

- Εργασία και συμμετοχή σε μια κοινότητα, 264
- Άνθρωπος, εργασία και κοινοτική ενέργεια, 266
- Αλλοτριώση στην εργασία και αλληλέγγυα κοινότητα, 280
- Συμμετοχή των εργαζομένων και κοινότητα, 281
- Νέα εργασία και ζωή της κοινότητας, 311
- Εργασία στις μικρές επιχειρήσεις και κοινότητα, 315
- Κοινωνικό όραμα της επιχείρησης, 338, 339, 340
- Επιχειρηματικός ανταγωνισμός και κοινότητα, 343
- Διεθνής αλληλεγγύη, υποχρέωση της κοινότητας, 367
- Οικονομία και ανθρώπινη κοινότητα, 369
- Κυβέρνηση και ανθρώπινη κοινότητα, 383
- Κοινότητα, άνθρωπος και κοινό καλό, 391
- Πολιτική κοινωνία και αξία της κοινότητας, 392
- Πολιτικές αρχές και κοινότητα, 394
- Μέσα επικοινωνίας και κοινότητα, 415, 416, 562
- Εθελοντισμός και το καλό της κοινότητας, 420
- Γένεσις, άνθρωπος και κοινότητα, 428
- Συνθήκη και ανθρώπινη κοινότητα, 429
- Ιδεολογίες και κοινωνική διάσταση, 433
- Εκκλησία, αστικές αρχές και ανθρώπινη κοινότητα, 445
- Ανάπτυξη, κοινότητα και ανθρώπινη οικογένεια, 446
- Φύση, Δημιουργός και ανθρώπινη κοινότητα, 473
- Αντιρροησίες συνείδησης και κοινότητα, 503
- Διδαχή της Εκκλησίας και κοινότητα, 521
- Κοινωνική διδασκαλία, λαϊκοί και κοινότητα ζωής, 531
- Λαϊκές συναθροίσεις και κοινότητα, 549
- Λαϊκοί και κοινωνική αντίληψη, 568
- Ανάγκη έννοιας και εθνικές κοινότητες, 575
- ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΑΣΤΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ**
- Εκκλησία και πολιτική κοινότητα, 50, 424, 425, 427, 445
- Gaudium et spes* και πολιτική κοινότητα, 96
- Σκοπός του ανθρώπου και αστική κοινότητα, 133
- Κοινωνικός πλουραλισμός και αστική κοινότητα, 151
- Πλειοψηφία και το καλό της αστικής κοινότητας, 169
- Συμμετοχή και αστική κοινότητα, 189
- Συμμετοχική δημοκρατία και αστική κοινότητα, 190
- Κοινωνική και πολιτική ευσπλαχνία και πολιτική κοινότητα, 208
- Οικογενειακός πυρήνας και αστική κοινότητα, 208
- Δημόσια έξοδα, αστική και πολιτική κοινότητα, 355
- Αλληλεγγύη και εθνικές πολιτικές κοινότητες, 367
- Πολιτική κοινότητα και η φύση του ανθρώπου, 384
- Πολιτική κοινότητα και λαός, 385
- Πολιτική κοινότητα και ανθρώπινα δικαιώματα, 388, 389

Πολιτική κοινότητα και συλλογικές σχέσεις, 392
 Πολιτική κοινότητα, αρχές και ηθική τάξη, 394
 Πολιτική κοινότητα και δημοκρατική συμμετοχή, 414
 Πολιτική κοινότητα και αστική κοινωνία, 417-419
 Σχέσεις ανάμεσα στις πολιτικές κοινότητες, 433
 Πολιτικές κοινότητες και διεθνές δίκαιο, 434
 Συγκρούσεις, πολιτικές κοινότητες και πόλεμος, 438
 Παγκόσμια κοινότητα και πολιτική κοινότητα, 441
 Συνεργασία ανάμεσα στις πολιτικές κοινότητες, 446
 Ειρήνη και πολιτική κοινότητα, 495
 Χριστιανική κοινότητα και αστική και πολιτική κοινότητα, 534
 Ηθικές αλήθειες και πολιτική κοινότητα, 571

ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΔΙΕΘΝΗΣ

Χριστιανική σωτηρία και διεθνής κοινότητα, 1
Pacem in terris και διεθνής κοινότητα, 95
Gaudium et spes και κοινότητα των λαών, 96
 Ισότητα μεταξύ κρατών και διεθνής κοινότητα, 145
 Κοινό καλό και κοινότητα των λαών, 165
 Συμμετοχή και διεθνής κοινότητα, 189
 Παιδιά και διεθνής κοινότητα, 245
 Ανθρώπινα δικαιώματα και διεθνής κοινότητα, 365

Διεθνής αλληλεγγύη και παγκόσμια κοινότητα, 367
 Διεθνής κοινότητα και ο ρόλος της κατεύθυνσης, 370, 371
 Διεθνής κοινότητα και αξίες, 433
 Διεθνής κοινότητα, νομική κοινότητα, 434
 Διεθνής κοινότητα και λύση των συγκρούσεων, 439
 Διεθνής κοινότητα και Ηνωμένα Έθνη, 440
 Διεθνής κοινότητα και παγκόσμια αρχή, 441
 Διεθνής κοινότητα και οργανώσεις, 443
 Αγία Έδρα και διεθνής κοινότητα, 448
 Διεθνής κοινότητα και διεθνής συνεργασία, 448
 Διεθνής κοινότητα και εξωτερικό χρέος, 450
 Περιβάλλον και διεθνής κοινότητα, 467, 468
 Διεθνής κοινότητα και πολιτισμός της ειρήνης, 495
 Ισχύς και κοινωνία των εθνών, 500
 Διεθνής κοινότητα και εξάλειψη ομάδων, 506
 Διεθνής κοινότητα και κυρώσεις, 507
 Διεθνής κοινότητα και πυρηνικά όπλα, 509*
 Διεθνής κοινότητα και ναρκαλιεία, 510
 Διεθνής κοινότητα και τρομοκρατία, 513

ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ

Κοινό καλό και κοινωνική κοινότητα, 61
 Κοινωνική, πολιτική αγάπη και κοινωνική κοινότητα, 208
 Άνθρωποι των αγρών και κοινωνική κοινότητα, 299

Ηθικές αλήθειες και κοινωνική κοινότητα, 671

ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ

Οικογενειακή κοινότητα και ανθρωπίνης οικολογία, 212

Οικογένεια, φυσική κοινότητα, 213

Οικογένεια, κοινότητα προσώπων, 221

Οικογένεια, κοινότητα αγάπης, 229, 238

Οικογένεια, κοινότητα ζωής, 230

Οικογενειακή κοινότητα και παιδιά, 230

Παιδιά και οικογένεια, κοινότητα προσώπων, 244

ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ - ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ

Σύνοψη και χριστιανική κοινότητα, 11

Εκκλησία και νέες χριστιανικές κοινότητες, 50

Εκκλησιαστικές κοινότητες, χώροι κοινωνίας, 52

Χριστιανική κοινότητα και κοινωνικές σχέσεις, 53

Κοινωνική διδασκαλία και εκκλησιαστική κοινότητα, 79, 83

Mater et magistra και χριστιανική κοινότητα, 94

Gaudium et spes και κοινότητα των πιστών, 96

Justitia et Pax και η κοινότητα των καθολικών, 99

Διδακτικό Σώμα της Εκκλησίας και χριστιανική κοινότητα, 104

Οικογένεια και θρησκευτική κοινότητα, 213

Διαζευγμένοι που ξαναπαντρεύτηκαν και κοινότητα, 226, 226*

Χριστιανικές κοινότητες και οικογένεια, 229

Κοινωνική διδασκαλία και αρμοδιότητες της κοινότητας, 529

Χριστιανικές κοινότητες και αστική και πολιτική κοινότητα, 534

Πρεσβύτεροι και χριστιανική κοινότητα, 539

Αρχή της λαϊκότητας και κοινότητα των πιστών, 572

Κοινωνικές-πολιτικές επιλογές και χριστιανική κοινότητα, 574

ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Χριστιανική σωτηρία και κοινωνία, 1

Σύνοψη, θέση του ανθρώπου και κοινωνία, 14, 15

Οικοδομώντας την ανθρώπινη κοινωνία, 18

Κοινωνία και ηθικές, κοινωνικές αρετές, 19

Εξέλιξη της ισραηλίτικης κοινωνίας και πράξη, 23

Κοινωνία και σχέδιο σωτηρίας του Θεού, 37

Κοινωνία, νόμοι και αξίες, 45

Άνθρωπος και ορίζοντας της κοινωνίας, 47

Απολυταρχική άποψη της κοινωνίας και άνθρωπος, 48

Εκκλησία και δόμηση της ανθρώπινης κοινωνίας, 51

Γήινη πρόοδος και ανθρώπινη κοινωνία, 55

Άνθρωπος και σχέση με τους άλλους στην κοινωνία, 61

Εκκλησία, Ευαγγέλιο και κοινωνία, 62

Κοινωνία και οικονομία της σωτηρίας, 62, 65

Κοινωνία στα μέτρα του ανθρώπου και στο μέτρο του Χριστού, 63

- Κοινωνική διδασκαλία και ζωή της κοινωνίας, 67, 72, 79
- Εκκλησία, κοινωνία και αρμοδιότητα, 68, 69
- Κοινωνία, κοινωνική διδασκαλία και φιλοσοφία, 77
- Επιστήμες του ανθρώπου και ο άνθρωπος στην κοινωνία, 78
- Κοινωνική διδασκαλία και κοινωνία, 81-85
- Κοινωνία, Εκκλησία και παρακαταθήκη διδασκαλίας, 87
- Πίος ΙΑ΄ και κοινωνία να δομηθεί εκ νέου, 91
- Gaudium et spes*, Εκκλησία και κοινωνία, 96
- Θρησκευτική ελευθερία και διάταξη της κοινωνίας, 97
- Octogesima adveniens* και μετα-βιομηχανική κοινωνία, 100
- Ανθρώπινη κοινωνία, αντικείμενο της κοινωνικής διδασκαλίας, 106
- Δίκαιη κοινωνία και άνθρωπος, 132
- Συνείδηση της κοινωνίας και ευθύνη, 134
- Άνθρωπος, ελευθερία και κοινωνία, 138
- Φυσικός νόμος και ζωή των κοινωνιών, 141
- Γυναίκα στην κοινωνία και θεμέλια, 146
- Ζωή της κοινωνίας και λειτουργικά μέλη, 148
- Κοινωνία, άνθρωπος και αρχή της ενότητας, 149
- Κοινωνία και ιδεολογίες του κοινωνικού συμβολαίου, 149*
- Κοινωνικότητα, κοινωνία και καλό, 150
- Κοινωνία, ενωτικός ιστός και αυτονομία, 151
- Κοινωνία, φύση του ανθρώπου και ελεύθερη βούληση, 151
- Σύνολο των δικαιωμάτων και καλό της κοινωνίας, 154
- Κοινωνία και δικαίωμα στη θρησκευτική ελευθερία, 155
- Αρχές και ζωή της κοινωνίας, 160
- Αρχές και αλήθεια της κοινωνίας, 163
- Κοινωνία και κοινό καλό, 165, 167, 167*, 170
- Ιησούς, ανθρώπινη κοινωνία και υπέρτατο Αγαθό, 170
- Ευαγγέλιο, κοινωνία και πειρασμοί, 175
- Σημερινή ιστορική περίοδος, κοινωνία και νέα αγαθά, 179
- Κοινωνία, ιδιωτική ιδιοκτησία και σκλαβιά, 181
- Αρχή της επικουρικότητας και κοινωνία, 186, 187
- Αρχή της αλληλεγγύης και κοινωνία, 195
- Αρχές, αξίες και κοινωνία, 197
- Μεταρρύθμιση της κοινωνίας και παιδαγωγικό καθήκον, 198*
- Ελευθερία, κοινωνία και κλήση, 200
- Πρακτική της αρετής και νέα κοινωνία, 203
- Ο πλησίον για να αγαπήσουμε παρουσιάζεται στην κοινωνία, 208
- Αγάπη και δόμηση της κοινωνίας, 208
- Κεντρικότητα της οικογένειας και κοινωνία, 209
- Οικογένεια, κύτταρο της κοινωνίας, 211, 252
- Παιδί, δώρο στην κοινωνία, 212, 218
- Οικογένεια και καλό της κοινωνίας, 213
- Οικογένεια, πρώτη ανθρώπινη κοινωνία, 213
- Προτεραιότητα της οικογένειας απέναντι στην κοινωνία, 214
- Γάμος και καλό της κοινωνίας, 215
- Κοινωνία, συζυγικός δεσμός και αστικά αποτελέσματα, 216

- Κοινωνία και θρησκευτική έννοια του γάμου, 220
- Οικογένεια και εξατομικευμένη κοινωνία, 221
- Ηλικιωμένοι, πόρος για την κοινωνία, 222
- Κοινωνία, αγάπη και σεξουαλικότητα, 223
- Κοινωνία και συμπληρωματικότητα ανάμεσα στα φύλα, 224
- Προώθηση της οικογένειας και κοινωνία, 225, 229, 252
- Οικογένεια, αξίες και ανάπτυξη της κοινωνίας, 229, 238
- Αλληλεγγύη ανάμεσα στις γενεές και κοινωνία, 230
- Οικογένεια, Ευαγγέλιο της ζωής και κοινωνία, 231
- Κοινωνία, υπεύθυνη πατρότητα και μητρότητα, 232
- Γεννήσεις, αριθμός παιδιών και κοινωνία, 234
- Κοινωνία και τεχνικές αναπαραγωγής, 235
- Οικογένεια και ανάπτυξη της κοινωνίας, 237
- Οικογένεια και φροντίδα της κοινωνίας, 237, 237*
- Οικογένεια, κοινωνικές αρετές και κοινωνία, 238
- Διαπαιδαγώγηση, άνθρωπος και καλό της κοινωνίας, 242
- Οικογένεια και μετασχηματισμός της κοινωνίας, 247
- Οικογένεια, οικιακή κοινωνία και εργασία, 249
- Ταυτότητα της οικογένειας, φυσική κοινωνία, 253
- Εκκλησία, γεωργική κοινωνία και πιο δυναμική κοινωνία, 267
- Εργατικές κοινωνίες και *Rerum novarum*, 268
- Εργασία και ανάπτυξη της κοινωνίας, 269
- Πλησίον και κοινωνία στην οποία ανήκει, 274
- Χριστιανοί, παραδόσεις και ανθρώπινη κοινωνία, 286
- Κοινωνία και δικαίωμα στην εργασία, 288, 289
- Εργασία και αυτο-οργάνωση της κοινωνίας, 293
- Ποιότητα της κοινωνίας, εργασία και γυναίκα, 295
- Συνδικάτα και δομή της τάξης της κοινωνίας, 306
- Συνδικάτο και κοινό καλό της κοινωνίας, 307
- Καινοτομίες και ανάπτυξη της κοινωνίας, 317
- Οικονομία και ανάπτυξη της κοινωνίας, 326, 331
- Πλούτος και ευεργετήματα για την κοινωνία, 329
- Πλούτος, κοινωνία και αλληλεγγύη, 332, 334
- Οικονομικά σχέδια και πιο δίκαιη κοινωνία, 333
- Δικαίωμα στην οικονομική πρωτοβουλία και κοινωνία, 336, 337
- Επιχείρηση και κοινό καλό της κοινωνίας, 338
- Εταιρεία, κοινωνία κεφαλαίων, κοινωνία ανθρώπων, 338
- Πρόδος της κοινωνίας και συνεταιριστικές επιχειρήσεις, 339
- Κέρδος, εταιρεία και κοινωνία, 340
- Κοινωνία και ορθολογική χρήση των πόρων, 346
- Μειωτική άποψη για την κοινωνία και αγορά, 349

Λειτουργία της αγοράς και σύγχρονες κοινωνίες, 350

Κράτος σε οικονομικό πλαίσιο και κοινωνία, 351, 354

Παγκόσμια κοινωνία και σύστημα σχέσεων, 361

Δικαιώματα στις προοδευμένες κοινωνίες και στοιχειώδη δικαιώματα, 365

Πλούτος, φτώχεια και κοινωνία, 374

Κατανάλωση εμπορευμάτων και κοινωνία, 375

Ανάπτυξη της κοινωνίας και έννοια του Θεού, 375

Αρχή της αδελφότητας και πολιτικές κοινωνίες, 390

Άνθρωπος και οικογενειακή και πολιτική κοινωνία, 391

Πολιτική κοινωνία και αξία της κοινότητας, 392

Αρχές και κοινωνία, 393

Θανατική ποινή και σύγχρονη κοινωνία, 405

Δημοκρατία και υποκειμενικότητα της κοινωνίας, 406

Κοινωνία και πληροφορία, 415

Αρχή της υποκειμενικότητας της κοινωνίας, 420

Κοινωνία, άνθρωπος και συνείδηση, 421

Εκκλησία και κράτος, τέλειες κοινωνίες, 445

Κοινωνία και βιοτεχνολογικά προϊόντα, 480

Ειρήνη και τάξη της κοινωνίας, 494, 495

Ειρηνική κοινωνία και ανθρώπινα δικαιώματα, 494

Άρνηση στη βίαιη δράση και κοινωνία, 496

Δικαίωμα στην ειρήνη και κοινωνία, 518

Εκκλησία και κοινωνία της εποχής της, 524

Κατήγηση και πιο αλληλέγγυα και αδελφική κοινωνία, 529

Λαϊκοί, λαϊκή πνευματικότητα και κοινωνία, 545

«Επικρατούσα» σύνεση και καλό της κοινωνίας, 548*

Χριστιανικό πνεύμα και κοινωνία, 552

Καλό της κοινωνίας και ελευθερία συνειδήσεως, 553

Καλό της κοινωνίας και πολιτισμός, 556

Λαϊκότητα, αλήθεια, άνθρωπος και κοινωνία, 571

Πλουραλιστική κοινωνία, λαϊκότητα και παραδόσεις, 572

Δημοκρατικές κοινωνίες και λαϊκισμός, 572

Περιθωριοποίηση του χριστιανισμού και κοινωνία, 572

Ανάγκη λογικής και σύγχρονη κοινωνία, 575

Δικαιοσύνη, πολιτιστικές αιτίες και κοινωνία, 577

Κοινωνική διδασκαλία και κοινωνία αξία του ανθρώπου, 580

Εγωισμός και οργανωμένη κοινωνία, 581

Πιο ανθρώπινη κοινωνία και αγάπη στην κοινωνική ζωή, 582

ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΒΔΟΜΑΔΕΣ

Κοινωνικές εβδομάδες, πολιτιστικό εργαστήριο, 532

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ - ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΔΑΧΗ - ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΣΩΜΑ

Κοινωνική διδασκαλία και η ενότητά της, 3

- Κοινωνική διδασκαλία και η αγάπη του Θεού για τον κόσμο, 3
- Κοινωνική διδασκαλία, άνθρωπος και όλοι οι άνθρωποι, 5, 13
- Κοινωνική διδασκαλία, ολοκληρωμένος και αλληλέγγυος ουμανισμός, 7, 19
- Κοινωνική διδασκαλία, αυθεντική ποιμαντική προτεραιότητα, 7
- Σύνοψη και κοινωνική διδασκαλία, 7-9
- Σαββατικό έτος και κοινωνική διδασκαλία «*in nuce*», 25
- Κοινωνική διδασκαλία και κοινωνική αλλαγή, 55
- Κοινωνική διδασκαλία, άνθρωπος και κοινωνικές σχέσεις, 61, 62
- Κοινωνική διδασκαλία, Ευαγγέλιο και κοινωνία, 62, 63
- Κοινωνική διδασκαλία και αποστολή της Εκκλησίας, 64, 65
- Κοινωνική διδασκαλία, όργανο ευαγγελισμού, 67
- Κοινωνική διδασκαλία, Εκκλησία και τεχνικά θέματα, 68
- Κοινωνική διδασκαλία και δικαίωμα-υποχρέωση της Εκκλησίας, 69, 70
- Φύση της κοινωνικής διδασκαλίας, 72
- Κοινωνική διδασκαλία, κατηγορία αφ' εαυτής, 72
- Κοινωνική διδασκαλία και θεολογική-ηθική φύση, 73
- Κοινωνική διδασκαλία, Αποκάλυψη και Παράδοση, 74
- Κοινωνική διδασκαλία και σχέση ανάμεσα σε πίστη και λογική, 74
- Κοινωνική διδασκαλία, Αποκάλυψη και ανθρώπινη φύση, 75
- Κοινωνική διδασκαλία και ορθολογική εξύμνηση, 75
- Κοινωνική διδασκαλία και οικουμενικός προορισμός, 75
- Κοινωνική διδασκαλία, γνώση και πίστη, 75
- Κοινωνική διδασκαλία και διεπιστημονική διάσταση, 76
- Κοινωνική διδασκαλία και φιλοσοφία, 76, 77
- Κοινωνική διδασκαλία και επιστήμες του ανθρώπου, 76, 78
- Η Κοινωνική διδασκαλία είναι της Εκκλησίας, 79
- Κοινωνική διδασκαλία και Διδακτικό Σώμα της Εκκλησίας, 80
- Κοινωνική διδασκαλία και συμμετοχή των πιστών, 80
- Άνθρωπος, αντικείμενο της κοινωνικής διδασκαλίας, 81
- Κοινωνική διδασκαλία, αναγγελία και καταγγελία, 81
- Κοινωνική διδασκαλία, θρησκευτική και ηθική τάξη, 82
- Εκκλησιαστική κοινότητα και κοινωνική διδασκαλία, 83
- Κοινωνική διδασκαλία και ευαγγελισμός, 83
- Κοινωνική διδασκαλία και δόμηση της κοινωνίας, 83
- Κοινωνική διδασκαλία και υποχρεώσεις κοσμικής φύσης, 83
- Κοινωνική διδασκαλία και οικουμενικός προορισμός, 84
- Κοινωνική διδασκαλία, συνέχεια και ανανέωση, 85
- Κοινωνική διδασκαλία, εργοτάξιο πάντα ανοιχτό, 86
- Το λήμμα *κοινωνική διδασκαλία*, 87
- Resum novatum*, παράδειγμα και κοινωνική διδασκαλία, 90
- Επικουρικότητα και Κοινωνική διδασκαλία, 91
- Divini Redemptoris* και κοινωνική διδασκαλία, 92

- Κοινωνική διδασκαλία και Πίος ΙΒ΄, 93
Dignitatis humanae και κοινωνική διδασκαλία, 97
- Παύλος ΣΤ΄ και κοινωνική διδασκαλία, 99, 100
- Centesimus annus* και εκατό χρόνια κοινωνικής διδασκαλίας της Εκκλησίας, 103
- Κοινωνική διδασκαλία και ποιμαντικές προθέσεις, 104
- Κοινωνική διδασκαλία, διδακτικό *corpus*, 104
- Ανθρώπινη κοινωνία, αντικείμενο της κοινωνικής διδασκαλίας, 106
- Άνθρωπος, ψυχή της κοινωνικής διδασκαλίας, 107
- Κοινωνική διδασκαλία και άνθρωπος, 124, 126
- Κοινωνική διδασκαλία και οι περισσότεροι ευνοημένοι, 158
- Αρχές της κοινωνικής διδασκαλίας, 160, 162, 163
- Κοινωνική διδασκαλία και κοινή χρήση των αγαθών, 172
- Κοινωνική διδασκαλία και ιδιοκτησία των αγαθών, 176, 178
- Κοινωνική διδασκαλία και επικουρικότητα, 185
- Κοινωνική διδασκαλία και αλληλεγγύη, 194, 194*
- Κοινωνική διδασκαλία, αρχές και αξίες, 197
- Κοινωνικό Διδακτικό Σώμα της Εκκλησίας και δικαιοσύνη, 201
- Κοινωνική διδασκαλία, αλληλεγγύη και ειρήνη, 203
- Κοινωνική διδασκαλία και αξιοπρέπεια των παιδιών, 244
- Κοινωνική διδασκαλία και άνθρωπος που εργάζεται, 267
- Κοινωνική διδασκαλία και σχέσεις ανάμεσα σε εργασία και κεφάλαιο, 277
- Κοινωνική διδασκαλία και ιδιωτική ιδιοκτησία, 282
- Κοινωνική διδασκαλία και εργασία ανηλίκων, 296
- Κοινωνική διδασκαλία και μη παραγωγικές μεγάλες εκτάσεις, 300
- Κοινωνική διδασκαλία και δικαιώματα των εργαζομένων, 301
- Κοινωνική διδασκαλία και νομιμότητα της απεργίας, 304
- Κοινωνική διδασκαλία, εργασία και συνεργασία, 306
- Κοινωνική διδασκαλία και συνδικάτα, 306
- Κοινωνική διδασκαλία και αλλαγές στην εργασία, 317
- Κοινωνική διδασκαλία και κοινωνική ανάπτυξη, 327
- Κοινωνική διδασκαλία και ηθική της οικονομίας, 330
- Κοινωνική διδασκαλία και ποσοτική ανάπτυξη, 334
- Κοινωνική διδασκαλία και οικονομία της αγοράς, 335
- Κοινωνική διδασκαλία και οικονομική πρωτοβουλία, 336
- Κοινωνική διδασκαλία και συνεταιριστικές επιχειρήσεις, 339
- Κοινωνική διδασκαλία και η λειτουργία του κέρδους, 340
- Κοινωνική διδασκαλία, εργασία και οικογένεια, 345
- Κοινωνική διδασκαλία και ελεύθερη αγορά, 347, 349
- Κοινωνική διδασκαλία και διεθνές εμπορικό σύστημα, 364
- Κοινωνική διδασκαλία, οικονομία και ανθρώπινη δραστηριότητα, 375

- Κοινωνική διδασκαλία και δικαίωμα στην αντίσταση, 401
- Κοινωνική διδασκαλία, δημοκρατία και σχετικισμός, 407
- Κοινωνική διδασκαλία και διακυβερνητικές οργανώσεις, 440
- Κοινωνική διδασκαλία και πρόσβαση στη διεθνή αγορά, 447
- Κοινωνική διδασκαλία και αγάπη για τους φτωχούς, 449
- Κοινωνική διδασκαλία και το πεδίο της οικολογίας, 481
- Κοινωνική διδασκαλία και αφοπλισμός, 508
- Διδακτικό Σώμα της Εκκλησίας και το φαινόμενο της αποτροπής, 508
- Κοινωνική διδασκαλία και μηνύματα για την ειρήνη, 520
- Κοινωνική διδασκαλία και ολοκληρωτικό όραμα για τον άνθρωπο, 522
- Κοινωνική διδασκαλία και νέος ευαγγελισμός, 523
- Κοινωνική διδασκαλία και κοινωνική ποιμαντική, 524, 526
- Κοινωνική διδασκαλία και χριστιανική διάπλαση, 528
- Κοινωνική διδασκαλία και δραστηριότητα κατήχησης, 529, 530
- Κοινωνική διδασκαλία και διάπλαση των λαϊκών, 531, 532, 549
- Κοινωνική διδασκαλία και ιερατική μόρφωση των πρεσβυτέρων, 533
- Κοινωνική διδασκαλία, όργανο διάλογου, 534
- Κοινωνική διδασκαλία και οικουμενικός διάλογος, 535
- Κοινωνική διδασκαλία και διάλογος με τους εβραίους αδελφούς, 536
- Κοινωνική διδασκαλία και διάλογος με τις θρησκείες, 537
- Κοινωνικό Διδακτικό Σώμα της Εκκλησίας και η εργατικότητα των χριστιανών, 538
- Επίσκοπος και κοινωνική διδασκαλία, 539
- Πρεσβύτεροι και κοινωνική διδασκαλία, 539
- Κοινωνική διδασκαλία και πιστοί, 540
- Κοινωνική διδασκαλία και λαϊκές ενώσεις, 549, 550
- Κοινωνική διδασκαλία και λαϊκοί πιστοί, 551, 563
- Κοινωνική διδασκαλία και στοχασμός στην πραγματικότητα, 568
- Κοινωνική διδασκαλία και κοινωνία άξια του ανθρώπου, 580

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΟΙΜΑΝΤΙΚΗ

- Κοινωνική διδασκαλία, ποιμαντική προτεραιότητα, 7
- Σύνοψη και ποιμαντική αντίληψη, 10
- Σύνοψη, όργανο ποιμαντικής υπηρεσίας, 11
- 19ος αιώνας και ποιμαντική παρότρυνση, 88, 267
- Διδακτικό Σώμα της Εκκλησίας και ποιμαντική ανησυχία, 104
- Ποιμαντική ενασχόληση, αναγγελία και καταγγελία, 159
- Κοινωνική ποιμαντική και οικουμενική συνεργασία, 159
- Εκκλησία, πρόσφυγες και ποιμαντική παρουσία, 505
- Μηνύματα για την Ειρήνη και ποιμαντική δράση, 520
- Ανθρωπολογία, ποιμαντικό έργο και πολιτιστική ενσωμάτωση της πίστης, 523

Κοινωνική διδασκαλία και κοινωνική ποιμαντική, 524, 526
 Κοινωνικό μήνυμα και ποιμαντική υποχρέωση, 525
 Κοινωνική ποιμαντική και η αλήθεια για τον άνθρωπο, 527
 Υποψήφιοι ιερείς και κοινωνική ποιμαντική, 533
 Κοινωνική ποιμαντική και χριστιανοί, 538
 Επίσκοπος και κοινωνική ποιμαντική, 539
 Πρεσβύτερος και κοινωνική ποιμαντική, 539
 Ποιμαντική δράση και αφιερωμένα πρόσωπα, 540
 Εκκλησιαστικές συναθροίσεις και κοινωνική ποιμαντική, 550

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΣΩΜΑ

Αρχή του κοινού καλού και κοινωνικό σώμα, 164
 Αρχή της επικουρικότητας και κοινωνικό σώμα, 186
 Οικογένεια και ανάπτυξη του κοινωνικού σώματος, 211
 Κοινωνική διάσταση, εργασία και κοινωνικό σώμα, 273
 Δημοκρατία και έλεγχος του κοινωνικού σώματος, 408

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΠΟΙΗΣΗ

Mater et magistra και κοινωνικοποίηση, 94
 Κοινωνικοποίηση και τάσεις συνεταιρισμού, 151
 Αλληλεξάρτηση και κοινωνικοποίηση, 192*

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΤΗΤΑ

Τριαδική Αγάπη και κοινωνικότητα, 34, 54
 Χριστιανική ανθρωπολογία και κοινωνικότητα, 37
 Πραγματώσεις, ανθρώπινη κοινωνικότητα και σχετικότητα, 48
 Βασίλειο του Θεού και ανθρώπινη κοινωνικότητα, 51
 Ζωή εν Χριστώ και κοινωνικότητα του ανθρώπου, 52
 Κεντρικότητα του ανθρώπου και κοινωνικότητα, 106
 Κοινωνικότητα του ανθρώπου και προέλευση της κοινωνίας, 149*
 Ανθρώπινη κοινωνικότητα και σπέρματα αντικοινωνικότητας, 150
 Ανθρώπινη κοινωνικότητα και κοινωνικός πλουραλισμός, 151
 Μορφές κοινωνικότητας και κοινό καλό, 165
 Επικουρικότητα, κοινωνία και μορφές κοινωνικότητας, 185
 Πρωταρχικές εκφράσεις της κοινωνικότητας, 186
 Αλληλεγγύη και κοινωνικότητα του ανθρώπου, 192
 Οικογένεια, κοινωνικότητα και καλό της κοινωνίας, 213
 Σύζυγοι χριστιανοί και νέα κοινωνικότητα, 220
 Οικογένεια, πρώτο σχολείο κοινωνικότητας, 221
 Οικογένεια και διαπαιδαγώγηση στην κοινωνικότητα, 242

ΚΟΛΕΚΤΙΒΙΣΜΟΣ

Χώρες υπό ανάπτυξη και συστήματα κολεκτιβισμού, 180

Οικογένεια και παρέκκλιση του κολεκτιβισμού, 213
 Αδελφουσύνη και κολεκτιβιστικές ιδεολογίες, 390

ΚΟΜΜΑ

Σχέσεις ανάμεσα σε συνδικάτα και πολιτικά κόμματα, 307
 Κόμματα και συμμετοχή στην πολιτική ζωή, 413
 Λαϊκοί και συμμετοχή σε ένα κόμμα, 573, 574

ΚΟΣΜΟΣ

Σωτηρία και κόσμος της οικονομίας, 1
 Κοινωνική διδασκαλία, αγάπη του Θεού για τον κόσμο, 3
 Ο Θεός αγάπησε πολύ τον κόσμο, 3, 64
 Χριστός, κόσμος και μαρτυρία για την αλήθεια, 13
 Η Εκκλησία ζει στον κόσμο, 18, 53
 Άνθρωπος και οι άλλοι στον κόσμο, 20
 Ανυπακοή στον Θεό και πράξεις στον κόσμο, 27
 Ιησούς, απεσταλμένος του Θεού στον κόσμο, 29
 Άνθρωπος και δραστηριότητα στον κόσμο, 35, 37
 Ανθρώπινη δράση στον κόσμο και αμαρτία, 41
 Άνθρωπος και πραγματική κατοχή του κόσμου, 44
 Κόσμος και πλήρης αλήθεια εν Ιησού Χριστώ, 45, 46
 Σχέση ανάμεσα στον Θεό, στον άνθρωπο και στον κόσμο, 46
 Άνθρωπος, κόσμος και το πεπρωμένο τους εν Θεώ, 48

Εκκλησία, Βασίλειο, κόσμος και ευαγγελικές αξίες, 50
 Η Εκκλησία στον κόσμο και εσχολογικός σκοπός, 51
 Νόμος μετασχηματισμού του κόσμου και αγάπη, 54, 55, 57, 580
 Άνθρωπος και φροντίδα να βελτιώσει τον κόσμο, 58, 60
 Η Εκκλησία στον κόσμο, θείο μυστήριο και η αγάπη του Θεού, 60
 Ιησούς Χριστός, κόσμος και πρωταρχικός δεσμός, 64, 262
 Ευαγγελισμός της κοινωνίας και κόσμος της εργασίας, 70
 Κοινωνική διδασκαλία και καταστάσεις στον κόσμο, 73, 86
 Αδιζίες και περιοχές του κόσμου, 81
Gaudium et spes και προσδοκίες του κόσμου, 96
Sollicitudo rei socialis και κόσμος, 102
 Πλάσματα του κόσμου και άνθρωπος, άξιος του Θεού, 109
 Ο άνθρωπος στην Εδέμ και φυτικός κόσμος, 110
 Κυριότητα στον κόσμο και ευθύνη, 113
 Αμαρτία και κόσμος, 115, 116, 117*, 120
 Ο Θεός θέλει στον κόσμο δικαιοσύνη, ελευθερία και ειρήνη, 118
 Υλική διάσταση του ανθρώπου και υλικός κόσμος, 128-130
 Πλούτη και κόσμος δίκαιος και αλληλέγγυος, 174
 Φροντίδα όλων και πιο ανθρώπινος κόσμος, 175
 Ιδεολογικές θέσεις και κόσμος της φτώχειας, 183
 Κόσμος και ανισότητες, 192
 Αλληλεγγύη και ειρήνη στον κόσμο, 194, 194*

- Αλήθεια και κόσμος της επικοινωνίας, 198
- Να φτιάξουμε έναν καλύτερο κόσμο, 203
- Αγάπη, ειρήνη και σύνθετος κόσμος, 207
- Χριστιανική οικογένεια, σύμβολο για τον κόσμο, 220, 225
- Χώρες του κόσμου και νέες γενεές, 244
- Κατάσταση των παιδιών στον κόσμο, 245
- Μεταβατικότητα της σκηνης αυτού του κόσμου, 260, 264
- Άνθρωπος, εργασία και κυριαρχία στον κόσμο, 265, 275
- Ιδιοκτησία, εργασία και χρηματοδοτικός κόσμος, 282
- Κράτος, εργασία και παραγωγικός κόσμος, 291
- Σημερινός κόσμος και μετανάστευση, 297
- Αλλαγές και αγροτικός κόσμος, 299
- Παγκόσμια ανάπτυξη και περιοχές του κόσμου, 321
- Νέα ανθρωπότητα και κόσμος των έσχατων καιρών, 326
- Οικονομικά σχέδια και πιο ανθρώπινος κόσμος, 333
- Κοινή ανάπτυξη σε όλα τα μέρη του κόσμου, 342
- Κυβερνήσεις των χωρών και χρηματοδοτικός κόσμος, 370
- Θεός, κυβέρνηση του κόσμου και ανθρώπινη ελευθερία, 383
- Πνευματικές αξίες και οικονομικός κόσμος, 386
- Κόσμος των μέσων κοινωνικής επικοινωνίας, 416
- Δράση του Θεού και κόσμος, 428
- Ισραήλ και ο μοναδικός Θεός, Κύριος του κόσμου, 430
- Δικαιοσύνη και ελευθερία και σύγχρονος κόσμος, 435
- Οικουμενικός ηθικός νόμος και μέλλον του κόσμου, 436
- Νομικές αρχές και κόσμος εν ειρήνη, 439
- Αλληλεξάρτηση και σχέσεις στο σημερινό κόσμο, 442
- Συνεργασία για την ανάπτυξη και κόσμο, 446
- Φτωχοί, πιο ανθρώπινο μέλλον και κόσμο, 449
- Πίστη του Ισραήλ και χώρος αυτού του κόσμου, 451
- Σχέσεις του ανθρώπου με τον κόσμο, 452
- Αμαρτία, οριστική σωτηρία και κόσμος, 453
- Ιησούς και συμφιλίωση του κόσμου με τον Θεό, 454
- Αγάπη, κόσμος και πρωταρχικό σχέδιο, 455
- Κυβερνώντας τον κόσμο με αγιότητα, 456
- Άνθρωπος, δημιουργία του κόσμου και εργασία, 460
- Μηχανιστική αντίληψη και φυσικός κόσμος, 462
- Δεσμός που διερράγη ανάμεσα στον κόσμο και στον Θεό, 464
- Πνευματικότητα των βενεδικτίνων και κόσμος, 464
- Κόσμος, ίχνος του Θεού, 487, 488
- Νέος κόσμος ειρήνης και μεσσιανική εποχή, 490
- Ιησούς, ειρήνη και κόσμος, 491
- Ειρήνη, κόσμος και άοπλοι προφήτες, 496
- Κράτη και ειρήνη σε όλο τον κόσμο, 500
- Στρατιωτικοί και δικαιοσύνη στον κόσμο, 502
- Εκκλησία, όργανο της ειρήνης στον κόσμο, 516

Σωτηρία του κόσμου, ειρήνη και προ-
σευχή, 519*, 520
Κόσμος και ρήξη ανάμεσα στο Ευαγγέ-
λιο και στον πολιτισμό, 523
Κοινωνική ποιμαντική και πραγματικό-
τητα του κόσμου, 524
Διάλογος ανάμεσα στους πιστούς και
στις θρησκείες του κόσμου, 537
Λαϊκοί πιστοί και ενασχόληση με τον
κόσμο, 538, 541, 543, 544, 578
Μοναχοί, αγάπη του Χριστού και κό-
σμος, 540
Χριστός και σωτηρία του κόσμου, 542
Λαϊκή πνευματικότητα, καθαγιασμός
και κόσμος, 545
Εκκλησία, κόσμος και αξιοπρέπεια του
ανθρώπου, 551
Πολιτισμός, άνθρωπος και γνώση του
κόσμου, 556
Πολιτιστικές αιτίες και αδικία στον κό-
σμο, 577
Θείκη υπόσχεση, κόσμος και Βασίλειο
του Θεού, 578, 579

ΚΡΑΤΟΣ

Απολυταρχική άποψη για το κράτος, 48
Κοινωνική διδασκαλία και άνθρωποι
του κράτους, 73
Κοινωνική διδασκαλία, φιλοσοφία και
κράτος, 77
Quadragesimo anno, επικουρικότητα
και κράτος, 91
Mit brennender Sorge και ειρήνη ανάμε-
σα σε Εκκλησία και κράτος, 92
Ανθρώπινα δικαιώματα και πραγματι-
κότητα του κράτους, 153
Κοινωνικότητα, κράτος και κοινό καλό,
165
Κοινό καλό και εξουσία του κράτους,
166

Κοινό καλό, δημόσια αρχή και κράτος,
168
Δημοκρατικό κράτος, πλειοψηφία και
μειοψηφία, 169
Αρχή της επικουρικότητας και κράτος,
186, 252
Επικουρικότητα και συμπαράσταση
του κράτους, 187
Λειτουργία και αναπληρωματικότητα
του κράτους, 188
Συμμετοχή, απολυταρχικό καθεστώς
και κράτος, 191
Προτεραιότητα της οικογένειας και
κράτος, 214, 254
Οικογένεια, δικαίωμα στη ζωή και κρά-
τος, 231
Διακήρυξη των δικαιωμάτων, οικογέ-
νεια και κράτος, 237*
Οικογένεια, διαπαιδαγώγηση των παι-
διών και κράτος, 239
Γονείς, παιδαγωγικοί θεσμοί και κρά-
τος, 241
Οικογένεια, πολιτική δράση και κράτος,
247
Ταυτότητα της οικογενειακής ζωής και
κρατικοί θεσμοί, 252
Κράτος και πολιτική της εργασίας, 291,
294
Απεργία και πίεση στο κράτος, 304
Δικαίωμα στην οικονομική πρωτοβου-
λία και κράτος, 336
Αποτελεσματικότητα του οικονομικού
συστήματος και κράτος, 346
Επικουρικότητα, αλληλεγγύη και κρά-
τος, 351
Κράτος στην οικονομία και νομικό
πλαίσιο, 352
Συμπληρωματικότητα ανάμεσα στην
αγορά και στο κράτος, 353
Κράτος, επιχειρήσεις και συμμετοχή, 354

Ενδιάμεσα στρώματα και κράτος, 356, 357
 Παγκοσμιοποίηση και κράτος, 370
 Πλανητικά κοινωνικά προβλήματα και κράτη, 373
 Μειονότητες και συνεργασία του κράτους, 387
 Πολιτική αρχή, ηθική τάξη και κράτος, 394, 397
 Λαός, δημοκρατία και κράτος, 395
 Ποινές και καθήκον του κράτους, 402
 Κράτος δικαίου και δικαστική αρχή, 402
 Δημοκρατία και εξουσία του κράτους, 406
 Κράτος δικαίου και διαίρεση εξουσιών, 408
 Διαφθορά και λειτουργία του κράτους, 411
 Δημόσια διαχείριση και κράτος, 412
 Αστική κοινωνία, ιδεολογίες και κράτος, 417
 Κράτος, κοινωνικά υποκειμένα και νομικό πλαίσιο, 418
 Κράτος, αγορά και τριτογενής τομέας, 419
 Θρησκευτική ελευθερία και κράτος, 421
 Θρησκευτική κοινότητα και κράτος, 423
 Σχέσεις ανάμεσα σε Εκκλησία και κράτος, 427
 Διεθνής κοινότητα και κυριαρχία κάθε κράτους, 434
 Οικουμενική αρχή και παγκόσμιο υπεράκρως, 441
 Αγία Έδρα, Εκκλησία και κράτος, 445
 Περιβάλλον και υποχρέωση του κράτους, 468
 Νόμιμη άμυνα και κράτος που δέχεται επίθεση, 500
 Ηνωμένα Έθνη και διαμάχες ανάμεσα στα κράτη, 501

Ανθρωπιστικό δίκαιο και συγκρούσεις του κράτους, 504
 Αφοπλισμός, όπλα και κράτος, 508
 Κράτη και εμπόριο ελαφρών όπλων, 511
 Τρομοκρατία και αρχές ενός κράτους δικαίου, 514
 Λαϊκότητα, θρησκευτικές ομολογίες και κράτος, 572

ΚΡΙΤΗΡΙΑ ΚΡΙΣΗΣ

Κοινωνική διδασκαλία και κριτήρια ορθοφροσύνης, 7, 81, 85
 Σύνοψη και κριτήρια ορθοφροσύνης, 11
 Κοινωνική δραστηριότητα και κριτήρια ορθοφροσύνης, 89
 Πολιτιστική ενσωμάτωση της πίστης και κριτήρια ορθοφροσύνης, 523
 Πολιτικές επιλογές και κριτήρια ορθοφροσύνης, 574

ΚΡΙΤΗΡΙΟ

Διδακτικό Σώμα της Εκκλησίας και οικουμενικά κριτήρια, 104
 Αρχές και κριτήρια διάκρισης, 161
 Προορισμός των αγαθών και ίσα κριτήρια, 171
 Κοινό καλό, κριτήριο διάκρισης, 188
 Δικαιοσύνη, κριτήριο της ηθικής, 202
 Αγάπη, υπέρτατο κριτήριο και οικουμενικό, 204
 Οικογένεια και κριτήριο λειτουργικότητας, 221
 Προτεραιότητα της οικογένειας και δεοντολογικά κριτήρια, 254
 Νέες τεχνολογίες και κριτήριο δικαιοσύνης, 283
 Μεταναστευτικά ρεύματα και κριτήρια ισότητας, 298

- Εισόδημα και κριτήρια δικαιοσύνης, 303
- Παραγωγική δραστηριότητα και λειτουργικά κριτήρια, 318
- Επιχείρηση και οικονομικά κριτήρια, 338
- Επιχείρηση και κριτήρια οικονομικής δραστηριότητας, 344
- Ιδιωτικό και δημόσιο και κριτήρια ισότητας, 354
- Πλούσιες και φτωχές χώρες και ηθικά κριτήρια, 364
- Αρχές και κοινωνιολογικά και ιστορικά κριτήρια, 396
- Κριτήρια για το δικαίωμα αντίστασης, 401
- Κοινό καλό, ρυθμιστικό κριτήριο, 407
- Βιοτεχνολογίες και κριτήριο αλληλεγγύης, 474
- Πρόσβαση στο νερό και ηθικά κριτήρια, 484
- Κυρώσεις και νομικά και ηθικά κριτήρια, 507
- Κριτήρια της κοινωνικής ποικιλομορφίας, 526
- Κοινωνική κατήχηση και προσωπικό κριτήριο, 530
- Οργανώσεις και εκκλησιαστικά κριτήρια, 549
- Πολιτισμός και κριτήριο επαλήθευσης, 558
- Δημοκρατία και κριτήρια διάκρισης, 569
- ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ**
- Τάξη που κυβερνάται από την ηθική και το δίκαιο, 93
- Ουμανισμός που κυβερνάται από πνευματικές αξίες, 98
- Δημοκρατική κυβέρνηση και δικαιώματα του ανθρώπου, 158
- Συνεργασία με κυβερνητικούς οργανισμούς, 159
- Κοινό καλό, κλαδικά συμφέροντα και κυβέρνηση, 190
- Εργασία και διακυβέρνηση του κόσμου, 265
- Συνδικάτα και ταξικός αγώνας που δεσπόζει, 306
- Ανισορροπίες και δυνατότητες διακυβέρνησης, 321
- Εθνικά κράτη και κυβέρνηση της αλλαγής, 342
- Παγκοσμιοποίηση και δράση των κυβερνήσεων, 370
- Ιδανικός βασιλιάς που κυβερνά με σοφία, 378
- Καθήκοντα των βασιλέων και των κυβερνητών τους, 380
- Εξουσία και επιβουλή του Σατανά για να κυβερνήσει, 382
- Θεός και διακυβέρνηση του κόσμου, 383
- Λαός και έργο των κυβερνώντων, 395
- Δημοκρατία, κυβερνόμενοι και κυβερνώντες, 406
- Εκλεγμένοι και δραστηριότητες της κυβέρνησης, 409
- Πολιτική διαφθορά, κυβερνώντες και κυβερνόμενοι, 411
- Συγκέντρωση εκδοτικών και τηλεοπτικών μέσων και κυβερνητικές δραστηριότητες, 414
- Κυβερνήσεις και μη κυβερνητικές οργανώσεις, 443
- Άνθρωπος και διακυβέρνηση του κόσμου με δικαιοσύνη, 456
- Άνθρωπος και κυβερνώμενη φύση, 460
- Ειρήνη, βασιλιάς που κυβερνά και δικαιοσύνη του Θεού, 490
- Κυρώσεις και η κυβέρνηση μιας χώρας, 507

Ελαφρά όπλα, κυβερνήσεις και κανόνες, 511

Λαϊκοί, δημοκρατία και κυβερνώμενοι, 567

Λαϊκότητα και κυβερνήσεις μεμονωμένων χωρών, 571

Λ

ΛΑΘΟΣ

Λάθος των εμμονοκρατικών απόψεων της Ιστορίας, 38

Η ανθρωπίνη αναζήτηση της αλήθειας και λάθη, 40

Remum novatum και λάθη, 89

Θρησκευτικές και ηθικές αλήθειες και λάθη, 141

Λάθη και μεταβολές του μέλλοντος, 317

Λάθος, οικονομική και ηθική τάξη, 330

Δικαστικό λάθος, 404

Θρησκευτική ελευθερία και λάθος, 421

Λάθος και βιοτεχνολογίες, 474

Απομάκρυνση ανάμεσα σε πίστη και ζωή, λάθος, 554

ΛΑΪΚΙΣΜΟΣ

Λαϊκισμός και η πολιτική σημασία της πίστης, 572

ΛΑΪΚΟΙ

Σύνοψη και λαϊκοί, 11

Κοινωνική διδασκαλία και λαϊκοί, 79, 83

Πίος ΙΒ΄ και λαϊκοί, 92

Γάμος και κλήση των λαϊκών, 220

Λαϊκοί και γνώση της κοινωνικής διδασκαλίας, 528

Κοινωνική διδασκαλία και διάπλαση των λαϊκών, 531

Κοινωνικές Εβδομάδες και λαϊκοί, 532

Ευαγγελισμός, επίσκοποι και λαϊκοί, 539

Λαϊκοί, κοσμικός χαρακτήρας και ακολουθία του Χριστού, 541, 542

Ταυτότητα του λαϊκού και θεία μυστήρια, 542

Καθήκον του λαϊκού και αναγγελία του Ευαγγελίου, 543

Λαϊκοί και εσχατολογικός ορίζοντας, 544

Λαϊκοί και λαϊκή πνευματικότητα, 545

Λαϊκοί και προσωπική προσευχή, 546

Λαϊκοί και αμοδιότητες, 546

Λαϊκοί, αντίληψη και σύνθεση, 547

Λαϊκοί και λαϊκές εκκλησιαστικές συναντήσεις, 549

Λαϊκοί σε κοινωνικό πεδίο και υπηρεσία, 551

Λαϊκοί και υπηρεσία στον άνθρωπο, 552

Λαϊκοί και πολιτισμός εμπνευσμένος από το Ευαγγέλιο, 555

Λαϊκοί και ηθική διάσταση του πολιτισμού, 556

Λαϊκοί και δικαίωμα σε έναν αστικό και ανθρώπινο πολιτισμό, 557

Λαϊκοί, περιεχόμενο του πολιτισμού και αλήθεια, 558, 559

Λαϊκοί και μαζικά μέσα επικοινωνίας, 560, 561

Λαϊκοί και σύγχρονο οικονομικό πλαίσιο, 563

Λαϊκοί και πολιτική ενασχόληση, 565

Λαϊκοί και άσκηση της εξουσίας, 567

Λαϊκοί και μέθοδος διάκρισης, 568, 569

Λαϊκοί, λαϊκότητα και το ηθικό χρέος της συνέπειας, 571, 572

Λαϊκοί και επιλογή πολιτικών οργάνων, 573, 574

Λαϊκοί και χριστιανική ελπίδα, 579

ΛΑΪΚΟΤΗΤΑ

Πολιτική ενασχόληση των καθολικών και λαϊκότητα, 571

Κοινωνική διδασκαλία και λαϊκότητα, 571

Αρχή της λαϊκότητας και πνευματικές παραδόσεις, 572

ΛΑΟΣ

Εκκλησία, περιπλανώμενος λαός, 1

Σωτηρία, Εκκλησία και λαοί, 1

Λαοί και σεβασμός, 5

Διδαχές και παράδοση του λαού του Θεού, 12

Λαός, πολιτισμός και παιδεία, 14

Θεός, λαός του Ισραήλ και το δώρο της ελευθερίας, 21

Πρωτοβουλία του Θεού και Συνθήκη με το λαό Του, 22

Λαός του Ισραήλ και Δεκάλογος, 22, 23

Λαός του Ισραήλ και σαββατικό έτος, 24, 258

Λαός της Συνθήκης, δικαιοσύνη και αλληλεγγύη, 25

Αμοιβαία αγάπη και λαός του Θεού, 53

Σχέσεις ανάμεσα στους λαούς και ευαγγελισμός, 66

Έννοια της πίστης όλου του Λαού, 79

Διδακτικό Σώμα του Πίου ΙΒ΄, φωνή για πολλούς λαούς, 93

Gaudium et spes και λαός του Θεού, 96

Gaudium et spes και κοινότητα των λαών, 96

Θεός και ειρήνη ανάμεσα στους λαούς, 118

Δομές της αμαρτίας και ανάπτυξη των λαών, 119, 446

Οικουμενικότητα της χριστιανικής ελπίδας και λαοί, 123

Ισότητα, λαοί και διεθνής κοινότητα, 145

Λαοί και οικουμενική αδελφοσύνη, 145

Τα δικαιώματα των λαών, 157

Αρχές της κοινωνικής διδασκαλίας και λαοί, 161

Κοινότητα των λαών και κοινό καλό, 165

Θεός, γη και χρήση απ' όλους τους λαούς, 171

Πλούτη και ευημερία των λαών, 174

Λαοί και ολοκληρωμένη ανάπτυξη, 175

Ανάπτυξη, φραγμοί και λαοί, 179

Ιθαγενείς λαοί και κοινοτική ιδιοκτησία, 180, 471

Υλικά αγαθά και ανάπτυξη των λαών, 181

Κοινωνική ζωή και συνεργασία των λαών, 189

Δημοκρατική κυβέρνηση και λαός, 190

Αλληλεγγύη, αλληλεξάρτηση και λαοί, 192, 193, 373

Δομές της αμαρτίας και σχέσεις ανάμεσα στους λαούς, 193

Αλληλεγγύη και ισότητα ανάμεσα στους λαούς, 194

Θεός και αδυναμίες του λαού Του, 196

Λαοί και ζωή με ενότητα και ειρήνη, 207

Φτώχεια και λαοί, 208

Ισχυρές οικογένειες και λαοί, 213

Συνθήκη ανάμεσα στον Θεό και στο λαό Του, 219

Αντισυλλληπτικές μέθοδοι και ανάπτυξη των λαών, 233

Φροντίδα της γης, σοφός βασιλιάς και φροντίδα του λαού, 255

Αλληλέγγυα ανάπτυξη και επιβίωση των λαών, 321

- Παγκοσμιοποίηση και δημοκρατία των λαών, 321
- Φτωχοί και συνθήκη ανάμεσα στον Θεό και στο λαό, 324
- Οικονομική ανάπτυξη και λαοί, 332
- Οικονομική δραστηριότητα και λαοί, 333
- Επιχειρηματίες, επενδύσεις και λαοί, 345
- Ανάπτυξη της οικονομίας και δικαιώματα των λαών, 366
- Διεθνείς οργανισμοί, αγορά και λαοί, 371
- Λαός του Ισραήλ, βασιλιάς και εξουσία του Γιαχβέ, 377, 378
- Πολιτική κοινότητα και λαός, 385
- Λαός και μερισμός της ζωής και των αξιών, 386
- Λαός και έθνος, 387
- Πολιτικές αρχές και λαός, 395, 408
- Πολιτική αντιπροσώπευση και πεπρωμένο του λαού, 410
- Κράτος, διαχειρίζεται το καλό του λαού, 412
- Γένοις και ποικιλομορφία των λαών, 429
- Αβραάμ, πατέρας πλήθους λαών, 430
- Εσχατολογικός χρόνος και λαοί, 430
- Θεός, κύριος της ιστορίας των λαών, 430
- Πεντηκοστή, Ανάσταση και λαοί, 431
- Χριστιανισμός και οικουμενικό όραμα των λαών, 432
- Λαοί, σχέσεις και διεθνής κοινότητα, 433
- Διαφορετικά χαρακτηριστικά κάθε λαού, 434
- Πολιτισμός και ταυτότητα ενός λαού, 435
- Διεθνής τάξη και συνύπαρξη ανάμεσα στους λαούς, 436
- Ισότητα κάθε λαού και δίκαιο των Εθνών, 437
- Ηνωμένα Έθνη και ελευθερία των λαών, 440
- Εκκλησία, αρχές και πρόοδος κάθε λαού, 445
- Φτώχεια και ίσα δικαιώματα κάθε λαού, 449
- Απόλυτος ουμανισμός και λαοί, 449
- Δικαίωμα των λαών στην πρόοδο, 450
- Θεϊκή παρουσία και η πίστη του λαού του Θεού, 451, 452
- Ιθαγενείς λαοί, 471
- Ανάπτυξη, επιστημονική αυτονομία και λαοί, 475
- Αρχές, εμπορική πολιτική και λαοί, 476
- Οικολογικές καταστροφές και λαοί, 486
- Ειρήνη, Θεός και λαός, 489, 490
- Ανάπτυξη των λαών και ανθρωπίνα δικαιώματα, 494
- Δεσμοί μεταξύ των λαών και συγκρούσεις, 498
- Ανάγκες της ανθρωπότητας, λαοί και αγάπη, 499
- Όπλα, λαοί και νόμιμη άμυνα, 500
- Στρατιωτικοί και παραβίαση των δικαιωμάτων των λαών, 503
- Αρχή της ανθρωπιάς και λαός, 505
- 20ός αιώνας και ολοκαύτωμα του εβραϊκού λαού, 506
- Θρησκείες και φιλία ανάμεσα στους λαούς, 515, 516
- Αμοιβαία υποδοχή και διαιρεμένοι λαοί, 518
- Αγιότητα και μέλη του Λαού του Θεού, 530
- Εκκλησία, αποστολή και λαός του Θεού, 538
- Λαϊκοί, πιστοί που αποτελούν το Λαό του Θεού, 541
- Θρησκευτική ελευθερία, καλό για κάθε λαό, 553

Φτώχεια πολλών λαών και πολιτιστική στέρεση, 557

Θρησκευτική διάσταση ενός λαού και πολιτισμός, 559

Ανάπτυξη και αξιοπρέπεια των λαών, 563

Περιθωριοποίηση του χριστιανισμού και λαοί, 572

Λαοί και αγάπη, 581

ΛΟΓΙΚΗ

Το γιατί των πραγμάτων και η ανθρώπινη λογική, 15

Αδιάβατες οδοί για την ανθρώπινη λογική, 34

Κοινωνική διδασκαλία, πίστη και λογική, 74, 75

Κοινωνική διδασκαλία, φιλοσοφία και λογική, 77

Άνθρωπος, πνευματικές ικανότητες και λογική, 114

Άνθρωπος και δεσμός της λογικής και της βούλησης, 127

Φυσικός νόμος και λογική, 140

Δικαιώματα του ανθρώπου, ανθρώπινη αξιοπρέπεια και λογική, 153

Αρχές της κοινωνικής διδασκαλίας, λογική και πίστη, 160

Σχέδιο του Θεού για το γάμο και λογική, 217

Σχέση ανάμεσα στην οικονομία, στην ηθική και στη λογική, 330

Δίκαιοι νόμοι και υπαγορεύσεις της ορθής λογικής, 398

Σχέσεις ανάμεσα στους λαούς, ρύθμιση και λογική, 433

Σύνεση, αρετή της πρακτικής λογικής, 548

Μ

ΜΕΓΑΛΑ ΚΤΗΜΑΤΑ

Αναδιανομή της γης και μεγάλα κτήματα, 300

ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΕΣ

Δικαιώματα των εθνών και μειονότητες, 157

Δημοκρατικό κράτος, πλειονότητες και μειονότητες, 169

Αρχή της επικουρικότητας και μειονότητες, 187

Μειονότητες, δικαιώματα και υποχρεώσεις, 387

Διεθνής τάξη και δικαιώματα των μειονοτήτων, 438

ΜΕΣΑ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Octogesima adveniens και μέσα επικοινωνίας, 100

Αλληλεγγύη και μέσα επικοινωνίας, 192

Μέσα επικοινωνίας και ανθρώπινη κοινότητα, 415

Αξίες και αρχές και κοινωνικές επικοινωνίες, 416

Ανθρώπινος πολιτισμός και μέσα επικοινωνίας, 557

Λαϊκοί και μαζικά μέσα επικοινωνίας, 560, 561

Μέσα επικοινωνίας και επαγγελματίες, 562

ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ

Octogesima adveniens και μετανάστευση, 100

Ανεργία και μετανάστες, 289

Μετανάστευση, πόρος ανάπτυξης, 297
 Ρύθμιση των μεταναστευτικών ρευμάτων, 298
 Μετανάστες και οικογενειακή επανένωση, 298
 Παγκοσμιοποίηση, συνδικάτα και μετανάστες, 308

ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ

Υπεύθυνοι για τα δημόσια πράγματα και μεταρρυθμίσεις, 197
 Μεταρρύθμιση της κοινωνίας και καθήκον διαπαιδαγώγησης, 198*
 Πολιτική για την αγροτική μεταρρύθμιση, 300

ΜΕΤΑΦΟΡΕΣ

Κοινό καλό, υπηρεσία και μεταφορές, 166

ΜΗΔΕΝΙΣΜΟΣ

Εκκοσμίκευση οξυμένη και μηδενισμός, 462

ΜΗΤΕΡΑ

Παρθένος Μαρία, Μητέρα του Ιησού Χριστού, 59
 Εκκλησία, Μητέρα και Διδασκάλισσα, 86
 Δικαίωμα να μεγαλώνεις κάτω από την καρδιά της μητέρας, 155
 Δικαίωμα να γεννιέσαι από έναν πατέρα και μία μητέρα, 235
 Μητέρα και εργασία κοινωνικά αναγνωρισμένη, 251
 Εργασία και ρόλος της γυναίκας ως μητέρας, 295

ΜΗΤΡΟΤΗΤΑ

Μητρότητα και ομοιότητα με τον Θεό, 230
 Μητρότητα και υποδοχή της ζωής, 232
 Επιθυμία για μητρότητα και δικαίωμα στην απόκτηση παιδιού, 235
 Τεχνικές αναπαραγωγής και παρένθετη μητρότητα, 235
 Μητρότητα και καθήκον πνευματικής φύσεως, 237
 Κοινωνικά μέτρα και μητρότητα, 301

ΜΙΣΘΟΣ

Remum novarum και μισθωτοί εργαζόμενοι, 89, 268
Quadragesimo anno και μισθός, 91, 302*
 Οικογενειακός μισθός, 250
 Δικαιώματα των εργαζομένων και μισθός, 264
 Κεφάλαιο και μισθωτή εργασία, 277
 Σύγκρουση ανάμεσα στην εργασία και στο κεφάλαιο και μισθός, 279
 Δίκαιος μισθός, νόμιμος καρπός της εργασίας, 302
 Μισθωτή εργασία και κοινωνική ασφάλεια, 309

ΜΟΝΑΧΟΣ

Μοναχί, μοναχές και Σύνοψη, 11
 Συνεισφορά των μοναχών και κοινωνική διδασκαλία, 79
 Διδασκαλία, υποχρεώσεις κοσμικής φύσης και μοναχί, 83
Mit brennender Sorge και οι μοναχί, 92
 Κοινωνική διδασκαλία, επίσκοπος, μοναχί, 539

ΜΥΣΤΗΡΙΟ

- Μυστήριο και ανθρωπίνη ύπαρξη, 14
 Θρησκευτική εμπειρία και Μυστήριο, 20
 Αποκάλυψη εν Χριστώ και μυστήριο του Θεού,
 Μαθητής και πασχαλινό μυστήριο του Ιησού, 41
 Μυστήριο της εγγύτητας του Θεού, 45
 Μυστήριο του Θεού και αξία του ανθρώπου, 54
 Ιησούς Χριστός, άνθρωπος και πληρότητα μυστηρίου, 58
 Παρθένος Μαρία, *Μεγάλυνον* και Μυστήριο της Σωτηρίας, 59
 Κοινωνική διδασκαλία και μυστήριο της σωτηρίας, 67
 Κοινωνική διδασκαλία και μυστήριο του Χριστού, 75
 Μυστήριο του Χριστού και μυστήριο του ανθρώπου, 75, 105
 Μυστήριο της αμαρτίας, 116, 117, 117*
 Μυστήριο του Πατρός, Χριστός και άνθρωπος, 121
 Κοινωνική διδασκαλία και μυστήριο του ανθρώπου, 124, 126
 Άκρατη αγάπη για τον εαυτό και πασχαλινό μυστήριο, 143
 Χριστιανοί σύζυγοι και πασχαλινό Μυστήριο, 220
 Μυστήριο και μεγαλείο του ανθρώπου, 255
 Μυστήριο της σωτηρίας και πραγματικότητα του δημιουργήματος, 431
 Κόσμος και μυστήριο του Θεού, 486
 Φύση και ριζόντας του μυστηρίου, 487
 Μυστήριο του Σταυρού και αναγγελία της ειρήνης, 493

- Ιερέας, κοινωνικό πλαίσιο και Μυστήριο σωτηρίας, 539
 Μοναχοί και μυστήριο της Αγάπης του Χριστού, 540
 Λαϊκή πνευματικότητα και μυστήριο του Θεού, 545
 Λειτουργικό τελετουργικό του χριστιανικού Μυστηρίου, 546
 Πολιτισμός, μυστήριο της ζωής και μυστήριο του Θεού, 559
 Εκκλησία και μυστήριο της ανομίας, 578

N**ΝΑΡΚΩΤΙΚΑ**

- Νέα φτώχεια και η επιβουλή των ναρκωτικών, 5
 Εμπόριο ναρκωτικών, μορφή σκλαβιάς, 158
 Εμπόριο ναρκωτικών και δικαιώματα του ανθρώπου, 158

ΝΕΟΣ

- Δέκα Εντολές και ο πλούσιος νέος, 22
Mit brennender Sorge και οι νέοι, 92
Octogesima adveniēns και νεανική συνθήκη, 100
 Δικαιώματα των εθνών και οι γενεές των νέων, 157
 Έθνη και ανάπτυξη των νέων, 222
 Ανεργία και οι γενιές των νέων, 287
 Εκπαίδευση, αγορά εργασίας και νέοι, 289
 Νέοι και κίνδυνοι του οικονομικού πλαισίου, 290
 Διεθνείς οργανώσεις και η εργασία των νέων, 292

ΝΕΡΟ

- Ο πλούτος είναι όπως το νερό, 329
 Οικουμενικό δικαίωμα το πόσιμο νερό, 365, 485
 Πόσιμο νερό, υπανάπτυξη και φτώχεια, 447
 Ιησούς Χριστός φορέας του ζώντος ύδατος, 463*
 Οικουμενικός προορισμός των αγαθών και νερό, 484

ΝΟΜΟΙ

- Αυτονομία της πραγματικότητας και νόμοι, 45
 Κοινωνική διδασκαλία, θεσμοί και νόμοι, 163
 Δομές αλληλεγγύης και νόμοι, 193
 Γάμος και νομοθετικές δεσμεύσεις, 215
 Δικαίωμα στη ζωή και νόμοι του κράτους, 231
 Δικαιώματα της οικογένειας και νόμοι του κράτους, 247
 Νόμοι και αναγνώριση της Κυριακής, 286
 Οικονομικοί νόμοι και ηθική, 330
 Αρχές και δίκαιοι νόμοι, 398
 Άδικοι νόμοι και αντίρρηση συνείδησης, 399
 Δικαίωμα στην αντίσταση, σκοποί και νόμοι, 400
 Εκλεγμένοι και επεξεργασία των νόμων, 409
 Πληροφορία, πλουραλισμός και νόμοι, 414
 Πόλεμος, αντιρροησίες συνείδησης και νόμοι, 503
 Κοινωνική διδασκαλία, χριστιανικό πνεύμα και νόμοι, 531

Νόμοι και περιεχόμενο της πίστης και της ηθικής, 570

ΝΟΜΟΣ

- Κοινωνική διδασκαλία και νέος νόμος της αγάπης, 3
 Νόμος του σαββατικού έτους και ιωβηλαίο, 24
 Εντολή της αγάπης, νόμος της ζωής, 33
 Αναζήτηση της αλήθειας και πίνακες του Νόμου, 40
 Αγάπη, θεμελιώδης νόμος της τελειότητας, 54, 580
 Εκκλησία, κοινότητα των ανθρώπων και θεϊκός νόμος, 68
Quadragesimo anno και ηθικός νόμος, 91
 Ελευθερία και ηθικός νόμος, 136, 137
 Ομοφυλόφιλοι και ηθικός νόμος, 228
 Υπεύθυνη πατρότητα και ηθικός νόμος, 232
 Νέος νόμος και η καρδιά των πιστών, 324
 Οικονομία και ηθικός νόμος, 330
 Αρχές και ηθικός νόμος, 396, 567
 Ανθρώπινος νόμος, ορθή λογική και αιώνιος νόμος, 398
 Άδικος νόμος, 398
 Αντίρρηση συνείδησης και αστικός νόμος, 399
 Πρακτικές σε αντίθεση με το Νόμο του Θεού, 399
 Δημοκρατία, ηθικός σχετικισμός και ηθικός νόμος, 407
 Διεθνής τάξη και ηθικός νόμος, 436
 Διεθνές δικαίωμα και νόμος του ισχυρότερου, 439
 Ανθρωπολογία και νόμος της αγάπης, 522

Ζωή αγιότητας και νόμος του Κυρίου, 530
 Μέσα επικοινωνίας και νόμος, 560
 Νόμος και περιεχόμενο της πίστης και της ηθικής, 571
 Ευαγγέλιο, άνθρωπος και ανθρώπινος νόμος, 576

Ο

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ

Κοινωνικές υποθέσεις και ανθρώπινη οικογένεια, 9
 Β' Σύνοδος Βατικανού και ανθρώπινη οικογένεια, 18
 Σαββατικό έτος και αρχική οικογένεια, 24
 Ανθρώπινη οικογένεια και αλληλεξάρτηση, 33
 Εκκλησία και η οικογένεια των ανθρώπων, 51
 Μισθός και οικογένεια του εργαζόμενου, 91
 Εκκλησία, κοινωνία και οικογένεια του Θεού, 96
Gaudium et spes και θέμα της οικογένειας, 96
 Ρήξη με τον Γιαχβέ, αμαρτία και οικογένεια, 116
 Ζωή της οικογένειας και ένωση των δύο, 147
 Οικογένεια και ενδότρη φύση του ανθρώπου, 151
 Το δικαίωμα να ζεις σε οικογένεια, 155
 Το δικαίωμα να δημιουργείς οικογένεια, 155
 Οικογένεια και κοινό καλό, 165
 Οικογένεια και πλήρης ανάπτυξη, 168

Αξιοπρέπεια του ανθρώπου και οικογένεια, 185
 Οικογένεια και αρχή της επικουρικότητας, 187
 Οικογένεια και εξανθρωπισμός, 209
 Οικογένεια, λίκνο της ζωής και της αγάπης, 209
 Οικογένεια, αγάπη και πίστη στον Κύριο, 210
 Ιησούς και πραγματική οικογένεια, 210
 Αγία Οικογένεια, πρότυπο οικογενειακής ζωής, 210*
 Οικογένεια, πρώτη φυσική κοινωνία, 211
 Οικογένεια και άνθρωπος, 212
 Οικογένεια και ανθρώπινη οικολογία, 212
 Οικογένεια και κοινωνία, 213
 Προτεραιότητα της οικογένειας, κοινωνία και κράτος, 214, 252, 254
 Οικογένεια και γάμος, 215
 Παιδιά, δώρο για την οικογένεια, 218, 230
 Οικογένεια, κατ' οίκον ή μικρή Εκκλησία, 220
 Οικογένεια, αγάπη και κοινωνία, 221
 Ηλικιωμένοι και οικογένεια, 222
 Προώθηση της οικογένειας και η κοινωνία ολόκληρη, 225
 Ελεύθερη συμβίωση και οικογένεια, 227
 Ένωση ομοφυλοφίλων και οικογένεια, 228
 Μονογαμικός γάμος και οικογένεια, 229
 Οικογένεια, κοινότητα αγάπης και αλληλεγγύης, 229, 238
 Η οικογένεια, κοινότητα ζωής, 230, 244
 Αναπαραγωγή και υποκειμενικότητα της οικογένειας, 230
 Οικογένεια, ιερό της ζωής, 231
 Οικογένεια και πολιτισμός της ζωής, 231, 237

- Χριστιανικές οικογένειες και Ευαγγέλιο της ζωής, 231
- Οικογένεια, νόμοι, θεσμοί και δικαιώματα στη ζωή, 231
- Οικογένεια, υπεύθυνη πατρότητα και μητρότητα, 232
- Οικογένεια και καμπάνιες στειρώσεως, 234
- Παιδί που πρόκειται να γεννηθεί και σταθερότητα της οικογένειας, 235
- Οικογένεια και κοινωνία των γενεών, 237
- Διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου και οικογένεια, 237**
- Έργο διαπαιδαγώγησης, οικογένεια και άνθρωπος, 238
- Οικογένεια και διαπαιδαγώγηση των παιδιών, 239
- Οικογένεια και σχολικός θεσμός, 240
- Οικογένεια και ολοκληρωμένη διαπαιδαγώγηση, 242
- Οικογένεια και δικαιώματα του παιδιού, 244
- Υποκειμενικότητα της οικογένειας και συμμετοχή, 246
- Αλληλεγγύη και οικογένεια, 246
- Οικογένεια και πολιτική δράση, 247
- Οικογένεια και οικογενειακός συνεταιρισμός, 247
- Οικογένεια και οικονομική ζωή, 248
- Οικογένεια και εργασία, 249, 269, 274, 284, 287, 294
- Οικογένεια, εργασία και οικογενειακός μισθός, 250
- Εργασία της γυναίκας και οικογένεια, 251, 295
- Προώθηση της οικογένειας, κοινωνία και κράτος, 252
- Δικαιώματα της οικογένειας, 253
- Ταυτότητα της οικογένειας και συμβιώσεις, 253
- Κυριακή και οικογένεια, 285
- Εργασία και κοινό καλό της ανθρωπίνης οικογένειας, 287
- Νεωτερισμοί και ανθρωπίνη οικογένεια, 317
- Επιστήμονες, αλλαγή και ανθρωπίνη οικογένεια, 320
- Ανθρωπίνη οικογένεια και παγκοσμιοποίηση, 322
- Πρόοδος και ανθρωπίνη οικογένεια, 333
- Εταιρεία, μητέρες και οικογένεια, 345
- Αλληλεγγύη ανάμεσα στις γενεές και οικογένεια, 367
- Οικονομικό σύστημα και ανθρωπίνη οικογένεια, 371
- Διεθνείς οργανισμοί και ανθρωπίνη οικογένεια, 371
- Οικονομική ανάπτυξη και ανθρωπίνη οικογένεια, 372
- Δράση του Θεού και ανθρωπίνη οικογένεια, 428
- Ενότητα της ανθρωπίνης οικογένειας, 431, 432
- Ενότητα της ανθρωπίνης οικογένειας και ιδεολογίες, 433
- Έθνος και καλό της ανθρωπίνης οικογένειας, 434
- Συνειδητοποίηση των εθνών και οικογένεια, 435
- Διδακτικό Σώμα της Εκκλησίας και συνύπαρξη της ανθρωπίνης οικογένειας, 441
- Αγία Έδρα και ανθρωπίνη οικογένεια, 444
- Ανθρωπίνη οικογένεια και δικαιώματα στην ανάπτυξη, 446
- Συνεργασία και ανθρωπίνη οικογένεια, 448
- Μελλοντικές γενεές και ανθρωπίνη οικογένεια, 467

Θεία Λειτουργία και ειρήνη για ολόκληρη την οικογένεια του Θεού, 519*

Κοινές αξίες για όλη την ανθρώπινη οικογένεια, 537

Λαϊκοί και ζωή στην οικογένεια, 543

Κοσμική ζωή, ζωή στην οικογένεια, 546

Άνθρωπος, Εκκλησία και οικογένεια των ανθρώπων, 552

Προστασία της οικογένειας και συνύπαρξη, 553

Προώθηση της οικογένειας και ηθική, 569

ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Χριστιανική σωτηρία και οικονομία, 1

Νέα φτώχεια και οικονομικά αποθέματα, 5

Ένωση της ανθρωπότητας και οικονομία, 6

Παγκοσμιοποίηση και οικονομική σημασία, 16

Ουμανισμός και νέα οικονομική τάξη, 19

Σαββατικό έτος και η οικονομική ζωή του Ισραήλ, 24

Έξοδος, Συνθήκη και οικονομική ζωή του Ισραήλ, 24

Η σχέση με τον Θεό και οικονομική ζωή, 27

Το οικονομικό φαινόμενο της αλληλεξάρτησης, 33

Εσωτερικός άνθρωπος και οικονομική ζωή, 40

Άνθρωπος και οικονομική επίτευξη, 48

Βασίλειο του Θεού και οικονομική οργάνωση, 51

Κοινωνία, οικονομική διευθέτηση και κοινό καλό, 61

Οικονομία, κοσμικό περιβάλλον και σωτηρία, 62

Άνθρωπος και σωστική οικονομία του Ευαγγελίου, 65

Ευαγγελισμός του ανθρώπου και οικονομικά ζητήματα, 66

Αποστολή της Εκκλησίας και οικονομική τάξη, 68

Κοινωνική διδασκαλία και οικονομικές σχέσεις, 72

Αλήθεια για τον άνθρωπο και οικονομικό πλαίσιο, 76

Κοινωνική διδασκαλία, λαϊκοί και οικονομικές υποχρεώσεις, 83

Συνέπειες και γεγονότα οικονομικής φύσεως, 88

Quadragesimo anno και οικονομική κατάσταση, 91

Ιωάννης ΚΓ' και οικονομική συνεργασία, 94

Οικονομικά προβλήματα και οικουμενικό κοινό καλό, 95

Gaudium et spes και θέματα της οικονομικής ζωής, 96

Populorum progressio και οικονομική ζωή, 98

Εργασία και οικονομική δραστηριότητα, 101

Ελεύθερη οικονομία και αλληλεγγύη, 103

Άνθρωπος και σχέδια οικονομικού χαρακτήρα, 133

Ελευθερία και συνθήκες οικονομικής τάξεως, 137

Οικονομικές αλλαγές και άνθρωπος, 137

Θεσμοί με οικονομικούς σκοπούς και συμμετοχή, 151

Δικαιώματα του ανθρώπου και οικονομικό πλαίσιο, 154

Αρχές και σχέσεις με τη διαμεσολάβηση της οικονομίας, 161

Επιχείρηση οικονομικού χαρακτήρα και κοινό καλό, 165

- Κοινό καλό και κοινωνικοοικονομική ευημερία, 170
- Προσορισμός των αγαθών και οικονομία, 174, 179
- Ιδιωτική ιδιοκτησία και οικονομική πολιτική, 176
- Κοινοτική ιδιοκτησία και οικονομική ζωή, 180
- Συνεταιριστικές εκφράσεις οικονομικού τύπου, 185
- Επικουρικότητα, οικονομική βοήθεια και κοινωνικές οντότητες, 186
- Επικουρικότητα και οικονομική πρωτοβουλία, 187
- Κράτος και προώθηση της οικονομίας, 188
- Συμμετοχή και οικονομική ζωή, 189
- Υπεύθυνοι και οικονομικές δομές, 197
- Αλήθεια, οικονομία και χρήση του χρήματος, 198
- Κοινωνική δικαιοσύνη και οικονομικές απόψεις, 201
- Αξίες και οικονομικοί όροι, 222
- Οικογένεια, οικονομικός πυρήνας, 229
- Υπεύθυνη πατρότητα και οικονομικές συνθήκες, 232
- Στείρωση και οικονομική βοήθεια, 234
- Οικονομική υποστήριξη και ιδιωτικά σχολεία, 241
- Οικονομικό σχέδιο και ο ρόλος της οικογένειας, 247
- Οικογένεια και οικονομική ζωή, 248, 249
- Οικιακή εργασία και το οικονομικό αντίστοιχο, 251
- Εργασία και οικονομική ανάπτυξη, 269
- Η αξιοπρέπεια στην εργασία και οικονομικά συστήματα, 270
- Κεφάλαιο, εργασία και οικονομικά συστήματα, 277, 279
- Ενδιάμεσα στρώματα και οικονομικοί σκοποί, 281
- Οικονομία στην υπηρεσία του ανθρώπου, 283
- Ανάπαυση, θεική λατρεία και οικονομική παραγωγικότητα, 286
- Απασχόληση και οικονομική πολιτική, 288
- Νέοι και ασταθές οικονομικό πλαίσιο, 290
- Κράτος και οικονομική ζωή, 291
- Τριτογενής τομέας και ανάπτυξη της οικονομίας, 293
- Οικονομικές συνηγορίες της εργασίας ανηλίκων, 296
- Παιδική εργασία και εθνική οικονομία, 296
- Μετανάστευση, χώρες και οικονομική ανάπτυξη, 297
- Γεωργία, αγροτική εργασία και οικονομία, 299
- Μεγάλες αγροτικές εκτάσεις και οικονομική ανάπτυξη, 300
- Οικονομική ευημερία, παραγόμενα προϊόντα και εισόδημα, 303
- Συνδικάτο και οικονομική ζωή, 307, 308
- Παγκοσμιοποίηση, εργασία και οικονομία, 312-314, 316, 318, 319, 321
- Άνθρωποι του πολιτισμού και οικονομική πολιτική, 320
- Οικονομικές ανισορροπίες και αξίες, 321
- Παλαιά Διαθήκη και οικονομικά αγαθά, 323, 324
- Ιησούς και οικονομικά αγαθά, 325
- Αποκάλυψη και οικονομική δραστηριότητα, 326
- Πατέρες της Εκκλησίας και οικονομική δραστηριότητα, 328
- Οικονομία και ηθική, 330-333, 474

- Οικονομική επάρκεια και αλληλέγγυα ανάπτυξη, 332
- Συμμετοχή, αλληλεγγύη και οικονομική ζωή, 333
- Οικονομία και σχηματισμός του πλούτου, 334
- Ηθική, οικονομία της αγοράς και καπιταλισμός, 335
- Δικαίωμα στην οικονομική πρωτοβουλία, 336, 343
- Επιχείρηση και οικονομική λειτουργία, 338
- Οικονομία στην υπηρεσία του ανθρώπου και επιχείρηση, 339
- Οικονομικοί υπολογισμοί, εταιρεία και άνθρωποι, 340
- Οικονομική δραστηριότητα και τοκογλυφία, 341
- Επιχείρηση και οικονομικά σενάρια, 342
- Οικονομική πρωτοβουλία και ευθύνη, 343
- Επιχειρηματικές αποφάσεις και οικονομικά αποτελέσματα, 344
- Επιχείρηση και οικονομική δραστηριότητα, 344
- Επενδύσεις και οικονομικές συνθήκες, 345
- Χρήση των αποθεμάτων και οικονομία, 346
- Αρχή του οικονομισμού, 346
- Αγορά και οικονομική ανάπτυξη, 347
- Όφελος ατομικό και οικονομικός παράγοντας, 348
- Αγορά και οικονομικό σύστημα, 349
- Οικονομική ελευθερία και νομικό πλαίσιο, 350
- Οικονομική ελευθερία και η ελευθερία του ανθρώπου, 350
- Κράτος και άσκηση της οικονομικής δραστηριότητας, 351, 352
- Κράτος και προσανατολισμός της οικονομικής πολιτικής, 352
- Κράτος, οικονομική πολιτική και συμμετοχή, 354
- Ιδιωτική ελευθερία, δημόσια δράση και οικονομία, 354
- Φορολογικά έσοδα, δημόσια έξοδα και οικονομία, 355
- Οικονομικές πρωτοβουλίες και ενδιάμεσοι σχηματισμοί, 356
- Αστική κοινωνία και οικονομική δημοκρατία, 356, 357
- Καταναλωτές και οικονομική πραγματικότητα, 358
- Οικονομική-χρηματοδοτική παγκοσμιοποίηση, 361, 362
- Παγκοσμιοποίηση και παγκόσμια οικονομία, 362, 363
- Εμπόριο και διεθνείς οικονομικές σχέσεις, 364
- Ηθικά κριτήρια και διεθνείς οικονομικές σχέσεις, 364
- Πλανητική οικονομία και δικαιώματα του ανθρώπου, 366
- Πολιτιστικές διαφορές και οικονομικές διαδικασίες, 366
- Οικονομικό κόστος και νέες γενεές, 367
- Χρηματοδοτικά συστήματα και οικονομική ανάπτυξη, 368
- Χρηματοδοτική οικονομία και πραγματική οικονομία, 369
- Διεθνής κοινότητα και οικονομικός προσανατολισμός, 370, 371
- Διεθνείς οικονομικοί θεσμοί και αλλαγή, 371
- Οικονομία και ηθικές παράμετροι, 372
- Διεθνής οικονομία και ολοκληρωμένη ανάπτυξη, 373
- Οικονομία και κοινωνικό-πολιτιστικό σύστημα, 375

Οικονομική πρόοδος και πολιτιστικό έργο, 376
 Πνευματικές αξίες και οικονομικός νόσμος, 386
 Δημόσια εξουσία και οικονομικές ανισορροπίες, 389
 Αντίρρηση συνείδησης και οικονομική ζημία, 399
 Μέσα επικοινωνίας και οικονομικός τομέας, 415
 Αστική κοινωνία και οικονομικό πλαίσιο, 417
 Ένωση των λαών και οικονομικά σχέδια, 432
 Ηγεμονία ενός έθνους και οικονομικά χαρακτηριστικά, 435
 Αλληλεξάρτηση, σχέσεις και οικονομικά χαρακτηριστικά, 442, 447
 Διακυβερνητικές δομές και οικονομία, 442
 Υπανάπτυξη και οικονομικοί μηχανισμοί, 446
 Φτώχεια και οικονομική πρωτοβουλία, 447, 449
 Νέα οικονομική αποικιοκρατία και υπερχρέωση, 450
 Πιστοί στον Θεό και οικονομική πρόοδος, 457
 Οικονομική δραστηριότητα και περιβάλλον, 470
 Οικονομία και βιοτεχνολογίες, 472, 474
 Κοινό καλό και οικονομική δραστηριότητα, 478
 Φτωχοί, καταστροφές και οικονομικά μέσα, 482
 Δημογραφία, περιβάλλον και οικονομικές επιλογές, 483
 Το νερό ως οικονομικό αγαθό, 485
 Κυρώσεις και οικονομικά εμπόργκο, 507

Χριστιανική ανθρωπολογία και οικονομία, 522
 Κοινωνική ποιμαντική και οικονομική πραγματικότητα, 524
 Λαϊκοί και οικονομικό περιβάλλον, 531
 Λαϊκοί και οικονομική ευθύνη, 543
 Οικονομική παραγωγικότητα και άνθρωπος, 544
 Λαϊκοί, ευσπλαχνία και οικονομική ζωή, 551
 Μέσα επικοινωνίας και οικονομικά συστήματα, 561
 Κοινωνικό Διδακτικό Σώμα της Εκκλησίας και οικονομική δραστηριότητα, 563
 Μοντέλα οικονομικής ανάπτυξης, 563
 Αναθεώρηση της οικονομίας, 564
 Διάκριση και οικονομικές επιλογές, 569
 Αγάπη στην κοινωνική ζωή και οικονομικό επίπεδο, 582

ΟΙΚΟΝΟΜΙΣΜΟΣ

Εργασία και οικονομισμός, 271
 Οικογένεια, οικονομικίστικη αντίληψη και εργασία, 294
 Παραγωγική δραστηριότητα και οικονομιστική ερμηνεία, 318

ΟΙΚΟΣΥΣΤΗΜΑ

Πλάση, μοναδικό οικοσύστημα, 367
 Επέμβαση σε μια περιοχή και οικοσύστημα, 459
 Νομική ρύθμιση και οικοσυστήματα, 468
 Η λειτουργία των μεμονωμένων πλασμάτων και οικοσύστημα, 473
 Βιοτεχνολογίες και διαφύλαξη του οικοσυστήματος, 478

ΟΛΟΚΛΗΡΩΤΙΚΟ - ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ

Κοινωνική διδασκαλία και σφαιρική άποψη για τον άνθρωπο, 81

Ολοκληρωτική διεύρυνση της εργασίας, 282

Εργασία, ριζική μεταβολή και άνθρωποι, 311

Εργασία, τοπική οικονομία και παγκόσμια, 319

Εργασία και αυθεντικά οικουμενική και αλληλέγγυα ανάπτυξη, 321

Οικονομία, όργανο για την παγκόσμια ανάπτυξη, 326

Πλούτος και ολοκληρωμένη και αλληλέγγυα ανάπτυξη, 334

Παγκοσμιοποίηση και παγκόσμιος ορίζοντας, 361

Παγκόσμια οικονομία και ανισότητες, 362

Παγκόσμια πολιτική κοινότητα και αλληλεγγύη, 367

Παγκόσμια αγορά και χρηματοδοτική κρίση, 368

Χρηματοδοτική δυναμική και παγκόσμιοι παράγοντες, 370

Παγκόσμια αρχή και παγκόσμιο υπερχράτος, 441

Περιβάλλον και παγκοσμιότητα της οικολογικής κρίσης, 466

Δημογραφική πολιτική και παγκόσμια ανάπτυξη, 483

ΟΜΑΔΑ - ΟΜΑΔΟΠΟΙΗΣΗ

Ανθρώπινες σχέσεις και ενδιάμεσες ομάδες, 61

Κοινωνική διδασκαλία, άνθρωποι και θρησκευτική ομάδα, 84

Quadragesimo anno και χρηματοδοτικές ομάδες, 91

Αμαρτία, άνθρωπος και ομάδα, 117

Κοινωνική αμαρτία και σχέσεις ανάμεσα σε ομάδες, 118

Ανθρώπινη κοινωνικότητα και σταθερές ομάδες, 150

Κοινωνική διδασκαλία και σχέσεις ανάμεσα σε ομάδες, 161

Αρχή του κοινού καλού και ομάδες, 164

Κοινωνικότητα, κοινό καλό και ενδιάμεση ομάδα, 165

Κοινό καλό και ιδιαίτερα αγαθά των ομάδων, 169

Άνθρωπος, επικουρικότητα και ομάδες, 185

Αλληλεγγύη και δεσμοί των κοινωνικών ομάδων, 194

Κοινωνικά προβλήματα, αλήθεια και κοινωνικές ομάδες, 198

Εργασία, κεφάλαιο και η ομάδα των επενδυτών, 279

Νέες γνώσεις και κλειστές ομάδες εξουσίας, 283

Άνθρωποι του πολιτισμού και ομαδικά συμφέροντα, 320

Οικονομική ανάπτυξη και κοινωνικές ομάδες, 332

Μειονότητες, ομάδες με δικαιώματα και υποχρεώσεις, 387

Κοινό καλό και δικαιώματα των κοινωνικών ομάδων, 389

Πολιτικές αρχές και ελεύθερη δραστηριότητα των ομάδων, 394

Δημοκρατία και στενές διευθυντικές ομάδες, 406

Μέσα επικοινωνίας, ανταγωνισμός μεταξύ ομάδων, 416

Πολιτική κοινότητα, αστική κοινωνία και ομάδες, 417, 418

Κοινότητα, αναγνώριση και θρησκευτικές ομάδες, 423

Διεθνής βίος και ομαδοποιήσεις της κοινωνίας, 423
 Περιβάλλον και υγεία για μικρές ομάδες, 465
 Βιοτεχνολογίες και ομάδες έρευνας, 474
 Διεθνής κοινότητα και επιβίωση των ομάδων, 506
 Ελαφρά όπλα και ομάδες μαχητών, 511
 Προστασία του ανθρώπου, χριστιανό και ομάδες, 538
 Διαμόρφωση των λαϊκών και ο ρόλος των ομάδων, 549
 Μέσα επικοινωνίας, επιλογές και ομάδα, 560
 Λαϊκοί, δημοκρατία και ομάδες εξουσίας, 567

ΟΠΛΑ

Παιδιά σε ένοπλες συγκρούσεις, 245, 512
 Αντίσταση στην εξουσία και προσφυγή στα όπλα, 401
 Ένοπλος αγώνας και τυραννία, 401
 Ανθρώπινη οικογένεια και δύναμη των όπλων, 432
 Περιβάλλον, φτωχοί και ένοπλες συγκρούσεις, 481
 Ο σημερινός κόσμος και άοπλοι προφήτες, 496
 Ένοπλη σύγκρουση και καταστροφές, 497
 Κράτος που δέχτηκε επίθεση, άμυνα και χρήση των όπλων, 496
 Διεθνής νομιμοποίηση και ένοπλη δύναμη, 501
 Νόμιμη άμυνα και ένοπλες δυνάμεις, 502
 Ένοπλες δυνάμεις και το δίκαιο των εθνών, 503

Συνείδηση και άρνηση της χρήσης όπλων, 503
 Συσσώρευση όπλων και ειρήνη, 508
 Όπλα και αποτροπή, 508
 Όπλα μαζικής καταστροφής, 509
 Όπλα με τραυματικά αποτελέσματα, 510
 Όπλα ελαφρά και ατομικά, 511
 Αλήθεια για εγκλήματα και ένοπλες συγκρούσεις, 518

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ

Iustitia et Pax, οργανισμός, 99
 Άνθρωπος ως κύτταρο ενός οργανισμού, 125
 Ανθρώπινα δικαιώματα, ποιμαντική ενασχόληση και οργανισμοί, 159
 Επικουρικότητα, οργανισμός και κοινό καλό, 187
 Διαπαιδαγώγηση και αστικοί και εκκλησιαστικοί οργανισμοί, 240
 Προστασία της εργασίας και διεθνείς οργανισμοί, 292
 Οικονομικό σύστημα και διεθνείς οργανισμοί, 371
 Πολιτικές αρχές, οργανισμοί και ηθική τάξη, 394
 Αντιπροσωπευτικοί οργανισμοί και έλεγχος, 408
 Διεθνείς οργανισμοί και συνύπαρξη των εθνών, 440
 Διεθνείς οργανισμοί και διαδικασία της ανάπτυξης, 442
 Τεχνικές επειβάσεις και ζωντανό οργανισμοί, 473
 Βιοτεχνολογίες και εθνικοί οργανισμοί, 476
 Ένοπλη προληπτική δράση και οργανισμοί, 501

Κυρώσεις και οργανισμοί της διεθνούς κοινότητας, 507

Εργλήματα και διεθνείς νομικοί οργανισμοί, 518

ΟΡΓΑΝΩΣΗ

Υπερβατικότητα του ανθρώπου και οργάνωση, 46

Βασιλείο του Θεού και οργάνωση, 51

Εκκλησία και μοντέλα κοινωνικής οργάνωσης, 68, 81

Κοινωνική διδασκαλία και οργάνωση, 83

Centesimus annus και κοινωνική οργάνωση, 103

Κοινό καλό και οργάνωση του κράτους, 166

Κράτος και οργάνωση της αστικής κοινωνίας, 168

Επικουρικότητα και ενδιάμεσες οργανώσεις, 187

Αγάπη και κοινωνικές οργανώσεις, 207

Αγάπη και ενασχόληση για την οργάνωση της κοινωνίας, 208

Δημογραφικά μέτρα και οργανώσεις, 234

Βιομηχανική οργάνωση της εργασίας, 267

Εργασία και οργάνωση, 270, 271

Ανθρώπινο κεφάλαιο και οργάνωση, 276

Ανθρώπινο κεφάλαιο και οργάνωση της εργασίας, 278

Συμμετοχή και οργάνωση της εργασίας, 281

Εργασία και αυτο-οργάνωση της κοινωνίας, 293

Οικογένεια, εργασία και οργανώσεις, 294

Γυναίκες και οργάνωση της εργασίας, 295

Συνδικαλιστικές οργανώσεις και κοινωνική τάξη, 305

Συνδικαλιστικές οργανώσεις και πολιτική εξουσία, 307

Παγκοσμιοποίηση και οργάνωση της εργασίας, 310-313

Εργασία και επίκαιρες αναδιοργανώσεις, 317

Αγορά και οργάνωση του κράτους, 353

Αστική κοινωνία οργανωμένη και ενδιάμεσα στρώματα, 356

Μη κερδοσκοπικές ιδιωτικές οργανώσεις, 357

Διεθνείς οργανώσεις της αστικής κοινωνίας, 366

Δημόσια διαχείριση και οργάνωση, 412

Σχέσεις ανάμεσα σε κράτη και θρησκευτικές οργανώσεις, 423

Εκκλησίας και οργανωτικές δομές, 424, 425

Εκκλησία και η ελευθερία να οργανώνεται κάποιος, 426

Κράτος και εκκλησιαστικές οργανώσεις, 427

Ανθρώπινη οικογένεια και μορφές οργάνωσης, 432

Οργάνωση της διεθνούς κοινότητας, 433

Ρόλος των διεθνών οργανώσεων, 440

Αναθεώρηση των διεθνών οργανώσεων, 442

Μη κυβερνητικές οργανώσεις, 443

Αγία Έδρα και διακυβερνητικές οργανώσεις, 444

Ειρήνη, προστασία και διεθνείς οργανώσεις, 499

Τρομοκρατία και εξτρεμιστικές οργανώσεις, 513

Αλληλεγγύη και κοινωνική οργάνωση, 580

ΟΥΜΑΝΙΣΜΟΣ

Ολοκληρωμένος και αλληλέγγυος ουμανισμός, 6, 7

Ουμανισμός και σχέδιο αγάπης του Θεού, 19

Εκκλησία και απόλυτος ουμανισμός, 82

Απόλυτος ουμανισμός και πνευματικές αξίες, 98

Ουμανισμός στην εργασία σε πλανητικό επίπεδο, 322

Χριστός και αλληλέγγυος και ολοκληρωμένος ουμανισμός, 327

Φτώχεια και απόλυτος ουμανισμός, 449

Πόλεμος, αποτυχία κάθε ουμανισμού, 497

Λαϊκοί, μυστικοπαθής δράση και άθεος ουμανισμός, 544

Π

ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΗΜΕΡΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΙΡΗΝΗ

Πάυλος Στ' και Παγκόσμια Ημέρα της Ειρήνης, 99

Παγκόσμιες Ημέρες της Ειρήνης, 520

ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ

Εμπεριστατωμένα ερωτήματα και παγκοσμιοποίηση, 16

Αγροτική εργασία και παγκοσμιοποιημένη οικονομία, 299

Συνδικάτα και διαδικασίες παγκοσμιοποίησης, 308

Εργασία και παγκοσμιοποίηση της προστασίας, 310

Παγκοσμιοποίηση και ταυτότητα της εργασίας, 312

Χώρες, εργασία και παγκοσμιοποίηση, 314

Εργασία και παγκοσμιοποίηση της αλληλεγγύης, 321

Παγκοσμιοποίηση και ουμανισμός της εργασίας, 322

Οικονομική-χρηματοδοτική παγκοσμιοποίηση, 361, 362

Κοινό καλό και παγκοσμιοποίηση, 363

Παγκοσμιοποίηση και προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, 365

Παγκοσμιοποίηση και αστική κοινωνία, 366

Παγκοσμιοποίηση και αποικιοκρατία, 366

Παγκοσμιοποίηση, αλληλεγγύη και γενεές, 367

Παγκοσμιοποίηση και κεντρικότητα του κράτους, 370

Πολιτική και παγκοσμιοποίηση των προβλημάτων, 442

Αναθεώρηση, οικονομία και παγκοσμιοποίηση, 564

ΠΑΙΔΙ

Αγάπη, θεμελιώδη δικαιώματα και παιδιά, 5

Ανθρώπινα δικαιώματα και παιδιά στρατιώτες, 158

Οικογένεια, άνθρωπος και παιδί, 212

Γάμος και υιοθεσία παιδιών, 218

Αλληλεγγύη ανάμεσα στις γενεές και παιδιά, 230

Αξιοπρέπεια και δικαιώματα των παιδιών, 244

Η κατάσταση των παιδιών στον κόσμο, 245
 Εμπόριο παιδιών, 245
 Εργασία ανηλίκων, 245
 Παιδιά του δρόμου, 245
 Γάμος μικρών κοριτσιών, 245
 Παιδιά και πορνογραφικό υλικό, 245
 Παιδιά, εκμετάλλευση και παιδοφιλία, 245
 Εργασία ανηλίκων και οικογενειακός προϋπολογισμός, 296
 Συνθήκες εργασίας για παιδιά, 301
 Παιδιά στρατιώτες και ένοπλες συγκρούσεις, 158, 245, 512

ΠΑΡΑΓΩΓΗ - ΠΡΟΪΟΝ

Μορφές παραγωγής, άνθρωπος και αλληλεγγύη, 47
 Ευαγγελισμός της κοινωνίας και παραγωγή, 70
 Πλούτος και παραγωγική διαδικασία, 174
 Ιδιοκτήτες, αγαθά και παραγωγική δραστηριότητα, 178
 Ταυτότητα του γένους ως πολιτιστικό προϊόν, 224
 Παραγωγικός σκοπός και ανθρώπινη κλωνοποίηση, 236
 Σπίτι, μονάδα παραγωγής, 248
 Οικογένεια και δίκτυο παραγωγής, 248
 Σάββατο, ανάπαυση και προϊόν, 258
 Εργασία και οργάνωση παραγωγής, 271
 Εργαζόμενος ως όργανο παραγωγής, 271
 Εργασία και συντελεστής παραγωγής, 276
 Κεφάλαιο, μέσα παραγωγής και επιχείρηση, 276, 277

Εργασία, κεφάλαιο και διαδικασία παραγωγής, 277, 306
 Εργασία, κεφάλαιο και παραγωγικοί συντελεστές, 277
 Ανάπτυξη του ανθρώπου και παραγωγικότητα, 278
 Κέρδη από την παραγωγή και μισθός, 279
 Παραγωγικότητα και εκμετάλλευση των εργαζομένων, 279
 Νέα εργασία, γνώση και μέσα παραγωγής, 281
 Μέσα παραγωγής και εργασία, 282
 Οικονομική παραγωγικότητα, ανάπτυξη και θεική λατρεία, 286
 Κράτος και παραγωγικός κόσμος, 291
 Τριτογενής τομέας και παραγόμενα αγαθά, 293
 Εργαζόμενοι, παραγωγικές διαδικασίες και υγιεινή, 301
 Οικονομική ευημερία και παραγόμενα προϊόντα, 303
 Συνδικάτα, ιδιοκτήτες και μέσα παραγωγής, 305
 Ενώσεις και παραγωγή πλούτου, 309
 Παγκοσμιοποίηση και μορφές παραγωγής, 310, 321
 Εργασία και θρυμματισμός του κύκλου παραγωγής, 311
 Οικονομία και οργάνωση της παραγωγής, 313
 Χώρες υπό ανάπτυξη και μοντέλα παραγωγής, 314
 Αποκέντρωση παραγωγής και επιχειρήσεις, 315
 Ανεπίσημη οικονομία και επίπεδα παραγωγικότητας, 316
 Ερμηνείες και παραγωγική δραστηριότητα, 318
 Οικονομία και παραγωγή υλικών αγαθών, 331, 333

Αποτελεσματικότητα και παραγωγή αγαθών, 332
 Καπιταλισμός και μέσα παραγωγής, 335
 Παραγωγική προσπάθεια και ανάγκες, 337
 Επιχείρηση και παραγωγή αγαθών και χρήσιμες υπηρεσίες, 338
 Εταιρεία, κέρδος και παραγωγικοί συντελεστές, 340
 Επιχειρηματίες και μέσα παραγωγής, 344
 Επιχειρηματίες, επενδύσεις και παραγωγικοί τομείς, 345
 Πόροι, παραγωγή και κατανάλωση, 346
 Αγορά και παραγωγή μέσων και υπηρεσιών, 347
 Οικονομική ελευθερία και άνθρωπος ως παραγωγός, 350
 Κράτος, συμμετοχή και παραγωγικές δραστηριότητες, 354
 Παραγωγική αποτελεσματικότητα και αλληλεγγύη, 357
 Επιλογή στις επενδύσεις και παραγωγικός τομέας, 358
 Καταναλωτές, παραγωγοί και προϊόντα, 359
 Ανισότητα μεταξύ των χωρών και τεχνολογικά προϊόντα, 363
 Εμπόριο και παραγωγική εξειδίκευση, 364
 Διεθνές εμπόριο, προϊόντα και φτωχές χώρες, 364
 Χρηματοδοτικές αγορές και παραγωγικές δραστηριότητες, 368
 Πλούσιες χώρες και μηχανισμός παραγωγής, 374
 Παραγωγή εμπορευμάτων και πολιτιστικό σύστημα, 375
 Παιδαγωγικό έργο και παραγωγικές διαδικασίες, 376

Εκπαίδευση και ευθύνη των παραγωγών, 376
 Προϊόντα και μέσα επικοινωνίας, 416
 Προϊόντα της ευφυΐας και δύναμη του Θεού, 457
 Τεχνική και παραγωγή φυτών, 458
 Παραγωγή και σεβασμός στη ζωή, 465
 Καινοτομίες, περιβάλλον και παραγωγή, 470
 Ανάπτυξη και ανταλλαγή προϊόντων, 475
 Υπεύθυνοι, παραγωγή και βιοτεχνολογίες, 478
 Πληροφορία και βιοτεχνολογικά προϊόντα, 480
 Γεωργική παραγωγή και τάξη της δημιουργίας, 486
 Αρχή της αποτελεσματικότητας, παραγωγή και όπλα, 508-511
 Παραγωγικότητα και πραγματοποίηση του ανθρώπου, 544
 Η αλήθεια ως προϊόν και πλειοψηφία, 569

ΠΑΤΕΡΑΣ

Ο άνθρωπος είναι πατέρας της ύπαρξης του, 135
 Δικαίωμα να γεννηθείς από έναν πατέρα και μια μητέρα, 235
 Ευθύνη του άνδρα ως πατέρα, 251
 Αβραάμ, πατέρας πλήθους λαών, 430, 451

ΠΑΤΡΟΤΗΤΑ

Πατρότητα και ομοιότητα με τον Θεό, 230,
 Πατρότητα και υποδοχή της ζωής, 232
 Επιθυμία για πατρότητα και δικαίωμα στην απόκτηση παιδιού, 235

Πατρότητα, υποχρέωση πνευματικής φύσεως, 237

ΠΕΙΝΑ

Εκκλησία, αγάπη και πείνα, 5
 Λόγια του Χριστού: «Πεινάτε...», 57
 Τοκογλυφική πρακτική και πείνα, 341
 Τεχνικές εφαρμογές και το πρόβλημα της πείνας, 458
 Βιοτεχνολογίες και αγώνας κατά της πείνας, 478
 Περιβάλλον, φτώχεια και πείνα, 482
 Οικουμενική συνεργασία και πείνα, 535

ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

Ιδεολογίες και φυσικό περιβάλλον, 100
 Προπατορικό αμάρτημα και περιβάλλον, 120
 Το κοινό καλό και το περιβάλλον, 166
 Πρόσβαση στη γη και περιβάλλον, 180
 Περιβαλλοντική πολιτική και περιβάλλον, 299
 Συμβατότητα περιβάλλοντος και ανάπτυξης, 340
 Επιχείρηση και προστασία του περιβάλλοντος, 340
 Επιχειρηματίας και ποιότητα του περιβάλλοντος, 345
 Καταναλωτές και προστασία του περιβάλλοντος, 359
 Μελλοντικές γενεές, κατανάλωση και περιβάλλον, 360
 Η πίστη του Ισραήλ και ο κόσμος, εχθρικό περιβάλλον, 451
 Τεχνολογία και εφαρμογές στο περιβάλλον, 360
 Το περιβάλλον ως πόρος και ως οίκος, 461

Περιβάλλον, άνθρωπος και εγωκεντρισμός, 463
 Πνευματικότητα και περιβάλλον, 464
 Ευθύνη και ανέπαφο και υγιές περιβάλλον, 465
 Προστασία του περιβάλλοντος και οικονομικό δικαίωμα, 466
 Περιβάλλον και βιοδιαφορετικότητα, 466
 Περιβάλλον και δάση, 466
 Περιβάλλον, κληρονομιά του ανθρώπινου γένους, 467
 Περιβάλλον και νομικοί κανόνες, 468
 Το δικαίωμα σε ένα περιβάλλον υγιές και ασφαλές, 468
 Αρχές και περιβαλλοντικοί κίνδυνοι, 469
 Οικονομική δραστηριότητα και περιβάλλον, 470, 478
 Περιβάλλον και κλιματικές αλλαγές, 470
 Περιβάλλον και αποθέματα ενέργειας, 470
 Ιθαγενείς λαοί και περιβάλλον, 471
 Βιοτεχνολογίες και προστασία του περιβάλλοντος, 472, 473
 Περιβαλλοντική κρίση και φτώχεια, 180, 482
 Φτωχές χώρες και ανεκτή χρήση του περιβάλλοντος, 180, 483
 Περιβαλλοντική υποβάθμιση, 486

ΠΕΡΙΘΩΡΙΟΠΟΙΗΣΗ

Νέα φτώχεια και περιθωριοποίηση, 5
 Το έλεος του Θεού και οι περιθωριοποιημένοι, 29
 Άνθρωπος και εργασία που περιθωριοποιεί, 272
 Εργασία και περιθωριοποιημένη γυναίκα, 295

ΠΕΡΙΤΤΟ

Περιττό και ζωή του φτωχού, 359

ΠΙΣΤΗ

Τρίτη χιλιετία, όψη του Κυρίου και πίστη, 1

Κοινωνική διδασκαλία και πίστη, 3

Σύνοψη και πίστη στη Χάρη, 8

Δεκάλογος και πίστη στον μοναδικό αληθινό Θεό, 23

Πίστη στη Συνθήκη και κοινωνική ζωή του Ισραήλ, 24

Σωτηρία εν Θεώ, ελεύθερη αποδοχή και πίστη, 39

Μαθητής του Χριστού, πασχαλινό μυστήριο και πίστη, 41

Τέκνα του Θεού και η πίστη στον Ιησού Χριστό, 52

Μαθητές του Χριστού και πίστη στην Παρθένο Μαρία, 59

Δημιουργία και θεολογική τάξη της πίστης, 64

Εκκλησία, διδασκάλισσα της αλήθειας της πίστης, 70

Δημόσια σπουδαιότητα της πίστης, 71

Εκκλησία, ευαγγελισμός και πίστη στον Χριστό, 71

Ύπαρξη του ανθρώπου και φως της πίστης, 72

Κοινωνική διδασκαλία, πίστη και λογική, 74

Πίστη και λογική, δύο γνωστικές οδοί, 75

Φιλοσοφία, λογική και πίστη, 77

Επιστήμη, πίστη και κοινωνική διδασκαλία, 78

Κοινωνική διδασκαλία, λειτούργημα και πίστη, 79

Κοινωνική διδασκαλία και πίστη ως ζύμωση, 86

Άνθρωπος και απάντηση πίστης στον Δημιουργό του, 108

Πληγή και αμαρτία υπό το φως της πίστης, 116

Χριστιανική πίστη και ιδεολογίες, 126

Ανθρώπινη σχετικότητα και πίστη, 149

Θρησκευτική ελευθερία και αλήθεια της πίστης, 155

Αρχές, αλήθεια του ανθρώπου και πίστη, 160

Κοινό καλό και πίστη στο Πάσχα, 170

Αλληλεγγύη υπό το φως της πίστης, 196

Οικογένεια και πίστη του Κυρίου, 210

Συζυγικός δεσμός και η πίστη των συζύγων, 216, 217

Απιστία του Ισραήλ και η πίστη του Κυρίου, 219*

Συζυγική σεξουαλικότητα, ενότητα και πίστη, 223

Διαζύγιο και άοκη πίστη στον Θεό, 225

Διαζευγμένοι που ξαναπαντρεύτηκαν και υποστήριξη της πίστης, 226

Διαζευγμένοι που ξαναπαντρεύτηκαν και πίστη της Εκκλησίας, 226

Οικονομική δραστηριότητα, πρόοδος και πίστη, 326

Πίστη στον Ιησού Χριστό και κοινωνική ανάπτυξη, 327

Προσκόλληση στο χρήμα και πίστη, 328

Οικονομική πρωτοβουλία και πίστη στις σχέσεις, 343

Αποτυχία της βασιλείας και πίστη στον Γιαχβέ, 378

Θεϊκή παρουσία, θεμέλιο της πίστης, 451

Βία και πίστη στον Χριστό, 496

Προώθηση της ειρήνης και χριστιανική πίστη, 516

Ανθρωπολογία και πολιτιστική ενσωμάτωση της πίστης, 523
 Εκκλησία, Ιστορία και πίστη, 524
 Κοινωνική ποικιλιότητα, άνθρωπος και πίστη, 527
 Κατήχηση και διαπαιδαγώγηση στην πίστη, 529
 Αγιότητα και πίστη στο νόμο του Κυρίου, 530
 Λαϊκοί και αρμονία ανάμεσα σε ζωή και πίστη, 546
 Ενώσεις, αμοιότητα και πίστη, 550
 Πολιτισμός και διαχωρισμός μεταξύ ζωής και πίστης, 554
 Ενασχόληση των καθολικών και προσδοκία της πίστης, 555
 Ανθρώπινη επικοινωνία και φως της πίστης, 562
 Διάκριση, πίστη και ιστορικές καταστάσεις, 568
 Δημοκρατία και πίστη στην ταυτότητά μας, 569
 Μάρτυρες της αλήθειας, μάρτυρες της πίστης, 570
 Λαϊκότητα, λαϊκισμός και σπουδαιότητα της πίστης, 572
 Λαϊκοί, πολιτικά όργανα και πίστη, 573
 Προσδοκίες της πίστης και προνομιούχες επιλογές πολιτικής, 574
 Πίστη στον Θεό και ευμάρεια των κρατών, 577
 Ελπίδα και χριστιανοί ισχυροί στην πίστη τους, 579

ΠΙΣΤΩΣΗ

Πρόσβαση στη γη και πιστωτική αγορά, 180, 300

ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ

Διεθνείς χρηματοδοτικοί θεσμοί και πληθυσμός, 371
 Εξωτερικό χρέος και πληθυσμός, 450
 Βιοτεχνολογίες και πληθυσμός, 476
 Γήρανση του πληθυσμού, 483
 Διεθνές ανθρωπιστικό δίκαιο και πληθυσμός, 504
 Αρχή του ουμανισμού και αστικός πληθυσμός, 505
 Κυρώσεις και πληθυσμός, 507

ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΑ

Απαιτήσεις του κοινού καλού και πληροφορία, 106, 415
 Δικαίωμα στην κυκλοφορία της πληροφορίας, 166
 Συμμετοχή και πληροφορία, 189
 Αλληλεγγύη και μέγεθος πληροφοριών, 192
 Αριθμός παιδιών και κατάλληλη πληροφόρηση, 234
 Ανταγωνιστική αγορά και πληροφορία, 347
 Καταναλωτές, κυκλοφορία και πληροφορία, 359
 Πληροφορία και δημοκρατική συμμετοχή, 414
 Αντικειμενικότητα της πληροφορίας, 414
 Σύστημα πληροφοριών και άνθρωπος, 415
 Πλούσιοι και φτωχοί της πληροφορίας, 416
 Φτώχεια και σύστημα πληροφοριών, 447
 Βιοτεχνολογίες και ορθή πληροφόρηση, 479, 480

Φτωχοί σε περιφέρειες πόλεων και προηγούμενη πληροφόρηση, 482
 Λαϊκοί και πολιτισμός της πληροφορίας, 560
 Δομές, πολιτική της επικοινωνίας και πληροφορία, 561
 Αντίληψη, ορθότητα και πληροφορία, 569

ΠΛΗΣΙΟΝ - ΕΓΓΥΤΗΤΑ

Έξοδος και εγγύτητα στον Θεό, 21
 Σωτηρία, ευθύνη και πλησίον, 40, 43
 Εγγύτητα του Θεού και ταυτότητα του ανθρώπου, 45
 Εκκλησία και ο πλησίον ως αδελφός, 105
 Αγάπα τον πλησίον σου ως σεαυτόν, 112
 Αμαρτία, πληγή της σχέσης με τον πλησίον, 117
 Κοινωνικές αμαρτίες, επίθεση στον πλησίον, 118
 Δομές της αμαρτίας και το καλό του πλησίον, 119
 Υπεροχή κάθε ανθρώπου και πλησίον, 132
 Ελευθερία, άκρατη αγάπη για τον εαυτό και πλησίον, 143
 Εντολή της αγάπης για τον πλησίον, 160
 Κοινωνική διδασκαλία και σχέσεις εγγύτητας, 161
 Έργα ευσπλαχνίας και πλησίον, 184
 Αλληλεγγύη και ενασχόληση για τον πλησίον, 193
 Ιησούς, αλληλεγγύη και πλησίον, 196
 Δικαιοσύνη και πλησίον, 201
 Αγάπη, κοινωνική ηθική και σχέσεις εγγύτητας, 204
 Κοινωνική αγάπη, πολιτική και πλησίον, 208

Σύζυγοι χωρίς παιδιά και πλησίον, 218
 Χριστιανοί, εργασία και ο πιο φτωχός πλησίον, 265
 Εργασία, ηθική υποχρέωση και πλησίον, 274
 Πλούτη και καλό για τον πλησίον, 329
 Δικαιοσύνη, αγάπη και πλησίον, 391
 Προσευχή για την ειρήνη και πλησίον, 519
 Αφιερωμένα πρόσωπα και υπηρεσία στον πλησίον, 540
 Μέσα επικοινωνίας και αλήθεια για τον πλησίον, 562
 Χριστιανική αγάπη και πλησίον, 581, 582

ΠΛΟΥΡΑΛΙΣΜΟΣ

Ανθρωπότητα του σήμερα και διαχείριση του πλουραλισμού, 16
 Κοινό καλό και κοινωνικός πλουραλισμός, 151
 Πλουραλιστική διάθρωση της κοινωνίας, 187
 Εργασία και πλουραλισμός εργασιακών δραστηριοτήτων, 314
 Πλουραλισμός των κέντρων αποφάσεων, 356
 Πλουραλισμός και πλαίσιο της πληροφορίας, 414
 Κοινωνικός πλουραλισμός και δημοκρατία, 417
 Πλουραλιστική κοινωνία, λαϊκότητα και επικοινωνία, 572
 Φυσική ηθική και νόμος πλουραλισμός, 572

ΠΛΟΥΤΟΣ

Δίκαιος κόσμος και αλληλέγγυος και πλούτος, 174

Πλούτος και θετικό σθένος, 174
 Πλούτος των εθνών και νέα αγαθά, 179
 Αγάπη για τους φτωχούς και αγάπη για
 τα πλούτη, 184
 Εργασία, πηγή πλούτου, 257
 Ανθρώπινη δραστηριότητα και εμπλου-
 τισμός του σύμπαντος, 262
 Εργασία και πλούτη του Χριστού, 262
 Παράνομη ιδιοκτησία και κοινωνικός
 πλούτος, 282
 Ενώσεις και παραγωγή πλούτου, 309
 Παλαιά Διαθήκη και πλούτος, 323
 Ιησούς και πλούτη, 325
 Ιησούς, πιστός και πλουτισμός μπροστά
 στον Θεό, 326
 Πλούτη και μερισμός, 329
 Αύξηση του πλούτου και αλληλεγγύη,
 332
 Οικονομία και σχηματισμός πλούτου,
 334
 Παραγωγική προσπάθεια και πλούτος,
 337
 Παραγωγή αγαθών, υπηρεσίες και πλο-
 ύτος, 338
 Πλούτος, παγκοσμιοποίηση και φτώ-
 χεια, 363
 Σύνορα του πλούτου και της φτώχειας,
 374
 Ανθρώπινη εξέλιξη, αλληλέγγυα και
 πλούσιες χώρες, 374
 Θεός, άνθρωπος και πλούτος των σχέ-
 σεων, 428
 Ανθρώπινη οικογένεια, πλούτος και
 διαφορές, 431
 Κοινό καλό, κράτη και πλούτος, 442
 Πλούτος για την ανθρωπότητα και ιθα-
 γενείς λαοί, 471
 Ειρήνη, άνθρωποι και πλούτος της ψυ-
 χής τους, 495
 Πολιτισμός ικανός να εμπλουτίσει τον
 άνθρωπο, 556

ΠΟΛΕΜΟΣ

Πίος ΙΒ΄ και Δεύτερος Παγκόσμιος Πό-
 λεμος, 93
 Ιωάννης ΚΒ΄ και αναγέννηση μετά τον
 πόλεμο, 94
 Διεθνής κοινότητα και άρνηση του πο-
 λέμου, 433
 Διεθνές δίκαιο και άρνηση του πολέ-
 μου, 437
 Συγκρούσεις, δικαιοσύνη και προσφυγή
 στον πόλεμο, 438
 Βιβλική αποκάλυψη, ειρήνη και πόλε-
 μος, 489
 Ειρήνη και απουσία πολέμου, 494
 Διδακτικό Σώμα της Εκκλησίας και η
 τερατωδία του πολέμου, 497
 Διεθνείς συγκρούσεις και εναλλακτικές
 λύσεις του πολέμου, 498
 Διεθνείς οργανώσεις και προσφυγή
 στον πόλεμο, 499
 Επιθετικός πόλεμος, 500
 Δικαίωμα στην άμυνα και πόλεμος, 500
 Ηνωμένα Έθνη και η μάστιγα του πολέ-
 μου, 501
 Αστικός πληθυσμός και συνέπειες του
 πολέμου, 505
 Πρόσφυγες, θύματα του πολέμου, 505
 Αποτροπή και πόλεμος, 508
 Τρομοκρατία, μη κηρυγμένος πόλεμος,
 513
 Εκκλησία, συμφιλίωση και πόλεμος, 517
 Πολιτιστικές προοπτικές και μετα-πόλε-
 μος, 555

ΠΟΛΗ

Κοινωνικός ευαγγελισμός και πόλη του
 ανθρώπου, 63
 Πνευματικότητα και άνθρωπος σε αν-
 θρώπινη πόλη, 128

Κοινό καλό και πόλη, 165
 Φτωχοί και μολυσμένη περιφέρεια της πόλης, 482
 Όπλα μαζικής καταστροφής και πόλη, 509

ΠΟΛΙΤΗΣ - ΙΘΑΓΕΝΕΙΑ

Καταστατικό ιθαγένειας της Εκκλησίας, 90, 521
 Κοινωνικό αμάρτημα, κοινό καλό και πολίτες, 118
 Κοινό καλό και συνεισφορά των πολιτών, 168
 Επικουρικότητα και υποκειμενικότητα των πολιτών, 185, 187
 Συμμετοχή και πολίτες, 189, 191
 Συμμετοχική δημοκρατία και πολίτες, 189, 191
 Οικογένεια και ευημερία των πολιτών, 229
 Οικογένεια, διαπαιδαγώγηση και ελεύθεροι πολίτες, 238
 Αρχές, θείκη λατρεία και πολίτες, 286
 Κράτος, δικαίωμα στην εργασία και πολίτες, 291
 Εισόδημα και ανάγκες του πολίτη, 303
 Οικονομία και υποκειμενικότητα του πολίτη, 336
 Κράτος, αγορά και ανάπτυξη των πολιτών, 353
 Οικονομία και συμμετοχή των πολιτών, 354
 Πολιτική κοινότητα, πολίτες, δικαιώματα και υποχρεώσεις, 389
 Αρχές, ηθική τάξη και πολίτες, 394, 398, 399
 Μακροχρόνιες δίκες και πολίτες, 404
 Δημοκρατία και έλεγχος των πολιτών, 409

Πολιτική διαφθορά και πολίτες, 411
 Δημόσια διαχείριση και πολίτες, 412
 Πολιτικά κόμματα, δημοψήφισμα και πολίτες, 413
 Αστική κοινωνία, κοινό καλό και πολίτες, 417
 Πολιτική κοινότητα και άμεση δράση των πολιτών, 419
 Θρησκευτική ελευθερία και δικαιώματα των πολιτών, 422
 Εκκλησία, πολιτική κοινότητα και πολίτες, 425
 Πολιτικές κοινότητες και κοινό καλό των κατοίκων, 434
 Παγκόσμια κοινότητα και πολίτες, 441
 Περιβάλλον υγιές και ασφαλές, κράτος και πολίτες, 468
 Πληροφορία, βιοτεχνολογίες και πολίτες, 480
 Πολιτική σύνεση και πολίτης, 548*
 Πιστοί ως πολίτες, 550
 Πιστοί και καθήκοντα ιθαγένειας, 565
 Λαϊκοί, εξουσία και εμπιστοσύνη των συμπολιτών, 567

ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Σωτηρία και κόσμος της πολιτικής, 1
 Συνθήκη και πολιτική ζωή του Ισραήλ, 24
 Αρχική ρήξη και πολιτική ζωή, 27
 Εντολή της αγάπης και πολιτική ζωή, 33
 Πολιτικό φαινόμενο της αλληλεξάρτησης, 33
 Ενασχόληση του ανθρώπου και πολιτική ζωή, 40
 Άνθρωπος και πολιτικές δομές, 48
 Εκκλησία, πολιτική κοινότητα και πολιτικό σύστημα, 50
 Βασίλειο του Θεού και πολιτική οργάνωση, 51

- Πολιτική και οικονομία της σωτηρίας, 62
- Εκκλησία, ευαγγελισμός και πολιτική, 70
- Πίστη και κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα, 86
- Gaudium et spes* και πολιτική κοινότητα, 96
- Centesimus annus* και πολιτική οργάνωση, 103
- Σταθερές αρχές και πολιτική, 161
- Κοινό καλό και πολιτικές αρχές, 168
- Ιθαγενείς λαοί και πολιτική ζωή, 180
- Ευσπλαχνία και πολιτική προσοχή για τη φτώχεια, 184
- Επικουρικότητα και πολιτική πραγματικότητα της χώρας, 187
- Ιδιωτική ιδιοκτησία και οικονομική πολιτική, 176
- Πολιτική ζωή της αστικής κοινότητας, 189
- Εναλλαγή των πολιτικών ιθυνόντων, 189
- Αποξένωση από τη σφαίρα της πολιτικής ζωής, 191
- Κοινωνική αγάπη και πολιτική, 207, 208
- Οικογένεια και πολιτική ζωή, 246, 247
- Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική, 247
- Πολιτική δράση και αξίες της οικογένειας, 252, 254
- Οικονομική πολιτική και απασχόληση, 288
- Πολιτική της αγροτικής μεταρρύθμισης, 300
- Πολιτική των συγχωνεύσεων, 344
- Επιχειρηματίες και πολιτική σταθερότητα, 345
- Κράτος και οικονομική πολιτική, 354
- Πολιτική κοινότητα και δημόσια έξοδα, 355
- Διεθνής αλληλεγγύη και πολιτικές κοινότητες, 367
- Πολιτική και παγκόσμια εργασιακή διάσταση, 372
- Πολιτική αλληλεξάρτηση, 373
- Πολιτικές αρχές και ήρεμη και ήσυχη ζωή, 381
- Άνθρωπος και πολιτική συνύπαρξη, 384, 388, 391
- Πολιτική κοινότητα και λαός, 385
- Ανθρώπινα δικαιώματα και πολιτική κοινότητα, 388
- Πολιτική κοινότητα και κοινό καλό, 389, 407
- Πολιτική συνύπαρξη και αστική φιλία, 390, 392
- Πολιτική κοινωνία και αξία της κοινότητας, 392
- Πολιτικές αρχές και αστική συνύπαρξη, 393, 394
- Πολιτικές αρχές και ηθική τάξη, 394
- Πολιτικές αρχές και λαός, 395, 408
- Χριστιανοί, αλήθεια και πολιτική δράση, 407
- Κοινό καλό και πολιτική αρχή, 409
- Πολιτική διαφθορά, 411
- Πολιτικά κόμματα και συμμετοχή, 413
- Πολιτική συμμετοχή και δημοψήφισμα, 413
- Συμμετοχή και πολιτική κοινότητα, 414
- Πολιτική των επικοινωνιών, 416
- Πολιτική κοινότητα και αστική κοινωνία, 417-419
- Θρησκευτική ελευθερία και πολιτική σύνθεση, 422
- Εκκλησία και πολιτική κοινότητα, 424, 425, 427
- Πολιτικές αρχές και διεθνής κοινότητα, 441
- Διεθνής πολιτική, ειρήνη και ανάπτυξη, 442

Πολιτική ζωή, υπανάπτυξη και φτώχεια, 447
 Χώρες και εμπορική πολιτική, 476
 Χρήση του περιβάλλοντος και πολιτικές επιλογές, 483
 Ειρήνη, αξία ολόκληρης της πολιτικής κοινότητας, 495
 Λέων ΙΓ΄ και πολιτική πραγματικότητα της εποχής του, 521
 Χριστιανική ανθρωπολογία και πραγματικότητα της πολιτικής, 522
 Λαϊκοί, διαμόρφωση και πολιτική ενασχόληση, 531
 Διάλογος, χριστιανικές κοινότητες και πολιτική, 534
 Ιερέας, πιστοί και πολιτική ζωή, 539
 «Πολιτική» σύνθεση, 548*
 Λαϊκοί, υπηρεσία και πολιτική ζωή, 551, 565
 Λαϊκοί και πολιτικός πολιτισμός εμπνευσμένος από το Ευαγγέλιο, 555
 Λαϊκοί, πολιτισμός και πολιτική δράση, 556
 Πολιτικοί και αναθεώρηση της οικονομίας, 564
 Ηθική αναβάθμιση της πολιτικής ζωής, 566
 Πολιτική ενασχόληση των καθολικών και λαϊκότητα, 571
 Λαϊκισμός και πολιτική σπουδαιότητα της πίστης, 572
 Λαϊκοί και επιλογή των πολιτικών οργάνων, 573
 Αλληλεγγύη και πολιτική οργάνωση, 580
 Χριστιανική αγάπη, πολιτική αγάπη, 581

ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ - ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ

Χριστιανική σωτηρία και σχέσεις ανάμεσα στους πολιτισμούς, 1
 Χριστιανική αγάπη και πολιτιστικός σχεδιασμός, 6
 Κοινωνικά θέματα και πολιτιστικές απόψεις, 8
 Θρησκείες, πολιτισμοί και διάλογος, 12
 Η θέση του ανθρώπου στην κοινωνία και πολιτισμοί, 14
 Η θέση του ανθρώπου στον πολιτισμό, 14
 Διαχείριση του πλουραλισμού και πολιτισμός, 16
 Μυστήριο και πολιτιστικές παραδόσεις, 20
 Πολιτιστικό φαινόμενο της αλληλεξάρτησης, 33
 Πολιτιστική επίτευξη, πραγματικότητα σχετική και πρόσκαιρη, 48
 Θρησκεία και πολιτική, πολιτιστική κατάσταση, 50
 Ανθρώπινη κοινωνικότητα και πολιτιστικές διευθετήσεις, 61
 Πολιτισμός και οικονομία της σωτηρίας, 62
 Κήρυξη του Ευαγγελίου, κοινωνική διδασκαλία και πολιτισμός, 70
 Κοινωνική διδασκαλία και πολιτιστικοί λειτουργοί, 73
 Κοινωνική διδασκαλία, συνέχεια και πολιτισμοί, 85
 Δέκατος ένατος αιώνας και πολιτιστικές συνέπειες, 88
Pacem in terris και πολιτιστικά προβλήματα, 95
Gaudium et spes και πολιτιστικά θέματα, 96
Populorum progressio, ανάπτυξη και πολιτισμός, 98

- Σωτηρία εν Χριστώ και πολιτιστικά επιτεύγματα, 120
- Προτεραιότητα του ανθρώπου και πολιτιστικά προγράμματα, 132
- Ελευθερία και συνθήκες πολιτιστικής τάξης, 137
- Φυσικός νόμος και διαφορές των πολιτισμών, 141
- Ισότητα ανάμεσα στους ανθρώπους και πολιτισμός, 144
- Συμμετοχή και πολιτιστικοί θεσμοί, 151
- Δικαιώματα του ανθρώπου και πολιτιστικό πλαίσιο, 154
- Έθνη και δικαίωμα στον πολιτισμό τους, 157
- Κοινό καλό, δικαίωμα και πρόσβαση στον πολιτισμό, 166
- Κράτος, κοινό καλό και πολιτιστικά αγαθά, 168
- Προορισμός των αγαθών και πολιτιστικό πλαίσιο, 173
- Πολιτιστική ζωή των ιθαγενών, 180
- Αγάπη της Εκκλησίας και πολιτιστική ένδεια, 184
- Επικουρικότητα και πολιτιστικές συναθροίσεις, 185
- Συμμετοχή και πολιτιστική ζωή, 189
- Αλληλέγγυα συμμετοχή και πολιτιστικά εμπόδια, 191
- Αλληλεγγύη και κληρονομιά του πολιτισμού, 195
- Κοινωνικές αξίες και πολιτιστικές δομές, 197
- Αξία της ελευθερίας και πολιτιστικές ιδέες, 200
- Οικογένεια, πολιτιστική κληρονομιά και έθνος, 213
- Πολιτισμοί, αξιοπρέπεια και συζυγική ένωση, 216
- Ηλικιωμένοι και πολιτιστικές αξίες, 222
- Ταυτότητα του γένους και πολιτιστικό προϊόν, 224
- Οικογένεια και πολιτιστικές αξίες, 229, 238
- Οικογένεια και πολιτισμός της ζωής, 231
- Οικογένεια, πολιτισμός της ζωής και αντι-πολιτισμός, 231
- Δημογραφική ανάπτυξη και πολιτιστικές συνθήκες, 234
- Πρώιμη του ανθρώπου και πολιτιστική σπουδαιότητα, 236
- Οικογενειακές ενώσεις και πολιτιστικός ρόλος, 247
- Προτεραιότητα, οικογένεια και πολιτιστική προοπτική, 254
- Εργασία, πολιτισμός και Πατέρες, 265
- Εργασία και πολιτιστική ανάπτυξη, 269
- Εργασία και πολιτιστικές συνθήκες, 270, 309
- Ενδιάμεσα στρώματα και πολιτιστικοί σκοποί, 281
- Ανάπαυση και φροντίδα της πολιτιστικής ζωής, 284
- Τριτογενής τομέας και περιβάλλον του πολιτισμού, 293
- Αγροτική εργασία και πολιτιστικός ρόλος, 299
- Εργαζόμενος, μισθός και πολιτιστική ζωή, 302
- Εργασία, χρόνος και πρόκληση σε πολιτιστικό επίπεδο, 311
- Παγκοσμιοποίηση, εργασία και πολιτιστική προσοχή, 312
- Κόσμος της εργασίας και πολιτιστικές αλλαγές, 314
- Εργασία και άνθρωποι του πολιτισμού, 320
- Ποσοτική ανάπτυξη και πολιτισμός της κατανάλωσης, 334

- Επιχειρήσεις, κέρδος και κοινωνικά-πολιτιστικά συστήματα, 340
- Επιχειρηματίες και δίκτυο πολιτιστικών δεσμών, 344
- Καταναλωτές και πολιτιστική επιλογή, 358
- Καταναλωτισμός, πολιτιστική πρόκληση, 360
- Παγκοσμιοποίηση και πολιτιστικές διαφορές, 366
- Οικονομική και πολιτιστική ανάπτυξη, 372
- Διεθνής οικονομία και πολιτιστική αλληλεξάρτηση, 373
- Ανθρώπινη δραστηριότητα και κοινωνικό-πολιτιστικό σύστημα, 375
- Πρόοδος και έργο παιδαγωγικό, πολιτιστικό, 376
- Λαός και πολιτιστικές εκφράσεις, 386
- Μειονότητες και δικαίωμα στον πολιτισμό τους, 387
- Δημόσια εξουσία και πολιτιστικές ανισορροπίες, 389
- Μέσα επικοινωνίας, πολιτιστικός τομέας, 415
- Αστική κοινωνία, σχέσεις και πολιτιστικοί πόροι, 417
- Θρησκευτική κοινότητα και πολιτιστικοί δεσμοί, 423
- Εκκλησία και ενώσεις για πολιτιστικούς σκοπούς, 426
- Ιησούς, νέα ανθρωπότητα και πολιτιστικές διαφορές, 431
- Ένωση και πολιτιστική δύναμη της ελευθερίας, 432
- Υποκειμενικότητα, έθνος και πολιτιστικό προφίλ, 435
- Ηνωμένα Έθνη, πολιτιστικό έδαφος και ειρήνη, 440
- Αλληλεξάρτηση και πολιτιστικό προφίλ, 442
- Εκμετάλλευση, πόροι και πολιτιστική διαδικασία, 461
- Τεχνολογικός πολιτισμός, άνθρωπος και περιβάλλον, 461
- Όραμα του ανθρώπου και χριστιανικός πολιτισμός, 464
- Αγαθά και πολιτιστικός προσανατολισμός, 482
- Πολιτισμός της ειρήνης, 495
- Χριστιανισμός και πολιτισμός, 521
- Χριστιανική ανθρωπολογία και πολιτιστική ζωή, 522
- Ανθρωπολογία, Ευαγγέλιο και πολιτισμός, 523
- Κοινωνική πομπαντική και πολιτισμός, 524
- Κοινωνική διδασκαλία, λαϊκοί και πολιτιστικό περιβάλλον, 531
- Πολιτιστική ενσωμάτωση της πίστης και πολιτιστικές αρμοδιότητες, 532
- Κοινωνικές Εβδομάδες, πολιτιστικό εργαστήριο, 532
- Λαϊκοί, επίγεια πραγματικότητα και πολιτισμός, 543
- Λαϊκοί και αρμονία ανάμεσα στη ζωή, στην πίστη και στον πολιτισμό, 546
- Ενώσεις και πολιτιστικό περιβάλλον, 550
- Λαϊκοί και υπηρεσία στην πολιτιστική ζωή, 551
- Προστασία του γάμου και πολιτιστικό πλαίσιο, 553
- Πολιτισμός, πεδίο ενασχόλησης για τους χριστιανούς, 554
- Κοινωνικός, πολιτικός πολιτισμός και Ευαγγέλιο, 555
- Ηθική διάσταση του πολιτισμού, 556
- Δικαίωμα σε έναν ανθρώπινο και αστικό πολιτισμό, 557
- Περιεχόμενο του πολιτισμού και αλήθεια, 558

Θρησκευτική διάσταση του πολιτισμού, 559

Λαϊκοί, μέσα επικοινωνίας και πολιτισμός, 560

Πολιτιστικός στοχασμός και μοντέλα ανάπτυξης, 563

Οπαδοί της οικονομίας και πολιτιστικές δομές, 564

Κοινοβουλευτικοί, άδικοι νόμοι και πολιτισμός, 570

Λαϊκότητα, κληρονομιά του πολιτισμού, 571

Λαϊκότητα και άσκηση πολιτιστικής δραστηριότητας, 572

Χριστιανισμός και θεμέλια του πολιτισμού, 572

Πολιτιστικό πρόβλημα και ηθική έννοια, 577

Κοινωνική ζωή και αγάπη σε πολιτιστικό επίπεδο, 582

ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΑΓΑΠΗΣ

Αρχή της αλληλεγγύης και πολιτισμός της αγάπης, 103

Δικαιοσύνη και πολιτισμός της αγάπης, 391

Αγάπη, πολιτισμός της αγάπης και ειρήνη, 582

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗ ΤΗΣ ΠΙΣΤΗΣ

Χριστιανική ανθρωπολογία και πολιτιστική ενσωμάτωση της πίστης, 523

Παιδαγωγικοί θεσμοί και πολιτιστική ενσωμάτωση της πίστης, 532

ΠΟΛΥΓΑΜΙΑ

Πολυγαμία και πρωταρχικό σχέδιο του Θεού, 217

Πολυγαμία και αξιοπρέπεια του άνδρα και της γυναίκας, 217

ΠΟΝΤΙΦΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΙΡΗΝΗ

Σύνοψη και Ποντιφικό Συμβούλιο, 7
Pacem in terris και Ποντιφική Επιτροπή, 95

ΠΟΡΝΕΙΑ

Δικαιώματα του ανθρώπου και πορνεία, 158

Απιστία του λαού στον Θεό και πορνεία, 219*

ΠΟΡΟΣ - ΑΠΟΘΕΜΑ

Ανθρώπινη φτώχεια και οικονομικοί πόροι, 5

Ανάγκες της εποχής μας και πόροι, 174

Πλούτος, παραγωγική διαδικασία και πόροι, 174

Άνθρωπος και χρήση των πόρων του, 178

Ιδιοκτησία νέων αγαθών και φυσικοί πόροι, 179

Ηλικιωμένοι, απόθεμα για την οικογένεια και την κοινωνία, 222

Οικογενειακός πυρήνας, απόθεμα για τη συμβίωση, 229

Εργασία, οικογένεια και αποθέματα αλληλεγγύης, 249

Εργασία με την αντικειμενική έννοια, σύνολο πόρων, 270

- Σημασία του κεφαλαίου και χρηματοδοτικά αποθέματα, 276
- Εργασία, κεφάλαιο και άνθρωπος ως πόρος, 278
- Νέες τεχνολογίες, πόροι, 283
- Μετανάστευση, πόρος για την ανάπτυξη, 297
- Οικονομική επάρκεια και πόροι, 332
- Επιχειρηματικότητα και άνθρωπος ως πόρος, 337
- Οικονομία και διάθεση των πόρων, 346
- Προορισμός των αγαθών και χρήση των πόρων, 346*
- Αγορά, όργανο για διευθέτηση των πόρων, 347
- Δημόσια χρηματοδότηση και δημόσιοι πόροι, 355
- Καταναλωτές και χρηματοδοτικοί πόροι, 358
- Τεχνολογική πρόοδος και χρηματοδοτικοί πόροι, 363
- Διεθνές εμπόριο, ανάπτυξη και πόροι, 364
- Παγκοσμιοποίηση, αστική κοινωνία και πόροι, 366
- Πόροι της γης και προστασία της φύσης, 367
- Παγκόσμια αγορά και διάθεση των πόρων, 368
- Διεθνής οικονομία, ανάπτυξη και πόροι, 373
- Αστική κοινωνία, σύνολο των πόρων, 417
- Ηνωμένα Έθνη και πόροι της γης, 438
- Φτωχές χώρες και εκμετάλλευση των πόρων, 447
- Περιβάλλον και εκμετάλλευση των πόρων, 461, 462
- Περιβάλλον ως πόρος του ανθρώπου, 465
- Οικονομικός προγραμματισμός και πόροι, 470
- Ιθαγενείς λαοί, γη και πόροι, 471
- Οικολογία και κερδοσκοπία με τους πόρους, 481
- Συγκρατημένη χρήση του περιβάλλοντος και πόροι, 483
- Τρομοκρατία και οικονομικοί πόροι, 513
- Κοινωνική ποιμαντική και πιστοί ως πόροι, 527
- Κοινωνική διδασκαλία, απόθεμα εκπαίδευσης, 528
- ΠΡΟΒΛΗΜΑ - ΥΠΟΘΕΣΗ - ΖΗΤΗΜΑ**
- Το ζήτημα της θέσης του ανθρώπου και Εκκλησία, 14
- Βιομηχανική Επανάσταση και κοινωνικό ζήτημα, 88
- Βιομηχανική Επανάσταση και εργατικό πρόβλημα, 88, 267
- Reum novarum* και κοινωνικό πρόβλημα, 89, 269
- Reum novarum* και εργατικό πρόβλημα, 89, 90
- Πίος ΙΑ΄, κοινωνία και προβλήματα να αντιμετωπιστούν, 91
- Ιωάννης ΚΓ΄ και κοινωνικό πρόβλημα, 94
- Εργασία, κλειδί όλου του κοινωνικού προβλήματος, 101, 269
- Παύλος Στ΄ και κοινωνικό πρόβλημα, 103
- Αρχές και υπόθεση της κοινωνικής ζωής, 163
- Αγάπη για τους φτωχούς και κοινωνικό πρόβλημα, 182
- Κοινωνική δικαιοσύνη και κοινωνικό πρόβλημα, 201

Αγάπη και κοινωνικό πρόβλημα, 204
 Φτώχεια και παγκόσμιο κοινωνικό πρόβλημα, 208
 Υπόθεση κοινωνικής σπουδαιότητας και κλωνοποίηση, 236
 Αγαθά και πρόβλημα των νέων τεχνολογιών, 283
 Πρόβλημα της εργασίας και ανεργία, 287
 Γυναίκα και το ζήτημα του δικαιώματος στην εργασία, 295
 Έθνος και πρόβλημα των μειονοτήτων, 387
 Φτώχεια, πρόβλημα και χριστιανική συνείδηση, 449
 Πρόβλημα της χρήσης των νέων τεχνολογιών, 472
 Πρόβλημα του νερού και ηθικά κριτήρια, 484
 Οικολογικό πρόβλημα και παγκόσμια αλληλεγγύη, 486
 Υπόθεση της αλήθειας και πολιτισμός, 558
 Πρόβλημα της ανάπτυξης και αξιοπρέπεια του ανθρώπου, 563
 Πολιτιστική υπόθεση και ηθική έννοια, 577
 Κοινωνικό πρόβλημα, Χριστός και Ευαγγέλιο, 577

ΠΡΟΟΔΟΣ

Πρόοδος και καλό της ανθρωπότητας, 6
 Παρουσία του κακού, του θανάτου και πρόοδος, 14
 Ενδοκοσμική ιδεολογία της προόδου, 48
 Γήινη πρόοδος και ανάπτυξη του Βασιλείου, 55
 Επιτροπή «*Iustitia et Pax*» και πρόοδος, 99

Sollicitudo rei socialis, πρόοδος και ανάπτυξη, 102
 Εγκόσμια τάξη και πνευματική πρόοδος, 104
 Κοινωνική τάξη, πρόοδος και άνθρωπος, 132
 Άνθρωπος, υποτιθέμενη πρόοδος και αστική κοινότητα, 133
 Φυσικός νόμος, ιδέες και πρόοδος, 141
 Λαοί και πρόοδος της διεθνούς κοινότητας, 145
Διακήρυξη των δικαιωμάτων και πρόοδος, 152
 Θρησκευτική ελευθερία και πρόοδος του ανθρώπου, 155
 Οικουμενικός προορισμός των αγαθών και πρόοδος, 175
 Νέα αγαθά και οικονομική πρόοδος, 179
 Αλληλεξάρτηση και πρόοδος της πληροφορικίας, 192
 Παγκοσμιοποίηση, πηγή προόδου, 279
 Νέες γνώσεις και κοινωνική πρόοδος, 283
 Υλική πρόοδος στην υπηρεσία του ανθρώπου, 326
 Συμμετοχή και πρόοδος της χώρας, 333
 Συνεταιριστικές επιχειρήσεις και πρόοδος της αγοράς, 339
 Παγκοσμιοποίηση και τεχνολογική πρόοδος, 362
 Αναδιανομή του πλούτου και πρόοδος, 363
 Παιδαγωγικό έργο και πρόοδος, 376
 Μάχη, πόλεμος και πρόοδος, 438
 Κυριαρχία του νόμου και πρόοδος, 439
 Εκκλησία, αστικές αρχές και πρόοδος, 445
 Εξωτερικό χρέος και δικαίωμα των λαών στην πρόοδο, 450

Ανθρώπινη ευφροσύνη και πρόοδος της επιστήμης, 456, 457
 Καθολική Εκκλησία και πρόοδος, 457
 Τεχνολογία και πρόοδος του ανθρώπου, 458
 Επιστήμη, πρόοδος και υπερβατικότητα, 462
 Ζωή και θάνατος και επιστημονική πρόοδος, 575

ΠΡΟΣΕΥΧΗ

Ο Ιησούς προσεύχεται στον Πατέρα, 34
 Διαζευγμένοι που ξαναπαντρεύτηκαν και προσευχή, 226
 Ανθρώπινη εργασία, αγάπη και προσευχή, 266
 Χριστιανοί και δημόσιο παράδειγμα προσευχής, 286
 Προσευχή για τους κυβερνώντες, 381
 Δημιουργία και προσευχή του Ισραήλ, 452
 Συμφιλίωση και προσευχή του Ιησού, 492
 Προσευχή και ειρήνη, 519
 Προσευχή για την ειρήνη και Ευχαριστία, 519*
 Παγκόσμια Ημέρα για την Ειρήνη και προσευχή, 520
 Θρησκείες και συναντήσεις προσευχής στην Ασία, 537
 Κοινωνική πομπαντική, πιστοί και προσευχή, 540
 Λαϊκοί πιστοί και προσωπική προσευχή, 546
 Εκκλησιαστικές συνάξεις και προσευχή, 550

ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ - ΑΜΥΝΑ

Εκκλησία, προστασία του ανθρώπου, 49
 Ηθικές ανάγκες και προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, 75
 Κοινωνική διδασκαλία και προστασία των δικαιωμάτων, 81
 Κοινωνική διδασκαλία και προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, 84, 107
 Κοινωνικοποίηση και προστασία των δικαιωμάτων, 151
 Προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου στο σύνολό τους, 154
 Εκκλησία και προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων, 159
 Προστασία της κοινοτικής ιδιοκτησίας, 180
 Εκκλησία, φτωχοί και η δέσμευσή της να τους προστατεύει, 184
 Επικουρικότητα και προστασία της κοινωνικότητας, 186
 Αναπληρωματικότητα του κράτους και προστασία του ανθρώπου, 188
 Ελευθερία προστατευμένη στο σύνολό της, 199
 Καθήκον της κοινωνίας και προστασία της οικογένειας, 225
 Κράτος και προστασία του δικαιώματος στη ζωή, 231
 Αντισυλληπτικά και προστασία της ανάπτυξης, 233
 Προστασία των δικαιωμάτων του παιδιού, 245
 Κράτος και προστασία των δικαιωμάτων της οικογένειας, 247
 Προστασία της οικογένειας και της εργασίας, 250
 Οικογένεια και προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου, 254

- Ανάπαυση του Σαββάτου και προστασία του φτωχού, 258
- Προστασία των δικαιωμάτων των εργαζομένων, 264
- Reiur novarum* και προστασία των εργαζομένων, 268
- Κοινωνική και νομική τάξη και προστασία της εργασίας, 273
- Γιορτές και προστασία των παραδόσεων, 286
- Τριτογενής τομέας και προστασία της υγείας, 293
- Προστασία των δικαιωμάτων των γυναικών και εργασία, 295
- Δικαιώματα των εργαζομένων και μη προστατευμένη εργασία, 301
- Συνδικάτα και προστασία των εργαζομένων, 305
- Συνδικάτο και προστασία των δικαιωμάτων των εργαζομένων, 305
- Συνδικάτο και αμυντικές λειτουργίες, 307
- Συνδικάτα και κατηγορίες εργαζομένων που προστατεύονται, 308
- Κοινωνική ασφάλεια και προστασία των εργαζομένων, 309
- Εργασία και παγκοσμιοποίηση της προστασίας, 310, 311
- Μετάβαση, εργασία και προστασία του εργαζόμενου, 314
- Ανεπίσημη οικονομία και προστασία του εργαζόμενου, 316
- Αλληλεγγύη και προστασία της εργασίας, 319
- Νέος Δαβίδ, προστάτης των φτωχών, 324
- Οικονομική ελευθερία, δικαίωμα που πρέπει να προστατευτεί, 336
- Κέρδη και προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, 340
- Κράτος και προστασία του πιο αδύναμου, 351
- Καταναλωτές, προϊόντα και προστασία του περιβάλλοντος, 359
- Παγκοσμιοποίηση και προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, 365
- Χρηματοδοτικοί θεσμοί και προστασία του συστήματος, 369
- Οικονομικοί λειτουργοί και προστασία των κρατών, 370
- Βασιλιάς του Ισραήλ, προστάτης των φτωχών, 377
- Μειονότητες και υποθέσεις να υπερασπιστούμε, 387
- Πολιτική κοινότητα και προστασία των δικαιωμάτων, 388, 389
- Κοινό καλό και δράση προστασίας, 389
- Πεδίο του δικαίου και προστατευόμενο συμφέρον, 390
- Προστασία, μοντέλο και κοινωνικότητα, 393
- Πολιτική αρχή και προστασία των υποκειμένων, 394
- Αρχές, αξίες και προστασία του ανθρώπου, 397
- Ποινές και προστασία του κοινού καλού, 402
- Ποινή και προστασία της δημόσιας τάξης, 403
- Θανατική ποινή και νόμιμη άμυνα, 405
- Αστική κοινωνία και προστασία των συμφερόντων, 417
- Θρησκευτική ελευθερία και προστασία των πολιτών, 422
- Εκκλησία και προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου, 426
- Ηνωμένα Έθνη και προστασία των μειονοτήτων, 438
- Αγία Έδρα και προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, 445

Δημιουργία και υποχρέωση προστασίας, 451

Προστασία του περιβάλλοντος ως συλλογικού αγαθού, 466

Αγορά και προστασία του περιβάλλοντος, 470

Προστασία των δικαιωμάτων των ιθαγενών, 471

Ειρηνική κοινωνία και προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, 494

Βία και ό,τι υποστηρίζει πως προστατεύει, 496

Κράτη, όργανα και η προστασία τους, 499

Κράτος που δέχτηκε επίθεση, δικαίωμα, καθήκον και προστασία, 500

Ηνωμένα Έθνη, πόλεμος και νόμιμη άμυνα, 501

Ένοπλες δυνάμεις και νόμιμη άμυνα, 502

Νόμιμη άμυνα και ανθρωπιστικό δίκαιο, 504

Πρόσφυγες, Εκκλησία και προστασία της αξιοπρέπειας, 505

Απειλούμενες ομάδες και προστασία των θυμάτων, 506

Αρχή της επάρκειας και νόμιμη άμυνα, 508

Το δικαίωμα να προστατευόμαστε από την τρομοκρατία, 514

Χριστιανική ανθρωπολογία και προστασία του ανθρώπου, 527

Οικουμενισμός και προστασία του ανθρώπου, 535

Εκκλησία, εβραίοι και προστασία της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας, 536

Χριστιανοί και προστασία του ανθρώπου, 538

Χριστιανοί και προστασία της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας, 538

Προστασία του γάμου και της οικογένειας, 553

Λαϊκότητα, καθολικοί και προστασία της αλήθειας, 571

ΠΡΟΣΤΑΤΕΥΤΙΣΜΟΣ

Διεθνές εμπόριο και πολιτική προστατευτισμού, 364

ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ

Πρόσφυγες, θύματα του πολέμου, 505

Εκκλησία, ποιμαντική παρουσία και πρόσφυγες, 505

Πρόσφυγες και ανθρωπίνια δικαιώματα, 505

ΠΡΟΩΘΗΣΗ

Οικουμενισμός και προώθηση της δικαιοσύνης, 12

Ευαγγελισμός και προώθηση του ανθρώπου, 60

Κοινωνική διδασκαλία και προώθηση του ανθρώπου, 84

Επιστολή του Καρδ. Ρουά και προώθηση της ειρήνης, 95

Θεσμοί και προώθηση του ανθρώπου, 131

Δικαιώματα και προώθηση του ανθρώπου, 154

Εκκλησία και προώθηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, 159

Κοινό καλό και προώθηση του ανθρώπου, 166

Προορισμός των αγαθών και προώθηση του κόσμου, 175

Επικουρικότητα και προώθηση της κοινωνίας, 186

Επικουρικότητα και προώθηση της οικογένειας, 187

Επικουρικότητα και προώθηση του ανθρώπου, 188

Σταθερότητα και προώθηση της οικογένειας, 225

Προώθηση του πολιτισμού της ζωής, 231

Προώθηση της οικογενειακής συμβίωσης, 252

Προώθηση των δικαιωμάτων της οικογένειας, 253

Νέες γνώσεις και προώθηση της προόδου, 283

Εργασία και προώθηση της κοινωνικής δικαιοσύνης, 292

Προώθηση του δικαιώματος της εργασίας, 293

Εργασία και προώθηση της γυναίκας, 295

Οικονομία και προώθηση της ανάπτυξης, 332

Επιχειρήσεις και προώθηση του κοινού καλού, 354

Κράτος και προώθηση του «επικουρούμενου» υποκειμένου, 357

Διεθνής οικονομία και προώθηση του ανθρώπου, 373

Πολιτική κοινότητα και προώθηση των δικαιωμάτων, 388, 389

Αλληλεγγύη και προώθηση του ανθρώπου, 391

Δημοκρατία και προώθηση του ανθρώπου, 406

Εκκλησία και προώθηση της θρησκευτικής ελευθερίας, 421

Αγία Έδρα και προώθηση της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας, 445

Εμπόριο και προώθηση της ανάπτυξης, 475

Κοινωνία και προώθηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, 494

Ευθύνη και προώθηση της ειρήνης, 495

Εκκλησία και προώθηση της ειρήνης, 516

Κοινωνική ποιμαντική και προώθηση του ανθρώπου, 524

Οικουμενισμός και προώθηση της ειρήνης, 535

Λαϊκοί και προώθηση της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας, 552

Προώθηση της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας και ζωή, 553

Προώθηση του πολιτισμού, 560

Λαϊκοί και προώθηση του διαλόγου και της ειρήνης, 565

Δημοκρατία και προώθηση της οικογένειας, 569

Πιστοί και προώθηση του ανθρώπου, 571

P

ΡΥΠΑΝΣΗ

Περιβάλλον και παράγοντες ρύπανσης, 465

Σ

ΣΚΛΑΒΙΑ

Εγγύτητα και απελευθέρωση από τη σκλαβιά, 21, 451

Δέκα Εντολές και η σκλαβιά της αμαρτίας, 22

Εν Χριστώ δεν υπάρχει ούτε σκλάβος ούτε ελεύθερος, 52, 144

Ελπίδα και απελευθέρωση από τη σκλαβιά, 56

Υλική διάσταση του σώματος, επαγρύπνηση και σκλαβιά, 128
 Ηθικός νόμος και άνθρωπος σκλάβος του εαυτού του, 137
 Δικαιώματα του ανθρώπου και νέες μορφές σκλαβιάς, 158
 Ιδιοκτησία και ριζοσπαστική σκλαβιά, 181
 Άνθρωπος, εργασία και σκλαβιά, 295
 Εργασία ανηλίκων και συνθήκες σκλαβιάς, 296
 Βασίλειο του Θεού και σκλαβιά, 325
 Υλικά αγαθά και άνθρωποι σκλάβοι, 334
 Οικονομία, ισότητα και σκλαβιά, 352
 Άγιο Πνεύμα και άνθρωποι σκλάβοι, 381
 Μαθητής του Χριστού, όχι σκλάβος των πραγμάτων, 453
 Ευαγγέλιο και σκλαβιά της αμαρτίας, 576

ΣΤΕΙΡΩΣΗ

Στείρωση, ηθικά παράνομη, 233
 Βοήθεια και καμπάνιες στείρωσης, 234

ΣΥΓΚΡΟΥΣΗ

Άνθρωποι, αγάπη του Θεού και συγκρούσεις, 4
 Συγκρούσεις, Θεός και άνθρωπος, 46
Resum novatum και σύγκρουση, 88
Quadragesimo anno και σύγκρουση των τάξεων, 91
 Κατάσταση των παιδιών και ένοπλες συγκρούσεις, 245
 Συγκρούσεις ανάμεσα σε εργασία και κεφάλαιο, 279
 Απεργία και υπέρβαση των συγκρούσεων, 304

Προβλήματα των μειονοτήτων και συγκρούσεις, 387
 Μέσα επικοινωνίας και συγκρούσεις, 416
 Συνεργασία και λογική της σύγκρουσης, 420
 Συγκρούσεις ανάμεσα σε Εκκλησία και πολιτική κοινότητα, 427
 Συγκρούσεις ανάμεσα στις πολιτικές κοινότητες και πόλεμος, 438
 Διεθνής κοινότητα και λύση των συγκρούσεων, 439
 Αγία Έδρα και διαμεσολάβηση στις συγκρούσεις, 444
 Περιβάλλον, φτώχεια και ένοπλες συγκρούσεις, 482
 Πρόσβαση στο πόσιμο νερό και συγκρούσεις, 484
 Ειρήνη και πρόληψη των συγκρούσεων, 495
 Πόλεμος και νέες συγκρούσεις, 497
 Λύσεις για τον πόλεμο και διεθνείς συγκρούσεις, 498
 Αναζήτηση των αιτιών και ένοπλη σύγκρουση, 498
 Διεθνείς οργανώσεις και συγκρούσεις, 499
 Αντιρροησίες συνειδησης και σύγκρουση, 503
 Ανθρωπιστικό δίκαιο και συγκρούσεις, 504
 Ελαφρά, ατομικά όπλα και συγκρούσεις, 511
 Παιδιά και έφηβοι στρατιώτες και συγκρούσεις, 512
 Τρομοκρατία, ανθρωπιστικό δίκαιο και συγκρούσεις, 513
 Θρησκευτικές διαφορές και αιτία συγκρούσεων, 516
 Συγχώρεση, συμφιλίωση και συγκρούσεις, 517

Νομικές οργανώσεις και εγκλήματα στη διάρκεια συγκρούσεων, 518

ΣΥΓΧΩΡΕΣΗ

Αλληλεγγύη και διάσταση της συγχώρεσης, 196

Πάτερ ημών και συγχώρεση, 492

Παρελθόν, ειρήνη και συγχώρεση, 517

Συγχώρεση, ανάγκες της δικαιοσύνης και αλήθεια, 518

ΣΥΛΛΟΓΙΚΟΤΗΤΑ

Σύνοψη και επιλογές σε συλλογικό επίπεδο, 10

Φύση και συλλογική ευθύνη, 16

Συλλογική ταυτοποίηση και ο λαός του Κυρίου, 21

Άνθρωπος, συλλογικό ον, 126

Συλλογική ζωή, χαρακτηριστική του ανθρώπου, 149

Δικαιώματα των εθνών και συλλογική ζωή, 157

Ο Ιησούς και η Ιστορία ως συλλογική προσπάθεια, 170, 327

Κεφάλαιο, συνεργασία και συλλογικότητα, 276

Απεργία, συλλογική άρνηση υπηρεσιών, 304

Κράτος, αγορά και ευεργετήματα για τη συλλογικότητα, 353

Συλλογικά αγαθά και μηχανισμοί αγοράς, 356

Καταναλωτές, συλλογική απόφαση και παραγωγός, 359

Νεωτερισμοί, συλλογικότητα και γνώση, 363

Συλλογικότητα και υλιστική διάσταση, 375

Συλλογική συνείδηση και ηθικός νόμος, 397

Πολιτικές κοινότητες, συλλογικό και κοινό καλό, 434

Συλλογική δραστηριότητα και η βούληση του Θεού, 456

Η εξουσία των ανθρώπων και συλλογική ευθύνη, 457

Περιβάλλον, συλλογικό αγαθό, 466

Συλλογική απληστία και τάξη της δημιουργίας, 481

Συλλογική ευθύνη, πόλεμος και ανάπτυξη, 498

ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ

Εκκλησία, συμμετοχή και κοσμική διάσταση, 10

Συμμετοχή στην υική ζωή του Χριστού, 29, 38, 45, 58, 70

Τριαδική Αγάπη, συμμετοχή και ανθρωπότητα, 54

Συμμετοχή στην άπειρη αγάπη του Θεού, 55

Εκκλησία που συμμετέχει και άνθρωποι, 60

Ζευγάρι, συμμετοχή και δημιουργικότητα του Θεού, 111

Χριστός και συμμετοχή στη φύση του Θεού, 122

Σώμα και συμμετοχή στη δόξα, 127

Άνθρωπος και συμμετοχή στο θεϊκό πνεύμα, 129, 456

Φυσικός νόμος, συμμετοχή και αιώνιος νόμος, 140, 140*

Άτομα με ειδικές ανάγκες και συμμετοχή, 148

Συμμετοχή και κοινωνική ζωή, 151

Δικαίωμα στη συμμετοχή, εργασία και αγαθά της γης, 155

Έθνη και συμμετοχή στην ανάπτυξη, 179
 Επικουρικότητα και συμμετοχή, 189
 Συμμετοχή και ζωή στην αστική κοινότητα, 189
 Συμμετοχή και δημοκρατία, 190
 Συμμετοχή, πολίτης και θεσμοί, 191
 Απολυταρχικές χώρες και συμμετοχή, 191
 Διαξευγμένοι που ξαναπαντρεύτηκαν και συμμετοχή, 226
 Συμμετοχή του παιδιού και γονείς, 230
 Συμμετοχή της οικογένειας και ενώσεις, 231
 Σύζυγοι και συμμετοχή στο δημιουργικό έργο, 232
 Οικογένεια και συμμετοχή στην πολιτική ζωή, 246
 Ανάπαυση του Σαββάτου και συμμετοχή στη λατρεία, 258
 Εργασία και συμμετοχή, 263
 Άνθρωπος και συμμετοχή στη θεϊκή σοφία, 266
 Συμμετοχή, κοινότητα και αλλοτριώση, 280
 Εργασία, κεφάλαιο, συμμετοχή και εργαζόμενοι, 281
 Ημέρα του Κυρίου και συμμετοχή, 285
 Κοινωνική αυτο-οργάνωση και συμμετοχή, 293
 Συμμετοχή, ηθική εγγύηση και λαοί, 321
 Συμμετοχή και πληρότητα του Κυρίου, 327
 Δικαίωμα συμμετοχής στην οικονομική ζωή, 333
 Αυθεντική ανάπτυξη και συμμετοχή, 342
 Κοινό καλό και συμμετοχή, 354
 Άνθρωπος και συμμετοχή, 391

Δημοκρατία και συμμετοχή των κατοίκων, 406, 567
 Κοινωνία και δομές συμμετοχής, 406
 Πολιτικά κόμματα και συμμετοχή, 413
 Δημοψήφισμα και πολιτική συμμετοχή, 413
 Πληροφορία και δημοκρατική συμμετοχή, 414
 Συμμετοχή και πολιτική των επικοινωνιών, 416
 Ισότητα και συμμετοχή, 442
 Αγία Έδρα και συμμετοχή σε οργανώσεις, 444
 Πάσχα, φύση και συμμετοχή, 454
 Ειρήνη και συμμετοχή στο Βασίλειο του Θεού, 492
 Αντιρρησίες και συμμετοχή σε μια σύγκρουση, 503
 Παιδιά και συμμετοχή σε μάχες, 512
 Εκκλησία, συμμετοχή και ειρήνη, 516
 Προεβύτεροι, συμμετοχή και επίσκοπος, 539
 Λαϊκοί, συμμετοχή και θυσία του Χριστού, 542
 Οικονομική επάρκεια και συμμετοχή, 564
 Υποστήριξη σε ένα κόμμα και συμμετοχή, 573

ΣΥΜΦΙΛΙΩΣΗ

Κοινωνική διδασκαλία και συμφιλιωμένη κοινωνία, 82
 Ευαγγέλιο, μήνυμα συμφιλίωσης, 87
 Ιησούς Χριστός, Θεός και συμφιλιωμένος άνθρωπος, 121, 491, 493
 Αλληλεγγύη και συμφιλίωση, 196
 Συμφιλίωση και διαξευγμένοι που ξαναπαντρεύτηκαν, 226
 Αμαρτία και συμφιλίωση, 327

Ένοχος και συμφιλιοτική δικαιοσύνη, 403

Θεός και συμφιλίωση του ανθρώπου και του κόσμου, 454

Ειρήνη και συμφιλίωση, 492, 517

Συμφιλίωση, δικαιοσύνη και αλήθεια, 518

Συμφιλίωση και κοινωνική ενασχόληση, 539

ΣΥΝΑΘΡΟΙΣΗ - ΣΥΝΑΞΗ

Επικουρικότητα και ανώτερες συναθροίσεις, 186

Ειρήνη και μορφές κοινωνικής συνάθροισης, 495

Πρεσβύτεροι και εκκλησιαστικές συνάξεις, 539

Διάπλαση και λαϊκές συναθροίσεις, 549

Εκκλησιαστικές συνάξεις και κοινωνική δέσμευση, 550

Οικονομία και χριστιανικές συναθροίσεις, 564

ΣΥΝΔΙΚΑΤΟ

Rerum novarum και ίδρυση των συνδικάτων, 268

Συνδικάτα, εργασιακή πολιτική και οικογένεια, 294

Συνδικάτα και ο ρόλος τους στην κοινωνική ζωή, 305

Συνδικάτα, δομές της τάξης και ταξικός αγώνας, 306

Συνδικάτα, προωθούν την κοινωνική δικαιοσύνη, 306

Συνδικάτα και κοινωνική συνείδηση των εργαζομένων, 307

Συνδικάτα και πολιτικά κόμματα, 307

Παγκοσμιοποίηση, ανανέωση και συνδικάτα, 308

ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ

Σύνοψη, ολοκληρωμένος άνθρωπος και συνείδηση, 13

Συνείδηση και διάσταση του δωρήματος, 20

Η συνείδηση του Ιησού πως είναι ο Υιός, 29

Συνείδηση, Εκκλησία και κήρυξη του Ευαγγελίου, 71

Κήρυξη του Ευαγγελίου και ατομικές συνειδήσεις, 71

Κοινωνική διδασκαλία, κόσμος και χριστιανική συνείδηση, 73

Συνείδηση, έννοια της κοινωνικής διδασκαλίας, 77

Καθήκον της Εκκλησίας, πίστη και συνείδηση, 78

Κοινωνική διδασκαλία, διαμόρφωση και συνείδηση, 81

Συνείδηση και καθήκοντα της δικαιοσύνης και της αγάπης, 83

Συνείδηση και κανόνες της κοινωνικής διδασκαλίας, 84

Διδακτικό Σώμα της Εκκλησίας, Πίος ΙΒ΄ και οικουμενική συνείδηση, 93

Άνθρωπος και συνείδηση, 131

Άνθρωπος, άγρυπνη συνείδηση της κοινωνίας, 134

Η κρίση της συνείδησης, 139

Διακήρυξη των δικαιωμάτων και ανθρώπινη συνείδηση, 152*

Συνείδηση και η αλήθεια της κοινωνίας, 163

Οικογένεια και η συνείδηση πως είναι πρωταγωνίστρια, 247

Εργαζόμενοι, προσωπικότητα και συνείδηση, 301

Συνδικάτο, διαπαιδαγώγηση και κοινωνική συνείδηση, 307
 Πατέρες και μεταβολή των συνειδήσεων, 328
 Μέσα, σκοποί και ατομική συνείδηση, 348
 Αστική κοινωνία και απόκτηση συνείδησης, 366
 Οικονομία και συνείδηση της αλληλεξάρτησης, 373
 Εξουσία και λόγοι συνείδησης, 380
 Τάξη που δημιουργήθηκε από τον Θεό και συνειδήσεις, 383, 384
 Πολίτες, συνείδηση και αρχές, 394
 Σκεπτικισμός και συλλογική συνείδηση, 397
 Άδικοι νόμοι και προβλήματα συνείδησης, 399
 Σύστημα πληροφοριών και συνειδητός άνθρωπος, 415
 Κοινωνία, κράτος και δράση ενάντια στη συνείδηση, 421
 Ελευθερία συνείδησης, 422
 Ισραήλ και συνείδηση του ρόλου του, 430
 Οικουμενικός νόμος και συνείδηση της ανθρωπότητας, 436
 Φτώχεια και ανθρώπινη και χριστιανική συνείδηση, 449
 Συνείδηση των ανισορροπιών ανάμεσα στον άνθρωπο και στη φύση, 454
 Συνειδητοποιημένοι χριστιανοί και βιοτεχνολογίες, 472
 Επιστήμονες και συνείδηση καθαρή και τίμια, 477
 Αντιρροσίες συνείδησης, 503
 Αρχή της ανθρωπότητας και συνείδηση, 505
 Ανάπτυξη και συνείδηση του καλού, 527
 Διαμόρφωση της πολιτικής συνείδησης, 531

Πρεσβύτεροι, κοινότητα και συνείδηση, 539
 Πιστοί ως πολίτες και χριστιανική συνείδηση, 550
 Διάκριση και συνείδηση του ανθρώπου, 550
 Ελευθερία της συνείδησης και καλό της κοινωνίας, 553
 Άνθρωπος και αξίες της συνείδησης, 558
 Χριστιανική συνείδηση και πολιτική ενασχόληση, 566, 570-572, 574
 Συνείδηση των απαραβιάστων και οικουμενικών δικαιωμάτων, 575
 Ευαγγέλιο και αξιοπρέπεια της συνείδησης, 576

ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ

Ηθική ύπαρξη και συνεργασία, 22
 Κεφάλαιο, εργασία και συνεργασία, 91
 Παγκόσμια οικονομική συνεργασία, 94
 Διεθνές δίκαιο και συνεργασία μεταξύ των λαών, 157
 Έθνος και διεθνής συνεργασία, 166
 Συνεργασία με τον Υίο και εργασία, 263
 Κοινωνική αυτο-οργάνωση και συνεργασία, 293
 Επιχείρηση και συνεργασία ανάμεσα στις κοινωνικές πλευρές, 339
 Συνεργασία και επιχειρηματικός ανταγωνισμός, 343
 Φτωχοί και διεθνής πολιτική συνεργασία, 364
 Μειονότητες, συνεργασία και κράτος, 387
 Συνεργασία και αστική κοινωνία, 419
 Συνεργασία και λογική του ανταγωνισμού, 420
 Λαοί και συνεργασία, 432

Ανάπτυξη και συνεργασία, 446-448
 Θεός, τιμή της συνεργασίας και δημιουργία, 460
 Διεθνής συνεργασία και οικολογικά προβλήματα, 481
 Νάρκες κατά προσωπικού και συνεργασία, 510
 Συνεργασία και οικουμενική πορεία, 535

ΣΥΝΕΤΑΙΡΙΣΜΟΙ

Rerum novarum και δημιουργία συνεταιρισμών, 268
 Συνεταιριστικές επιχειρήσεις και εργασία, 339

ΣΥΝΤΕΧΝΙΕΣ

Συνδικάτο και συνδικαλισμός, 306
 Επιχειρήσεις και συντεχνιακά συμφέροντα, 340

ΣΥΣΤΗΜΑ

Εκκλησία και δεσμοί με το πολιτικό σύστημα, 50
 Κοινωνική διδασκαλία και συστήματα, 68
 Κοινωνική διδασκαλία και σύστημα, 72, 85
Centesimus annus και σοβιετικό σύστημα, 103
 Άνθρωπος και ο ρόλος στο εσωτερικό ενός συστήματος, 125
 Άνθρωπος και συστήματα εξουσίας, 131
 Δικαίωμα στη θρησκευτική ελευθερία σε κάθε σύστημα, 155
 Χρήση των αγαθών, σεβασμός σε κάθε σύστημα, 172
 Χώρες που βγήκαν από κολεκτιβιστικά συστήματα, 180

Σύστημα κανόνων και κάλεσμα για αγάπη, 207
 Πολιτικό σύστημα και νέες γενεές, 244
 Εργασία και οργάνωση των συστημάτων, 270
 Οικονομικά συστήματα, εργασία και κεφάλαιο, 277, 306
 Οικονομικό σύστημα στην υπηρεσία του ανθρώπου, 283
 Εργασία και ξεπερασμένα συστήματα εκπαίδευσης, 289
 Απασχόληση και σύστημα εκπαίδευσης, 290
 Αγροτική εργασία και οικονομικά συστήματα, 299
 Εργαζόμενοι και συστήματα κοινωνικής ασφάλειας, 309
 Νέα εργασία και σύστημα προστασίας της εργασίας, 311
 Οικονομικά συστήματα των πιο ανεπτυγμένων χωρών, 313
 Εργασία και συστήματα κοινωνικής ασφάλειας, 314
 Ο καπιταλισμός ως σύστημα, 335
 Επιχείρηση και κοινωνικά-πολιτιστικά συστήματα, 340
 Χώρες λιγότερο προοδευμένες και χρηματοδοτικά συστήματα, 341
 Αρχή του οικονομισμού και οικονομικό σύστημα, 346
 Αγορά και ρύθμιση του οικονομικού συστήματος, 349
 Δημόσια χρηματοδότηση και σύστημα πρόνοιας, 355
 Οικονομικό σύστημα, δημόσια και ιδιωτική δράση, 356
 Καταναλωτές και οικονομικό σύστημα, 358
 Παγκοσμιοποίηση και σύστημα σχέσεων, 361, 362
 Διεθνές εμπορικό σύστημα, 364

Χρηματοδοτικά συστήματα και οικονομική ανάπτυξη, 368, 369, 371
 Οικονομικό και κοινωνικό-πολιτιστικό σύστημα, 375
 Κυριαρχία, λαός και σύστημα της δημοκρατίας, 395
 Ποινικό σύστημα, 402
 Σύστημα της δημοκρατίας, 406
 Δημοκρατικό σύστημα και πολιτικές αρχές, 411
 Δημοκρατικό σύστημα και συγχωνεύσεις, 414
 Πληροφοριακό σύστημα και άνθρωπος, 415
 Μέσα επικοινωνίας και συστημικά προβλήματα, 416
 Δίκαιο και σύστημα προσωπικής εκδίκασης, 439
 Αγία Έδρα και σύστημα των Ηνωμένων Εθνών, 444
 Διακυβέρνηση και παιδαγωγικό σύστημα, 447
 Η φύση κάθε πλάσματος και οργανωμένο σύστημα, 459, 466
 Τρομοκρατία ως νέο σύστημα πολέμου, 513
 Μέσα επικοινωνίας και οικονομικά συστήματα, 561
 Λαϊκοί και σύστημα της δημοκρατίας, 567
 Διάκριση και δημοκρατικό σύστημα, 569

ΣΧΟΛΕΙΟ

Οικογένεια, πρώτο σχολείο κοινωνικότητας, 221, 238
 Ηλικιωμένοι, σημαντικό σχολείο ζωής, 222
 Ιδιωτικά σχολεία και οικονομική βοήθεια, 241

Δικαίωμα σ' ένα σχολείο ελεύθερο και ανοιχτό, 557

ΣΩΜΑ - ΥΛΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ

Γήινη πραγματικότητα και Σώμα του Χριστού, 11
 Ολοκληρωμένος άνθρωπος, με το σώμα και την ψυχή, 13
 Σωτηρία, υλική διάσταση και άνθρωπος, 38, 65
 Άνθρωπος, ον πνευματικό και υλικό, 75
 Κοινωνική διδασκαλία και εκκλησιαστικό σώμα, 79
 Άνθρωπος και ενότητα ψυχής και σώματος, 127
 Υλική διάσταση και υλικός κόσμος, 128, 129
 Άτομα με ειδικές ανάγκες και περιορισμοί του σώματος, 148
 Η ανθρωπότητα ενομένη στον Θεό σαν το σώμα Του, 219
 Δραστηριότητα και σώμα, 265
 Εορταστική ανάπαυση και χαλάρωση του σώματος, 284
 Οικονομικοί νόμοι και προδιάθεση του σώματος, 330,
 Η δύναμη του Χριστού και η υλική διάσταση του ανθρώπου, 455
 Ανθρωπολογία, Πνεύμα και σώμα, 522
 Λαϊκοί ενσωματωμένοι εν Χριστώ και βάπτισι, 541

T

ΤΑΞΗ

Ουμανισμός και νέα κοινωνική τάξη, 19
 Γήινη πραγματικότητα, πλάσματα και δική τους τάξη, 45

- Τάξη της δημιουργίας και υπερφυσικό, 64
- Ανθρωπολογική τάξη, θεολογική και ευαγγελική, 66
- Εκκλησία και δημόσια τάξη, οικονομική και κοινωνική, 68
- Εκκλησία, ηθικές αρχές και κοινωνική τάξη, 71
- Κοινωνική διδασκαλία και θρησκευτική και ηθική τάξη, 82
- Rerum novarum* και δίκαιη κοινωνική τάξη, 89
- Rerum novarum* και ταξικός αγώνας, 89
- Quadragesimo anno* και νέα κοινωνική τάξη, 91
- Quadragesimo anno* και σύγκρουση των τάξεων, 91
- Ραδιοφωνικά μηνύματα* και κοινωνική τάξη, 93
- Κοινωνική διδασκαλία και επίγεια τάξη, 104
- Τάξη των πραγμάτων και τάξη των ανθρώπων, 132
- Άνθρωπος, ελευθερία και κοινωνική τάξη, 135
- Ελευθερία και συνθήκες οικονομικής τάξης, 137
- Ελευθερία, άρνηση του Θεού και ορθή τάξη, 143
- Ισότητα μεταξύ των ανθρώπων και τάξη, 144
- Ισότητα ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις, 145
- Υποκειμενικότητα των σχέσεων και τάξη της αγάπης, 149
- Ιδιωτική ιδιοκτησία και ορθή κοινωνική τάξη, 176
- Επικουρικότητα και ορθή τάξη της κοινωνίας, 186
- Αξίες, οργανωμένη διαχείριση και κοινωνική ζωή, 197
- Ελευθερία και όρια της δημόσιας τάξης, 200
- Οικογένεια και λειτουργία στην κοινωνική τάξη, 210*
- Διαζευγμένοι που ξαναπαντρεύτηκαν και πνευματική τάξη, 226
- Αποχή, γονιμότητα και ανθρωπολογική τάξη, 233
- Σύμπαν, κόσμος και τάξη, 262
- Rerum novarum*, συνεργασία και τάξεις, 268
- Κοινωνική και νομική τάξη και εργασία, 273
- Κεφάλαιο, μισθωτή εργασία και κοινωνικές τάξεις, 277
- Συνδικαλιστικές οργανώσεις και κοινωνική τάξη, 305
- Συνδικάτα, δομή και ταξικός αγώνας, 306
- Τεχνολογικές καινοτομίες και εργατική τάξη, 313
- Φτώχεια και τάξη της δημιουργίας, 324
- Βασίλειο του Θεού και νέα κοινωνική τάξη, 325
- Οικονομική τάξη και κοινωνική τάξη, 330, 331
- Εξουσία και τάξη που καθορίστηκε από τον Θεό, 380, 382, 383
- Πολιτική κοινότητα και ηθική-θρησκευτική τάξη, 384
- Πολιτικές αρχές, τάξη και ανθρώπινη ανάπτυξη, 394
- Αρχές και ηθική τάξη, 396, 398, 399
- Δικαίωμα στην αντίσταση και τάξη της δικαιοσύνης, 400
- Ποινή και προστασία της δημόσιας τάξης, 403
- Θρησκευτική ελευθερία και αντικειμενική ηθική τάξη, 422, 423

Εκκλησία, πολιτική κοινότητα και τάξη των σκοπών, 424
 Εκκλησία και αυτονομία της δημοκρατικής τάξης, 424
 Δίκαιο, εγγύηση της διεθνούς τάξης, 434
 Διεθνής τάξη και οικουμενικός ηθικός νόμος, 436
 Νομική διάταξη και ηθική τάξη, 437
 Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος και διεθνής τάξη, 438
 Αγία Έδρα, κοινωνική τάξη και αξίες, 445
 Ανθρώπινο ζευγάρι και τάξη της δημιουργίας, 451
 Ανάσταση του Ιησού και σχέσεις τάξεως, 454
 Άνθρωπος, περιβάλλον και ηθική τάξη, 461
 Χαλκεύσεις και φυσική τάξη, 462
 Πλάσματα και οικουμενική τάξη του Δημιουργού, 466
 Επεμβάσεις στη φύση και σεβασμός της τάξης, 473
 Αγαθά της γης και τάξη της δημιουργίας, 481
 Ειρήνη, βία, αμαρτία και θείκη τάξη, 494, 495
 Στρατιωτικοί και διαταγές να διαπράξουν εγκλήματα, 503
 Κοινωνική κατήχηση και ηθική τάξη, 530
 Κοινωνικές Εβδομάδες και κοσμική τάξη, 532
 Λαϊκοί και μέλη της ιεράς τάξης, 541
 Λαϊκοί, κοσμική τάξη και αιώνια κλήση, 544
 Λαϊκές συναθροίσεις και κοσμική τάξη, 549
 Εσωτερική ανανέωση και ηθική τάξη, 552

Μέσα επικοινωνίας και ηθική τάξη, 560
 Διάκριση, νομική και ηθική τάξη, 569
 Κράτη και ιδιωτική και δημόσια τάξη, 577
 Πολιτισμός της αγάπης και διεθνής τάξη, 582

ΤΕΚΝΟ

Εκκλησία και ενότητα στα τέκνα του Πατρός, 19, 39, 46
 Θεός Πατήρ και τα τέκνα Του εν Πνεύματι, 31, 122
 Ενότητα των θείκων προσώπων και των τέκνων του Θεού, 34, 52
 Θεός και Πρόνοια όσον αφορά, τα τέκνα, 35, 255
 Σωτηρία από τον Θεό και απάντηση των τέκνων, 39
 Τέκνα του Θεού αναστημένα εν Χριστώ, 56
 Τέκνα της Εκκλησίας και κοινωνική διδασκαλία, 84
 Δικαίωμα για την αποδοχή και τη διαπαιδαγώγηση των παιδιών, 155
 Οικογένεια και τέκνα, 210, 212, 216, 227, 237
 Γάμος και τέκνα, 218, 225
 Εκκλησία και διαζευγμένοι που ξαναπαντρεύτηκαν, τέκνα της, 226
 Δωρητές της ζωής και παρουσία του τέκνου, 230
 Κρίση και αριθμός των τέκνων που θα γεννηθούν, 234
 Μητρότητα, πατρότητα και δικαίωμα στο παιδί, 235
 Οικογένεια και διαπαιδαγώγηση των παιδιών, 239, 240, 242
 Τέκνα και θεμελιώδεις αρετές, 242
 Τέκνα και σημασία της σεξουαλικότητας, 243

Πολιτική δράση και διαπαιδαγώγηση των παιδιών, 252
 Εργασία, έθνος και παιδιά, 274
 Εργασία και διαδικασία διαπαιδαγώγησης των παιδιών, 294
 Ο κύριος και τα παιδιά του Ζεβεδαίου, 379
 Ιησούς, μαθητές και η εμπιστοσύνη των παιδιών, 453
 Λειτουργοί της ειρήνης, τέκνα του Θεού, 492
 Ειρήνη για τους ανθρώπους, τέκνα του μοναδικού Θεού, 536
 Ευαγγέλιο και ελευθερία των τέκνων του Θεού, 576
 Πιστοί λαϊκοί, τέκνα της υπόσχεσης, 579

ΤΕΧΝΙΚΗ - ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ

Χριστιανική σωτηρία και πραγματικότητα της τεχνολογίας, 1
 Ενότητα του ανθρώπινου πεπρωμένου και τεχνολογία, 6
 Σχέσεις ανάμεσα στη φύση, στην τεχνολογία και στην ηθική, 16
 Κοινωνική διδασκαλία και τεχνικά θέματα, 68
 Χριστουγεννιάτικα ραδιοφωνικά μηνύματα και τεχνολογική πρόοδος, 93
 Ολοκληρωμένη ανάπτυξη και τεχνική διάσταση, 98
 Πλούτος, διαδικασία τεχνικής επεξεργασίας, 174
 Νέα αγαθά και τεχνολογική πρόοδος, 179
 Αλληλεγγύη και τεχνολογική γνώση, 195
 Αξίες και μεταρρύθμιση των τεχνολογικών δομών, 197
 Τεχνικές αναπαραγωγής, 235

Κλωνοποίηση και τεχνικοί μέθοδοι, 236
 Δικαιώματα των παιδιών και τεχνικές γενετικής, 244
 Εκκλησία, Βιομηχανική Επανάσταση και τεχνική, 267
 Εργασία, σύνολο τεχνικής, 270, 271
 Ανθρώπινο κεφάλαιο και τεχνικές όψεις της εργασίας, 278
 Εργασία, κεφάλαιο και τεχνολογική πρόοδος, 279
 Εργασία, ιδιοκτησία και αγαθά του κόσμου της τεχνολογίας, 282
 Προορισμός των αγαθών και νέες τεχνολογίες, 283
 Απασχόληση και τεχνική εκπαίδευση, 290
 Εργασία και τεχνολογικές καινοτομίες, 313, 314, 319
 Παγκοσμιοποίηση, τεχνική και νέες τεχνολογίες, 322, 362
 Επιχειρηματίες, επιχείρηση και τεχνικοί δεσμοί, 344
 Ανισότητα και τεχνικές-επιστημονικές γνώσεις, 363
 Εμπόριο και μεταφορά τεχνολογίας, 364
 Δικαιώματα και τεχνολογικά προοδευμένες κοινωνίες, 365
 Τεχνική πρόοδος και παιδαγωγικό έργο, 376
 Νέες τεχνολογίες της επικοινωνίας, 415
 Κοινωνικές επικοινωνίες και τεχνολογίες, 416, 561
 Χριστιανική συμπεριφορά, επιστήμη και τεχνική, 456, 457
 Τεχνολογία, περιβάλλον και γεωργία, 458
 Τεχνική εφαρμογή και σεβασμός στον άνθρωπο, 459
 Άνθρωπος, περιβάλλον και τεχνολογικός πολιτισμός, 461, 462

Τεχνολογία που ρυπαίνει και καθαρίζει, 465

Περιβάλλον, κράτος και τεχνολογικές ανακαλύψεις, 468

Βιογενετικές τεχνικές, ελπίδες και εχθρότητα, 472, 473

Βιοτεχνολογίες και τεχνολογικές γνώσεις, 475, 476

Τεχνικοί, βιοτεχνολογίες, διατροφή και υγεία, 477

Περιβαλλοντική κρίση, φτώχεια και τεχνολογικά μέσα, 482

Ναρκωτικά και τεχνική εκπαίδευση, 510

Τρομοκρατία και εξεζητημένα τεχνικά μέσα, 513

Πολιτισμός, Εκκλησία και ηγεμονία της τεχνολογίας, 554

Ανάπτυξη ως τεχνικό πρόβλημα, 563

Ανάγκη για λογική και τεχνολογική πρόοδος, 575

ΤΟΚΟΓΛΥΦΙΑ

Παράδοση προφητών και τοκογλυφία, 323

Οικονομική δραστηριότητα και προσφυγή στην τοκογλυφία, 341

ΤΡΟΜΟΚΡΑΤΙΑ

Μειονότητες και προσφυγή στην τρομοκρατία, 387

Τρομοκρατία, κτηνώδης μορφή βίας, 513

Δικαίωμα προστασίας από την τρομοκρατία, 514

Τρομοκρατικές ενέργειες, θρησκεία και μαρτύριο, 515

Υ

ΥΓΕΙΑ - ΥΓΙΕΙΝΗ

Έλλειψη ιατρικής φροντίδας, 5

Κατηγορίες και εγκατάλειψη στην ασθένεια, 5

Κοινό καλό και υγεία, 166

Αγάπη και ιατρική περίθαλψη, 182

Οικογενειακές ανάγκες και υγεία, 284

Εργασιακή δραστηριότητα και προστασία της υγείας, 293

Περιβάλλον εργασίας και σωματική υγεία, 301

Δικαίωμα στην ασφάλεια για την ασθένεια, 301

Τεχνολογία, ασθένεια και περίθαλψη, 458

Ευθύνη και υγιές περιβάλλον, 465

Βιοτεχνολογίες και ιατρική, 472

Προβλήματα υγείας και βιοτεχνολογίες, 477

Βιοτεχνολογίες, ασθένειες και υγεία, 478

ΥΙΟΘΕΣΙΑ

Υιοθεσία παιδιών και οικογένεια, 212, 246

ΥΛΗ - ΥΛΙΚΟ

Εργασία και υλική αίσθηση, 101

Υλική διάσταση του σώματος και υλικός κόσμος, 128

Υλικός κόσμος και χώρος πραγμάτωσης του ανθρώπου, 128

Άνθρωπος, υλικό ον, 129

Δικαιώματα του ανθρώπου και ανάγκες σε υλικό επίπεδο, 154

Πολιτικοί θεσμοί και υλικά αγαθά, 168

Άνθρωπος και υλικά αγαθά, 171

Εξάρτηση από τον Θεό και υλικά αγαθά, 168
 Εκκλησία, φτωχοί και υλική φτώχεια, 184
 Άνθρωποι και κληρονομιά υλικών αγαθών, 195
 Αγάπη και υλικές ανάγκες, 205
 Παιδιά και πορνογραφικό υλικό, 245
 Απόστολος Παύλος και υλική αλληλεγγύη, 264
 Εργαζόμενοι και υλική αξία, 271
 Κεφάλαιο και υλικά μέσα παραγωγής, 276
 Εξάρτηση της εργασίας και ύλη, 280
 Ανεργία και υλικός αντίκτυπος, 294
 Αμειβόμενη εργασία και υλική ζωή, 302
 Εργασία και υλικές συνθήκες, 311
 Ύλη της εργασίας και παγκοσμιοποίηση, 312
 Μετασχηματισμός των πραγμάτων και υλικές ανάγκες, 318
 Παλαιά Διαθήκη και υλικά αγαθά, 323
 Κοινωνική τάξη και υλική φτώχεια, 325
 Διαχείριση υλικών αγαθών και δικαιοσύνη, 326
 Υλική πρόοδος και υπηρεσία του ανθρώπου, 326
 Υλικά αγαθά και οικονομία, 331
 Υλικά αγαθά και η σκλαβιά της ιδιοκτησίας, 334
 Όροι ανταλλαγής και πρώτες ύλες, 364
 Έννοια της ζωής και υλικά αγαθά, 374
 Υλικά αγαθά, επιβίωση και τρόπος ζωής, 375
 Άνθρωπος, υλικές και πνευματικές διαστάσεις, 376
 Ηθική-θρησκευτική τάξη και υλική αξία, 384
 Δικαίωμα, φίλια και υλικά αγαθά, 390
 Άνθρωπος και υλική διάσταση, 391, 433

Ζώντα υλικά και κληρονομιά της ανθρωπότητας, 477
 Ένοπλη σύγκρουση και υλικές ζημιές, 497
 Εκκλησία, πρόσφυγες και υλική βοήθεια, 505
 Πολιτική καριέρα και υλικό πλεονέκτημα, 531
 Υλική φτώχεια και οικονομία, 564
 Καταστροφή της καρδιάς και υλικά αγαθά, 581

ΥΛΙΣΜΟΣ

Υλισμός και ένωση του ανθρώπου, 129
 Κοινό καλό και υλιστικό όραμα, 170
 Υλισμός και εργασία ως *actus personae*, 271
 Οικονομία, υλιστική διάσταση και ζωή, 375
 Ανθρώπινη οικογένεια και υλιστικές ιδεολογίες, 433

ΥΠΑΝΑΠΤΥΞΗ

Νέες γνώσεις και τεχνολογίες και υπανάπτυξη, 283
 Πλούτος, αλληλεγγύη και υπανάπτυξη, 332
 Νέα δικαιώματα και υπανάπτυξη, 365
 Υπανάπτυξη και «δομές της αμαρτίας», 446
 Συνεργασία και υπανάπτυξη, 447
 Αιτίες της υπανάπτυξης, 474

ΥΠΟΔΟΧΗ

Υποδοχή προς τον Κύριο, 58
 Υποδοχή της κοινωνικής διδασκαλίας, 75

Υποδοχή των παιδιών, 216
 Ανυστεροβουλία στις σχέσεις και υποδοχή, 221
 Συζυγική αγάπη και υποδοχή της ζωής, 230, 232
 Σχέσεις ανάμεσα στους συζύγους και ολοκληρωμένη αποδοχή, 233
 Αλληλεγγύη της οικογένειας και υποδοχή, 246
 Υποδοχή του φτωχού, 265
 Αμοιβαία υποδοχή και λαοί σε σύγκρουση, 518

Φ

ΦΙΛΙΑ

Αρχή της αλληλεγγύης, «φιλία», 103, 194*
 Φιλία, ανθρωπίνη οικογένεια και το πρώτο αμάρτημα, 116
 Αστική φιλία και πολιτική συνύπαρξη, 390-392
 Φιλία ανάμεσα σε λαούς και θρησκείες, 515

ΦΟΡΟΙ

Φόροι, δημόσια χρηματοδότηση και κοινό καλό, 355
 Δημόσια χρηματοδότηση και επιβολή φόρων, 355
 Πληρωμή φόρων και αλληλεγγύη, 355
 Ιησούς και εισφορά στον Καίσαρα, 379
 Αστικό καθήκον η πληρωμή των φόρων, 380

ΦΥΛΑΚΗ - ΦΥΛΑΚΙΣΜΕΝΟΣ

Ο Ιησούς και ο φυλακισμένος, 57

Ανεργία πρώην φυλακισμένων, 289
 Αξιοπρέπεια των φυλακισμένων και φυλακές, 403
 Ιερείς των φυλακών, 403

ΦΥΛΗ - ΡΑΤΣΙΣΜΟΣ

Ισότητα ανάμεσα στους ανθρώπους και στις φυλές τους, Νέα ζωή εν Χριστώ και φυλετικές διαφορές, 431
 Ρατσισμός και φυλετικές διακρίσεις, 433
 Πολιτισμός δίχως φυλετικές διακρίσεις, 557

ΦΥΛΟ - ΣΕΞΟΥΑΛΙΚΟΤΗΤΑ

Ισότητα, ανεξαρτήτως φύλου, 144
 Άτομα με ειδικές ανάγκες και σεξουαλική διάσταση, 148
 Παιδιά και άσκηση της σεξουαλικότητας, 155
 Αγάπη και η σεξουαλική έκφρασή της, 223
 Ταυτότητα του γένους και σεξουαλική ταυτότητα, 224
 Αλήθεια του ανθρώπου και άτομα του ίδιου φύλου, 228
 Ομοφυλόφιλοι και γάμος, 228
 Αντισυλληπτικές μέθοδοι και ανθρωπίνη σεξουαλικότητα, 233
 Δημογραφικά θέματα και ανθρωπίνη σεξουαλικότητα, 234
 Κλωνοποίηση, σεξουαλική αναπαραγωγή, 236
 Γονείς και σεξουαλική διαπαιδαγώγηση των παιδιών, 243
 Κορίτσια, αγόρια και σεξουαλική εκμετάλλευση, 245
 Πολιτισμός και σεξουαλικές διακρίσεις, 557

Γάμος ανάμεσα σε άτομα διαφορετικού φύλου, 569

ΦΥΣΗ

Πολιτισμός και θέση του ανθρώπου στη φύση, 14, 15

Θρησκευτικότητα και ορθολογική φύση του ανθρώπου, 15

Σχέση ανάμεσα σε φύση, τεχνική και ηθική, 16

Δικαιώματα σχετικά με τη φύση του ανθρώπου, 22

Καθήκον οργάνωσης της φύσης που δημιουργήθηκε, 36

Καρποί της φύσης και Βασίλειο του Χριστού, 57

Η αλήθεια της ηθικής και η φύση του ανθρώπου, 70

Φύση της κοινωνικής διδασκαλίας της Εκκλησίας, 72, 73

Ανθρώπινη φύση, πηγή της κοινωνικής διδασκαλίας, 75, 77

Δογματικό βάρος, κοινωνική διδασκαλία και η φύση τους, 80

Κοινωνική διδασκαλία και υποχρεώσεις εγκόσμιας φύσης, 83

Οικουμενικές αξίες και ανθρώπινη φύση, 85

Sollicitudo rei socialis, φύση της ανάπτυξης, 102

Σχέση ανάμεσα στον Θεό, στον άνθρωπο και στην ανθρώπινη φύση, 110

Άνθρωπος, κοινωνικό ον από τη φύση του, 110

Προπατορικό αμάρτημα και ανθρώπινη φύση, 115

Ιησούς Χριστός, ανθρώπινη φύση και φύση του Θεού, 122

Άνθρωπος ως σωματίδιο της φύσης, 128

Άνθρωπος, πνεύμα και ύλη, μια μοναδική φύση, 129

Η λογική είναι ίδιον της ανθρώπινης φύσης, 140

Αστικός νόμος και συνέπειες πραγματικής φύσεως, 142

Ελευθερία και κοινή φύση, 142

Φύση του ανθρώπου και υποκειμενικότητα των σχέσεων, 149

Κοινωνία, συμβόλαιο και ανθρώπινη φύση, 149*

Κοινωνίες που απαντούν στη φύση του ανθρώπου, 151

Στέρηση δικαιωμάτων και βία προς τη φύση, 153

Φύση της αρχής για την κοινή χρήση των αγαθών, 172

Άνθρωποι, φύση ορθολογική και υπεύθυνη, 205

Οικογένεια και νομιμοποίηση στην ανθρώπινη φύση, 214

Γάμος και φύση της συζυγικής αγάπης, 215, 225, 230, 237, 253

Εργασία και η κοινωνική και ατομική φύση της, 273

Δικαιώματα των εργαζομένων και φύση του ανθρώπου, 301

Φύση του ανθρώπου και σχέση με το Υπερβατικό, 318

Πίστη στον Χριστό και φύση της ανάπτυξης, 327, 342

Οικονομικοί νόμοι και φύση των πραγμάτων, 330

Πόροι της φύσης, ποσοτικά λίγοι, 346

Αγαθά που από τη φύση τους δεν είναι εμπορεύματα, 349

Κράτος και φύση των ιδιωτικών οργανώσεων, 357

Πρωτόγνωρη φύση του συστήματος των σχέσεων, 361, 363

Ανησυχίες ηθικής φύσεως και χρηματοδοτικές αγορές, 369

Θεός, δημιουργήμα και χαρακτηριστικές ικανότητες της φύσης του, 383

Πολιτική κοινότητα και φύση των ανθρώπων, 384

Άνθρωπος, φύση προικισμένη με ευφύια και βούληση, 391

Φύση της πολιτικής κοινότητας και συνύπαρξη, 392

Αρχές και κοινωνική φύση των ανθρώπων, 393, 398

Αντίσταση στις αρχές, φυσικό δικαίωμα, 400

Θρησκευτική ελευθερία και ανθρώπινη φύση, 421

Εκκλησία και πολιτική κοινότητα, διαφορετικής φύσεως, 424

Φύση ως ανταγωνιστής του ανθρώπου, 451

Ιησούς, ερμηνευτής της φύσης, 453

Πάσχα και ισορροπίες ανάμεσα στον άνθρωπο και στη φύση, 454

Άνθρωπος και κυριαρχία στη φύση, 456, 462, 463, 473

Ο Θεός έκρινε «καλή» τη φύση που Εκείνος δημιούργησε, 457

Φύση και μορφές εφαρμοσμένης τεχνολογίας, 458-460

Οικολογικά κινήματα και θεοποίηση της φύσης, 463

Αναφορά στην υπερβατικότητα και φύση, 464, 487

Φύση κάθε πλάσματος και οικολογική κρίση, 466

Οικονομική ανάπτυξη και ρυθμοί της φύσης, 470

Φύση, δώρο του Δημιουργού στην ανθρώπινη κοινότητα, 473

Νερό, από τη φύση του, δεν είναι εμπόρευμα, 485

Φύση και ορίζοντας του μυστηρίου, 487

Κόσμος ειρήνης, που αγκαλιάζει όλη τη φύση, 490

Κοινωνική διδασκαλία και φύση της κοινωνικής ποιμαντικής, 524

ΦΥΣΙΚΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ

Ο Πίος ΙΒ΄ και το φυσικό δικαίωμα, 93

Ανθρώπινη συνύπαρξη, φυσικό δικαίωμα και καθήκον, 156

Δικαίωμα στη χρήση των αγαθών και φυσικό δικαίωμα, 172

Εξουσία και φυσικό δικαίωμα στο γάμο, 216

Εργασία, οικογενειακή ζωή και φυσικό δικαίωμα, 294

Δικαίωμα στην αντίσταση και φυσικό δικαίωμα, 400

Διεθνές δίκαιο και φυσικό δικαίωμα, 437

ΦΥΣΙΚΟΣ ΝΟΜΟΣ

Δέκα Εντολές και φυσικός νόμος, 22

Ανθρώπινη δράση και φυσικός νόμος, 37

Κοινωνικές σχέσεις και φυσικός νόμος, 53

Αρχές διδασκαλίας και φυσικός νόμος, 89

Ηθικός φυσικός νόμος, 140

Φυσικός νόμος, δικαιώματα και υποχρεώσεις του ανθρώπου, 140

Φυσικός νόμος και κοινές αρχές, 141

Φυσικός νόμος και αστικός νόμος, 142

Φυσικός νόμος και νόμος του Θεού, 142

Φυσικός νόμος και ανθρώπινη μοχθηρία, 142

Φυσικός νόμος και αστικός νόμος, 142, 224, 397
 Οικουμενικότητα του ηθικού φυσικού νόμου, 142
 Φυσικός νόμος και σεξουαλική ταυτότητα, 224
 Αρχές, αξίες και φυσικός νόμος, 397

X

ΧΡΕΟΣ

Σαββατικό έτος και αμνηστία χρεών, 24
 Πατέρες της Εκκλησίας, πλούτη και χρέος, 329
 Ανάπτυξη και υπερχρέωση των φτωχών χωρών, 450
 Διεθνές εμπόριο και εξωτερικό χρέος, 482
 Πάτερ ημών και άφεση των χρεών, 492

ΧΡΗΜΑ

Δημόσια επικοινωνία και χρήση του χρήματος, 198
 Προσκόλληση στο χρήμα, 328
 Υπερχρέωση και δημόσιο χρήμα, 450

ΧΡΗΜΑΤΟΔΟΤΗΣΗ

Ευαγγελισμός της κοινωνίας και χρηματοδότηση, 70
Quadragesimo anno και χρηματοδοτικές ομάδες, 91
 Χρηματοδοτώντας καμπάνιες στείρωσης, 234
 Εργασία, κεφάλαιο και χρηματοδοτικά αποθέματα, 276
 Εργασία και αγαθά του χρηματοδοτικού κόσμου, 282

Διεθνής συνεργασία και χρηματοδοτικές σχέσεις, 292
 Συνδικάτα και χρηματοδοτική παγκοσμιοποίηση, 308
 Προστασία του εργαζόμενου και χρηματοδοτική ροή, 314
 Δημοκρατία και παγκοσμιοποίηση της χρηματοδότησης, 321
 Χρηματοδοτική δραστηριότητα και προσφυγή στην τοκογλυφία, 341
 Επιχειρήσεις και διεθνείς χρηματοδοτικές σχέσεις, 342
 Επιχειρηματίας και δίκτυο χρηματοδοτικών δεσμών, 344
 Πληρωμή φόρων και δημόσια χρηματοδότηση, 355
 Δημόσια χρηματοδότηση και κοινό καλό, 355
 Καταναλωτές και χρηματοδοτικά αποθέματα, 358
 Οικονομική-χρηματοδοτική παγκοσμιοποίηση, 361, 362
 Καινοτομίες και χρηματοδοτικά αποθέματα, 363
 Παγκοσμιοποίηση, αστική κοινωνία και χρηματοδότηση, 366
 Χρηματοδοτικές αγορές και παραγωγική δραστηριότητα, 368
 Επενδύσεις και χρηματοδοτικές αγορές, 368
 Χρηματοδοτική οικονομία και οικονομία πραγματική, 369
 Διεθνής κοινότητα και χρηματοδοτικές κατευθύνσεις, 370
 Παγκόσμιο χρηματοδοτικό σύστημα και κοινό καλό, 371
 Πληροφορία, δημοκρατία και χρηματοδοτικές δυνάμεις, 414
 Υπανάπτυξη και χρηματοδοτικοί μηχανισμοί, 446

Υπερχρέωση και χρηματοδοτική κερδοσκοπία, 450
 Περιβάλλον, οικονομία και χρηματοδοτικοί υπολογισμοί, 470
 Τρομοκρατία και χρηματοδοτικά αποθέματα, 513

Ψ

ΨΕΥΔΟΣ

Θεϊκή χάρη και το δίχτυ του ψεύδους, 43
 Σατανάς, ανθρώπινο πνεύμα και ψεύδος, 382
 Η βία είναι ψεύδος, 496
 «ἀποθέμενοι τὸ ψεῦδος», 562

ΨΥΧΗ

Ἄνθρωπος ἀκέραιος με τὸ σῶμα καὶ τὴν ψυχή, 13, 127

Ἄνθρωπος καὶ ψυχή διαχωρισμένη, 65
 Φυσικὸ δίκαιο, ψυχή τῆς τάξης, 93
 Εκκλησία, ψυχή τῆς ἀνθρώπινης κοινότητας, 96
 Ἄνθρωπος, ψυχή τῆς κοινωνικῆς διδασχῆς, 107
 Ψυχή, κόσμος καὶ αμαρτία, 117*
 Ψυχή καὶ ἔνωση τοῦ ἀνθρώπου, 127*
 Ἄνθρωπος καὶ ἀθάνατη πνευματικὴ ψυχή, 128
 Ψυχή, μορφή τοῦ σώματος, 129
 Ἀνθρώπινη ψυχή καὶ γνωστικὴ διάσταση, 130
 Γονεῖς, ψυχή τῆς παιδαγωγικῆς δράσης, 239
 Ἄνθρωποι καὶ ψυχή, 260
 Οικονομικοὶ νόμοι καὶ προδιάθεση τῆς ψυχῆς, 330

